ÜMUMİ
OXU ZALI

T13(2A)
A99

Ümumdünya tarixinin dahi şəxsiyyəti,
Azərbaycan xalqının qurtuluş mübarizəsinin qalibi
və yeni Azərbaycanın qurucusu
HEYDƏR ƏLİYEVİN
parlaq xatirəsinə həsr olunur

ÜMUMİ
OXU ZALI

T13(2A)
A99

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ ENSİKLOPEDİYASI

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ ENSİKLOPEDİYASI

236452

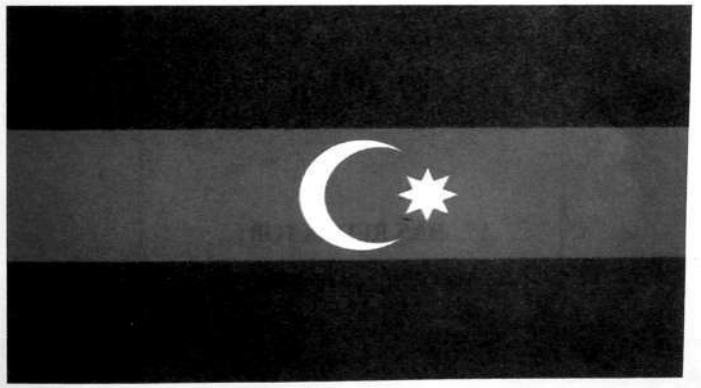

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ ENSİKLOPEDİYASI

İKİ CİLDDƏ

II cild

BAŞ REDAKTOR

YAQUB MAHMUDOV

"LİDER NƏŞRİYYAT"
BAKI-2005

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İLHAM ƏLİYEVİN
"Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında"
12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına hədiyyə edilir

REDAKSİYA HEYƏTİ

Yaqub MAHMUDOV (baş redaktor), İslam AĞAYEV, Tofiq BABAYEV (məsul katib),
Azər BAĞIROV, İradə BAĞIROVA, Firdovsiyyə ƏHMƏDOVA,
Anar İSGƏNDƏROV, Nigar MAKSVELL, Xeyrulla MƏMMƏDOV,
Elmira MƏMMƏDOVA, Mirheydər MİRZƏYEV, Ataxan PAŞAYEV (baş redaktor müavini),
Mehman SÜLEYMANOV, Kərim ŞÜKÜROV

947.54 – dc 21
AZE
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cilddə. II cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 472 səh.

ISBN 9952-417-44-4

© "LİDER NƏŞRİYYAT", 2005

X

XAÇMAZ HƏRBİ DƏSTƏSİ – Azərbaycana Denikinin hücum təhlükəsinin gözlənildiyi dövrdə Xalq Cümhuriyyətinin hərbi naziri general Səməd bəy Mehmandarovun əmri ilə 1919 ilin yayında yaradılmış xüsusi taktiki qrup. Ölkənin şimal sərhədi boyunca müdafiə mövqeləri tutmuşdu. Xaçmaz hərbi dəstəsinə Quba piyada alayı, 3-cü Gəncə piyada alayının bir taboru, 1-ci Tatar süvari alayı, 1-ci topçu briqadasının 2-ci divizionu və İstehkam məktəbinin şəxsi heyəti dxil idi. General-mayor İbrahim ağa *Usubov* dəstənin komandiri, general-kvartirmeyster vəzifəsinin müvəqqəti icraçısı podpolkovnik Zeynalov qərargah rəisi təyin edilmişdi.

1919 ilin iyulunda Xaçmaz dəstəsinə rəhbərlik Quba piyada alayının komandiri polkovnik Şirin bəy *Kəsəmənliyə* tapşırıldı. 1-ci Tatar süvari alayı istisna olmaqla, digər hissə və bölmələr polkovnik Ş.Kəsəmənlinin əməliyyat tabeliyinə verildi.

1919 ilin noyabrında Xaçmaz dəstəsi ləğv edilərək, onun bazasında *Quba hərbi dəstəsi* yaradıldı. Bununla əlaqədar olaraq şimal sərhədlərinin qorunması ilə bağlı vəzifələr Quba dəstəsinə həvalə olundu.

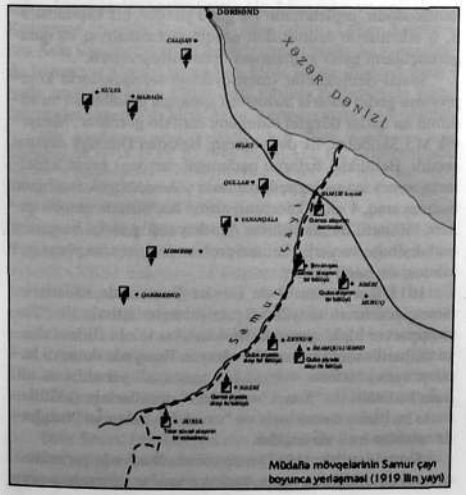

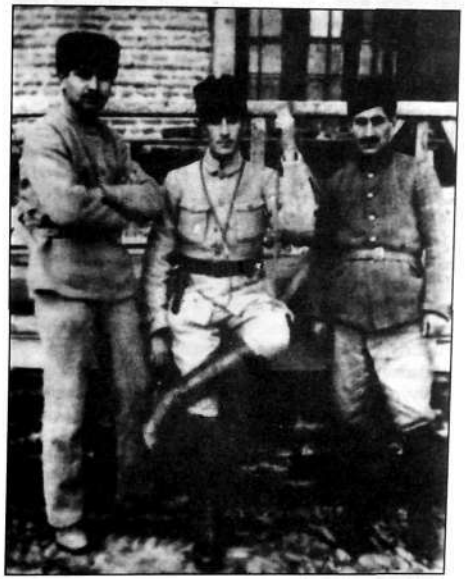

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998; Osmanlı H.,Şimal sərhədləri və Bakı rayonunun müdafiəsi tarixindən, B., 1999.

XALQ AZADLIQ PARTİYASININ (KADETLƏRİN) BAKI ŞÖBƏSİ–kadetlər partiyasının 1905 ilin dekabrında Moskvada təsis qurultayından iki ay sonra fəaliyyətə başlamışdı. Şöbənin təsis iclası isə 1906 il yanvarın 7-də keçirilmişdi. İclasda B.L.Baykov Bakı şöbəsinin sədri seçildi. Şöbənin bürosuna isə M.F.Podşibyakin, S.A.Vonsoviç, İ.Miroslavski, A.M.Feyql, Ə. Topçubaşov, İ.Hacınski, K.İ.Xatisov, S.Taqianosov, M.Q.Alibeqov, F.F.Skrepinski daxil oldular. Büroya namizədlər sırasında İ.Səfərəliyev, İ.Hacıyev, S.Şifrin, Fridlandın adları çəkilirdi.

Özlərini kadet adlandıran konstitusion-demokratlar Rusiyanın ilk liberal təmayüllü partiyası idi. Dünyagörüşlərinə görə islahatçı olan kadetlər zorakı çevrilişi normal tarixi inkişafa zidd sayaraq, onun qəti əleyhinə çıxırdılar. Partiyanın 2-ci qurultayında (1906, yanvar) qəbul edilmiş

proqramında göstərilirdi ki, "Rusiya konstitusiyalı parlament monarxiyası olmalıdır. Rusiyanın dövlət quruluşu Əsas Qanunla (Konstitusiya ilə) müəyyən edilir".

1906 ilin yanvarında təşkilati cəhətdən formalaşmış Bakı kadetləri, əsas etibarilə, Moskva və Peterburq kadetlərinin proqramını qəbul etmişdilər. Sosial və milli tərkibinə görə Bakı şöbəsi, demək olar ki, bütün millətlərin yuxarı və orta təbəqələrini əhatə edirdi. Zorakılığa və xaosa aparan inqilabi yolun əksinə olaraq, kadetlər islahatlar və təkamül yolunu seçmişdilər. Kadetlərin milli proqramının əsas tələbi xalqların mədəni müqəddəratını təyin etməsi və ya milli-mədəni muxtariyyəti idi. Bununla belə, rus dili bütün mərkəzi qurumların, ordunun və donanmanın dili olaraq qalmalı idi. Beləliklə, milli məsələnin həllində kadetlər Rusiyanın vahidliyi və bölünməzliyi ideyasını üstün tuturdular. Rusiyalı həmkarlarından fərqli olaraq, Bakı kadetləri öz məqalələrində Qafqaz xalqlarına muxtariyyət verilməsi tələbi ilə çıxış edirdilər. Belə tələblərlə çıxış edən S.A.Vonsoviç, M.F.Podşibyakin, Ü.Turski muxtariyyət tələbini onunla əsaslandırırdılar ki, Rusiyadan fərqli olaraq, Qafqazda özünüidarəetmə orqanları - zemstvo hələ də yaradılmayıb və belə bir şəraitdə yeganə çıxış yolu Qafqaz xalqlarının çoxdan arzuladığı muxtariyyət üsuli-idarəsinin tətbiq edilməsidir. Lakin muxtariyyət ideyası yalnız nəzəri cəhətdən təbliğ olunurdu, onun həyata keçirilməsi mexanizmləri açıqlanmırdı. Kadetlərin məhz yerli əhalinin problemlərinə laqeydliyi Bakı şöbəsinin azərbaycanlı üzvlərinin fəaliyyətsizliyinə gətirib çıxarmışdı. Onlar öz xalqının çoxsaylı problemlərini həll etmək üçün, ilk növbədə, Ümumrusiya müsəlmanları ilə birləşməyi üstün tuturdular.

Kadetlərin fəallığının artması ən çox seçki kampaniyalarının dövrünə təsadüf edirdi. 1906 ildə 1-ci Duma seçkiləri kampaniyasına da onlar birinci başladılar. Müxtəlif millətlərin nümayəndələrini öz seçiciləri sırasına cəlb etmək məqsədilə Bakı kadetləri müraciətnamə yaymışdı. Müraciətnamədə kadetlərin liberal proqramına Rusiyada yaşayan çoxsaylı xalqların vəziyyətinin dəyişdirilməsi, xüsusilə onların öz doğma dillərində yazıb oxumaq və özünüidarəetmə orqanlarına malik olmaq hüquqları barədə bəndlər də salınmışdı. Lakin bu bəyannamələrə baxmayaraq, Bakı şöbəsinin namizəd siyahılarına azərbaycanlılar daxil olunmamışdı və onlar seçkilərdə müstəqil namizədlər kimi iştirak edirdilər. Kadetlərin gurultulu seçki kampaniyası gözlənilmədən yarımçıq qaldı. 1906 il mayın 3-də onların namizədlərindən biri – S.S.Yakovlev naməlum şəxslər tərəfindən öldürüldü. Kadetlər seçki təbliğatlarının dayandırılması barədə qəzetdə elan verdilər və bu qərarın səbəbini onların toxunulmazlığına təminat olmaması ilə izah etdilər. Beləliklə, namizədlərin partiya siyahıları ilə seçilməsi prosesi dayandırıldı.

1907 ilin yanvarında 2-ci Dövlət dumasına seçkiqabağı kampaniya başlandı. Bu dəfəki seçkilərdə kadet platformasının tələbi daha konkret və aydın idi: duma qarşısında cavabdeh olan nazirlər kabinetinin formalaşdırılması. Kadetlər əvvəlcə öz namizədlərinin siyahısını təqdim etmək istəyirdilər, lakin yanvarın ikinci yarısında onlar 6 dairədən ikisində "Земля и воля" ("Torpaq və azadlıq") ittifaqı ilə birgə siyahı təqdim etmək qərarına gəldilər. Bu ittifaq boykot taktikasından əl çəkib, seçkidə iştirak etmək qərarına gələn eser və daşnaklardan təşkil olunmuşdu. Lakin bir çox namizədlər blokda daşnakların iştirakı haqqında məlumat aldıqdan sonra, öz namizədliklərini geri götürdülər. Onları kadetlərin platformasına daban-dabana zidd olan eserlərin və daşnakların ekstremizmi qorxudurdu. Nəticə onların qərarının düz olduğunu göstərdi. Belə ki, son nəticədə "Müsəlman bitərəflər blokunun" (bax *"İttifaqi-Müslimin"*) nümayəndəsi qalib gəldi.

2-ci Duma, hakim dairələrin gözlədiyinin əksinə, daha radikal oldu və 1907 il iyunun 3-də çar tərəfindən qovuldu. Elə həmin tarixli qanunla həm müxalifət partiyalarının, həm də milli azlıqların Dumada təmsilçiliyi xeyli məhdudlaşdırılmışdı. Bu dəfə seçkilərin son mərhələsində kadetlər, menşeviklər və bitərəflər bir blokda birləşmək qərarına gəldilər, lakin buna baxmayaraq, seçkilərin Tiflisdə keçirilən mərhələsində Cənubi Qafqazın sağ qaragüruhçu partiyalarının vahid namizədi qalib gəldi.

1912 ildə 4-cü Dumaya seçkilər vaxtı kadetlər həmin il Rusiyada yaradılan Tərəqqi partiyasının nümayəndələri qismində fəal seçkiqabağı kampaniyaya başladılar. Seçkilər ərəfəsində kadet partiyasının "ulduzları" Milyukov, Şingaryov, Rodiçev təbliğat kampaniyası aparmaq üçün Bakıya gəlmişdilər. 1912 ilin sentyabrında keçmiş kadetlər 12 nəfərdən ibarət "birləşmiş tərəqqipərvərlərin" siyahısını irəli sürdülər. Bolşeviklərin onları burjuaziya ilə əməkdaşlıqda ittiham etmələrinə tərəqqiçilər (keçmiş kadetlər) "Bakı" qəzetinin səhifələrində belə cavab verdilər: "Konstitusiya təhlükədədir, proletariatın isə gücü yoxdur, biz kapitalistləri, iş adamlarını özümüzdən uzaqlaşdırmamalıyıq və qaragüruhçuların qalib gəlməməsi üçün birləşməliyik".

Sosial-demokratlar (menşeviklər) tərəqqiçilərlə kompromisə gedib onlarla birləşmək qərarına gəldilər və bu addımın nə qədər düzgün olduğunu tezliklə gördülər. Menşevik M.İ.Skobelev, ilk dəfə olaraq, Bakıdan Dumaya deputat seçildi. Beləliklə, özlərini parlament partiyası sayan kadetlərin, sonra isə tərəqqiçilərin Bakı şöbəsi, böyük fəallığına baxmayaraq, 4 seçki kampaniyasının heç birində qələbə qazana bilmədi. Bu, kadetlərin Azərbaycanda sosial bazasının məhdudluğu və yerli əhalinin problemlərinin arxa plana çəkilməsi ilə bağlı idi.

1915 il avqustun 9-da Dövlət Dumasında kadetlərin, tərəqqiçilərin və oktyabrist partiyalarının iştirakı ilə "Tərəqqipərvər blok" yarandı. Blokun əsas tələbi Birinci dünya müharibəsində tənəzzülə uğrayan Rusiyada dumaya hesabat verən "ictimai etimad hökumətinin" yaradılması idi. Bakı kadetləri də "Kaspi" və "Bakı" qəzetlərinin səhifələrində bu bloku dəstəkləyir və "cavabdeh hökumət" haqqında tələblər irəli sürürdülər.

Fevral inqilabı (1917) nəticəsində Rusiyada çar mütləqiyyəti devrildikdən sonra, kadetlər iqtidar partiyasına çevrildilər. Bu dövrdə partiyanın Bakı şöbəsi öz fəaliyyətini bərpa etdi. Kadetlərin bir qismi (A.Leontoviç, K.İretski) Müvəqqəti hökumətin Bakıda təmsilçisi olan İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitəsinin (İTİK) üzvü oldu. Digərləri isə, xalq azadlıq partiyasının təşkilat komitəsini yaratdılar. Həmin komitəyə, bəzi mənbələrə görə, keçmiş partiya üzvləri – B.L.Baykov, X.A.Vermişev, M.Q.Alibeqov, M.F.Podşibyakin, Fridland, P.M.KaraMurza ilə yanaşı, F.x.Xoyski də üzv seçilmişdi. Kadetlərin təşkilat komitəsi Müvəqqəti hökumətin dəstəklənməsi, siyasi qüvvələrin birliyi və Antantadakı müttəfiqlərlə birgə müharibəni qələbəyədək aparmaq haqqında bütün vətəndaşlara ünvanlanmış bəyanat qəbul etmişdi. Kadetlərin nümayəndələri, həmçinin, o dövrdə Qafqazı idarə edən Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin (rusca Особый Закафказский Комитет–ОЗАКОМ) əsas tərkib hissəsini təşkil edirdilər.

Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra Rusiyada hakimiyyətə gəlmiş bolşeviklər kadetlər partiyasını qadağan etdilər. Bakı şöbəsinin bəzi üzvləri Rus Milli Şurasının tərkibinə daxil oldu, bəziləri isə mühacirətə getdi. S.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti azərbaycanlılara qarşı 1918 ilin mart soyqırımı zamanı Rus Milli Şurasından öz məqsədləri üçün istifadə etmək istəyirdi. Şura ilk mərhələdə bu fitnəkarlığa uysa da, sonradan bolşeviklərlə daşnakların öz məqsədlərinə çatmaq üçün yerli əhalini kütləvi surətdə qırdığını görüb, onlarla əlbir olmaqdan çəkindi. 1918 ilin noyabrında Bakıya daxil olmuş ingilis qoşunlarının komandanı general Tomson Rus Milli Şurasının üzvləri M.Podşibyakini, Y.Smirnovu, B.Baykovu və A.Leontoviçi qəbul edərkən onlar Azərbaycan hökumətinə daxil olmaq barədə ingilislərin təklifini rədd etmişdilər. Onlar Azərbaycanın öz milli müqəddəratını təyin etməsinin əleyhinə çıxır və onu yalnız Rusiyanın tərkibində görmək istəyirdilər. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz hakimiyyətini bütün ölkə ərazisində bərqərar edəndən sonra Rus Milli Şurası mövcud vəziyyətlə barışmalı oldu. Onun bəzi üzvləri Parlamentdə yaradılmış slavyan-rus və Milli Azlıqlar fraksiyasına daxil oldular.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), B., 1998; Багирова И.С., Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века, Б., 1997; Шелохаев В.В., Кадеты – главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905-1907 гг., М., 1983.

XALQ DAXİLİ İŞLƏR KOMİSSARLIĞI (XDİK) – S.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Xalq Komissarları Sovetinin (XKS) hakimiyyət orqanı. Bakı Fəhlə, Əsgər və Matros Deputatları Sovetinin 1918 il 25 aprel tarixli qərarı ilə yaradılmışdı. Sədri P.A.Caparidze idi. Onun 8 may tarixli əmri ilə, XKS tərəfindən təsdiq olunanadək, F.A.Çikalo və Məşədi Əzizbəyov müvəqqəti olaraq Xalq Daxili İşlər Komissarının müavinləri, Bünyad Sərdarov və L.D.Qoqoberidze isə komissarın müvəkkilləri vəzifəsinə dəvət olunmuşdular.

Bakı Soveti hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra cəza orqanlarının fəaliyyətini öz səlahiyyətinə keçirməyə, sovet hakimiyyətini möhkəmləndirmək və onun düşmənlərinə qarşı mübarizə aparmaq üçün onlardan istifadə etməyə çalışırdı. Bu məqsədlə yeni məhkəmə təsisatları sistemi yaradılmasına xüsusi fikir verilirdi. 1917 il dekabrın 12-də hərbi tribunal yaradılmışdı. 1918 il martın 7-də Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin iclasında şəhər dumasının səlahiyyətində olan milisin inqilabi qaydaların mühafizəsini təmin edə bilməməsi iddia olunmuş, Caparidzenin təklifi ilə milisin şəhər sovetinin ixtiyarına verilməsi barədə qərar qəbul edilmişdi. Komissarlığın təşkili ilə daxili işlər orqanları onun səlahiyyətinə verilmişdi. Lakin XDİK-in hüquq və səlahiyyətləri getdikcə artırıldı. O, köhnə məhkəmə aparatının ləğvi, yerli və dairə xalq məhkəmələrinin təşkili ilə də məşğul olurdu. Bakı XKS-nin qərarı ilə icraiyyə komitəsinin rekvizisiya (müsadirə) komissiyası XDİK-ya verilmiş və ayrıca rekvizisiya şöbəsinə çevrilmişdi. Komissarlıq öz fəaliyyətində sovet hakimiyyətinin ideya düşmənlərinə qarşı çıxanların həbsinə, təqib edilməsinə və fiziki cəhətdən məhvinə cəhd göstərir, fəal rekvizisiya siyasəti həyata keçirərək, sovet hakimiyyətinin maddi imkanlarını möhkəmləndirməyə çalışırdı. XDİK-in qeyri millətlərin nümayəndələri tərəfindən başçılıq edilən cəza əməliyyatları, başlıca olaraq, türk-müsəlman əhaliyə qarşı yönəldilmişdi. Xalq Daxili İşlər Komissarlığı Bakı XKS-in süqutu ilə (1918, 31 iyul) ləğv edilmişdir.

Əd.:Bax *Xalq Komissarlığı* məqaləsinin ədəbiyyatına

"XALQ EVLƏRİ" CƏMİYYƏTİ – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə sosial-mədəni sahədə fəaliyyət göstərmiş klub tipli müəssisələr. Əsas məqsədi Bakı şəhərinin mədən-zavod rayonlarının əhalisi arasında mədəni-maarif işi aparmaq idi. Xalq evləri bir çox tədbirlərin mərkəzinə çevrilmişdi: burada savadartırma kurslarından tutmuş, universitet kurslarına qədər müxtəlif kurs məşğələləri keçirilir, kitabxana-qiraətxanalar təşkil edilir, teatr tamaşaları, konsertlər göstərilirdi.

Qaraşəhərdəki xalq evi böyük mədəni-maarif işi aparır, teatr tamaşaları təşkil edirdi. Mövsüm bağlandıqdan sonra dövlət teatrı öz fəaliyyətini burada davam etdirir və həftədə iki dəfə opera tamaşaları göstərirdi. Qaraşəhərdəki cəmiyyət nəzdində 1919 il mayın 1-də mədəni-maarif və musiqi-teatr bölmələri təşkil edilmişdi. İyulun 2-də isə Şamaxı xalq evi təsis edilmişdi.

Xalq evlərinə xeyriyyə köməyi də göstərilirdi. Belə ki, "Uriot" xeyriyyə cəmiyyəti xalq evlərinə avadanlıq alınması üçün vəsait ayırmışdı. Məhz bu yardım sayəsində orada kino zalı yaradılmış və filmlərin nümayiş etdirilməsinə başlanmışdı.

Qısa vaxt ərzində Bakı şəhərində, onun bütün mədən və zavod ərazilərində "Xalq evləri" cəmiyyətinin şöbələri açılmış, böyüklər üçün təşkil edilmiş savad kurslarında 5 minə yaxın adam oxumaq və yazmaq öyrənmişdi. "Xalq evləri" cəmiyyəti bu kurslara 7 min manatdan çox vəsait xərcləmişdi. *Aprel işğalından (1920)* sonra cəmiyyət öz fəaliyyətini dayandırmışdır.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001.

XALQ ƏDLİYYƏ KOMİSSARLIĞI (XƏK) – Bakı Xalq Komissarları Sovetinin (XKS) hakimiyyət orqanı. Bakı Fəhlə, Əsgər və Matros Deputatları Sovetinin 1918 il 25 aprel tarixli qərarı ilə yaradılmışdı. Komissar vəzifəsinə A.Qabrielyan (Karinyan) təyin edilmişdi. Əslində, Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası XƏK-in tədbirlərini təkrar edirdi. Səlahiyyətlərinə inqilabi qanunçuluğa əməl olunmasına nəzarət, sovet notarius orqanlarının təşkili, əhaliyə hüquqi yardım göstərmək və s. daxil idi. Lakin S.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Xalq Komissarları Sovetinin fəaliyyəti qanunçuluğa deyil, zorakılığa əsaslandığına görə XƏK-in əməli rolu az idi. Əsas üstünlük bilavasitə təsir imkanlarına malik olan istintaq komissiyası, fövqəladə komissiya və inqilabi tribunala məxsus idi. Bakı XKS-in süqutu ilə (1918, 31 iyul) ləğv edildi.

Əd.:Bax *Xalq Komissarlığı* məqaləsinin ədəbiyyatına

XALQ ƏKİNÇİLİK KOMİSSARLIĞI (XƏK) – Bakı Xalq Komissarları Sovetinin (XKS) hakimiyyət orqanı. Bakı Fəhlə, Əsgər və Matros Deputatları Sovetinin 1918 il 25 aprel tarixli qərarı ilə yarandığı elan edilmiş, lakin həmin qərarda bu vəzifənin hələlik boş qaldığı bildirilmişdi. Sonra bu vəzifəyə Mir Həsən Vəzirov təyin olunmuşdu. 1918 il iyunun 18-də, Vəzirovun imzası ilə, mülkədar torpaqlarının müsadirəsi haqqında Bakı XKS-in dekreti verilmişdi. XƏK mülkədar torpaqlarının müsadirəsi ilə yanaşı kəndlərdə torpaq komitələrinin təşkili, kənd təsərrüfatı məhsullarının yığılmasının həyata keçirilməsilə də məşğul olurdu. Bakı XKS-in süqutu ilə (1918, 31 iyul) ləğv edilmiş, Vəzirov "Sentrokaspi diktaturası" tərəfindən həbs olunmuş, 1918 il sentyabrın 20-də isə 26-ların tərkibində güllələnmişdir.

Əd.: Rəhimov Ə., 1920-ci ildə Azərbaycanda mülkədar torpaq sahibliyinin ləğvi, B., 1962.

XALQ ƏMƏK KOMİSSARLIĞI (XƏK) – Bakı Xalq Komissarları Sovetinin (XKS) hakimiyyət orqanı. Bakı Fəhlə, Əsgər və Matros Deputatları Sovetinin 1918 il 22 mart tarixli qərarı ilə Bakı quberniyasının əmək komissarlığı təşkil olunmuşdu. Ona İ.D.Zevin başçılıq edirdi. Sonra Bakı XKS tərkibində XƏK yaradıldı. Zevin xalq əmək komissarı təyin edildi. XƏK 8 saatlıq iş gününün tətbiqi, əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması və bu kimi başqa məsələlərlə məşğul olurdu. Bakı şəhərinin rayonlarında əmək komissarları fəaliyyət göstərirdi. Bakı XKS-in süqutu ilə (1918, 31 iyul) ləğv olunmuş, Zevin "Sentrokaspi diktaturası" tərəfindən həbs edilmiş, 1918 il sentyabrın 20-də 26-ların tərkibində güllələnmişdir.

Əd.:Bax *Xalq Komissarlığı* məqaləsinin ədəbiyyatına

XALQ ƏRZAQ KOMİSSARLIĞI (XƏK) – Bakı Xalq Komissarları Sovetinin (XKS) hakimiyyət orqanı. Bakı Fəhlə, Əsgər və Matros Deputatları Sovetinin 1918 il 25 aprel tarixli qərarı ilə yaradılmışdı. 1918 il iyunun 18-dən komissarlığa P.Caparidze rəhbərlik edirdi. Caparidze, eyni zamanda, daxili işlər komissarı və Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin sədri idi. İyulun 2-nə olan vəziyyətə görə, XƏK-də öncə yaradılmış 8 şöbə (katiblik, təchizat, idxal və ixrac, nəzarət-qeydiyyat, rekvizisiya şöbələri və s.), sonralar müəssisələrarası qeydiyyat-rekvizisiya şöbəsində birləşdirilmişdi. Bakı XKS-nin süqutu ilə (1918, 31 iyul) ləğv edilmiş, Caparidze "Sentrokaspi diktaturası" tərəfindən həbs olunmuş, sentyabrın 20-də isə 26-ların tərkibində güllələnmişdir.

Əd.:Bax *Xalq Komissarlığı* məqaləsinin ədəbiyyatına

"XALQ ƏYLƏNCƏLƏRİ" CƏMİYYƏTİ – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Bakıda fəaliyyət göstərmiş liberal istiqamətli qurum. Cəmiyyət müstəqillik əldə etmiş əhalinin istirahətinin təşkilində, savadlanmasında, uşaqların və yeniyetmələrin müxtəlif əyləncəli tədbirlərə və dərnəklərə, klub və kitabxanalara cəlb olunmasında xüsusi fəallıq və təşəbbüskarlıq göstərmiş, onlara milli-mənəvi dəyərlərin aşılanmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

1919 ilin əvvəllərində Bakı və onun mədən-zavod rayonlarındakı mədəni-maarif cəmiyyətlərini birləşdirmək məqsədilə konfrans çağırılması üçün təşkilat komissiyası yaradılmış, "Bakı şəhəri mədəni-maarif müəssisələri ittifaqının nizamnaməsi" təsdiq olunmaq üçün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinə təqdim edilmişdi. Nizamnamədə deyilirdi ki, mədəni-maarif cəmiyyətləri ittifaqının məramı Bakı əhalisinin mədəni səviyyəsini yüksəltmək məqsədilə şəhərin bütün mədəni qüvvələrini birləşdirməkdən ibarətdir. 1920 ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra cəmiyyət öz fəaliyyətini dayandırmışdır.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001.

XALQ HƏRBİ VƏ DƏNİZ İŞLƏRİ KOMİSSARLIĞI (XHDİK) – Bakı Xalq Komissarları Sovetinin (XKS) hakimiyyət orqanı. Bakı Fəhlə, Əsgər və Matros Deputatları Sovetinin 1918 il 25 aprel tarixli qərarı ilə yaradılmışdı. Xalq hərbi və dəniz işləri komissarı vəzifəsinə Qafqaz ordusu hərbi-inqilab komitəsinin sədri Q.N.Korqanov təyin edilmişdi. O, 1918 ilin yanvarında hərbi-inqilab komitəsinin tərkibində Tiflisdən Bakıya gəlmiş, burada qırmızı ordu hissələrinin yaradılmasına rəhbərlik etmiş, Bakı və onun rayonlarının inqilabı müdafiə komitəsinin üzvü təyin olunmuşdu. Korqanov azərbaycanlılara qarşı 1918 il mart soyqırımının təşkilatçılarından olmuş, dinc əhaliyə qarşı soyqırımı əməliyyatlarına rəhbərlik etmişdi. Bu əməllərini xalq hərbi və dəniz işləri komissarı kimi də davam etdirmişdi. Komissarlıq, Bakı XKS-in digər orqanları ilə birgə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı hərbi əməliyyatların təşkilində əsas rol oynamışdı. Bakı XKS-in süqutu ilə (1918, 31 iyul) ləğv edilmiş, xalq hərbi və dəniz işləri komissarı Korqanov isə "Sentrokaspi diktaturası" tərəfindən həbs olunmuş, 1918 il sentyabrın 20-də isə 26-ların tərkibində güllələnmişdir.

Əd.: Bax *Xalq Komissarlığı* məqaləsinin ədəbiyyatına

XALQ XARİCİ İŞLƏR KOMİSSARLIĞI (XXİK) – Bakı Xalq Komissarları Sovetinin (XKS) hakimiyyət orqanı. Bakı Fəhlə, Əsgər və Matros Deputatları Sovetinin 1918 il 25 aprel tarixli qərarı ilə yaradılmışdı. Bakı XKS-in sədri, Qafqaz işləri üzrə fövqəladə komissar S.Şaumyan, eyni zamanda, xalq xarici işlər komissarı təyin edilmişdi. Bakı XKS-in fəaliyyətindəki bir sıra ziddiyyətlər xarici siyasət məsələsində daha aydın təzahür edirdi. Bakı XKS-in 1 may bəyannaməsinə görə, o, müstəqil olmayıb, Ümumrusiya Ali Xalq Komissarları Sovetinin bütün dekret və sərəncamlarını yerli şəraitə uyğun həyata keçirməli, Bakı Soveti vahid, böyük ölkənin bir hissəsi olaraq qalmalı idi. Belə olduğu halda müstəqil xarici siyasətdən danışmaq mümkün deyildi. Digər tərəfdən, RSFSR hökuməti V Ümumrusiya sovetlər qurultayının qərarlarını əsas götürərək, Bakı XKS-in müstəqil beynəlxalq siyasət yeritməsini tələb edirdi. Şaumyanın rəhbərliyi ilə Bakı XKS Azərbaycanda milli qüvvələrə qarşı mübarizə aparır, neft sənayesi və digər sənaye sahələrini Sovet Rusiyasının mənafeyinə tabe etməyə çalışırdı. Ona görə də XXIK, əslində, formal xarakter daşıyırdı. Bütövlükdə isə, Sovet Rusiyası istisna olmaqla, digər dövlətlərlə xarici siyasət əlaqələri normal deyildi. Türkiyə ilə düşmənçilik münasibətləri əsas götürülürdü. Antiazərbaycan xarici siyasət xətti Bakı XKS-in xarici işlərinin uğursuzluğu və onun süqutunun başlıca səbəblərindən idi. Bakı XKS-in süqutu ilə (1918, 31 iyul) ləğv edilmişdir.

Əd.: Bax *Xalq Komissarlığı* məqaləsinin ədəbiyyatına

XALQ KOMİSSARLIĞI – Bakı rayonu Fəhlə, Əsgər və Matros Deputatları Sovetinin idarəetmə orqanı (Bax *Bakı Xalq Komissarları Soveti*). 1918 il aprelin 25-də təşkil edilmişdi. Ümumrusiya Ali Xalq Komissarları Sovetinin (orqanın adı rəsmi sənəddə belə göstərilir, əslində Rusiya XKS olmalıdır) ümumi dekretlərini və göstərişlərini, həmçinin Bakı sovetinin qərarlarını həyata keçirməli idi. İdarəçiliyin ayrı-ayrı sahələri xalq komissarlarına tapşırılmışdı. Komissarlar kollegiyası hökumət səlahiyyətinə malik olub, Xalq Komissarları Soveti (XKS) adlanırdı. Xalq komissarlarının fəaliyyətinə nəzarət və onları dəyişmək səlahiyyəti Bakı Sovetinə məxsus idi. XKS sovet və onun İcraiyyə komitəsi qarşısında məsul idi. Bakı XKS-nın süqutu ilə (1918, 31 iyul) ləğv edildi.

Əd.: Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda bolşeviklərin mübarizəsi (sənədlər və materiallar), 1917-1918-ci illər, B., 1960; Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Азимов Г.С., Бакинская коммуна Б., 1981; yenə onun, Великий Октябрь в Азербайджане, Б.,1987; История государства и права Азербайджанской ССР, Б., 1964.

XALQ MAARİFİ KOMİSSARLIĞI (XMK) – Bakı Xalq Komissarları Sovetinin (XKS) hakimiyyət orqanı. Bakı Fəhlə, Əsgər və Matros Deputatları Sovetinin 1918 il 25 aprel tarixli qərarı ilə yaradılmışdı. Xalq maarifi komissarı vəzifəsinə N.N.Kolesnikova təyin olunmuşdu. Komissarlığın məqsəd və vəzifələri onun 1918 il 3 may tarixli müraciətində əks olunmuşdu. XMK köhnə təhsil sisteminin dağıdılmasına, xalq maarifi və mədəni-maarif işinin inqilabi yolla yenidən təşkilinə cəhd edirdi. Bu məqsədlə XMK yanında xalq təhsili üzrə məşvərətçi şura yaradılmışdı. Mayın 11-də müəllimlərə müraciətdə tədris müəssisələrində vəzifəli şəxslərin seçkili olacağı bildirilirdi. Həmin işi həyata keçirmək üçün pedaqoji heyətin seçilməsi haqqında əsasnamə də hazırlanmışdı. Komissarlığın fəaliyyət proqramı mayın 21-də Bakı Sovetinin iclasında müzakirə olunaraq bəyənilmiş, məktəbin dindən ayrıldığı elan edilmişdi. Mayın 26-da məktəbəqədər tərbiyənin təşkili sahəsində tədbirlərə başlandı. İyunun sonlarında məktəbəqədər müəssisələr üçün tərbiyəçilər hazırlayan qısamüddətli kurslar açılmış, kimsəsiz uşaqların tərbiyə olunduğu uşaq evlərinin yenidən qurulmasına başlanmışdı. Müsadirə olunan Nobel bağında və onun yanındakı klub binasında uşaq koloniyası təşkil etmək qərara alınmışdı. *"Nəşri-maarif"*in məktəbləri komissarlığın ixtiyarına keçirilmiş, neft sənayeçiləri qurultayı şurasının və digər neft şirkətlərinin məktəblərinə rəhbərlik də ona tapşırılmışdı. Lakin komissarlığın təhsil proqramı və fəaliyyəti milli xüsusiyyətləri və yerli şəraiti nəzərə almadığından ciddi etirazla qarşılaşırdı. XMK isə bunu nəzərə almır, işini proletariat diktaturası prinsipi əsasında qurmağa çalışırdı. Mədəni-maarif sahəsindəki tədbirlər xalqın deyil, bilavasitə sovet hakimiyyətinin mənafeyinə tabe edilmişdi. Buna görə də verilən vədlərin əksəriyyəti deklarativ xarakter daşıyırdı. XMK Bakı XKS-in süqutu ilə (1918, 31 iyul) ləğv olundu.

Əd.: Bax *Xalq Komissarlığı* məqaləsinin ədəbiyyatına

XALQ MAARİFİ NAZİRLİYİ (XMN), Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Xalq Maarifi Nazirliyi – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ölkənin təhsil və mədəni-maarif müəssisələri şəbəkəsinin fəaliyyətinə rəhbərlik edən dövlət orqanı. 1918 il mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurasının tapşırığı ilə Fətəli xan Xoyskinin yaratdığı Müvəqqəti Hökumət kabinəsi tərəfindən təsis edilmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin 1-3-cü kabinələrində maarif naziri Nəsib bəy Yusifbəyli idi. N.Yusifbəylinin təşkil etdiyi 4-cü Hökumət kabinəsində bu vəzifəyə Rəşid bəy *Qaplanov*, 5-ci Hökumət kabinəsində isə əvvəlcə Həmid bəy *Şahtaxtinski*, sonra isə Nurməmməd bəy *Şahsuvarov* təyin olunmuşdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandığı ilk gündən xalqın maarifləndirilməsinə birinci dərəcəli əhəmiyyət verirdi. XMN öz fəaliyyətinə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasına qədərki dövrdə xalq maarifinin vəziyyətinin öyrənilməsi və bu sahədə həyata keçiriləcək vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi ilə başladı. Nazirlik xalq təhsilini sürətlə inkişaf etdirmək məqsədilə islahatlar keçirmək üçün qısa müddət ərzində təkliflər hazırlayıb Hökumətə təqdim etdi. Xalq məktəbləri və tədris dairələrinin direktoru vəzifələri ləğv olunaraq, məktəb və təhsil işinin idarə olunması XMN-nin və xalq məktəbləri təlimatçılarının sərəncamına verildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Tiflisdən Gəncəyə köçdükdən sonra iyunun 30-da Hökumətin qərarı ilə XMN-nə nazirliyin ştat cədvəlini müəyyənləşdirmək və Əsasnaməsini hazırlayıb Hökumətə təqdim etmək tapşırıldı. 1918 il avqustun 2-də xalq maarifi naziri tərəfindən hazırlanmış Əsasnamə baxılmaq və təsdiq üçün Hökumətə təqdim olundu. Əsasnaməyə görə, XMN-nin ştatı nazirdən, nazir müavinindən, naziryanı şuradan, məktəbləri idarə etmək üçün ali və orta təhsil,

Bakı qız gimnaziyası

ixtisas təhsili sahələri üzrə üç şöbədən ibarət təsdiq olundu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təhsil sahəsində həyata keçirdiyi ilk tədbirlərdən biri də Hökumətin 1918 il 27 iyun tarixli qərarı ilə Azərbaycan (türk) dilinin dövlət dili elan edilməsi idi. Azərbaycan Hökuməti ilk günlərdən başlayaraq, milli kadrların hazırlanması, bu sahədə təhsilin tamamilə yenidən qurulmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi. Nazirliyin təhsil sahəsində həyata keçirdiyi ilk və ən mühüm tədbirlərdən biri də məktəblərin milliləşdirilməsi oldu.

Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumətinin 1918 il 28 avqust tarixli qərarına əsasən, bütün ibtidai tədris müəssisələrində təhsil şagirdlərin ana dilində aparılmalı, dövlət dili olan Azərbaycan dilinin tədrisi isə məcburi surətdə həyata keçirilməli idi. Ali ibtidai və orta tədris müəssisələrində isə dərslər dövlət dilində aparılmalı idi. Azərbaycan dilini bilməyən şagirdlər üçün 3-cü və 4-cü siniflərdə Azərbaycan dili şöbələri açılmalı və burada Azərbaycan dili elə intensiv tədris olunmalı idi ki, iki ildən sonra həmin şagirdlər artıq bu dildə təhsillərini davam etdirə bilsinlər.

Xalq maarifi naziri N.Yusifbəyli 1918 il dekabrın 31-də Azərbaycan qubernatorlarına göndərdiyi məktubda göstərirdi ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində maarif sahəsində qarşıda çox böyük və çətin vəzifələr durur. Nazirlik yeni məktəblər, müəllim kursları açmaqla, təhsil sahəsində ölkəni mümkün qədər qısa müddətdə lazımi səviyyəyə qaldırmaq üçün bütün qüvvələri səfərbərliyə aldı. Məktubda qeyd edilirdi ki, indiki zamanda yalnız yüksək maarifə malik olan xalq tərəqqi edə bilər. Cümhuriyyət Hökumətinin həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində artıq 1919 ilin əvvəllərində Azərbaycanda dövlət hesabına 23 orta ixtisas təhsili məktəbi və 637 ibtidai məktəb fəaliyyət göstərirdi.

Müəllimlər seminariyaları istisna olmaqla, 1919-20-ci tədris ilində Azərbaycanın orta məktəblərində 9611 şagird təhsil alırdı ki, onların da 3115 nəfəri azərbaycanlı idi. Xalq təhsilini milli zəmin üzərində yenidən qurmaq üçün ixtisaslı müəllim kadrlarına və dərs vəsaitlərinə böyük ehtiyac var idi. O dövrdə Azərbaycanda mövcud müəllim kadrları və dərs vəsaiti heç də kifayət qədər deyildi. Vəziyyətdən başlıca çıxış yolu Türkiyədən müəllim kadrları dəvət etmək və dərs vəsaitləri gətirmək, habelə qısamüddətli kurslarda Azərbaycan dilini bilən savadlı şəxslərdən müəllim kadrları hazırlamaq idi. XMN məktəbləri dərs vəsaitləri ilə təmin etmək məqsədilə xüsusi komissiya yaratmışdı. Həmin komissiyanın fəaliyyətinə o dövrün görkəmli pedaqoqları Hüseyn Cavid, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Abdulla Şaiq, Cəmo Cəbrayılbəyli, Səməd bəy Acalov, Fərhad Ağazadə, Abdulla bəy Əfəndizadə və b. cəlb edilmişdilər.

1919 il sentyabrın 18-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin qərarı ilə xalq məktəbləri üçün Türkiyədən dərs kitabları almaq məqsədilə Xalq Maarifi Nazirliyinə bir milyon manat vəsait ayrılmışdı.

Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumətinin və Xalq Maarifi Nazirliyinin təhsil sahəsində qarşısında duran ən ümdə vəzifələrdən biri də ölkədə ali təhsilin təşkili və ali təhsilli kadrların hazırlanması idi. Cümhuriyyət Hökumətinin fəaliyyət göstərdiyi qısa müddətdə Azərbaycanda üç ali təhsil ocağının – Bakı Dövlət Universitetinin, Əkinçilik İnstitutunun və Dövlət Konservatoriyasının təsis edilməsi barədə məsələ qaldırılmışdı. Onlardan yalnız birini – Bakı Dövlət Universitetinin açılmasını reallaşdırmaq mümkün oldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti 1919 il sentyabrın 1-də "Bakı Dövlət Universitetinin təsisi haqqında" qanun qəbul etdi. 1919 il noyabrın 15-də Bakı Dövlət Universitetinin auditoriyalarında ilk mühazirələr oxundu (bax *Bakı Dövlət Universiteti*). Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarı əsasında XMN-nin xətti ilə 100 nəfər azərbaycanlı gənc dövlət hesabına xarici ölkələrin ali məktəblərində təhsil almağa göndərildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin xalq maarifi sahəsində həyata keçirdiyi mühüm tədbirlərdən biri də ibtidai təhsil müəssisələri şəbəkəsinin genişləndirilməsi idi. Təkcə 1919 ildə Azərbaycanda dövlət hesabına 15 ali ibtidai məktəb fəaliyyət göstərirdi. Cümhuriyyət Hökumətinin həyata keçirdiyi mühüm tədbirlərdən biri də yaşlıların savadlandırılması idi. Bu məqsədlə 1919 il sentyabrın 15-dən Bakı, Gəncə, Şuşa, Nuxa (Şəki), Zaqatala və Qazaxda yaşlılar üçün Azərbaycan dilini öyrədən xüsusi kurslar, 1919 ilin noyabrından isə Bakıda azərbaycanlı fəhlələr üçün texniki axşam kursları açıldı. Bu kurslarda 200 nəfərə yaxın azərbaycanlı fəhlə peşə təhsilini artırırdı. Xalq Maarifi Nazirliyi bu kursların işinə yaxından kömək göstərirdi.

Azərbaycan Cümhuriyyəti Xalq Maarifi Nazirliyi ölkədə maarifin inkişafı üçün geniş tədbirlər planı hazırlamış, həmin plan Azərbaycan Hökuməti tərəfindən bəyənilmiş və onun həyata keçirilməsinə razılıq verilmişdi. Lakin *Aprel işğalı* (*1920*) bu planların gerçəkləşdirilməsini yarımçıq qoydu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin cəmi 23 aylıq fəaliyyəti dövründə təhsil sahəsində həyata keçirdiyi tədbirlər sonralar Azərbaycanda xalq maarifinin təşkili və inkişafına mühüm kömək göstərdi.

Ədə.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г., Б., 1920; Азербайджанская Демократическая Республика (1918–1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998; Məhərrəmov A., Bakı Dövlət Universiteti, B., 2000; Paşayev A., Açılmamış səhifələrin izi ilə, B.,

Fransada təhsil alan azərbaycanlı tələbələr

2001; Mərdanov M., Quliyev Ə., Azərbaycan təhsili Xalq Cümhuriyyəti illərində (1918–1920), B., 2003.

XALQ MALİYYƏ KOMİSSARLIĞI (XMK) – Bakı Xalq Komissarları Sovetinin (XKS) hakimiyyət orqanı. Bakı Fəhlə, Əsgər və Matros Deputatları Sovetinin 1918 il 25 aprel tarixli qərarı ilə yaradılmışdı. Komissar vəzifəsinə sol eser A.Kireyev təyin edilmişdi. Bəzi məlumatlara görə, dövlət vəsaitinin oğurlanması üstündə fövqəladə komissiya tərəfindən güllələnmişdir. Görünür, bu işdə A.Kireyevin partiya mənsubiyyəti və Bakı XKS-in maliyyə sahəsindəki pozuntularını ört-basdır etmək cəhdi də böyük rol oynamışdı. XMK Bakı XKS-in süqutu ilə (1918 il, 31 iyul) ləğv edilmişdir.

"XALQ SÖZÜ" – gündəlik qəzet. İlk nömrəsi 1919 il iyunun 17-də çıxmışdır. Üçüncü nömrəsindən sonra fəaliyyəti dayanmışdır. Əsas müəllifləri Seyid Hüseyn, Qədir Hüseynzadə, Məmmədəli Sidqi və Mirzə Bala Məmmədzadə idi.

XALQ ŞƏHƏR TƏSƏRRÜFATI KOMİSSARLIĞI (XŞTK) – Bakı Xalq Komissarları Sovetinin (XKS) hakimiyyət orqanı. Bakı Fəhlə, Əsgər və Matros Deputatları Sovetinin 1918 il 25 aprel tarixli qərarı ilə yaradılmışdı. Nəriman Nərimanov xalq şəhər təsərrüfatı komissarı təyin olunmuşdu. Bakı XKS-in yarandığı şəraitdə belə bir komissarlıq, əslində, formal xarakter daşıyırdı. Ən mühüm komissarlıqlar (xarici işlər, daxili işlər, hərbi və dəniz işləri, maliyyə, ərzaq, maarif komissarlıqları və s.) qeyri-azərbaycanlılar arasında [S.Şaumyan, P.Caparidze, İ.Suxartsev, İ. Fioletov, Q.Korqanov, N.Kolesnikova, A.Qabrielyan (Karinyan), A.Kireyev və b.] bölüşdürülmüşdü. Faktlar göstərir ki, xalq şəhər təsərrüfatı komissarlığı dəftərxanasının əmrlər kitabçasında (1918, 2 may – 26 iyun) yalnız on gün ərzində (16–26 may) verilmiş əmrləri Nərimanov imzalayıb. Sonrakı əmrlər onu əvəz edənlər tərəfindən imzalanmışdır. XŞTK Bakı XKS-nin süqutu ilə (1918, 31 iyul) ləğv edilmişdir.

Ədː Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B. 2001; Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda bolşeviklərin mübarizəsi (sənədlər və materiallar), 1917–1918-ci illər, B., 1960; Məmmədli Q., Nəriman Nərimanov. 1870–1925 (həyat və yaradıcılığının salnaməsi), B., 1987.

XALQ YOLLAR, POÇT VƏ TELEQRAF KOMİSSARLIĞI (XYPTK) – Bakı Xalq Komissarları Sovetinin (XKS) hakimiyyət orqanı. Bakı Fəhlə, Əsgər və Matros Deputatları Sovetinin 1918 il 25 aprel tarixli qərarı ilə yaradılmışdı. XYPTK komissarı vəzifəsinə İ.Suxartsev təyin edilmişdi. Sovet Rusiyasında təşkil olunmuş müvafiq komissarlıqlar kimi, ümumi istifadədə olan nəqliyyat və rabitə xidmətlərini həyata keçirməli idi. Komissarlıq Bakı XKS-in süqutu ilə (1918, 31 iyul) ləğv edilmişdir.

"XALQÇI"– Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə siyasi partiya. Fevral inqilabından (1917) sonra sağ sosialist inqilabçılar partiyasından çıxan Aslan bəy *Səfikürdskinin* başçılığı ilə yaradılmışdı.1917 il noyabrın 26–28-də Müəssislər məclisinə keçirilən seçkilərdə iştirak edən 8 əsas partiya sırasında "Xalqçı" partiyasının seləfi–159770 seçiciyə malik Müsəlman Sosialist Bloku (MSB) da var idi. 60 000 seçiciyə bir deputat qaydası ilə MSB həmin seçkilərdə 2 yer qazana bilmişdi. Bununla da, A.Səfikürdskinin başçılıq etdiyi MSB nüfuzlu və təşkilati cəhətdən möhkəm bir siyasi partiyaya çevrildi. 1918 il yanvarın 5-də Rusiya Müəssislər məclisi buraxıldı və fevralın 10-da Tiflisdə Zaqafqaziya seyminin təsis iclası çağırıldı. Seymin təşkilində hər 20.000 seçiciyə 1 deputat yeri verildiyindən bu quruma MSB-dən 7 nümayəndə seçildi. 1918 il mayın 27-də Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin başçılığı ilə Azərbaycan Milli Şurası yarandıqda MSB-dən oraya Xudadat bəy Məlik-Aslanov və Camo bəy Hacınski daxil oldular. Milli Şuranın məqsəd və vəzifələrini Cənubi Qafqazın bütün müsəlman bölgələrində xalq kütlələrinə izah etmək üçün göndərilən nümayəndələr arasında, habelə iyunun 18-də İstanbula yola düşən nümayəndə heyətinin tərkibində Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Xəlil bəy Xasməmmədovla yanaşı, MSB-nin sədri A.Səfikürdski də var idi.

1918 il dekabrın 7-də açılan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentində sosialistlər 12 deputatla təmsil olunmuşdular. Onlar Qazax qəzasından deputat seçilmiş A.Səfikürdskinin sədrliyi ilə Müsəlman Sosialist Fraksiyasını yaratmışdılar. Fraksiyaya "xalqçı"lardan başqa, sağ hümmətçilər S.Ağamalıoğlu, K.Camalbəyov, Ə.Qarayev, İ.Əbilov da daxil idilər. 1919 ilin noyabrında partiyanın mərkəzi komitəsi və eyni adlı qəzet (cəmi 7 nömrəsi çıxmışdır) fəaliyyətə başladı.

Müsəlman sosialist fraksiyasının proqramında bütün millətlərin hüquq bərabərliyi əks olunmuşdu. A.Səfikürdski Parlamentin ilk iclasında siyasi məhbusların əfv olunmasına tərəfdar çıxmışdı. Fraksiya torpaq məsələsinin həllini qanunverici orqanın ümdə vəzifəsi sayaraq, torpağın əvəzsiz olaraq kəndlilərə verilməsində təkid edir, demək olar ki, bütün mühüm məsələlərin müzakirəsində "Müsavat" partiyası ilə toqquşurdu. Partiyanın lideri A.Səfikürdski 1918 il dekabrın 26-da yaradılan və daha sol təmayüllü 3-cü Hökumət kabinəsində poçt, teleqraf və əmək naziri, 1919 il aprelin 14-də yaradılan 4-cü Hökumət kabinəsində ədliyyə və əmək naziri, C.Hacınski isə 4-cü və 5-ci Hökumət kabinələrində poçt-teleqraf naziri vəzifələrini tutmuşdular.

1920 il aprelin sonlarında, 11-ci Qırmızı ordunun Azərbaycana təcavüzündən bir neçə gün əvvəl yeni baş nazir vəzifəsinə Məmməd Həsən Hacınski ilə yanaşı, A.Səfikürdskinin də namizədliyi müzakirəyə qoyulmuşdu. "Xalqçı" qəzetinin *Cümhuriyyətin* süqutu ərəfəsində çıxan son nömrəsində sovet hakimiyyəti alqışlanırdı. Lakin *Aprel işğalı (1920)* yeni kabinənin təşkilinə imkan vermədi, beləliklə, "Xalqçı" partiyasının da fəaliyyətinə son qoyuldu.

Sovet hakimiyyəti dövründə Bakı eser təşkilatının azadlıqda qalan üzvləri ilə birgə "xalqçı"lar da gizli fəaliyyətə keçdilər. Lakin 1922 ilin sonunda Bakıda eser təşkilatının məhkəməsi başlandı. A.Səfikürdski daxil olmaqla, onların bütün üzvləri sovet hakimiyyəti əleyhinə fəaliyyətdə ittiham edilərək həbs olundular. Sonralar onların çoxu qətlə yetirildi.

Ədː Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г., Б., 1920; Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c. 5, B., 2001; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918–1920), B., 1998; Çıraqzadə V., Aslan bəy Səfikürdski, B., 1994.

XANLAROV Mövsüm bəy Məmməd oğlu (12.9.1857, Bakı–23.2.1921, Bakı; Bibiheybət məscidində dəfn olunmuşdur) – Azərbaycanın ilk kimyaçı alimi (üzvi kimya), ictimai xadim. 1878 ildə Bakı realnı məktəbini bitirdikdən sonra təhsilini Almaniyada davam etdirmişdir. 1881 ildək Vürsburq və Leypsiq universitetlərində, sonra Strasburqda Kayzer Vilhelm Universitetinin riyaziyyat-təbiiyyətşünaslıq fakültəsində təhsil almışdır. Universitetdə məşhur kimyaçı R.Fittiqin laboratoriyasında çalışmış, onun rəhbərliyi ilə Almaniyanın aparıcı elmi jurnallarında məqalələr çap etdirmişdir. "Tiosirkə turşusunun etilrodanidə təsiri" adlı ilk məqaləsi 1882 ildə Almaniya kimya cəmiyyətinin orqanı – "Berixte" jurnalında dərc olunmuşdur. Xanlarov 1883 ildə Strasburq Universitetinin elmi şurasında "Butirolakton və etilbutirolaktonlar" mövzusunda dissertasiya müdafiə edib kimya doktoru alimlik dərəcəsi almışdır. 1884 ildə D.İ.Mendeleyevin, N.A.Menşutkinin və D.P.Konovalovun zəmanəti (tövsiyəsi) əsasında Rusiya fizika-kimya cəmiyyətinin üzvlüyünə qəbul olunmuşdur. Tezliklə Bakıya gələn Xanlarov həm də Rusiya Texnika Cəmiyyətinin Bakı şöbəsinin üzvü seçilmiş, cəmiyyətin Bakı şöbəsində təftiş komissiyasının üzvü kimi fəaliyyət göstərmişdir.Cəmiyyətin iclaslarında elmi məruzələrlə çıxış etmiş, neft istehsalının aktual məsələlərinə dair səmərələşdirici təkliflər irəli sürmüşdür.

Xanlarov Bakı Neft Sənayeçiləri Qurultayı Şurası strukturunda fəaliyyət göstərmiş, Statistika bürosuna başçılıq etmişdir. İxrac edilən neftin keyfiyyətinə nəzarət etmək, vaqon-sisternlərin neft məhsulları ixracçıları arasında düzgün bölüşdürülməsi məqsədilə Bakı neft emalı zavodlarının məhsuldarlığını müəyyən etmək məsələlərilə məşğul olmaq Xanlarova tapşırılırdı. 1886 ildə dəmir yolu komitəsinin sədri seçilmişdir.

Xanlarov Bakı şəhərinin ictimai həyatında fəal iştirak etmiş, 1882–97 illərdə Bakı şəhər dumasının üzvü olmuşdur. 1891 ildən qarşılıqlı borc cəmiyyətinin, Bakı ictimai yığıncağının direktorlarından biri, şəhər işləri üzrə quberniya idarəsinin üzvü idi.

Xanlarov məşhur sahibkar və mesenat Hacı Zeynalabdin Tağıyevin böyük qızı Xanım Tağıyeva ilə ailə qurmuşdu.

Müxtəlif maarif tədbirlərində, Bakı realnı məktəbinin imkansız şagirdlərinə yardım işlərində iştirak etmişdir. 1884 ildə Xanlarovun təşkil etdiyi xeyriyyə gecəsində M.F.Axundzadənin pyeslərindən səhnələr göstərilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə də elmi-tədqiqat işlərini davam etdirən Xanlarov sovet hakimiyyəti qurularkən Azərbaycan SSR AXTŞ kimya şöbəsində mühəndis-texnoloq vəzifəsinə təyin olunmuşdur. Xanlarov Bakıda elektrotexnika zavodunun, həmçinin boyaq fabrikinin və dərman maddələri yarım şöbəsinin təşkili layihəsini tərtib etmişdir.

Ədː Məhərrəmov A., Allahverdiyev M., Əliyeva R.Ə., Azərbaycan kimyaçıları, B., 1998; Azərbaycan Tarixi Şəcərə Cəmiyyətinin Xəbərləri. Üçüncü buraxılış, B., 2001; Яснопольский В.Д., Таирзаде Н.А., Мовсум Бек Ханларов и его труды по органической химии, "Научные труды" министерства высшего и среднего специального образования Азерб.ССР (серия химических наук), 1979, №1;Рахшанлы Р., Мовсум бек Ханларов,Б.,1997.

XARİCƏ TƏHSİL ALMAĞA GÖNDƏRİLƏN AZƏRBAYCANLI TƏLƏBƏLƏR HAQQINDA QƏRAR – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin həyata keçirdiyi ən mühüm tədbirlərdən biri də müxtəlif sahələrdə ali təhsilli mütəxəssislər hazırlamaq üçün yüz nəfər azərbaycanlı gəncin Avropanın ali məktəblərinə göndərilməsi olmuşdur. Azərbaycan Parlamentinin 1919 il sentyabrın 1-də keçirilən 70-ci iclasında Bakı Dövlət Universitetinin təsisi ilə yanaşı, 1919-20 tədris ilindən başlayaraq, yüz nəfər azərbaycanlı gəncin Hökumət hesabına təhsil almaq üçün xarici ölkələrin nüfuzlu ali məktəblərinə göndərilməsi haqqında məsələ də müzakirə edilmişdir. Bu məsələ ilə əlaqədar Əhməd bəy Pepinovun məruzəsi ətrafında müzakirələrdə Rəhim Vəkilov, Abdulla bəy Əfəndizadə, Rza bəy Ağabəyov, Məmmədrza Ağavəkilov, Qasım bəy Camalbəyov, Qara bəy Qarabəyli, Muxtar Əfəndizadə, Ağa Aşurov, xalq maarifi naziri Rəşid xan Qaplanov və b. çıxış edərək, ölkə iqtisadiyyatının elm, təhsil və mədəniyyətinin gələcək inkişafı üçün tələbələrin xarici ölkələrdə ali təhsil almağa göndərilməsinin əhəmiyyətini vurğulamışlar.

1919-20 tədris ilində xaricdə təhsil almağa göndəriləcək tələbələr barədə Azərbaycan Cümhuriyyəti *Parlamentinin xaricdə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələrə* vəsait ödənilməsi haqqında qərarı ilə bu iş üçün dövlət xəzinəsindən xalq maarifi nazirliyinin sərəncamına 7 milyon manat vəsait ayrılmışdı. Avropa ali məktəblərinə göndərilən hər tələbəyə ayda 400 frank təqaüd və 1000 frank yol xərci, Rusiya ali məktəblərinə göndəriləcək tələbələrə isə hər ay 3 min rubl təqaüd və 1000 manat yol xərci ayrılmalı idi.

Xaricə göndəriləcək tələbələri seçmək üçün Xalq Maarifi Nazirliyi yanında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə (sədr), Əhməd bəy Pepinov, Qara bəy Qarabəyli, Mehdi bəy Hacınski və Abdulla bəy Əfəndizadədən ibarət çox nüfuzlu münsiflər heyəti yaradılmışdı. Münsiflər heyətinin diqqətlə seçdiyi tələbələrdən 10 nəfərinin İngiltərəyə, 23 nəfərinin İtaliyaya, 45 nəfərinin Fransaya, 9 nəfərinin Türkiyəyə göndərilməsi nəzərdə tutulurdu. Nəticədə isə Xalq Maarifi Nazirliyi tərəfindən xaricə göndərilən tələbələrdən 49 nəfərinə Almaniyanın, 27 nəfərinə Fransanın, 4 nəfərinə İtaliyanın, 1 nəfərinə İngiltərənin, 6 nəfərinə isə Türkiyənin müxtəlif ali məktəblərinə göndərilmələri barədə rəsmi sənəd verilmişdi. Qalan 13 nəfər isə Rusiyaya göndərilməli idi. Rusiyada vətəndaş müharibəsi ilə əlaqədar yaranmış şəraitə görə oraya tələbə göndərmək mümkün olmamışdı.

Xaricə göndərilən tələbələr *1920 il* yanvarın *14*-də Parlament və Hökumət üzvlərinin, tanınmış xeyriyyəçilərin, iş adamlarının, din xadimlərinin, ictimaiyyət nümayəndələrinin və valideynlərin iştirakı ilə təntənəli surətdə yola salındılar. Tələbələrin Batuma getmələri üçün xüsusi vaqon

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ali təhsil almaq üçün xaricə göndərdiyi tələbələrdən bir qrupu

ayrılmışdı. 1920 il fevralın 11-də Parisə çatan tələbələr burada Paris Sülh Konfransında (1919-20) iştirak edən Azərbaycan nümayəndə heyəti tərəfindən hərarətlə qarşılandı. Nümayəndə heyətinin rəhbəri Əlimərdan bəy Topçubaşov tələbələr qarşısında böyük nitq söylədi. Bundan sonra tələbələr təhsil almaq üçün Avropanın müxtəlif ölkələrinə yollandılar.

Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin belə diqqətlə seçərək, böyük ümidlərlə xarici ölkələrin ali məktəblərinə yola saldığı bu tələbələrin taleyi *Aprel işğalından (1920)* sonra çox acınacaqlı oldu.

Ölkənin bolşevikləşdirilməsi nəticəsində vəziyyət kəskin şəkildə dəyişdi. Tələbələrə pul göndərilmədi. Onlar bu barədə Nəriman Nərimanova müraciət etdilər. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 1920 il avqustun 9-da Nəriman Nərimanovun şəxsi təşəbbüsü və sədrliyi ilə keçirilən iclasında keçmiş Azərbaycan Hökumətinin xaricə göndərdiyi tələbələrin təhsillərini başa vurması üçün vəsait buraxılması və ümumiyyətlə, onlara maddi yardım göstərilməsi məsələsi müzakirə edilərək, müsbət qərar qəbul olundu və xaricdə oxuyan tələbələrə lazımi maddi kömək göstərilməsi yollarının müəyyənləşdirilməsi və göndərilməsi məsələlərinin həlli xalq maarifi və xalq xarici işlər komissarlıqlarına tapşırıldı. Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri kimi Nəriman Nərimanov xaricdə təhsil alan azərbaycanlı tələbələrə yardımın davam etdirilməsi haqqında xüsusi qərar imzaladı. Nəriman Nərimanov hələ 1919 ildən xaricdə oxuyan azərbaycanlı tələbələrin işinə məsul Bəhram Axundovu 1921 il iyunun 18-də xaricdə oxuyan azərbaycanlı tələbələrin işləri üzrə xüsusi müvəkkil təyin etdi. Həmin il iyulun əvvəllərində B.Axundov xaricdə oxuyan azərbaycanlı tələbələrin maddi vəziyyətini öyrənmək və onlara əməli köməklik göstərmək üçün azərbaycanlı tələbələrin oxuduğu Qərbi Avropa ölkələrinin paytaxtlarına ezam olundu. O, bütün maneələri dəf edərək, yalnız həmin il oktyabrın axırlarında Parisə gəlib çata bildi. 1922 ilin yanvarına qədər Paris, Berlin və Avropanın digər şəhərlərinə səfər edən B.Axundov Fransanın müxtəlif məktəblərində 28, Almaniyanın ali məktəblərində 49, İtaliyada 3 nəfər tələbənin oxuduğunu müəyyənləşdirdi. Bakıya qayıtdıqdan sonra, o, 1922 il martın 2-də Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanovun adına əhatəli hesabat təqdim etdi. Bu hesabat əsasında Nəriman Nərimanovun şəxsi göstərişi ilə xaricdə oxuyan tələbələrə təhsillərini müvəffəqiyyətlə davam etdirmələri üçün lazımi şərait yaradılması tapşırıldı. 1922 ilin sonlarında Nəriman Nərimanov Moskvaya işə keçirildikdən sonra, xaricdə oxuyan tələbələrə münasibət yenidən dəyişdi. Xaricdə oxuyan tələbələr "sədaqətli" və "sədaqətsiz" adı ilə iki qismə bölündü. Onlara münasibət də bu yöndə quruldu. Nəticədə, təhsil haqqını ödəyə bilməyən tələbələrdən gündəlik çörəyə möhtac olaraq, ən ağır şəraitdə işləmək məcburiyyətində qalanlar, həbsxanalara düşənlər, hətta böhranlı vəziyyətdən çıxış yolu tapmayaraq, intihar edənlər də olmuşdur. Çox çətinliklə təhsilini başa çatdırıb, yüksək ixtisaslı mütəxəssislər kimi vətənə qayıdan tələbələrin əksəriyyəti isə sonralar "qırmızı terror"un qurbanı oldular.

Ədəb.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar), B., 1998; Paşayev A., Açılmamış səhifələrin izi ilə, B., 2001; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998; Абуталыбов Р., Азербайджанские студенты в Западной Европе, газ. "Панорама", 1996, 15-е марта.

236452

XARİCİ İŞLƏR NAZİRLİYİ (XİN), Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirliyi – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasətini həyata keçirən dövlət orqanı. 1918 il mayın 28-də, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edildiyi gün Fətəli xan Xoyski tərəfindən Tiflisdə təşkil olunmuş Müvəqqəti Hökumət kabinəsi tərəfindən təsis olunmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1-ci və 2-ci Hökumət kabinələrində xarici işlər naziri vəzifəsinə Məmməd Həsən Hacınski təyin edilmişdi. Hökumət Gəncədən Bakıya köçdükdən sonra, 1918 il oktyabrın 6-da F.x.Xoyski Hökumətində dəyişikliklər edilərkən xarici işlər naziri vəzifəsi Əlimərdan bəy Topçubaşova həvalə olundu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti yaradıldıqdan (1918,dekabr) sonra Parlamentin tapşırığı ilə F.x.Xoyski tərəfindən dekabrın 26-da formalaşdırılmış 3-cü Hökumət kabinəsində F.x.Xoyski Baş nazir vəzifəsi ilə yanaşı xarici işlər naziri vəzifəsini də icra etmişdir. 1919 il aprelin 14-də Nəsib bəy Yusifbəylinin təşkil etdiyi 4-cü Hökumət kabinəsində bu vəzifəni Məmməd Yusif Cəfərov, 1919 il dekabrın 24-də 5-ci Hökumət kabinəsində isə F.x.Xoyski tutmuşdur.

1918 ilin mayında yaradılmış Cümhuriyyət Hökumətinin və onun XİN-nin qarşısında duran başlıca vəzifələrindən biri ölkənin müstəqilliyinin dünyanın böyük dövlətləri tərəfindən tanınmasına nail olmaq idi. Cəmi iki ilə yaxın fəaliyyəti dövründə nazirliyin gərgin fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1920 il yanvarın 11-də Paris sülh konfransının (1919-20) iştirakçısı olan böyük dövlətlər tərəfindən de-fakto tanındı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandığı ilk günlərdən yaxın qonşuları ilə əlaqələrini dostluq və qarşılıqlı həmrəylik prinsipləri əsasında qurmağa çalışmış, bütün fəaliyyətini bu vəzifələrin yerinə yetirilməsinə yönəltmişdi.

Cənubi Qafqazda üç müstəqil dövlət – Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikaları yarandıqdan sonra qarşıda, ilk növbədə, müvəqqəti də olsa, onların sərhədlərini müəyyənləşdirmək və Qafqaz canişinliyindən miras qalmış əmlakı bölüşdürmək vəzifəsi dururdu. Canişinlikdən qalmış əmlakın bölüşdürülməsi məsələsi az-çox məqbul şəkildə həll olunsa da, ərazi məsələlərinin həlli daha mürəkkəb idi. Ermənistanın ərazi məsələsinə münasibəti və azərbaycanlıların ata-baba torpaqları olan, həm də çoxluq təşkil etdiyi ərazilərə əsassız iddiaları, həmin ərazilərin müsəlman əhalisinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə birləşməyə meylli olmalarına daşnakların məhəl qoymamaları vəziyyəti daha da gərginləşdirirdi. Bütün mübahisəli ərazi məsələlərinin sülh yolu ilə həllinə çalışan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti məsələni mürəkkəbləşdirməməyə çalışır, XİN vasitəsilə Gürcüstan və Ermənistan hökumətlərinə müraciət edərək, mübahisəli ərazi məsələlərini həll etmək üçün üç Cümhuriyyətin hökumət nümayəndələrindən ibarət müştərək komissiya yaratmağı təklif edirdi. Uzunmüddətli danışıqlar nəticəsində 1918 ilin noyabrında Tiflisdə bu məsələ ilə bağlı konfrans çağırıldı. Lakin Ermənistan nümayəndə heyəti konfransa gəlməkdən imtina etdi. Nəticədə, məsələ həll edilməmiş qaldı. Lakin sərhəd bölgələrində azərbaycanlılara qarşı soyqırımları, milli zəmində toqquşmalar, habelə iqtisadi xarakterli məsələlərin bu və ya digər şəkildə həll olunması zərurəti yeni yaranmış bu üç dövlət arasında danışıqlar aparılmasını tələb edirdi.

Buna görə də, Cənubi Qafqaz cümhuriyyətlərinin hökumətləri arasında çoxlu nota mübadiləsindən sonra, nəhayət 1919 ilin aprelində Tiflisdə bu ölkələrin nümayəndələrinin konfransı keçirildi. Konfransda Şimali Qafqaz xalqlarının yaratdığı Dağlılar Respublikasının nümayəndələri də iştirak edirdi. Lakin bu dövrdə Denikin ordularının Dağlılar Respublikasını işğal edib, Azərbaycanın sərhədlərinə yaxınlaşması və Cənubi Qafqaz respublikalarının müstəqilliyini təhlükə altına alması nəticəsində konfrans öz işini dayandırmağa məcbur oldu. Denikinin Cənubi Qafqaz cümhuriyyətlərinə qarşı yaratdığı təhlükəyə qarşı 1919 il iyunun 27-də Azərbaycan və Gürcüstan hökumətləri arasında müdafiə ittifaqı yaratmaq barədə müqavilə bağlandı. Öz qonşularına xəyanət edərək Denikinlə gizli əlaqə saxlayan Ermənistan isə bu ittifaqa qoşulmadı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti və onun XİN öz fəaliyyəti dövründə Ermənistanla münasibət məsələlərinin sahmana salınmasına daha çox vaxt sərf edirdi. Ermənistan hökumətinin Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Böyük Vedi bölgələrində və başqa ərazilərin yerli əhalisi olan azərbaycanlılara qarşı yeritdiyi soyqırımı siyasəti, habelə Qarabağ və Zəngəzur məsələlərindəki barışmaz ilhaqçılıq siyasəti, Azərbaycan hökumətinin apardığı uzunmüddətli diplomatik danışıqlar, habelə İngiltərə və Amerika kimi xarici dövlətlərin də bu işə qatılması nəticəsində 1919 il noyabrın 23-də Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri başçılarının Tiflisdə görüşü keçirildi. Burada Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələrinin birgə konfransını keçirmək barədə razılıq əldə olundu. 1919 il dekabrın 14-də konfrans işə başladı. Mehriban qonşuluq münasibətləri yaratmaq üçün bütün mübahisəli məsələləri silah gücünə deyil, sülh yolu ilə həll etmək haqqında ümumi razılıq əldə olundu. Lakin Ermənistan işdə bu razılığa əməl etmədi və özünün riyakar, təcavüzkar siyasətini yenə də davam etdirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti ilk günlərdən başlayaraq, bütün ölkələrlə dostluq və əməkdaşlığı özünün xarici siyasətinin başlıca məqsədi elan etmişdi. Hökumət hələ qalib ölkələr tərəfindən rəsmən tanınana qədər müstəqil dövlət kimi öz suveren hüquqlarını həyata keçirməyə başlamışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin İstanbul, Tehran, Tiflis, İrəvan, Kuban və Donda diplomatik nümayəndəlikləri, Batum və Ukraynada baş konsulluqları, Krım və Petrovsk-Portda konsul agentləri, Bakıda isə Gürcüstan və Ermənistan Cümhuriyyətlərinin diplomatik nümayəndəlikləri, İranın baş konsulu, Belçika, Hollandiya, Yunanıstan, İsveç və İsveçrənin konsulları, İngiltərə, ABŞ və Ukraynanın vitse-konsulları, Litva, Polşa və Finlandiyanın konsul agentləri fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti və onun XİN bütün mövcudluğu dövründə Birinci dünya müharibəsinin (1914-18) qalib ölkələri olan İngiltərə, ABŞ və Fransadan öz suverenliyinin tanınmasını təkidlə tələb edirdi. 1919 ilin yanvarında Əlimərdan bəy Topçubaşovun başçılığı ilə Paris sülh konfransına göndərilmiş Azərbaycan nümayəndə heyəti bu yöndə yorulmadan çalışırdı. Nümayəndə heyətinin nə qədər gərgin fəaliyyət göstərdiyini Ə.Topçubaşovun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti sədrinə ünvanladığı məktublar aydın sübut edir. Antanta dövlətləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varlığını yalnız Denikin orduları Sovet Rusiyası tərəfindən məğlub edildikdən, keçmiş Rusiyanı bərpa etmək ümidləri boşa çıxdıqdan sonra de-fakto tanıdılar.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, özünün son dərəcə mürəkkəb beynəlxalq vəziyyətinə baxmayaraq, xarici siyasətində qardaş türk xalqlarına, qonşu Dağıstan və çarizm zülmündən xilas olmuş başqa xalqların azadlıq mübarizəsinə yardım göstərirdi.

Sovet Rusiyasının xalq xarici işlər komissarı G.Çiçerin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti XİN-nin iki dövlət arasında diplomatik əlaqələr yaratmaq barədə Sovet Rusiyasına təkidli təkliflərini qulaqardına vururdu. Bunun əvəzində isə, o, Azərbaycanı Şimali Qafqazdakı Denikin qüvvələri ilə mübarizə ittifaqına cəlb etməyə çalışırdı. Sovet Rusiyasının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı sonrakı təcavüzü və Şimali Azərbaycanı işğal etməsi bolşevik Rusiyasının antiazərbaycan siyasətinin iç üzünü açıb-göstərdi.

Aprel işğalı (1920) başqa nazirliklərlə yanaşı, XİN-nin də fəaliyyətinə son qoydu.

Əd.: Азербайджанская демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (Документы и материалы), Б., 1998; Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г., Б., 1920; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920), Б., 1998; Həsənov C., Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920), B., 1993; Paşayev A., Açılmamış səhifələrin izi ilə, B., 2001.

XARLAMOV V.A. (? – ?) – kadet partiyası xadimlərindən biri; Fevral inqilabından (1917) sonra 1917 il martın 9-da Cənubi Qafqazın idarə olunması məqsədilə yaradılmış mülki hakimiyyət orqanının – Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin (OZAKOM – Особый Закавказский Комитет) sədri. Tiflisdə yaradılmış bu komitə həmin ilin noyabrınadək fəaliyyət göstərmişdir.

XASMƏMMƏDOV Ələkbər bəy Hacıbaba oğlu (? – ?) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün ictimai və dövlət xadimi, hüquqşünas. Xəlil bəy *Xasməmmədovun* qardaşıdır. "*Difai*" partiyası Mərkəzi Komitəsinin üzvü olmuşdur. Gəncə Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin, onun təftiş komissiyasının üzvü idi. 1905 ilin yayında Qafqazda yerli idarəetmə orqanlarının təşkili ilə bağlı yaradılan üç nəfərdən ibarət heyətin (Əlimərdan bəy Topçubaşov və Adil xan Ziyadxanovla birlikdə) üzvü seçilmişdi. Bu heyət Gəncə bələdiyyə seçkilərinin nəticələrini təsdiq etdirməli, müsəlmanların yerli idarə orqanlarına seçilməsindəki hüquqi məhdudiyyətlər aradan qaldırılmayınca yeni seçkilərin dayandırılması üçün müvafiq Rusiya orqanları qarşısında məsələ qaldırmalı idi. Ə.Xasməmmədov, eyni zamanda, Gəncə Milli Komitəsinin də üzvü olmuşdur.

O, 1918 il iyulun 15-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin qərarı ilə yaradılmış *Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının* sədri təyin edilmişdi. Ə. Xasməmmədovun rəhbərliyi ilə, az vaxt içərisində, bütün Bakı quberniyasında ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımları haqqında istintaq və məlumat xarakterli geniş material toplanmışdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının 1919 il 28 fevral tarixli qərarı ilə Ə.Xasməmmədov Azərbaycan Məhkəmə Palatasının böyük sədri vəzifəsinə təyin olundu. O, eyni zamanda, mülki departamentə də sədrlik edirdi. Ə.Xasməmmədov Azərbaycan məhkəmələrinin fəaliyyətində məhkəmə nizamnamələrində ifadə edilmiş və hüquq elmi tərəfindən işlənib hazırlanmış prinsipləri əsas tutacağını, ədalət mühakiməsinin vicdanla həyata keçiriləcəyini, qanunçuluğa və ədalətə riayət ediləcəyini bəyan etmişdi (1919 il, mart).

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Dəmirov M., Azərbaycan prokurorluğu: tarix və müasirlik, B., 1997; Süleymanova S., Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkat (XIX yüzilliyin sonu – XX yüzilliyin əvvəlləri), B.,1999; Cavadov C., Azərbaycanda xeyriyyəçilik hərəkatı (XIX əsrin sonu və XX əsrdə) B., 1999.

XASMƏMMƏDOV Xəlil bəy Hacıbaba oğlu (25.10.1873, Gəncə – 1947, İstanbul) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin görkəmli siyasi və dövlət xadimlərindən biri. Gəncə klassik gimnaziyasında orta təhsil almış, Moskva Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir (1895). Yekaterinodar (indiki Krasnodar) və Yelizavetpol (Gəncə) dairə məhkəmələrində işləmişdir. "İttifaqi-müslimin" təşkilatının din və hüquq komissiyalarının üzvü olmuşdur. Yelizavetpol quberniyasından 2-ci Dövlət dumasına deputat seçilmişdir (1907). Xəlil bəy Xasməmmədov Fətəli xan Xoyski ilə birlikdə Dumanın milli-dini bərabərlik komissiyasının, Dumanın ikinci şöbəsinin və beş komissiyasının üzvü olmuş, xalq azadlığı partiyasını təmsil etmişdir. Özlərini "solların gənc tatar partiyasına" aid edən Xoyski və Xasməmmədov fraksiyanın proqramını "varlılar və zadəganlar üçün" nəzərdə tutulduğundan, tam şəkildə qəbul etmirdilər. Xasməmmədov Dumanın müsəlman fraksiyasının iclasında amnistiya məsələsini qaldırmış və onun qanunvericilik yolu ilə keçirilməsini təklif etmişdi. 3-cü Dövlət dumasında (1907-12) Xasməmmədov Azərbaycanı təmsil edən yeganə deputat idi. O, Dumanın imperatora müraciət hazırlanması, sorğular, köçürmə işi, məhkəmə islahatı üzrə komissiyalarının üzvü idi. Xəlil bəy Xasməmmədov Qafqaz müsəlmanlarının mənafeyini müdafiə edərək Duma deputatlarına bəyan etmişdi ki, ***"dövlətimizin siyasi quruluşunun bu və ya başqa cür adlanması qətiyyən vacib deyil, bu siyasi quruluşun tələbatımızı, istəklərimizi yerinə yetirməyə qadir olan məzmunu bizim üçün daha vacibdir"***. Xasməmmədov Dumanın iki illik fəaliyyəti dövründə müsəlmanların hüquqlarının imperiyanın əsas əhalisi ilə bərabərləşdirilməsi, onların maarifləndirilməsi, rifahının yüksəldilməsi üçün heç bir iş görülmədiyini Duma üzvlərinin nəzərinə çatdırmış, kəndlilərin torpaq azlığından əziyyət çəkdiyini vurğulamışdır.

Xasməmmədov Dumanın bütün fəaliyyəti dövründə müxtəlif sorğular və məsələlər üzrə (ədalətli idarəçilik, yerli əhaliyə torpaq verilməsi, xalq təhsili, hərbi mükəlləfiyyət, seçki, dini etiqad, zemstvo idarələrinin tətbiqi, yerli məhkəmənin dəyişdirilməsi və s.) çıxış etmişdir. Xalq təhsili məsələləri barədə çıxışlarında Xasməmmədov ibtidai məktəbdə ana dilində təhsili müdafiə etsə də, "dövlət dilini bilməyi zəruri" sayırdı. Xasməmmədov Zaqafqaziya (Qori) seminariyası Azərbaycan şöbəsinin Yelizavetpola (Gəncəyə) köçürülməsi və onun müstəqil seminariyaya çevrilməsi barədə Xalq Maarifi Nazirliyi qarşısında vəsatət qaldırmışdı. O, 1911 il noyabrın 30-da hərbi mükəlləfiyyət barədə qanun layihəsi üzrə çıxış edərkən hərbi mükəlləfiyyətin müsəlmanlara da şamil olunmasını tələb etmişdi.

Xasməmmədov Yelizavetpol şəhər bələdiyyə rəisi (1913-17) işləmişdir. Fevral inqilabından (1917) sonra Gəncədə "Türk Ədəmi-mərkəziyyət partiyası"nın yaradıcılarından biri, 1917 ildə keçirilmiş Qafqaz (Bakı, aprel) və Ümumrusiya (Moskva, may) müsəlmanları qurultaylarının iştirakçısı olmuşdur. "Müsavat" partiyasının birinci qurultayında (Bakı, 1917, 26-31 oktyabr) Mərkəzi Komitənin üzvü seçilmişdir. Xasməmmədov Azərbaycan milli hərəkatının rəhbərlərindən biri, Yelizavetpol Qəza İcraiyyə Komitəsinin sədri, Zaqafqaziya komissarlığında Dövlət nəzarəti komissarı, Zaqafqaziya seyminin, Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının süqutundan (1918, 26 may) sonra Azərbaycan Milli Şurasının (1918, 27 may) üzvü olmuşdur. O, 1918 ildə keçirilməsi nəzərdə tutulan İstanbul konfransına göndərilən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti nümayəndə heyətinə daxil idi.

X. Xasməmmədov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1-ci Hökumət kabinəsində ədliyyə naziri, 2-ci kabinədə əvvəlcə portfelsiz nazir, 1918 il 6 oktyabr kabinədaxili dəyişikliklərdən sonra ədliyyə naziri, 3-cü kabinədə daxili işlər naziri, 5-ci kabinədə ədliyyə naziri vəzifələrində çalışmışdır. "Müsavat" partiyasından Azərbaycan Parlamentinin üzvü idi. X.Xasməmmədov Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibində Cənubi Qafqaz respublikaları konfransında (1919, aprel-iyun) iştirak etmişdir.

Xasməmmədov 1920 ilin aprelində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Türkiyədə səfiri təyin olunmuşdu. *Aprel işğalından (1920)* sonra Azərbaycana qayıtmamış, İstanbulda yaşamış, coşğun siyasi-publisistik fəaliyyət göstərmiş, "Yeni Qafqasya" (1923-27), "Azəri-türk" (1928-31), "Odlu yurd" (1920-30), "Azərbaycan yurd bilgisi" (1932-ci ildən nəşr olunub) jurnallarında, Parisdə fransızca çıxan "Prometey" (1929-38), rusca "Kavkaz" (1932-38), Berlində Azərbaycan türkcəsində nəşr edilən "İstiqlal" (1932-34) və "Qurtuluş" (1934-38) qəzet və jurnallarında siyasi məzmunlu məqalələr dərc etdirmişdir.

Xasməmmədov Azərbaycan Milli Mərkəzi (1924, İstanbul) Mərkəzi Komitəsinin və "Müsavat" partiyası xarici

Fətəli xan Xoyski və Xəlil bəy Xasməmmədov 2-ci Dövlət dumasının müsəlman deputatları arasında (oturanlardan soldan birinci Fətəli xan Xoyski; sağdan birinci Xəlil bəy Xasməmmədov). Tavriya sarayı. 1907

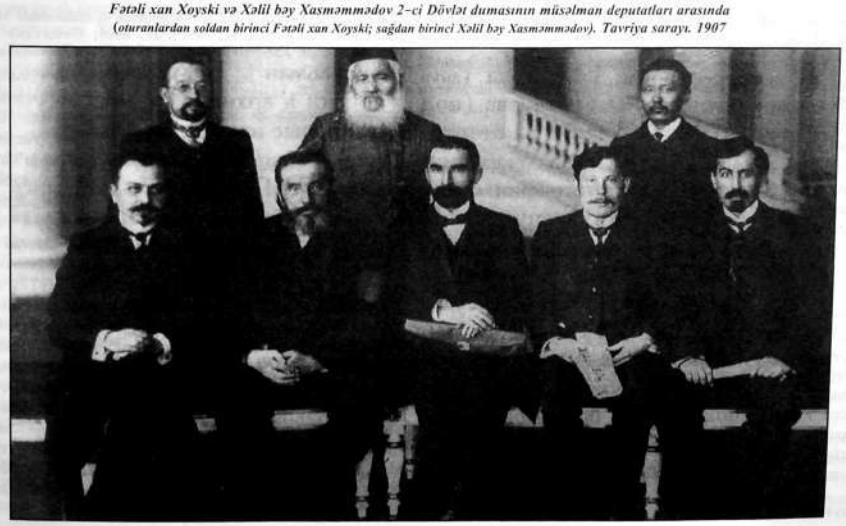

Xəlil bəy Xasməmmədovun məzarı. İstanbul. Fərid köy qəbiristanlığı

bürosunun (İstanbulda fəaliyyət göstərirdi) 3 nəfərdən (Məhəmməd Əmin Rəsulzadə – sədr, Mirzə Bala Məmmədzadə – katib və Xəlil bəy Xasməmmədov – xəzinədar) ibarət rəyasət heyətinin üzvü idi. 1930-cu illərin əvvəlində Milli Mərkəz və Xarici Büro daxilindəki ixtilafların dərinləşməsi Azərbaycan siyasi mühacirətinin parçalanması ilə nəticələndi. Mustafa bəy Vəkilov, Şəfi bəy Rüstəmbəyli və digərləri ilə birlikdə Xasməmmədov M.Ə.Rəsulzadəyə qarşı müxalif mövqedə dayanırdı. Sovet hökumətinin təzyiqi ilə M.Ə.Rəsulzadə Türkiyəni tərk etdikdən sonra Xəlil bəy, Şəfi bəy Rüstəmbəyli və başqalarının Avropadakı mərkəzdən göstəriş almadan, müstəqil fəaliyyət göstərmək meyli gücləndi. Nəticədə, Milli Müsavat Xalq Partiyasının konfransında (avqust 1936, Varşava) Xəlil bəy Xasməmmədov partiya sıralarından xaric edilmişdi.

Azərbaycanın bütün Qafqazın türk-müsəlman xalqları ilə sıx birliyinin qızğın tərəfdarı olan Xasməmmədov Azərbaycan və Şimali Qafqaz mühacirləri tərəfindən yaradılmış "Azərbaycan-Dağlılar birliyi" adlanan qurumun ilk sədri seçilmişdi. 1942 ilin yazında Almaniyanın Xarici İşlər Nazirliyi xətti ilə Berlinə görüşə dəvət edilmiş tanınmış Qafqaz siyasi mühacirləri sırasında Xəlil bəy Xasməmmədov da olmuşdur.

Əd.: İbrahimli X., Azərbaycan siyasi mühacirəti, B., 1997; Seyidzadə D., Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar, B., 1998; Oruclu M.R., Azərbaycanda və mühacirətdə Müsavat Partiyasının fəaliyyəti (1911-1992), B., 2001; Сеидзаде Д.Б., Азербайджанские депутаты в Государственной Думе России, Б., 1991.

XƏLƏFBƏYOV Məmməd Xələf bəy oğlu (20.6.1898, Şamaxı –?) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Şamaxı realnı məktəbini bitirib (1917), Petroqrad elektrotexnika institutuna daxil olmuş, Fevral inqilabından (1917) sonra Rusiyada baş verən hadisələrlə əlaqədar təhsilini yarımçıq qoyaraq vətənə qayıtmışdı. Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini fizika-riyaziyyat sahəsində davam etdirmək üçün İstanbul Universitetinə göndərilmişdir. Təhsilini başa vurduqdan sonra Azərbaycana dönmüş, 1930-cu illərdə Semaşko adına xəstəxananın cərrahiyyə şöbəsində professor M.Ə.Mirqasımovun yanında işləmişdir. 1930-cu illərin sonlarında repressiyaya məruz qalmış, Kolıma (Rusiya, Maqadan vilayəti) həbs düşərgəsinə göndərilmiş, düşərgə xəstəxanasında həkim işləmişdir. Ölümündən sonra bəraət almışdır.

XƏLİL BƏY (? – ?) –Türkiyənin Araz-Türk Cümhuriyyəti hökuməti yanında Türkiyənin hərbi müşaviri. Osmanlı hərbi qüvvələri Azərbaycanı tərk etdikdən sonra Naxçıvan mahalında saxlanılan məhdud kontingentlə – 5 zabit və 300 əsgərlə bölgəni erməni-daşnak quldurlarından müdafiə etmişdir. İqamətgahı Naxçıvan şəhərində yerləşən Xəlil bəy əvvəllər Araz-Türk Cümhuriyyətinin, sonra isə Cənub-Qərbi Azərbaycan (Naxçıvan) general-qubernatorluğunun Türkiyə ilə əlaqələrini təmin etmişdir.

XƏLİL İBRAHİM, Xəlil İbrahim oğlu İbrahimov (1892, Şuşa – mart, 1938, Bakı) – jurnalist, publisist,tənqidçi. Sənətkar ailəsində anadan olmuşdur. 1907 ildə atası

vəfat etmiş, xalça toxuyan anasının himayəsində qalmışdır. Şuşada rus-Azərbaycan məktəbində, Şuşa və Bakı realnı məktəblərində oxumuşdur. 1909-10 illərdə təqaüd almadığından təhsili yarımçıq qalmış, 1911 ildən Sarıcalıda Qasım bəy Zakirin nəvələrinə evdə dərs demişdir. "Kənd həyatından lövhələr" adlı ilk oçerkini də orada yazmışdır (1913 ildə "Səda" qəzetində dərc olunmuşdur).1912-13 illərdə Bakıda *"Nəşri-maarif"* cəmiyyətinin Əmircandakı məktəbində müəllim işləmişdir. "Səda" (1913-15), "Açıq söz" (1915-18), "Doğru söz" (1916–17), "İqbal" (1912-15), "Yeni iqbal" (1915), "Bəsirət" (1914-20), "Azərbaycan" (1918-20) qəzetlərində, "Tuti" (1914-17), "Qardaş köməyi" (1917) jurnallarında ictimai-siyasi mövzuda publisistik məqalələri və bədii yazıları dərc edilmişdir. "Müsavat" partiyasının üzvü, onun Şuşa şəhər özəyinin katibi olmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin orqanı *"Azərbaycan"* qəzetində "Qarabağlı Xəlil" imzası ilə məqalələr dərc etdirmişdir. "Azərbaycan" qəzeti 1919 il 4 iyul tarixli 216-cı sayından "Müvəqqəti müdir: Xəlil İbrahim" imzası ilə çap olunmağa başlamışdır. Qəzetin 6 iyul tarixli 217-ci sayında "Bakı xəbərləri" başlığı ilə redaksiyadan belə bir xəbər verilmişdi: "Qəzetimizin müvəqqəti müdiri Hacıbəyli Üzeyir bəy əfəndi səhhətini düzəltmək qəsdi ilə bir müddətə Bakıdan gedib. Müvəqqəti müdir vəzifəsi Xəlil İbrahim əfəndi öhdəsinə vaguzar edilmişdir". Xəlil İbrahim sentyabrın əvvəllərinə qədər müvəqqəti redaktor kimi fəaliyyət göstərmiş, eyni zamanda, 1919 ildə yaradılmış jurnalistlər və ədiblər ittifaqı sədrinin müavini olmuşdur.

Aprel işğalından (1920) sonra bədii-publisistik fəaliyyətini davam etdirmiş, "Kommunist", "Ədəbiyyat", "Kəndçi" qəzetlərində, "Maarif və mədəniyyət" jurnalında bədii yazıları, ictimai-siyasi mövzularında publisistik və tənqidi məqalələri dərc olunmuşdur. Eyni zamanda, 1932 ildə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında yaradılan "Elmi terminologiya işləyib hazırlamaq komissiyası"nın üzvü, sonra isə məsul katibi olmuş, "Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti"nin işində fəal iştirak etmişdir.

Xəlil İbrahim 1920-30 illərdə gizli fəaliyyət göstərən "Müsavat"ın sıralarında Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizəsini davam etdirmiş, 1938 ildə "müsavatçı" ittihamı ilə həbs olunaraq, Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığı üçlüyünün 1938 il 11 mart tarixli qərarına əsasən güllələnmişdir.

Əd.: Paşayev A., Açılmamış səhifələrin izi ilə, B., 2001; Ələkbərli N., Xəlil İbrahim, "Amal" qəzeti, 1992, 15 iyul;Yaddaşın bərpası, Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin orqanı "Sərhəd" qəzetinin xüsusi buraxılışı, 1999, №1.

XƏLİL (KUT) PAŞA (1881 – 1957) –Türkiyə hərbi xadimi, general. 1917 ilin sonlarında Türkiyənin Mosulda (İraq) yerləşən 6-cı ordusunun, sonra isə Şərq ordular qrupunun komandanı. Bu ordular qrupuna Türkiyənin şimal-şərqində və Cənubi Qafqazda fəaliyyət göstərən hissə və birləşmələri daxil idi. 1918 ilin iyunundan etibarən Azərbaycana hərbi yardıma gəlmiş türk hərbi hissə və birləşmələri də Şərq ordular qrupu komandanlığına tabe idi. Azərbaycanda yaradılmış Qafqaz İslam Ordusunun təminat və təchizat məsələlərinin həllində fəal rolu olan Xəlil paşa həmin vəzifəyə *Ənvər paşanın* təşəbbüsü ilə təyin olunmuşdu. Ənvər paşa Xəlil paşanın yardımı və Qafqaz İslam Ordusunun komandanı olan qardaşı Nuru paşanın rəhbərliyi altında türk hərbi hissələrinin yerli hərbi qüvvələrlə birlikdə, Azərbaycanın müstəqilliyinə yol vermək istəməyən bolşevik-daşnak qüvvələrinə ağır zərbə vuracağına inanırdı. Bakının azad olunması ərəfəsində Xəlil paşa Qafqaz İslam Ordusunun baş komandanı Nuru paşa və Əlahiddə Azərbaycan korpusunun komandanı Əlağa Şıxlinski ilə bərabər şəhər ətrafına gəlmiş, Bakının azad edilməsi münasibətilə 1918 il sentyabrın 16-da türk və Azərbaycan hərbi qüvvələrinin paradında iştirak etmişdi. Şərq ordular qrupu ləğv edilənədək (1918, 21 oktyabr) Xəlil paşa onun komandanı vəzifəsində qalmış, Birinci dünya müharibəsi (1914-18) bitəndən sonra həbs edilmişdi. İstanbuldakı "Bəkirağa bölüyü" həbsxanasından qaçaraq Bakıya gəlmiş, burada Sovet–Türkiyə yaxınlaşmasını və bolşeviklərin Cənubi Qafqazda (o cümlədən Azərbaycanda) möhkəmlənməsini təmin etmək məqsədilə xüsusi tapşırıqlar yerinə yetirmişdir. Sonradan türk milliyyətçilərinin qeyri-rəsmi nümayəndəsi kimi bir müddət Moskvada fəaliyyət göstərmişdir.

Əd.: Süleymanov M., Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan, B., 1999;Birinci dünya harbinde türk harbi Kafkas cephesi, 3-ncü ordu harekatı, c.II, Ankara, 1993; Yüceer N., Birinci dünya savaşında Osmanlı ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan harekatı, Ankara, 1996.

XƏZƏR HƏRBİ DONANMASI – Rusiya hərbi-dəniz donanmasının Xəzər dənizindəki hissəsi. I Pyotrun fərmanı ilə 1722 ildə yaradılmışdı. 1867 ildən əsas bazası Bakı idi. 1917 ildə 1,2 min şəxsi heyətdən, 2 kanoner (dənizin sahilyanı bölgələrində döyüş əməliyyatı aparan artilleriya qayığı), 2 xidmət gəmisi, bir neçə nəqliyyat gəmisindən və katerdən, dəniz aviasiyası məktəbi və sahil xidmətindən ibarət idi. Fevral inqilabından (1917) sonra, martın 4-5 (17-18)-də matros və zabit komitələrinə, Bakı Sovetinə

seçkilər keçirilmiş, donanma komandanı devrilmişdi. Xəzər hərbi donanmasında hakimiyyət gəmi komitəsinə keçmişdi. Matroslar martın 8 (21)-də əsgər deputatları sovetinə daxil olmuşdu. O, martın 29-da (aprelin 10-da) Bakı qarnizonu hərbi deputatlar sovetində zabitlər soveti ilə birləşmişdi. Mayın 10-da (23-də) isə hərbi deputatlar soveti fəhlə deputatları soveti ilə birləşmişdi. Xəzər hərbi donanmasında rəhbərlik "Sentrokaspi"nin əlinə keçmişdi. Xəzər hərbi donanmasında bolşeviklər az idi, lakin Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə (bolşeviklər) Partiyası Bakı Komitəsi burada iş aparırdı. Komitə Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra, oktyabrın 27-də (noyabrın 9-da) hakimiyyətin sovetlərə keçməsini tələb etmişdi.

Xəzər hərbi donanmasının noyabrın 6 (19)-da keçirilən birinci qurultayı hakimiyyətin Bakı Sovetinə verilməsini təklif etmişdi. 1918 ilin yanvar-iyulunda P.M.Pendyurin, iyul-avqustunda V.F.Poluxin donanma komissarı olmuşdu. 1918 ilin yazında donanmada matrosların xeyli hissəsi təxis edilmiş, antisovet əhvali-ruhiyyə güclənmişdi. Lakin S.Şaumyan başda olmaqla, Bakı Soveti gəmi komitələrinin tərkibini sovet hakimiyyəti tərəfdarları hesabına yeniləşdirmişdi. Xəzər hərbi donanmasının matrosları 1918 ilin martında azərbaycanlılara qarşı soyqırımında Qırmızı qvardiya hissələri ilə birgə iştirak etmiş, İsmailiyyə binası donanmanın gəmilərindən artilleriya atəşinə tutulmuşdu. Bakı Soveti aprelin əvvəlində "Sentrokaspi"nin eser rəhbərliyini uzaqlaşdırmağa nail olmuşdu. Bakı Xalq Komissarları Sovetinin süqutundan (1918, 31 iyul) sonra Xəzər hərbi donanmasının gəmilərini "Sentrokaspi diktaturası" və Bakıya gəlmiş ingilislər ələ keçirmişdi. Bakı azad olunduqdan sonra Xəzər hərbi donanması Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə tabe edilmişdi. Çingiz İldırım başda olmaqla, bolşeviklər donanmada milli Hökumət əleyhinə iş aparmışlar. Donanma Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasında iştirak etmiş, 1920 il aprelin 27-də Bakı reydinə daxil olaraq, Hökumət və Parlament binalarını nişana almışdı. H.Sultanovun hakimiyyətin bolşeviklərə təhvil verilməsi haqqında ultimatumu ilə yanaşı, Ç.İldırım da Parlamentə ultimatum göndərmişdi. Bolşeviklər hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra Ç.İldırım hərbi dəniz işləri komissarı təyin olunmuşdu.

Əd.: Katibli M., Çingiz İldırım, B., 1964; Военные моряки в борьбе за власть Советов в Азербайджане и Прикаспии. Сборник документов, Б., 1971.

XƏZƏR İSTEHLAK CƏMİYYƏTLƏRİ İTTİFAQI – istehlak kooperasiyasının rəhbər təşkilat və təsərrüfat mərkəzi. Bax *Azərbaycan İstehlak Cəmiyyətləri İttifaqı*.

XİDMƏTİ CİNAYƏTLƏRİN VƏ VƏZİFƏDƏN SUİ-İSTİFADƏNİN TƏHQİQİ ÜZRƏ XÜSUSİ TƏFTİŞ-İSTİNTAQ KOMİSSİYASI HAQQINDA QANUN – Azərbaycan Parlamentinin 1919 il 27 iyul tarixli iclasında qəbul edilmişdir. Altı bənddən ibarət idi. Qanuna əsasən, xüsusi təftiş-istintaq komissiyası müxtəlif idarələrdə xidməti cinayətlərin və vəzifədən sui-istifadə hallarının təhqiqi üçün yaradılmışdı. Komissiyanın tərkibinə ədliyyə nazirinin təqdimatı ilə Hökumətin təyin etdiyi sədr və səkkiz nəfər üzv daxil idi. Komissiyaya bütün Hökumət idarələrindən və şəxslərdən zəruri məlumatlar və sənədlər tələb etmək, vəzifəli və qeyri-rəsmi şəxslərə qarşı cinayət işi qaldırmaq, ayrı-ayrı təhqiqatları məhkəmə orqanlarına vermək, bütün dövlət idarələrindən kömək göstərilməsini tələb etmək və s. hüquqlar verilmişdi.

XİROMANOV Zəkəriyyə Əbdülhəmid oğlu (22.11.1899, Dağıstan – ?) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Temirxan-Şura realnı məktəbini bitirmişdi (1918).Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini elektrotexnika sahəsində davam etdirmək üçünŞtutqart (Almaniya) İnstitutuna göndərilmişdi. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənən *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923-25 illər üçün məlumatında onun təhsilinin bitməsinə il yarım qaldığı göstərilirdi. Sonrakı taleyi haqqında məlumat aşkar olunmamışdır.

XİYABANİ Şeyx Məhəmməd Hacı Əbdülhəmid oğlu (1879/80, Təbriz ş. yaxınlığındakı Xamnə qəs. – 14.9.1920, Təbriz) – Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının görkəmli xadimlərindən biri. Azərbaycanın cənubunda şahlıq rejiminə qarşı milli azadlıq hərəkatına başçılıq etmişdir. İlk təhsilini Xamnədə almış, Petrovsk-Porta (indiki Mahaçqala) gələrək, ticarət işlərində atasına kömək etmişdir. Təbrizə qayıtdıqdan sonra ruhani təhsili almış, müctəhid dərəcəsinə çatmışdı. Rus və fransız dillərini öyrənmişdi. Təbrizdəki Talibiyyə mədrəsəsində astronomiyadan dərs demişdir. 1905-11 illər İran inqilabı dövründə siyasi həyata qədəm qoymuş, inqilabın fəal iştirakçılarından olmuşdur. 1908-09 illərdə Təbrizin Xiyaban məhəlləsində səngər döyüşlərində mücadilə apardığı üçün Xiyabani adını qazanmışdır. Azərbaycan milli əncüməninin və İran məclisinin (2-ci çağırış; 1909-11) deputatı olmuşdur. 1909 ildə təşkil edilən İran Demokrat Firqəsinə (İDF) daxil olmuş, İran inqilabının məğlubiyyətindən sonra ölkəni tərk edərək, Petrovsk-Port, Bakı, Tiflis şəhərlərinə getmişdir. 1914 ildə Təbrizə qayıdaraq, ədəbi-fəlsəfi dərnək yaratmış və ondan gizli siyasi fəaliyyət üçün istifadə etmişdir. 1917 il Rusiya inqilablarını rəğbətlə qarşılayan Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin başçılıq etdiyi İDF Azərbaycan əyalət komitəsi açıq fəaliyyətə başlamışdır. 1917 il aprelin 9-dan partiyanın Azərbaycan əyalət komitəsinin orqanı kimi "Təcəddüd" ("Yeniləşmə") qəzeti nəşr edilirdi. Xiyabaninin ilk məqalələri burada dərc olunmuşdur. 1917 il avqustun 24-də İDF Azərbaycan əyalət komitəsinin geniş konfransında Azərbaycan Demokrat Firqəsi (ADF) müstəqil elan edilmiş, Xiyabani partiyanın mərkəzi komitəsinin sədri seçilmişdir. ADF həm Cənubi Azərbaycan ərazisindəki xarici işğalçılara, həm də İngiltərə–İran sazişini (1919, 9 avqust) bağlayan Vüsuqüddövlə hökumətinə qarşı mübarizə aparırdı. Cənubi Azərbaycanın şimal-qərbində erməni silahlı dəstələrinin xarici qüvvələrin təhriki ilə aysorlarla birlikdə azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımının qarşısını almaq üçün Xiyabaninin başçılığı ilə yaradılan silahlı dəstələr qırğınların xüsusi qəddarlıqla həyata keçirildiyi Şərəfxan, Salmas, Urmiya və b. bölgələrə göndərildi və bu qüvvələr qətl-qarətlərin qarşısının alınmasında mühüm rol oynadılar.

Şeyx Məhəmməd Xiyabani özünün siyasi-nəzəri platformasını "təcəddüd", yəni "yeniləşmə məsləki" adlandırırdı. "Təcəddüd" məsləki imperialist ağalığına, şah hakimiyyətinə, feodal geriliyinə, sosial ədalətsizliyə qarşı yönəlmiş, həqiqi xalq hakimiyyəti tələb edən cərəyan idi. ADF-nin rəhbərləri, o cümlədən Xiyabani dinc yolla mübarizənin lazımi nəticə verməyəcəyini yəqin edərək, silahlı üsyana hazırlaşmağa başladılar. 1920 il aprelin 7-də Təbrizdə qalxan üsyana rəhbərlik etmək üçün Xiyabaninin başçılığı ilə ictimai idarə heyəti təşkil olundu. Bununla, Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin ictimai-siyasi və dövlət xadimi kimi fəaliyyəti daha da güclənmişdir. 1920 ilin yazında Xiyabani Bakıdan Təbrizə göndərilmiş teatr xadimləri qrupunu Təbrizdə qəbul etmiş, onlara xeyli kömək göstərmişdi. 1920 il iyunun 23-də ADF müvəqqəti icra hakimiyyəti orqanı kimi fəaliyyət göstərən ictimai idarə heyəti əsasında Milli Hökumət yaratmağı qərara aldı. Xiyabani Milli Hökumətin sədri seçildi. Cənubi Azərbaycan "Azadıstan" – Azadlıq ölkəsi adlandırıldı. Milli Hökumət kənd təsərrüfatı, maarif, maliyyə, səhiyyə, ədliyyə və s. sahələrdə islahat və tədbirlər həyata keçirdi. Yeni iş yerlərinin açılması, pul islahatı keçirilməsi, bank-maliyyə sistemi yaradılması, bələdiyyə seçkiləri keçirilməsi üçün hazırlıq işləri görülməsinə, torpaq islahatına başlandı.

Xiyabaninin başçılıq etdiyi milli azadlıq və demokratik hərəkat İngiltərənin İrandakı rəsmi nümayəndələrini və İran hökumətini təşvişə saldığından, onlar hərəkata qarşı birləşdilər və əlbir fəaliyyət planı hazırladılar. İrtica sentyabrın 12-də hərəkata qarşı hücuma keçdi. Təbriz – Alaqapıdakı hökumət mərkəzi İran-kazak döyüşçüləri tərəfindən ələ keçirildi. Üsyançılara amansız divan tutuldu, Xiyabani vəhşicəsinə öldürüldü.

Xiyabaninin başçılıq etdiyi hərəkat məğlub olsa da, Azərbaycan xalqının imperialist ağalığına, şahlıq rejiminə qarşı, milli istiqlaliyyət uğrunda mübarizə tarixində böyük əhəmiyyətə malikdir. İranda yaşayan azərbaycanlılarda milli özünüdərkin inkişafında Xiyabaninin əvəzsiz xidməti olmuşdur (bax, həmçinin *Azadıstan*).

Əsərləri: Məqalələr, "Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası" kitabında, c.2, B., 1983; Çıxışları, "Ali Azeri, Azadistan devleti ve Şeyx Muhammed Hıyabanı (1918-1920)" kitabında, Ankara.

Əd.: Cənubi Azərbaycan tarixi oçerki (1818-1917), B., 1985; Məmmədli Q., Xiyabani (Azərbaycan xalqının milli azadlıq mübarizəsi tarixindən), B., 1949; İbrahimov (Şahin) T.A., İran Kommunist Partiyasının yaranması, B., 1963; Tağıyeva Ş.A., Azadlıq və məslək fədaisi (Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin anadan olmasının 100 illiyinə), Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 1983, №1; yenə onun, Национально-освободительное движение в Иранском Азербайджане в 1917-1920 гг., Б., 1956; Иванова М.Н., Национально освободительное движение в Иране в 1918-1922 гг., М., 1961.

XOYSKİ Əmiraslan xan Cahangir xan oğlu (1888, Şəki –1954, Ankara) – Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının fəal iştirakçılarından biri. Fətəli xan Xoyskinin böyük qardaşı general-leytenant Cahangir xan Xoyskinin oğlu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyəti dövründə Bakı qubernatorunun birinci müavini, sonra Gəncə qəzasının rəisi, daha sonra Cümhuriyyət Hökuməti Daxili İşlər Nazirliyinin Qazax qəzası üzrə xüsusi səlahiyyətli nümayəndəsi və Quba qəzasının rəisi olmuşdur. Azərbaycan Cümhuriyyəti sovet Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra, Əmiraslan xan Xoyski Gəncədə sovet-bolşevik işğalçılarına qarşı qaldırılmış üsyanın əsas təşkilatçılarından biri idi. *Gəncə üsyanı (1920)* qəddarlıqla yatırıldıqdan sonra Əmiraslan xan Xoyski Türkiyəyə mühacirət etmiş, ömrünün sonuna qədər orada yaşamışdır.

Sovet dövründə Əmiraslan xanın oğlu Cəfər xan, Cahangirli soyadını daşıdığı üçün uzun müddət təqibdən kənarda qala bilmiş, hətta 1936 ildə Laçın rayonunda çalışarkən "Şərəf nişanı" ordeni ilə təltif olunmuşdur. Lakin 1949 ildə Cəfər Cahangirli "burjua-millətçi nəslinin nümayəndəsi" kimi ailəsi ilə birlikdə Sibirə sürgün edilmişdir. SSRİ Ali Məhkəməsinin qərarı ilə Cəfər xan Cahangirliyə 1956 ildə bəraət verilmiş və o, Azərbaycana qayıtmışdır.

Əd.: Əliyarlı İ.M., Behbudov T.R., Müstəqil Azərbaycan polisinin yaranması və fəaliyyəti (1918-1920-ci illər), B., 1998; Azərbaycan Tarixi Şəcərə Cəmiyyətinin Xəbərləri, 4-cü buraxılış, B., 2003.

XOYSKİ Fətəli xan İsgəndər xan oğlu (25.11.1875, Şəki –19.6.1920, Tiflis) – Azərbaycanın görkəmli siyasi və dövlət xadimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən biri. Əslən Cənubi Azərbaycanın Xoy şəhərindən olan Şəki xanı Cəfərqulu xanın nəslindən olan general-leytenant İsgəndər xan Xoyskinin oğludur. Fətəli xan Xoyski Gəncə (Yelizavetpol) klassik gimnaziyasını, Moskva Universitetinin hüquq fakültəsini birinci dərəcəli diplomla bitirmişdir (1897). Həmin ildən Gəncə dairə məhkəməsində işə başlayan Xoyski sonradan Kutaisi dairə və qəza məhkəmələrində, Zuqdidi barışıq məhkəməsində çalışmış, titulyar müşavir rütbəsinə layiq görülmüşdür. 1904 ildə kollej asessoru rütbəsi alan Xoyski Yekaterinodar (Krasnodar) dairə məhkəməsi prokurorunun müavini təyin

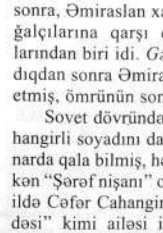

edilmiş,1907 ilədək həmin vəzifədə çalışmışdır. Fətəli xan Xoyski 1907 ildə Gəncə quberniyasından 2-ci Dövlət dumasına deputat seçilmişdir. Dumanın iclaslarında müsəlman deputatları fraksiyası adından çar hökumətinin ucqarlardakı ayrı-seçkilik və köçürmə siyasətinə qarşı kəskin çıxışlar etmişdir. Rusiyada milli və dini fərqlərə görə vətəndaşların siyasi və mülki hüquqlarını məhdudlaşdıran qanunların ləğvinə dair Dövlət dumasına təqdim edilmiş qanun layihəsini imzalayan 173 deputatdan biri də Xoyski olmuşdur. 2-ci Dövlət duması buraxıldıqdan sonra Xoyski Gəncəyə qayıtmış, əvvəlcə dairə məhkəməsinin, sonra isə Tiflis məhkəmə palatasının andlı iclasçısı seçilmişdir.

Fətəli xan Xoyski 1913 ildə Bakıya köçərək, şəhər dairə məhkəməsində andlı iclasçı olmuş, Bakının ictimai-mədəni həyatında, xeyriyyə cəmiyyətlərinin işində fəal iştirak etmişdir. Rusiyada Fevral inqilabından (1917) sonra Bakıda yaradılmış Müsəlman Milli Şurası müvəqqəti icraiyyə komitəsinin üzvü seçilən Fətəli xan Xoyski həmin ilin aprelində Bakıda keçirilən Qafqaz müsəlmanları qurultayının təşkilatçılarından və fəal iştirakçılarından olmuşdur.

1917 ilin oktyabrında Bakı şəhər dumasına seçkilərdə müsəlman bloku 10 mindən çox səs almış və bu bloku təmsil edən Fətəli xan Xoyski dumanın sədri seçilmişdi. Onun rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərən Bakı şəhər duması o dövrdə bolşevik Bakı Sovetinin yeganə rəqibi idi.

1918 il fevralın 23-də Tiflisdə Cənubi Qafqazın qanunvericilik orqanı olan Zaqafqaziya seymi işə başladı. Seymə Cənubi Qafqazdan Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçilmiş deputatlar daxil idi. Seymin Müsəlman fraksiyasına mənsub 44 deputatın arasında Fətəli xan Xoyski də vardı. 1918 ilin aprelində elan olunan müstəqil Zaqafqaziya Federativ Respublikası hökumətində Xoyski xalq maarifi naziri vəzifəsini tutdu. Məhz bu vəzifədə olarkən Fətəli xan Xoyski Tiflisdə yaradılması qərarlaşdırılmış Avropa tipli universitetin Bakıda açılması təklifini irəli sürdü və sonralar bu işin həyata keçirilməsində mühüm rol oynadı (bax, həmçinin *Bakı Dövlət Universiteti*).

Cənubi Qafqazın müstəqilliyinin elanı və yeni hökumətin yaradılması regiona nə daxili və nə də xarici siyasət sahəsində heç bir yenilik gətirmədi. *Zaqafqaziya komissarlığında*, sonra isə nazirliklərində fəaliyyət göstərən hər üç Cənubi Qafqaz millətinin nümayəndələri mənafe müxtəlifliyi üzündən vahid mövqedə birləşə bilmədilər. Belə bir şəraitdə gürcü nümayəndələri Zaqafqaziya federasiyasından çıxıb öz istiqlaliyyətlərini elan etmək qərarına gəldilər (1918, 26 may).

Mayın 27-də Seymin azərbaycanlı deputatları fövqəladə iclas keçirərək, özlərini Azərbaycan Milli Şurası elan etdilər. Azərbaycanın idarəsini öz üzərinə götürən Milli Şura mayın 28-də keçmiş Qafqaz canişininin iqamətgahında keçirilən birinci iclasında, ətraflı müzakirələrdən sonra, Cənubi Qafqazın cənub-şərqində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması və İstiqlal bəyannaməsinin qəbul olunması haqqında qərar qəbul etdi. Azərbaycan Milli Şurasının üzvü Fətəli xan Xoyski yekdilliklə Azərbaycan Hökumətinin sədri seçildi və ona Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk Hökumətini təşkil etmək tapşırıldı. Xoyski elə həmin andaca öz hökumətinin tərkibini elan etdi. Bu Hökumətdə Fətəli xan baş nazir (rəisi-vüzəra) vəzifəsi ilə yanaşı, daxili işlər naziri vəzifəsini də tuturdu.

AXC Nazirlər Şurasının sədri F.x.Xoyskinin Azərbaycanın istiqlaliyyətinin elan olunması barədə dünyanın əsas siyasi mərkəzlərinə göndərdiyi məlumat. 1918, 30 may

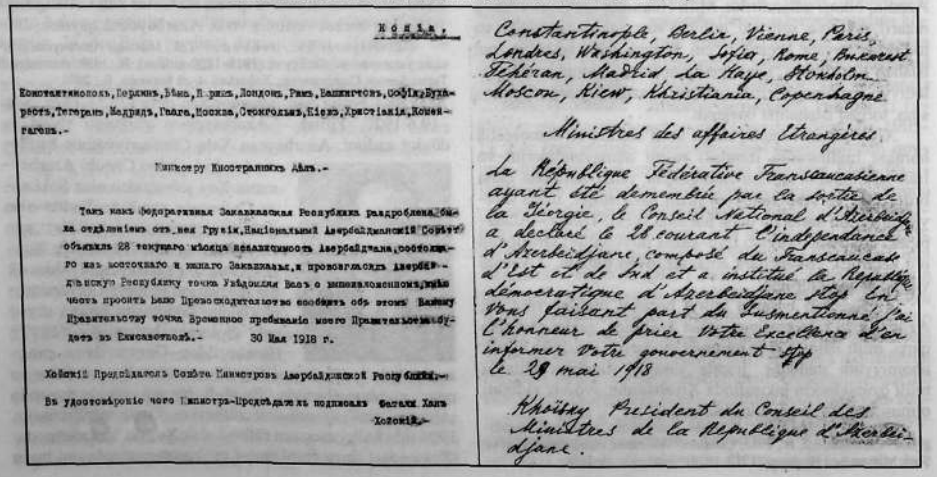

Копія.

Конституціонопль, Берлинъ, Вѣна, Парижъ, Лондонъ, Римъ, Вашингтонъ, Софію, Бухарестъ, Тегеранъ, Мадридъ, Гаагу, Москва, Стокгольмъ, Кіевъ, Христіанію, Копенгагенъ.-

Министру Иностранныхъ Дѣлъ.-

Такъ какъ Федеративная Закавказская Республика раздробилась, объявивъ отдѣленіемъ отъ нея Грузіи, Національный Азербайджанскій Совѣтъ объявилъ 28 текущаго мѣсяца независимость Азербайджана, сообщаю васъ вкратцѣ и имѣю Законныхъ, и правительствомъ Азербайджанскую Республику точка Уѣдомляя Васъ о вышеизложенномъ, имѣю честь просить Васъ Превосходительство сообщить объ этомъ Вашему Правительству точка Временное пребываніе моего Правительства будетъ въ Елисаветполѣ.- 30 Мая 1918 г.

Ходячій Предсѣдатель Совѣта Министровъ Азербайджанской Республики.-

Въ удостовѣреніе чего Министра-Предсѣдателя подписалъ Фатали Ханъ Хойскій.-

Constantinople, Berlin, Vienne, Paris, Londres, Washington, Sofia, Rome, Bucarest Téhéran, Madrid, La Haye, Stockholm Moscou, Kiew, Khristiania, Copenhague

Ministres des affaires Etrangères

La République Fédérative Transcaucasienne ayant été démembrée par la sortie de la Géorgie, le Conseil National d'Azerbeidjane a déclaré le 28 courant l'Indépendance d'Azerbeidjane, composé de Transcaucasie. C'est et de lui et a institué la République démocratique d'Azerbeidjane dont Vous faisant part de susmentionné j'ai l'honneur de prier Votre Excellence d'en informer Votre gouvernement. Stop le 29 mai 1918

Khoïsky Président du Conseil des Ministres de la République d'Azerbeidjane.

Tiflisdə yeni müstəqil dövlətin yaradılması ilə əlaqədar təşkilati tədbirləri həyata keçirdikdən və onu bütün dünyaya bəyan etdikdən (1918, 30 may) sonra, Azərbaycan Milli Şurası və Azərbaycan Hökuməti fəaliyyətini bilavasitə öz ölkəsi ərazisində həyata keçirmək məqsədilə 1918 il iyunun 16-da Gəncəyə köçdü. Milli Şura və Azərbaycan Hökuməti burada mürəkkəb daxili və xarici çətinliklərlə üzləşdi. Xoyski istefa verdi. Lakin Milli Şura Hökumətin təşkilini yenidən ona tapşırdı. Müxtəlif partiyaların nümayəndələrindən təşkil olunmuş yeni hökumətdə Xoyski baş nazir vəzifəsi ilə yanaşı, ədliyyə naziri vəzifəsini də tutdu. Yeni Hökumət proqramı ilə çıxış edən Xoyski bildirdi ki, Azərbaycanın azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda mübarizə onun Hökumətinin başlıca vəzifəsi olacaqdır.

Azərbaycan Milli Şurası 1918 il 17 iyun tarixli iclasında özünün buraxılması, bütün qanunvericilik və icra hakimiyyətinin Azərbaycan müvəqqəti hökumətinin əlində cəmləşdirilməsi haqqında iki mühüm qətnamə qəbul etdi. Milli Şuranın buraxılması haqqındakı birinci sənəddə göstərilirdi ki, həm daxili, həm də xarici siyasət sahəsində Azərbaycanda yaranmış ağır vəziyyəti nəzərə alaraq, Azərbaycan Milli Şurası bütün hakimiyyəti Fətəli xan Xoyskinin sədrliyi ilə yaradılmış Hökumətə həvalə edir və ona tapşırır ki, öz hakimiyyətini qısa müddətdə çağırılacaq Müəssislər Məclisindən başqa heç kimə güzəştə getməsin.

Fətəli xan Xoyskinin başçılıq etdiyi Hökumətin hüquq və vəzifələrindən bəhs edən ikinci sənəddə qeyd olunurdu ki, Azərbaycan Hökuməti Azərbaycanın istiqlaliyyətini və siyasi azadlıqları ləğv edə bilməz, aqrar və digər bu kimi mühüm inqilabi əhəmiyyətli qanunları dəyişməyə Hökumətə səlahiyyət verilmir; qalan məsələlərdə Hökumətə bütün hüquqlardan istifadə etmək səlahiyyəti verilirdi. F.x.Xoyski Hökuməti altı aydan gec olmayaraq Müəssislər Məclisini çağırmalı idi. Beləliklə, müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk addımlarını atmağa başladığı son dərəcə ağır daxili və beynəlxalq şəraitdə qanunverici və icra hakimiyyətinin əsas ağırlığı Xoyskinin üzərinə düşdü.

Fətəli xan Xoyskinin ikinci Hökuməti Gəncədə çox çətin və mürəkkəb bir dövrdə fəaliyyətə başladı. Yaranmış mürəkkəb şəraitdə Hökumət, ilk növbədə, dövlət aparatının təşkili işini davam etdirdi, əsas diqqəti Nazirlər Şurasının və ayrı-ayrı nazirliklərin idarə aparatlarının yaradılmasına yönəltdi.

Xoyski Hökumətinin Gəncədə ilk tədbiri iyunun 19-da bütün Azərbaycanda hərbi vəziyyətin elan edilməsi oldu. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini müdafiə edəcək ordunun yaradılması işinə başlandı və avqustun 11-də hərbi mükəlləfiyyət haqqında qanun qəbul edildi. Qanuna müvafiq olaraq, 19 yaşına çatmış vətəndaşlar ordu sıralarına çağırıldı. Xoyski Hökuməti iyunun 27-də Azərbaycan (türk) *dilini dövlət dili elan etmiş, iyulun 15-də daşnakların* Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri soyqırımı vəhşiliklərini aşkara çıxarmaq məqsədilə Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaratmış, avqustun 30-da Gəncənin və Cəbrayıl

AXC Nazirlər Şurasının sədri F.x.Xoyskinin ictimai intizam saxlamaq barədə məlumatı. 1918, 18 sentyabr

СООБЩЕНІЕ

Правительства Азербайджанской Республики

Азербайджанское Правительство, вступившее нынѣ въ столицу республики-гор Баку, симъ объявляетъ всему населенію города и окресностей, что всѣ населяющіе Азербайджанъ граждане, безъ различія національности и вѣроисповѣданія, будутъ пользоваться одинаковымъ отношеніемъ Правительства, которое въ равной мѣрѣ будетъ оберегать жизнь, имущество и права всѣхъ гражданъ.

Грабители же, убійцы и вообще лица, нарушающія общественную тишину и спокойствіе, будутъ наказаны по всей строгости законовъ военнаго времени вплоть до примѣненія смертной казни.

Да будетъ извѣстно населенію что храбрымъ и побѣдоноснымъ турецкимъ войскамъ приказано на мѣстѣ же разстрѣливать всѣхъ мародеровъ и убійцъ, ибо Правительство не допуститъ какого бы то ни было ослабленія въ жизнь и имущества мирнаго населенія столицы

Предсѣдатель Совѣта Министровъ Азербайджанской республики

Ф. Х. Хойскій

"آذربایجان"

حکومتنك اعلانی

پایتختی اولان باکویه تازه وارد اولمش آذربایجان حکومتی جمهوریه‌سی بونکله شهرده و اطرافده یاشایان عموم اهالیه بلافرق دین و ملت امر ایدیور که آذربایجان حکومتنك تحت تبعیتنده یاشایان هیچ بر ملته تفاوت قویولمیاراق جانلاری غارتگرلری قاتللری و جماعتنك آسایشنی پوزانلاری حکومت یوك جزایه اعدامه واریلجکدیر اهالی بونی بیلملیدر که تورك ملت نجیبه‌سنك قهرمان و فاتح عسکر لرینه امر ویریلمشدر که جنایته وقتل غارته مشغول اولانلاری زمده کورسه‌لر گله یاران ایتسونلر تورك آذربایجان حکومتنك شان شرفنه یاراشاز که اونك پایتخنده کیمسیز آدامارك حق و حقوقنه تجاوز اولنسون.

آذربایجان هیئت وکلا رئیسی ف. خ. خویسکی

F.x.Xoyski Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvləri arasında

qəzasının tarixi adlarını özünə qaytarmışdı. Paytaxt Bakıya köçürülənədək Xoyski Hökuməti bir sıra digər mühüm tədbirlər də həyata keçirmişdir.

Sözun əsl mənasında, Azərbaycanın "olum, ya ölüm" məsələsinin həll edildiyi olduqca ağır və mürəkkəb olan o dövrdə ölkəyə rəhbərlik etmək son dərəcə çətin bir iş idi. Fətəli xan Xoyski Hökumətinin o dövrdəki fəaliyyəti haqqında Üzeyir bəy Hacıbəyli yazırdı: ***"Yeni vücuda gəlmiş Azərbaycan hökumətinin birinci rəisi-vüzərası olmaqla Azərbaycan tarixində mühüm mövqe tutmuş Fətəli xan həzrətləri bu yeni dövlətin vəziyyətini taxta paralarından əmələ gəlmiş bir gəmiyə bənzədir ki, bu kimi fırtınalı bir gündə dərya üzərində hər saat, hər an dağa-daşa çırpılıb dağıla bilmək təhlükəsi qarşısında qalmış, bütün ümidini gəmiçinin istedad və məharətinə bağlamışdır ...Bu zəif gəmini bu fırtınalı gündə bu dağın, bu daşın arasından salamat keçirmək və sahili-nicata çıxarmaq kimi çətinliyi Fətəli Xan həzrətləri öz boynuna götürməyi qəbul etdi və gəmisini kəmali-ehtiyat və ehtimal ilə sahili-nicata çıxarmaqda, fırtına sakit olana qədər dağa və daşa vurmayıb bunların arasından keçirməkdə böyük ustalıq və məharət göstərdi".***

1918 il sentyabrın 15-də Bakı türk və Azərbaycan hərbi qüvvələrindən ibarət Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən azad olundu, sentyabrın 17-də isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Bakıya köçdü. Bakının daşnaklardan, eser-menşevik qüvvələrindən ibarət olan və ingilislərə arxalanan mürtəce "Sentrokaspi diktaturası"nın ağalığından qurtulması ilə əlaqədar olaraq alovlu nitq söyləyən Fətəli xan Xoyski baş vermiş hadisələri qiymətləndirərək deyirdi: ***"Bizim də yaşamaq, azad yaşamaq haqqımız var. Nə zirehli maşın, hidroplan, kanonerka, tikanlı məftil, mina və digər texniki qurğular, nə ingilislər və onların əlaltıları, nə də ümumiyyətlə hər hansı bir qüvvə tarixin təbii gedişini dayandıra bildi, onların əlliminlik orduya və texnikaya malik olmasına baxmayaraq, kiçik qüvvənin həmləsinə tab gətirməyib Bakını tərk etmələri öz rifahı və səadətini başqasının fəlakəti və bədbəxtliyi üzərində qurmağa çalışanlar üçün ibrət dərsi olmalıdır".***

Bakıya köçdükdən sonra Xoyski Hökuməti həm ictimai-siyasi, həm də təsərrüfat və mədəni quruculuq sahəsində daha mühüm tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Hökumət Məclisi-Məbusanın (parlamentin) çağırılması işinin təşkili üçün komissiya yaratdı, daha sonra bu iş fəaliyyətini yenidən bərpa etmiş Azərbaycan Milli Şurasına həvalə edildi. 1918 il noyabrın 9-da Xoyskinin məruzəsi əsasında Hökumət Azərbaycanın üçrəngli bayrağını təsdiqlədi. Noyabrın 19-da Milli Şura Azərbaycan Parlamentinin yaradılması haqqında Hökumətin qanun layihəsini bəyəndi.

Azərbaycan Parlamentinin ilk iclası 1918 il dekabrın 7-də açıldı. Xoyski çox mürəkkəb tarixi şəraitdə Hökumətin fəaliyyəti barədə Parlamentə hesabat verdi: ***"...Bu altı ay müddətində ki hökumət idarə eyləmişdir, siz görürsünüz***

Heydər Əliyev və Eduard Şevardnadze Tiflisdə F.x.Xoyskinin abidəsinin açılışında. 1995

ki, çox şeylər təzə təşkil olubdur. Daxildə hərci-mərcdən başqa heç bir şey yox idi. Hətta polis də yox idi. Ona görə hamıdan artıq polis işlərinə diqqət etdik. İndi allaha şükür olsun ki, Azərbaycanın hər yerində, lazımi qədər olmasa da, xalqın malını, canını müdafiə edəcək təşkilatımız var. Bu xüsusda çox sözlər ola bilər. Fəqət, vaxta baxıb tərəziyə qoyulmalıdır ki, bu işləri hansı hökumət və nə vaxt etmişdir? Tarixi, sabiqəsi, əskər və xəzinəsi olan hökumətmi? Yoxsa, iki gündə təşkil olunmuş pulsuz və əskərsiz hökumətmi? Əgər burasını nəzərə alsanız görərsiniz ki, nə qədər zəhmət lazım idi. Dəmir yolları işləmirdi, dağılmışdı, vaqon, filan yox idi. Məmləkətin dolanacağı buna bağlı idi. Ona binaən hökumət buna vaxt verdi. Doğrudur, indi də mümkün və lazım olan bir çox şey yoxdur. Lakin nə qədər olsa, allaha şükür, yaz, qış dəmir yolları düzəlib idarə olunur. Teleqraf yox idi, bir kağız göndərmək mümkün deyil idi. İndi qüvvəmiz çatan qədər işləyib təmamilə olmasa da, çox yerdə poçt, teleqraf açılmışdır. İstənilən yerlərə teleqram, məktub göndərmək olar. Vacib məsələlərdən birisi də maliyyat məsələsi idi ki, onsuz işləmək mümkün deyil idi. Hökumət bir zamanda təşkil olundu ki, Batum nümayəndələrinə pul göndərmək lazım olduğu halda, on min manat tapılmayıb Tiflisdən borc ax-

tarılırdı... Əlbəttə ki, bu işlər az idi və öhdəmizə düşən vəzifənin bir zərrəsidir. Yalnız böyük zəlalət bu idi ki, hökumətimiz hədər olan kimi idi. Zira hürriyyət, ədalət və əxvət bayrağı daşıyan firqələr Bakını əlimizdən almış idi, bizi paytaxtsız buraxmış idi. Azərbaycanın köksü, paytaxtının sahibi olan müsəlman milləti qətli-am edilmiş idilər. Baş bilənlər Dağıstan, İran və Turana dağılmışlar idi. Şəhərdə bir kişi yox idi ki, bunları bir yerə toplasın, bir iş görsün, böylə olan surətdə bu məsələdən başqasına artıq əhəmiyyət vermək olurmu idi?... Hər nəzarətdən ayrı-ayrı bəhs edə bilməyəcəm. Ancaq bunu deməliyəm ki, o vaxt nə məktəb var idi, nə ədliyyə idarələri var idi. Hökumət buna da diqqət etməli idi. Çünki, ədliyyə idarəsi olmayınca məmləkəti polis qüvvəsi ilə idarə etmək olmaz. Bu ikisi birdir ki, əvvəl baş milliləşməli idi. Şimdi məktəblər millileşdilər. İbtidai məktəblər və bəzi siniflər milliləşmişlər, bir çox yeni məktəblər açılmışdır. Bundan əlavə, hökumət əldən gələn qədər çalışaraq, yox olan ədliyyə idarələrini təmdid etdi. İndi allaha şükürlər, hər yerdə olamaz isə də, bir çox ədliyyə idarələrinə türk dili bilən adamlar təyin edilmişlər. Qüvvəmiz qədər vəzifəmizi ifa etdik. Hələ çox şey edə bilməmişik, amma bunu cürətlə deyə bilərəm ki, hökumətin nöqsanları ilə bərabər, yol göstərən işıqlı

ulduzu bu şüar olmuşdur: MİLLƏTİN HÜQUQU, İSTİQLALI, HÜRRİYƏTİ!". Çıxışının sonunda o, istefasını qəbul etməyi Parlamentdən xahiş etdi. Parlament Hökumətin istefasını qəbul edərək, onun təşkilini yenidən Xoyskiyə tapşırdı. Fətəli xan dekabrın 26-da Hökumətin proqramı və tərkibi barədə Parlamentdə çıxış etdi. Geniş müzakirələrdən sonra Parlament Xoyski Hökumətinin proqramını bəyəndi və onun yeni üzvlərinə etimad göstərdi. Bu Hökumətdə Xoyski baş nazir vəzifəsi ilə yanaşı, xarici işlər naziri vəzifəsini də tutdu.

Azərbaycan Parlamentindəki bir sıra partiya fraksiyaları, xüsusilə Azərbaycanın istiqlalına qarşı çıxan qüvvələr, elə ilk aylardan Xoyski Hökumətinə qarşı kəskin müxalif mövqe tutdular. Bu fraksiyalar, xüsusilə "İttihad", "Əhrar" və sosialistlər Hökuməti fəaliyyətsizlikdə təqsirləndirir, ölkənin bütün problemlərini onun üstünə yıxmağa çalışırdılar. Onların əksinə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Xoyski Hökumətini müdafiə edərək bildirmişdi ki, Hökumət ***"bu az müddətdə, nə mümkündürsə, etmişdir"***. Parlamentin 1919 il fevralın 5-də keçirilən iclasında cəmi beş həftə fəaliyyət göstərən Hökumət xüsusilə kəskin və qərəzli tənqidə məruz qalmışdı. Həmin əsassız tənqidlərə cavab nitqində Xoyski bildirirdi: ***"Mən birinci bəyanatımda demişdim ki, belə ağır bir zamanda heç kəs cəsarət edib Hökuməti ələ ala bilməz. Sizin sidqi-dil ilə hökumətin arxasında durub kömək edəcəyinizə ümid oluruq... Əgər görsəm ki, hökumətə sədaqət yoxdur, bir dəqiqə də hökumət başında durmaram. ...Bir var sorğu ilə hökumətə kömək edilsin, onun nəzərindən qaçanlar yada salınsın, heç vaxt hökumət belə sorğudan inciməz. Amma bir də var zəhərli, bədxahlıq sorğusu... Bu, hökumətə badalaq vurmaq deməkdir... Bu müqəssirlər skamyasıdırmı ki, hərə gəlib bir söz desin, bir ləkə yapışdırsın? Hətta ixtiyarımız da yoxdur ki, onlardan bir qədər ehtiramlı davranmağı tələb edək"***.

Daha sonra Fətəli xan Hökumətin fəaliyyətində bəd niyyətlə "qüsur" axtaranları tənqid edərək bildirirdi ki, ***"siz bunu bilməlisiz ki, Azərbaycanın istiqlalı hər dəqiqə təhlükədədir. Biliriz, indi elə vaxtdır ki, nəinki bez və çit, hətta elə əhval çıxa bilər ki, Azərbaycan belə qalmaz, istiqlalımız gedər. Belə mühüm zamanda hökumət işlərini Tağıyev fabrikasının bezi ilə ölçmək olmaz"***.

Müxalifətçi partiyalar və fraksiyaların Hökumətə qarşı yaratdığı dözülməz vəziyyətlə əlaqədar 1919 il fevralın 25-də Xoyski Hökuməti yenidən istefa verdi. Parlament istefanı qəbul etdi və yeni Hökumətin təşkilinə qədər Xoyski Hökumətindən fəaliyyətini davam etdirməsi xahiş olundu. Hökumət öz fəaliyyətini martın 14-də Nəsib bəy Yusifbəylinin təşkil etdiyi 4-cü Hökumətinə qədər davam etdirdi. Təcrübəli və sərişteli dövlət xadimi Fətəli xan Xoyskinin o zamankı son dərəcə mürəkkəb şəraitdə istefa verməyə məcbur olması Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müqəddəratına mənfi təsir göstərdi. İstefaya çıxdıqdan sonra Xoyski Parlament üzvü kimi bir sıra siyasi, iqtisadi və maliyyə məsələlərinin həllində yenə də fəal iştirak etmiş, Azərbaycan və Ermənistan arasında mübahisəli ərazi məsələlərini araşdırmaq üçün yaradılan Azərbaycan nümayəndə heyətinin sədri təyin olunmuşdu.

1919 ilin dekabrında Nəsib bəy Yusifbəylinin təşkil etdiyi 5-ci Hökumətin tərkibində Xoyski xarici işlər naziri vəzifəsini tutdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Sovet Rusiyası tərəfindən tanınmasına çalışan Xoyski bununla əlaqədar Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası xalq xarici işlər komissarı G.V.Çiçerinə dəfələrlə notalar göndərmiş, Azərbaycanın istəyinə məhəl qoymayan Rusiya xarici işlər komissarının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini Denikin qüvvələri ilə mübarizə ittifaqına cəlb etmək barədə məkrli planını cəsarətlə rədd etmişdi. Çiçerinə cavabında Xoyski birdirirdi ki, Azərbaycan Hökuməti sovet Rusiyasının Denikinlə mübarizəsinə rus xalqının daxili işi kimi baxır və ona qarışmağı yolverilməz hesab edir (bax, həmçinin *Çiçerin notaları*).

Fətəli xan Xoyski Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk Hökumət başçısı kimi Azərbaycan istiqlalının elanı barədə dünya dövlətlərinə ünvanlanan radioteleqramı imzalamış, 5-ci Hökumət kabinəsinin xarici işlər naziri olarkən isə istiqlalın Paris Sülh Konfransı tərəfindən tanınması haqqında Parlamentdə məlumat vermişdi. Parlamentin bu məsələyə həsr olunmuş təntənəli iclasındakı (1920, 14 yanvar) çıxışında Fətəli xan Xoyski demişdi: ***"...Bu xəbər bizdən ötrü böyük bayramdır. Bu yalnız bizim üçün deyil, ümumi türk milləti və ümumi türk aləmi üçün böyük bir bayramdır. Böylə bir günü dərk etmək üçün qeyri millətlər on illər ilə çalışmışlar. Biz isə onu az müddətdə, bir il yarım içərisində qazandıq. Böylə az müddətdə istiqlaliyyətini alan bir millətin onu möhkəm saxlayacağına əminəm.***

Bugünki bayram münasibətilə sizi hökumət tərəfindən təbrik edirəm. Özümü artıq dərəcədə xoşbəxt hesab edirəm ki, istiqlaliyyətimizi elan edən zaman [da] hökumət başında mən idim. Və indi də təsdiqini sizə mən elan edirəm".

1920 il aprelin ortalarında 11-ci Qırmızı ordu Şimali Qafqazda Denikin qüvvələrini məğlub edərək, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin şimal sərhədlərinə yaxınlaşdı. Aprelin 15-də Xoyski Hökumət adından sovet Rusiyası hökumətinə nota göndərsə də, nota cavabsız qaldı və aprelin 27-də 11-ci Qırmızı ordu beynəlxalq hüquq normalarını pozaraq, Azərbaycan sərhədlərini keçdi və Bakıya doğru hücum əməliyyatına başladı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varlığına son qoyuldu. *Aprel işğalından (1920)* sonra Tiflisə mühacirət etməyə məcbur olan F.x.Xoyski iyunun 19-da orada "Daşnaksutyun"un muzdlu erməni terrorçusu tərəfindən qətlə yetirildi və həmvətəni M.F.Axundzadənin dəfn olunduğu Azərbaycan qəbiristanlığında torpağa tapşırıldı.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev Fətəli xan Xoyskinin Azərbaycan dövlətçiliyi tarixindəki fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişdir. Heydər Əliyevin 1995 il 18 dekabr tarixli sərəncamı ilə Fətəli xan Xoyskinin anadan olmasının 120 illiyinin təntənəli surətdə qeyd olunması üçün geniş heyətdə təşkilat komitəsi yaradılmışdı. Onun diqqət və qayğısı sayəsində Tiflisdə Fətəli xan Xoyskinin məzarı üzərində xatirə abidəsi ucaldılmışdır.

Əd.: Fətəli xan Xoyski: həyat və fəaliyyəti (sənəd və materiallar), B., 1998; Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Qasımov M., Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirliyinin şəxsi heyəti, B., 2002; Qasımlı M., Hüseynova E., Azərbaycanın xarici işlər nazirləri, B., 2003; Seyidzadə D., Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar, B., 1998; Сеидзаде Д., Азербайджанские депутаты в Государственной Думе России, Б., 1991.

XOYSKİ Hüseynqulu xan İsgəndər xan oğlu (22.9.1869, Gəncə – 7.12.1955, İstanbul) – Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının fəal iştirakçılarından biri. Hərbçi, podpolkovnik. General-leytenant İsgəndər xan Xoyskinin oğlu, Fətəli xan *Xoyskinin* böyük qardaşıdır. Rusiya–Yaponiya müharibəsində (1904–05) iştirak etmiş, yüksək hərbi mükafatlara layiq görülmüşdür. Bir müddət 261-ci Şamaxı alayında batalyon komandiri olmuşdur. Gəncə dumasının və şəhər idarəsinin üzvü seçilmişdir. 1918 il mayın 28-də Tiflisdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan olunması xəbərini Gəncə camaatına ilk çatdıran Hüseynqulu xan olmuşdur. Şəhərdə əmin-amanlığın bərqərar olunmasında, Ələkbər bəy Rəfibəyli və onun oğlu Xudadat bəylə birlikdə, Hüseynqulu xan da böyük zəhmət çəkmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə bir müddət Gəncə şəhər qubernatorunun müavini işləmişdir. *Gəncə üsyanının (1920)* fəal iştirakçısı olmuş Hüseynqulu xan üsyan yatırıldıqdan sonra tüğyan edən bolşevik təqibindən qurtulmaq üçün böyük məşəqqətlə ölkədən çıxa bilmişdi. Həyat yoldaşı Şirinbəyim xanımı, oğlanları Zahid xan və İsgəndər xanı, qızları Valiyyə və Samini yalnız bir ildən sonra gözlənilməz təsadüf nəticəsində İstanbulda tapmışdı.

Polşanın rəhbəri marşal Yuzef Pilsudskinin dəvətilə bir müddət Polşada yaşasa da, yenidən İstanbula, ailəsinin yanına qayıtmış, 1925 ildən sonra Atatürkün göstərişi ilə oğlu İsgəndər xanla birlikdə hərbi məktəblərdə tərcüməçi kimi çalışmışdır.

Türkiyədəki azərbaycanlı mühacirlər arasında böyük nüfuz sahibi olan Hüseynqulu xanın evini onların hamısı "ata evi" adlandırırdı. O, İstanbulda, Xəlil bəy Xasməmmədov, Nağı Şeyxzamanlı, Məmmədsadıq Aran, Valiyyə xanım Kazımbəyli, Şirinbəyim xanım və digər 12 qərib azərbaycanlının da uyuduğu "Fəri köy" qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

Əd.: Şeyxzamanlı N., Xatirələr, B., 1997; Rəhmanzadə F., Yol, B., 1994.

XOYSKİ Rüstəm xan İskəndər xan oğlu (5.11.1888 –1939, Moskva) – Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının fəal iştirakçılarından biri. General-leytenant İsgəndər xan Xoyskinin oğlu, Fətəli xan *Xoyskinin* kiçik qardaşıdır. 1918

Hüseynqulu xan Xoyski, arvadı Xoylu Şirinbəyim, Cahangir Kazımbəyli

ilə qədər hüquq-mühafizə orqanlarında fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə F.x.Xoyskinin təşkil etdiyi 1-ci və 2-ci Hökumət kabinələrində işlər idarəsinin müdiri, sonralar isə himayədarlıq naziri vəzifələrində çalışmışdır. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra R.x.Xoyski Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Ali İqtisad Şurası rəyasət heyətinin katibi, kooperativ hüququ məsələləri üzrə hüquqşünas və s. vəzifələrdə işləmişdir. Sonralar Moskvaya köçmüş və orada vəfat edərək, Novodeviçye qəbiristanlığında, qayını, mühəndis İ.Yutkeviçin yanında dəfn edilmişdir.

Əd.: Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г., Б., 1920; Azərbaycan Tarixi Şəcərə Cəmiyyətinin Xəbərləri, 4-cü buraxılış, B., 2003.

XUDAVERDİYEV Əlibala Murtuza oğlu (1901, Navahı k. – ?) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. 1-ci Bakı kişi gimnaziyasını bitirmişdi (1919). Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini kənd təsərrüfatı sahəsində davam etdirmək üçün Bonn (Almaniya) İnstitutuna göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənən *Azər-*

baycanlı Tələbələr İttifaqının 1923-25 illər üçün məlumatında onun təhsilinin bitməsinə 6 ay qaldığı göstərilirdi. Sonrakı taleyi haqqında məlumat aşkar olunmamışdır.

XÜSUSİ XİDMƏT VƏ TƏHLÜKƏSİZLİK ORQANLARI, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xüsusi xidmət və təhlükəsizlik orqanları – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisində dövlət əleyhinə təxribatların qarşısını almaq, düşmənin casusluq fəaliyyətini aşkarlamaq, ölkənin maraqlarına uyğun məlumatların toplanması işlərini həyata keçirmək üçün yaradılmış kəşfiyyat, əks-kəşfiyyat və təhlükəsizlik qurumları.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət müstəqilliyinin qorunması, ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi üçün ölkənin hərbi və daxili işlər nazirliklərinin üzərinə böyük vəzifələr düşürdü. Böyük dövlətlərin Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda maraqlarının toqquşması da gənc Cümhuriyyətin möhkəmlənməsinə mane olurdu. Həmin dövrdə keçmiş Rusiya imperiyasının bütövlüyünü qoruyub-saxlamağa çalışan Denikin ordusu, bolşeviklər və onların birbaşa himayəsi ilə əzəli Azərbaycan torpaqları hesabına "Böyük Ermənistan" dövləti yaratmağa can atan erməni bolşevik-daşnakları da Azərbaycana qarşı böyük təhlükə yaradan qüvvələr idilər. Belə mürəkkəb daxili və beynəlxalq şəraitdə ölkədə ordu quruculuğu ilə yanaşı, xüsusi xidmət və təhlükəsizlik orqanlarının yaradılması da gənc Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qarşısında olduqca vacib vəzifə kimi dururdu.

Baş Qərargahın kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat bölməsi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti 1919 il fevralın 25-də "Hərbi nazirliyin ştatları haqqında" qanun qəbul etdi. Qanunda Hərbi Nazirliyin 38 istiqamət üzrə ştatları təsdiq olunmuşdu. Nazirliyin general-kvartirmeyster idarəsinin nəzdində kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat bölməsinin yaradılması da nəzərdə tutulmuşdu. 1919 il martın 28-də hərbi nazir, general-leytenant Səməd bəy Mehmandarovun əmri ilə Azərbaycan Ordusu Baş Qərargahının general-kvartirmeyster idarəsində kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat bölməsi yaradıldı. General-kvartirmeyster idarəsinin tapşırıqlar üzrə ober-zabiti, kornet (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə süvari hissələrdə ilk zabit rütbəsi) Ağalarov kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat bölməsinin rəisi təyin edildi. Bölməyə 28 ştat vahidi verilmişdi: rəis, onun köməkçisi, kargüzar, 23 nəfər əməliyyat işçisi. Bölmənin rəisi alay komandiri, köməkçilərin vəzifəsi isə batalyon komandiri vəzifəsinə bərabər tutulurdu. İlk vaxtlar bölmədə 12 nəfər xidmət edirdi.

Yeni fəaliyyətə başlamış bölmə ölkədə kəşfiyyat və əks-kəşfiyyatın təminatına məsuliyyət daşıyırdı. Bolşeviklər, erməni-daşnak casusları, denikinçilər və s. barədə toplanmış əməliyyat məlumatları Hərbi Nazirliyin rəhbərliyinə, eləcə də Azərbaycan Hökumətinə təqdim olunurdu. Həmin məlumatlar ölkənin müxtəlif ərazilərini, hərbi birləşmələrin dislokasiya yerlərini əhatə edirdi.

Bölmənin əməkdaşları martda xüsusi əməliyyat planı əsasında Azərbaycan Ordusunda xidmət edən 15 nəfər denikinçinin casusluq fəaliyyətini ifşa etmişdilər. Həmin ayda daha bir casus şəbəkəsinin üstü açılmışdı. Əks-kəşfiyyatçılar Gəncədə Smıslova soyadlı qadını həbs etmişdilər. Araşdırma nəticəsində bir çox mühüm məsələlər üzə çıxmışdı. Baş qərargahın əməkdaşı Çernışov, onun arvadı və 10-a qədər hərbi qulluqçu Cümhuriyyət əleyhinə iş apardıqlarına görə yaxalanmışdılar. Çernışovun yaşadığı mənzildə axtarış zamanı Azərbaycanda ictimai-siyasi və iqtisadi vəziyyətlə bağlı gizli bolşevik təşkilatının fəaliyyəti, Azərbaycan Ordusunun durumu barədə Denikinə ünvanlanmış çoxlu sayda agentura məlumatı tapılmışdı. 1919 il martın 29-da hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov casus təşkilatının üzvlərinin tutulması barədə daxili işlər naziri Xəlil bəy Xasməmmədova Gəncə şəhərindən Bakıya məktub göndərmişdi.

1919 il aprelin 5-də Azərbaycan Ordusunun Bakıya gəlişi üçün müəyyən hazırlıq işləri görülməsi tələb olunurdu. Milli Ordunun paytaxta gəlişi ilə bağlı hər cür təxribatların törədiləcəyi istisna edilmirdi. Azərbaycan Ordusu Baş Qərargahının rəisi general-leytenant Məmməd bəy Sulkeviçin Azərbaycan qoşunlarının Gəncədən Bakıya gəlməsi ilə əlaqədar əks-kəşfiyyat işinin təşkilinə dair daxili işlər nazirinin müavini general-mayor Sadıq bəy Ağabəyova məktubuna əsasən, əks-kəşfiyyat bölməsinin əməkdaşı yasavul Yusupov Daxili İşlər Nazirliyinin cinayət axtarışı şöbəsinin əməkdaşları ilə birlikdə bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün Bakıya ezam olunmuşdu. Əks-kəşfiyyat işinin düzgün təşkili, yasavul Yusupovun və axtarış polisinin qarşılıqlı fəaliyyəti sayəsində Azərbaycan milli hərbi hissələri Bakıya heç bir narahatlıq keçirilmədən daxil olmuşdular.

Bölmənin kəşfiyyatçıları da öz işlərini yüksək səviyyədə qurmağa çalışırdılar. Hərbi nazir S.Mehmandarov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının sədrinə 2 aprel 1919 il 1556 saylı məlumatında kəşfiyyatın vəzifələrini belə şərh edirdi: "Düşmən haqqında mümkün olan məlumatları toplamaq, xaricdə hərbi agentura yaratmaq...". Gənc respublikanın ordu quruculuğu məcrasına düşdükcə xarici kəşfiyyat probleminə də xüsusi diqqət yetirilməsinə başlanmışdı. Tiflisdə Azərbaycan diplomatik missiyasında hərbi attaşe vəzifəsinə təyin edilmiş polkovnik Məmməd bəy Əliyev, əslində, həm də kəşfiyyatçı funksiyasını yerinə yetirirdi. Baş qərargahdan ona şifrteleqram vasitəsilə müxtəlif tapşırıqlar verilirdi. M.Əliyevin Tiflisdən göndərdiyi əməliyyat məlumatları olduqca qiymətli idi. Ermənistandakı diplomatik nümayəndəlikdə hərbi attaşe vəzifəsində çalışan olmadığından, orada da kəşfiyyat işlərinin aparılması Hərbi Nazirlik rəhbərliyinin əmrinə əsasən, M.Əliyevə tapşırılmış, Gürcüstan ordusunun Baş qərargahı ilə birlikdə gizli kəşfiyyat işlərinin aparılmasının təşkili də ona həvalə olunmuşdu. Aydın məsələdir ki, bu kəşfiyyat işləri daşnak Ermənistanının pozuculuq fəaliyyətinə qarşı yönəldilmişdi. Bir sıra olduqca mühüm məlumatlar isə Baş qərargaha məxfi qriflə birbaşa Ermənistandan ötürülürdü. Bu məlumatlar "Şahzadə Məmməd" imzası ilə verilirdi.

Baş qərargahın general-kvartirmeyster idarəsinin kəşfiyyatçı zabitləri ölkənin xarici işlər nazirliyi ilə də geniş əlaqə saxlayırdılar. İdarənin əməkdaşları məxfi kargüzarlıq və şifrləmənin sirlərini xarici işlər nazirliyinin diplomatiya şöbəsinin kargüzarlıq və şifrləmə bölməsinin əməkdaşlarına öyrədirdilər. Xarici işlər nazirliyi qonşu respublikalardakı Azərbaycan diplomatik nümayəndəliklərinin əməkdaşları vasitəsilə əldə etdiyi mühüm məlumatları Baş qərargaha göndərirdilər. "Tam məxfi" qrifi ilə Ermənistanda, Cənub-Qərbi Qafqaz respublikasında, eləcə də həmin illər ingilislərin əlində olan Batumdakı vəziyyət barədə Xarici İşlər Nazirliyinə göndərilən təhlil xarakterli geniş məlumatlar, həm də Baş qərargaha ünvanlanırdı. Baş qərargah da, öz növbəsində, kəşfiyyatçılar vasitəsilə topladığı materialları tanışlıq üçün Xarici İşlər Nazirliyinə göndərirdi. Azərbaycan kəşfiyyatçısı Mullayevin Şimali Qafqaza xidməti ezamiyyətinin nəticələri barədə onun 5 səhifəlik geniş və ətraflı "tam məxfi" məlumat-arayışı ilə diplomatlar da tanış olmuşdular. Praporşik Qaraşarovun Qarabağ və Zəngəzurda vəziyyət barədə verdiyi raportlar həm Hərbi Nazirlik, həm də Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdı. Baş qərargahın general-kvartirmeyster idarəsinin rəisi Karqaleteli və baş adyutant ştabs-rotmistr Takanayevin Ermənistanda siyasi vəziyyət haqqında 2 saylı agentura məlumatına əsasən hazırladıqları geniş və ətraflı təhlil xarakterli arayış da Xarici İşlər Nazirliyində çalışan diplomatları məlumatlandırmaq məqsədi daşıyırdı.

Diplomatik nümayəndə Məmməd Təkinskinin Ermənistan qoşunları, səfərbərlik, ölkədə ərzaq təminatı, orada yaşayan azərbaycanlıların vəziyyəti və s. barədə İrəvandan göndərdiyi şifrteleqramlarla, həm də, Baş Qərargahın kəşfiyyatçıları tanış olmuşdular.

Hərbi nazir S.Mehmandarov və Baş Qərargahın rəisi M.Sulkeviç 1919 il noyabrın 5-də Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdikləri məktubda yazırdılar: "Bizim hökumətimiz Ermənistanın Bakıdakı diplomatik missiyasında hərbi attaşe vəzifəsinin təsis olunması təklifini rədd etmişdir. Əldə edilmiş məlumatlara görə, bu missiyanın üzvlərinin çoxu zabitlərdən ibarətdir, onlardan birini isə "missiya qərargahının rəisi" adlandırırlar. Bunları deməklə, Ermənistan xarici işlər nazirliyinin bu cür hərəkətinə qarşı nə kimi qərar qəbul edilməsi barədə məlumat verməyinizi xahiş edirik".

Ermənistanın Bakıdakı diplomatik missiyası heyətinin əksəriyyətinin hərbçilərdən təşkil edilməsi Azərbaycan xüsusi xidmət orqanlarının, xüsusilə kəşfiyyat və əks-kəşfiyyatın səyi nəticəsində öyrənilmişdi. Bu, beynəlxalq normalara zidd olduğundan Azərbaycan Hökuməti Ermənistanın Bakıdakı diplomatik missiyasında hərbi attaşe vəzifəsinin təsis edilməsinə icazə verməmişdi.

Baş qərargahın general-kvartirmeyster idarəsinin kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat bölməsi fəaliyyətini 1919 il iyunun 11-dək davam etdirmişdir. Həmin gün ölkədə ancaq əks-kəşfiyyatın təminatı ilə məşğul olacaq qurum – Əks-inqilabla Mübarizə Təşkilatı (ƏMT) yaradılmış, kəşfiyyat işi isə general-kvartirmeyster idarəsinin tərkibində saxlanılmışdır. Əks-kəşfiyyatla məşğul olan şəxslər də ƏMT-nın sərəncamına verilmişdi. Göstərilən dəyişikliklərə baxmayaraq, hərbi nazirliyin kəşfiyyat bölməsi ilə ƏMT sıx əməkdaşlıq edirdilər.

1920 il martın 2-də hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarovun məxfi əmri əsasında nazirliyin müvafiq qurumlarında struktur dəyişikliyi aparılmış, Baş qərargahla onun idarəsinin birləşdirilməsi nəticəsində *Azərbaycan ordusunun qərargahı* yaradılmışdı. Yeni yaradılmış Azərbaycan ordusu qərargahının ştat strukturunda kəşfiyyat-əməliyyat bölməsi də nəzərdə tutulmuşdu. Bakı Möhkəmləndirilmiş Rayonunun qərargah rəisi polkovnik İrza bəy Hacıbəylinski ordu qərargahı general-kvartirmeyster idarəsinin kəşfiyyat-əməliyyat bölməsinin rəisi təyin edilmişdi.

Əks-inqilabla mübarizə təşkilatı (ƏMT). Dövlət Müdafiə Komitəsi (DMK) ilə eyni vaxtda, 1919 il iyunun 11-də yaradılmışdı. Ölkədə əks-kəşfiyyat təminatını yerinə yetirən qurum kimi böyük səlahiyyətlərə malik idi. DMK qarşısında məsuliyyət daşıyır, onun tapşırıqlarını yerinə yetirir, onu ən mühüm məlumatlarla təmin edir, dövlət əhəmiyyətli digər işləri yerinə yetirirdi. Rusiyanın Xəzərdəki silah-sursat dolu 27 hərb gəmisinin Azərbaycan tərəfinə təhvil verilməsi və onların Azərbaycan bayrağı altında üzməsi probleminin həlli ilə bağlı aparılan danışıqlarda ƏMT-nın rəhbərliyi xüsusilə fəal rol oynamışdı.

ƏMT öz fəaliyyətini "Azərbaycan Respublikası əks-kəşfiyyat xidmətinin hüquq və vəzifələri haqqında" Əsasnaməyə uyğun qurmuşdu. 22 maddədən ibarət olan Əsasnamədə əks-kəşfiyyat xidmətinin hüquq və vəzifələri göstərilmişdi. Bakı və onun ətrafında təşkilatın 8 rayon bölməsi təsis edilmişdi. Rayon bölmələrinə ƏMT-nın mərkəzi aparatının əməkdaşları rəhbərlik edirdilər. Lənkəran şəhərində ƏMT-nın agenti fəaliyyət göstərirdi.

İlk vaxtlar ƏMT-na əməkdaşların qəbulunda partiya prinsipi əsas götürülürdü. Belə ki, ƏMT əməkdaşlarının üçdə ikisi "Müsavat", üçdə biri isə "Hümmət" partiyasından olmalı idi. Eyni zamanda, təşkilatın rəhbərinin "Müsavat"dan, müavininin isə "Hümmət"dən təyin edilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Təşkilatın ilk rəisi "Müsavat" partiyasının, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin və onun aqrar komissiyasının üzvü Məmmədbağır bəy Şeyxzamanlı təyin edilmişdi. Rəis müavini vəzifəsini isə "Hümmət" partiyasının üzvü Mir Fəttah Musəvi yerinə yetirirdi. Şübhəsiz ki, bu prinsip ölkənin təhlükəsizliyini təmin edən təşkilatın işinə mənfi təsir göstərirdi. ƏMT denikinçilərə, erməni-daşnak casuslarına və digər təxribatçılara qarşı sərbəst mübarizə apara bilirdi. Xüsusən erməni casuslarına qarşı mübarizədə uğurlu əməliyyat işləri aparılırdı. Lakin təşkilatın əməkdaşları bolşeviklərə qarşı mübarizədə çətin problemlərlə üzləşirdi. ƏMT-da işləyən 17 nəfər "hümmət"çi əməkdaş, başda M.Musəvi olmaqla, bolşeviklərin ölkə daxilindəki fəaliyyətinə qarşı mübarizəyə açıq və ya gizli şəkildə mane olurdular.

M.Musəvi naməlum şəxslər tərəfindən öldürüldükdən (1919, 5 sentyabr) sonra rəis müavini vəzifəsinə Mahmud bəy

Səfikürdski təyin edildi (1919, 19 noyabr). Məmmədbağır bəy Şeyxzamanlı 1919 il avqustun 20-də vəzifəsindən istefa verdi. Elə həmin gün Məmmədbağır bəyin qardaşı Nağı bəy Şeyxzamanlı ƏMT-nın yeni rəisi təyin olundu.

ƏMT-nın fəaliyyət göstərdiyi 11 iyun 1919 ildən 6 mart 1920 ilədək təşkilatda təxminən 120-dək əməkdaş çalışmışdır.

Bakı şəhəri üzrə ƏMT-nın rayon bölmələrinə Məmmədtağı Dadaşov, Seyfulla Əzimzadə, Məmməd Hacızadə, Qasım İsmayılov, Aleksandr Şengeliya, Qəmbər Tahirov, Əbdüləziz Tağıyev, İslam Əliyev rəhbərlik edirdilər. Lavrenti Beriya təşkilatda senzura, Aleksandr Qoberidze xəfiyyə şöbələrinə başçılıq edirdilər. Təşkilatın Lənkəran şəhəri üzrə nümayəndəsi Yusuf bəy Bayraməlibəyov idi. Mirzağa Nəsirov, Ağəli Mahmudov və Ağəli Zeynalabdinzadə baş agent (baş əməliyyat işçisi) vəzifələrində çalışırdılar.

ƏMT-da azərbaycanlılarla yanaşı, türklər, ruslar, ukraynalılar və gürcülər də işləyirdilər. Ermənilər bu təşkilata işə götürülmürdü.

1919 il oktyabrın 26-da Dövlət Müdafiə Komitəsi bolşeviklərlə mübarizəni gücləndirmək üçün Bakı möhkəmləndirilmiş rayonunun səlahiyyətlərini genişləndirmiş, keşikçi, axtarış polislərini, eləcə də ƏMT-ni da onun rəisinə tabe etdirmişdi. Bolşevizmlə mübarizə yalnız bundan sonra ƏMT-nın fəaliyyətində əsas yerlərdən birini tutmağa başlamışdı. ƏMT digər orqanlarla birlikdə bu sahədə çoxlu sayda uğurlu əməliyyat aparmışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının 6 mart 1920 il tarixli qərarı ilə fəaliyyətini dayandırmışdır (bax, həmçinin *Əks-inqilabla mübarizə təşkilatı*).

İnformasiya şöbəsi. ƏMT-nın ləğvindən sonra Bakıda və onun ətrafında əks-kəşfiyyatı Bakı general-qubernatorluğunun tərkibində yaradılmış informasiya şöbəsi təmin etmişdir. ƏMT-nın təhqiqat, müşahidə, axtarış, həbs və s. funksiyaları general-qubernatorun göstərişi ilə informasiya şöbəsinə verilmişdi.

İnformasiya şöbəsinə Ələkbər xan Şahsuvarov rəhbərlik edirdi. Həsən bəy Fətəlibəyov rəisin köməkçisi, türk ordusunun polkovniki rütbəsini daşıyan Cəmil bəy xüsusi tapşırıqları yerinə yetirməklə yanaşı, rəisin köməkçisi idi.

İnformasiya şöbəsi əməkdaşları başda Ələkbər xan olmaqla, bir sıra əhəmiyyətli əməliyyatlar həyata keçirmişdilər. 1920 ilin aprelində Balaxanıda pozuculuq işi aparan 22 nəfər bolşevikin həbsi böyük əks-səda doğurmuşdu.

Müdafiə dəstəsi. Azərbaycan Parlamentinin, onun rəhbərlərinin və digər dövlət əhəmiyyətli obyektlərin müdafiəsinin təşkili üçün 1919 il fevralın 18-də Parlamentin 15-ci iclasında "Azərbaycan parlamentinin müdafiə dəstəsinin yaradılması haqqında" Qanun qəbul olunmuşdu. Qanuna əsasən, Parlamentin 200 nəfərlik müdafiə dəstəsi təsis edilirdi. Müdafiə dəstəsi Parlamentin Rəyasət Heyətinin tabeliyində idi. Müdafiə dəstəsinin saxlanılmasına dövlət xəzinəsindən 2200000 rubl məbləğində vəsait ayrılmışdı. Parlamentin müdafiə dəstəsinin rəisi vəzifəsinə əvvəllər 1-ci Tatar alayında rotmistr rütbəsində xidmət etmiş podpolkovnik N.Əliyev təyin olunmuşdu.

Müdafiə dəstəsi Parlamentin rəhbərliyini və bir sıra mühüm dövlət obyektlərinin müdafiəsini təmin edirdi. Eyni zamanda, xüsusi və mühüm tapşırıqların yerinə yetirilməsi daha çox müdafiə dəstəsinin şəxsi heyətinə etibar olunurdu.

Müdafiə dəstəsinin əməkdaşları Qarabağda ermənilərlə döyüşlərdə də yaxından iştirak edirdilər. General-mayor Həbib bəy Səlimovun döyüş bölgəsindən Baş qərargaha göndərdiyi raportlarda Parlamentin müdafiə dəstəsi əməkdaşlarının igidliyi barədə məlumat verilirdi. Döyüşlərin birində dəstənin praporşiki Nəcəfəliyev başda olmaqla, 16 əsgər həlak olmuş, praporşik Əsgərov, podporuçik Dauşvili, Ərəbov və xeyli əsgər yaralanmışdı. Döyüşən dəstəyə Parlament müdafiə dəstəsinin podpraporşiki Mövsüm İbrahimov rəhbərlik edirdi (bax, həmçinin *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin müdafiə dəstəsi*).

Əd.: Paşayev A., Açılmamış səhifələrin izi ilə, B., 2001; Elşad Qoca, Azərbaycanın təhlükəsizlik və xüsusi xidmət orqanları (1918-1920), B., 2000; yenə onun, Tariximiz, taleyimiz, B., 2001.

XÜSUSİ ZAQAFQAZİYA KOMİTƏSİ (XZK) – Rusiyada Fevral inqilabından (1917) sonra, martın 3-də Cənubi Qafqazda yaradılmış mülki hakimiyyət orqanı. Elmi ədəbiyyatda OZAKOM (Osobıy Zakavkazskiy Komitet) da adlandırılır.

Fevral inqilabından sonra Rusiyada yaranmış Müvəqqəti hökumət martın 3-də Cənubi Qafqazda mülki hakimiyyəti yeni orqana – Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinə (XZK) verdi. Komitə regionun əsas millətlərini 4-cü Dövlət dumasında təmsil edən deputatlardan ibarət idi. XZK-nin sədri kadet partiyasının üzvü V.A.Xarlamov, üzvləri – azərbaycanlı kadet, sonralar müsavatçı Məmmədyusif Cəfərov, gürcü federal-sosialisti K.Abaşidze, rus kadeti P.Pereverzev və b. idilər. İki gündən sonra Nazirlər Şurasının sədri Lvovun əmri ilə P.Pereverzev gürcü menşeviki A.Çxenkeli ilə əvəz edildi. Həmin komitədə M.Y.Cəfərova sənaye və ticarət işlərinə rəhbərlik tapşırılmışdı. Bu komitə Müvəqqəti hökumət tərəfindən 1917 il martın 6-da elan olunmuş prinsiplər əsasında Cənubi Qafqazda möhkəm qayda yaratmalı və regionda hakimiyyət orqanını təşkil etməli idi.

Cənubi Qafqaz millətləri bərabər təmsil olunmadığına, aqrar məsələdə qeyri-müəyyən mövqe tutduğuna görə xalq kütlələri XZK-nə etimad göstərmədi və o ilk gündən tənqid hədəfinə çevrildi.

Siyasi partiyalar və onların liderləri yeni hakimiyyətin təşkili məsələsində də müxtəlif mövqelərdə dayanırdılar. Menşeviklər hesab edirdilər ki, yeni hakimiyyət orqanları, mərkəzdə olduğu kimi, inqilabi demokratiya orqanlarının (fəhlə, əsgər və kəndli sovetlərinin) burjuaziya nümayəndələri ilə əməkdaşlığı əsasında yaradılmalıdır. Eserlərin fikrincə, Müvəqqəti hökumətin yaranmaqda olan yerli orqanlarına fəhlə və əsgər deputatları sovetləri nəzarət etməli idi. Bolşeviklər isə, hələlik eserlərin tərəfində dursalar da, sonradan yalnız özlərinin hakimiyyətə gəlməsi uğrunda açıq mübarizə mövqeyinə keçdilər.

İnqilabın ilk aylarında XZK-nin fəaliyyəti müxtəlif siyasi cərəyanların, partiyaların, sosial təbəqələrin fəaliyyəti ilə müşayiət olunurdu. Bütövlükdə isə, cəmiyyətin bir çox siyasi qurumları Müvəqqəti hökumətə və onun yerli orqanı olan XZK-nə etimad göstərirdilər. Bu dövrdə cəmiyyətdə nisbi sabitliyin saxlanılmasına kömək edən amillərdən biri də bolşeviklərin hələlik sovetlərin partiya tərkibini dəyişdirmək taktikasına keçməməsi idi. Yerli hakimiyyət orqanlarının hamısı "demokratiyanın tam vəhdəti" şüarı altında formalaşır və sovetlərlə yerli hakimiyyət orqanları arasında spesifik münasibətlər yaranırdı. Lakin XZK, əslində, hadisələrin getdikcə gərginləşməsi fonunda ilişib qalır, Cənubi Qafqaz kimi mürəkkəb regionda sabitliyi təmin etmək üçün əsaslı addımlar atmaqda çətinlik çəkirdi. Sovet Rusiyasına tabe olmaq istəməyən və regionu anarxiyadan qorumağa çalışan gürcü menşevikləri, "Müsavat", "Daşnaksutyun" və sağ eserlərin numayəndələri 1917 il noyabrın 15-də Tiflisdə *Zaqafqaziya komissarlığını* yaratdılar. Bununla da Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin fəaliyyətinə son qoyuldu.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001.

İBRAHİM BƏY CAHANGİROĞLU, Cahangirzadə (1874, Gümrü – 19.5.1948, Qars) – dövlət xadimi, hərbiçi, erməni-rus istilaçılarına qarşı fəal mübariz. Cənub-Qərbi Qafqaz hökumətinə başçılıq etmişdir. Gümrüdə və Qarsda mədrəsədə oxumuş, üç il Qars şəhər məktəbində rus dilində təhsil almışdır. Zəngin və tanınmış ailədən olduğundan Aleksandropol (Gümrü) kazak alayına qəbul edilmiş, beş il burada təlim keçdikdən sonra zabit rütbəsi almaq ərəfəsində Qarsdakı gizli "İslam cəmiyyəti" ilə əlaqələri müəyyən edilərək, Dağıstana sürgün olunmuşdur (1903). Əfv fərmanına əsasən, 6 aydan sonra azad olunaraq Qarsa qayıtmış və maliyyə məmuru işləmişdir. 1905-06 illərdə ermənilər Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı həyata keçirərkən könüllü dəstə toplayaraq, qardaşı Hasanxanla birlikdə Qarabağa köməyə gəlmiş, 1906 ildə oradan öz dəstəsiylə Təbriz vilayətinə keçmişdir.

İbrahim bəy Qarsa qayıtdıqdan sonra vilayət qubernatorunun icazəsi ilə erməni komitəçilərinə qarşı "Nəşri-maarif" cəmiyyətini qurmuş, eyni zamanda, Azərbaycandakı "Difai" partiyası ilə gizli əlaqə yaratmış, habelə "İttihad və Tərəqqi" partiyası Ərzurum şöbəsinin üzvü olmuşdur.

1907 ildə Xoy şəhərinə köçmüş, Təbrizdə hürriyyət mücadiləsinə qoşularaq, şah rejiminə qarşı mübarizə aparan bir dəstəyə başçılıq etmiş, 1912 ilin oktyabrında 700 mücahidlə Türkiyəyə – Van vilayətinə qayıtmışdır. 1913 ilin martında "İttihadçı"ların dəvətilə öz könüllüləri ilə birlikdə İstanbula getmiş, orada üç ay yarım təlim keçən "Qafqaz könüllü taburu" onun komandanlığı altında Ədirnəni bolqarlardan azad etmişdir.

1914 ilin noyabrında Türkiyənin hərbi naziri Ənvər paşa İbrahim bəyi könüllüləri ilə birlikdə İran və İraq cəbhələrinə göndərmişdir. Burada o, rus ordusuna qarşı vuruşmuşdur.1918 ilin mayında Ənvər paşa onu İstanbula çağıraraq, "Fəxri alay komandanı" sifətilə 9-cu Ordu komandanı Yaqub Şevqi paşanın sərəncamına göndərmişdir. İyunun ortalarında Şörəyel qaymakamı təyin edilən İbrahim bəy İrəvan və digər bölgələrdən olan qaçqınları ətraf kəndlərə yerləşdirmiş, onlara hər cür qayğı göstərmişdi. Araz-Türk Respublikası hökumətinin hərbi naziri seçilən İbrahim bəy 20 tabur (batalyon) təşkil etmişdir. Bu taburlardan 4-ü Naxçıvanda, 3-ü Şərur-Dərələyəzdə, qalanları isə Vedibasar, Qəmərli və Zəngibasarda yerləşdirilərək, həmin bölgələrin əhalisini ermənilərin törətdikləri soyqırımlarından müdafiə etmişdir. Həmin il noyabrın 30-da keçirilən Böyük Qars konqresində Araz-Türk Respublikası hökuməti ilə Qars, Ahisqa, Artvin və Batum sancaqlarını əhatə edən Milli İslam Şurası birləşərək, Batumdan Ordubada qədər ərazidə Milli Şura hökuməti quruldu və İbrahim bəy onun başçısı seçildi. 1919 il yanvarın 18-də keçirilən konqresdə mərkəzi Qars olmaqla qurulan *Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti* hökumətinin də başçısı İbrahim bəy idi. 40 min *kv.km* sahəsi və 1,7 milyondan çox əhalisi (1,5 milyonu türk-müsəlman) olan bu dövlət 6 ay ərzində öz ərazisini erməni və gürcü basqınlarından qorumuşdur.

Müstəqil daxili və xarici siyasət yeridən bu hökumət 1919 ildə ingilislər tərəfindən yıxıldı, başda İbrahim bəy olmaqla, hökumət üzvləri evləri və əmlakları müsadirə edilməklə, Malta adasına (Aralıq dənizi) sürgün olundular.

1921 ildə Nəriman Nərimanovun köməyi ilə sürgündən azad edilən qarslılar əski rus təbəəsi bəhanəsiylə Tiflisə göndərildilər. Tiflisdən Bakıya gələrək ailəsini axtaran İbrahim bəy arvadı Mələk xanımı və oğlunu Gəncədə Xudadat bəy Rəfibəylinin himayəsində tapdı və onun köməyi ilə Qarsa qayıtdı. İbrahim bəy Kazım Qarabəkir paşanın tövsiyəsi ilə avqustda Qarsda keçirilən seçkilərdə iştirak edərək, şəhər valisi seçilmiş, 1921-27 illərdə Qars bələdiyyə rəisi işləmiş, sonralar ticarət məmuru olmuşdur.

İBRAHİMOV Əbdürrəşid Ömər oğlu [1857, Tobolsk vilayətinin (Sibir) Tara qəza mərkəzi – 1.8.1944, Tokio] – tatar ictimai xadimi, naşir, jurnalist, publisist. Rusiya müsəlmanları arasında islam ("panislamizm") və türk ("pantürkizm") birliyi ideyalarının tanınmış təbliğatçılarından biri. Ruhani ailəsində doğulmuşdur. Kaşqarda mədrəsə təhsili almışdır. 1892-97 illərdə Orenburq şəhər ruhani idarəsində qazı vəzifəsində çalışmışdır. 19 əsrin axırından jurnalistika ilə məşğul olmuş, "Mirat" (1898), "Ülfət" (1905-07), "Əl-Tilmiz" və s. adlar altında qəzet-məcmuələr nəşr etdirmişdir. 1906 ildə Peterburqda "Ülfət" adlı mətbəə açmış, tatar dilində kitablar buraxmışdır. Onların arasında "Avtonomiya, yaxud idareyi-muxtariyyə", "Tatar həyatının 1002-ci gecəsi", "Səyahəti-Kedra", "Müsəlman partiyasının nizamnaməsi", dərsliklər, siyasi, dini-didaktik, dini-tarixi səciyyəli kitablar var idi. Bu kitabların əksəriyyətinin müəllifi və naşiri Ə.İbrahimov özü idi. Çar senzurası tərəfindən təqib olunmuş, kitab və qəzetləri müsadirə edilmişdir. Qadağan olunmuş kitabları arasında

tatarların zorla xristianlaşmasından bəhs edən "Çolpan yolduzu" ("Dan ulduzu") əsəri də olmuşdur.

Birinci rus inqilabı illərində İbrahimov siyasi mübarizəyə qoşulmuş, Ümumrusiya müsəlmanlarının qurultaylarında fəal iştirak etmişdir. Yaradılması birinci qurultayda qərara alınmış "İttifaqi-müslimin" partiyasının məramnaməsi və nizamnaməsini hazırlayanlardan biridir. O, "*İttifaqi-müslimin*" partiyasının müsəlmanları birləşdirmək məramını açıqlayaraq yazırdı: "Müsəlmanlar arasında qohumluq və həmrəylik sözdə, kağız üzərində deyil, onların ürəyində və qanındadır. Buna görə də təkcə Rusiya müsəlmanlarının deyil, bütün *dünya müsəlmanlarının ittifaqı* bərqərar olmalı, bütün müsəlmanlar bir istiqamətdə hərəkət etməlidirlər. Belə isə mən nə üçün "İttifaqi-islamın" (islam birliyinin – "panislamizm"in) əleyhinə hərəkət etməliyəm?".

"İttifaqi-müslimin" partiyasının 15 nəfərdən ibarət daimi fəaliyyət göstərən Mərkəzi Komitəsinin nəzdində Əlimərdan bəy Topçubaşov və Molla Abdulla Tonayevin daxil olduğu 3 nəfərdən ibarət büronun üzvlərindən biri də Ə.İbrahimov idi.

Birinci rus inqilabının məğlubiyyətindən sonra ölkədə Stolıpin irticası şiddətlənərkən İbrahimov da İstanbula mühacirət etmiş, "Türk ocağı" dərnəyinin fəaliyyətində iştirak etmiş, "Türk yurdu" jurnalı ilə əməkdaşlıq etmişdir. 1913 ildə İstanbulda Ə.İbrahimovun redaktorluğu ilə "İslam dünyası" adlı məcmuə çıxmışdır. İbrahimov ömrünün bir hissəsini Tokioda yaşamış, yaponlar arasında islamın təbliğinə böyük əmək sərf etmişdir.

İbrahimovun Azərbaycanla sıx əlaqələri olmuşdur. 20 əsrin əvvəllərində "Şərqi-Rus", "Həyat" və s. qəzetlərdə məqalələri dərc edilmiş, ictimai-siyasi fəaliyyəti Azərbaycan mətbuatında vaxtaşırı işıqlandırılmışdır. O da, öz növbəsində, "Ülfət" qəzetində M.Ə.Sabirin şerlərini dərc etdirmişdir. Lakin Azərbaycan mətbuatının İbrahimova münasibəti birmənalı olmamış, bir sıra fikirləri C.Məmmədquluzadə, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev və b. tərəfindən tənqid edilmişdir.

Əd.: Bayramlı O.,Türkçülük və "Həyat" qəzeti,Hüseynzadə Ə., Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir? kitabında, B., 1997; Mustafayev T., XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqidi, B., 1973; Tahiri M.,Şərqin səyyah filosoflarından biri Əbdürrəşid İbrahim, "Yeni Azərbaycan" qəzeti, 2003, 29 iyun; Гайнуллин М., Татарская литература и публицистика, Казань, 1983.

İCTİMAİ TƏŞKİLATLARIN İCRAİYYƏ KOMİTƏSİ – Rusiyada Fevral inqilabından (1917) sonra təşkil olunmuş Müvəqqəti hökumətin yerli idarətmə orqanları. Cənubi Qafqazın idarəsi üçün *Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi* (XZK; rus dilində OZAKOM-Osobıy Zakavkazskiy Komitet adlanır) təsis edilmişdi. Quberniya və qəzalarda ictimai təşkilatların icraiyyə komitələri yerli idarəetmə orqanları oldu. Martın 3-də Bakı Şəhər Duması ictimai təşkilatların müvəqqəti komitəsini yaratmağı qərara aldı, 5-də Bakı İctimai Təşkilatlar Şurası yaradıldı, 17-də isə onun icraiyyə komitəsi seçildi (bax *Bakı İctimai Təşkilatlar Şurası və onun Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi*).

İcraiyyə komitəsinin tərkibinə L.L.Bıç (sədr, sonra onu V.İ.Frolov əvəz etmişdi), *Məmməd Həsən Hacınski*, İbrahim bəy Heydərov və b. daxil idi. Yelizavetpolda (Gəncə) icraiyyə komitəsinin sədri Xəlil bəy Xasməmmədov seçilmişdi. İcraiyyə komitələri ictimai təhlükəsizliyi təmin etməli və yeni dövlət qanunlarını həyata keçirməli idi. Onlar *quberniya* və qəza komissarlarını təyin edirdilər. Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi əldə edilmiş təcrübəni nəzərə almaqla, aprelin 27-də "Zaqafqaziyada yerli idarəetmənin təşkili haqqında" qərar qəbul etdi. Qərara uyğun olaraq, icraiyyə komitələrinə yeni seçkilər keçirilməli idi. Lakin bu seçkilər də yaşamağa qadir yerli idarəçilik sistemi yarada bilmədi. Bakı Soveti 1917 il Oktyabr çevrilişindən sonra Bakıda hakimiyyəti ələ almağa cəhd göstərdi. Sovet oktyabrın 27-də keçirilən yığıncağında ali hakimiyyət orqanı kimi İctimai Təhlükəsizlik Komitəsi yaratmağa nail oldu. Lakin Sovetdə mövqelərini möhkəmləndirən bolşeviklər Bakıda ali hakimiyyət orqanı kimi Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsini (sədr S.Şaumyan) yaratdılar. Təkhakimiyyətliliyə can atan İcraiyyə Komitəsi noyabrın 12-də Bakı Soveti ictimai təhlükəsizlik komitəsinin ləğvi haqqında qərar qəbul etdi, noyabrın 22-də ictimai təşkilatlar şurası buraxıldı. Siyasi şəraitin mürəkkəbləşməsi ilə əlaqədar, Yelizavetpol quberniyasında hərbi vəziyyət elan olundu, 16 nəfərdən ibarət ictimai təhlükəsizlik komitəsi yaradıldı. İcraiyyə komitələri azərbaycanlıların dövlət idarə orqanlarına cəlb edilməsində müəyyən rol oynadı.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Мильман А., Политический строй Азербайджана в XIX - начале XX веков, Б., 1966; История государства и права Азербайджанской ССР, Б., 1964.

"İCTİMAİYYUN-AMİYYUN" ("Mücahid") – İran Sosial-Demokrat Partiyası; iranlı (əsasən, Cənubi Azərbaycandan olan) fəhlələrin Bakı bolşevik təşkilatı və onun "Hümmət" qrupunun fəal köməyi ilə 1905 ilin sonlarında yaradılmış ilk sosial-demokrat təşkilatı. Azərbaycan azadlıq hərəkatı tarixində partiyanın əhəmiyyətli rolu olmuşdur. "Ədalət" qrupu (1904) əsasında yaradılmış, sonralar (1917 ildə) "Ədalət" partiyasının özəyini təşkil etmişdir. Yaradılmasında Nəriman Nərimanovun mühüm rolu olmuşdur.

Partiya iranlı fəhlələrin inqilabi şüurunun oyanmasında və öz hüquqları uğrunda mübarizəyə cəlb edilməsində, habelə İranda 1905-11 illər Məşrutə hərəkatında mühüm rol oynamışdır. Partiyanın Mərkəzi Komitəsi Bakıda yerləşirdi. N.Nərimanov başda olmaqla, "Hümmət" partiyasının bir çox üzvləri "İctimaiyyun-amiyyun"un məramnaməsinin hazırlanmasında fəal iştirak etmişdilər. Məramnamənin layihəsi 1906 il dekabrın əvvəllərində Bakıda çap edilmişdir. Həmin sənəd partiya təşkilatlarının əsas fəaliyyət proqramı olaraq, Cənubi Qafqazda yayılmış, habelə İrana göndərilərək, partiyanın İran təşkilatlarının, xüsusilə Təbriz təşkilatının ölkədə ictimai-iqtisadi inkişafın səviyyəsi və inqilabın ilk mərhələsinin xüsusiyyətləri haqqında düzəliş və təklifləri əsasında aqrar məsələyə dair müəyyən dəyişiklikdən sonra təkmilləşdirilmiş və partiyanın proqramı kimi, onun 1907 ildə Məşhəddə keçirilən yığıncağında qəbul olun-

muşdu. "Mücahid" partiyasının proqramı "Hümmət"in proqramına nisbətən daha inqilabi xarakteri ilə fərqlənirdi. Partiya fərdi terror taktikasını qəbul etmişdi.

Bakı, Naxçıvan, Lənkəran, Gəncə, Tiflis, Petrovsk-Port (Mahacqala), Vladiqafqaz, Tehran, Təbriz, Məşhəd, Xoy, Ərdəbil, Urmiya və başqa şəhərlərdə partiyanın şöbələri fəaliyyət göstərirdi.

Məşrutə hərəkatı başlayandan sonra partiya əhali arasında təbliğat aparmaq məqsədilə öz fəallarını İrana göndərdi. 1908-09 illər Təbriz üsyanı zamanı isə partiyanın fəal iştirakı ilə Qafqaz və Orta Asiya şəhərlərində İran inqilabçılarına yardım komitələri təşkil olundu.

"Mücahid" partiyasının şöbələri İran inqilabçılarına pul, silah-sursat, dava-dərman, tibb avadanlıqları və s. zəruri şeylər göndərirdi. Məşrutəçilərə canlı qüvvə ilə də kömək göstərilir, oraya könüllülər göndərilirdi. N.Nərimanov başda olmaqla, Tiflis komitəsi, M.Əzizbəyov başda olmaqla, Bakı komitəsi bu işdə xüsusi fəallıq göstərirdi.

Çarizm bu partiyanın fəaliyyətinə son qoymağa çalışırdı. Belə ki, polkovnik Babuşkin 1907 il yanvarın 30-da İrandan Bakıya göndərdiyi teleqramında məlumat verirdi ki, "Rəştdə fədai təşkilatının nümayəndəsi ("Mücahid" təşkilatı nəzərdə tutulur) Məşədi Hüseyn Bakıya getdi. Yəqin ki, o, İranda qarışıqlıq salmaq üçün orada yerli inqilab komitələri ilə danışıqlar aparacaqdır".

"Mücahid" partiyası Cənubi Qafqazda da şahlıq üsuli-idarəsi əleyhinə geniş təbliğat aparırdı. Partiyanın Qaraşəhər (Bakı) şöbəsinin fəaliyyəti ilə əlaqədar polisin məlumatında qeyd edilirdi ki, "bu partiya İrandakı mövcud dövlət quruluşunu dəyişdirməyi qarşısına əsas məqsəd qoymuşdur".

Təbriz inqilabçılarına nəşr işləri sahəsində də yardım göstərilirdi. Qafqaz canişininə göndərilmiş gizli polis məlumatında deyilirdi ki, 1907-08 illərdə İran təbəəsi Mirzə Məhəmməd oğlu Təbriz sakini Məhəmmədovun köməyi ilə vaxtilə Rostov-Dondan mətbəə avadanlığı alıb, Təbrizə aparmışdır.

Məşrutə hərəkatının yüksəlişi dövründə Təbriz sosial-demokratlarına yaxından kömək məqsədilə "İctimaiyyun-Amiyyun" Partiyasının Mərkəzi Komitəsi üzvlərindən Məşədi İsmayıl Miyabi, Məşədi Məhəmmədəli xan, Hacı xan Təbrizə göndərilmişdi. Ümumiyyətlə, inqilab illərində Cənubi Qafqazdan İrana cəmi 800 könüllü getmiş və təkcə Təbrizin müdafiəsi zamanı onlardan 50-si həlak olmuşdu.

Partiyanın İranda yaradılmış şöbələrində Məşədi İsmayıl Miyabi, Məşədi Məhəmmədəli xan, Hacı xan, Qafarzadə Zünuzi, Məhəmməd Əlioğlu (Təbriz), Mirzə Cəfər Zəncani, Məşədi Mirzə Məhəmməd, Məşədi Abbas və Məşədi Əli (Xoy), Məşədi Bağır Urmiyeyi (Urmiya), Məşədi Hüseyn Sərabi və M.B.Axundov (Rəşt), Heydərxan Əmioğlu, Mir Bağır Qafqazi və başqaları Cənubi Azərbaycanın və bütövlükdə, İranın müxtəlif şəhərlərində fəal iş aparırdılar.

Bu illərdə İranda olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə nəşr etdirdiyi "İran-e nou" ("Yeni İran") qəzetinin səhifələrində ölkədə baş verən inqilabi hadisələri işıqlandırırdı.

Məşrutə hərəkatı çar qoşunları tərəfindən qan içində boğulduqdan sonra Təbriz və Rəştdə hərbi-səhra məhkəmələri quruldu, könüllülərin bir çoxu həbs və edam olundu. Yalnız 200 mücahid gizlənərək, xilas ola bildi. Seyid Həsən Tağızadə və M.Ə.Rəsulzadə Türkiyəyə getməyə məcbur oldular. Cənubi Qafqazda aparılan təqib siyasəti nəticəsində "Mücahid" təşkilatlarına ciddi zərbə vuruldu. İran "İctimaiyyun-amiyyun" Partiyasının fəalları və davamçıları 1917 ildə "Ədalət" partiyası adı altında yenidən Azərbaycanın siyasi həyatına qatıldılar.

Əd.: İbrahimov T.A. (Şahin), İran Kommunist Partiyasının yaranması, B., 1963; Aslani S.Ş., İran "İctimaiyyun-amiyyun" (Mücahid) Partiyasına aid yeni sənədlər, ADU-nun Elmi əsərləri (tarix və fəlsəfə elmləri seriyası), 1973, №8; Tağıyeva Ş.Ə., Nəriman Nərimanov və İran xalqlarının demokratik və milli azadlıq hərəkatı, "Sovet Azərbaycanı və xarici Şərq" kitabında, B., 1980; Иванов С., Иранская революция 1905-1911 гг., М., 1957.

İKİHAKİMİYYƏTLİLİK – Şimali Azərbaycanda eyni zamanda mövcud olmuş və bir-birinə qarşı mübarizə aparmış iki hakimiyyət. Rusiyada 1917 il mart-iyul aylarında Müvəqqəti hökumətin və Fəhlə, Əsgər və Kəndli Deputatları Sovetinin hakimiyyəti kimi özünü göstərmişdi. 1917 ilin noyabrından 1918 ilin sentyabrınadək Azərbaycanda üç dəfə ikihakimiyyətlilik dövrü olmuşdur.

Bakı *Qafqaz İslam Ordusu* tərəfindən azad edildikdən (1918, 15 sentyabr) sonra, paytaxt buraya köçürüldü. Cümhuriyyət hökuməti hakimiyyətini bütün ölkə ərazisində bərqərar etdi və ikihakimiyyətliliyə son qoyuldu. Sonralar

Şimali Azərbaycanda mövcud olmuş ikihakimiyyətlilik dövrləri

İkihakimiyyətlilik		Hakimiyyətlər	
sayı	dövrü	1	2
I	1917, noyabr – 1918, may	Bakı Soveti (Bakı və ətraf rayonlar)	Zaqafqaziya komissarlığı; sonra Zaqafqaziya Federativ Demokratik Respublikası – Şimali Azərbaycan–Bakı və ətrafı istisna olmaqla
II	1918, may–iyul	Bakı Xalq Komissarları Soveti (Bakı və ətraf rayonlar)	Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Şimali Azərbaycan–Bakı və ətrafı istisna olmaqla)
III	1918, 1 avqust – 15 sentyabr	"Sentrokaspi diktaturası" (Bakı və ətraf rayonlar)	Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti

Azərbaycanda yeni əks-hakimiyyət qurumları yaratmaq cəhdi (bax *Muğan Sovet Respublikası*) baş tutmadı.

Əd.: Şükürov K., Azərbaycan tarixi, 3 hissədə, h.2, B., 2003.

İKİNCİ HÖKUMƏT KABİNƏSİ – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə təşkil olunmuş sayca ikinci hökumət kabinəsi, dövlətin ali icraedici orqanı. Azərbaycan Milli Şurası və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti 1918 il iyunun 16-da Tiflisdən Gəncəyə köçdükdən sonra

burada yaranmış mürəkkəb şəraitlə əlaqədar, iyunun 17-də *Milli Şura və Fətəli xan Xoyskinin* 1-ci hökumət kabinəsi buraxıldı. Milli Şura buraxılmazdan əvvəl bir sıra inqilabi əhəmiyyətli məsələlərdən başqa, qalan bütün hakimiyyətin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin əlində cəmləşdirilməsi barədə qərar qəbul etdi və 2-ci müvəqqəti hökuməti formalaşdırmağı F.x.Xoyskiyə tapşırdı. Milli Şuranın Gəncədəki son iclasının qərarına əsasən, F.x.Xoyskinin sədrliyi ilə Nazirlər Şurasının yeni tərkibi aşağıdakı tərkibdə təsdiq edildi: Məmməd Həsən *Hacınski*, Nəsib bəy *Yusifbəyli*, Əlimərdan bəy *Topçubaşov*, Behbud xan *Cavanşir*, Xəlil bəy *Xasməmmədov*, Xosrov Paşa bəy *Sultanov*, Xudadat bəy *Rəfibəyli*, Xudadat bəy *Məlik-Aslanov*, Ağa bəy *Aşurov*, Əbdüləli bəy *Əmircanov* və Musa bəy *Rəfiyev*.

Hökumətin iyunun 19-da keçirilən iclasında: F.x.Xoyski – Nazirlər Şurasının sədri (Hökumətin başçısı) və ədliyyə naziri; M.H.Hacınski – xarici işlər naziri; B.Cavanşir – daxili işlər naziri; X.Məlik-Aslanov – yollar naziri; Ə.Əmircanov – maliyyə naziri; X.P.Sultanov – əkinçilik naziri; N.Yusifbəyli – xalq maarifi və dini etiqad naziri; A.Aşurov – ticarət və sənaye naziri; X.Ə.Rəfibəyli – səhiyyə və himayədarlıq naziri; Ə.Topçubaşov, X.Xasməmmədov və M.Rəfiyev – portfelsiz nazirlər təsdiq olundular. Bundan əlavə, X.Məlik-Aslanova poçt və teleqraf naziri, A.Aşurova ərzaq naziri, M.H.Hacınskiyə isə dövlət nəzarəti naziri vəzifələrinin müvəqqəti icrası həvalə edildi.

1918 il sentyabrın 15-də Bakı Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən azad olunduqdan sonra F.x.Xoyskinin başçılıq etdiyi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Bakıya köçdü. *Həmin il oktyabrın 6-da F.x.Xoyskinin Gəncədə* təşkil etdiyi 2-ci hökumət kabinəsində dəyişikliklər edildi. F.x.Xoyski hökumətin sədri, X.Xasməmmədov ədliyyə naziri, Ə.Topçubaşov xarici işlər naziri, M.H.Hacınski maliyyə naziri, A.Aşurov poçt və teleqraf naziri, M.Rəfiyev himayədarlıq və dini etiqad naziri, Ə.Ə.Əmircanov dövlət nəzarəti naziri vəzifələrini tutdular. B.Cavanşir daxili işlər naziri vəzifəsi ilə yanaşı, ticarət və sənaye naziri vəzifəsini də yerinə yetirirdi. N.Yusifbəyli xalq maarifi və ərzaq nazirliklərinə başçılıq edirdi. İ.Ziyadxanov hərbi işlər üzrə müvəkkil təyin olundu. Qalan nazirlər öz vəzifələrinin icrasını davam etdirirdilər. Bax *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti* məqaləsinə.

İKİNCİ PİYADA DİVİZİYASI – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun hərbi birləşməsi. Diviziyaya 5, 6, 7 və 8-ci atıcı alayları daxil idi. Onların şəxsi heyəti lazımınca komplektləşdirilməmişdi. Buna görə də Əlahiddə Azərbaycan Korpusunun (ƏAK) tərkibində bu alayların şəxsi heyəti digər hissələrin komplektləşdirilməsinə yönəldildi və 2-ci piyada diviziyasının komandanlığının saxlanılmasına ehtiyac qalmadı. 1918 ilin sentyabrında Bakı şəhəri düşmən qüvvələrdən azad edildikdən sonra *Qafqaz İslam Ordusu* (QİO) komandanının əmri ilə Azərbaycan piyada diviziyalarının bərpasına başlanıldı. Sentyabrın 25-də ƏAK-nun tərkibinə daxil olan 2-ci Azərbaycan piyada diviziyasının təşkili barədə əmr verildi. Bu zaman yalnız diviziyanın tərkibinə daxil olacaq 4-cü piyada alayının formalaşdırılması başa çatmaq üzrə idi. Diviziyanın formalaşdırılmasını sürətləndirmək üçün 5-ci Qafqaz firqəsinin 10-cu Qafqaz alayı 2-ci piyada diviziyasına verilmişdi və bu alayın taborları diviziyanın yeni yaradılan alaylarının əsasını təşkil etməli idi. 4-cü piyada alayı 10-cu Qafqaz alayının 1-ci taborunun bazasında formalaşmışdı. Taborun zabit və əsgər heyəti *4-cü alayın şəxsi heyətinə qatılmışdı. 2-ci piyada* diviziyasının 5-ci və 6-cı alayları 10-cu Qafqaz alayının müvafiq olaraq 2 və 3-cü taborları bazasında qurulmalı, 6-cı piyada alayının qalan şəxsi heyəti Bakıda, 5-ci alayınkı isə Muğanda cəmləşdirilməli idi. Diviziya Bakıdakı Salyan kazarmalarında yerləşdirilmişdi və onun komandiri vəzifəsinə QİO-nun qərargah rəisi Nazim bəy təyin edilmişdi. Diviziyanın tərkibində bir süvari alayı və yardımçı bölmələr də var idi.

10-cu Qafqaz alayının 2-ci piyada diviziyasının tərkibinə verilməsi onun kəmiyyət baxımından formalaşmasını sürətləndirsə də, türk qüvvələrinin Azərbaycanı tərk etməsilə alay ağır vəziyyətə düşdü. Hərbi nazirliyin bərpasından sonra hissələr yenidən qurularkən 2-ci piyada diviziyası ləğv olundu.

İkinci piyada diviziyasının zabitləri

Hərbi nazir S.Mehmandarovun 1919 il 14 iyul tarixli əmri ilə Azərbaycan ordusu tərkibində 2-ci piyada diviziyasının təşkilinə yenidən başlanıldı. Artıq formalaşmış olan 4-cü Quba və 5-ci Bakı piyada alayları, sonradan təşkil edilmiş 6-cı Göyçay piyada alayı da bu diviziyanın tərkibinə qatıldı. Diviziyanın komandiri vəzifəsinə general-mayor İbrahim ağa Usubov, onun müavini vəzifəsinə isə general-mayor Makeyev təyin edildilər. Diviziyanın yüksək döyüş hazırlığı əldə edərək, güclü hərbi vahidə çevrilməsində onların böyük xidmətləri olmuşdur. Bakı ətrafının və şimal sərhədinin müdafiə sisteminin etibarlı şəkildə qurulmasında, Lənkəran və Qarabağ əməliyyatlarının uğurla başa çatdırılmasında 2-ci piyada diviziyası hissələrinin də xüsusi rolu var idi.

Aprel işğalından (1920) sonra 1-ci piyada diviziyası kimi 2-ci piyada diviziyası da ləğv olunaraq yenidən quruldu.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998.

İKİNCİ SOVETLƏR QURULTAYI – Fəhlə və Əsgər Deputatları Sovetlərinin II Ümumrusiya qurultayı (1917, 25-26 oktyabr, yeni üsulla 7 noyabr). Petroqradda (Smolnıda) keçirilmişdir. Qurultayın açılışında iştirak edən 649 nümayəndənin 390 nəfəri bolşevik, 160-ı eser, 72-si menşevik, 14-ü menşevik-beynəlmiləlçi və b. idi. Qurultayın işində Bakı Fəhlə və Əsgər Deputatları Sovetindən bolşeviklər S.Şaumyan, M.Semyonov, A.Raşkeviç, sol eser İ.Suxartsev iştirak edirdilər. Menşevik Y.Martov bütün sosialist partiyalarının nümayəndələrindən ibarət ümumdemokratik hökumətin yaradılmasına cəhd göstərsə də, nə bolşeviklər, nə də menşeviklər və eserlər onun təklifini qəbul etmədilər. Bolşevik L.Trotski sağ sosialist partiyaların nümayəndələrinə müraciət edərək bildirdi ki, onlar iflasa uğramış, öz rollarını oynamışlar və bundan sonra onların yeri tarixin zibil səbətində olmalıdır. Menşeviklər, sağ eserlər və menşevik-beynəlmiləlçilər qurultayı tərk etdilər. Beləliklə, bütün vəziyyətə nəzarət bolşeviklərin hakimiyyəti altına keçdi. Oktyabrın 26-sı səhər saat 5-də 2 nəfər əleyhinə və 12 nəfər bitərəf olmaqla qurultayın "Fəhlələrə, əsgərlərə və kəndlilərə!" müraciəti təsdiq edildi. Qurultay ölkədə bütün hakimiyyətin fəhlə, əsgər və kəndli deputatları sovetlərinin əlinə keçdiyini bəyan etdi.

Yeni Sovet hakimiyyətinin həll etməli olduğu yaxın, təxirəsalınmaz vəzifələri – dərhal sülh təklif edilməsi, torpaqların torpaq komitələrinin sərəncamına verilməsi, ordunun demokratikləşdirilməsi, istehsal üzərində fəhlə nəzarəti, Müəssislər məclisinin vaxtında çağırılması, ərzaq böhranının həll edilməsi, millətlərin öz müqəddəratını təyin etmə hüququnun təmin olunması müəyyənləşdirildi. Oktyabrın 26-da axşam keçirilən ikinci iclasda cəbhədə ölüm hökmünün ləğvi, siyasi cinayətlərə görə həbs olunmuş əsgər və zabitlərin azadlığa buraxılması, Müvəqqəti hökumətin keçmiş başçısı A.F.Kerenskinin dərhal həbs edilməsi, orduda müvəqqəti inqilabi komitələrin təşkili haqqında sərəncamlar təsdiq edildi. Qurultayın bütün qalan vaxtı sülh, torpaq və Sovet hökuməti haqqında dekretlərə həsr olundu. Qurultay V.İ.Leninin məruzəsi üzrə sülh və torpaq haqqında dekretlər qəbul etdi. Sülh haqqında dekret bütün xalqlara və hökumətlərə, ilhaq və təzminatdan imtina etmək şərtilə, ümumi sülh bağlamaq haqqında dərhal danışıqlara başlamaq təkliflərindən ibarət idi. Torpaq haqqında dekretlə torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət ləğv edilir və bütün torpaq ümumxalq sərvəti elan olunurdu. Qurultay Ümumrusiya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin (ÜMİK) tərkibini seçdi və V.İ.Lenin başda olmaqla, birinci Sovet hökumətini – Xalq Komissarları Sovetini (XKS) təşkil etdi. L.Kamenev ÜMİK-nin sədri seçildi. Xalq Komissarları Soveti rəsmi olaraq müvəqqəti fəhlə və kəndli hökuməti sayılırdı və öz funksiyalarını Müəssislər məclisinin çağırılmasına qədər həyata keçirməli idi.

İkinci Sovetlər qurultayı nəticəsində Rusiyada hakimiyyət çevrilişi baş verdi. Bolşeviklər hakimiyyəti ələ keçirdilər. Bax həmçinin *Oktyabr çevrilişi (1917)*.

"İQBAL" – gündəlik qəzet. 1912-15 illərdə Bakıda, Azərbaycan dilində nəşr olunmuşdur.1023 nömrəsi çıxmışdır. Onlardan 459-u Sənətulla Eynullayev–İbrahimovun (6.3.1912-20.9.1913), 299-u Seyid Hüseyn Sadıqzadənin (22.9.1913-8.10.1914), 265-i isə Məhəmmədəli Əbdüləziz və Məhəmməd Əmin Rəsulzadələrin (*9.10.1914-27.4.1915*) naşirliyi və baş mühərrirliyi ilə buraxılmışdır. "İqbal"ın əsas müəllifləri Sənətulla Eynullayev-İbrahimov, Seyid Hüseyn, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Hacı İbrahim Qasımov, Nəriman Nərimanov, Məhəmməd Hadi, Abdulla Şaiq, Abbas Səhhət, Əli Nəzmi, Xəlil İbrahim, Əkbər Əkbərov və b. idi.

Qəzetin məqsəd və məramı onun birinci sayında dərc edilmiş baş məqalədə şərh olunmuşdur: ***"İqbal" qəzetəsi millətimizin maddi və mənəvi səadətinə, iqbalına xidmət arzusu ilə nəşrə başlamışdır"***. Müstəmləkəçi imperialist dövlətlərin Yaxın və Orta Şərqdə törətdikləri təxribatların, Rusiya imperiyasının müstəmləkəçilik və ruslaşdırma siyasətinin tənqidi, milli dirçəliş ideyalarının təbliği, milli ədəbiyyatın inkişafı, ana dilinin müstəqilliyi və yad təsirlərdən təmizlənməsi, qadın azadlığı, maarifin xalqa yaxınlaşması və milliləşməsi "İqbal"ın toxunduğu əsas mövzular idi. Qəzet müxtəlif problemləri vahid məqsəd ətrafında birləşdirir, milli müstəqillik ideyalarının təbliğinə xidmət göstərirdi.

"İqbal"ın məramı rus çarizminin köçürmə və ruslaşdırma, Avropa ölkələrinin Şərqdə müstəmləkəçilik siyasətinin tənqidinə həsr olunmuş məqalələrdə qabarıq surətdə əks olunmuşdur.

Qəzetdə milli istiqlal və dirçəlişə gedən yolda maarifin, məktəbin xalqa yaxınlaşdırılmasının, gənc nəslin milli tarixə, dil və ədəbiyyata bağlılıq ruhunda tərbiyə olunmasının əhəmiyyəti xüsusilə qabardılırdı. "İqbal"ın milli istiqlal uğrunda başladığı mübarizə "Yeni İqbal" və "Açıq söz" qəzetlərində davam etdirilmişdir. "İqbal"ın naşir və baş mühərrirləri, müəlliflərinin böyük əksəriyyəti sonralar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları oldular.

Əd.: Mirəhmədov Ə., Mətbuat, "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi", 3 cilddə, c.2., B., 1960; Zamanova A., "İqbal" qəzeti mətbuatın ictimai mövqeyi və vəzifələri haqqında, "Dil və ədəbiyyat" məcmuəsi, 1998, №2.

İLDIRIM Çingiz (Çingiz İldırım oğlu Sultanov; 10.7.1890, Qubadlı – 1937) – Azərbaycanda bolşevizmin görkəmli nümayəndələrindən biri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin devrilməsində və bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsində mühüm rol oynamışdır. 1898–1905 illərdə Şuşa, 1906–09 illərdə Vladiqafqaz realnı məktəblərində təhsil almışdır. 1916 ildə Petroqrad Politexnik İnstitutunun dağ-mədən şöbəsini mühəndis-metallurq ixtisası üzrə bitirmiş, 1917 ilin sonunadək oradakı "Ayvaz" zavodunda mühəndis işləmişdir. Oktyabr çevrilişində *(1917)* iştirak etmişdir. 1918 ildən Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası Xalq Komissarları Soveti yanında Rusiya müsəlmanlarının işləri üzrə müvəkkil, Şimal Vilayəti Kommunaları İttifaqının milli işlər komissarlığında Petroqrad müsəlman şöbəsinin sədri olmuş, Petroqrad Fəhlə və Əsgər Deputatları Sovetinin üzvü seçilmişdir. 1919 ilin əvvəlində Xalq Cümhuriyyətinin devrilməsində iştirak etmək üçün bolşeviklər tərəfindən Azərbaycana göndərilmiş, Qarabağda, Bakıda inqilabi iş aparmışdır. Bakı limanı rəisinin baş köməkçisi işləyərkən dəniz ekspedisiya dəstəsinə daxil olan qayıqlarla bolşeviklər üçün Həştərxana gizlincə neft və neft məhsullarının yola salınmasını, sovet Rusiyasından isə Bakıya pul, döyüş sursatı, siyasi ədəbiyyat və s. çatdırılmasını təmin etmişdir. Çingiz İldırım, həm də, hərbi limanın rəis müavini təyin olunmuşdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti polisinin limanda və dənizdə görəcəyi tədbirləri əvvəlcədən bilir və bolşevikləri məlumatlandırırdı. Xəzər hərbi donanması gəmilərinin Həştərxana və Krasnovodska aparılması planının hazırlanmasında başlıca rol oynayırdı. 1920 ilin yanvarından Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının – RK(b)P-nin üzvü olan Çingiz İldırım Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinə qarşı silahlı üsyanın hazırlanmasında mühüm rol oynamış, onun təklifi ilə orduda və donanmada gizli bolşevik təbliğat şöbələri yaradılmışdı. RK(b)P Qafqaz Ölkə Komitəsinin qərarına əsasən, donanmanın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinə qarşı əməliyyatına komandanlıq etmək Çingiz İldırıma tapşırılmışdı.

1920 il aprelin 27-də Çingiz İldırım Bakı yunkerlər məktəbini, polis idarəsini, Bayıldа hərbi silah anbarını ələ keçirmiş, onun əmri ilə hərbi donanmanın gəmiləri toplarını Cümhuriyyət Hökumətinin və Parlamentin yerləşdiyi binalara tuşlamışdı. Çingiz İldırım "Qırmızı hərbi donanma" adından Azərbaycan Hökumətinə və Parlamentinə hakimiyyətin dərhal "Şura hökumətinə" verilməsini tələb edən ultimatum vermişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti devrildikdən sonra Azərbaycan SSR-in ilk hərbi-dəniz işləri komissarı təyin olunmuş, Sovet hakimiyyətinin qurulmasında xidmətlərinə görə RSFSR-in Qırmızı Döyüş Bayrağı ordeni ilə təltif edilmişdi (1920, 5 may). Bolşeviklər *məqsədlərinə nail olduqdan* az sonra, Azərbaycan SSR ordusunu müstəqilləşdirməyə təşəbbüs göstərdiyinə görə Çingiz İldırımı hərbi işlərdən uzaqlaşdırdılar. Bundan sonra Çingiz İldırım bir çox dövlət və təsərrüfat vəzifələrində çalışmış, 1929-37 illərdə Maqnitoqorsk və Krivoy-Roq metallurgiya kombinatlarının tikintisinə rəhbərlik etmişdir. Repressiyaya məruz qalmışdır.

Əd.: Katibli M., Çingiz İldırım, B., 1964; Миндлин Э.М., Начало Магнитогорска, М.-Л., 1931; Подонский Л., Комиссар Ильдрым, М., 1969; По светлому пути Октября. Статьи, речи и воспоминания, Б., 1977.

İLHAQÇILAR – 1918 ilin yayında türk hərbi hissələrinin erməni-daşnak quldurları tərəfindən soyqırımına məruz qalan Azərbaycanın köməyinə gəlməsi ilə bağlı olaraq, ölkə daxilində Osmanlı dövlətinin tərkibinə qatılmağı təbliğ edən qüvvələr. 19 əsrin sonu - 20 əsrin əvvəllərində Rusiyanın müsəlman xalqlarının istiqlal mübarizəsində onların birliyini nəzərdə tutan "İttihadi-islam" (islam birliyi) ideologiyası geniş yayılmışdı. Hərəkatın təşkilatlanması dövründə onun daxilində dərin siyasi qütbləşmə baş verdi. "İttihadi-islam" hərəkatını bütün müsəlman xalqlarının vahid bir dövlət halında birləşməsi kimi fərz edən mühafizəkar qüvvələr azlıqda qaldılar. Lakin ermənilərin 1917-18 illərdə Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirdikləri soyqırımları bu qüvvələrin yenidən fəallaşmasına əlverişli imkan yaratdı. Ölkədə baş alıb gedən anarxiya və xaosa, milli qırğına və təsərrüfatın dağılmasına qarşı mübarizədə milli hakimiyyətin zəifliyini görən Azərbaycan əhalisi içərisində Osmanlı dövlətinə ilhaq olunmaq ideyasının geniş yayılması təbii hal idi. Belə bir şəraitdə ilhaqçıların uğur qazanacaqları şübhə doğurmurdu. Odur ki, bir sıra nüfuzlu xadimlər bu dövrdə Milli Şuranın və Hökumətin fəaliyyətindən narazı qaldıqları üçün, bəzən də şəxsi motivlərə görə *ilhaqçılara qoşulmuşdular. Bunun nəticəsində Azərbay*can Xalq Cümhuriyyəti 1918 il iyunun ortalarında ilk ciddi siyasi böhranla qarşılaşmalı oldu. Ağır siyasi şəraitdə gedən bu ixtilaflar sonda istiqlalçıların (Azərbaycanın müstəqilliyinə tərəfdar olan qüvvələrin) qələbəsi ilə nəticələndi (bax, həmçinin *"İyun böhranı"*).

İNGİLİSLƏR BAKIDA (1918-19) – Birinci dünya müharibəsi (1914-18) illərində Böyük Britaniya silahlı qüvvələ-

rinin Bakı əməliyyatı. Antanta blokunda İngiltərənin müttəfiqi olan Rusiyada oktyabr çevrilişi (1917) və onun Birinci dünya müharibəsindən çıxması İngiltərənin hərbi əməliyyat planlarında dəyişiklik əmələ gətirdi. İngiltərə rus qoşunlarının tərk etdiyi yerlərdə, xüsusilə neft Bakısında möhkəmlənmək qərarına gəldi. 1917 il dekabrın 24-də Mesopotamiyadakı ingilis hərbi qüvvələri Bağdad–Bakı–Buxara istiqamətində hərəkətə başladı. İngilis hərbi qüvvələrinin komandanı L.*Denstervill* 1918 il fevralın 18-də Ənzəliyə çatdı, lakin burada hakimiyyət hələ rusların əlində olduğu üçün fevralın 25-də Həmədana döndü, müəyyən hərbi hazırlıq tədbirlərindən sonra Cənubi Azərbaycanın bir sıra bölgələrini işğal etdi. İngiltərənin Bakını ələ keçirmək planının baş tutmasında eser-menşeviklərin və daşnakların burada yaratdıqları "*Sentrokaspi diktaturası*" həlledici rol oynadı. Daşnakların təhriki ilə "Sentrokaspi diktaturası" ingilisləri Bakıya dəvət etdi. 1918 il avqustun 4-də 300 nəfərlik ingilis hərbi hissəsi Bakıya daxil oldu. Denstervillin özü isə qalan hərbi qüvvələrlə avqustun 17-də gəldi. Beləliklə, ingilis müdaxiləçiləri Azərbaycan xalqının köməyinə gələn Qafqaz İslam Ordusunu qabaqladı. Denstervill Bakıda möhkəmlənmək və Qafqaz İslam Ordusunun onu azad etməsinə yol verməmək üçün bəzi hərbi-müdafiə tədbirləri gördü. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, ingilislər Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hərbi qüvvələrinin qarşısında duruş gətirə bilmədilər, sentyabrın 15-də Bakı ingilis müdaxiləçilərindən azad edildi. İngilislər Bakını tərk edərək, Ənzəliyə qayıtdılar. Beləliklə, ingilislərin Bakıya birinci hərbi müdaxiləsi (1918, 4 avqust–15 sentyabr) başa çatdı (bax *Böyük Britaniyanın hərbi ekspedisiyası*). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti paytaxtını Gəncədən Bakıya köçürdü.

Osmanlı imperiyasının Birinci dünya müharibəsində məğlubiyyəti və *Mudros barışığını* (*1918*) imzalamasından sonra ingilislərin növbəti dəfə Bakıya hərbi müdaxiləsi üçün əlverişli şərait yarandı. Müqavilənin şərtlərinə görə Osmanlı qoşunları Azərbaycanı tərk etməli, Bakının müttəfiqlər tərəfindən tutulmasına mane olmamalı idi. Yaranmış ağır şəraitdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nümayəndə heyəti (Əhməd bəy *Ağayev*, Musa bəy *Rəfiyev* və Nəsib bəy *Yusifbəyli*) noyabrın 14-də Ənzəliyə gedərək ingilis hərbi qüvvələrinin komandanı U.*Tomsonla* görüşdü. Tomson Azərbaycan hökumətini tanımaqdan imtina etdi və nümayəndələrə cavab verərək dedi: "Madam ki, siz bunun əksini iddia edirsiniz, o zaman gəlib yerində təhqiq edib nəticə çıxararıq". Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin başçısı Fətəli xan Xoyski noyabrın 15-də Tomsona teleqramında müttəfiqlərin Bakıya gəlməsinə Azərbaycan hökumətinin etiraz etmədiyini bildirməyə məcbur oldu. Tomson Bakıya müdaxilə ərəfəsində bəyanat verdi: 1) noyabrın 17-si səhər saat 10-dək Azərbaycan və türk orduları Bakını tərk etməlidir; 2) Bakı oradakı neft mədənləri ilə birlikdə işğal olunmalı, ölkənin digər bölgələri Azərbaycan hökumətinin və onun ordusunun nəzarəti altında qalmalıdır; 3) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rəsmən tanınmır, lakin İngiltərə, Fransa və Amerika nümayəndələri onunla defakto münasibətlər qururlar; 4) bütün müəssisə və idarələr aşağıdakı istisnalarla fəaliyyət göstərəcəklər: a) general Tomson Bakının general-qubernatoru olacaq; b) şəhər polisinə ingilis başçılıq edəcək və s. Noyabrın 17-də Tomsonun başçılığı ilə ingilis hərbi hissələri Bakıya daxil oldu. Şəhər növbəti dəfə ingilis müdaxiləçilərinin əlinə keçdi. Bakıda Böyük Britaniya general-qubernatorluğu yaradıldı. Bakı nefti ingilislərin əlinə keçdi. İngilis komandanlığı dekabrın sonunda Azərbaycan hökumətini tanıdığını bildirdi, Bakıya qoyulan məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasına başlandı. 1919 ilin aprelində ingilis general-qubernatorluğu ləğv olundu, avqustda isə ingilis hərbi hissələri Bakını tərk etdi (bax, həmçinin *Bakı ingilis general qubernatorluğu*, *İngilis dəniz nəqliyyatı şirkəti*, *İngiltərə neft idarəsi*).

Əd.: Qasımov M., Birinci Dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti, B., 2001; Nəsibzadə N., Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920), B., 1996; Генерал-майор Денстервиль. Британский империализм в Баку и Персии. 1917-1918 (воспоминания), Тифлис, 1925.

"İNGİLTƏRƏ DƏNİZ NƏQLİYYATI İDARƏSİ", "Böyük Britaniya Dəniz Nəqliyyatı İdarəsi" – İngiltərə işğalçı rejiminin Xəzər donanmasının ticarət gəmilərinə nəzarət üçün Bakıda yaratdığı şirkət. *Mudros barışığının* (*1918*) şərtlərinə əsasən, Azərbaycan ərazisi ingilis qoşunlarının işğal zonasına daxil edilmişdi. Bununla əlaqədar, özünü Bakının hərbi qubernatoru elan etmiş general U.Tomsonun başçılığı ilə təxminən min nəfərdən ibarət ingilis qoşunu 1918 il noyabrın 17-də şəhərə daxil oldu. İngilis komandanlığı Bakıda hərbi vəziyyət elan etməklə, şəhərdə və Bakı quberniyasında inzibati hakimiyyəti ələ keçirdi, bütun məhkəmə və icra orqanları general Tomsonun ixtiyarına verildi. Bundan sonra ingilislər şəhərin iqtisadi həyatına təsirlərini gücləndirməyə başladılar. Noyabrın 29-dan Xəzər Donanmasının bütün ticarət gəmiləri ingilis komandanlığının sərəncamına keçdi. İngilislər bolşeviklərə qarşı "vahid və bölünməz Rusiya"nın bərpasında Denikin ordusuna kömək məqsədilə bütün Xəzər dənizinə nəzarət etməyə başladılar. Nəqliyyat vasitələrini nəzarət altına alan ingilis komandanlığı noyabrın 22-də Britaniya dəniz nəqliyyatı idarəsinin yaradıldığını elan etdi. Şirkətə başçılıq edən mayor Braunun sərəncamlarından birində bildirilirdi ki, "Xəzər dənizinin limanları: Petrovsk, Bakı və Krasnovodsk ingilislərin idarəçiliyi altında qalır". Bütün ticarət gəmiləri sahiblərinə verilsə də, onların üzərində ingilislərin nəzarəti qoyuldu. Ümumi və nəzarət şöbələri istisna olmaqla, dəniz nəqliyyatı idarəçiliyinin bütün şöbələri tədricən ləğv edildi. Beləliklə, ingilislər Xəzər dənizinə tam nəzarət etməyə başladılar. Britaniya dəniz nəqliyyatı idarəsinin sərəncamı ilə Xəzər dənizinin bütün ticarət gəmiləri heyətləri ilə birlikdə, müvəqqəti olaraq, hərbi komendantlığın sərəncamına keçirildilər. Bununla da, neft məhsullarının ixracı üzərində nəzarət Britaniya komandanlığının əlində cəmləndi.

İdarənin ilk sərəncamlarından biri Britaniya qərargahının icazəsi olmadan neftin dəniz vasitəsilə ixracının qadağan edilməsi idi. Qərargahın sərəncamına keçən gəmilər təkcə yük və sərnişin daşınması üçün deyil, xalis hərbi məqsədlər üçün də istifadə olunurdu. Xəzər ticarət donanması gəmilərinin hərəkət marşrutlarını ingilislər müəyyənləşdirirdi. Onlar Fransaya və İtaliyaya duru yanacaq ixracına hər vasitə ilə mane olur, Bakı nefti üzərində öz inhisarçı mövqeyini saxlamağa ciddi səy göstərirdilər (bax, həmçinin *İngiltərə neft idarəsi*).

Əd.: Azərbaycan tarixi, 3 cilddə, c.3, B., 1973; Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Азербайджанская Республика. Документы и материалы (1918-1920 гг.), Б., 1998; Юсифзаде С.З., Первая Азербайджанская Республика: история, события, факты англо-азербайджанских отношений, Б., 1998.

İNGİLTƏRƏ–İRAN MÜQAVİLƏSİ (1919) – 1919 il avqustun 9-da İngiltərə və İran arasında Tehranda imzalanmış müqavilə. Birinci dünya müharibəsi zamanı İran hərbi əməliyyat meydanlarından birinə çevrildi. Ölkənin şimalını Rusiya, cənubunu İngiltərə, qərbini isə türk-alman qoşunları tutdu. Rusiyada Fevral inqilabı (1917) İranın daxili və beynəlxalq vəziyyətinə ciddi təsir göstərdi; Gilanda imperialistlərə qarşı cəngəlilər hərəkatı genişləndi. Oktyabr çevrilişinin (1917) təsiri ilə İranda xalq hərəkatının yeni yüksəlişi baş verdi. 1918 ildə Rəşt və Ənzəlidə yerli şuralar yarandı. Şuralar mürtəce şah hakimiyyətinə və müstəmləkəçilərə qarşı mübarizə aparan cəngəlilərlə əməkdaşlıq edirdilər. Onlar "İran iranlılar üçündür!", "Rədd olsun əcnəbilər!" və s. şüarlar irəli sürürdülər. Cəngəlilər Rəştdəki ingilis konsulu Maklarbini, ingilis şahənşah bankının şöbə müdiri Oksotu və ingilis kəşfiyyatçı dəstəsinin kapitanı Noeli tutdular. İranlı fəhlələr Bakıda "Ədalət" partiyasını yaratdılar. Partiyanın təsiri İrana da yayıldı.

İngilislər rus ordusunun İrandan çıxmasının onların işğalçılıq planlarının həyata keçirilməsinə əlverişli şərait yaradacağını güman edirdilər. Onlar İranın şimalında, xüsusilə Cənubi Azərbaycanda başlanmış istiqlal hərəkatını boğmağa və ölkənin digər bölgələrinə, həmçinin Hindistana yayılmasının qarşısını almağa çalışırdılar. İngilislər özlərinin işğalçılıq planlarını, alman və türk ordularının guya İran, Əfqanıstan və Hindistan üçün törətdikləri təhlükənin qarşısını almaq pərdəsi altında həyata keçirirdilər.

1918 ilin əvvəlində Ənzəlini, Rəşti, Bakı və Tiflisi tutmaq üçün İranın şimalına general Denstervillin ekspedisiya qrupu, ölkənin şimal-şərqinə isə Zakaspi vilayətini ələ keçirmək tapşırığı ilə general Mallensonun başçılığı ilə ingilis ordusu göndərildi.

İran əhalisi ingilis ordusunun Şimali İrana müdaxiləsini narazılıqla qarşıladı. "Neytral İrandan əl çəkin!" şüarı ilə *ingilis işğalçılarına qarşı istiqlal hərəkatı* başladı. İngilisləri yalnız ölkənin irticaçı feodal dairələri, Biçeraxovun rus ağqvardiyaçı dəstələri müdafiə edirdi.

1918 ilin ortalarında ingilislər bütün İrana nəzarəti ələ keçirdilər. Avqustun əvvəllərində Tehranda Vüsuq-üd Dövlənin başçılığı ilə ingilispərəst hökumət təşkil olundu. İngilis generalı Ayronsaydın tələbi ilə kazak briqadasında ağqvardiyaçı rus zabitləri ingilislərlə əvəz edildi.

1919 ildə irticaçı İran hökuməti ərazi iddiaları ilə Paris Sülh Konfransına memorandum təqdim etdi. Memorandumda iddia olunurdu ki, öz müstəqilliyini elan edən Azərbaycan dövləti, əslində, heç vaxt olmamış, bu torpaqlar isə tarixən İran dövlətinə məxsusdur. Yalnız 1813 il Gülüstan və 1828 il Türkmənçay müqavilələrinə əsasən, Rusiya dövləti bu torpaqları İrandan qoparmışdır. Bu tələb o qədər təəccüb doğurmuşdu ki, konfrans, hətta ona baxmaqdan imtina etmişdi.

Vüsuq-üd Dövlə hökuməti İran üçün son dərəcə ağır şərtlərlə İngiltərə ilə müqavilə imzalamağa hazırlaşırdı. Danışıqlar 1918 ilin payızında başladı, lakin çox ləng getdi. *İngilislər İran dövlət nümayəndələrinin* ələ alınmasına külli miqdarda pul xərcləmişdilər. Vüsuq-üd Dövlə və hökumətin digər üzvləri 130 min funt sterlinq almışdılar.

İngiltərə–İran müqaviləsi məclisin razılığı olmadan, 1919 il avqustun 9-da Tehranda imzalandı. Müqaviləyə görə, İngiltərə İranın vəsaiti hesabına bütün dövlət idarələrinə geniş hüquqları olan məşvərətçilər göndərirdi. İran ordusunun yenidən qurulması üçün ingilis və İran zabitlərindən ibarət komissiya yaratmaq nəzərdə tutulurdu. Bu məqsədlə İngiltərədən zabitlər, təlimatçılar, silah-sursat gətirilməli idi. Göstərilən tədbirlər ingilis məmurunun nəzarəti ilə İngiltərənin İrana verəcəyi 2 milyon funt sterlinq vəsait hesabına maliyyələşdiriləcəkdi. Beləliklə, 1919 il müqaviləsi İranı İngiltərədən asılı vəziyyətə salırdı.

İran üçün son dərəcə ağır olan müqavilənin imzalanması ölkə əhalisinin etirazları ilə qarşılandı. İngilislər müqavilənin İran Məclisi tərəfindən təsdiq olunmasını gözləmədən onun şərtlərini həyata keçirməyə başladılar. Ermitac Smitin başçılığı ilə İrana ingilis maliyyə missiyası, hərbi təlimatçılar göndərildi. Müqavilənin gömrük tarifinə dair maddəsinə əsasən, İran 1920 ildə ingilis malları üçün aşağı idxal tarifləri nəzərdə tutan gömrük konvensiyası imzalamağa məcbur oldu. İngilislər İranın şimal neftinə nəzarəti ələ keçirmək istəyən "Şərq bankı"nı və "Şimal nefti" şirkətini yaratdılar. Dəmir yollarının çəkilməsi üçün müxtəlif sindikatların yaradılması layihələri hazırlanırdı. İngilislərin İran bazarında qeyri-məhdud hökmranlığı yaranmış, onlar mühüm dövlət vəzifələri tutmuşdular. İranın müstəqilliyi artıq formal səciyyəyə malik idi. Belə bir şəraitdə ölkənin müxtəlif yerlərində müqavilə əleyhinə narazılıqlar geniş vüsət aldı. 1920 il aprelin 7-də Təbrizdə Şeyx Məhəmməd *Xiyabaninin* başçılığı ilə başlanmış silahlı üsyan İranın digər yerlərində də əks-səda verdi. Həmin ilin mayında "cəngəlilər" adlanan partizanlar Rəşti, Gilanı və Mazandaranın bir hissəsini tutdular. Gilanda Kiçik xan başda olmaqla müvəqqəti inqilabi hökumət təşkil olundu. İyunun 5-də (1920) Gilan Respublikası elan olundu.

Cənubi Azərbaycanda Ş.M.Xiyabaninin rəhbərlik etdiyi milli azadlıq hərəkatı, eləcə də bütün İranı bürümüş demokratik hərəkat nəticəsində 1920 il iyunun 25-də Vü-

suq-üd Dövlənin istefası İngiltərənin İrandakı rəsmi nümayəndəliyini və İran hökumətini təşvişə saldı və onlar hərəkata qarşı birləşdilər, azadlıq hərəkatı qan içində boğuldu. Müşirüddövlənin başçılığı ilə təşkil olunmuş yeni kabinet xalqın qəzəbindən qorxaraq 1921 ilin fevralında müqaviləni ləğv olunduğunu elan etdi.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Həsənov C., Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), B., 1993; Musayev İ., Azərbaycanın xarici siyasəti (XX əsr), 3 hissədə, h.1 [Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (mart 1917-aprel 1920-ci illər)] B., 2003; Иванов М.С., Очерк истории Ирана, М., 1952; История Ирана, М., 1977.

İNGİLTƏRƏ–İTALİYA SAZİŞİ – Cənubi Qafqazda ingilis ordusu mövqelərinin İtaliya ordusuna verilməsi haqqında saziş (1919, mart). İtalyanların Qafqaza cəlb edilməsi ideyası ilk dəfə 1919 ilin martında ingilislər tərəfindən irəli sürülmüşdü. B.Britaniya hökuməti bəyan etmişdi ki, ingilislərin Qafqazdakı missiyası müvəqqəti xarakter daşıyır; onlar Qafqaz problemlərinin Paris Sülh Konfransı tərəfindən həllinədək regionda asayişi qoruyub saxlamaq üçün gəlmişlər; ingilislər üçün aydın idi ki, Qafqazın (o cümlədən Azərbaycanın) ingilis imperiyasına qatılması mümkünsüzdür; imperiyanın hüdudlarının genişləndirilməsinə deyil, yeni işğal olunan ərazilərin əldə saxlanmasına üstünlük verilməlidir; Qafqaz xalqlarının münasibətlərindəki gərginlik onların idarəçiliyini çətinləşdirər; ABŞ ilə Fransanın regiona buraxılmalarına və orada möhkəmlənmələrinə şərait yaradılması arzuolunmaz və yolverilməzdir. Buna görə də ingilis qoşunları İtaliya hərbi hissələri ilə əvəzlənməlidirlər. Yalnız bu cür əvəzlənmə İngiltərənin maraqları və Yaxın Şərqdəki qüvvələr tarazlığı baxımından ingilislər üçün sərfəlidir.

İtaliyanın Qafqazda ingilisləri əvəz etməsi Yaxın Şərqdəki mövcud qüvvələr nisbətini pozmurdu. Digər tərəfdən, bununla İtaliyanın Paris Sülh Konfransından narazılığı da bir qədər aradan qaldırılırdı. İlk dövrlərdə Qafqaz barəsində ingilislərlə italyanlar arasında gizli aparılan danışıqlar İtaliya hökumətinin Qafqazla bağlı həm siyasi, həm də iqtisadi marağının olduğunu üzə çıxardı. Digər Avropa rəhbərləri kimi, İtaliyanın baş naziri Orlando da ermənipərəst siyasi xadim idi. Hətta o, dünya müharibəsi başa çatdıqda, Ermənistanın müstəqilliyini müdafiə edərək bildirmişdi: "Ermənilərə deyin ki, mən onların işini öz işim hesab edirəm".

İngiltərə-İtaliya danışıqları 1919 il martın 24-də Baş qərargahlar səviyyəsində ilkin sazişin imzalanması ilə nəticələndi. Gizli sazişin şərtlərinə görə, Cənubi Qafqazdakı ingilis ordusunun mövqeləri İtaliya ordusuna verilməli, italyanlar Batum limanı vasitəsilə Qafqaza qoşun çıxarmalı idi. Ermənilərin "Aralıq dənizinə çıxmaq" iddiaları, həmin dənizi "İtaliya gölünə" çevirmək istəyən İtaliya hökumətinin regionda mövqelərinin möhkəmlənməsinə xidmət etməli idi.

Lakin ilk dövrlərdə ingilis siyasi dairələri bu məsələdə yekdil deyildilər. Qafqazın bilicisi hesab edilən lord Corc Kerzon B.Britaniyanın xarici işlər naziri A.C.Balfura 25 mart tarixli məktubunda göstərirdi ki, Cənubi Qafqaz İtaliyanın "milli mənafeyinə" uyğun deyildir, onlar Qafqazda bolşevizmə qarşı dura bilməyəcəklər. O yazırdı ki, italyanların Qafqaz xalqları arasında heç bir nüfuzu yoxdur, biz oranı tərk etdikdən sonra hadisələrlə təklikdə üz-üzə dayandıqda onlar vəziyyətdən çıxa bilməyəcəklər. Lakin lord Kerzonun təklifi nəzərə alınmadı, aprelin 9-da İngiltərənin hərbi şurası martın 24-də imzalanmış İngiltərə–İtaliya sazişini bəyəndi. Mayın 10-da isə Britaniya komandanlığı ingilis hərbi şurasının Cənubi Qafqazdan çıxmaq qərarı barədə Azərbaycan və gürcü hökumətlərinə məlumat verdi.

İngilislərin Qafqaza (o cümlədən Azərbaycana) dair mövqeyindəki dəyişikliklər və çağdaş şəraitin sərt tələbi (Şimal təhlükəsinə qarşı möhkəm arxa tapılması) ***"bizi yeni istiqamət götürməyə, italyanlara doğru addımlamağa məcbur edirdi"***. (Ə.Topçubaşov)

Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı bunu həm də Azərbaycanla bağlı birtərəfli siyasətin yürüdülməsi və onun çox çətin anlaşılan şəkildə meydana çıxması ilə əlaqələndirirdi.

Azərbaycan və Gürcüstan hökumətləri ingilislərin bu respublikaların ərazisindən çıxmasına və onların italyanlarla əvəz edilməsinə ilk dövrlərdə etiraz edirdilər. Lakin mayın 10-da artıq İtaliyanın bir hərbi korpusu Batuma daxil olmuşdu. 16-da Savoyalı şahzadənin rəhbərlik etdiyi fövqəladə İtaliya missiyası, ondan az sonra isə mayın 22-də polkovnik Melxior Qabbanın başçılığı ilə hərbi ekspertlər qrupu Bakıya gəldi.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Həsənov C.,Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), B., 1993; Musayev İ., Azərbaycanın xarici siyasəti (XX əsr), 3 hissədə, h.1 [Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (mart 1917-aprel 1920-ci illər)], B., 2003.

İNGİLTƏRƏ NEFT İDARƏSİ, Britaniya Neft İdarəsi – Bakı neft sənayesini nəzarətdə saxlamaq məqsədilə ingilis işğal rejimi tərəfindən yaradılmış qurum. *Mudros barışığının* (*1918*) şərtlərinə əsasən, Azərbaycan ingilislərin işğal zonasına daxil edilmiş və 1918 il noyabrın 17-də general Tomsonun başçılığı ilə ingilis qoşunları Bakını zəbt etmişdi; bütün inzibati hakimiyyəti ələ keçirən ingilis komandanlığı Bakının iqtisadi həyatına da nəzarəti gücləndirdi.

İngilislər Azərbaycanın, həmçinin bütün Cənubi Qafqaz iqtisadiyyatının ən mühüm sahələrini: neft sənayesini, bankları, nəqliyyatı, Bakı-Batum neft kəmərini nəzarət altına aldılar. Neft uğrunda mübarizə Yaxın Şərqdə ingilislərin siyasətinə böyük təsir göstərirdi. Bakı, İran və İraqdakı neft mənbələrinə yiyələnmək üçün 1918-19 illərdə İngiltərədən ötrü əlverişli şərait yarandı. İngilis komandanlığı Bakını ələ keçirdikdən az sonra "Britaniya neft idarəsi"ni təşkil etdi. Mayor Rulun rəhbərlik etdiyi idarə bu sahədə bütün işləri, xüsusən də neft məhsullarının ixracını nizamlayırdı.

1919 ilin avqustuna qədər ingilislər Bakıdan 113,5 milyon manatlıq, 30 milyon puda qədər neft aparmışdılar.

İngilislərin sərəncamı ilə Bakıdan daşınan bütün neft məhsullarına heç bir aksiz rüsumları *qoyulmur, bütün yüklər* tələm-tələsik ölkədən çıxarılırdı. Bunun nəticəsində, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin ingilislərdən 36 milyon 700 min manat məbləğində gömrük və aksiz borclarını almaq cəhdi baş tutmadı. Britaniya qərargahı Azərbaycan Hökumətinə borclarının olduğunu təsdiq etsə də, həmin məbləği ödəmədi. İngilislərin sərəncamında olan dəmir yolu ilə neft daşınması Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin verdiyi gömrük pulu ilə ödənilirdi. İngilis generalı Tomson Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dəmir yolu işçilərinə ingilis zabitlərinin yükünü və sənədlərini yoxlamağı qadağan etmişdi. İngilislər hətta, Azərbaycan Hökumətini onların əllərində olan və istədikləri kimi sərəncam verdikləri Bakı ticarət limanını da maliyyələşdirməyə məcbur etmişdilər.

Azərbaycan Hökuməti ilə İngiltərə arasında 1919 il 23 may tarixli "razılaşmaya" görə, Azərbaycandan İngiltərəyə aparılan mallar üçün heç bir rüsum və icazə tələb olunmamalı idi. Bu "razılaşmaya" əsasən, Azərbaycandan İngiltərəyə Batum vasitəsilə 450 000 pud mazut, 150 min pud ağ neft, 75 000 pud benzin aparılmasına icazə verilmişdi. 1919 il iyunun 30-da Bakıdan Batum vasitəsilə İngiltərəyə 10 vaqon benzin, 2 vaqon isə müxtəlif mallar göndərilmişdi.

İngilis qoşunlarının getməsindən (1919, avqust) sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti ölkənin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, sənayeni ağır vəziyyətdən çıxarmaq üçün neft məhsullarının ixracı planını işləyib hazırlamışdı. Artıq Qafqazda az sayda ingilis qoşunu qaldığından, onlar tərəfdən neft tələbi ilə bağlı müraciət olmayacağına ümid edilirdi. Lakin 1919 ilin oktyabrında general Brefin tələbi Hökumət üçün gözlənilməz oldu. General ingilis komandanlığı üçün gündəlik 30 sistern neft məhsulları, bundan əlavə neft borusu ilə 750 min pud neft vurulmasını tələb edirdi. İqtisadiyyatı böhran vəziyyətində olan dövlət üçün bu tələb çıxılmaz vəziyyət yaratmışdı. Maksimum səylə hər gün 40-45 sistern neft göndərilməsi mümkün olduğu halda, onun 30 sisternini ingilis komandanlığına verməklə ən vacib ehtiyacları belə ödəmək mümkün deyildi. Bununla belə, Hökumətin gündəlik 15 sisternə razılıq verməsi ingilis komandanlığını qane etməmiş, boru ilə neft vurulmasına maneçilik törədilmişdi. Azərbaycan Hökuməti ingilis komandanlığının Bakı neftinə sərəncam verməsindən narazılığını bildirərək, 1919 il noyabrın 15-də "təcili" göndərilən məktubunda göstərirdi: ***"Müttəfiq qoşunlarının Azərbaycanda və Gürcüstanda olduğu müddətdə ingilis komandanlığının tələbi ilə neft borusu demək olar ki, yalnız komandanlığın ehtiyacı üçün işləmişdir... [Neftin] çox az bir hissəsi Hökumətin ehtiyaclarına, o cümlədən neft sənayesinin ehtiyacına sərf edilmişdir"***. Xarici işlər naziri Məmməd Yusif Cəfərov Cənubi Qafqazdakı Britaniya ali komissarına məktubunda Azərbaycan və Gürcüstan respublikalarının ingilis komandanlığının müxtəlif rütbəli nümayəndələri tərəfindən məruz qaldığı ziyanın gündəlik göstəricisinin bir neçə milyon rubl təşkil etdiyini nəzərə çatdırmış, nəticədə, ölkə sənayesi və maliyyəsinin məhvə məhkumluğunu bildirmişdi. Tərəflər arasında aparılan danışıqlar nəticəsində, 1920 il yanvarın 26-da ticarət, sənaye və ərzaq naziri Xudadat bəy Məlik-Aslanovla Britaniya neft idarəsinin Batumdakı nümayəndəsi mayor İ.A.Rul arasında neftin satışı üzrə saziş imzalanmışdı. Sazişə görə Azərbaycan tərəfi hər gün Batuma 15 vaqon mazut göndərməli idi.

Britaniya neft idarəsinin qərarına əsasən, 1920 il aprelin 12-dən bütün neft məhsullarından yalnız mazutun dəmir yol vasitəsilə Batuma daşınmasına icazə verilirdi. Bakıdan göndərilən mazut üçün fakturalarda Britaniya neft idarəsinin Bakıdakı nümayəndəsi kapitan Kukun imzası olmalı idi.

İngilislər Bakının neft sənayesində öz inhisarçı mövqeyini son imkana qədər saxlamağa səy etmiş, digər Antanta dövlətlərinə neft məhsulu aparılmasına mane olmuşdular. Britaniya neft idarəsi vəsait qoymadığı, maliyyələşdirmədiyi Azərbaycan neft sənayesini tamamilə özündən asılı vəziyyətə salmışdı ki, nəticədə, yalnız neft sənayesi deyil, respublikanın bütün maliyyə sistemi də ağır vəziyyətə düşmüşdü.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Азербайджанская Республика. Документы и материалы (1918-1920 гг.), Б., 1998; Юсифзаде С.З., Первая Азербайджанская Республика: история, события, факты англо-азербайджанских отношений, Б., 1998.

İNQİLAB KOMİTƏLƏRİ – Rusiyada Oktyabr çevrilişi (1917) və Vətəndaş müharibəsi (1918-20) dövründə inqilabi hakimiyyət orqanı. Oktyabr çevrilişindən sonra Azərbaycanı sovetləşdirmək məqsədilə Bakı, Lənkəran, Cavad, *Şamaxı və Quba qəzalarında hərbi-inqilab komitələri* yaradılmışdı (1918, aprel). Lakin Bakı azad edildikdən (1918, 15 sentyabr) və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti özünün hakimiyyətini ölkənin bütün ərazisində bərqərar etdikdən sonra Bakı quberniyasında da inqilab komitələrinin fəaliyyətinə son qoyuldu. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra, inqilab komitələri yenidən Sovet hakimiyyəti orqanları kimi fəaliyyətə başladılar. Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsinin 1920 il 3 may tarixli qərarı ilə Bakıda, habelə respublikanın kənd, nahiyə və qəzalarında inqilab komitələri yaradıldı. İnqilab komitələri 1921 ilin noyabrınadək mövcud olmuşdur.

İNQİLABI MÜDAFİƏ KOMİTƏSİ – bax *Bakı şəhəri və onun rayonlarının inqilabı müdafiə komitəsi*.

İNTENDANT İDARƏSİ – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun ərzaq və ləvazimatla təminatına cavabdeh olan idarə orqanı. 1918 il noyabrın 15-də yaradılmışdı. Bax *Hərbi ləvazimat* (*intendant*) *idarəsi*.

İNZİBATİ–ƏRAZİ BÖLGÜSÜ, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin inzibati-ərazi bölgüsü – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin inzibati-ərazi bölgüsü sistemi. Azərbaycanda müxtəlif tarixi inkişaf dövrlərində müxtəlif inzibati-ərazi bölgüsü mövcud olmuşdur. Rusiya işğalı ərəfəsində Azərbaycan xanlıqlara bölünmüşdü. Xanlıqlar

mahallara bölünürdü. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanın etnik və siyasi sərhədləri bir-birinə uyğun gəlirdi, daha doğrusu, Azərbaycanın tarixi siyasi-dövlət sərhədlərini əhatə edirdi. Azərbaycan torpaqları Gülüstan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələri əsasında Rusiya imperiyası və İran arasında bölüşdürüldükdən sonra Şimali (Rusiya) və Cənubi (İran) Azərbaycanın inzibati-ərazi bölgüsündə ciddi dəyişikliklər edildi. Ölkənin ənənəvi inzibati-ərazi bölgüsü müstəmləkə siyasətini reallaşdırmaq məqsədilə dəyişdirilməyə başlandı. Çar hökuməti Şimali Azərbaycan torpaqlarının inzibati-ərazi bölgüsündə (xüsusilə 1840, 1846, 1867, 1873 illərdə) xeyli dəyişikliklər etdi. Qafqaz təqviminin (1917) məlumatına görə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və digər müstəqil dövlətlərin yaranması ərəfəsində Cənubi Qafqazda aşağıdakı inzibati-ərazi bölgüsü mövcud idi (cədvəl 1).

Cədvəldən göründüyü kimi, Cənubi Qafqaz inzibati-ərazi bölgüsünə görə quberniya, vilayət və dairələrə bölünmüşdü. Cənubi Qafqazın ərazisi (Qara dəniz quberniyası daxil edilmədən) 208827,87 *kv.verst* idi. Bu, bütün Qafqaz ərazisinin 57,7%-ni təşkil edirdi.

Ünvan-təqvimin (1920) məlumatına görə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisini (mübahisəsiz və mübahisəlilərlə birlikdə) 9990887 *kv.verst* (113895,97 *kv.km*) elan etmişdi (bax *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti* məqaləsinin "Ərazi"bölməsinə). Bu, Qafqaz təqviminə (1917) görə, Cənubi Qafqaz ərazisinin 47,84%-nə bərabər idi. Mübahisəsiz ərazi üzrə bu rəqəm 40,87% idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazi sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsinə həyati əhəmiyyət verməklə bərabər, onun inzibati-ərazi quruluşuna da xüsusi diqqət yetirirdi. Dövrün gərgin və

Cədvəl 1

Qafqaz təqviminin (1917) məlumatına görə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ərəfəsində Cənubi Qafqazın inzibati-ərazi bölgüsü

İnzibati-ərazi bölgüsü	Sahəsi (*kv.verst*)	İnzibati-ərazi bölgüsü	Sahəsi
I. Bakı quberniyası	**33345,25**	**VIII. Kutaisi quberniyası**	**18535,12**
1. Bakı qəzası	2610,22	1. Zuqdudi qəzası	2346,43
2. Göyçay qəzası	4676,58	2. Kutaisi qəzası	2042,64
3. Cavad qəzası	8396,97	3. Leçxun qəzası	4281,88
4. Quba qəzası	6308,61	4. Ozurget qəzası	1899,04
5. Lənkəran qəzası	4726,88	5. Raçi qəzası	2476,58
6. Şamaxı qəzası	6625,99	6. Sonak qəzası	1869,20
II. Bakı şəhər rəisliyi	**931,20**	7. Şorapan qəzası	2619,35
III. Batum vilayəti	**6129,41**	**IX. Suxum dairəsi**	**5791,79**
1. Artvin dairəsi	2875,06	**X. Tiflis quberniyası**	**35904,04**
2. Batum dairəsi	3254,35	1. Axalkalaki qəzası	2407,00
IV. Dağıstan vilayəti	**26105,45**	2. Axalsıx qəzası	2331,88
1. Avar dairəsi	1148,27	3. Borçalı qəzası	6036,96
2. Əndi dairəsi	3152,17	4. Qori qəzası	6007,56
3. Qunib dairəsi	3422,33	5. Duşet qəzası	3411,80
4. Dargin dairəsi	1525,25	6. Siğnax qəzası	5291,79
5. Qazıqumıq dairəsi	1270,80	7. Telavi qəzası	2162,91
6. Qaytaq-Tabasaran dairəsi	2896,54	8. Tiflis qəzası	4004,08
7. Kürə dairəsi	3066,85	9. Tionet qəzası	4250,06
8. Samur dairəsi	3258,87	**XI. Qara dəniz quberniyası**	**5865,83***
9. Temirxan-Şura dairəsi	5464,01	1. Novorossiya dairəsi	999,13
V. Yelizavetpol quberniyası	**38922,43**	2. Soçi dairəsi	3304,84
1. Ərəş qəzası	231810	3. Tuapse dairəsi	1561,86
2. Cavanşir qəzası	4654,06	**XII. İrəvan quberniyası**	**23194,79**
3. Yelizavetpol qəzası	8726,00	1. Aleksandropol qəzası	3386,70
4. Zəngəzur qəzası	6742,92	2. Naxçıvan qəzası	3939,04
5. Qazax qəzası	5096,52	3. Novobayazid qəzası	4122,76
6. Qaryagin qəzası	3276,31	4. Sürməli qəzası	3147,09
7. Nuxa qəzası	3685,03	5. Şərur-Dərələyəz qəzası	2637,50
8. Şuşa qəzası	4423,28	6. İrəvan qəzası	2724,30
VI. Zaqatala dairəsi	**3502,24**	7. Eçmiədzin qəzası	3237,40
VII. Qars vilayəti	**16466,15**		
1. Ərdəhan dairəsi	4917,90		
2. Kağızman dairəsi	3843,17	**YEKUN**	**214693,7**
3. Qars dairəsi	5083,81		
4. Oltin dairəsi	2621,27	**Qara dəniz quberniyasız**	**208827,87**
		Bütünlükdə Qafqaz	**361633,76**

* Digər qaynaqlarda Qara dəniz quberniyası Cənubi Qafqaza aid edilmir. Ona görə də sonrakı şərhdə Qara dəniz quberniyası istisna olunur.

mürəkkəb şəraiti əsas götürülərək, mübahisəsiz ərazilərdə köhnə inzibati-ərazi bölgüsü saxlanmış, lakin mövcud tələblərdən irəli gələn bəzi zəruri dəyişikliklər edilmişdi (cədvəl 2).

Beləliklə, quberniya-qəza-dairə-məntəqə sistemi formalaşmışdı. Bakı və Gəncə quberniyaları əvvəllər də mövcud olduğu halda, Zaqatala dairəsi quberniyaya çevrilməklə onların sayı 3-ə çatdırılmışdı. İnzibati-ərazi quruluşunda 16 qəza və 1 dairə ayrılmışdı. Qəza və dairələr məntəqələrə bölünürdü.

Ədb.: Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г., Б., 1920; Кавказский календарь на 1917, Тифлис, 1916; Карта Азербайджанской Республики. 1918-1920, Б., 1994.

İRAN–AZƏRBAYCAN KONFRANSI – bax *Azərbaycan–İran müqavilələri*

İRAN–AZƏRBAYCAN MÜQAVİLƏLƏRİ – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə İran arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında sazişlər. (bax *Azərbaycan–İran müqavilələri*)

İRANDA RUSİYA QOŞUNLARI – Rusiyanın Birinci dünya müharibəsinədək və müharibə dövründə İranda, xüsusilə Cənubi Azərbaycanda təcavüzkar niyyətlərini həyata keçirmək və Osmanlı dövlətinə qarşı strateji üstünlüyə nail olmaq məqsədilə bu ölkənin şimal və şimal-qərb rayonlarına yeritdiyi hərbi qüvvələr. Türkiyənin müharibəyə qoşulmasından sonra bu qüvvələr daha da artırılmış, Türküstan hərbi dairəsindən ordu qruplaşmaları ölkənin şimal-

Cədvəl 2

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin inzibati-ərazi bölgüsü (mübahisəsiz ərazi üzrə)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ərəfəsində inzibati-ərazi bölgüsü	Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazi-inzibati bölgüsü	Sahə		Yaşayış məskənlərinin sayı**
		Mütləq* (kv. verst)	Bütün əraziyə nisbətən %-lə	
Bakı quberniyası				
1. Bakı qəzası	1. Bakı qəzası (keçmiş şəhər rəisliyi ilə birlikdə)	3541,42	4,15	90
2. Göyçay qəzası	2. Göyçay qəzası	4.676,58	5,48	136
3. Cavad qəzası	3. Cavad qəzası	8.396,97	9,84	225
4. Quba qəzası	4. Quba qəzası	6.308,61	7,39	362
5. Lənkəran qəzası	5. Lənkəran qəzası	4.726,88	5,54	357
6. Şamaxı qəzası	6. Şamaxı qəzası	6.625,99	7,76	185
- Bakı şəhər rəisliyi	-	-	-	-
Yelizavetpol quberniyası				
1. Ərəş qəzası	7. Ağdaş qəzası	2.318,10	2,72	113
2. Cavanşir qəzası	8. Cavanşir qəzası	4.654,06	5,45	192
3. Yelizavetpol qəzası	9. Gəncə qəzası	8.726,00	10,22	265
4. Zəngəzur qəzası	10. Zəngəzur qəzası	6.742,92	7,90	414
5. Qazax qəzası	11. Qazax qəzası	5.096,52	5,97	181
6. Qaryagin qəzası	12. Cəbrayıl qəzası	3.276,31	3,84	159
7. Nuxa qəzası	13. Nuxa qəzası	3.685,03	4,32	154
8. Şuşa qəzası	14. Şuşa qəzası	4.423,28	5,18	216
İrəvan quberniyası				
1. Naxçıvan qəzası	15. Naxçıvan qəzası	3.939,04	4,61	176
2. Novobayazid qəzası				
3. Şərur-Dərələyəz qəzası	16. Şərur-Dərələyəz qəzası	2.637,050	3,1	152
5. İrəvan qəzası	17. Göyçə dairəsi	2.071,45	2,43	42
Zaqatala dairəsi	18. Zaqatala quberniyası	3.502,24	4,10	130
	YEKUN	**85.348,9**	**100**	**3.549**

* Qaynaqlar bəzi inzibati-ərazi vahidlərinin sahəsini dəqiq şəkildə müəyyən etməyə imkan vermədiyindən yuvarlaqlaşdırma tətbiq olunmuşdur.

** Yaşayış məskənlərinin sayı xəritə üzrə müəyyən edilmişdir. Əslində, onların sayı daha çox idi.

şərq rayonlarına yeridilmişdi. 1915 ildə Birinci Qafqaz korpusu Şimali İrana yeridilmiş, 1917 ilin yanvarında şimal-qərbi İranda yeddinci ələhiddə Qafqaz ordu korpusu yaradılmışdı. Hər iki korpus əsasında Rusiya qoşunlarının İran qrupu formalaşdırılmışdı. Onlar Qafqaz ordusuna daxil olmayıb, bilavasitə *Qafqaz cəbhəsi* baş komandanına tabe idi. 1917 ilin iyununda Rusiyanın İrandakı qoşunlarının sayı 45-50 min nəfərə çatırdı. Yeddinci ələhiddə Qafqaz ordu korpusunun qərargahı 1917 ildə Cənubi Azərbaycanın Urmiya şəhərində yerləşirdi. Təbriz, Şərəfxan, Dilman onun yaxın arxası idi. Birinci Qafqaz süvari korpusunun qərargahı isə Ave şəhərində yerləşirdi, Tehran, Qəzvin və başqaları onun arxası idi. Rusiya qoşunlarını gücləndirmək üçün əlavə hərbi hissələr Bakı vasitəsilə gətirilirdi. Fevral inqilabından (1917) sonra İrandakı Rusiya qoşunları əsgər komitələri və qarnizon sovetləri yaratdılar. Rusiya qoşunlarında xidmət edən və azərbaycanlılara düşmən münasibət bəsləyən erməni bolşevikləri mövqelərini möhkəmləndirməyə və hərbi hissələrdən öz məqsədləri üçün istifadə etməyə çalışırdılar. İrandakı Rusiya qoşunları Müvəqqəti hökumətin iyun (1917) hücumu zamanı ingilis qoşunları ilə qarşılıqlı əlaqədə Mosul (İraq) üzərinə hücumda iştirak etdi və uğursuzluğa düçar oldu. İranda Rusiya qoşunlarının siyasiləşməsi prosesi gücləndi. Müvəqqəti hökumətin yıxılması İranda Rusiya qoşunlarının vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı. 1918 il yanvarın 3-də Leninin sədrliyi ilə Xalq Komissarları Sovetinin (XKS) iclasında rus qoşunlarının İran ərazisindən çıxarılması məsələsi müzakirə olundu. Lakin başda general Baratov və kazak hissəsinin komandiri L.Biçeraxov olmaqla, əsgər və zabitlərin bir hissəsi Sovet hökumətinə tabe olmaqdan imtina etdilər.

Sovet diplomatı Kolomiytsev 1919 ilin iyulunda İrana səfəri zamanı ağqvardiyaçılar tərəfindən həbs olunaraq öldürüldü.

Qafqaz ordusu Hərbi İnqilab Komitəsinin (HİK) əmri ilə birinci Qafqaz süvari korpusu üçün Şərqi İran rayonu HİK, yeddinci ələhiddə Qafqaz süvari korpusu üçün isə Urmiya HİK yaradıldı. Onlar hərbi hissələrin İrandan çıxarılmasına və Qırmızı ordu hissələrinin formalaşdırılmasına xidmət etməli idi. Rusiya hərbi hissələrinin İrandan çıxarılması 1918 ilin martında başa çatdırıldı. Bu hərbi hissələrin bəziləri (o cümlədən, erməni əsgər və zabitləri) Bakıda S.Şaumyanın tərəfinə keçərək, Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımında iştirak etdilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti həmin hərbi hissələrin fəal kömək göstərdiyi S.Şaumyanın daşnak-bolşevik rejiminə qalib gəldi və öz hakimiyyətini bütün ölkədə bərqərar etdi. Rusiya hərbi hissələri İrandan çıxarıldıqdan sonra ölkədə İngiltərənin mövqeyi gücləndi. 1918-20 illərdə Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı genişləndi. 1920 il mayın 20-də Ənzəli limanına rus desantı çıxarıldı. Sovet qoşunlarına qəti əmr verilmişdi ki, yalnız müdaxiləçi və ağqvardiyaçı qoşunları Sovet-İran sərhədi hüdudlarından uzaqlaşdırsınlar və onları İran ərazisində təqib etməsinlər.

Sovet hökumətinin 1920 il mayın 24-də Sovet qoşunlarının komandirlərinə teleqramında deyilirdi ki, "bizim hissələrimiz heç bir bəhanə ilə Ənzəli hüdudlarından kənara çıxmamalıdır. Dərhal bəyan etmək lazımdır ki, rus hərbi hissələrinin olmasına baxmayaraq, Ənzəlidə hakimiyyət İrana məxsusdur".

Ət.: Həbibov Ə., Cənubi Azərbaycanda azadlıq hərəkatı (1914-1918-ci illər), B., 1988; İbrahimov T.Ə. (Şahin), Birinci Dünya müharibəsi dövründə İranın cənub və qərb rayonlarında milli azadlıq hərəkatı, B., 1982.

İRANIN AZƏRBAYCANDA DİPLOMATİK NÜMAYƏNDƏLİYİ – İranı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti yanında təmsil edən elçilik. İranın Bakıda konsulluğu 19 əsrin 70-ci illərindən fəaliyyət göstərirdi. Çarizmin devrilməsindən (1917) sonra konsulluğun fəaliyyəti daha da canlandı. Lakin İran hökuməti Azərbaycanın istiqlaliyyətini elan etməsini dərin narahatlıqla qarşıladı. Çünki İranın hakim dairələri Azərbaycanın şimalında müstəqil dövlətin yaranmasına Cənubi Azərbaycanın əldən çıxması təhlükəsi kimi baxırdılar. Buna görə də, İran hökuməti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini tanımağa və onunla diplomatik əlaqələr yaratmağa tələsmirdi. 1918 ilin yayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan olunması haqqında istiqlal bəyannaməsinin surəti İstanbuldakı Azərbaycan nümayəndə heyəti tərəfindən oradakı İran konsulluğuna təqdim olunduqda, konsulluq Azərbaycan adlı dövlətin müstəqilliyini tanımadığını bildirdi və bu sənədi qəbul etmədi.

İranın Azərbaycana münasibətində dönüş 1918 ilin axırından – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qonşu dövlətlərin, o cümlədən, İranın ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşdığını yəqin etdikdən sonra başladı. İranın Bakıdakı baş konsulu Azərbaycan Parlamentinin açılış mərasimində (1918, 7 dekabr) iştirak etdi. 1918 ilin sonunda Paris sülh konfransına gedən İran xarici işlər naziri Əliqulu xan Ənsari yolüstü 2 gün Bakıda qalaraq, Azərbaycan hökuməti ilə danışıqlar apardı. Bu danışıqlarda, həmçinin, 1919 ilin yanvarında İstanbulda Əlimərdan bəy Topçubaşovla görüşündə İran diplomatiyasının başçısı Azərbaycanla İranın birləşməsi məsələsini qaldırdı.

Azərbaycan tərəfi bu təklifi rədd etdi və İranla bərabərhüquqlu ikitərəfli əlaqələr yaradılmasını ön plana çəkdi. Azərbaycan Hökuməti bu məqsədlə 1919 ilin martında İsmayıl xan Ziyadxanovun başçılığı ilə İrana fövqəladə diplomatik missiya göndərdi. Missiya İran tərəfinə Bakıda və Gəncədə diplomatik nümayəndəlik yaratmağı təklif etdi.

1919 ilin sentyabrında İranın yeni xarici işlər naziri Firuz Mirzə bu ölkənin Paris Sülh Konfransında nümayəndə heyətinin başçısı təyin edildikdən sonra İran–Azərbaycan münasibətləri dəyişdi. Hər iki ölkənin nümayəndə heyətləri sıx-sıx görüşərək qarşılıqlı münasibətləri ittifaq səviyyəsinə yüksəltdilər. Bu əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsi üçün 1919 il dekabrın əvvəlində İran hökuməti Seyid Ziyaəddin Təbatəbainin başçılığı ilə Azərbaycana fövqəladə nümayəndə heyəti göndərdi. Dekabrın 30-da Bakıda İran nümayəndə heyətinin başçısı ilə Azərbaycan

xarici işlər naziri Məmməd Yusif Cəfərov arasında, siyasi-hüquqi, gömrük-ticarət, poçt-teleqraf sahələri üzrə komissiyalarda danışıqlar aparıldı.

1920 il yanvarın 14-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyinin tanınması münasibətilə Azərbaycan hökumətinin təşkil etdiyi diplomatik qəbulda İran nümayəndəliyinin başçısı S.Z.Təbatəbai də iştirak etdi. S.Z.Təbatəbainin İranın Azərbaycanda diplomatik nümayəndəliyinin başçısı kimi fəaliyyəti 1920 il fevralın sonuna kimi davam etdi. Həmin il fevralın 20-də İran hökuməti Möhsün xan Vəzirini Bakıya vitse-konsul təyin etdi.

1920 il martın 20-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə İran arasında dostluq müqaviləsi və bir neçə saziş, o cümlədən konsulluq haqqında konvensiya imzalandı. Sonuncu sənədə görə İranın Bakıdakı vitse-konsulluğu baş konsulluğa çevrildi.

1920 il aprelin 27-də 11-ci Qırmızı ordunun müdaxiləsi və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu ilə İranın Azərbaycandakı diplomatik missiyasının normal fəaliyyəti pozuldu. Şimali Azərbaycanın Sovet İttifaqı tərkibində olduğu dövrdə 1971 ildə Bakıda İran konsulluğu açıldı. 1991 ildə Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra 1992 ildə İran Azərbaycan Respublikası ilə səfirlik səviyyəsində diplomatik əlaqə yaratdı.

Ət.: Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы), Б., 1998; Həsənov C., Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), B., 1993; Nəsibzadə N., Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920), B., 1996.

İRANLA SƏRHƏDDƏ KEŞİKÇİ DƏSTƏSİNİN TƏŞKİLİ HAQQINDA QƏRAR – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin 1919 il 24 sentyabr tarixli qərarı. Həmin sənədə əsasən, maliyyə nazirliyi ləngimədən İranla sərhəddə keşikçi dəstəsinin təşkili üçün maliyyə vəsaiti ayırmalı idi.

İRƏVAN – qədim Azərbaycan şəhəri. *Azərbaycan Milli Şurasının* 1918 il 29 may tarixli qərarı ilə "bir siyasi mərkəz" olaraq ermənilərə güzəşt edilmiş (bax *İrəvanın ermənilərə güzəşt edilməsi*) və o dövrdə Cənubi Qafqazda yaradılmış ilk erməni dövlətinin – Ermənistan Respublikasının paytaxtına çevrilmişdi. Eramızdan əvvəl 782 ildə tikilmiş Erebuni qalası yaxınlığında bina olunmuşdu. O *zaman ermənilər hələ Cənubi Qafqaza doğru yayılmamışdılar və onların burada heç bir dövlət qurumları da yox idi.* İrəvan adı ilk dəfə 607 ildə çəkilmişdir. Şəhər Rəvan, Erivan, Yerevan və b. adlarla da tanınmışdır. *Azərbaycan alimləri* B.Budaqov və Q.Qeybullayevin fikrincə, "şəhərin adının guya Urartu mənbələrində adı çəkilən Yerebuni qalasının adından əmələ gəlməsi uydurmadır. Toponim türk dillərində "ir" – "dağın gün düşən tərəfi", "dalğavarı dağ zirvəsi" və farsca "van" – "yer" sözlərindən ibarətdir. Toponimin "Yerevan" forması İrəvan adının ermənicə yazılışıdır". İrəvan müxtəlif dövrlərdə Sasani dövlətinin (III-VII əsrlər), Ərəb xilafətinin

İrəvan şəhərinin görünüşü. İrəvana səfər etmiş səyyahın rəsm əsəri. 18 əsr

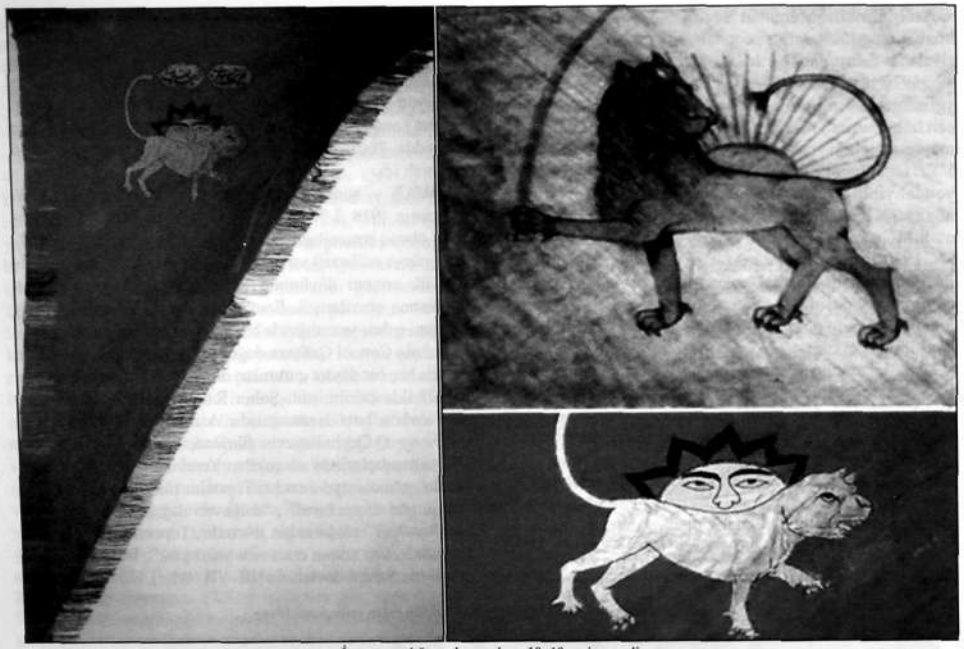

İrəvan xanlığının bayraqları. 18–19 əsrin əvvəli

(VII-IX əsrlər), Səlcuq dövlətinin (XI-XIII əsrlər), Monqol imperiyasının (XIII-XIV əsrlər), Azərbaycan Qaraqoyunlu [1410-1468], Ağqoyunlu [1468-1501], Səfəvilər [1501-1736] dövlətlərinin, Nadir şahın [1736-47] imperiyasının tərkibində olmuşdur. Nadirin ölümündən sonra Azərbaycan torpaqlarında müstəqil dövlətlər – xanlıqlar meydana gələrkən, burada İrəvan xanlığı (1747-1828) yarandı. İrəvan şəhəri Səfəvilər dövründə Çuxursəd bəylərbəyiliyinin, sonra isə eyni adlı xanlığın mərkəzi olmuşdur. "1441 ildən 1828 ilədək İrəvan xanlığını kimlər idarə etmişdir?" sualına kahin H.Şahxatunyanın tərtib etdiyi siyahıda xronoloji ardıcıllıqla 49 azərbaycanlı hakimin adı çəkilmişdir. Rusiya 1804-13 illər Rusiya–İran müharibəsində şəhəri işğal etməyə cəhd göstərsə də, İrəvan xanlarının güclü müqavimətinə rast gələrək buna nail ola bilməmişdi. 1826-28 illər Rusiya–İran müharibəsi zamanı, İrəvan şəhəri 1827 il oktyabrın 1-də rus qoşunları tərəfindən işğal olundu və 1828 il Türkmənçay müqaviləsinə əsasən İrəvan xanlığı tərkibində Rusiyaya ilhaq edildi. 1828-40 illərdə "Erməni vilayəti"nin, 1840-49 illərdə İrəvan qəzasının, 1849-dan yeni yaradılmış İrəvan quberniyasının mərkəzi oldu. Fevral inqilabından (1917) sonra şəhərdə Müvəqqəti hökumətin, onun devrilməsindən sonra Zaqafqaziya komissarlığının hakimiyyət orqanları yaradıldı. 1918 il mayın 28-də Tiflisdə Cənubi Qafqazda, ilk dəfə olaraq, erməni dövlətinin – Ermənistan Respublikasının yaradılması elan edilərkən məlum oldu ki, Cənubi Qafqazda ermənilərin siyasi mərkəzi yoxdur. Həmin dövrdə güclü xarici təzyiqə məruz qalan Azərbaycan Milli Şurası İrəvanın ermənilərə güzəşt edilməsi haqqında qərar qəbul etməyə məcbur oldu. Beləliklə, qədim Azərbaycan şəhəri İrəvan Ermənistan Respublikasının paytaxtına çevrildi.

İrəvan şəhəri. Bazar meydanı. 18 əsr

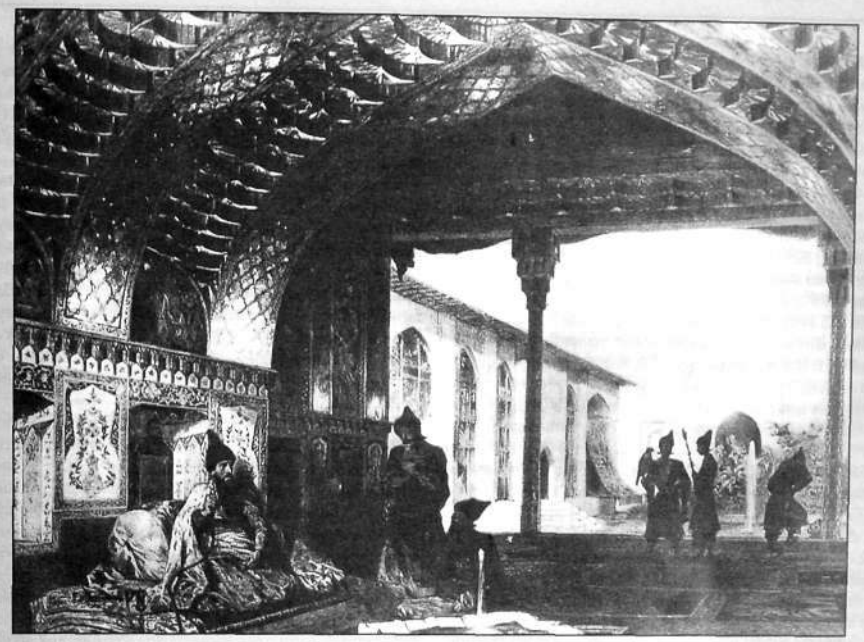

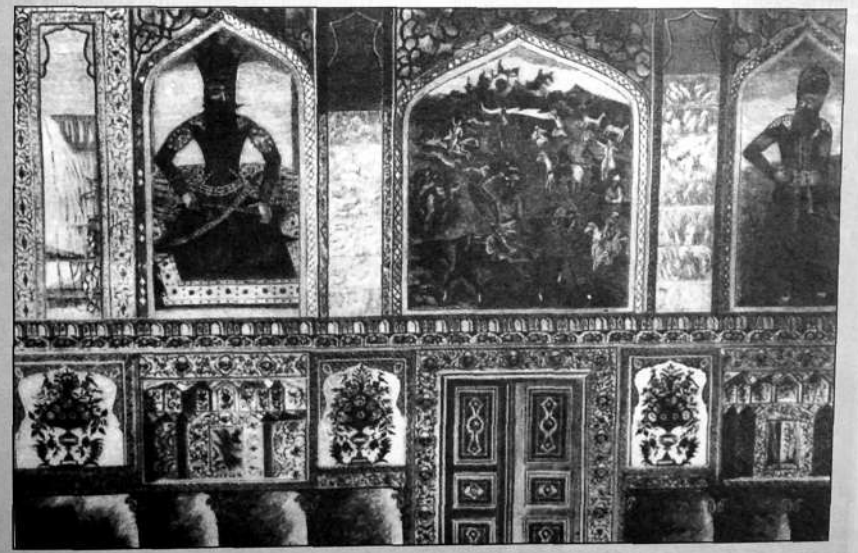

İrəvan. Sərdar sarayı. Divarlarında Fətəli şah Qacarın və Abbas Mirzə Qacarın portretləri (yağlı boya) çəkilmiş güzgülü zal. 19 əsr. Rəssam Mirzə Qədim İrəvani

Bütün tarixi dövrlərdə azərbaycanlılar İrəvan əhalisinin etnik tərkibində əsas yer tutmuşlar. Rusiyanın İrəvanı işğal etdiyi dövrdə burada 1807 azərbaycanlı ailəsi, yaxud 7331 nəfər (3749 kişi, 3582 qadın), 567 erməni ailəsi, yaxud 2.369 nəfər (1220 kişi, 1149 qadın) qeydə alınmışdı. O zaman İrəvanın 9700 nəfərlik əhalisinin 75,6%-i azərbaycanlı, 24,4%-i erməni idi. Çarizmin ermənilər İran və Türkiyədən kütləvi şəkildə Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürməsi nəticəsində ermənilərin sayı İrəvan şəhərində də artdı. 1829-32 illərdə həyata keçirilən kameral təsvirə görə İrəvan şəhərinə İrandan 366 erməni ailəsi, yaxud 1715 nəfər (903 qadın, 812 kişi), Türkiyədən 11 ailə, yaxud 48 nəfər (25 kişi, 23 qadın) köçürülmüşdü. Bu köçürmə nəticəsində İrəvan şəhəri əhalisinin sayı ermənilərin hesabına artaraq 11.463 nəfərə çatmışdı. Nəticədə, azərbaycanlıların sayı 64%-ə enmiş, ermənilərin sayı isə 36%-ə qalxmışdı. Bu siyasət sonralar da davam etdirilmişdi. 1873 ildə İrəvan şəhərində azərbaycanlıların sayı 5805, ermənilərin sayı 5959, 1886 ildə müvafiq olaraq 7228 və 7142, 1897 ildə 12516 və 12529 olmuşdu. 1917 il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, İrəvan şəhərində 51286 nəfər əhali qeydə alınmışdı, onların 25548 nəfəri (49,8%) kişi, 25738 nəfəri (50,2%) qadın idi. Şəhər əhalisinin 22001 nəfəri daimi, 29285 nəfəri müvəqqəti yaşayanlar idi. Həmin məlumata əsasən, İrəvan əhalisinin 12557 nəfəri (24,5%) azərbaycanlı, 37204 nəfəri (72,5%) erməni idi. Bu fakt bir daha aydın sübut edir ki, 1828-1917 illər arasında çarizmin həyata keçirdiyi məqsədyönlü köçürmə siyasəti və azərbaycanlılara qarşı ayrı-seçkilik siyasəti nəticəsində İrəvanda yerli əhalinin-azərbaycanlıların sayı kəskin surətdə azalmışdı.

İrəvan şəhərinin iqtisadi həyatında sənətkarlıq və ticarət üstünlük təşkil edirdi. İrəvanın Tiflis (1902) və Culfa (1908) dəmir yol xətti ilə birləşdirilməsi şəhərin iqtisadi həyatında mühüm rol oynadı.

İrəvan şəhəri Azərbaycan xalqının əsas mədəniyyət mərkəzlərindən biri idi. Rusiya işğalından sonra İrəvan şəhərinin ictimai-siyasi həyatında çarizmin hərtərəfli köməyi ilə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri soyqırımları adi hal aldı. Bunlardan ən dəhşətlisi 1905-06 illərdə baş verdi. Azərbaycanlılara qarşı soyqırımı 1917-20 illərdə, xüsusilə İrəvan şəhərinin erməni daşnak hökumətinin paytaxtına çevrilməsindən sonra daha geniş və məqsədyönlü şəkil aldı. Bunun nəticəsində 1922 ildə İrəvan şəhərində cəmi 5124 nəfər azərbaycanlı qalmışdı. Ermənilərin sayı isə 40369 nəfərə çatmışdı.

1920 il noyabrın 29-da Ermənistan Respublikası devrildikdən sonra, dekabrın 4-də 11-ci Qırmızı ordu hissələri İrəvana daxil oldu. İrəvan Ermənistan Sovet Sosialist Respublikasının paytaxtına çevrildi. Sovet dövründə azərbaycanlıların İrəvandan zorakı deportasiyası davam etdirildi. 1970 il siyahıyaalmasına görə, İrəvan şəhərində cəmi 2721 nəfər azərbaycanlı qalmışdı. Ermənilərin sayı isə 738045 nəfərə çatmışdı. 1988 ilin noyabr-dekabr hadisələri zamanı İrəvanın qədim yerli əhalisi olan azərbaycanlılar oradan tamamilə qovuldu.

Qədim Azərbaycan şəhəri olan İrəvanın etnik-siyasi tarixi ermənilərin özgə torpaqlarına yiyələnmək siyasətinin anatomiyasını əks etdirən ən qabarıq faktlardan biridir.

İrəvan rus-müsəlman qız məktəbi. Dərs zamanı. 19 əsr

Əd.: Bayramov İ., Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri, B., 2002; Budaqov B., Qeybullayev Q., Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti, B., 1998; Məmmədov İ., Tariximiz, torpağımız, taleyimiz, B., 2002; Акопян Т.Х., Очерки истории Еревана, Ер., 1977; Кавказский календарь на 1917; Шопен И., Исторический памятник состояние Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПБ, 1852.

İRƏVAN QƏZASI – ***İrəvan quberniyası*** tərkibində inzibati-ərazi vahidi. Çar Rusiyası Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarını işğal etdikdən sonra onların əraziləri əsasında "Erməni vilayəti" (1828, 21 mart) yaratdı. Bununla Rusiya Qərbi Azərbaycan ərazisində gələcək erməni dövlətinin əsasını qoydu. Türkiyədən və İrandan ermənilər kütləvi surətdə yenicə yaradılmış Erməni vilayətinə köçürüldülər. 1840 il 10 aprel qanunu əsasında "Erməni vilayəti" ləğv olundu. Naxçıvan və İrəvan vilayətləri qəzalara çevrildi və yeni yaradılmış Gürcü-İmereti quberniyasının tərkibinə qatıldı. Lakin belə bir inzibati-ərazi bölgüsü də uzun müddət davam etmədi. 1849 il iyunun 9-da keçmiş "Erməni vilayəti" və Aleksandropol qəzasının əraziləri əsasında İrəvan quberniyası təşkil edildi. Həmin quberniyanın təşkili ilə əlaqədar olaraq, sahəsinə görə əvvəlki İrəvan xanlığı ərazisinə uyğun gələn İrəvan qəzasının (1840-49) ərazisində dəyişiklik edildi və o yeni yaradılmış İrəvan quberniyası qəzalarından birinə çevrildi. 1917 il Qafqaz təqviminin məlumatına görə İrəvan qəzasının ərazisi 2724,30 *kv.verst* (1 *verst* = 1,0668 *km*) idi. Bu, İrəvan quberniyası ərazisinin 11,74%-ni təşkil edirdi. Qəzada 154331 nəfər əhali yaşayırdı. Onların 82680 nəfəri (53,57%) kişi, 71651 nəfəri (46,43%) qadın, 148791 nəfəri yerli sakin, 18992 nəfəri müvəqqəti yaşayanlar idi. İrəvan qəzasının əhatə etdiyi ərazilərdə, bütövlükdə, quberniyanın ərazisində olduğu kimi, tarix boyu azərbaycanlılar yerli əhali olmuş və üstünlük təşkil etmişlər. Lakin İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalından sonra (1827, 1 oktyabr) çarizmin ermənilərı məqsədyönlü şəkildə bu Azərbaycan torpaqlarına köçürməsi nəticəsində əhalinin etnik tərkibində onların sayı süni surətdə artırılmağa başladı.

Bununla belə, 1917 ilə olan məlumata görə, İrəvan qəzasında azərbaycanlılar təxminən 74175 nəfər (48,1%), ermənilər 69710 nəfər (45,21%) təşkil edirdi. Burada qəza idarə sistemi (mərkəzi İrəvan şəhəri) fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycanlı kənd icmalarına kəndxuda, kovxa, yüzbaşı, erməni kənd icmalarına isə məliklər başçılıq edirdilər. İrəvan qəzasında kənd təsərrüfatı üstün yer tuturdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra (1918, 28 may) İrəvan qəzasında birinci, üçüncü və dördüncü polis sahələrinin bir hissəsini öz əraziləri sırasına daxil etmişdi. Daşnaklar tərəfindən Ermənistan Respublikasının elan edilməsi (1918, 28 may) və Azərbaycan Milli Şurasının İrəvanı ermənilərə güzəştə getməsi (bax *İrəvanın ermənilərə güzəşt edilməsi*) İrəvan qəzasında ermənilərin mövqeyini güclənidirdi. Fevral inqilabından (1917) sonra azərbaycanlılara qarşı daha da genişlənmiş olan soyqırımları dövlət siyasətinə çevrildi. Erməni-daşnak hökumətinin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi soyqırım siyasətinə ən çox məruz qalan bölgələrdən biri İrəvan qəzası oldu. Qərbi Azərbaycanın (müasir Ermənistan Respublikasının ərazisi) tarixi coğrafiyasına dair tədqiqatlarda keçmiş

İrəvan şəhərindəki Göy məscid. 19 əsr

İrəvan qəzasına daxil olan yaşayış məskənlərinin tarixi, o cümlədən 1918-20 illərdə erməni-daşnak hökumətinin azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasəti hərtərəfli araşdırılmışdır. Həmin araşdırmaların nəticələrinə görə, 1918-20 illərdə Qəmərli (indiki Artaşat) rayonunda 20 minə yaxın azərbaycanlı qırılmış və doğma yurd-yuvalarından qovulmuş, 1915-18 illərdə İran və Türkiyədən gətirilmiş ermənilər həmin azərbaycanlı kəndlərində yerləşdirilmişdi. Nəticədə, 1922 ildə ermənilərin sayı 2000-dən artaraq, 22479 nəfərə çatmış, azərbaycanlıların sayı isə 20 min nəfərdən azalaraq, 7328 nəfərə enmişdi. Axta (1959 ildən Hrazdan), Vedi (1968 ildən Ararat), Zəngibasar (1937-53, 1969 ildən Masis), Kotayk (1961 ildən Abovyan) rayonlarının əhalisi də dəhşətli soyqırımlarına məruz qalmışdılar. İrəvan qəzasının onlarla qədim Azərbaycan kəndi ermənilər tərəfindən viran edilərək, yerlə-yeksan olunmuş, əhalisi isə qırılmış, yaxud qovularaq doğma torpaqlarından çıxarılmışdı. Bütün bu Azərbaycan kəndlərinin ərazilərinə ermənilər yerləşdirilmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin erməni daşnaklarının İrəvan qəzasının əhalisinə qarşı törətdikləri soyqırımı cinayətlərinin qarşısını almaq üçün göstərdiyi bütün cəhdlər nəticə verməmişdi.

Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra (1920, 29 noyabr) İrəvan qəzasının inzibati-ərazi bölgüsündə erməni əhalinin mənafeyinə yönəlmiş dəyişikliklər həyata keçirilmiş, Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqında (SSRİ) tətbiq edilən rayonlaşdırma prosesində İrəvan qəzası ləğv olunmuşdu. Eyni zamanda, azərbaycanlıların keçmiş İrəvan qəzasına daxil olan rayonlardan deportasiyası intensiv surətdə və müntəzəm olaraq davam etdirilmişdi. 1948–53 illər deportasiyası, xüsusilə, 1980 illərin sonlarında Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü nəticəsində soydaşlarımızın dədə-baba torpaqları olan Qərbi Azərbaycandan qovulması başa çatdırıldı. Ermənistan hökuməti azərbaycanlılara qarşı soyqırımı və deportasiya siyasəti ilə yanaşı, onlara məxsus olan tarixi yer adlarını da kütləvi surətdə dəyişdirmiş, qədim tarixi abidələri vandalcasına məhv etmişdir. İlk mənbələr, o cümlədən arxiv sənədləri bunu təsdiq edir.

Əd.: Кавказский календарь на 1917 г.; Адрес-календарь Азербайджанской республики на 1920 г., Б., 1920; Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, B.,1995; Историческая география Западного Азербайджана, Б., 1998.

İRƏVAN QUBERNİYASI – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsi ərəfəsində Qərbi Azərbaycan torpaqlarında mövcud olan inzibati ərazi vahidi. Qədim Azərbaycan torpağı olan İrəvan bölgəsində Səfəvilər dövründə (16 əsrin 1-ci yarısı) Çuxursəd, yaxud İrəvan bəylərbəyiliyi yaradılmışdı. Osmanlı-Səfəvi müharibələri zamanı İrəvan bölgəsi iki dəfə (16 əsrin sonları və 18 əsrin 20-ci illərində) Osmanlı imperiyasının tərkibinə qatılmışdı. Osmanlılar onların hakimiyyəti altına keçən İrəvan əyaləti barədə iki dəfə məlumat xarakterli dəftərlər tərtib etmişdilər. 1728 il Müfəssəl dəftərinə görə, İrəvan əyalətində

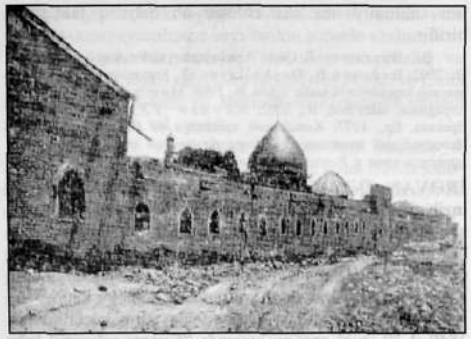

Göy məscidin xaricdən görünüşü

aşağıdakı inzibati ərazi vahidləri vardı. İrəvan şəhəri, Qırxbulaq, Karpi, Maku, Xınzirək, Karni, Vedibasar, Dərəçiçək, Abaran, Göycə, Məzrə, Sürməli, İğdır, Aralıq, Şərur, Sədərək, Zərzəmin nahiyələri, Şuragöl və Naxçıvan sancaqları. Sonralar Çuxursəd bəylərbəyiliyi ərazisində İrəvan və Naxçıvan xanlıqları meydana gəldi. Məlum olduğu kimi erməni H. Şahxatunyanın tərtib etdiyi siyahıda (1441-dən 1828 ilədək) İrəvanda hökmranlıq etmiş 49 azərbaycanlı hakimin adı çəkililmişdir. İrəvanın 1827 ilin oktyabrında çar Rusiyası tərəfindən işğalı və *Türkmənçay müqaviləsilə* (*1828*) xanlığın rəsmən Rusiyaya ilhaqından sonra vəziyyət dəyişdi. Çar I Nikolayın [1825-55] fərmanına (1828, 21 mart) əsasən, İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində *"Erməni vilayəti"* yaradıldı. Xanlıqlar əyalətlər adlandırıldı. İrəvan əyalətində 15 mahal (Qırxbulaq, Zəngibasar, Karnibasar, Vedibasar, Şərur, Sürməli, Parçenis-Dərəkənd, Saatlı, Talin, Seyidli-Axsaxlı, Sərdarabad, Karnibasar, Abaran, Dərəçiçək, Göycə) var idi. Çar hökuməti işğal prosesində və Türkmənçay müqaviləsi imzalandıqdan sonra, digər Azərbaycan torpaqları kimi, İrəvan əyalətinə də ermənilərin kütləvi şəkildə köçürülməsi planını həyata keçirdi. 1828-32 illərdə aparılmış kameral siyahıyaalmaya görə, köçkün ermənilər nəzərə alınmazsa, İrəvan əyalətində 69948 nəfər yaşayırdı. Onların 49875 nəfəri (71,3%) azərbaycanlı, 20073 nəfəri (28,7%) isə erməni idi. 1826-28 illər Rusiya–İran müharibəsi və İrəvanın ruslar tərəfindən işğalından kameral siyahıyaalmanın keçirilməsinədək olan dövrdə, azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırımları və onların bu torpaqlardan kütləvi surətdə deportasiyası nəzərə alınarsa, işğalaqədərki dövrdə azərbaycanlıların sayı daha çox idi. Ermənilərin kütləvi şəkildə Qərbi Azərbaycana köçürülməsi İrəvan əyalətinin etnik tərkibini əsaslı şəkildə dəyişdirdi. Bu prosesdə İrəvan əyalətinə İrandan 23568 nəfər, Türkiyədən 21639 nəfər (birlikdə 45207 nəfər) erməni köçürülmüşdü. Bu, köçürülmə ərəfəsindəki bütün əhalinin 90,64%-nə bərabər idi. Ermənilərin köçürülməsindən sonra əyalətdə

İrəvan qubernatorunun müavini İsmayıl bəy Qaziyev arvadı Əfruz xanımla

əhalinin sayı 115155 nəfər olmuşdu. Bunun nəticəsində əhali arasında azərbaycanlıların sayı azalaraq 71,3%-dən 43,3%-ə düşmüş, ermənilərin sayı isə artaraq 28,7%-dən 56,7%-ə çatmışdı.

1840 il 10 aprel qanununa əsasən, "Erməni vilayəti" ləğv edilmiş, onun tərkibinə daxil olan İrəvan və Naxçıvan əyalətləri qəzaya çevrilərək, Gürcü-İmereti quberniyasına qatılmışdı. Çar I Nikolayın fərmanı ilə 1849 il iyunun 9-da keçmiş "Erməni vilayəti" və Aleksandropol (Gümrü) qəzası əsasında İrəvan quberniyası yaradıldı. Bezi inzibati-ərazi dəyişikliklərindən sonra quberniya İrəvan, Aleksandropol, Eçmiədzin, Naxçıvan, Novobayazid, Şərur-Dərələyəz, və Sürməli qəzalarına bölündü. İrəvan quberniyasının ərazisi 23194,79 *kv.verst* (1 *verst* = 1,0668 *km*) idi. 1917 il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, quberniyada 1120242 nəfər əhali yaşayırdı. Hər *kv.verstə* 48,3 nəfər düşürdü. Quberniya əhalisinin 589125 nəfəri (52,6%) kişi, 531117 nəfəri (47,4%) qadın, 1014868 nəfəri (90,6%) yerli sakinlər, 105374 nəfəri (9,4%) müvəqqəti yaşayanlar idi. Çarizmin İrəvan quberniyası əhalisinin etnik tərkibini ermənilərin xeyrinə dəyişdirmək siyasəti Türkmənçay müqaviləsindən sonra ardıcıl surətdə həyata keçirilmişdi. Ermənilərin İrəvan quberniyasına köçürülməsi 1877-78 illər Rusiya-Türkiyə müharibəsi dövründə, 19 əsrin 90 illərində və 20 əsrin əvvəllərində də ardıcıl olaraq davam etdirilmişdi. Bütün bunlara baxmayaraq, İrəvan quberniyasında azərbaycanlı əhalinin xüsusi çəkisi həmişə yüksək olmuşdur. 1917 il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, *100 ildən* çox davam edən soyqırımlarına və deportasiyalara baxmayaraq, azərbaycanlıların sayı 373582 nəfər (33,35%) idi. Ermənilərin sayı isə qeyd olunan köçürmələr nəticəsində 669871 nəfərə (59,8%) çatdırılmışdı. İrəvan quberniyasındakı 5 şəhərin (*Aleksandropol*, Naxçıvan, Novobayazid, Ordubad, İrəvan) birlikdə əhalisi 132559 nəfər (11,83%) idi. Əhalinin qalan hissəsi – 967683 nəfər (88,17%) isə qəzalarda, o cümlədən İrəvanda (154331 nəfər), Naxçıvanda (122208), Sürməlidə (104791), Şərur-Dərələyəzdə (*90250*) yaşayırdı. Azərbaycanlılar bütün şəhər əhalisinin 18,9%-ni (25044 nəfər), qəzaların əhalisinin isə 35,3%-ni (348538 nəfər) təşkil edirdi.

İrəvan quberniyasının iqtisadiyyatında əsas yeri kənd təsərrüfatı tuturdu. Quberniya torpaqlarının 70,1%-i xəzinəyə, 25,6%-i mülkədarlara məxsus idi. Birinci dünya müharibəsi nəticəsində yaranmış şəraitə görə (iş heyvanlarının səfərbərliyə alınması, əhalinin arxa cəbhə işlərinə cəlb edilməsi və i.a.) əkin sahələri üçdə bir qədər azalmışdı.

İrəvan quberniyası *Qafqaz cəbhəsi* və *Qafqaz ordusunun* yaxın arxa cəbhəsi idi. Quberniyanın İrəvan, Aleksandropol, Naxçıvan və b. qəzalarında ehtiyat hissələr və könüllü dəstələri yerləşdirilmişdi.

Fevral inqilabı (1917) nəticəsində çarizmin devrilməsi xəbəri İrəvan quberniyasına martın əvvəllərində çatdı. Quberniyada *Müvəqqəti hökumətin* yerli hakimiyyət orqanlarının formalaşdırılmasına başlandı. Martın 14 (27)-də təşkil olunan Quberniya İcraiyyə Komitəsi özünü *Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin* (rusca OZAKOM – Osobıy Zakavkazskiy Komitet) yerli orqanı elan etdi. Qəzalarda da icraiyyə komitələri yaradıldı. Müvəqqəti hökumət tərəfindən İrəvan quberniyasına və qəzalara komissarlar təyin edildi.

Fevral inqilabından (1917) sonra İrəvan quberniyasında sovetlər də yaranmağa başladı. Martın 8 (21)-də Aleksandropolda əsgər, sonra isə fəhlə deputatları sovetləri meydana gəldi. Hər iki sovet tezliklə birləşdi. İrəvan şəhərində də martın 12 (25)-də əsgər, apreldə isə fəhlə deputatları sovetləri yarandı. Mart ayı ərzində İrəvan qüberniyasının şəhərlərində sovetlər təşkil olundu. Həm Müvəqqəti hökumətin yerli orqanlarında, həm də sovetlərdə daşnaklar üstünlüyü ələ aldılar. 1917 il sentyabrın sonlarında daşnaklar Tiflisdə "Erməni milli müşavirəsi" çağırdılar. Müşavirədə erməni milli şurası (sədr A.Aqaronyan) təşkil edildi. İrəvan şəhərində və quberniyanın qəzalarında da milli şuraların təşkil olunmasına başlandı. Erməni milli şurası İrəvan quberniyasının azərbaycanlı əhalisinə qarşı soyqırım siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi, Osmanlı imperiyasında ermənilərin pozuculuq fəaliyyətinin təşkili, Qafqaz cəbhəsində vuruşmaqdan ötrü erməni korpusunun komp-

İrəvanın zadəgan nümayəndələri: oturanlar (soldan sağa) Abdulla xan Makinski, Şükür xan Makinski, Abbas xan İrəvanlı, Pənah xan Makinski, Mirzə Cabbar Qaziyev və başqaları. 1860. İrəvan

lektləşdirilməsi üçün tədbirlər görməyə başladı. Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra yaradılan *Zaqafqaziya komissarlığı* [1917, 15 (28) noyabr] hakimiyyətini İrəvan quberniyasına da yaydı. İrəvan quberniyasında da *Müəssislər məclisinə* (Rusiya) seçkilərdə daşnaklar və sazişçilər qalib gəldilər. 1918 ilin 10 (23) fevralında işə başlayan *Zaqafqaziya seymi* Cənubi Qafqazın Rusiyadan ayrılmasını təsdiqlədi (1918, mart). *Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikası* elan olunduqda (1918, 22 aprel) İrəvan quberniyası onun tərkibinə qatıldı.

Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası (RSFSR) hökuməti İrəvan quberniyası və Osmanlı imperiyasında yaşayan ermənilərdən özünün siyasi məqsədləri üçün istifadə etmək xəttini həyata keçirirdi. 1917 il dekabrın 17 (30)-da Millətlərin işləri üzrə xalq komissarlığında erməni işləri üzrə ayrıca komissarlıq yaradılmışdı. RSFSR Xalq Komissarları Soveti 1917 il dekabrın 27-də (1918,11 yanvar) *"Türkiyə Ermənistanı haqqında dekret"* qəbul etdi. Rus hərbi hissələrinin Qafqaz cəbhəsindən geri çağırılması (1917, dekabr–1918, yanvar) daşnakların mövqeyini xeyli gücləndirdi. İrəvan quberniyasında azərbaycanlılara qarşı soyqırımı daha da genişləndirildi.

Zaqafqaziya seyminin dağılmasından sonra (1918, 26 may) daşnaklar 1918 il mayın 28-də Tiflisdə Erməni (Ararat) respublikasının yaranmasını elan etdilər. Azərbaycan Milli Şurasının 1918 il 29 may tarixli iclasının qərarına əsasən, İrəvan şəhəri siyasi mərkəz kimi ermənilərə verildi (bax *İrəvanın ermənilərə güzəşt edilməsi*). Ermənistan Respublikası ilə Osmanlı dövləti arasında bağlanmış 1918 il 4 iyun tarixli Batum müqaviləsinə əsasən, Sürməli qəzası, Aleksandropol, Şərur, Eçmiədzin və İrəvan qəzalarının böyük bir hissəsi Osmanlı dövlətinə keçdi. İrəvan quberniyasının ərazisinin üçdə bir hissəsindən azı Ermənistanın əlində qaldı. Lakin Birinci dünya müharibəsində Osmanlı dövlətinin məğlubiyyəti [*Mudros barışığı (1918)*] onun bu torpaqlarda möhkəmlənməsinə imkan vermədi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti də İrəvan quberniyasının tərkibinə daxil olan ərazilərində hakimiyyətinin bərqərar edilməsində çətinliklərlə üzləşdi. Bundan istifadə edən daşnak hökuməti İrəvan quberniyasında geniş miqyaslı soyqırımı həyata keçirdi. 1917 ilin fevralından 1918 ilin martına qədərki dövrdə İrəvan quberniyasında 200 azərbaycanlı kəndi dağıdılmış, 135 min nəfərdən çox əhali doğma torpaqlarından qovulmuş və ya məhv edilmişdi. *Erməni (Ararat) respublikası qurulduqdan sonra azərbaycanlılara qarşı soyqırımı dövlət siyasətinə çevrildi.* Amerika alimləri Castin və Karolin Makkertilərin məlumatına görə, qarşıdurmanın sonunda (1920 il nəzərdə tutulur) İrəvan quberniyasında 180000 müsəlman, yaxud quberniyanın müsəlman əhalisinin üçdə ikisindən çoxu ya öldürülmüş, ya da qaçqın düşmüşdü.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti İrəvan quberniyasında azərbaycanlılara qarşı qırğın və deportasiya siyasətinin qarşısını almaq üçün tədbirlər görməyə çalışırdı. Lakin erməni daşnak hökuməti bu sahədə fəaliyyətini davam etdirirdi. Azərbaycanlılara qarşı soyqırımının həyata keçirilməsində Andronik, Dro, Njde və b. öz amansızlıqlarına görə xüsusilə fərqlənirdilər. Lakin azərbaycanlılar doğma torpaqları uğrunda qeyri-bərabər mübarizəni davam etdirirdilər (bax *Şadlinski* Abbasqulu bəy). Bakıda təşkil edilmiş *İrəvan quberniyası müsəlmanlarının həmyerlilər cəmiyyəti* də quberniyada yaşayan azərbaycanlılarla həmrəylik sahəsində fəal iş aparırdı. Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra (1920 il, 29 noyabr) İrəvan quberniyasının torpaqları onun tərkibinə daxil edildi. İrəvan quberniyası anlayışı 1930 ildə ləğv olundu.

Ədd.: Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998; Азербайджанская Республика. Документы и материалы. 1918-1920, Б., 1998; Bayramov Q., Azərbaycanlıların soyqırımı erməni daşnak hökumətinin dövlət siyasəti olmuşdur, Bakı Universitetinin Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası), 2002, №1; Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, B., 1995; Əliyev F., Həsənov U., İrəvan xanlığı, B., 1997; Məmmədov İ., Tariximiz, torpağımız, taleyimiz, B., 2002; Агаян Ц.П., Победа советской власти и возрождения армянского народа, М., 1981; Асадов С., Миф о "Великой Армении", Б., 1999; Кавказский календарь на 1917 г.,Тифлис,1916.

İRƏVAN QUBERNİYASI MÜSƏLMANLARININ HƏMYERLİLƏR CƏMİYYƏTİ – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti ilə İrəvan quberniyasının soyqırımına məruz qalan türk-müsəlman əhalisi arasında əlaqələr yaratmaq və həmin quberniyadan olan azərbaycanlı qaçqınlara maddi yardım göstərmək məqsədilə Bakıda yaradılmış qurum. İrəvan quberniyası, həmçinin Naxçıvan bölgəsilə əlaqələrin yaradılması və inkişafında, buradakı yerli azərbaycanlı əhalinin problemlərinin həllində əsən keçmiş İrəvan quberniyasından olan ictimai xadimlərin, ziyalıların, onların yaratdıqları təşkilatların və cəmiyyətlərin mühüm rolu olmuşdur. 1919 il yanvarın 2-də Bakıda İrəvan quberniyası ictimai xadimlərinin müşavirəsi keçirildi. Araz-Türk Cümhuriyyətinin nümayəndəsi P.Bayrambəyov müşavirə iştirakçılarını İrəvan quberniyası müsəlmanlarının faciəli vəziyyəti ilə tanış etdi. O, Araz-Türk Cümhuriyyətinin yaranması tarixi barədə də ətraflı məlumat verdi. Müşavirədə tarixi Azərbaycan ərazisi olan İrəvan quberniyasını tutmaq, bu mümkün olmadıqda isə Ararat Respublikasını müsəlmanlara qarşı törədilən vəhşiliklərin qarşısını almaq üçün tədbirlər görməyə məcbur etmək qərara alındı. Bölgəyə qarışıq komissiya göndərmək xahişi ilə ingilis generalı Tomsona müraciət etmək, onunla görüşmək məqsədilə Teymur bəy Makinski, P.Bayrambəyov və başqalarından ibarət nümayəndə heyəti yaratmaq, yerli azərbaycanlı əhalinin ağır vəziyyətilə bağlı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti və Hökumətinə memorandumlar vermək də nəzərdə tutulurdu.

Qərara uyğun olaraq, 1919 il yanvarın 5-də Parlamentin binasında keçmiş İrəvan quberniyasında, o cümlədən Naxçıvan bölgəsində yaşayan azərbaycanlıların nümayəndələrinin fövqəladə iclası keçirildi, mahaldakı mövcud vəziyyət müzakirə olundu və quberniya müsəlmanlarının həmyerlilər cəmiyyəti yaradıldı. Yanvarın 6-da cəmiyyətin iclasında aşağıdakı tərkibdə idarə heyəti seçildi: T.Makinski (sədr), H.Qasımov (sədr müavini), R.İsmayılov (katib), M.Sidqi (katibin müavini) və A.Makinski (xəzinədar).

İdarə heyətinin ertəsi gün keçirilən iclasında yerlərdəki vəziyyətlə yaxından tanış olmaq və müəyyən tövsiyələr hazırlamaq məqsədilə Mirabbas Mirbağırovu keçmiş İrəvan quberniyasına göndərmək qərara alındı. İclasda, həmçinin, türk-müsəlman əhalisinə dəyən zərəri müəyyənləşdirmək məqsədilə İrəvan quberniyasına qarışıq komissiya göndərilməsi üçün təcili tədbirlər görülməsi və həmyerlilər birliyi üzvlərindən də bir nəfərin həmin komissiyanın tərkibinə daxil edilməsinin Azərbaycan Hökumətindən xahiş olunması, M.Mirbağırovun xüsusi səlahiyyətlərlə İrəvan quberniyasına göndərilməsinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti baş nazirinin nəzərinə çatdırılması razılaşdırıldı. İclasda Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyskinin Araz-Türk Cümhuriyyətinin nümayəndəsi P.Bayrambəyovu qəbul etməsi və İrəvan quberniyasındakı hadisələr haqqında onun məlumatı da iclasda bəyənildi. İrəvan quberniyasından olan qaçqınlar üçün ayrılan bir milyon manatdan cari xərclər üçün müxtəlif məbləğlər ayrıldıqdan sonra qalan 900000 manat P.Bayrambəyov vasitəsilə Naxçıvana göndərildi.

1919 il yanvarın 24-də Bakıdan yola düşən M.Mirbağırov əvvəlcə Gəncəyə gəlmiş, burada Hərbi Nazirlik tərəfindən ona qoşulan 12 nəfər zabitlə birlikdə Qaryagindən (Füzulidən) İrana keçərək, Ordubada, nəhayət fevralın 19-da Naxçıvana çatmışdı.

Bu dövrdə Milli Şura, İcraiyyə Komitəsi və Naxçıvandan təyin edilən komendant tərəfindən idarə olunan Ordubad əhalisinin hərarətlə qarşıladığı nümayəndələr keçirdikləri müxtəlif görüşlərdə gəlmələrinin məqsədlərini açıqlamış, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranma tarixindən danışmış, yerli şəraiti öyrənmişdilər. Ordubadda mahalın Azərbaycanla birləşmək arzusu və niyyətinə dair Milli Şuranın protokolu nümayəndələrə təqdim olunmuşdu. Bununla əlaqədar, M.Mirbağırov səfərin yekunlarına dair məruzəsində Ordubada bacarıqlı və nüfuzlu məmurlar təyin olunmasını Azərbaycan Hökumətinə təklif edirdi.

Fevralın 20-də Naxçıvanda da səmimiyyətlə qəbul edilən nümayəndələr ətraf aləmlə əlaqələri kəsilmiş naxçıvanlılara Azərbaycanın dövlət həyatı, İrəvan Quberniyası Müsəlmanlarının Həmyerlilər Cəmiyyətinin yaradılması haqqında məlumat verdilər. Fevralın 22-də M.Mirbağırovun yerli hökumətin sədri Cəfərqulu xan, komandan Kəlbalı xan və ingilis general-qubernatoru ilə görüşündə Naxçıvanın Azərbaycana məxsus olması və bölgənin idarəçiliyi, ingilislərin bu işdə iştirakı məsələləri müzakirə edildi.

İngilis generalının "Siz kimsiniz və nə üçün gəlmişsiniz?" sualına cavabında görüşdə iştirak edən azərbaycanlı

zabit, yerli əhalinin arzusuna uyğun olaraq, hərbi işin təşkili üçün Azərbaycan Hökuməti tərəfindən göndərildiklərini bildirdi. İngilis generalının "bu ərazi hələlik Azərbaycanın tərkib hissəsini təşkil etmir, kimə məxsus olacağı məlum deyil, burada ingilis qubernatorluğu mövcuddur, sizin hökumətin buraya adamlar göndərmək hüququ yoxdur və mən sizə qonaq kimi baxıram" sözlərinin cavabında M.Mirbağırov kiçik xalqların Avropa millətləri, xüsusilə də ingilislər tərəfindən etiraf edilən öz müqəddəratını təyinetmə prinsipini, general Tomsonun və C.Milnin Azərbaycan dövlətçiliyinə müsbət münasibətini xatırlatmış, bölgənin tamamilə müsəlmanlardan ibarət əhalisinin Azərbaycan Hökumətinə xüsusi rəğbət bəslədiyini, generalın da yerli camaatın rifahı naminə çalışacağına və türk-müsəlman əhalinin erməni hərbi dəstələri tərəfindən qırılmasına imkan verməyəcəyinə əmin olduğunu söyləmişdi.

Fevralın 23-də Naxçıvan məscidində hökumətin üzvləri və nümayəndələrin iştirakı ilə xalqın yığıncağı keçirildi. Xalq yekdilliklə Azərbaycanla birləşmək arzusunda olduğunu bildirdi, bütün əhalinin və hökumətin yalnız Azərbaycana tabe olmaq mövqeyi rəsmiləşdi və bölgənin aşağıdakı şərtlər əsasında idarə olunması təklifi irəli sürüldü: 1) anarxiyanın ləğv edilməsi; 2) hökumətin hazırkı tərkibi ilə bağlı narazılıqla məsələnin mürəkkəbləşdirilməməsi; 3) hökumətin tanınması və onunla birgə işləməyə başlanılması; 4) rəsmi sənədlərin Azərbaycan Hökumətinə təqdim edilmək üçün hazırlanması.

Fevralın 25-də nümayəndələrin ingilis general-qubernatorunun və Naxçıvan hökuməti üzvlərinin iştirakı ilə 2-ci görüşü oldu. Bu zaman müttəfiqlərin, o cümlədən də ingilis qoşunlarının Qafqaza gəlişinin səbəbləri barədə Naxçıvan hökumətinin sualına general-qubernator "biz sizin daxili işlərinizə qarışmaq niyyətində deyilik və buraya əmin-amanlığı bərpa etmək və qoruyub saxlamaq üçün gəlmişik", – cavabını verdi.

Elə həmin gün Naxçıvan hökumətinin iclasında Bakıdan və Gəncədən gələn nümayəndələr qeyd etdilər ki, mövcud yerli hökuməti Azərbaycanın təmsilçiləri kimi tanıyırlar və onunla birgə işləyəcəklər. Onların bu bəyanatına əsasən, Azərbaycan Hökumətindən buraya öz məmurlarını göndərmək xahiş olundu. M.Mirbağırov könüllü surətdə Azərbaycana birləşmək barədə rəsmi akt tərtib etməyi və bunun üçün də komissiya seçməyi məsləhət gördü. Siyasi, iqtisadi, hərbi, mülki və mədəni məsələlərə dair maddələrdən ibarət akt hökumətin, Milli Şuranın və ətraf əhalinin nümayəndələri tərəfindən imzalanaraq, Azərbaycan Hökumətinə çatdırılmaq üçün xüsusi nümayəndə heyətinə (Naxçıvandan 2, Şərur, Zəngibasar və Vedibasarın hərəsindən 1 nəfər olmaqla) təqdim edildi.

M.Mirbağırovun Naxçıvanda olduğu müddətdə yerlərdə hərbi işin vəziyyəti də öyrənildi və onun yenidən təşkili üçün bölgəyə silah gətirilməsi, Vedidə, Şərur, Naxçıvan və Ordubadda 20 piyada rotası, bir batareya üçün artilleriya komandası, 400 nəfərlik süvari hissəsi, pulemyot dəstəsi və təlim komandasının təşkili qərara alındı. M.Mirbağırov bölgədəki və ətraf yerlərdəki hərbi-siyasi vəziyyətlə tanış olduqdan, türk-müsəlman əhalisinin, ictimai qüvvələrin mövqelərini və qarşılıqlı münasibətlərini dərindən araşdırdıqdan sonra Azərbaycan Hökumətinə aşağıdakı təklifləri vermişdi:

– bu mahalı idarə etmək üçün Müttəfiqlərin, İran və Ermənistanın təsirinə qarşı mübarizə aparmağa qabil olan, özgə təsiri altına düşməyən və müəyyən məqsədyönlü siyasəti inadla və ardıcıllıqla həyata keçirən, habelə iradəli, cəsur, qətiyyətli, rüşvətə meyl etməyən azərbaycanlı general-qubernator təyin olunmalıdır;

– bölgəyə hərbi nazirliyin yuxarıda sadalanan keyfiyyətlərə malik olan nümayəndəsi də göndərilməlidir;

– mülki və məhkəmə idarələrinin rəhbərliyinə baş məmurlar mütləq azərbaycanlılardan təyin edilməlidir;

– hərbi işi təşkil etmək üçün göndərilən yerli zabitlər kifayət etmədiyindən bölgəyə əlavə zabitlər dəstəsi yollamaq lazımdır;

– Azərbaycanın uzaq ucqarları, məhsuldar torpağı, çoxlu məhsulu, duzu, digər faydalı mineralları olan və Müttəfiqlərin, fars-erməni diplomatiyasının məkrli siyasəti ilə üzləşən Naxçıvan və Şərur Azərbaycan Cümhuriyyəti tərəfindən səxavətlə təchiz olunmalıdırlar.

Bölgədəki vəziyyətin ağırlığını, oradakı problemlərin təxirə salınmadan həllinin zəruriliyini, səfərin əhəmiyyətini və yekunlarını əsas tutaraq, M.Mirbağırov ümumdövlət məsələlərinə aid olan bir məruzə kimi onun Nazirlər Şurasının müzakirəsinə təqdim olunmasını da məsləhət görmüşdü.

İrəvan Quberniyası Müsəlmanlarının Həmyerlilər Cəmiyyətinin fəaliyyəti, xüsusilə M.Mirbağırovun missiyası müəyyən nəticələr verdi. Belə ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin 1919 il 28 fevral tarixli qərarı ilə Naxçıvan general-qubernatorluğu (arxiv sənədlərində Cənub-Qərbi Azərbaycan general-qubernatorluğu da adlandırılır) yaradıldı. M.Mirbağırovun məruzəsində qaldırılan məsələlər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti və Parlamentinin iclaslarında müzakirə olunaraq, müvafiq qərarlar qəbul edildi və tədbirlər görüldü. Cəmiyyətin çoxşaxəli fəaliyyəti və missiyanın yekunları 1919 ilin may-iyul aylarında ingilislərin Naxçıvan mahalında yaratdıqları "erməni idarəçiliyi"nə son qoyulmasına ciddi təsir göstərdi.

Ədb.: Musayev İ., Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), B., 1996.

İRƏVANIN ERMƏNİLƏRƏ GÜZƏŞT EDİLMƏSİ – İrəvan şəhərinin siyasi mərkəz kimi ermənilərə verilməsi haqqında Azərbaycan Milli Şurasının qərarı (1918, 29 may). Zaqafqaziya seyminin dağılmasından sonra (1918, 26 may) erməni milli şurası Tiflisdə Ermənistan (Ararat) Respublikasının yaradıldığını elan etdi. 1918 il mayın 29-da Tiflisdə Azərbaycan Milli Şurasının iclası keçirildi. İclasın 3 nömrəli protokoluna görə, Fətəli xan Xoyski şura üzvlərinin Azərbaycan və Erməni federasiyası ərazilərinin

İRƏVAN QUBERNİYASI
ETNOQRAFİK XƏRİTƏ
TİFLİS QUBERNİYASI
YELİZAVETPOL (GƏNCƏ) QUBERNİYASI
QARS VİLAYƏTİ
TÜRKİYƏ
İRAN
GÖYCƏ GÖLÜ
Araz
Arpaçay
ALEKSANDROPOL
İRƏVAN
YENİ BAYAZİD
NAXÇIVAN
Qızılqoç
Elli Qarakilsə
Ələxan
Yasaul
Güllübulaq
Carcur
Nalbənd
Hamamlı
Qaltaxçı
Saral
Sisiamədən
Qışlaq
Yaqublu
Vartanlı
Böyük Qarakilsə
Voskresenka
Qarakilsə
Böyük Kəpənək
Bozkənd
Nikitino
Dovşanqışlaq
Horum
Kaftarlı
Mirək
Tayçarıq
Semyonovka
Qıpçaq
Hacıxəlil
Corcar
Mollagöycə
Baş Abaran
Rəndamal
Nadejdino
Söyüdlü
Əliqoçaq
Dərəçiçək
Qarakilsə
Aleksandrovka
Cil
Bayram-kənd
Ərzəkənd
Aşağı Axtı
Ağzıbir
Talin (köhnə)
Mehriban
Kənkan
Aşağı Ağcabala
Karbi
Yeqvard
Qoş
Əştərək
Qızıl Teymur
Başkənd
Dəliqardaş
Böyük Məzrə
Aqvanatun
Arınc
Kəmrəz
Qamışlı
Eçmiədzin
Gölkənd
Alçalı
Basarkeçər
Xeyribəyli
Sərdarabad
Köçərli
Şirabad
Baş Qarni
Qalalı
Yuxarı Qaranlıq
Kulıq
Kürdqulu
Xatun
Böyük Şəhriyar
Sorlu Dəmirçi
Göl Aysorlar
Cavanlı
Oğruca
Qazıqışlaq
Evcilər
Cobankərə
İmanağalı
Dvin Aysorlar
Çiqdamlı
Nəzirvan
Evcilər
Daşburun
Kəmərli
Ərmuk
Astaflu
Güllücə
Yaycı
Bulaqbaşı
Böyük Vedi
Qaraxaç
İqdır
Aralıq Başkənd
Əliməmməd qışlağı
Alagöz
Əliqoçaq
Dəvəli
Həsənkənd
Zor
Qozluca
Qındıyaz
Qırmızıqanlar cəmiyyəti
Keşişkənd
Arpa
Hacıqanlar cəmiyyəti
Sədərək
Kültəpə
Xınalıq
Cil
Paşalı
Yaycı
Martiros
Qarabucaq
Zeyvə
Yengicə
Baş Noraşen
Digah Almalı
Ələkli
Çomaxtur
Karmalinovka
Püsyan
Əznəbürt
Qarababa
Qıvraq
Xok
Cəhri
Sirab
Şıxmahmud
Yarımca
Qazançı Milax
Tumbul
Bist
Təzəkənd
Əbrəqunis
Nehrəm
Biləv
Subatan dizə
Çənənəb
Dırnıs
Yuxarı Əylis
Yaycı
Vənənd
Aşağı Əylis
Xanağa
Yuxarı Aza
Dəstə
ORDUBAD
Kilit
1
2
3
4
5
6
7
Azərbaycanlılar
Azərbaycanlıların başqa etnoslarla (ermənilər, kürdlər, ruslar və b.) qarışıq yaşadığı ərazilər
QƏZALAR
1.ALEKSANDROPOL
2.EÇMİƏDZİN
3.SÜRMƏLİ
4.İRƏVAN
5.YENİ BAYAZİD
6.ŞƏRUR-DƏRƏLƏYƏZ
7.NAXÇIVAN
1886-cı ilin məlumatına əsasən tərtib edilmişdir.

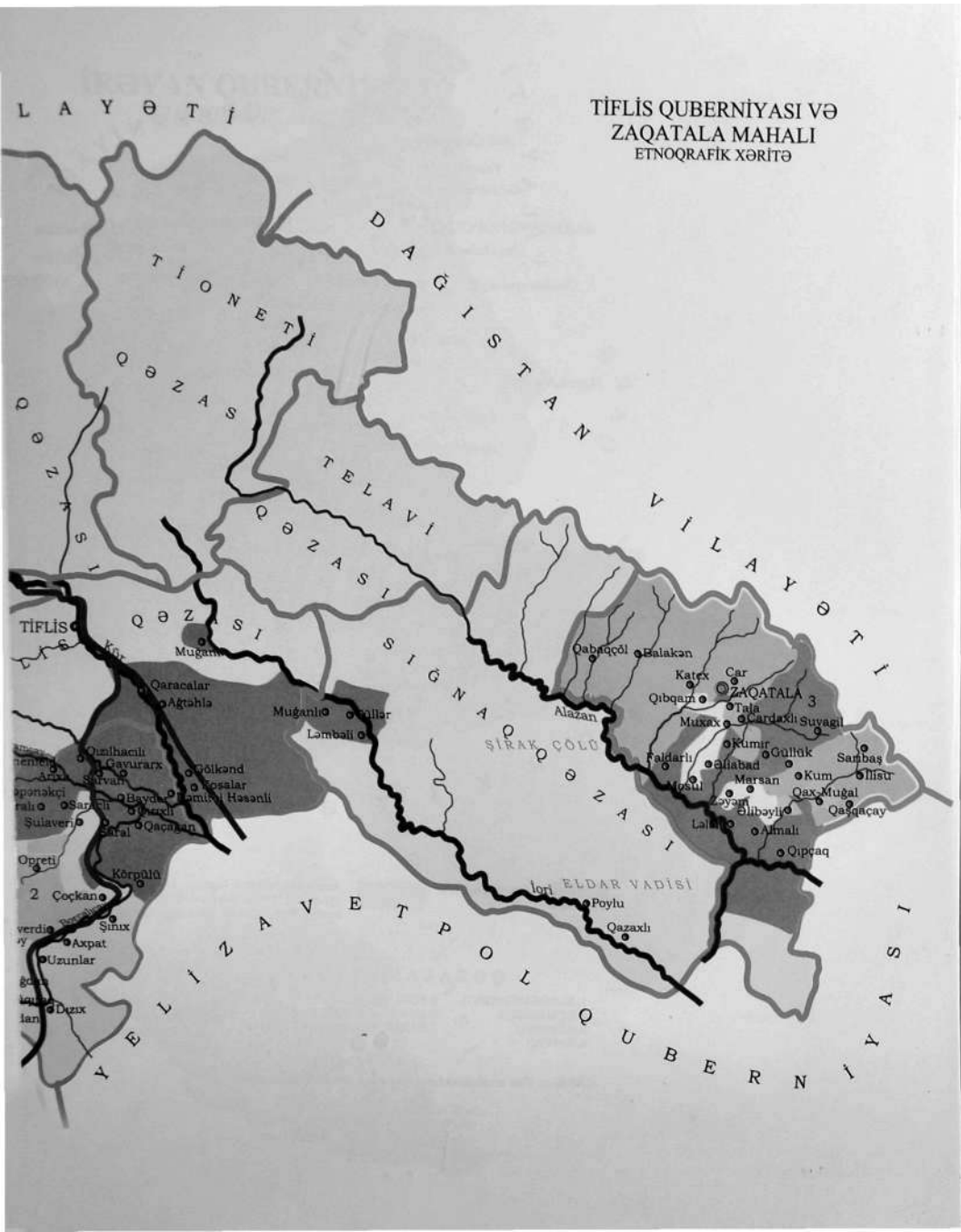

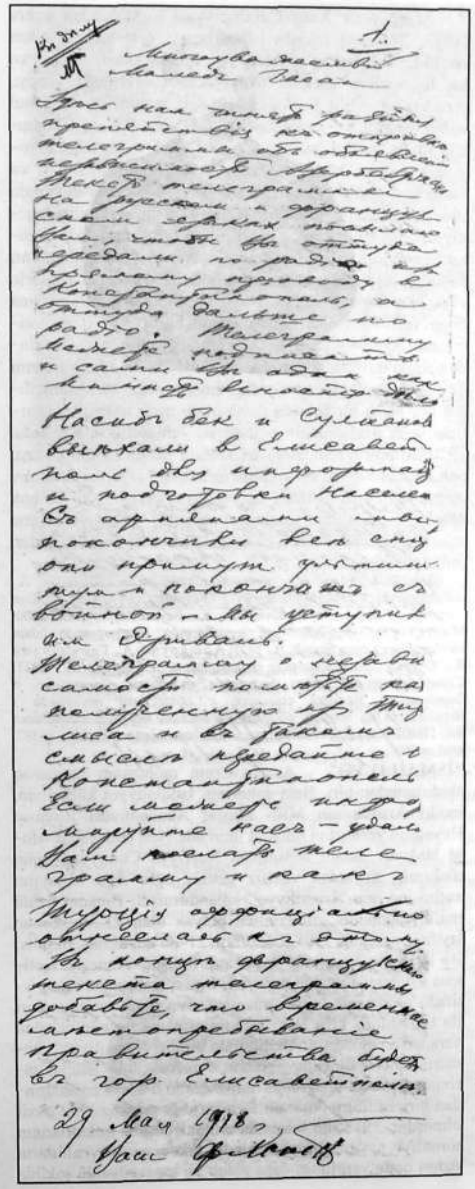

sərhədləri məsələsinə dair erməni milli şurası ilə apardıqları danışıqların nəticələri barədə məruzə etmişdir. Xoyski məruzəsini Ermənı federasiyasının yaradılması üçün onlara siyasi mərkəz lazım olduğunu, Aleksandropolun (Gümrü) Türkiyəyə keçməsindən sonra belə mərkəzin yalnız İrəvan ola biləcəyi haqqında məlumat verdikdən sonra İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsinin zəruri olduğunu bildirmişdir. Xəlil bəy Xasməmmədov, Məmməd Yusif Cəfərov, Əkbər ağa Şeyxülislamov, Məhəmməd Məhərrəmov bu məsələ üzrə çıxış edərək, İrəvanın ermənilərə güzəştini tarixi zərurət, labüd bədbəxtlik adlandırdılar. Bu məsələ üzrə səsvermə nəticəsində 28 Şura üzvündən 16-sı İrəvanın güzəşt edilməsinin lehinə, 1 nəfər əleyhinə səs vermiş, 3 nəfər bitərəf qalmışdır (protokolda belə göstərilmişdir). Beləliklə, Azərbaycan Milli Şurası İrəvanın Ermənistana güzəştə gedilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumətinin baş naziri Fətəli xan Xoyski mayın 29-da xarici işlər naziri Məmməd Həsən Hacınskiyə yazırdı: ***"Biz ermənilərlə bütün mübahisələrə son qoyduq, onlar ultimatumu qəbul edəcək və müharibəni qurtaracaqlar. Biz İrəvanı onlara güzəştə getdik".*** Milli Şuranın iyunun 1-də keçirilən iclasında həmin məsələyə yenidən baxılaraq, bu qərara protest elan edildi. Onu Şuranın İrəvandan olan 3 üzvü imzalamışdı. Milli Şura protesti müzakirə olunmadan iclas protokoluna əlavə etməyi qərara aldı. İrəvanın ermənilərə güzəşt olunması haqqında qərarın qəbul edilməsi, onun əsaslandırılması üçün gətirilən bütün dəlillərə baxmayaraq, siyasi cəhətdən tamamilə səhv addım idi. Erməni hökuməti Tiflisdən İrəvana köçdükdən sonra İrəvanda və Azərbaycanın digər tarixi torpaqlarında azərbaycanlılara qarşı soyqırımı törətdi. İrəvan azərbaycanlıları həm daşnak (1918-20), həm də Sovet (1920-91) hökumətinin məqsədyönlü qırğın və deportasiya siyasətinə məruz qaldı, İrəvanda azərbaycanlılara məxsus maddi mədəniyyət abidələri dağıdıldı, onların ermənıləşdirilməsi tədbirləri həyata keçirildi. 1980 illərin sonlarından başlayaraq azərbaycanlılar İrəvan şəhərindən tamamilə çıxarıldı.

Ətr.: Fətəli Xan Xoyski.Həyat və fəaliyyəti (sənəd və materiallar). B.,1998; Азербайджанская Республика. Документы и материалы. 1918-1920 гг., Б., 1998; Köçərli T. Qarabağ, B., 2002.

İSGƏNDƏROV Ağalar Məşədi Abbasqulu oğlu (sentyabr, 1899, Şamaxı – ?) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Şamaxı realnı məktəbini bitirmişdir (1918). Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini kimya sahəsində davam etdirmək üçün Berlin Universitetinə (Almaniya) göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənən

Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının 1923-25 illər üçün məlumatında onun təhsilinin bitməsinə 1 il qaldığı göstərilirdi. Sonrakı taleyi barədə məlumat aşkar olunmamışdır.

İSLAMÇILIQ – islam birliyinə, onun əxlaqi-etik prinsiplərinə əsaslanan ideya-siyasi cərəyan. İlk vaxtlar ittihadi-islam (ərəb dilində "ittihad", yəni "birlik", "həmrəylik" və islam sözlərindən) adlanırdı. Antiislam mövqedə duran siyasi və ideoloji qüvvələr onun mütərəqqi mahiyyətini təhrif edərək, mürtəce damğa vurmuş, *panislamizm* ideya-siyasi cərəyanı kimi təqdim etmişlər. İslamın meydana gəlməsi bəşər tarixində mütərəqqi hadisə oldu. Dünyanın bir sıra ölkələrində onun yayılması və hakim mövqeyə keçməsi ilə islam ölkələri və onları birləşdirən islam mədəniyyəti təşəkkül tapdı. Səlib yürüşləri Böyük Coğrafi kəşflər və müstəmləkə işğallarının başlanması nəticəsində müsəlman ölkələrinin siyasi və sosial-iqtisadi inkişafının ləngiməsi, Qərb dövlətlərinin müstəmləkəsinə çevrilməsi üçün əlverişli şərait yaratdı. Lakin tədricən müsəlman ölkələrində milli oyanış başlandı. 19 əsrdən müstəmləkə rejimlərinə qarşı milli azadlıq hərəkatı genişləndi. İttihadi-islam ideyası bu mübarizənin ideoloji cəhətdən əsaslandırılmasında, böyük dövlətlərin, xüsusilə Rusiya imperiyasının dini-milli ayrı-seçkilik siyasətinə qarşı müsəlman xalqlarının həmrəyliyində mühüm rol oynadı. İttihadi-islam ideya-siyasi cərəyanının banisi böyük Azərbaycan mütəfəkkiri Seyid Cəmaləddin *Əfqani* (1839-97) idi. Əfqaninin ideya-siyasi baxışları qısa müddətdə islam ölkələrində özünə xeyli tərəfdar tapmış, geniş kütlələrin siyasi fəaliyyət proqramına çevrilmiş, müstəmləkəçilər dairəsində əks reaksiya yaratmışdı. İttihadi-islam nəzəriyyəsi Rusiya müsəlmanları içərisində də geniş yayılmışdı. 1897 ildə birinci ümumrusiya əhali siyahıyaalınmasının yekunlarına görə, Rusiyada pravoslavlardan (87,1 milyon, yaxud 76%) sonra, ən çoxsaylı konfessiya müsəlmanlar (13,9 milyon, yaxud 11,9%) idi. Azərbaycanda Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə, Axund Yusif Talıbzadə, Mirzə Əbdürrəhim Talıbov və başqaları ittihadi-islam ideyasının üstünlüklərini qeyd etmişdilər. Ə.Ağayevə görə "ittihadi-islam" ideyası üçün islamda əlverişli zəmin olmasına baxmayaraq, o, Əfqaninin zühuru ilə dünya üzü görmüşdü. Ə.Ağayev və Ə.Hüseynzadə ümumislam reallığı ilə yanaşı, bilavasitə Azərbaycan gerçəkliyini özündə əks etdirən baxışları ilə ittihadi-islamı yeni orijinal müddəalarla zənginləşdirmişlər. Azərbaycanda ittihadi-islam ideyasına əsaslanan siyasi partiya və təşkilatlar da təşəkkül tapmışdı. Ona görə də Rusiyada islam birliyi ideyasına, onun hər cür təzahürünə qarşı panislamizm damğası vurulur, əleyhinə amansız mübarizə aparılırdı. Pravoslav əhaliyə daha geniş hüquqlar verilməklə bərabər, müsəlmanlar arasında xristianlığın zorla yayılması, müsəlmanların hüquqlarının tapdanması kimi vasitələrdən də istifadə edilirdi. Təsadüfi deyildir ki, Rusiyanın daxili işlər naziri P.Stolıpin 1911 il yanvarın 15-də Nazirlər Şurasına "Müsəlman əhalisi arasında panislamizm və panturanizm təsirinə əks təsir tədbirləri haqqında" məruzə təqdim etmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra (1918, 28 may) ölkədə islama qarşı ayrı-seçkiliyə son qoyuldu, islamçılıq dövlət bayrağında (yaşıl rəng) və ideologiyasında rəsmən təsbit olundu. Bununla yanaşı, Azərbaycan Milli Şurasının 1918 il mayın 28-də qəbul etdiyi *İstiqlal bəyannaməsində* Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin "millət, məzhəb... fərqi gözləmədən qələmrovunda yaşayan bütün vətəndaşlarına hüquqi-siyasiyyə və vətəniyyə təmin elədiyi", Cümhuriyyət "ərazisi daxilində yaşayan bircümlə millətlərə sərbəstanə inkişafları üçün geniş meydan buraxdığı" göstərilirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasətində bilavasitə dövlət maraqları üstünlük təşkil edir, həm islam, həm də xristian dövlətlərlə sülh, dostluq və əməkdaşlıq münasibətləri qurulmasına önəm verilirdi. Bolşevik Rusiyasının hərbi müdaxiləsi nəticəsində Azərbaycanda Xalq Cümhuriyyətinin devrilməsindən sonra qurulan sovet hökuməti (1920, 28 aprel) ateizmi öz rəsmi ideologiyasının tərkib hissəsi elan etdi. İslamçılığın hər hansı bir şəkildə təzahürünə qarşı mübarizə aparmaq üçün panislamizm uydurması yenidən bərpa olundu. 1920-30 illərin repressiyaları zamanı pantürkizmlə yanaşı, panislamizm də Azərbaycanın mütərəqqi ziyalılarını məhv etmək üçün əsas "ittiham"lardan birinə çevrilmişdi. Bir çox ölkələrdə müsəlman xalqlarının dirçəlişi və birliyinə qarşı mürtəce "panislamizm" baxışının müxtəlif formalarından indi də istifadə olunur.

Əd.: Bünyadov Z., Qırmızı terror, B., 1993; Göyüşov A., Azərbaycanda ittihadçılıq, B., 1997; Qasımov M., Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti, B., 2000; Mustafayev Q., XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqidi, B., 1973; Аршаруни А., Габидуллин Х., Очерки панисламизма и пантюркизма в России, М., 1931, Стенографический отчет заседания отделения Советского и Зарубежного Востока совместно с обществом историков - марксиситов по вопросу обсуждения доклада научного сотрудника Аз. ГНИИ Хулуфлу «Панисламизм как идеология». ГААР., ф.387, оп.1, д.269.

"İSMAİLİYYƏ" – Azərbaycanın möhtəşəm memarlıq abidələrindən biri. Bakı şəhərinin İstiqlaliyyət küçəsində, indiki Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin yerləşdiyi binanın ilkin adı. Neft sənayeçisi Musa Nağıyev binanı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti üçün tikdirmiş, həyatdan vaxtsız getmiş oğlu Ağa İsmayılın xatirəsinə onu "İsmailiyyə" adlandırmışdı. Binanın özülü mülki mühəndis, milliyyətcə polyak olan İ.K.Ploşkonun layihəsi əsasında 1908 il dekabrın 21-də qoyulmuş, tikintisi isə 1913 ilin əvvəlində başa çatdırılmışdır. Venesiya qotikası üslubunda ucaldılmış, yerli inşaat materiallarından istifadə olunmaqla, milli ornament və xəttatlıq nümunələri ilə bəzədilmiş bina Bakı şəhərinin memarlıq görüntüsünü yaradan ən möhtəşəm tikililərdən biridir. "İsmailiyyə" memarlıq incisi olmaqla bərabər, Azərbaycanın istiqlal tarixinə müstəqillik uğrunda mübarizənin əsas qərargahlarından biri, milli məfkurənin formalaşdığı mərkəz kimi daxil olmuşdur. 1918 ilin martında erməni-daşnak quldurlarının törətdiyi soyqırımı nəticəsində təkcə azərbaycanlıların özləri qətlə yetirilmir, daha planlı və məqsədyönlü şəkildə

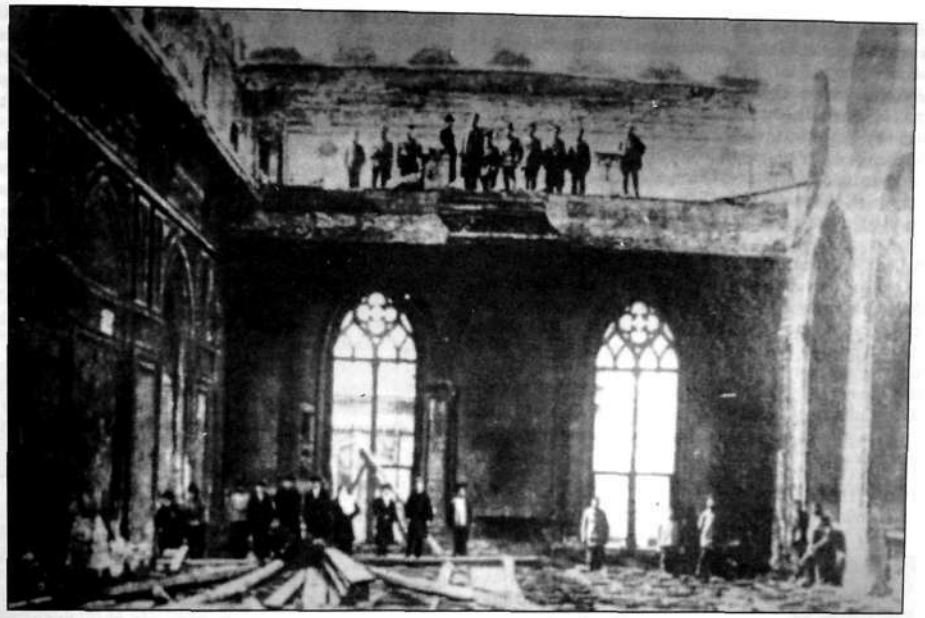

İsmailiyyə binasının ermənilər tərəfindən yandırılması. 1918, mart

xalqın mədəniyyət abidələri də məhv edilirdi. Erməni daşnaklarının Bakıdakı "mədəniyyət genosidi" mətbuatda ayrıca mövzuya çevrilmişdi. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Mirzə Bala Məmmədzadə, Seyid Hüseyn həyəcanlı yazılarla çıxış edirdilər. Şəhər memarlığına ən böyük qəsdin ünvanı kimi "İsmailiyyə" seçilmişdi. 1918 ilin qanlı mart günlərində erməni-daşnak quldurları bolşevik vandalları ilə birlikdə "İsmailiyyə"ni talan edib tamamilə yandırmışdılar. "Azərbaycan", "İstiqlal", "Bəsirət" və başqa milli mətbuat orqanlarında dərc edilən yazılarda "İsmailiyyə" binasının başına gətirilən dəhşətlərdən, onun gələcək taleyindən ürək ağrısı ilə söhbət açılırdı. Seyid Hüseyn və Əlabbas Müznib bu yöndə daha çox iş görürdülər. "İsmailiyyə yanğını" bədii-ictimai fikirdə də bir yanğına çevrilmişdi. "Yaşıl qələm" ədəbi birliyi həmin mövzuda ən yaxşı bədii əsər üçün müsabiqə də elan etmişdi. Bu müsabiqədə birinci yeri Seyid Hüseynin 1919 ildə yazdığı ***"Həzin bir xatirə. "İsmailiyyə"*** adlı hekayəsi tutmuşdu. Ədib "İsmailiyyə"ni xalqın arzu və əməldən tikdiyi azadlıq və istiqlal məbədgahı kimi, ***"milli ənənələrimizin doğulduğu yer", "Azərbaycan hürriyyəti və istiqlaliyyəti məfkurəsini bətnində bəsləyən və ərsəyə yetirən ana"*** kimi tərənnüm edirdi. Müəllif "bu abidə bir çox şad və qəmli günlərin şahididir" deməklə "Nicat" və "Səfa" maarif cəmiyyətlərinin, "Səadət" ruhani cəmiyyətinin, cahan savaşı illərində "Qardaşlıq köməyi" idarəsinin burada yerləşdiyini yada salırdı. Seyid Hüseyn bu binanı ən çox ona görə müqəddəs sayırdı ki, Qafqaz müsəlmanlarının birinci qurultayı burada keçirilmiş, "muxtariyyət və ədəmi-mərkəziyyət" fikri burada yaranmışdı. Yazıçı bu mövzunu yenidən işləyərək "İsmailiyyə" adı ilə "İstiqlal" qəzetində (1920, 4 fevral) dərc etdirmişdi. Seyid Hüseyn burada keçirilən *"gurultulu iclasları, məslək mübarizələrini"* yada salaraq, fəryadla bildirirdi ki, *"yandırılan nə "Müsavat" bürosu, nə də "Hümmət", müsəlmançılıq və sairə firqə və təşkilatlardır. Xaincəsinə yandırılan İsmailiyyə binasıdır, millətimizin müqəddəs azadlıq və istiqlal məbədgahıdır".* Lakin hekayə nikbin və rəmzi bir ovqatla tamamlanır, müəllif məbədgahın həqiqətən yanması xəbərinə *"Yalandır, inanma!"* deyirdi. *"Bilirmisiniz İsmailiyyənin yandırıla bilmədiyini aləmə isbat edən bir həqiqət hanksıdır? Azərbaycan parlamanı üzərindəki üçrəngli və səkkiz guşə yıldızlı təmuc üçün Azərbaycan bayrağı!".*

Əd.: Фатуллаев Ш.С., Градостроительство Баку XIX – начала XX вв., Б., 1978.

İSMAYILOV Rəşid bəy Əsəd oğlu (1877, İrəvan – 1941, Bakı) – publisist, tarixçi və pedaqoq. İrəvan müəllimlər seminariyasını bitirmiş, "Şərqi-Rus" qəzetində fəaliyyətə

başlamışdır. Bununla yanaşı, Qafqazda və Rusiyanın mərkəzində çap olunan rusdilli mətbuatda ("Sankt-Peterburqskiye vedomosti" və s.) məqalələr dərc etdirmişdir. Dövrün görkəmli şəxsiyyətləri Cəlil Məmmədquluzadə, Məhəmməd ağa Şahtaxtlı, Əhməd bəy Ağayev (Ağaoğlu), Əlimərdan bəy Topçubaşov və b. ilə sıx əlaqələri olmuş, onlarla birlikdə fəaliyyət göstərmişdir. "Şərqi-Rus" qəzetinin nəşri dayandırıldıqdan sonra "Novoye obozreniye" qəzetinin müsəlman həyatı və Yaxın Şərq şöbələrinə rəhbərlik etmişdir. "Müxtəsər Qafqaz tarixi və Zaqafqaziyada zühur edən məşhur türk ədib və şairlərinin müxtəsər tərcümeyihalları" kitabını (Tiflis, 1905) yazmış, Z.Antonovun "Koroğlu" pyesini gürcü dilindən çevirmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Nazirlər Şurasında məsul vəzifədə çalışmışdır. Cümhuriyyətin süqutundan sonra Bakıdakı 18 nömrəli məktəbdə tarix müəllimi işləmişdir. 1923 ildə "Azərbaycan tarixi" adlı kitabı çap olunmuşdur. Əsərdə "Mavərayi-Qafqazın elani-istiqlalı" hissəsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ərəfəsindəki vəziyyətə, "Azərbaycan Cümhuriyyəti" bölməsi isə bilavasitə onun qurulmasına və fəaliyyətinə həsr edilmişdir.

Əsəri: Azərbaycan tarixi, B., 1993.

İSMAYILOV Tağı Mahmud oğlu (1885, indiki Şərur rayonunun Çomaxtur k. – 1958, orada) – Azərbaycanın istiqlalı uğrunda mübariz. İlk gəncliyindən cəsarətli görüşlərinə görə Şimali Qafqaza sürgün olunmuşdu. 1902 ildə Naxçıvan-İrəvan dəmir yolunun inşasında iştirak etmişdir. Rusiyanın hərbi qüvvə və texnikasını daşımaq üçün çəkiləcək Şahtaxtı-Maku-Bayazid dəmir yolunun tikintisində işləyərkən əsgərlər arasında təbliğat işi apararaq, "Şahtaxtı fəhlə, kəndli və əsgər soveti"nin yaradıcılarından (1917), 1918-19 illərdə Şərur mahalına basqın edən daşnaklara qarşı döyüşçü dəstələrinin təşkilatçılarından olmuşdur. Şərur mahalının kəndlərini erməni quldurlarından təmizləyən türk hərbi hissələrinin tərkibində həmkəndlilərindən ibarət könüllü döyüşçü dəstələrində vuruşmuşdur. İsmayılov Xok kəndi (Naxçıvan) altında daşnak ordusuna son zərbənin endirilməsində göstərdiyi igidliyə görə "Türk çapı" adlanan silah və qəbzəsi qiymətli daşlarla bəzədilmiş gümüş xəncərlə təltif edilmişdi. Onun komandiri olduğu partizan dəstəsi 1920 il iyulun 28-də Dərələyəz dərəsindən Şərur mahalına hücum edən daşnak quldur dəstəsinə qarşı döyüşlərdə xüsusilə fərqlənmişdi. 1920-22 illərdə Abbasqulu bəy Şadlinskinin "Qırmızı tabor"unun komandirlərindən idi. Sovet dövründə Şərurda bank və kooperasiya strukturlarının təşkilatçılarından olmuşdur.

İSMAYILZADƏ İbrahim (?–?) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin deputatı. Azərbaycan Milli Şurasının *"Azərbaycan Məclisi Məbusanının tasisi haqqında qanun"*-una (1918, 19 noyabr) əsasən seçilmişdir. Sosialistlər fraksiyasına daxil idi.

İSRAFİLBƏYLİ Ağababa Nəcməddin oğlu (1884, Şamaxı – 1968, Bakı) – maarifçi ziyalı, yazıçı. Şamaxıda mollaxanada və dördsinifli şəhər məktəbində (1891-1902) oxumuşdur. Petrovsk-Portda (Mahaçqala) Nikolay şəhər məktəbinin nəzdində birillik pedaqoji kurs bitirmiş (1903), ibtidai məktəb müəllimi vəsiqəsi almışdır. Bakı quberniyasının Quba və Göyçay qəzalarında (1903-07), Kürdəmir kənd və vağzalətrafı məhəllələr məktəbində müdir (1904-07) işləmişdir. 1907 ildən isə müsabiqə yolu ilə *təyinat aldığı Bakıda müəllimlik etmişdir.*

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə xalq maarifi sahəsində fəaliyyətini davam etdirmiş, 1919 ilin mayında "Bakı və ətraf rayonların türk müəllimlər ittifaqı"nın sədri seçilmişdi. 1919 ildə üç hissədən ibarət "Təzə elmi-hesab" adlı dərsliyi çap olunmuşdur. İsrafilbəyli bədii-publisistik yaradıcılıqla da məşğul olmuş, "Tərəqqi", "Sədayi-həqq" qəzetlərində sosial problemlərə və təlim-tərbiyə məsələlərinə dair məqalələr, "Məktəb" jurnalında müəllifi olduğu və tərcümələrdən ibarət uşaq hekayələri dərc etdirmişdir. "Səbzəlinin toyu" adlı komediyası var. "Ağıllı qız" (1913), "Pişik balası" (1913) kitabları nəşr olunmuşdur. Sovet hakimiyyəti illərində Nəriman Nərimanov adına texnikumda müəllimlik etmiş, "Qırmızı günəş" (1921) adlı uşaq jurnalının redaktoru işləmiş, "Molla Nəsrəddin" jurnalında müxtəlif imzalarla 30-a yaxın felyeton dərc etdirmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə İsrafilbəylinin bədii-publisistik fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişdir.

Əd.: Məmmədov Ə., Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı, B., 1977; Məmmədov X., Xalq müəllimi. "Molla Nəsrəddin" yazır, "Azərbaycan müəllimi"qəzeti,1984;Namazov Q.,Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı,B., 1984.

İSRAFİLBƏYOV (Qədirli) Möhsün Nəcməddin oğlu (12.8.1893, Şamaxı – 1941) – ictimai-siyasi və dövlət xadimi, Azərbaycanda səhiyyə işinin təşkilatçılarından biri, professor (1934). Kiyev Universitetində təhsil aldığı dövrdə (1911-17) tələbələrin inqilabi nümayişlərində iştirak etmiş, 1911 ildə Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə (bolşeviklər) Partiyası [RSDF(b)P] sıralarına daxil olmuşdur. Fevral inqilabından (1917) sonra Bakıya qayıtmış, "Hümmət" (bolşevik) təşkilatının katibi və büro üzvü, RSDF(b)P Bakı Komitəsinin və Bakı Sovetinin üzvü seçilmişdir. 1918 ilin martında Lənkəran, Cavad, Şamaxı qəzalarının fövqəladə komissarı təyin olunmuşdur. 1918 ilin iyulunda V Ümumrusiya Sovetlər qurultayına nümayəndə göndərilmişdir. 1918 ilin avqustunda Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası (RSFSR) Xalq Milli İşlər Komissarlığında işləmişdir. Az sonra Həştərxana göndərilmiş, Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası [RK(b)P] Həştərxan Quberniya Komitəsinin, Quberniya İcraiyyə Komitəsinin üzvü seçilmiş, sədr müavini, səhiyyə şöbəsinin müdiri vəzifələrində işləmişdir. 1919 ilin mayında RSFSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığının Yaxın Şərq şöbəsində çalışmışdır. 1920

ildən Azərbaycan İnqilab Komitəsi və Azərbaycan K(b)P Mərkəzi Komitəsinin tərkibinə daxil idi. Azərbaycan SSR Xalq Hərbi-Dəniz İşləri Komissarlığı Siyasi İdarəsinin rəisi işləmişdir. Nəriman Nərimanovun yaxın silahdaşı olmuş, partiyadaxili ixtilaflarda onun mövqeyini dəstəkləmişdir. 1921-22 illərdə Azərbaycan SSR Xalq İctimai Təminat Komissarı, 1922-34 illərdə Xalq Səhiyyə Komissarı işləmiş, 1934–37 illərdə Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti yanında malyariya və s. tropik xəstəliklərə qarşı mübarizə komitəsinin sədri vəzifəsində çalışmışdır.

Azərbaycanda malyariya, traxoma və s. xəstəliklərin ləğv edilməsində İsrafilbəyovun böyük xidməti olmuşdur. Repressiyaya məruz qalmış, ölümündən sonra bəraət verilmişdir.

Əsəri: Проблемы борьбы с малярией в Азербайджанской ССР, Б.,1937.

Əd.: Кадырлы А., М.Н.Кадырлы (Исрафилбеков),Б.,1970.

İSRAFİLOV İsrafil (? –?) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun zabiti. 1918 ildən Cümhuriyyət ordusu sıralarında xidmət etmişdir. Azərbaycan Hökumətinin 11 yanvar 1919 il tarixli qərarı ilə ona podpolkovnik hərbi rütbəsi verilmişdir. Hərbi nazirin 14 yanvar 1919 il tarixli əmri ilə 1-ci Cavanşir piyada alayının komandiri, 19 fevral 1919 il tarixli əmri ilə isə hərbi nazirin yanında tapşırıq zabiti vəzifəsinə təyin edilmişdi. 1919 il iyunun 25-də imzalanmış başqa bir əmrlə İsrafil İsrafilov yenicə formalaşdırılmağa başlayan 5-ci Bakı piyada alayına komandir təyin olunmuşdu. Lənkəran əməliyyatında və Qarabağda erməni qiyamının yatırılmasında alayı ilə birlikdə fəal iştirak etmişdi. Cümhuriyyətin süqutundan sonra Türkiyəyə mühacirət etmişdir.

İSTANBUL KONFRANSI (1918) – Mərkəzi Avropa İttifaqı ölkələri (Almaniya, Avstriya-Macarıstan, Türkiyə və Bolqarıstan) ilə Qafqaz (Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Dağlılar İttifaqı) dövlətləri arasında İstanbulda keçirilməsi nəzərdə tutulan beynəlxalq konfrans. Batum müqavilələri imzalandıqdan (1918, 4 iyun) iki gün sonra Gürcüstan hökuməti Almaniyanın Xarici İşlər Nazirliyinə verdiyi notada Brest-Litovsk sülhü əsasında Dördlər İttifaqı ilə Gürcüstan arasında əlaqələr yaratmaq məqsədilə konfrans keçirməyi təklif etdi. *1918 il iyunun 9-da Almaniya* cavab notasında konfrans çağırılmasına tərəfdar olduğunu bildirdi, lakin onun təkcə Gürcüstanla deyil, Qafqazdakı yeni respublikalarla birlikdə İstanbulda keçirilməsini təklif etdi. Almaniya öz müttəfiqlərini və Qafqaz respublikalarını Türkiyə vasitəsilə konfransa dəvət etdi. İyunun 17-də Fətəli xan Xoyskinin Gəncədə təşkil etdiyi 2-ci hökumət kabinəsinin iyunun 18-də qəbul etdiyi ilk qərarlarından biri Mərkəzi Avropa İttifaqı ölkələrinin İstanbul konfransına göndərilməsək Azərbaycan hökumət nümayəndə heyətini müəyyənləşdirmək oldu. Nümayəndə heyətinə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə (sədr), Xəlil bəy Xasməmmədov və Aslan bəy Səfikürdski daxil edildi.

Azərbaycan nümayəndələri iyunun 24-də İstanbula gəldi. İyulun əvvəllərində konfransa gəlmiş nümayəndələr bir sıra ikitərəfli gizli görüşlər keçirmiş və danışıqlar aparmışdılar. İkitərəfli danışıqların gedişində Qafqaz respublikalarını öz nüfuz dairələrinə daxil etmək uğrunda Almaniya ilə Türkiyə arasında gərgin mübarizə gedirdi. Bu mübarizədə gürcülər almanların, azərbaycanlılar isə türklərin tərəfdarı olduqlarını nümayiş etdirirdilər. Ermənilər tərəddüd keçirirdilər. Danışıqların gedişində Almaniya nümayəndələri belə bir qənaətə gəldilər ki, Bakı probleminin həllinin açarı Cənubi Qafqaz respublikalarında deyil, məhz Moskvadadır. Ona görə də Almaniya Sovet Rusiyası nümayəndələrinin İstanbul konfransına dəvət olunmasını təklif etdi. Türkiyə bu təklifi qəti surətdə rədd etdi. Bundan sonra almanlar Bakı və Azərbaycan barəsində Sovet Rusiyası ilə gizli danışıqlara girdilər. Berlində üç aya qədər davam edən Almaniya-Rusiya danışıqları, nəhayət, Brest müqaviləsinə əlavə olaraq, Türkiyədən gizli Almaniya ilə Sovet Rusiyası arasında 27 avqust sazişinin imzalanması ilə nəticələndi. 8 fəsil və 17 maddədən ibarət olan sazişin 6-cı fəsli bilavasitə Qafqaza, 14-cü maddəsi isə Azərbaycana aid idi. Burada göstərilirdi ki, Almaniya Qafqazda Gürcüstan hüdudlarından kənarda gedən hərbi əməliyyatlarda hər hansı üçüncü dövlətə heç bir əməli yardım etməyəcək. Rusiya Bakı vilayətində neft hasilatını bütün imkanları daxilində artıracağını, çıxarılan neftin dörddə bir hissəsini isə hər ay Almaniyaya verəcəyini vəd edirdi (bax *Brest-Litovsk sülh müqaviləsinə əlavə maxfi saziş*). Sazişin Qafqaza aid hissəsi, ilk növbədə, Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazi bütövlüyünə qarşı yönəlmişdi. Bu məsələ ilə əlaqədar M.Ə.Rəsulzadə İstanbuldan Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumətinə yazırdı: ***"Siz Bakını tutmalısınız ki, hamı baş vermiş fakt qarşısında qalsın".***

1918 il sentyabrın 15-də Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan hərbi qüvvələri Bakını azad etdi. Bu, Tələt paşanın Berlində almanlarla apardığı danışıqlara, həqiqətən, ciddi təsir göstərdi. Sentyabrın 23-də imzalanmış Almaniya-Osmanlı protokolu ilə Almaniya Rusiya ilə bağladığı 27 avqust sazişindən rəsmən imtina etdiyini bildirdi və Azərbaycanı diplomatik səhətdən tanıyacağını və ilk addım kimi, Bakıda tezliklə konsulluq açacağını vəd etdi. 1918 ilin payızında Almaniya-Türkiyə blokunun *dünya müharibəsində məğlubiyyəti nəticəsində oktyabrın* 30-da Türkiyə İngiltərə ilə ağır şərtlərlə *Mudros barışığını* (*1918*) imzalamağa məcbur oldu. Mudros barışığının 11-ci maddəsinə görə, Türkiyə orduları Cənubi Azərbaycanı və Cənubi Qafqazı tərk etməli idi.

1918 il oktyabrın axırlarında İstanbul konfransında iştirak etmək üçün Türkiyəyə getmiş Azərbaycan nümayəndə heyəti Mərkəzi Avropa ölkələrinin Cümhuriyyətin istiqlaliyyətini tanıyacaqlarına ümidlərini itirdi və yaranmış böhranlı vəziyyətdə konfransın artıq baş tutmayacağına əmin olaraq Bakıya qayıtdı.

Əd.: Həsənov C., Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), B., 1993; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты, Б., 1998; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика, Б., 1998; Топчибашев А.А., Дипломатические беседы в Стамбуле (1918-1920), Б., 1994.

İSTANBUL KONFRANSINA NÜMAYƏNDƏLƏR GÖNDƏRİLMƏSİ HAQQINDA QƏRAR – 1918 il iyunun 18-də Fətəli xan Xoyskinin başçılıq etdiyi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti tərəfindən qəbul edilmiş qərar. Həmin qərara əsasən, Mərkəzi Avropa İttifaqı ölkələrinin və Qafqaz dövlətlərinin İstanbulda keçiriləcək beynəlxalq konfransına Məhəmməd Əmin Rəsulzadə (sədr), ədliyyə naziri Xəlil bəy Xasməmmədov və Aslan bəy Səfikürdskidən ibarət nümayəndə heyətinin tərkibi təsdiq olunmuşdu. Hökumətin qərarından dərhal sonra nümayəndə heyəti təcili yola salınmışdı.

İSTANBULA DİPLOMATİK HEYƏTİN GÖNDƏRİLMƏSİ VƏ AZƏRBAYCANIN İRANDA DİPLOMATİK NÜMAYƏNDƏLİYİNİN TƏSİS OLUNMASI HAQQINDA QƏRAR – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin 1919 il avqustun 1-də qəbul etdiyi qərar. Qərarın birinci bəndi Yusif Vəzirovun (Çəmənzəminli) başçılığı ilə İstanbula diplomatik heyətin göndərilməsi barədə idi. İkinci bəndə əsasən, A.Ziyadxanov başda olmaqla, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin İranda diplomatik nümayəndəliyi təsis olunurdu.

İSTEHKAM İDARƏSİ – Azərbaycan milli ordusu istehkam bölmələrinin formalaşmasına, təlim-tərbiyəsinə, istehkam və digər hərbi xarakterli tikinti işlərinin aparılmasına rəhbərlik edən orqan. 1918 il noyabrın 15-də Ümumi qərargahın şöbəsi kimi yaradılmışdı. Qoşun hissələrinin təşkilinin sürətləndirilməsi ilə əlaqədar 1919 ilin əvvəlində İstehkam şöbəsinin strukturu və səlahiyyəti genişləndirildi. Onun bazasında İstehkam idarəsi yaradıldı və bu struktur Ümumi qərargahın tərkibindən çıxarılaraq, hərbi nazirə tabe etdirildi.

İstehkam idarəsi iki şöbədən ibarət idi: istehkam və mənzil şöbələri. İstehkam şöbəsi idarənin şəxsi heyətinin, ordunun bütün istehkam bölmələrinin və hərbi hissələrin istehkam ləvazimatı ilə təmin edilməsi, qala və mövqe tikililərinin layihələşdirilməsi və icrası, yolların, körpülərin, maneələrin və digər istehkam qurğularının layihələşdirilməsi və qurulması, mənzil şöbəsi isə yeni qışlaların və bütünlükdə, hərbi nazirliyin binalarının tikintisi, yenidən qurulması və təmiri, mövcud su xətlərinin bərpası və yenilərinin çəkilməsi, hərbi nazirliyin idarələri, müəssisələri və hissələri üçün binaların kirayə edilməsi ilə məşğul olmalı idi. Ümumi qərargahın tərkibindən çıxarıldıqdan sonra Topçu və İstehkam idarələrinin, həmçinin topçu və istehkam anbarlarının fəaliyyətinə nəzarət hərbi nazirin müavini Ə.Şıxlinskiyə həvalə olunmuşdu. 1919 il avqustun 16-da polkovnik Savlin xidmətdən tərxis olunduğu üçün İstehkam idarəsinin rəisi vəzifəsini müvəqqəti olaraq mühəndis Zübeyir bəy Teymurxanov icra etdi. Həmin il avqustun 31-də bu vəzifəyə general-leytenant Tarxanov təyin olundu.

İstehkamçılar məktəbinin məzunları

1920 ilin martında təchizat və təminat orqanlarında islahatların aparılması ilə əlaqədar İstehkam idarəsi Azərbaycan ordusu təchizat rəisi idarəsinin tərkibinə daxil edildi.

Ədəb.: Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998.

İSTEHKAMÇILAR MƏKTƏBİ – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin milli ordusu üçün hərbi kadrlar hazırlayan təhsil müəssisəsi. Hərbi nazirin 1919 il 28 yanvar tarixli əmrinə əsasən, Gəncədə yaradılmışdı. Statusuna görə kiçik komandirlər və mütəxəssislər hazırlayırdı. Təminat və təchizatın, müəllim-zabit kadrlarının və dərs vəsaitlərinin çatışmazlığı tədrisin təşkilində əlavə çətinliklər yaradırdı. 1919 ilin iyulunda İstehkamçılar məktəbi Paporşiklər məktəbi ilə birlikdə Hacıkəndə köçürüldü. Az sonra hər iki məktəbin Bakıya köçürülməsi qərara alındı. 1919 il avqustun axırlarında məktəb əvvəlcə Gəncəyə, sonra isə (sentyabrın 5-də) Bakıya köçürüldü. Məktəbin rəisi polkovnik B.K.Bekov idi. İstehkamçılar məktəbi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra, 1920 il iyulun 14-də ləğv olunmuşdur.

Ədəb.: Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998.

"İSTİQLAL" – həftəlik qəzet. "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət firqəsi "Müsavat"ın orqanı. Bakıda nəşr olunmuşdur. İlk nömrəsi 1919 il fevralın 4-də, son nömrəsi 1920 il aprelin 23-də çıxmışdır. 42 nömrəsi buraxılmışdır. Qəzetin məsləki, məqsəd və vəzifəsi Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin birinci nömrədə çap olunmuş "İstiqlal" adlı baş məqaləsində şərh olunmuşdu. Məqalədə deyilirdi: "İnsanların istiqlalına hürriyyəti-şəxsiyyə, millətlərin hürriyyəti-şəxsiyyəsinə istiqlal deyilir. Hürriyyəti-şəxsiyyə nə qədər müqəddəs isə, şəxslərin məcmusu olan millətlərin istiqlalı da o nisbətdə müqəddəsdir. Azərbaycan istiqlalı! İştə, bir şüar ki, firqəmiz onun ilk ələmdarı olmaq şərəfilə iftixar eylər. İştə, bu, qanlarla söndürülməyən və bu gün hər kəsi kəndisini tanımaya vadar edən, yolunda dönməz bir əzmlə cihad etdiyimiz Azərbaycan istiqlalını müdafiə üçün "İstiqlal"ı nəşrə başlayır".

"Millət yoludur, haqq yoludur tutduğumuz yol,
Ey haqq, yaşa, ey sevgili millət, yaşa, var ol!"
(*Tofiq Fikrət*)

beyti qəzetin başlığında epiqraf kimi verilmişdi. "Heyəti-təhririyyə" (redaksiya heyəti) tərəfindən idarə edilən qəzet "Turan" mətbəəsində çap olunurdu. Əsas müəllifləri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Seyid Hüseyn, Mirzə Bala

Məmmədzadə, Ə.Həmdizadə, Əhməd Həmdi Qaraağaczadə, Ümmügülsüm, Əhməd Cavad, Əli Yusif, Cəfər Cabbarlı, Əbdülvahab Məmmədzadə, Məmmədəli Rəsulzadə, Ağa oğlu Məhəmməd, Məşədi Yusif Fərzixanov və b. idi. İştirakçıların çoxluğuna baxmayaraq, qəzetin aparıcı ədəbi simaları M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məmmədzadə və Ə.H.Qaraağaczadə idi. "İstiqlal"da partiyanın məfkurəsinin təbliği əsas yer tuturdu. İlk nömrələrinin birində "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət firqəsi "Müsavat"ın məramnaməsi" dərc olunmuşdu. "Firqə həyatı" rübrikasında Bakı və ətrafında, əyalətlərdə "Müsavat" özəklərinin işi işıqlandırılırdı. "İstiqlal"da partiyalararası ixtilaflar, "Müsavat"la "İttihad" və sosialistlər arasındakı ziddiyyətlər geniş şərh olunurdu. "Kabinə böhranı" başlığı ilə dərc olunmuş məqalələrdə siyasi dairələrdə vəziyyət təhlil edilirdi. Qəzetdə Azərbaycan xalqına qarşı mart soyqırımının və İstiqlal bəyannaməsinin elan olunmasının ildönümü münasibətilə yazılara və keçirilmiş tədbirlərin təsvirinə geniş yer verilirdi.

"İstiqlal"ın səhifələrində bədii ədəbiyyat da əhəmiyyətli yer tuturdu. Qəzetdə M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Cavad, Ümmügülsüm, Əli Yusif və C.Cabbarlının şerləri, "Seyrçi" və "Ağcaqanad" imzaları ilə nəsr əsərləri dərc olunmuşdur.

İSTİKLAL

Günün en büyük ve en mukaddes vazifesi

1918 28 MAYIS 1933

Vatansever bütün Azərbaycanlılara

"İSTİQLAL" – 1919 ildə, *"İstiqlal bəyannaməsi"nin* elan olunmasının birinci ildönümü münasibətilə Bakıda buraxılmış toplu. "İstiqlal bəyannaməsi"nin mətni ilə açılan topluda Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin "Azərbaycan parlamenti", P.Kosalının "Seymin Parlamanı Cümhuriyyətimizin tarixi inkişafında", Üzeyir bəy Hacıbəylinin "Azərbaycan türklərinin musiqisi tarixindən", naməlum müəllifin "Xalq ədəbiyyatı" məqalələri verilmişdir.

"İSTİQLAL" – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Vətəni tərk etməyə məcbur olan Azərbaycan siyasi mühacirlərinin 1932–34 illərdə Almaniyanın Berlin şəhərində Azərbaycan dilində nəşr etdirdiyi ictimai-siyasi qəzet. İlk nömrəsi 1932 il yanvarın 10-da buraxılmışdı. "İnsanlara hürriyyət! Millətlərə istiqlal!" şüarı ilə nəşr olunan qəzetin redaktoru Məhəmməd Əmin Rəsulzadə idi.

Sovet hökumətinin dəfələrlə təkidli tələbləri nəticəsində Türkiyə Cümhuriyyəti hökuməti öz ərazisində fəaliyyət göstərən Azərbaycan siyasi mühacirətinə qəzet və jurnalların nəşrini qadağan etməyə məcbur olduğundan Azərbaycan mühacirətinin rəhbəri M.Ə.Rəsulzadə bu məqsədlə fəaliyyət mərkəzini Almaniyaya-Berlinə köçürmüşdü. O, "İstiqlal" qəzetinin 1-ci nömrəsində dərc etdirdiyi "Qısılmayan bir səs" adlı baş məqaləsində bu münasibətlə yazırdı: "Türkiyə Cümhuriyyəti hökumətinin qərarı ilə İstanbulda nəşr edilən "Odlu yurd", "Azəri-Türk", "Yeni Türküstan" məcmuələri ilə "Bildiriş" qəzetəsi qapanmışdır". "İstiqlal" qəzetinin amalından və məramnaməsindən bəhs edən M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: "Bu gün Berlindən eşitdiyiniz bu səs 10 ilə yaxın bir müddətdən bəri İstanbuldan gəliyordu".

"İstiqlal"ın səhifələrində Azərbaycan Cümhuriyyətinin elanı, ölkənin 11-ci Qırmızı ordu tərəfindən işğalı, Bakının daşnak və ingilis qüvvələrindən azad edilməsi, ermənilərin türk-müsəlman xalqına qarşı törətdiyi soyqırımları və başqa tarixi hadisələrin ildönümü bayram və matəm günləri kimi geniş qeyd olunurdu. 1933 il mayın 28-də Azərbaycan istiqlalının elan olunmasının 15-ci ildönümü münasibətilə qəzetin 8 səhifəlik bayram nömrəsi tamamilə bu hadisəyə həsr olunmuşdu. Qəzetdə o dövrdə SSRİ-də, Azərbaycan SSR-də və ümumiyyətlə, dünyada baş verən mühüm ictimai-siyasi hadisələrə münasibət bildirilməklə yanaşı, Azərbaycan tarixinə, mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənətinə həsr olunmuş yazılara da geniş yer verilirdi. Qəzetdə Molla Pənah Vaqif, Abbas Səhhət, Cəlil Məmmədquluzadə haqqında, Azərbaycan teatr tarixi və s. barədə sanballı məqalələr dərc olunmuşdur.

Qəzetin, demək olar ki, bütün nömrələrinin baş məqalələrini M.Ə.Rəsulzadə özü yazırdı. "İstiqlal"ın ən məhsuldar yazarlarından biri də Mirzə Bala Məmmədzadə idi. Bəzən bir nömrədə onun bir neçə məqaləsi dərc olunurdu. Qəzetin əsas müəllifləri sırasında doktor Mir Yaqub, Hilal Münşi, doktor Abdulla Cövdət, V.Nuhoğlu, Dəmirçioğlu, İsrafil və başqaları da var idi. "İstiqlal"ın əldə olan son – 64-cü nömrəsi 1934 il avqustun 15-də işıq üzü görmüşdür.

Ədəb.: Tahirli A., "Azərbaycan mühacirət mətbuatı", B., 2002; Şimşir Səbahəddin, Azərbaycanın istiqlal mücadiləsi, İstanbul, 2002.

İSTİQLAL BƏYANNAMƏSİ – *Azərbaycan Milli Şurasının* qərarına əsasən, Azərbaycanın istiqlaliyyətini rəsmən elan edən sənəd (*Əqdnamə*). İstiqlal bəyannaməsi Azərbaycan Milli Şurasının 1918 il mayın 28-də Tiflisdə, keçmiş Qafqaz canişininin iqamətgahında keçirilən iclasında qəbul olunmuşdur. İclasa Həsən bəy Ağayev sədrlik etmişdir. Altı bənddən ibarət olan bəyannaməni (bu sənədi o dövrdə Əqdnamə və ya *Misaqi-milli* də adlandırırdılar) Azərbaycan Milli Şurasının aşağıdakı üzvləri imzalamışlar: Həsən bəy *Ağayev*, Fətəli xan *Xoyski*, Nəsib bəy *Yusifbəyli*, Camo bəy *Hacınski*, Şəfi bəy *Rüstəmbəyli*, Nəriman bəy *Nərimanbəyov*, Cavad *Məlik-Yeqanov*, Mustafa *Mahmudov*.

Azərbaycanın istiqlaliyyətinin elan olunması və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması barədə Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyskinin adından mayın 30-da radioteleqrafla dünyanın əksər siyasi mərkəzlərinə – London, Paris, Vaşinqton, İstanbul, Berlin, Madrid, Moskva, Roma, Vyana, Buxarest, Tokio, Haaqa, Kopenhagen, Stokholm və s. yerlərə rəsmi məlumat verilmişdir.

İstiqlal bəyannaməsinin elan olunması Azərbaycan xalqının taleyində misilsiz tarixi hadisə idi. M.Ə.*Rəsulzadə* sonralar bu barədə belə yazmışdır: ***"28 mayıs 1918 il Bəyannaməsini nəşr etməklə Azərbaycan Şurayi-milliyəsi, sözün siyasi mənası ilə, bir Azərbaycan millətinin varlığını təsbit etmişdir. Beyləki, Azərbaycan kəlməsi sadə coğrafi, etnoqrafi və linqvistik bir kəlmə olmaqdan çıxaraq, siyasi bir aləm olmuşdur".***

İSTİQLAL BƏYANNAMƏSİ
(Əqdnamə)

"Böyük Rusiya inqilabının cərəyanında dövlət vücudunun ayrı-ayrı hissələrə ayrılması ilə Zaqafqaziyanın rus orduları tərəfindən tərkinə mövcib bir vəziyyəti- siyasiyyə hasil oldu. Kəndi qəvayi-məxsusələrinə tərk olunan Zaqafqaziya millətləri müqəddəratlarının idarəsini bizzat kəndi əllərinə alaraq Zaqafqaziya Qoşma Xalq Cümhuriyyətini təsis etdilər. Vəqaye - siyasiyyənin inkişaf etməsi üzərinə gürcü milləti Zaqafqaziya Qoşma Xalq Cümhuriyyəti cüzindən çıxıb da müstəqil Gürcü Xalq Cümhuriyyəti təsisini səlah gördü.

Rusiya ilə Osmanlı imperatorluğu arasında zühur edən müharibənin təsviyəsi üzündən hasil olan vəziyyət hazireyi-siyasiyyə və məmləkət daxilində bulunan misilsiz anarxiya Cənub-Şərqi Zaqafqaziyadan ibarət bulunan Azərbaycana dəxi bulunduğu daxili və xarici müşkülatdan çıxmaq üçün xüsusi bir dövlət təşkilatı qurmaq lüzumunu təlqin ediyor.

Buna binaən arai-ümumiyyə ilə intixab olunan Azərbaycan Şurayi-milliyeyi islamiyyəsi bütün cəmaətə elan ediyor ki:

1. Bu gündən etibarən Azərbaycan xəlqi hakimiyyət həqqinə malik olduğu kibi, Cənubi və Şərqi Zaqafqaziyadan ibarət Azərbaycan dəxi kamil-əl-hüquq müstəqil bir dövlətdir.

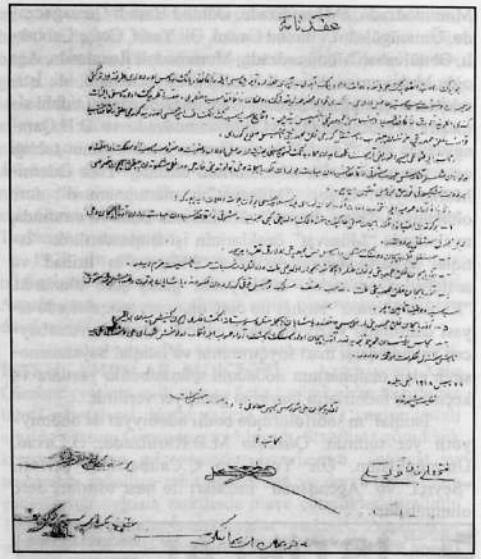

2. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin şəkli-idarəsi Xalq Cümhuriyyəti olaraq təqərrür ediyor.

3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlər və bilxassə, həmcivar olduğu millət və dövlətlərlə münasibəti-həsənə təsisinə əzm ediyor.

4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti millət, məzhəb, sinif, silk və cins fərqi gözləmədən qələmrovunda yaşayan bütün vətəndaşlarına hüquqi-siyasiyyə və vətəniyyə təmin eylər.

5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisi daxilində yaşayan bilcümlə millətlərə sərbəstanə inkişafları üçün geniş meydan buraxır.

6. Məclisi-Müəssisan toplanıncaya qədər Azərbaycan idarəsinin başında arai-ümumiyyə ilə intixab olunmuş Şurayi-milliyəyə qarşı məsul hökuməti-müvəqqəti durur".

Həsən bəy Ağayev, Fətəli xan Xoyski, Nəsib bəy Yusifbəyov, Camo bəy Hacınski, Şəfi bəy Rüstəmbəyov, Nəriman bəy Nərimanbəyov, Cavad Məlik-Yeqanov, Mustafa Mahmudov.

"İSTİQLAL" MUZEYİ – Azərbaycanın tarix və mədəniyyətini, milli bədii irsini nümayiş və təbliğ edən ilk dövlət muzeyi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yaradılmışdır. 1919 il dekabrın 7-də Azərbaycan Parlamentinin işə başlamasının ildönümü münasibətilə onun binasında açılmış və Parlamentin nəzdində fəaliyyət göstərmişdir. Muzeyin təsisi ilə əlaqədar "Azərbaycan" qəzeti (1919, 23 sentyabr) yazırdı: ***"Sənələrdən bəri bəslədiyimiz bir arzu var ki, o da vətənimiz Azərbaycanda bir milli muzey təsisidir... Sabiq Rusiya zamanında təsis edəcəyimiz muzeyin adını "milli muzey"***

"İstiqlal" muzeyinin möhürü. Azərbaycan Tarixi Muzeyi

qoymaq fikrində idiksə də, bu gün fərdimizin köksünü qabardan istiqlal şüarı olmasına görə, "İstiqlal" muzesi olmasını əhəmiyyətli görürüz".

Muzeydə Azərbaycanın azadlıq və istiqlalına dair sənəd və materiallar, tarixi və maddi mədəniyyət örnəkləri, arxeoloji tapıntılar, silahlar, numizmatika nümunələri, rəsm əsərləri, xalça və xalça məmulatı, bədii tikmələr, dulus və mis qablar, bəzək əşyaları və digər sənət əsərləri, Qurani-Kərimin nadir nüsxələri, müxtəlif əlyazmalar və s. toplanmışdı. Muzeyin açılışına hazırlıq görülərkən 1919 il noyabrın 6-da tərtib olunmuş bir sənəddə (onu həm muzeyin yaradıcıları olan sənətşünaslar Hüseyn bəy *Mirzəcamalov* və Məhəmməd *Ağaoğlu*, həm də Azərbaycan Parlamenti sədrinin müavinləri Həsən bəy Ağayev, Sultanməcid Qənizadə və Parlamentin rəyasət heyətinin digər məsul əməkdaşları imzalamışlar) muzeyin əsasnaməsi, uçot-mühafizə üzrə təlimat, fond-satınalma komissiyası haqqında müddəalar yığcam şəkildə əks olunmuşdu. Sənəddə göstərilirdi ki, muzeyə verilən hər bir əşya milli sərvətdir, əşya sahiblərinin ailə üzvləri gələcəkdə onları tələb edə bilməzlər. Muzeyə hədiyyə olunmuş əşyalar geri qaytarılmır. Sənədin 3-cü bəndində deyilirdi: "İstiqlal muzeyi milli bir müəssisə olduğu üçün muzeydə mövcud bütün əşya milli mal hesab edilir. Heç kəs və heç bir müəssisə o şeylərə sahib ola bilməz".

Muzeyin təşkili və fəaliyyəti ilə bağlı bütün xərclər Azərbaycan Parlamenti rəyasət heyətinin hesabına idi. *Aprel işğalından (1920)* sonra "İstiqlal" muzeyinin eksponatları yeni təşkil olunmuş Azərbaycan Dövlət Muzeyinə verildi. Sonralar eksponatların bir hissəsi (o cümlədən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bayrağı, "İstiqlal bəyannaməsi"nin əsli, Azərbaycan Parlamentinin materialları və s.) Moskvadakı İnqilab muzeyinə aparıldı.

Ətr.: Bayramov A., Azərbaycanda muzey işinin tarixindən, "Mədəni-maarif işi" jurnalı, B., 2000, №4/5; Бахшиева А., Из истории образования и деятельности в Азербайджане "Музэкскурс"а, "Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 80" toplusunda, B., 2001; Джахангирова С., О трех печатях из фонда новой истории Музея Истории Азербайджана, yenə orada.

İSTİQLALIN BİRİNCİ İLDÖNÜMÜ, Azərbaycanın istiqlalının elan olunmasının birinci ildönümü – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan olunmasının birinci ildönümü münasibətilə keçirilən bayram tədbirləri. 1919 il mayın 27-28-də istiqlaliyyətin birinci ildönümü münasibətilə Bakıda və bölgələrdə təntənəli mərasimlər və kütləvi tədbirlər keçirildi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti 28 mayı bayram günü elan etmiş və bayramın keçirilməsi üçün komissiya yaratmışdı.

Mayın 28-də çıxan qəzetlər yaşıl və qırmızı rənglərlə haşiyələnmişdi. Gündüz saat 11-də Parlamentin təntənəli iclası, saat 1-də isə Hürriyyət meydanında (keçmiş 26-lar, indiki Sahil bağı) əsgərlərin rəsm-keçidi oldu. Rəsm-keçidi Nazirlər Şurasının sədri və hərbi nazir qəbul etdi. Zülfüqar və Üzeyir Hacıbəyli qardaşlarının truppası müxtəlif libaslarda mütəhərrik tarixi dəstələr təşkil edərək, küçələrdə böyük tamaşalar və nümayişlər göstərdilər. Belə ki, mayın 27-də səhər saat 9-da Hacıbəyli qardaşları truppasının artistləri bəzəkli avtomobildə, süvari musiqi dəstəsinin müşayiəti ilə Azərbaycan milli marşlarını oxuya-oxuya, tarixi qəhrəmanlar Çingiz xan, Əmir Teymur, Şah Abbas, Ağa Məhəmməd Şah Qacar, Şeyx Şamil, həmçinin Bakı, Şəki, Şirvan, Gəncə, Quba, Qarabağ xanlarının libaslarında hökumət teatrından çıxıb, şəhər küçələrindən keçərək Parlamenti təbrik etmək üçün onun qarşısına gəlmiş, daha sonra şəhərin məhəllələrini gəzə-gəzə teatra qayıtmışdılar. Kəndlərdən tərəkəmə köçləri gəlib, at çapa-çapa şəhər küçələrindən keçmişdilər. Mütəşəkkil dəstələr Parlamentin qarşısından keçmiş, tanınmış natiqlər orada nitqlər söyləmişdilər.

Mayın 28-də Hökumət teatrında Üzeyir bəy Hacıbəylinin "Leyli və Məcnun" operası və İsa bəy Aşurbəylinin "Azərbaycan" faciəsi tamaşaya qoyulmuşdu. Şeyxülislam həmin gün camaatın məscidlərə dəvət olunması, dualar oxunması, moizə və nitqlər söylənilməsi, 500 nəfərlik ehsan verilməsi barədə qəzalara teleqram göndərmişdi.

Bakıda bağlar, bulvar və b. yerlər çıraqban edilmiş, milli bayraq və xalılarla bəzədilmişdi. Küçələrdə və gəmilərdə işıqlarla "İstiqlal" sözü yazılmışdı. Qız qalası üzərində elektrik işığı ilə böyük tarixi panno qurulmuş və şüarlar yazılmışdı. 21 topdan şadyanalıq atəşi açılmışdı. İstiqlalın birinci ildönümü bayramı çox böyük təntənə və əzəmətlə qeyd olunmuş, xalqın şüurunda dərin iz buraxmışdı.

Ətr.: Süleymanov M., Müsəlman dünyasında ilk xalq cümhuriyyəti, B., 1999.

İŞÇİLƏR MƏSƏLƏSİNƏ DAİR XÜSUSİ MÜŞAVİRƏNİN TƏŞKİLİ HAQQINDA QANUN – əməyin mühafizəsi, fəhlələr və sahibkarlar arasında münasibətlərin tənzimlənməsi haqqında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin 1919 il martın 10-da qəbul etdiyi sənəd (ətraflı məlumat üçün bax *Fəhlə məsələsinə dair məşvərət şurası*).

İTALİYA–AZƏRBAYCAN SAZİŞLƏRİ – Azərbaycan və İtaliya dövlətləri arasında iqtisadi-siyasi əlaqələri genişləndirmək məqsədilə bağlanmış sazişlər. 1919 ilin payızından etibarən, ağqvardiyaçı rus generallarının məğlubiyyəti ilə əlaqədar beynəlxalq vəziyyət yeni yaranmış müstəqil respublikaların xeyrinə dəyişməyə başladı. Azərbaycan Hökuməti ölkənin müstəqilliyinin dünyanın böyük dövlətləri tərəfindən tanınması məsələsinin həllini sürətləndirmək məqsədilə Beşlər Şurasına, o cümlədən İtaliyaya müraciət etdi.

İtaliyanın Azərbaycanda güclü iqtisadi marağı var idi. Lakin o, mandatlığa götürmək istədiyi əraziləri xarici təcavüzdən qorumaq iqtidarında deyildi. Gələcəkdə Rusiya və Türkiyə ilə qarşılaşmaq qorxusu İtaliyanı bu işdən çəkindirdi.

Azərbaycan Hökuməti İtaliya ilə iqtisadi-siyasi əlaqələri gücləndirmək məqsədilə general İbrahim ağa Usubovun başçılığı ilə Romaya nümayəndə heyəti göndərdi. Heyət "hərbi missiya" adlanırdı və əsasən, hərbi, iqtisadi məsələlərlə bağlı işlər aparmalı idi.

İtaliya hökuməti 1920 il yanvarın 17-də Azərbaycanı de-fakto tanıması haqda qərarını general İ.Usubova təqdim etdi və ölkəmizlə daimi əlaqə saxlamaq fikrində olduğunu bildirdi.

General İ.Usubov Romada sənayeçi-senator S.E.Konti ilə görüşdü. Görüşdən məqsəd Azərbaycan ordusu üçün İtaliyadan paltar və silah alınması idi.1920 ilin fevralında S.E.Kontinin başçılığı ilə 35 nəfərdən ibarət İtaliya nümayəndə heyəti Azərbaycana gəldi. İtaliya Azərbaycandan neft, Azərbaycan isə oradan ordu üçün silah və hərbi geyimlər almaq niyyətində idi. İmzalanmış sazişə əsasən, İtaliyadan 6 ədəd sürətli kater, 12 ədəd mina düzən cihaza malik kater, 6 sualtı qayıq, 92 dəniz artilleriyası, piyada qoşunlar üçün 135 min mərmiyə malik 34 top, 12 hidroplan, 4 aeroplan, 5 tank, 20 zirehli maşın, 10 min cüt uzunboğaz çəkmə, 70 min cüt ayaqqabı, 40 min dəst şinel alınmalı idi. Azərbaycan isə İtaliyaya hər ay 500 min pud neft, yaxud mazut göndərməli idi. Azərbaycan neftin hər tonu üçün 35 dollar, mazutun hər tonu üçün isə 25 dollar almalı idi. İtaliya hökumətinin və ayrı-ayrı firmaların nümayəndələri 1920 ilin əvvəlində Azərbaycandan neft və neft məhsulları, pambıq, yun, ipək və digər məhsullar almaq barədə sazişlər imzalamışdılar. Lakin *Aprel işğalı (1920)* İtaliya-Azərbaycan sazişlərinin reallaşdırılmasına imkan vermədi.

İTALİYANIN AZƏRBAYCANDA DİPLOMATİK NÜMAYƏNDƏLİYİ – İtaliyanın Azərbaycan Cümhuriyyətində siyasi agentliyi. 1920 il martın 10-da Azərbaycanda fəaliyyətini dayandırmış İtaliya hərbi missiyasını əvəz etmişdir. İtaliya hökuməti bu ölkənin Cənubi Qafqazdakı hərbi missiyasının rəisi polkovnik M.K.Qabbanı Azərbaycanda siyasi agent təyin etmişdi. Daimi iqamətgahı Tiflisdə yerləşməli idi. Podpolkovnik Enriko İnsom onun Bakıda nümayəndəsi idi. İtaliyanın Azərbaycana iqtisadi marağı güclü olduğu üçün böyük dövlətlər içərisindən Bakıda, birinci olaraq, E.İnsom başda olmaqla İtaliya diplomatik nümayəndəliyi fəaliyyətə başlamışdı. Konsul isə L.Qrikurov idi.

Əd.: Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика, Б., 1998.

"İTTİFAQ" – Azərbaycan milli sosialist-inqilabçı (eser) təşkilatı. 1905 ilin oktyabrında Bakıda yaradılmışdı. Təşəbbüsçüləri sosialist-inqilabçılar partiyası Bakı komitəsinin üzvləri S.Rayetski və V.Rizel idi. Təşkilatın başçıları R.Şərifzadə, M.Cuvarlinski, R.Məlikov olmuşlar. "İttifaq"ın üzvləri sırasında P.Montinlə birlikdə qətlə yetirilmiş fəhlə Əli Hacı Yaqub oğlunun, eləcə də Ş.Poladov, tələbə Mehdiyevin də adları çəkilir.

Mətbu orqanı olmayan Azərbaycan eserləri "Qafqaz sözü", "Kaspi" və digər qəzetlərin səhifələrində məqalələr dərc etdirirdilər. Təşkilatın liderləri kütlələrin maariflənməsini və xalqın azadlığını özlərinin əsas məqsədləri elan edirdilər. Azərbaycanlılara qarşı soyqırımları zamanı "ittifaq"çılar eserlərlə və digər partiyalarla birlikdə hakimiyyət nümayəndələrinin təxribatına qarşı çıxış etmişdilər. Siyasi şəraitin və erməni-müsəlman münasibətlərinin gərginləşdiyi 1905 ilin oktyabrında "ittifaq"çılar sol blok taktikası tərəfdarları olaraq, eserlərin Bakı komitəsi, sosial-demokratlar və erməni "spesifikləri" ilə birgə qaragüruhçulara və digər təxribatçılara qarşı yaradılmış "İnqilabi koalisiya ittifaqı"na daxil oldular. 1905 ilin avqustunda yaranmış eyni vəziyyətdə "İttifaq" azərbaycanlıları və erməniləri birliyə çağıraraq, hakim dairələrin təxribatlarına uymamağa və qırğınları dayandırmağa çağırırdı.Taktiki üsullarında "ittifaq"çılar terrorun və anarxist mübarizəsinin tərəfdarı idilər.

Sovet tarixşünaslığında "İttifaq"ın kütlələr arasında dayaqı olmadığına görə 1906 ilin sonuna doğru tarix səhnəsindən çıxdığı bildirilirdi. Lakin son dövrlərdə aşkar olunmuş sənədlərə görə, onların fəaliyyəti 1911 ilə qədər davam etmişdi. 1907 ildə *Sosialist İnqilabçılar Partiyasının* Bakı komitəsi ilə birgə yaydıqları vərəqələrdə "ittifaq"çılar azərbaycanlıları azadlıq hərəkatına qoşulmağa və fəhlələri tətillərə çağırırdılar. Həmin ilin yayında eserlərin Bibiheybət şöbəsi "İttifaq" təşkilatına üzvlərin cəlb olunmasını bərpa edərək, öz mətbu orqanlarını onların arasında yayırdı.

Polis 1908 ildə də eserlərin Azərbaycan dilində çağırışlarını çap etmək üçün mətbəə şriftlərini aşkar etmişdi. Azərbaycan eser təşkilatının mövcudluğu barədə 1911 ilə aid bəzi məlumatlar da var. 1917 ildə bərpa olunmuş eser təşkilatının milli şöbələri aktiv fəaliyyətə başlamışdılar. Bu vaxtdan etibarən onlar sol – "Əkinçi" və sağ – "Xalqçı" qanadlarına bölünmüşdülər.

Əd.: Əfəndiyev S.M., Azərbaycan proletariatının inqilabi hərəkatı tarixindən, B., 1957; Лопач З.А., Деятельность эсеров в Азербайджане и борьба большевиков против них (1903-1914). Автореф. канд.дисс., Б., 1981.

"İTTİFAQİ-MÜSLİMİN", Müsəlman Konstitusion Partiyası – Rusiya imperiyasının milli-müstəmləkə zülmü altında olan türk-müsəlman xalqlarının azadlığı uğrunda mübarizə aparan siyasi partiya. Əsası Rusiya müsəlmanlarının 1905 ilin avqustunda Nijni Novqorod şəhərində keçirilən 1-ci qurultayında (bax *Ümumrusiya müsəlmanlarının qurultayları*) qoyulmuşdur. Partiyanın rəhbərləri – Əlimərdan bəy Topçubaşov, İsmayıl bəy Qasprallı, Yusif Akçura idilər. Təşkilat, əsasən, Azərbaycan, Mərkəzi Asiya və Krımın görkəmli ziyalılarını birləşdirirdi. Partiyanın yaranması ərəfəsində, 1905 ildə Qafqaz canişini təyin edilmiş qraf İ.İ.Voronsov-Daşkovun Qafqazda islahatların keçiriləcəyi barədə vədlərindən ruhlanan liberal görüşlü Azərbaycan ziyalılarının daha qabaqcıl hissəsi fəal siyasi mübarizəyə başladı. Həmin mübarizənin əsas formalarından biri də petisiya kampaniyası idi.1905 il ərzində Peterburqa, əsasən, Əlimərdan bəy Topçubaşovun yazdığı və mahiyyətcə Azərbaycan cəmiyyətinin qanun çərçivəsində yenidən qurulmasına yönəlmiş milli proqram olan 3 petisiya göndərilmişdi. Lakin canişinin və digər hakimiyyət orqanlarının boş vədlərindən və Azərbaycan dilində bir neçə qəzetin buraxılmasına icazə verilməsindən savayı, onlara heç bir reaksiyası göstərilmədi.

Səylərinin heç bir nəticə vermədiyini görən Azərbaycan liberal ziyalılarının nümayəndələri Rusiya imperiyasının digər müsəlman əhalisi ilə sıx əlaqələr quraraq, vahid partiya yaratmaq və öz hüquqlarının təmin edilməsinə nail olmaq üçün daha fəal mübarizəyə qalxdılar. Bu səylər Krım və Kazan tatarlarının ziyalıları tərəfindən dəstəkləndi. "İttifaqi-Müslimin"in təsis qurultayı 1905 il avqustun 15-də Nijni Novqorodda keçirildi. Görkəmli Krım-tatar ictimai xadimi, "Tərcuman" qəzetinin naşiri İsmayıl bəy Qasprallı qurultayın sədrliyinə namizəd irəli sürüldü. Lakin İsmayıl bəy Qasprallı öz namizədliyini geri götürdü və onun təklifi ilə Əlimərdan bəy Topçubaşov qurultayın sədri seçildi. Qurultayda Rusiyanın türk-müsəlman əhalisinin lideri olan Əlimərdan bəy Topçubaşov tərəfindən yazılmış qətnamə yekdilliklə qəbul olundu. Qətnamədə partiyanın yaradılması, eləcə də müsəlmanlara qarşı tətbiq olunan bütün məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması "onların siyasi, mülki, dini hüquqlarının rus əhalisinin hüquqları ilə bərabərləşdirilməsi"nin zəruriliyi qeyd edilirdi. "İttifaqi-Müslimin"in təşkilati baxımdan formalaşması Rusiya müsəlmanlarının 2-ci (1906, yanvar, Peterburq) və 3-cü (1906, avqust, Nijni Novqorod) qurultaylarında başa çatdı.

"İttifaqi-Müslimin" partiyası proqramının əksər bəndləri Kadetlər partiyasının [bax *"Xalq azadlıq partiyasının (kadetlər) Bakı şöbəsi"*] proqramı ilə üst-üstə düşürdü. Dövlət Dumasına seçkilərə də onlarla birlikdə getmək qərara alınmışdı. Proqramın son və tam variantı 3-cü qurultayda qəbul edilmişdi. Onun birinci bölməsində partiyanın sinfi əlamətdən kənar ümummilli təşkilat və əsas vəzifəsinin Rusiyanın bütün müsəlmanlarını birləşdirmək olduğu göstərilirdi. "İttifaqi-Müslimin" Rusiyanın dövlət quruluşunu konstitusiyalı monarxiya şəklində görürdü. 17 oktyabr Manifestində (1905) vəd edilmiş demokratik azadlıqların Rusiyada yaşayan çoxsaylı türk-müsəlman xalqları üçün də təmin olunması tələbi irəli sürülmüşdü. Türk-müsəlman əhali üçün milli dildə məktəblər açılması, qəzet-jurnal nəşri daxil olmaqla, milli-mədəni muxtariyyət tələb edilirdi. Məktəb və mədrəsələrin maarif nazirliyinin tabeliyindən çıxarılaraq, müsəlman ruhani idarələrinin tabeliyinə verilməsi təklif olunurdu. Ümumiyyətlə, ruhani idarələrinin hüquqlarının genişləndirilməsi, müsəlman ruhanilərinin hüquqlarının pravoslav ruhaniləri ilə bərabərləşdirilməsi, vəqf işinin nizama salınması barədə tələblər də irəli sürülmüşdü. Proqramda fəhlə-kəndli məsələsi də öksini tapmışdı. Qurultayda, həmçinin, erməni-müsəlman toqquşmalarına dair qətnamə də qəbul olunmuşdu. İki xalqın qarşılıqlı barışması işi din xadimlərinin və ictimai-siyasi xadimlərin üzərinə qoyulurdu. 3-cü qurultayda partiyanın Əlimərdan bəy Topçubaşov, İsmayıl bəy Qasprallı, Rəşid İbrahimov, Yusif Akçura, Seyid Girey Alkin və başqa görkəmli ziyalıların daxil olduğu 15 nəfərdən ibarət Mərkəzi Komitəsi seçilmişdi. Bundan əlavə, hüquq, din və iqtisad komissiyaları da yaradılmışdı. Onların tərkibinə Azərbaycandan Ə.Topçubaşov, X.Xasməmmədov, Ə.Xoyski, Ə.İbrahimov daxil edilmişdilər. Bir çox cəhdlərə baxmayaraq, Bakıda partiyanın şöbəsini yaratmaq mümkün olmadı. Yerli şöbələri təşəkkül tapmayan Müsəlman Konstitusion Partiyası, əslində, yarımleqal fəaliyyət göstərirdi. Partiyanın əsas işi Dövlət Dumasının Müsəlman fraksiyasının fəaliyyətinə rəhbərlikdən ibarət idi. MK-nın 1907 ilin aprelində keçirilmiş müşavirəsində "İttifaqi-Müslimin"in işini aparmaq və Dövlət dumasında Müsəlman fraksiyasının dumadankənar fəaliyyətinə kömək etmək üçün 5 nəfərdən ibarət daimi büro seçildi. Büroya Rusiyada çıxan müsəlman qəzetlərinin redaktorları – Ə.Topçubaşov, Ə.İbrahimov, S.Alkin, F.Kərimov və Y.Akçura daxil oldular. 1909 ildə keçirilmiş iclasda büronun sədrliyi Ə.Topçubaşova və Müsəlman fraksiyasının rəhbəri K.M.Tevkelevə tapşırıldı. Əksəriyyəti Dumanın Müsəlman fraksiyasının üzvləri olan partiya liderləri, İttifaqın proqram və qərarlarını rəhbər tutaraq, onun fəaliyyətində yaxından iştirak edirdilər. Fraksiyanın təşəbbüsü ilə 1914 ilin iyulunda Sankt-Peterburqda Rusiya müsəlmanlarının növbəti qurultayı keçirildi. K.M.Tevkelev sədr, Ə.Topçubaşov və İ.Axundov isə onun müavinləri seçildilər. Qurultayda IV Dumanın deputatı M.Y.Cəfərov çıxış edərək, ölkənin müsəlman əhalisinə qarşı hökumətin apardığı ayrı-seçkilik siyasətini kəskin tənqid etmişdi. O, K.M.Tevkelevlə birlikdə Baş nazirə məktub yazaraq, qeyri-rus xalqların orduda tikinti işlərini aparmaq üçün çağırışını nizamlamağı xahiş etmiş və nəticədə, bu çağırış təxirə salınmışdı. Müsəlman fraksiyası kadetlərlə və "Mütərəqqi blok"la (1915) birlikdə hökumətin dəyişdirilməsi və ictimai etimad hökuməti tələbi ilə çıxış etmişdi.

1917 ilin fevralında çarizmin devrilməsindən sonra Müsəlman fraksiyası Müvəqqəti hökumətin fəaliyyət proqramı ilə razılaşdığını bildirdi. M.Y.Cəfərov martın 9-da yaradılmış Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin (XZK) üzvü seçildi və bununla Dumanın və Müsəlman fraksiyasının işi

sona çatdı. Qafqaz müsəlmanlarının 1917 il aprelin 15-20-də Bakıda keçirilmiş qurultayında Ə.Topçubaşov azərbaycanlıların kadet partiyasından ayrıldığını bəyan etdi. Həmin dövrdə Azərbaycanın görkəmli ziyalıları artıq milli azadlıq hərəkatının fəal iştirakçıları idilər.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Seyidzadə D.B., Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar, B., 1998; Süleymanova S.Y., Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkat, B., 1999; Багирова И.С., Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века, Б., 1997; Сеидзаде Д.Б., Азербайджанские депутаты в Государственной Думе России, Б.,1991.

"İTTİHAD" – siyasi, ictimai, ədəbi qəzet. Ceyhun bəy *Hacıbəyli* tərəfindən təsis edilmiş və ilk nömrəsi 1917 il dekabrın 4-də onun baş redaktorluğu ilə çıxmışdır. "Güc ittihaddadır" şüarı ilə çap olunurdu.1918 ilin əvvəllərində C.Hacıbəyli *"Azərbaycan"* qəzetinin rəhbərliyinə dəvət olunandan sonra "İttihad" 59-cu nömrəsindən etibarən *"Rusiyada müsəlmanlıq"* firqəsinin rəsmi orqanına çevrilmişdi. Daşnakların azərbaycanlılara qarşı törətdikləri *Mart soyqırımı* (*1918*) nəticəsində nəşri müvəqqəti olaraq dayandırılan qəzet 1919 ilin fevralından partiya orqanı kimi yenidən çap olunmağa başladı. "İttihad"ın 1918 il və 1919 ilin aprelinə qədərki nömrələri redaksiya heyətinin (heyəti-təhririyyə) rəhbərliyi ilə çıxırdı. 1919 ilin aprelində isə qəzetə "Acaralı Camal" təxəllüsü ilə *"Qafqaz İttihad Firqəsi"* Mərkəzi Komitəsinin üzvü Camal əfəndi Nakaşidze baş mühərrir təyin olundu. Lakin Camal əfəndi Nakaşidzenin partiyanı tərk etməsi onun qəzetin mühərrirliyindən də getməsi ilə nəticələndi. Bundan sonra qəzetə əvvəl qeyri rəsmi, 1920 ilin yanvarından isə "Qafqaz İttihad Firqəsi"nin ikinci qurultayının qərarına əsasən, partiyanın sədri Qara bəy *Qarabəyli* rəhbərlik etməyə başladı. İlk vaxtlar gündəlik çıxan "İttihad" 1919-20 illərdə ayda yalnız bir-iki dəfə çap olunurdu. "İttihad"ın əsas müəllifləri Ceyhun bəy Hacıbəyli, Qara bəy Qarabəyli, Axund Molla Ələkbər Abbasquluzadə, Ceyhum bəy Tağızadə, Ə.H.Cabbarlı, Məhəmməd Hadi, Mirzə Bala Məmmədzadə, Hacı Mir Mövsün Qasımzadə, Bəhlul Behcət, Məhəmməd ağa Şahtaxtlı və b. idi. "İttihad" geniş proqramla fəaliyyət göstərirdi. Səhifələrində firqənin siyasi mövqeyini, Qafqaz, Rusiya və İrandakı siyasi proseslərə aid məqalələr, sosial problemlərə dair yazılar, ictimai qüsurları tənqid edən felyetonlar, azadlığı tərənnüm edən şerlər, Bakı və qəzaların həyatına dair məlumatlar dərc olunurdu. *Aprel işğalından* (*1920*) sonra qəzetin nəşri dayandırılmışdır.

Əd.: Mustafayev Q., XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda İslam ideologiyası və onun tənqidi, B., 1973; Göyüşov A., Azərbaycanda İttihadçılıq, B., 1997; Rüstəmova-Tohidi S., Azərbaycan dövrü mətbuatı, B., 1993.

"İTTİHAD" – Azərbaycan milli partiyası. İslam ideologiyasına əsaslanırdı. 1918 ilin yanvarında Bakıda fəaliyyət göstərən "Rusiyada müsəlmanlıq" partiyası ilə Gəncədəki "İttihadi-İslam" cəmiyyətinin birləşməsi nəticəsində yaradılmışdı.

Görkəmli pedaqoq Sultanməcid *Qənizadə*, tanınmış sahibkar Bəşir bəy Aşurbəyov, Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatları Şurası sədrinin müavini Mir Yaqub *Mehdiyev*, həkim Kərim ağa Sultanov, Axund Molla Ələkbər Abbasquluzadə, Axund Molla Hənifə və b. 1917 ilin yayında Bakıda "Rusiyada müsəlmanlıq" partiyasının təşkilat komitəsini yaratmışdılar.

1918 ilin yanvarında "Rusiyada müsəlmanlıq" partiyası və Gəncədə keçmiş "Difai" partiyasının rəhbərlərindən biri şeyxülislam Molla Məhəmməd Pişnamazzadənin başçılıq etdiyi "İttihadi-İslam" cəmiyyəti birləşərək, "İttihadi-İslam - Rusiyada müsəlmanlıq" adlandırıldı. Bakıda daşnakların azərbaycanlılara qarşı törətdikləri mart soyqırımlarından sonra partiyanın fəaliyyəti, əsasən, *Zaqafqaziya seymində* təmsil olunan fraksiya çərçivəsində davam edirdi. Fraksiyada "İttihad"ın nümayəndələri S.Qənizadə, M.Y.Mehdiyev və Heybətqulu Məmmədbəyli təmsil olunmuşdular. Seymdə fəaliyyət göstərdikləri dövrdə "Müsavat" və "İttihad" partiyaları, demək olar ki, bütün mühüm məsələlərdə həmrəylik göstərərək, birgə mövqedən çıxış edirdilər.

1918 il mayın 28-də Azərbaycanın müstəqilliyi elan edildikdən sonra partiyada böyük canlanma baş verdi. Bu canlanma doktor Qara bəy *Qarabəyli* partiyanın rəhbəri olduğu dövrdə (1918 ilin sentyabrından) xüsusilə gücləndi. Onun səyləri nəticəsində "İttihad" nüfuzlu partiyaya, Azərbaycan Parlamentinin "Müsavat"dan sonra ən böyük fraksiyasına çevrildi. Partiyanın rus və Azərbaycan dillərində *"İttihad"* adlı qəzeti çap olunurdu. Başqa partiyalardan fərqli olaraq, "İttihad" islam beynəlmiləlçiliyini təbliğ etdiyindən Azərbaycanın qeyri-türk müsəlman əhalisi də (ləzgilər, kürdlər, talışlar) ona rəğbət bəsləyirdi. Partiyanın aparıcı qüvvəsini ziyalılar, sahibkarlar və din xadimləri təşkil edirdi. "İttihad"ın Azərbaycan kəndliləri və ordu arasında da nüfuzu var idi.

Partiyanın 1918-20 illərdəki fəaliyyəti, əsas etibarilə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin işi ilə bağlı idi. Parlament açılarkən "İttihad" orada 11 üzvlə təmsil olunmuşdusa, 1920 ildə onların sayı 13 nəfərə çatmışdı. "İttihad"çılar Azərbaycan Parlamentində aparıcı fraksiya olan "Müsavat"a qarşı kəskin qarşıdurma şəraitində fəaliyyət göstərmişdir. Hələ ilk iclaslardan parlamentdə səs çoxluğuna malik olan "Müsavat" "İttihad"ı hökumət koalisiyasından kənarda qoymağa müvəffəq oldu. "İttihad" isə, öz növbəsində, Fətəli xan Xoyskinin rəhbərlik etdiyi hökumətə etimad göstərməyəcəyini gizlətmirdi. 1918 ilin dekabrında işə başlayan hökumət cəmi 2 aylıq fəaliyyətdən sonra istefa verməyə məcbur oldu. Bu, "İttihad"ın neft və neft məhsullarının qanunsuz satışı barədə təqdim etdiyi sorğudan və hökumətə etimadsızlıq göstərməsindən sonra baş verdi. "Müsavat" F.x.Xoyski kabinetinin istefasını "İttihad"ın hökumətə əks mövqeyi ilə, "İttihad" isə yalnız hökumətin özünün buraxdığı səhvlərlə əlaqələndirirdi. Bundan sonra "İttihad" parlamentə, Azərbaycanın müstəqilliyini tanımaq istəməyən partiyalar (rus-slavyan və erməni fraksiyaları) istisna olmaqla, geniş koalisiya

yaratmaq təklifini irəli sürsə də, "Müsavat" buna razı olmadı və beləliklə, gələcək hökumət böhranlarının təməli qoyuldu. Nəsib bəy Yusifbəylinin başçılıq etdiyi yeni hökumət koalisiyasında ermənilərin və rusların yer alması, "ittihad"çıların isə təcrid olunması sonuncuların bu kabineti ciddi tənqid etməsinə səbəb oldu. Tənqidin əsas hədəfləri daxili işlər nazirliyinin fəaliyyəti, hökumətin kadr siyasəti, maarif sahəsində əyintilər, Qarabağ və qaçqınlar problemləri idi.

1919 ildə "İttihad"ın parlamentdənkənar fəaliyyəti də genişləndi. Göyçay, Şamaxı, Cavad qəzalarında, Gəncədə, Qarabağda, Dağıstanda partiyanın şöbə və komitələri açılmışdı. "İttihad"ın nüfuzlu dayaqlarından birinə çevrilmiş Qarabağ komitəsi oraya general-qubernator təyin olunmuş Xosrov paşa bəy *Sultanovun* köməkliyi ilə yaradılmışdı. Həmin vaxt "Müsavat"ın üzvü olan bəzi şəxslər də bilavasitə "İttihad"ın rəhbərliyinə cəlb olunmuşdu. 1919 il aprelin 10-da "İttihad"ın I qurultayı çağırıldı. Partiyanın sədri Q.Qarabəylinin nitqində bütün siyasi qüvvələr Azərbaycanın müstəqilliyi naminə "firqəbazlıq"dan əl çəkməyə çağırılırdılar. Nitqdə qeyd olunurdu ki, " "İttihad" bütün səylərini milli barışığın əldə olunmasına, Azərbaycanın müstəqilliyini qəbul edən firqələrin bu amal ətrafında birliyinə yönəltməlidir və partiyanın taktiki xəttini məhz bu vəzifə müəyyən etməlidir". Partiya proqramının qəbulunda "İslamın siyasi kodeks kimi bizə verdiyi hazır təşkilat formulunu kənara ata bilmərik" deməklə mərəmnamədə firqə ideallarının toxunulmaz qalacağı təsdiq olunmuşdu. Bununla belə, bəzi məsələlərdə, o cümlədən torpaq məsələsində dəyişikliklər edilmiş və torpaqların bir hissəsini mülkədarlarda saxlamaq şərtilə, qalanlarının tədricən əkinçilər arasında bölüşdürülməsi barədə maddə salınmışdı. Qurultayda 22 nəfərdən ibarət Mərkəzi Komitə seçilmişdi. Qurultayın qəbul etdiyi qərarların çoxunun həyata keçirilməməsinə baxmayaraq, partiyanın tərkibi bundan sonra xeyli genişlənmişdi. "İttihad"ın I qurultayında hər 20 nəfərdən 1 nümayəndə seçilmək şərtilə, 300 nəfər partiya üzvü iştirak etmişdisə, 1920 ilin yanvarında keçirilən II qurultayında hər 100 üzvdən 1 nümayəndə seçilməklə 1000 nəfər iştirak edirdi. Qurultay 19 maddədən ibarət qərarlar toplusu qəbul etmişdi. Onların içərisində Türkiyə ərazisinin müdafiə edilməsi (Atatürk hökumətinin Antanta dövlətlərinin təcavüzündən müdafiə olunması nəzərdə tutulurdu), daşnakların müsəlmanlara qarşı qəddarlıqlarının qarşısını almaq üçün qətiyyətli tədbirlər görülməsini hökumətdən tələb etmək, əsgərlərin təminatını yaxşılaşdırmaq və onlarla pis rəftar edənləri cəzalandırmaq, dözülməz dərəcəyə çatmış rüşvətxorluğun və cinayətkarlığın qarşısını qətiyyətlə almaq, alış-verişi sərbəstləşdirmək, lazımi miqdarda məktəblər açmaq, torpaqların əhaliyə verilməsi üçün komissiya yaratmaq, Müəssislər məclisini mart ayından gec olmayaraq toplamaq, hökumət qəzetlərinin bitərəfliyini təmin etmək və s. barədə qərarlar var idi. Qurultay partiyanın 32 nəfərdən ibarət Mərkəzi Komitəsini seçdi. Nəcəf bəy *Vəzirov*, Həbib bəy *Mahmudbəyov*, Mir Məhəmməd Mir Bağırzadə MK-nın yeni tərkibinə seçilmişdilər.

Qurultayda səslənən tələbləri "İttihad" fraksiyası parlamentdə də hökumətin qarşısında növbəti dəfə sorğu şəklində qoyaraq, N.Yusifbəyli kabinetinin istefasına nail oldu. 1919 il avqustun sonundan N.Yusifbəyli yeni kabinetin təşkilinə başlayarkan "ittihad"çılara koalisiyaya qatılmağı təklif etdi. Çox çətin və uzun sürən danışıqlardan sonra kompromis variant kimi 5-ci hökumət kabinəsində daxili işlər naziri vəzifəsinə Məmməd Həsən Hacınskinin namizədliyi təsdiq olundu, maarif və dini etiqad naziri vəzifəsinə əvvəl Həmid bəy Şahtaxtinski, sonra isə (1920 il martın 5-dən) "ittihad"çı Nurməmməd Şahsuvarov təyin edildi. Parlamentin yeni rəhbərliyinin seçilməsi zamanı "ittihad"çı S.Qənizadə parlament sədrinin müavini seçildi. "İttihad" yeni hökumət qarşısında 11 bənddən – Denikinə qarşı qəti addımlar atmaq və Azərbaycan ərazisini ona rəğbət bəsləyən qüvvələrdən təmizləmək, əhalinin maddi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, qanunsuz əməllərdə yaxalanmış məmurları məhkəmə məsuliyyətinə cəlb etmək və s.-dən ibarət tələblər qoydu. Lakin bəzi işlərin görülməsinə baxmayaraq, yeni kabinetin də ömrü uzun olmadı. Müxalif qüvvələr yenə də bir-birlərinə güzəştə getmədilər. "İttihad"ın öz nümayəndələrini kabinetdən geri çağırması, sonra isə sosialistlərin və "Əhrar"ın koalisiyadan çıxması hökumətin istefası ilə nəticələndi. Sovet ordusunun Azərbaycana yaxınlaşması və bolşeviklərin mövqeyinin güclənməsi ilə əlaqədar yeni kabinetin formalaşdırılması "İttihad"ın və "Müsavat"ın razılığı ilə sol yönlü M.H.Hacınskiyə tapşırıldı. Lakin M.H.Hacınskinin bolşeviklərlə koalisiya yaratmaq səyləri nəticəsiz qaldı və o, aprelin 22-də, yəni bolşevik işğalından bir neçə gün əvvəl istefa verdi. Aprelin 27-də M.H.Hacınski, Q.Qarabəyli və sosialistlər fraksiyasının nümayəndələri çıxış edərək, bolşeviklərin parlamentə təqdim etdiyi ultimatumu dəstəkləyib, hakimiyyəti Sovetlərə təhvil vermək tərəfdarı olduqlarını bildirdilər. Onlar, həmçinin parlament üzvlərini inandırmağa çalışırdılar ki, Qırmızı ordu Bakıya girmədən Türkiyəyə köməyə getmək niyyətindədir. Müsəlman dünyasının azadlıq mübarizəsini özlərinin əsas proqram məqsədlərindən sayan "ittihadçı"lar bolşeviklərə müttəfiq kimi baxırdılar və bu səhv baxışın nəticəsi olaraq, bolşevizm işğalını bu məqsədə doğru yönəlmiş bir addım kimi qarşıladılar.

Bolşeviklərə böyük umid bəsləyən və "Müsavat"la daim mübarizədə olan "İttihad"ın fəaliyyəti Azərbaycanda sovet hakimiyyəti bərqərar olduqdan sonra dayandırıldı. Partiyanın bir çox üzvü mühacirətə getdi. Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsinin 1920 illərə aid sənədlərindən birində göstərilir ki, "İttihad"ın bəzi üzvləri dindar kəndlilər arasında sovet rejiminə qarşı təşviqat aparmaqla gizli fəaliyyət göstərməkdə davam edirdilər. 1929 ildə 474 "ittihad"çı qəza orqanları tərəfindən həbs edilmiş, onların

bir qismi uzaq Şimala sürgün olunmuşdu. Partiyanın lideri Q.Qarabəyli isə sovet dövründə bir neçə dəfə həbs edildi, 1920 ildə əvvəl Solovki həbs düşərgəsinə (Rusiyanın Arxangelsk vilayəti), sonra isə Səmərqəndə sürgün olundu. 1937 ildə yenidən həbs olunaraq, Kolımaya (Maqadan vilayəti) göndərildi, 10 ildən sonra Səmərqəndə qayıdaraq, 1953 ildə orada vəfat etdi.

Əd.: Göyuşov A., Azərbaycanda ittihadçılıq, B., 1997; Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920), B., 1998; Rəsulzadə M.Ə., Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, B., 1990; Məmmədzadə M.B., Milli Azərbaycan hərəkatı, B., 1992; Агамалиева Н., Худиев Р., Азербайджанская Республика. Страницы истории. 1918-1920, Б., 1994; Балаев А., Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг., Б., 1998.

"İTTİHAD" FRAKSİYASI – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentində "İttihad" partiyasını təmsil edən fraksiya. Parlamentdə 11 deputatla təmsil olunurdu: Qarabəy Qarabəyli, Mir Yaqub Mehdiyev, Kazım Əhməd (Xan Baba) Məmmədbəyov, Bəhram bəy Vəzirov, Sultanməcid Qənizadə, Həmdulla Əfəndi Əfəndiyev, Zeynal bəy Vəzirov, Heybətqulu Məmmədbəyov, Əli bəy Zizikski, Qara bəy Əliverdilər, Əsəd bəy Əmirov. Bitərəflər qrupunda olan İsgəndər bəy Axundov sonradan "İttihad" fraksiyasına daxil olmuşdu. "İttihad" fraksiyasının nümayəndələri Parlament komissiyaları arasında aşağıdakı kimi bölünmüşdülər: maliyyə-büdcə komissiyası – Qara bəy Əliverdilər, Əli bəy Zizikski; təsərrüfat komissiyası – Heybətqulu Məmmədbəyov; redaksiya komissiyası – Bəhram bəy Vəzirov; hərbi komissiya – Qara bəy Qarabəyli; aqrar komissiyası – Bəhram bəy Vəzirov; sorğu üzrə komissiya – Kazım Əhməd Məmmədbəyov; ölkənin məhsuldar qüvvələrindən istifadə komissiyası – Zeynal bəy Vəzirov; Müəssislər Məclisinin çağırılması üzrə Mərkəzi komissiya – Əsəd bəy Əmirov, Zeynal bəy Vəzirov, Heybətqulu Məmmədbəyov, Cəmil bəy Ləmbəranski.

Parlamentdə "İttihad" fraksiyasının rəhbəri Q.Qarabəyli tərəfindən təqdim edilmiş bəyannamədə hakimiyyətin millətə məxsus olması ideyasının gerçəkləşməsi müsəlmanların istiqlal mübarizəsinin son məqsədi sayılırdı. Bəyannamədə Azərbaycandakı bütün xalqların sülh şəraitində yaşamalarının təmin olunması tələb edilirdi. "İttihad"çılar fəhlə məsələsində menşeviklərin proqramı ilə çıxış edərək, fəhlələrin səadətini təmin etməyə səy göstərəcəyini vəd edir, aqrar məsələdə isə torpağın pulsuz olaraq kəndlilərə paylanması təklifini irəli sürürdü. Onlar maliyyə sahəsində mütərəqqi gəlir vergisinin tətbiqini, digər vergilərin isə ləğvini tələb edirdilər. "İttihad" fraksiyası ibtidai məktəblərdə ümumi və icbari təhsilin bərqərar edilməsinə, məktəblərin milliləşdirilməsinə tərəfdar olduğunu bildirirdi.

"İttihad" fraksiyası Parlamentin, əsasən, sağ cinahını təşkil edirdi. Bu fraksiya ölkədə siyasi üstünlüyə malik milli demokratik cərəyana qarşı sərt müxalifət mövqeyində durur və 1919 ilin dekabrınadək Hökumət kabinetlərinin formalaşmasında iştirakdan imtina edirdi. "İttihad" fraksiyası Hökumətə etimad göstərməyənlərin öncüllərindən idi. 1919 ilin yanvarında "İttihad" fraksiyası neft möhtəkirliyinə qarşı mübarizə barədə, 1918 ildə tədarük olunmuş taxıl məhsulunun talan edilməsi və H.Z.Tağıyev fabrikində bez satışı ilə bağlı qanunsuzluqlar haqqında üç bənddən ibarət sorğu ilə Hökumətə müraciət etmişdi. Fraksiyanın rəhbəri Q.Qarabəyli bu məsələlərin nizamlanması üçün xüsusi müşavirə çağırmağı təklif etmişdi. Sorğularla əlaqədar Hökumət üzvlərinin, hətta Hökumət başçısı Fətəli xan Xoyskinin Parlament qarşısında çıxışlarında verdiyi cavablarla hesablaşmayan Qarabəyli öz fraksiyası adından Hökumətin izahatını qeyri-qənaətbəxş saydığını bildirib ona etimadsızlıq göstərilməsi tələbini irəli sürmüşdü.

Müzakirələr nəticəsində aydın olmuşdu ki, Hökumətə tam etimadsızlıq göstərilməsini yalnız "İttihad" partiyası tələb edir. "İttihad" fraksiyası Parlamentdən yeni Hökumət kabinəsinin təşkil olunması tapşırığını alan Nəsib bəy Yusifbəylinin namizədliyini də müdafiə etməmişdi.

Bununla belə, "İttihad" da yeni kabinetə daxil olmaq ehtimalını nəzərdən keçirirdi. O, rus-slavyan və erməni fraksiyaları istisna olmaqla, Azərbaycanın müstəqilliyi ideyasını müdafiə edən bütün partiyaların Parlament mərkəzinin yaradılmasını təklif etmiş və bildirmişdi ki, əks təqdirdə "Müsavat"-sosialist mərkəzi adlandırılan mərkəz (əgər bu baş tutarsa) ölkəni səhvlərdən və müxalifətdən xilas edə bilməyəcək. *1919* ilin sentyabrında da hökumətə etimad məsələsi irəli sürülərkən "İttihad" fraksiyası qəti və açıq şəkildə buna qarşı çıxmışdı. "İttihad" yeni hökumətin "Müsavat" və "İttihad" fraksiyaları, həmçinin bitərəflər bloku əsasında formalaşdırılmasını təklif edirdi. 1919 ilin oktyabrında "Müsavat" fraksiyası bitərəflərlə bir fraksiyada birləşdikdən sonra, kabinetin tərkibi məsələsi təkrar müzakirə olunarkən "İttihad" "Müsavat"ın daxili və xarici siyasət taktikası ilə prinsipial ixtilafda olduğuna görə, yeni Hökumətin tərkibində iştirakdan imtina etməyi qərara aldı. Bununla yanaşı, N.Yusifbəylini bitərəf hökumət yaratmağa qadir olmayan məhdud partiya lideri hesab etdiyini bildirən "İttihad" onun təşkil etdiyi hər hansı hökumətə etimadsızlıq göstərilməsi haqqında qərar qəbul etdi. 1919 ilin dekabrında yeni Hökumət kabinetinin formalaşdırılması zamanı "İttihad"dan 2 nəfər koalisiyaya daxil edildi. Həmid bəy Şahtaxtinski xalq təhsili və dini etiqad naziri (1920 il martın 5-dən 30-dək Nurməmməd Şahsuvarov), Sultanməcid Qənizadə dövlət nəzarətçisi oldu.

"İttihad" partiyası yeni Hökumətdə iki nazir vəzifəsi alsa da, fraksiyanın lideri Q.Qarabəyli, öz "ənənəsinə" sadiq qalaraq, Hökumətin proqramını kəskin tənqid edirdi. O, dövlət məmurlarını rüşvətxorluqda, vəzifədən suiistifadədə ittiham emiş, "respublika qəzalarını tamamilə yaddan çıxaran" Xalq Maarifi Nazirliyini isə kəskin tənqid atəşinə tutmuşdu. "Müsavat" partiyası "ittihad"çıların müqavimətini neytrallaşdırmaq niyyəti ilə onlara koalisiya təklif etmişdi. "İttihad" Hökumətə daxil olmaq təklifi müqabilində üç şərt irəli sürmüşdü: 1) bütün müsəlman partiyalarının koalisiyasına riayət olunsun; 2) daxili işlər naziri portfeli Məmməd Həsən Hacınskiyə verilsin;

3) dövlət nəzarəti vəzifəsi bu partiyanın nümayəndəsinə həvalə edilsin. Dövlət nəzarəti vəzifəsini ələ keçirən "ittihad"çılar bildirirdilər ki, dövlət strukturlarındakı qanunsuzluqlara və sui-istifadə hallarına görə "müsavat"çılar daha çox məsuliyyət daşıyırlar. "İttihad" "Müsavat"ı dövlət vəsaitindən qanunsuz olaraq özünün partiya təbliğatı üçün istifadə etməkdə ittiham edirdi.

"İttihad" bir sıra məsələlərə münasibətdə qismən bolşevikpərəst mövqeydən çıxış edirdi. Bu fraksiya ***Qərb imperializminə qarşı mübarizədə kommunistlərlə ittifaqa çağırır, rus Sovet ordusunun Antantaya qarşı mübarizə aparan Türkiyəyə yardım etməsi üçün Azərbaycana buraxılmasını tələb edirdi.*** "Müsavat"ın M.H.Hacınskini daxili işlər naziri vəzifəsindən geri çağırmaq niyyətindən xəbər tutan "İttihad" hökumət koalisiyası haqqında qərar qəbul etmişdi. Yeni təyinatlardan razı qalmadığını bildirən "İttihad" fraksiyası baş nazir N.Yusifbəyliyə partiyalarla məsləhətləşməyi və Hacınskini nazir vəzifəsində saxlamağı təklif etdi. İttihadçılar "Müsavat"ı hakimiyyəti zorla ələ keçirməkdə günahlandırırdılar. Onlar ***Hökumətin kommunistlərə qarşı gördüyü tədbirlərin də əleyhinə çıxırdılar.*** "İttihad" nümayəndələri Hökumətin tərkibindən çıxaraq, "Müsavat"ın hakimiyyətdən getməsinə çalışır, əks halda, Hökumətdə iştirakdan imtina edəcəklərі ilə hədələyirdilər. ***1920 ilin aprelində hakimiyyətin kommunistlərə təhvil verilməsi haqqında ultimatumun müzakirəsi zamanı "İttihad" fraksiyası hakimiyyətin təhvil verilməsi təklifini müdafiə etdi.*** Beləliklə, Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən işğalına əlverişli şərait yaradıldı.

Əd.: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar), I və II cildlər, B., 1998; Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Göyüşov A., Azərbaycanda ittihadçılıq, B., 1997.

"İTTİHAD VƏ TƏRƏQQİ" – türk ziyalılarının ("yeni osmanlılar" və ya "gənc türklər") siyasi təşkilatı. "İttihad və Tərəqqi" cəmiyyətinin əsası 1889 ildə İstanbulda hərbi-tibb məktəbinin tələbələri tərəfindən qoyulmuşdu. Təsisçilərindən biri də Azərbaycan milli hərəkatının görkəmli xadimi Əli bəy Hüseynzadə idi. Cəmiyyətin üzvləri, din və məzhəb fərqi qoymadan, Osmanlı dövləti daxilindəki bütün toplumları "Osmançılıq" düşüncəsi ətrafında birləşdirmək, 1876 il konstitusiyasını bərpa etməyə çalışırdılar. "İttihad və Tərəqqi" cəmiyyəti sonralar Əhməd Rza bəyin fəaliyyəti nəticəsində daha da güclənmiş və ölkənin vilayətlərində gizli şöbələri açılmışdı. "Gənc türklər" Parisdə özlərinin xarici mərkəzini yaratmış və 1892 ildən "Məşvərət" qəzetini nəşr etməyə başlamışdılar. Aralarında Ənvər, Niyazi, Əyyub Səbri kimi cəsarətli və vətənpərvər zabitlərin olduğu "İttihad və Tərəqqi"çilər əlavə kömək almaq üçün bolqar inqilabçıları ilə də əlaqə saxlayırdılar.

Osmanlı imperiyasında idarəçilik sistemini dəyişmək tərəfdarı olan Mustafa Kamal da "İttihad və Tərəqqi"çilərlə yanaşı, əvvəlcə Şamda (Dəməşq), sonra isə Səlanikdə (Saloniki) "Vətən və Hürriyyət" cəmiyyəti yaratmışdı. Bu cəmiyyət sonralar "İttihad və Tərəqqi" cəmiyyəti ilə birləşmiş, nəticədə 1907 ilin sonundan etibarən "İttihad və Tərəqqi" gənc türklərin vahid təşkilatına çevrilmişdi.

Mustafa Kamal əsgəri həyatdan kənar siyasi fəaliyyətini bu cəmiyyətdə davam etdirirdi. Lakin, çox keçmədən, cəmiyyətin rəhbərləri ilə onun arasında fikir ayrılıqları yarandı. O, əsgərlərin siyasətə qarışmasını istəmirdi. Bu səbəbdən cəmiyyətdən ayrıldı.

1908 ilin iyulunda "Gənc türklər" inqilabına rəhbərlik edən "İttihad və Tərəqqi" partiyası Sultan II Əbdülhəmidin ləğv etdiyi 1876 il konstitusiyasının bərpa olunduğunu elan etdi. İyulun 24-də İstanbul əhalisi və şəhər qarnizonunun üsyançılar tərəfinə keçməsi nəticəsində Sultan konstitusiyanın bərpa olunması və məclisin çağırılması haqqında fərman verməyə *məcbur oldu. Məclisdə çoxluq təşkil edən* "Gənc türklər" inqilab ərəfəsində verdikləri vədlərinə (aqrar islahatı, fəhlələrin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, milli azlıqlara muxtariyyət vermək, xarici kapitalı məhdudlaşdırmaq və s.) əməl etmədiklərindən onların sosial bazaları getdikcə zəifləmişdi. Bundan istifadə edən II Əbdülhəmid tərəfdarları 1909 il aprelin 13-də hərbi çevriliş edib hakimiyyəti ələ keçirdilər. Makedoniyaya qaçmış gənc türklər əsas dayaqları olan üçüncü ordunu ("Hərəkət ordusu") İstanbul üzərinə yeritdilər. 1909 il aprelin 27-də II Əbdülhəmid taxtdan salındı. "İttihad"çılar hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra ölkədə sultan hakimiyyəti dövründəkindən fərqlənməyən, hətta daha sərt *siyasət yeritməyə başladılar. Onlar* ordunu da siyasətə qarışdırdılar. Nəticədə, Osmanlı ordusunda zabitlərin böyük əksəriyyəti ya ittihadçı, ya da onlara qarşı müxalifətdə idilər. Zabitlərin bir-birlərinə qarşı düşmənçilik etməsi ordunun döyüş qabiliyyətini itirməsinə səbəb oldu. Bundan əlavə, yeritdikləri səbatsız siyasət nəticəsində "ittihad"çılar xaricilərin Osmanlı dövləti üzərinə ayaq açmasına şərait yaratdılar.

Birinci dünya müharibəsi (1914-18) ərəfəsində hakimiyyəti ələ alan "İttihad və Tərəqqi"nin rəhbərlərindən ibarət üçlük (Ənvər, Tələt və Camal) Türkiyənin milli mənafelərini Almaniya imperializminin maraqlarına tabe etdirərək, ölkəni müharibəyə sürüklədilər. Bu da 1918 ildə Türkiyənin rüsvayçı *məğlubiyyəti ilə sona çatdı. Yalnız Mustafa Kamal* başda olmaqla həmin üçlüyün siyasəti əleyhinə olan vətənpərvərlərin Qurtuluş savaşı nəticəsində ölkə tamamilə dağılmaqdan xilas edildi və türk dövlətçiliyini yaşatmaq mümkün oldu.

"İttihad və Tərəqqi"nin proqramındakı türkçülük və türk xalqlarının birliyi ideyası o dövrdə çar Rusiyasının milli əsarəti altında olan türk xalqlarının, o cümlədən Cənubi Qafqaz türklərinin "İttihad və Tərəqqi"yə rəğbətini artırmışdı. Gizli şəkildə də olsa, bu ərazilərdə "İttihad və Tərəqqi"nin şöbələri yaranmışdı.

Türk xalqlarının Rusiya imperiyasına qarşı milli azadlıq hərəkatının əsas mərkəzlərindən biri olan Azərbaycanda "İttihad və Tərəqqi"yə rəğbət daha güclü idi. Azərbaycanda "İttihad və Tərəqqi"çilər, hətta özlərinin müstəqil partiyalarını yaratmışdılar (bax *Qafqaz İttihad və Tərəqqi firqəsi*).

Əd.: Erol Güngör, Tarihte Türkler, İstanbul, 1990; Ahmet Palazoğlu, Osman Bircan, Türkiyə Cümhuriyyəti inkilap tarihi və Atatürkçülük, Ankara, 1993.

"İTTİXAD" – ictimai-siyasi qəzet. *"İttihad" Partiyasının* orqanı. 1919 ilin fevralından rus dilində çıxmışdır. Həmin ilin

iyul ayına qədər qəzetin nəşrinə redaksiya heyəti rəhbərlik edirdi. Bu dövrdən etibarən isə qəzetin baş redaktorluğu partiya sədrinin müavini Qazi Əhməd bəy *Məhəmmədbəyova* həvalə olundu. Ayda iki-üç nömrəsi çap olunurdu. *Aprel işğalından (1920)* sonra nəşri dayandırılmışdır.

İYİRMİ ALTI İYUN (1918) – Azərbaycan Milli ordusunun yaranma günü. Azərbaycan Respublikasının ümumxalq bayramlarından biri. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1998 il 22 may tarixli Fərmanı ilə təsis edilmişdir (bax *Milli ordu günü*).

İYİRMİ SƏKKİZ APREL İŞĞALI (1920) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisinin təcavüzkar sovet-bolşevik qoşunları tərəfindən işğalı və Azərbaycanın müstəqilliyinə son qoyulması. 28 Aprel Azərbaycan xalqının tarixində ən faciəli günlərdən biridir. Bax həmçinin *Aprel işğalı (1920)*.

İYİRMİ SƏKKİZ MAY (1918) – Azərbaycan Respublikasının ən mühüm dövlət və ümumxalq bayramlarından biri; Respublika günü. Müsəlman Şərqində ilk demokratik respublikanın – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yarandığı və Azərbaycan dövlətçiliyinin bərpa edildiyi gün. 1918 ildə həmin gün Azərbaycan Milli Şurasının iclasında 6 bənddən ibarət Azərbaycanın *İstiqlal bəyannaməsi* qəbul olundu. Bəyannamədə müstəqil Azərbaycan dövlətinin idarə formasının xalq cümhuriyyəti olduğu; bütün millətlər və dövlətlərlə yaxın münasibətlər qurmaq əzmi; millət, məzhəb, sinif, silk və cins fərqi gözləmədən, bütün vətəndaşların mülki və siyasi hüquqlarının təmin edilməsi; xalq cümhuriyyəti ərazisi daxilində yaşayan millətlərin sərbəst inkişaflarına geniş meydan verilməsi təntənə ilə vəd edilirdi. Bu tarixi sənədə əsasən, Müəssislər Məclisi çağırılana qədər Milli Şura ölkədə qanunverici, müvəqqəti hökumət isə icraedici orqan hesab olunmuşdur. Beləliklə, Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində ilk konstitusiya aktı – İstiqlal bəyannaməsinin qəbulu ilə Azərbaycan dövlətçiliyi dünyəvi xalq cümhuriyyəti formasında elan olundu. Milli Şuranın elə həmin iclasında bitərəf Fətəli xan Xoyskinin başçılığı ilə Xosrov Paşa bəy Sultanov, Məmməd Həsən Hacınski, Nəsib bəy Yusifbəyli, Xəlil bəy Xasməmmədov, Məmməd Yusif Cəfərov, Əkbər ağa Şeyxülislamov, Xudadat bəy Məlik-Aslanov, Camo bəy Hacınskidən ibarət ilk Azərbaycan Hökuməti yaradıldı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qısa müddət ərzində həyata keçirdiyi ciddi tədbirlər sayəsində bütün dövlətçilik atributları – öz parlamenti, hökuməti, ordusu, bayrağı və pul vahidi olan müstəqil suveren bir dövlətə çevrildi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti cəmi 23 ay yaşasa da, demokratik dövlət quruculuğu, iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil, səhiyyə, hərbi quruculuq sahələrində atdığı mühüm addımları başa çatdıra bilməsə də, onun qısa müddətdə həyata keçirdiyi tədbirlər xalqımızın tarixində silinməz iz buraxmış, milli dövlətçilik ənənələrimizin bərpası işində mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (1992) ilə 28 may – Respublika günü hər il ümumxalq bayramı kimi dövlət səviyyəsində qeyd olunur.

İYİRMİ YEDDİ AVQUST ALMANİYA–RUSİYA SAZİŞİ (1918) – Almaniya ilə Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası arasında 1918 il avqustun 27-də bağlanmış *Brest-Litovsk müqaviləsinə əlavə məxfi saziş*.

"İYUN BÖHRANI" – *Nuru paşanın* Azərbaycan Milli Şurasına və hökumətinə etimadsızlığı ilə bağlı 1918 il iyunun 16-17-də yaranmış *siyasi böhran*. Azərbaycan istiqlalı üçün son dərəcə təhlükəli olan bir dövrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti və Milli Şura 1918 il iyunun 16-da Tiflisdən Gəncəyə köçdülər. Onların Azərbaycan hüdudlarına daxil olduqları zaman qarşılaşdıqları ilk ciddi məsələ bolşevik-daşnak qüvvələrinin Cənubi Qafqazın müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirdikləri soyqırımlarına son qoymaq üçün Osmanlı dövləti tərəfindən göndərilən *Qafqaz İslam Ordusunun* komandanı təyin edilmiş Nuru paşanın və onun ətrafındakı qüvvələrin Milli Şuraya və Hökumətə soyuq və inamsız münasibəti oldu. Nuru paşanın bu mövqeyi Azərbaycana gəldiyi ilk günlərdə milli hökumətə hörmət və etimadla yanaşacağı, daxili siyasi proseslərə müdaxilə etməyəcəyi barədə verdiyi bəyanata tam əks idi. Belə bir vəziyyət Azərbaycan istiqlalı üçün ciddi təhlükə yaradırdı.

Gərginliyin dərinləşməsinə Nuru paşanı əhatə edən, ona güclü təsir göstərən ***"rus çinovniklərinin qapısında baş əyən qara qəlbli, xəbis adamlar"ın*** (R.Vəkilov) "xidmətləri" mühüm rol oynamışdı. Özünün də etiraf etdiyi kimi, siyasətçi olmayan Nuru paşanın Azərbaycan hakimiyyətinə qarşı tutduğu bu sərt mövqe Azərbaycanın daxili və xarici vəziyyətinin çox mürəkkəb olduğu bir durumda bildirilmişdi. Bakıda sovet hakimiyyəti pərdəsi altında *fəaliyyət göstərən daşnak rejimi Osmanlı dövlətinin Qafqaz* xalqları üçün ciddi təhlükə doğurduğu, Osmanlı işğalının ağır nəticələrinin bütün xalqlar üçün faciəli sonluqla bitəcəyi, yalnız "Sovet hakimiyyəti"nin xalqlara "xoşbəxt gələcək" bəxş edəcəyi və bu kimi cəfəngiyatlarla dolu təbliğat apardığı bir şəraitdə Nuru paşanın Azərbaycan istiqlalına münasibəti onun siyasi proseslərə düzgün qiymət verə bilməməsi ilə bağlı idi.

Nuru paşanı əhatə edən *İlhaqçılar* Azərbaycanın yeganə xilas yolunu Osmanlı imperiyası hüdudları daxilində mövcudluqda görürdülər. Onlar Nuru paşanı Milli Şura hökumətinin guya Rusiyapərəst və inqilabi hakimiyyət olmasına, anarxiyaya və xaosa gətirib çıxaracağına inandıra bilmişdilər. Azərbaycana yeni-yeni Osmanlı hərbi qüvvələrinin gəlməsi ilə Nuru paşanın özünün Azərbaycandakı rolu barəsində təsəvvürlərində ciddi dəyişikliklər baş verirdi. Belə ki, o, özünü burada mütləq hakim kimi aparmağa başlamışdı. Onun, əksər hallarda, Azərbaycan Hökuməti ilə razılaşdırılmamış və Hökumətin əhali qarşısında bəyan etdiyi prinsiplərə zidd olan qərarları ölkənin siyasi dairələrində çaşqınlıq və məyusluq doğururdu, hətta bəzi siyasi xadimlər Azərbaycanın xarici siyasət istiqamətinə yenidən baxmaq zərurətinin yarandığını bildirirdilər. Vəziyyətin anlaşılmazlığı belə bir münasibətin Nuru paşanın şəxsi mövqeyi, yaxud Osmanlı dövlətinin siyasəti

ilə bağlı olub-olmamasının qeyri-müəyyənliyindən irəli gəlirdi. Bunu və digər *məsələləri müzakirə etmək* üçün Milli Şura və hökumət tərəfindən M.Ə.Rəsulzadə, F.x.Xoyski, M.H.Hacınskidən ibarət nümayəndə heyəti təşkil edildi. Gəncədəki siyasi mühit danışıqların gərgin olacağından xəbər verirdi. "Bu mübarizə məmləkət üsuli-idarəsinə aid demokrasi cərəyanlarla aristokrat zehniyyətlər arasında vüsuə gəliyordu" (M.Ə.Rəsulzadə). Nuru paşa Qafqaz İslam Ordusunun komandanı kimi yalnız hərbi sahə ilə məşğul olduğunu bildirib, nümayəndə heyətini onları maraqlandıran məsələləri onun siyasi işlər üzrə müşaviri Əhməd bəy Ağaoğlu ilə müzakirə etməyi məsləhət gördü: "Mən əsgərəm, siyasəti anlamıram, ordunun siyasi müşaviri Əhməd Ağaoğludur. Onunla görüşün".

Azərbaycan nümayəndə heyəti Ə.Ağaoğlunun sərt bəyanatı ilə qarşılaşdı. *Onun fikrincə*, guya indiki hakimiyyət əhali arasında nüfuzunu tamamilə itirmişdir və əhali ona qarşı hər an üsyana qalxa bilər. Belə bir vəziyyət yaranarsa, Osmanlı hərbi qüvvələri hakimiyyəti müdafiə etməyəcəklər. Ə.Ağaoğlu bununla Nuru paşanı əhatə edən qüvvələrin hökumətin radikal islahatlar proqramından, xüsusilə aqrar islahat tədbirlərindən narahatlıqlarını çatdırırdı. Zahirən Azərbaycanın müstəqilliyinə qarşı çıxmayan Ə.Ağaoğlu sərt şəkildə "siz Milli Şuranı bağlayın, hökumətdən əl çəkin, Nuru paşa istədiyi adamlardan bir hökumət qurar" tələbini dilə gətirmişdi.

Azərbaycan nümayəndə heyəti Ə.Ağaoğlunun bu tələbini qətiyyətlə rədd etmiş və bildirmişdi ki, bu, əslində, Azərbaycanın işğal edilməsi demək olacaqdır. Bunun isə istər *Osmanlı dövlətinin, istərsə də Azərbaycanın beynəlxalq* aləmdə maraqlarına ciddi zərbə vuracağı şəksizdir. Belə bir tələb, dolayısı ilə, 1918 il iyunun 4-də Batumda imzalanmış "Sülh və dostluq haqqında" Osmanlı-Azərbaycan müqavilələrinin şərtlərinə kökündən zidd idi. Azərbaycan nümayəndələrinin ortaya qoyduqları bu və digər dəlillər Ə.Ağaoğlunu özünün əvvəlki mövqeyindən geri çəkilməsi ilə nəticələndi. *Danışıqların yekununda belə bir razılıq əldə olundu* ki, Milli Şura yalnız yeni hökuməti yaratmalı və səlahiyyətlərini bu hökumətə verib özünü buraxmalıdır.

Siyasi böhran Milli Şurada təmsil olunan bir sıra siyasi qüvvələrin kəskin narazılıqlarına səbəb oldu. Müsəlman sosialist bloku və "Hümmət" Osmanlıların dövlətin daxili işlərinə qarışmasına etiraz əlaməti olaraq Milli Şuranı tərk etdilər.

1918 il iyunun 17-də Gəncədə şəhər idarəsinin binasında Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin sədrliyi ilə Milli Şuranın 7-ci iclası keçirildi. İclası giriş sözü ilə açan M.Ə.Rəsulzadə yaranmış vəziyyətin fövqəladə olduğunu və müzakirəyə çıxarılacaq məsələlərə hissə qapılmadan soyuqqanlı yanaşmağın vacibliyini qeyd etdi. O bildirdi ki, əsas prinsipə sadiq qalmaqla, yaranmış vəziyyət nəzərə alınmalıdır. "Bəlkə də bu gün qəbul edəcəyimiz qərar bizim bədbəxtliyimiz olacaq, lakin əgər yaranmış vəziyyətdən yeganə çıxış yolu yalnız bundadırsa, biz onu qəbul etməliyik". Siyasət naminə siyasətdən əl çəkməyin vacibliyini vurğulayan sədr Şura üzvlərini verəcəkləri qərarlarda vətən və millətin maraqlarını nəzərə almağa çağırdı.

Sonra hökumət başçısı Fətəli xan Xoyski ölkə hüdudlarına köçməsi ilə əlaqədar mayın 28-də Tiflisdə yaradılmış Müvəqqəti hökumətin istefasını qəbul etməyi Milli Şuradan xahiş etdi. Aslan bəy Səfikürdski Nuru paşanın simasında Osmanlı dövləti rəhbərlərinin Azərbaycan xalqının maraqlarına zidd addımlar atmasına təəssüflən*diyini bildirdi*. M.Ə.Rəsulzadə natiqin çıxışını kəsərək, "paşanın bu işə aidiyyəti yoxdur" dedi. A.Səfikürdski çıxışını davam etdirərək, xalqın türklərə münasibətdə məyusluğunun son nəticədə Azərbaycan üçün çox ağır nəticələrə səbəb olacağını bildirdi. Məmməd Yusif Cəfərov isə qeyd etdi ki, "biz asanlıqla əldə etdiyimiz azadlığı belə asanlıqla da təhvil veririk... Kömək gözlədiyimiz Osmanlı qardaşlarımız ürəklərimizi oxlayırlar, hisslərimizi zəhərləyirlər".

Məmməd Həsən Hacınski Osmanlıların Azərbaycanın müstəqil və nüfuzlu hökumətinin yaradılmasını səmimiyyətlə istədiklərini qeyd etdi. Rəhim bəy Vəkilov isə müzakirəyə çıxarılmış təklifi "Müsavat partiyasının çəkildiyi son səngər" adlandırdı.

İclasda çıxış edən Nəsib bəy *Yusifbəyli yaranmış* böhranın əsas səbəbinin Nuru paşanı əhatə edən "şübhəli şəxslər"də olduğunu göstərdi. Onun fikrincə, indiki vəziyyətdə güzəştə getməmək olar, lakin bu ağır nəticələrə gətirib çıxarar ki, bu da "belə bir müşkül vəziyyətə düşdüyümüz vaxtda vətənpərvərlik hərəkəti ola bilməz". O, hökumətin istefasının qəbul edilməsini, Milli Şura sədrinin yeni hökumətin təşkilini özünün inandığı şəxsə həvalə edərək, Milli Şuranın bütün səlahiyyətlərinin həmin hökumətə verilməsini, tezliklə Müəssislər məclisinin çağırılmasını, hökumətə bu ixtiyarı heç kəsə könüllü təhvil verməməyi tapşırmağı təklif etdi, əks halda, "hər cür cəhdlərə qarşı müstəqilliyimizin ilk müdafiəçisi" olacağını bildirdi.

Fasilədən sonra M.Ə.Rəsulzadə ümumi razılığa əsasən, yeni Hökumətin təşkilini F.x.Xoyskiyə həvalə etdiyini bildirdi. F.x.Xoyski yeni hökumətin fəaliyyət proqramının əsasında Azərbaycanın şərəfinin, azadlığının və müstəqilliyinin durduğunu bəyan etdi. Müzakirələrin yekununda Milli Şuranın fövqəladə iclasının iştirakçıları – M.Ə.Rəsulzadə, M.Mahmudov, R.Vəkilov, S.Qənizadə, N.Yusifbəyli, X.Xasməmmədov, F.x.Xoyski, X.Məlik-Aslanov, T.Makinski, Ə.Şeyxülislamov, M.Rizayev, M.H.Seyidov, Hacı Molla Səlim Axundzadə, İ.Vəkilov, A.Qardaşov, F.Köçərli, M.Hacınski, C.Hacınski, Q.Camalbəyov, Ə.Pepinov, H.Ağayev, X.Sultanov, Ş.Rüstəmbəyli, M.Məhərrəmov, M.Y.Cəfərov, A.Səfikürdski, M.H.Hacınski, Şərifov iki qətnamə qəbul etdilər. Müvəqqəti hökumətin hüquq və vəzifələrinə dair birinci qətnamədə göstərilirdi ki, müvəqqəti hökumət dövlət müstəqilliyini və mövcud siyasi azadlığı ləğv etmək, aqrar və bu kimi digər vacib məsələlər barə-

sində inqilabi qanunları dəyişdirmək hüquqlarına malik deyildir. Hökumət altı aydan gec olmayaraq, Müəssislər məclisi çağırmalıdır, digər idarəetmə məsələlərində isə tam hüquqa malikdir. İkinci qətnamə Azərbaycan Milli Şurasının buraxılması haqqında idi. Qətnamədə deyilirdi: "Azərbaycanın daxili və xarici həyatındakı ağır vəziyyəti nəzərə alaraq, bütün hakimiyyət F.x.Xoyskinin sədrliyi ilə təşkil olunmuş hökumətə verilsin və ona tapşırılsın ki, öz hakimiyyətini yaxın vaxtlarda çağırılacaq Müəssislər məclisindən başqa heç kəsə güzəştə getməsin".

Yekun nitqi ilə çıxış edən M.Ə.Rəsulzadə bu qətnamələrə əsasən, tarixi məsuliyyətin bütün ağırlığının F.x.Xoyski hökuməti üzərinə düşdüyünü nəzərə çarpdırmaqla, onun vəziyyətini döyüşün ən ağır və məsuliyyətli anında geri çəkilən ordunun son arxa mövqelərini müdafiə etmək əmri almış hərbi qüvvənin keçirdiyi qorxu və həyəcan hissi ilə müqayisə etdi. Yeni doğulmuş Azərbaycan dövlətinin məhvinə yol verməmək hökumətin ən vacib vəzifəsi hesab olunurdu. M.Ə.Rəsulzadə Milli Şuranın xalq nümayəndəliyini təmsil etdiyini göstərməklə, bu orqanın fəaliyyətini dayandırmasını "heç şübhəsiz, demokratiyanın geri çəkilməsi və irtiqaçı qüvvələrin uğuru" kimi qiymətləndirdi. Məsələyə əsl qiyməti tarixin verəcəyini bildirən natiq Müəssislər məclisinə tezliklə keçiriləcək seçkilərdə Azərbaycan xalqının əsl istəyinin ortaya çıxacağına inandığını bildirdi. M.Ə.Rəsulzadə çıxışının sonunda həmkarlarını mövcud şəraitin ağırlığına baxmayaraq, Azərbaycanın tezliklə azad və mütərəqqi bir cəmiyyətə sahib olacağına inandıraraq dedi: ***"İşlə, müstəqil bir Azərbaycan! Siyasətin kəsbi-hürriyyət və istiqlal edəcək Azərbaycanda ictimai hürriyyətlər və hüquqi-bəşərə aid düsturların, hər halda, müstəbid Rusiya zamanından daha geniş, daha müsaid olacağına şübhə etməm. Hətta, əfəndilər, söyləmək istərəm ki, Azərbaycan Qafqasiyada ən hürriyyətpərvər və inqilabçı təsəvvür olunan Gürcüstandan daha məsuddur. Çünki burada bizim daxili hürriyyətlərimizə icrai-nüfuz edən və edəcəyi mütəsəvvir bulunan qüvvət yabançı bir qüvvət deyil, öz qüvvətimizdir. Buradan istiqbal, böyük və şanlı bir millətin müxtəlif şöbə və budaqlarının tövhidə doğru gedəcəyi eyni məqsədimizdir. İctimai və hüquqi hürriyyətlərdə bilfərz qaib etsək belə, siyasətən qazanacaq təlafiyi-mafat edəcəkiz".*** M.Ə.Rəsulzadə çıxışını ***"Yaşasın Azərbaycan! Yaşasın türk xalqı!"*** şüarı ilə bitirdi.

Beləliklə, yeni yaranmış Azərbaycan dövlətçiliyi üçün ilk ciddi sınaq olan "İyun böhranı" Milli Şuranın öz fəaliyyətini dayandırması ilə nəticələndi. Yeni hökumətin tərkibinə daxil olan 12 üzvdən 6-sı əvvəlki hökumətdə də iştirak etmişdi.

Nuru paşa isə tezliklə Azərbaycan Hökuməti ilə münasibətlərini normallaşdırmaq məcburiyyətində qaldı.

Ed.: Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 2001; Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Rəsulzadə M.Ə., Azərbaycan Cümhuriyyəti, B., 1990; Həsənov C., Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), B., 1993; Vəkilov P.Ə., Azərbaycan Respublikasının yaranma tarixi, B., 1998; Hətəmov R., "17 iyun böhranı"nı doğuran səbəblər haqqında, "Tarix və onun problemləri" jurnalı, №2, B., 2002.

"İZVESTİYA SOVETA RABOÇİX İ SOLDATSKİX DEPUTATOV BAKİNSKOQO RAYONA" – gündəlik ictimai-siyasi qəzet; Bakı Sovetinin orqanı. 1917 il martın 30-dan 1918 il iyulun 31-dək nəşr edilmişdir. Cəmi 372 nömrəsi çıxmışdır. 6 nömrəsi Azərbaycan xalqına qarşı kütləvi soyqırımlarının əsas təşkilatçılarından biri olan S.Şaumyanın redaktorluğu ilə buraxılmış, 7-ci nömrədən redaksiya tamamilə menşevik, eser və daşnakların əlinə keçmişdir. 1917 ilin noyabrında Bakı Sovetinə rəhbərlik bolşeviklərin əlinə keçdikdən sonra redaksiyanın tərkibi və qəzetin istiqaməti dəyişmişdir. A.V.Karinyan (Ter-Qabrielyan) qəzetin redaktoru olmuş, redaksiyaya iki beynəlmiləlçi-menşevik daxil edilmişdi. Qəzet, əsasən, bolşeviklərin xəttini həyata keçirmiş, Bakıda 1918 il mart qırğınlarından sonra ardıcıl bolşevik orqanına çevrilmişdi. 1918 ilin aprelindən mayınadək qəzetin faktik redaktoru redaksiya heyətinə daxil olan A.İ.Mikoyan idi. "Kavkazskaya Krasnaya Armiya" qəzeti ilə birləşdikdən sonra S.Q.Osipyan onun redaktoru seçilmişdi. Qəzet bolşeviklərin və başqa siyasi qüvvələrin Azərbaycanda müstəqil milli dövlət quruculuğu əleyhinə çevrilmiş və xalqın milli-mənəvi dayaqlarını sarsıdan ideyaları təbliğ edirdi. 1918 ilin aprelindən qəzet, eyni zamanda, Azərbaycan və erməni dillərində də buraxılmışdır. Qəzetin nəşrində və buraxılmasında M.Əzizbəyov, S.Boqdanov, P.Çaparidze, İ.Malıgin, A.Karinyan, A.Mikoyan, S.Şaumyan və b. iştirak etmişlər. Bakı Xalq Komissarları Sovetinin hakimiyyəti dövründə (1918, 25 aprel-31 iyul) qəzetdə partiya, sovet, həmkarlar ittifaqı təşkilatlarının fəaliyyəti işıqlandırılmışdır.

JORDANİYA Noy Nikolayeviç (21.3.1869, Gürcüstan, Lançxuti ş. – 1953) – Gürcüstanın dövlət xadimi, gürcü menşeviklərinin lideri, jurnalist. 20 əsrin 90-cı illərindən sosial-demokrat hərəkatında iştirak etmiş, Cənubi Qafqazda ilk sosial-demokrat təşkilatı "Mesamedasi" qrupuna daxil olmuşdur. I Dövlət dumasının deputatı, sosial-demokrat fraksiyasının sədri (1906) idi. 1912 ildə Bakıda "Naşe slovo" menşevik qəzetinin redaktorlarından olmuşdur. Fevral inqilabından (1917) sonra Tiflis Fəhlə Deputatları Sovetinin, 1918-21 illərdə isə Gürcüstan menşevik hökumətinin sədri olmuşdur. Gürcüstanda sovet hakimiyyəti elan edildikdən (1921, 25 fevral) sonra mühacirətdə yaşamış, Gürcüstan mühacir təşkilatının rəhbərlərindən biri kimi geniş fəaliyyət göstərmişdir.

JURNALİSTLƏR VƏ ƏDİBLƏR İTTİFAQI – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qeyri-hökumət yaradıcılıq birliyi. 1919 ilin oktyabrında yaradılmışdı. Həmkarlar ittifaqı səciyyəsi daşıyan qurum milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, jurnalist və yazıçıları birləşdirirdi. Sədri L.P.Umanski, sədr müavini Xəlil İbrahimov (Xəlil İbrahim), xəzinədarı Xudadat bəy Əzizov idi. Üzeyir Hacıbəyli ittifaqın idarə heyətinin üzvü olmuşdur. Nizamnaməsinə əsasən, bütün mübahisəli məsələlərə təşkilatın nəzdində yaradılmış arbitraj komissiyasında baxılırdı. İttifaq fəal mədəni-maarif və xeyriyyəçilik fəaliyyəti göstərirdi. Belə ki, 1919 ilin noyabrında ittifaqın yoxsul üzvləri üçün pul fondu yaradılmış, noyabrın 23-də fondun nəfinə tamaşa göstərilmişdi. Elə həmin vaxt "jurnalist günü"nün keçirilməsi qərara alınmış, Dövlət Teatrında (indiki Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrı) tamaşa-bal təşkil edilmiş, jurnalist günü ilə əlaqədar bir günlük qəzet buraxılmışdı. Jurnalistlər və ədiblər ittifaqı Azərbaycanda demokratik mətbuatın inkişafında, Cümhuriyyət ideyalarının, hökumətin həyata keçirdiyi ictimai-siyasi, iqtisadi və sosial-mədəni tədbirlərin işıqlandırılmasında mühüm rol oynamışdır. İttifaq *Aprel işğalı* (*1920*) nəticəsində fəaliyyətini dayandırmışdır.

KADETLƏRİN BAKI ŞÖBƏSİ – Rusiyanın ilk liberal təmayüllü konstitusion-demokratlar (kadetlər) partiyasının Bakıdakı şöbəsi. Təsis yığıncağı 1906 il yanvarın 7-də keçirilmişdi. Bakı kadetləri, əsasən, Moskva və Peterburq kadetlərinin proqramını qəbul etmişdilər. Ətraflı məlumat üçün bax *Xalq azadlıq partiyasının (kadetlərin) Bakı şöbəsi* məqaləsinə.

"KASPİ" – ictimai-siyasi, ədəbi qəzet. 1881 ilin yanvarından 1919 ilin martınadək Bakıda rus dilində nəşr olunmuşdur. 10065 nömrəsi çıxmışdır. İlk 28 nömrəsi həftədə iki dəfə, 1881 ilin iyulundan həftədə 3 dəfə, 1884 ildən isə gündəlik çıxmışdır. "Kaspi"nin yaradılması ideyası "Bakinskiye izvestiya" qəzetinin redaktoru V.V.Kuzminə məxsus idi. Müxtəlif vaxtlarda qəzetin redaktorları və naşirləri V.Kuzmin, V.Liçkus-Xomutov, Əlimərdan bəy *Topçubaşov*, Həsən bəy *Zərdabi*, Əli bəy *Hüseynzadə* və b. olmuşlar. 1897 ildə "Kaspi"ni Hacı Zeynalabdin Tağıyev almış və qəzetin redaktorluğunu Ə.Topçubaşova həvalə etmişdir. Qəzetin 133-cü sayında dərc edilmiş "Redaksiyadan" adlı yazıda "neft səltənətinin paytaxtı" olan Bakıda, ümumiyyətlə, Qafqazda, Orta Asiyada əhalinin yaşayışı,

Kacnій

Kaspi qəzeti redaksiyasının erməni-daşnak quldurları tərəfindən yandırılması. 1918, mart

adət-ənənələri, dini ilə bağlı məsələlərin qəzetin səhifələrində işıqlandırılacağı vəd olunurdu. H.Z.Tağıyev milli ziyalıları qəzetin ətrafına toplayırdı. Rusca çıxmasına baxmayaraq, 90-cı illərdən etibarən "Kaspi"nin səhifələrində milli məfkurə məsələləri geniş yer aldı. "Kaspi" Ə.Topçubaşovun, habelə sonralar Ə.Hüseynzadənin, H.Zərdabinin redaktorluğu dövründə rusdilli,milli düşüncəli mətbuat orqanına, milli ideyanın başlıca müzakirə mərkəzlərindən birinə çevrildi. Mütərəqqi, demokratik Azərbaycan ziyalılarının görkəmli nümayəndələri – H.Zərdabi, F.Köçərli, M.Mahmudbəyov, Ə.Ağayev (Ağaoğlu), M.Şahtaxtinski, C.Məmmədquluzadə və b. "Kaspi" ilə əməkdaşlıq edirdilər. Qəzet öz səhifələrində Azərbaycanın ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatının bütün sahələrini işıqlandırırdı. 1-ci və 2-ci səhifələrində, bir qayda olaraq, elanlar, bildirişlər, reklamlar, felyetonlar, 2-ci və 3-cü səhifələrdə Rusiyaya dair ümumi xəbərlər, yerli xronika, şəhər dumasının iclasları haqqında materiallar, müxtəlif hadisələr – ixtiralar, yeniliklər, teatr və musiqi, ayrı-ayrı ölkələrin təhsil sistemi haqqında yazılar, Azərbaycan və rus ədəbiyyatından nümunələr dərc olunurdu. "Kaspi"nin "Gündəlik həyatdan", "Bizə yazırlar", "Özgə diyarlardan", "Məhkəmə xronikası", "Kaspinin məktubları", "Arabesklər", "Eskizlər" və b. rubrikaları vardı. "Arabesklər" və "Eskizlər" rubrikalarında şəhər dumasının və idarəsinin fəaliyyəti tez-tez tənqid olunurdu. 1901–07 illərdə "Kaspi"nin bir səhifədən ibarət xüsusi əlavəsi də buraxılırdı. Burada Rusiya Teleqraf Agentliyinin dünyadakı hadisələr haqqında məlumatları,dünya mətbuatının səhifələrindən xülasələr, birja qiymətləri və s. çap olunurdu. Qəzetin xüsusi "Neft şöbəsi"ndə neft sənayesinin vəziyyətinə, ayrı-ayrı şirkətlərin fəaliyyətinə, neft hasilatına və satışına dair materiallar dərc edilirdi. 1905 ildə Bakıda ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımları zamanı "Kaspi" əsl fədakarlıq göstərmiş, uydurma erməni təbliğatına sinə gərmişdi. Ermənilər bütün dünyaya Bakıda müsəlmanların əli ilə guya "10-15 min erməni öldürüldüyü barədə" yalanlar yaymağa başladığı və Rusiyanın paytaxt şəhərlərində çıxan "Birjevıye vedomosti", "Sankt-Peterburqskiye vedomosti", "Novosti", "Rus" və b. qəzetlər erməni saxtakarlıqlarını yaydığı zaman "Kaspi"nin əməkdaşları bu barədə bir çox həqiqətləri üzə çıxarmış və qəzetin səhifələrində dərc etmişdilər. Hətta bəzi ermənilər öz saxtakarlıqlarına görə "Kaspi" vasitəsilə üzr istəmək məcburiyyətində qalmışdılar.

1918 ilin martında bolşevik-daşnak quldurlarının Bakıda azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımı zamanı "Kaspi" qəzetinin mətbəəsi də yandırılmışdı.

Ədb.: Azərbaycan dövri mətbuatı. 1832-1920. Biblioqrafiya. B., 1987; Axundov N., Sənədlərin dili ilə, B., 1980; Zeynalov N., Azərbaycan mətbuat tarixi, B., 1973; Мовлаева С.А., Пропаганда русской и азербайджанской литературы на страницах газеты "Каспий", Б., 1983.

KAZIM QARABƏKİR PAŞA (1882, İstanbul – 1948, orada) – Türkiyənin görkəmli hərbi və dövlət xadimi, *Atatürkün* yaxın silahdaşlarından biri. Ali hərbi təhsil almış, Balkan (1912-13) və Birinci dünya (1914-18) müharibələrində iştirak etmişdir. Hərbi sahədə xidmətlərinə görə 1918 ildə diviziya generalı, sonra isə ordu generalı rütbəsinədək yüksəlmiş, "paşa" fəxri tituluna layiq görülmüşdür. Kazım Qarabəkir paşa Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunmasında, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan bölgəsinin erməni silahlı qüvvələrinin təcavüzündən müdafiəsində mühüm xidmətlər göstərmişdir. Həmin ərazilərin müdafiəsi Osmanlı ordusunun onun komandanlıq etdiyi I Qafqaz korpusuna həvalə olunmuşdu; korpusun qərargahı 1918 il avqustun 7-də Naxçıvan şəhərində qurulmuşdu. Naxçıvanı türk dünyasına açılan "Şərq qapısı" adlandıran Kazım Qarabəkir paşanın komandanlıq etdiyi türk qoşun hissələri Naxçıvan mahalını erməni silahlı dəstələrinin Zəngəzur və s. yerlərdən etdikləri hücumlardan qətiyyətə qoruya bilmişdi. Osmanlı hərbi qüvvələrinin Qafqazdan, o cümlədən Azərbaycandan çəkilməsini nəzərdə

Kazım Qarabəkir paşa məscidi. 1999. Naxçıvan şəhəri

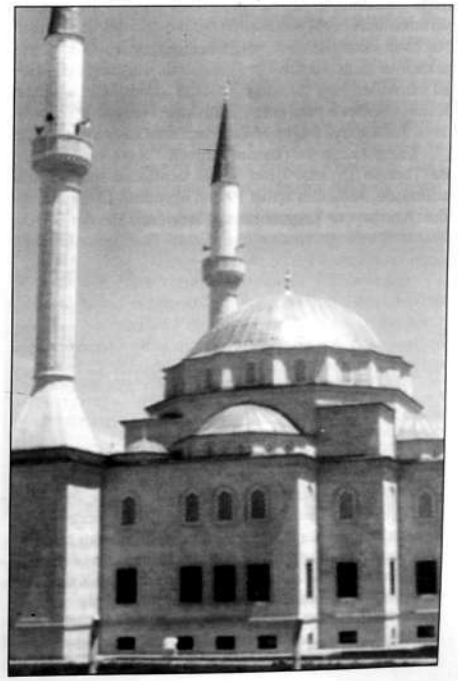

tutan *Mudros barışığının (1918)* 11-ci maddəsinə əsasən, 1-ci Qafqaz korpusu da Naxçıvanı tərk etmişdi. Kazım Qarabəkir paşa Türkiyənin istiqlal savaşında (1918-23) fəal iştirak etmiş, Şərq cəbhəsinin komandanı kimi bir sıra əzəli türk torpaqlarının geri qaytarılmasında, daşnakların sülh bağlamağa məcbur edilməsində əvəzsiz xidmətlərinə görə "İstiqlal" ordeninə layiq görülmüşdür. Azərbaycanda baş verən hadisələrlə daim yaxından maraqlanmış, Qars konfransında (1921) onun ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanması üçün olduqca səmərəli diplomatik fəaliyyət göstərmişdir. Onun da imzaladığı *Qars müqavilələrinin (1921)* 5-ci maddəsinə və 3-cü əlavəsinə əsasən,Naxçıvan bölgəsinin muxtar ərazi kimi Azərbaycanın himayəsi altında saxlanılması dövlətlərarası səviyyədə razılaşdırıldı.

Naxçıvanın mədəni həyatında yaxından iştirak edən Kazım Qarabəkir paşa şəhərdə teatrın fəaliyyətini bərpa etmiş, Naxçıvan teatrında türk yazıçılarının dram əsərləri tamaşaya qoyulmuş, tədris müəssisələri işə başlamış, məktəblər üçün Türkiyədən çoxlu dərsliklər gətirilmişdi. Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinə böyük əhəmiyyət verən və nizami ordu quruculuğunun vacibliyini nəzərə alan Kazım Qarabəkir paşa bu işi öyrənmək üçün bir qrup gənci Türkiyə məktəblərinə oxumağa göndərmişdi. Məktəblərdə hərbi məşğələlər keçirilir, yerli əhalidən hərbi batalyonlar təşkil olunurdu. Bu iş təkcə Naxçıvan şəhərində deyil, bölgənin digər yerlərində də həyata keçirilir, milli ordu hissələri yaradılırdı. Türk xalqının istiqlal mücadiləsi başa çatdıqdan az sonra ordudan tərxis olunan Kazım Qarabəkir paşa millət vəkili kimi fəaliyyət göstərmiş, 1946 ildə Türkiyə Böyük Millət Məclisinin başçısı seçilmişdi.

Kazım Qarabəkir paşanın xatirəsinə Naxçıvan şəhərində Türkiyə Diyanət İşləri Vəqfi tərəfindən məscid inşa edilmişdir. Məscidin açılışı 1999 il oktyabrın 13-də olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev, Kazım Qarabəkir paşanın qızı Timsal Qarabəkir məscidin açılış mərasimində çıxış etmişlər.

Yazıçı Güllü Məmmədovanın "Qarabəkir əfsanəsi" tarixi-sənədli romanı görkəmli sərkərdənin həyat və döyüş yolundan, eləcə də 1918–20 illərdə Naxçıvanda baş vermiş hadisələrdən, Naxçıvan torpaqlarının erməni təcavüzündən qorunmasında onun xidmətlərindən bəhs edir.

Əd.: Musayev İ., Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), B., 1996; Səfərli F., Kazım Qarabəkir Paşa və Naxçıvanın erməni təcavüzündən müdafiəsi, "Naxçıvan" jurnalı, 2001, №5.

KAZIMBƏYLİ Cahangir bəy (1888, Gəncə – 1955, Berlin) – hərbi xadim, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun alay komandiri, polkovnik. *Gəncə üsyanının (1920)* əsas təşkilatçılarından biri olmuşdur. Gəncə gimnaziyasında təhsil almış, Peterburqda hərbi məktəb bitirmişdir. Çar Rusiyası ordusu sıralarında Birinci dünya müharibəsində (1914-18) iştirak etmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunduqdan sonra milli orduda xidmətə başlayan Kazımbəyli 1920 ilin əvvəllərində 3-cü Şəki süvari alayının komandiri təyin olunmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun təchizat rəisi general-mayor

Məhəmməd Mirzə Qacarın, 1-ci piyada diviziyasının komandiri general-mayor Cavad bəy Şıxlinskinin, süvari diviziyasının komandiri general-mayor Teymur bəy Novruzovun Gəncə üsyanının təşkilinə cəlb edilmələrində Kazımbəylinin böyük rolu olmuşdur. Üsyanda iştirak edən hərbi qüvvələrin Qaçaq Qəmbərin, Sarı Ələkbərin, Qaçaq Qasımalı və başqalarının dəstələri ilə və partizanlarla əlaqələrinin yaradılmasında da onun mühüm xidməti vardı. Sonralar yazdığı xatirələrindən göründüyü kimi o, üsyanın gedişində öz alayının şəxsi heyəti ilə bərabər partizanların fəaliyyətinə də rəhbərlik etmişdir. Kazımbəylinin fikrincə, 1920 il mayın 28-də Azərbaycan xalqı öz azadlığı uğrunda qurban getməyə hazır olduğunu bir daha nümayiş etdirdi: ***"28 may yalnız Milli İstiqlalımızın elanı günü kimi deyil, Vətən uğrunda şəhid verdiyimiz gün kimi də tariximizə yazılmalıdır. ...28 may günündə düşmənə cavabımız ruhumuzun yüksəkliyinin, mənəvi qalibiyyətimizin simvolu olacaqdır"***.

1920 il iyunun 3-dən 4-nə keçən gecə Cahangir bəy yaxın qohumlarını, həyat yoldaşını və oğlunu Gəncədən çıxarmağa nail olsa da, özü Qıraq Kəsəməndə düşmən qüvvələri ilə üzbəüz gəlmiş, qanlı döyüşlərdən sonra Tiflisə gedə bilmiş, təxminən bir ildən sonra İstanbulda yaxın qohumlarını, oğlunu, həyat yoldaşını və qayınatası Hüseynqulu xan *Xoyskini* tapmışdır. 1922 ilin əvvəlində Kazımbəyli marşal Pilsudskinin dəvətilə ailəliklə Polşaya köçmüşdür.

Kazımbəyli Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizəni daim davam etdirmiş, 1943 ildə azərbaycanlıların Berlində çağırılmış qurultayının iştirakçısı, Avropada yaranan "Milli birlik" partiyasının əsas təşkilatçılarından olmuşdur. Parisdə və Berlində nəşr olunan "Azərbaycan" məcmuələrində, "Milli birlik" jurnalında müntəzəm olaraq məqalələrlə çıxış etmişdir.

İkinci dünya müharibəsindən (1939-45) sonra sovet əks-kəşfiyyatı tərəfindən izlənilən Cahangir bəy Misir kralı Fəruxun şəxsi köməyindən sonra Romada rahatlıq tapa bilmişdi. 1954 ilin sonunda Münxendə "Azadlıq" radiosunun Azərbaycan şöbəsində fəaliyyətə başlayan Kazımbəylinin dünya azərbaycanlılarını mübarizəyə səsləyən çağırışları diqqətdən yayınmamışdı. O, 1955 ilin yazında sovet əks-kəşfiyyatının əli ilə Berlində xaincəsinə qətlə yetirilmişdir.

Əd.: Nəzirli Ş., Arxivlərin sirri açılır, B., 1999; Rəhmanzadə F., Yol, B., 1994.

KAZIMBƏYLİ Qulamhüseyn bəy (? – ?) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin deputatı. Azərbaycan Milli Şurasının *"Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsisi haqqında qanun"*una (1918, 19 noyabr) əsasən, Parlament üzvü seçilmişdir. "Müsavat" və bitərəflər fraksiyasına daxil idi.

KAZIMOV Cəfər Ələsgər oğlu (4.1.1897, Bakı – 14.8.1968, Bakı) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Bakı realnı məktəbini bitirmiş (1915), Moskva Kommersiya İnstitutunun texnika-iqtisadiyyat şöbəsinə daxil olmuşdur. Bakıya qayıtdıqdan sonra xəstəxanada hesabdar işləmişdir. 1918 ildə əvvəlcə sol eserlər, sonra isə kommunist partiyasının üzvü olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Əmək Nazirliyində katib işləmişdir (1919). Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini dağ-mədən mühəndisliyi sahəsində davam etdirmək üçün Almaniyanın Frayburq Dağ-Mədən Akademiyasına göndərilmişdir. 1925 ildə təhsilini bitirmiş, Azərbaycana qayıtdıqdan sonra 1927 ilədək Suraxanı neft mədənlərində çalışmışdır. N.Nərimanov adına Sənaye texnikumunun direktor müavini (1927-30) işləmiş, qazıma, dağ-mədən, mineralogiya, petroqrafiya fənlərindən dərs demişdir. Azərbaycan SSR Dövlət Plan Komitəsi rəyasət heyətinin üzvü, daha sonra Komitənin şöbə müdirinin müavini işləmişdir (1931-33). SSRİ EA Azərbaycan Filialı Rəyasət Heyəti sədrinin müavini (1933-38) olmuşdur. 1938 ildə repressiyaya məruz qalmış, Komidə, SSRİ DİN-in Uxta kombinatında cəza çəkmişdir. 1941 ildə Mərkəzi elmi-tədqiqat laboratoriyasında şöbə rəisi, 1945 ilin aprelindən isə geoloq-petroqraf işləmişdir. Nen muxtar mahalında geoloji ekspedisiyalarda iştirak etmişdir(1945-48). İkinci ekspedisiya zamanı (həmən vaxt Kazımov böyük texnik-geoloq idi) Barens dənizi sahilində uran filizi aşkar edilmişdir.

1949 ildə Kazımovun Cənubda məskunlaşmasına icazə verilmişdi. 1955 ildə bəraət almış, ömrünün son 20 ilini iflic vəziyyətində yaşamışdır.

Əd.: Tahirzadə Ə., Cəfər Kazımov. Sovet uranını tapanlardan biri, B., 2001.

KAZIMZADƏ Abbasqulu (? – ?) – Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının iştirakçısı, *Azərbaycan Milli Şurasının* üzvü. 1905 ildən Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyasının üzvü olmuş, 1911 ildə "Müsavat" partiyasının yaranmasında iştirak etmişdir. Milli Şuranın *"Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsisi haqqında qanun"*una (1918, 19 noyabr) əsasən, Cümhuriyyət Parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdi. Parlamentdə "Müsavat" və bitərəflər fraksiyasının üzvü idi.

Əd.: Азербайджанская Республика, Документы и материалы, 1918-1920, Б., 1998.

KEÇƏÇİ MƏHƏMMƏD, Məhəmməd Məşədi Xəlil oğlu (1864, Şuşa – 1940, Quba) – musiqi xadimi, xanəndə. Xanəndəlik sənətini dövrünün məşhur xanəndəsi Məşədi İsidən, həmçinin tanınmış musiqişünas Xarrat Quludan öyrənmişdir. Gənc yaşlarından Şuşa məclislərində oxumuş, "Xandəmirovun teatrı"nda tamaşalarda və konsertlərdə iştirak etmiş, müğənni kimi məşhurlaşmışdır. O, 1902 ildə Bakıda Tağıyev teatrında Cabbar Qaryağdı oğlu, Şəkili Ələsgər, məşhur tarzən Sadıq Əsəd oğlu (Sadıqcan), Məşədi Zeynal, Gülablı aşıqları Abbasqulu və Nəcəfqulu və başqa sənətkarlarla birlikdə "Şərq konsertləri"ndə iştirak etmişdir. "Şüştər" muğamının mahir ifaçısı idi. 1904 ildə Bakıya köçmüş, burada Məşədi Zeynal, Məmdi Canıbəyov, sonralar Qurban Pirimovla birlikdə çıxış etmişdir. Geniş diapazonlu, güclü və məlahətli səsə malik olan Keçəçi Məhəmməd "Nəva", "Mahur", "Mani", "Bayatı-qacar" muğamlarını da xüsusi ustalıqla oxumuşdur. Onun ifasında bir sıra muğam, təsnif və xalq mahnıları 1912 ildə "Sport-rekord" (Varşava), 1914 ildə isə "Ekstrafon" (Kiyev) şirkətləri tərəfindən qrammofon valına yazılmışdır.

Ölkənin mədəni həyatında həmişə yaxından iştirak edən Keçəçi Məhəmməd Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-20) dövründə də milli mədəniyyətin inkişafına dəyərli yardım göstərmiş, xanəndə və çalğıçıların musiqili səhnəciklərində çalıb-oxumuş, xeyriyyə konsertlərində, bayramlarda və başqa el şənliklərində yaxından iştirak etmişdir. Bütün qüvvə və biliyini milli musiqi mədəniyyətinin, xüsusilə xanəndəlik sənətinin yüksəlişinə həsr etmiş, Azərbaycan musiqisinin bünövrəsi olan muğamata guşə və xallar əlavə edərək, onu daha da zənginləşdirmişdir. Tədqiqatçı Firidun Şuşinskinin fikrincə, musiqi tariximizdə rit-

Keçəçi Məhəmməd Şərq konsertində

mik muğamları Keçəçi Məhəmməd kimi ustalıqla oxuyan və onun səsi kimi yüksək diapazona malik səsi olan xanəndəmiz olmamışdır.

Əd.: Şuşinski F., Azərbaycan xalq musiqiçiləri, B., 1970; yenə onun, Народные певцы и музыканты Азербайджана, M., 1979.

KERENSKİ Aleksandr Fyodoroviç (4.5.1881, Simbirsk – 11.6.1970, Nyu-York) – Rusiyanın dövlət və siyasi xadimi,

eser. IV Dövlət dumasında (1912-17) trudoviklər fraksiyasına başçılıq edirdi. Fevral inqilabının (1917) qələbəsində mühüm rol oynamışdır. İnqilabdan sonra Petroqrad Soveti sədrinin müavini idi. Müvəqqəti hökumətdə ədliyyə (1917, mart-may), hərbi və dəniz naziri (may-sentyabr), iyulun 21-dən həmçinin baş nazir, sentyabrın 21-dən, eyni zamanda, ali baş komandan olmuşdur. Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra Sovet hakimiyyətinə qarşı fəal mübarizə aparmışdır. 1918 ildə Fransaya mühacirət etmiş, "Dni" qəzetinin redaktoru (1922-32) olmuşdur. 1940 ildən ABŞ-da yaşamışdır.

KERZON Corc Nataniel (11.1.1859, Derbişir, Kedlston-Holl – 20.3.1925, London) – B.Britaniya dövlət xadimi, diplomat, markiz. Oksford Universitetini bitirmişdir. 1891-92 illərdə Hindistanın işləri üzrə nazir müavini, 1898-1905 illərdə Hindistanın vitse-kralı, 1919-24 illərdə B.Britaniyanın xarici işlər naziri olmuşdur. 1911 ildən parlamentin lordlar palatasının üzvü idi. Sovet–Polşa sərhədlərini müəyyənləşdirən "Kerzon xətti"ni 1920 ildə Antanta adından təklif etmişdir. Birinci dünya müharibəsindən (1914-18) əvvəl Qafqazda olmuş və regionu dərindən öyrənmişdir. 1920 il yanvarın 10-da *Paris sülh konfransı (1919-20)* Ali Şurasının iclasında Azərbaycan və Gürcüstan hökumətlərinin Antanta ölkələrindən kömək istəmələri haqqında məlumat vermiş, bu respublikaların müstəqil dövlətlər kimi dərhal de-fakto tanıması təklifini irəli sürmüşdür. Onun təklifi ilə yanvarın 11-də Antanta Ali Şurası Azərbaycan və Gürcüstan respublikalarının de-fakto tanınması barədə qərar qəbul etmişdir. Kerzon Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini qorumaq məqsədilə ona yardım göstərilməsini təklif etmiş, müttəfiq ordularının çıxarılmasının əleyhinə olmuşdur.

Kerzon 1920 ilin əvvəllərində İngiltərə parlamentində azərbaycanlılara və Anadolu türklərinə qarşı soyqırımları törətmiş erməni canilərini ifşa edərək bildirmişdi ki, ***mənə elə gəlir ki, siz ermənilər səkkiz yaşında təmiz və məsum bir qız kimi zənn edirsiniz. Bu fikirdə çox yanılırsınız. Halbuki, ermənilər özlərinin son vəhşi davranışları ilə nə qədər qantökən olduqlarını büsbütün isbat etmişlər.***

Əd.: Qasımlı M., Avropa və Amerika ölkələrinin müasir tarixi, 2 hissədə, h.1 (1918–1945-ci illər), B., 2003; Кредер А.А., Словарь по новейшей истории, М., 1998.

KƏND TƏSƏRRÜFATI İNSTİTUTU – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ölkədə ali təhsili inkişaf etdirmək üçün açılmasına təşəbbüs göstərdiyi tədris ocaqlarından biri. Cümhuriyyət Hökuməti 1919 il 5 mart tarixli iclasında kənd təsərrüfatı mütəxəssisləri hazırlamaq məqsədilə Bakıda ali məktəb açmaq məsələsini müzakirə edərək bəyənmişdi. Sənədlərdən aydın olur ki, Xalq Maarifi Nazirliyinə məsələ ilə bağlı qanun layihəsi hazırlayıb Parlamentə təqdim etmək tapşırılmışdı. Lakin Cümhuriyyət Hökuməti yalnız Bakı Dövlət Universitetinin açılmasına macal tapdı, ali təhsil sahəsində digər planlarını isə həyata keçirə bilmədi.

KƏNDLİ İTTİFAQI – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Bakıda yaradılmış qeyri-hökumət təşkilatı. Əsası 1918 ilin yanvarında Bakı şəhər rəisliyi kəndlilərinin qurultayında qoyulmuşdu. 32 nümayəndənin iştirak etdiyi qurultayda ittifaqın idarə heyəti seçilmişdi: sədri Mahmud Quliyev, üzvləri Şirəli Zeynalov, Məmməd bəy Bakıxanov, Hacağa Babayev, Məşədi Ağaröşid Feyzizadə, Mirzə bəy Mahmudbəyov, Manaf Məhərrəmov, Seyid Mehdi Seyid Musa oğlu, Mir Həmdulla Zəkizadə, Molla Abbas Şahbazzadə idilər. İdarə heyəti "İsmailiyyə" binasında yerləşirdi. İttifaq kəndlilərin sosial-iqtisadi mənafelərini müdafiə edən yeganə birlik idi. Əsas məqsədi kəndlilərin birliyinə nail olmaq, kəndli bankı açmaq, kəndliləri Müəssislər məclisinə seçkilərə hazırlamaq, onların arasında maarif işini genişləndirmək (xalq məktəblərinin açılması) və s. olmuşdur. 1918 ilin martında daşnak-bolşevik quldurlarının Bakıda azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımı zamanı İttifaqın "İsmailiyyə" binasında yerləşən dəftərxanası və əmlakı yandırılmış və o, fəaliyyətini müvəqqəti dayandırmışdı. 1918 ilin sentyabrında yenidən işə başlayan İttifaqın fəaliyyəti bütün Bakı qəzasını (280 min nəfər əhalisi olan 76 kənd) əhatə edirdi. 1920 ilin əvvəllərində 2-ci kəndli qurultayının çağırılacağı elan olunmuşdu. Qurultayda nümayəndəlik Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hər kənd icmasından 5 nəfər olmaqla müəyyən edilmişdi. Kəndlərdə yeni özəklər yaratmaq, ərzaq bölgüsünə nəzarəti həyata keçirmək üçün İttifaqın mərkəzi komitəsini təşkil etmək nəzərdə tutulmuşdu. Lakin *Aprel işğalından (1920)* sonra Kəndli ittifaqı fəaliyyətini dayandırmağa məcbur oldu.

KƏNDLİLƏR – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə əhalinin əksəriyyətini təşkil edən sosial təbəqə. Azərbaycanda kəndli təbəqəsi qədim tarixə malikdir. Şimali Azərbaycanda kəndlilərin tarixində əsas dəyişikliklər Rusiya işğalından (1801-28) sonra baş vermişdir. İşğal prosesində xanlıqlar dövründə mövcud olan kəndli kateqoriyaları (divan, sahibkar və vəqf torpaqlarında yaşayan rəiyyətlər və rəncbərlər) arasında nisbət dəyişirdi. Çar Rusiyasına müqavimət göstərən xan və bəylərin torpaqları müsadirə olunaraq, xəzinənin mülkiyyətinə keçirildi. Torpaq üzərində dövlət və xüsusi sahibkar mülkiyyəti möhkəmlənirdi. Buna uyğun olaraq, kəndlilər dövlət və xüsusi sahibkar kəndlilərinə bölünürdü. Şimali Azərbaycanda kəndlilərin təxminən dörddə bir hissəsini sahibkar kəndliləri, qalanını isə dövlət kəndliləri təşkil edirdi. Azərbaycan kəndliləri çar hökumətinin siyasəti nəticəsində ağır milli və sosial zülmə məruz qalırdılar. Ona görə də 19 əsrin 30-cu illərində Car-Balakən (1830), Talış (1831), Quba (1837) və Şəki (1838) üsyanları baş vermişdi. Çar hökumətinin 1840-cı illərin əvvəllərinədək keçirdiyi inzibati-aqrar islahatlar yeni narazılıqlar yaratmış, Qazax qəzasında (1842-44 illər) və b. yerlərdə kəndli çıxışları olmuşdu. Vəziyyəti belə görən çar hökuməti 1846 il 6 dekabr reskriptini, 1847 il 20 aprel və 28 dekabr əsasnamələrini qəbul etmişdi. 1870 il 14 may kəndli islahatı ilə kəndlilər, rəsmi surətdə, şəxsən azad elan olunmuşdu. Buna baxmayaraq, onlar pay torpaqlarının mülkiyyətçisi ola bilmədilər, "müvəqqəti mükəlləfiyyətli" vəziyyətində qaldılar. Yalnız 1912 il 20 dekabr islahatı nəticəsində kəndlilərə torpaqları pulla almaq və mülkiyyətçiyə çevrilmək hüququ verildi. Xüsusi sahibkar kəndlilərinə nisbətən dövlət kəndlilərinin vəziyyəti bir qədər yaxşı idi. Hesablamalara görə, başlıca torpaq sahibləri olan dövlət və mülkədarlar, torpağın yalnız üçdə bir hissəsini kəndlilərin istifadəsinə vermişdilər. Kəndlilərin torpaqla təmin olunması isə müəyyən səbəblər üzündən (mülkədarların dövlət kəndlilərinin torpaqlarını ələ keçirməsi, çarizmin köçürmə siyasəti və s.) getdikcə pisləşirdi. Ona görə də imkansız kəndlilər torpağı ağır şərtlərlə icarəyə götürür, kənddə muzdurluq edir, yaxud kəsbkarlığa getməli olurdu. Vergi sistemi də kəndlilər üzərində ağır yük idi. 1900 il 12 iyun qanunu ilə dövlət kəndində vergi sistemində dəyişiklik edilmişdi. Hərbi mükəlləfiyyət əvəzinə, 1887 ildən tətbiq edilən hərbi vergi də kəndlilərin vəziyyətini çətinləşdirirdi. Bütün bunlar kəndli hərəkatına, o cümlədən onun spesifik forması olan qaçaq hərəkatına səbəb olurdu. Lakin nə çar hökuməti, nə də onun devrilməsindən sonra hakimiyyətə gələn *Müvəqqəti hökumət* aqrar məsələnin həlli sahəsində ciddi tədbirlər görmədi. *Zaqafqaziya Komissarlığı* aqrar sahədə qanun qəbul edilməsi üçün müəyyən addım atdı. 1917 il dekabrın 8-9-da komissarlığın iclasında torpaq haqqında qanun layihəsi müzakirə edildi, dekabrın 16-da xəzinə, keçmiş xanədan, kilsə, monastır, hüquqi şəxs və xüsusi sahibkar torpaqlarının torpaq komitələrinə verilməsi barədə əsasnamə qəbul olundu. Lakin kəndlilər bu qanun üzrə torpaq ala bilmədilər. *Zaqafqaziya seymi* təşkil edildikdən sonra da aqrar məsələ əsas məsələlərdən biri olaraq qalırdı. Ona görə də 1918 il martın 7-də torpaq haqqında qanun qəbul edildi (bax *Aqrar məsələ*).

Kəndlilər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin həyatında da mühüm rol oynayırdı. Bunu nəzərə alan hökumət aqrar sahədə dəyişikliklər etmək üçün tədbirlər görməyə başladı. 1918 il iyunun 22-də Zaqafqaziya seyminin aqrar qanununun respublika ərazisinə şamil edilməsi dayandırılmış, yeni aqrar siyasət hazırlanmağa başlamışdı. Lakin hökumət bu sahədə çevik siyasət hazırlayıb həyata keçirə bilmədi. Ona görə də kəndlilər arasında narazılıqlar yarandı. Cümhuriyyət Hökumətinin düşmənləri, xüsusilə bolşeviklər [bax *Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə (bolşevik) Partiyası*] bundan istifadə etdi, ölkədə kəndli çıxışları artdı. Bu, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutunda müəyyən rol oynadı.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Сумбатзаде А.С., Социально – экономические предпосылки победы Советской власти в Азербайджане, М., 1972; Тюкавкин В.Г., Шагин Э.М., Крестьянство России в период трех революций, М., 1987.

KƏNGƏRLİ Bəhruz (Şamil) Şirəli bəy oğlu (22.1.1892, Naxçıvan – 7.2.1922, Naxçıvan) – rəssam, boyakar və qrafik. Azərbaycan təsviri sənətində realist dəzgah boyakarlığının təşəkkülü, portret və mənzərə janrlarının formalaşması Kəngərlinin adı ilə bağlıdır. Uşaq ikən ciddi xəstəlik keçirən Kəngərli ağır eşitdiyindən ümumtəhsil məktəbinə gedə bilməmiş, rəssamlığa meyl göstərmişdir. Tiflisdə

Qafqaz İncəsənəti Təşviq Cəmiyyətinin nəzdindəki Boyakarlıq və Heykəltəraşlıq Məktəbində oxumuşdur (1910-15). Kəngərlinin rəsam kimi püxtələşməsində Cəlil Məmmədquluzadənin və "Molla Nəsrəddin" jurnalının böyük rolu olmuşdur. Yaradıcılığının ilk dövründə müəllimi-mollanəsrəddinçi rəssam O.Şmerlinqin və tələbə yoldaşı L.D. Qudiaşvilinin portretlərini çəkmiş, karikatura və satirik rəsmlər, mənzərə və məişət səhnələrini əks etdirən rəsm, akvarel və boyakarlıq əsərləri yaratmışdır ("Qoca kişi", "Toy", "Elçilik" və s.). 1914 ilin iyununda rəssamın Naxçıvandakı ilk böyük sərgisi və orada göstərilən rəsmləri həmyerlilərini heyran etmişdi. O vaxt "İqbal" qəzeti yazırdı: ***"Cavan rəssamımız gələcəkdə iftixarımız olacaqdır"***.

Kəngərlinin zəngin bədii irsi qalmışdır. Cəmi 7 il yaradıcılıq fəaliyyəti ilə məşğul olmağa möhlət tapmış Bəhruz Kəngərli 2000-ə qədər rəsm əsəri yaratmışdır. O, realist ifadəliliyi, yüksək bədii-estetik dəyəri ilə diqqəti cəlb edən çoxlu portret, mənzərə, natürmort və s. çəkmişdir. Dövrünün qabaqcıl ziyalılarının, sadə adamların portretləri ("Yaşlı kişi", "Gürcü" və s.), mövzu aktuallığına və ideya məzmununa görə bu günün ictimai-siyasi hadisələri ilə səsləşən "Qaçqınlar" silsiləsinə daxil olan portretlər canlılığı, reallığı və psixoloji ifadəliliyi ilə fərqlənir. Rəssamın yaradıcılığında mənzərə janrı mühüm yer tutur. Onun mənzərələrində təbiət gözəllikləri ("Şəlalə", "Dağlıq mənzərə", "İlanlı dağ ay işığında", "Günəş batarkən", "Ağrı dağı", "Köhnə qala", "Əliabad kəndində darvaza ", "Yamxana kəndinə gedən yol", "Əshabi-kəhf dağı" və s.), mədəniyyət abidələri ("Mömünə xatun türbəsi"), ilin fəsilləri ("Payız", "Bahar") əks olunmuşdur. Bəhruz Kəngərli 1918-20 illərdə erməni daşnaklarının Azərbaycanda törətdikləri faciələri təsvir edən, öz dədə-baba torpaqlarından zorla qovulmuş və Naxçıvana pənah gətirmiş azərbaycanlı qaçqınların portretlərindən ibarət silsilə əsərlər yaratmışdır. Bu silsilədən olan "Qaçqınlar", "Qaçqın qız", "Qaçqın oğlan", "Qaçqın qadın", "Yurdsuz ailə", "Qaçqın Gümşün", "Ayaqyalın qaçqın oğlan" və s. onlarla qaçqının portretləri təkcə sənətkarlıq səviyyəsinə görə deyil, tarixi sənəd kimi də dəyərlidir. O, portret ustası kimi yaratdığı personajların daxili-psixoloji aləmini açıb göstərə bilmişdir. Rəssam təsvir etdiyi qaçqın uşaqların hər birinin simasında didərgin düşdükləri ata-baba ocaqlarının həsrətini, keçirdikləri hiss və həyəcanları, gözlərinə qonmuş qüssə və kədəri özünəməxsus ustalıqla əks etdirmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918-20) Bəhruz Kəngərli yaradıcılıqdan qalmır, boyakarlıq və qrafika əsərləri yaradır, rəssamlıq sənətini gənclərə öyrətmək, bu sənəti sevdirmək üçün xüsusi dərnək açır, fərdi sərgilərini təşkil edirdi. 1921 ildə Azərbaycanda açılan ilk böyük sərgidə

Kəngərlinin 500-dən çox əsəri nümayiş etdirilmişdir. Əsərləri R.Mustafayev ad. Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində, Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində, Moskvada Dövlət Tarix Muzeyində və şəxsi kolleksiyalarda saxlanılır.

Kəngərli həm də milli teatr rəssamlığının banilərindəndir. 1910-cu illərdə Naxçıvan teatrında "Ölülər" (C.Məmmədquluzadə), "Hacı Qara" (M.F.Axundzadə), "Pəri-cadu" (Ə.Haqverdiyev) tamaşalarına bədii tərtibat və geyim eskizləri vermişdir. A.Babayevin "Yarımçıq şəkil" pyesi Kəngərliyə həsr olunmuşdur. Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyi Kəngərlinin adınadır. Naxçıvan MR Ali Məclisinin "Bəhruz Kəngərlinin adının əbədiləşdirilməsi haqqında" qərarına (2001, 22 may) əsasən, Naxçıvan şəhərində muzeyi yaradılmışdır. Qəbirüstü abidəsi ucaldılmışdır.

Ed.: Nəcəfov M., Bəhruz Kəngərli., B., 1957; Kərimov K., Bəhruz Kəngərli, B., 1963; Əliyev N., Bəhruz Kəngərli yaradıcılığında qaçqınlar obrazı, "Naxçıvan" jurnalı, Naxçıvan, 2000.

KƏRİM ODƏR – Azərbaycan mühacirətinin körkəmli nümayəndələrindən biri. Bakı Ticarət litseyini bitirmişdi. *Aprel işğalından (1920)* sonra təzyiq və təqibə məruz qalaraq Tiflisə, sonra isə Türkiyəyə mühacirət etmişdir(bax *Zeynalzadə* Kərim İbadulla oğlu).

KƏRİMOV Əli Xasbulat oğlu (fevral, 1902, Bakı, Balaxanı k. – ?) – 3-cü Bakı kişi gimnaziyasını bitirmişdir (1919). Tarix-filologiya sahəsində ali təhsil almaq üçün 1919 il 17 sentyabr və 5 noyabr tarixli məktubları ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xalq Maarifi Nazirliyinə müraciətlər etmişdir. Arxiv materialları arasında təhsil almağa göndərilməsi barədə heç bir məlumat yoxdur.

KƏRİMOV, Kərimoğlu Qərib (? – ?) – Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının iştirakçısı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Azərbaycan Milli Şurasının *"Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsisi haqqında qanun"*una (1918, 19 noyabr) əsasən, Nuxa (Şəki) qəzasından Cümhuriyyət Parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdi. Parlamentdə "Əhrar" fraksiyasının üzvü idi.

KƏSƏMƏNLİ Şirin bəy (1887, Qazax qəzasının Qıraq Kəsəmən kəndi – 4.1.1920, Tiflis; Qazaxda dəfn olunmuşdur) – hərbi xadim, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun zabiti, polkovnik. Tiflisdə hərbi gimnaziyada təhsil almışdır. Gimnaziyanı bitirdikdən (1905) sonra Qusar alayında qulluq etmiş, Kiyevdə ikinci Konstantin topçu məktəbində hərbi təhsilini davam etdirmişdir. Birinci dünya müharibəsində (1914-18) "Dikaya diviziya"nın tərkibində vuruşmuş, "İgidliyə görə" medalı və 4-cü dərəcəli "Müqəddəs Georgi" ordeni ilə təltif olunmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunduqdan sonra Şirin bəy Kəsəmənli Milli orduda xidmətə başlamış, türk hərbi qüvvələri Azərbaycanı tərk etdikdən sonra *Praporşiklər məktəbinin* ilk azərbaycanlı rəisi olmuşdur. Hərbi nazirin 1919 il 8 aprel tarixli əmri ilə 2-ci Bakı piyada alayının (sonralar 4-cü Quba piyada alayı adlandırılmışdı) komandiri təyin edilmişdi. Şimal sərhədlərinin müdafiəsi üçün yaradılmış *Xaçmaz dəstəsinə* rəhbərlik də Şirin bəy Kəsəmənliyə həvalə olunmuşdu. Vəzifə başında ağır xəstəliyə tutulan Şirin bəy Kəsəmənli 1919 il sentyabrın 29-da müalicə üçün Tiflisə göndərilmiş, hələ müalicədə ikən hərbi nazirin 1919 il 7 dekabr tarixli əmri ilə 2-ci piyada diviziyası komandirinin müavini təyin edilmişdi.

Ed.: Nəzirli Ş., Arxivlərin sirri açılır, B., 1999.

KİÇİK XAN, Mirzə Kiçik xan (1880-81, Rəşt – noyabr, 1921) – İran inqilabçısı, Gilanda (İran) antiimperialist partizan (cəngəlilər) hərəkatının təşkilatçısı və rəhbəri. İran inqilabının (1905-11) iştirakçısı olmuşdur. Gilanda milli azadlıq hərəkatının yüksəlişi dövründə (1920-21) İran kommunistləri ilə vahid cəbhədə çıxış etmişdir. Gilan respublikası müvəqqəti inqilabi hökumətinin sədri (1920, 5 iyun – 18 iyul), sonra isə 1921 il mayın 8-də yaradılmış Gilan respublikası yeni hökumətinin – İnqilab Komitəsinin sədri olmuşdur. Rusiya bolşevik hökuməti ingilis əsarətinə qarşı barışmaz mübariz olan Kiçik xanın qüvvələrindən öz maraqları yönündə istifadə etmişdir. Sovet hökuməti Kiçik xana ingilislərlə əməkdaşlıq edən L.Biçeraxovun öz silahlı qüvvələri ilə Bakıya gəlməsinə imkan verməsinə dair məktub göndərmişdi. Lakin Kiçik xan İran kommunist partiyası üzvlərinin və Sovet hökuməti tərəfindən İrana ezam edilən şəxslərin sosialist məzmunlu inqilabi hərəkatı genişləndirmək, xüsusi mülkiyyətə qarşı çıxmaq, aqrar dəyişiklikləri etmək, kommunist rejimi yaratmaq cəhdləri ilə barışmamışdır. Nəriman Nərimanov Sovet hökumətinin İranda həyata keçirdiyi radikal tədbirləri kəskin surətdə pisləyir, İranın xarici əsarətdən azadlıq mübarizəsini mümkün reallıq kimi qiymətləndirərək, bu baxımdan Kiçik xanı dəstəkləməyi, onunla əlaqədə bütün İranı ingilis əsarətinə qarşı qaldırmağı tövsiyə edirdi. İranın müstəqilliyi uğrunda vuruşan Kiçik xan bolşevik hökumətinin müdaxiləsinin mahiyyətini anlayanda əks mövqe tutmuş, 1921 il sentyabrın 29-da İran kommunist Partiyasına qarşı çıxmışdır. Yaranmış vəziyyət İran hökumətinin Gilanda milli azadlıq hərəkatını yatırmasını asanlaşdırmışdı. Kiçik xan Gilan meşələrinə çəkilmiş,Talış dağlarında həlak olmuşdur. Onun azadlıq savaşı ingilis tarixşünaslığında ekstremist, terrorçu hərəkat, sovet tarixşünaslığında isə inqilabi mübarizəyə xəyanət kimi qiymətləndirilmişdir.

KİÇİKXANLI, Kiçikxanov Bayram Niyazi (? – ?) – Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının iştirakçısı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Azərbaycan Milli Şurasının *"Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsisi haqqında qanun"*una (1918, 19 noyabr) əsasən, Zaqatala mahalından Cümhuriyyət Parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdi. Parlamentdə "Əhrar" fraksiyasının üzvü idi. Kiçikxanlı Parlamentin katibliyinə seçilmiş, vəzifəsinə görə rəyasət heyətinin tərkibinə salınmışdı.

KİÇİK NAZİRLƏR ŞURASI – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin tərkibində fəaliyyət göstərən icra orqanı. Hökumətin 1918 il 12 noyabr tarixli qərarı ilə yaradılmışdı. Kiçik Nazirlər Şurasına məruzələr Nazirlər Şurasının sədri vasitəsilə göndərilirdi. Nazirlər Şurasına məruzə təqdim edən hər bir nazirə məruzənin böyük, yaxud kiçik şuraya göndərilməsinə dair rəyini yazılı şəkildə bildirmək hüququ verilirdi. Nazirlər Şurasının sədrinə, onun vasitəsilə ayrı-ayrı nazirliklərə kiçik şuraya protest göndərmək hüququ verilirdi. Kiçik şuranın protest verilmiş qərarları Böyük şuranın müzakirəsinə təqdim olunurdu. Kiçik Nazirlər Şurası haqqında Əsasnamə 1919 il martın 3-də təsdiq edilmişdi (bax, həmçinin *Böyük Nazirlər Şurası*).

Ed.: Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б.,1998.

KLEMANSO Jorj Benjamen (28.9.1841, Muyron-an-Pare; bəzi mənbələrə görə Vandeya – 24.11.1929, Paris) – Fransa siyasi və dövlət xadimi. İki dəfə (1906-09; 1917-20) Fransa Respublikası Nazirlər Şurasının sədri (2-ci dəfə həm də müdafiə naziri) olmuşdur. *Paris sülh konfransının (1919-20)* sədri idi. *Versal sülh müqaviləsinin (1919)* müəlliflərindən biridir. Paris sülh konfransı Ali Şurasının 1920 il yanvarın 10-da B.Britaniyanın təşəbbüsü ilə çağırılan sessiyasında Klemanso ingilis nümayəndələri tərəfindən "Qafqaz respublikalarına kömək haqqında" memorandum hazırlanmasını zəruri saymışdı. Memorandum yanvarın 19-da Klemansonun iştirakı ilə Ali Şuranın iclasında elan edilmişdir. Qafqaza qoşun göndərmək tərəfdarı olmuşdur. Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndələri ilə görüşərək, bu ölkələrin təhlükəsizliyi məsələlərini müzakirə etmişdir. 1920 il prezident seçkilərində məğlub olduqdan sonra fəal siyasi həyatdan uzaqlaşmışdır.

Ədː Qasımlı M., Avropa və Amerika ölkələrinin müasir tarixi, 2 hissədə, h.1 (1918-1945-ci illər), B., 2003; Прицкер Д.П., Жорж Клемансо: политическая биография, М., 1983.

KLENEVSKİ Viktor Viktoroviç (? – ?) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Azərbaycan Milli Şurasının *"Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsisi haqqında qanun"*una (1918, 19 noyabr) əsasən, *Slavyan-Rus cəmiyyətindən* Cümhuriyyət Parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdi. Parlamentdə Slavyan-Rus cəmiyyəti fraksiyasının üzvü idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 4-cü Hökumət kabinəsində sosial-təminat naziri olmuşdur.

KONSTİTUSİON DEMOKRATLAR (KADETLƏR) PARTİYASININ BAKI ŞÖBƏSİ – bax *Xalq azadlıq partiyasının (kadetlərin) Bakı şöbəsi.*

"KOOPERASİYA-TOPDANSATIŞ ƏMƏLİYYATLARI CƏMİYYƏTİ" – istehlak cəmiyyətləri ittifaqı. 1915 ilin mayında Bakının 12 istehlak cəmiyyəti (10 mədən-zavod və 2 şəhər) birləşərək "Kooperasiya-topdansatış əməliyyatları cəmiyyəti" adlı istehlak cəmiyyətləri ittifaqı yaratmışdılar. Həmin il dekabrın ortalarında ittifaq Bakı rayonunun 18 istehlak cəmiyyətini birləşdirirdi. Bax *Azərbaycan istehlak cəmiyyətləri ittifaqı.*

"KORNİLOV QİYAMI", Kornilovçuluq – 1917 ilin avqustunda general L.G. Kornilovun başçılığı ilə Rusiyada hərbi çevriliş cəhdi. İyunun sonu – iyulun əvvəllərində Müvəqqəti hökumətin Cənub-Qərb cəbhəsində hücumunun uğursuzluğu, Petroqraddakı inqilabi əhvali-ruhiyyəli hərbi hissələrin buraxılması yeni siyasi böhrana səbəb oldu. İyulun 16-da Petroqradda kortəbii nümayişlər başladı. Hərəkata bolşeviklər də qoşuldular. Lakin Müvəqqəti hökumət qəti tədbirlərə əl atdı. Nümayişçilər güllələbarana tutuldu, 500 nəfər öldürüldü, paytaxtda hərbi vəziyyət elan olundu. Knyaz G.Y.Lvovun hökuməti istefa verdi. Sosialist A.F.Kerenskinin başçılığı ilə İkinci koalisiya hökuməti yaradıldı. Məğlubiyyətə uğramış sol qüvvələr "Bütün hakimiyyət sovetlərə" şüarını gündəlikdən çıxardılar. Belə bir şəraitdə hakim dairələrdə hərbi diktatura meylləri gücləndi. Avqustun 25-də çağırılan dövlət müşavirəsində (Moskva) onun proqramı formalaşdırıldı. Hərbi diktatura tərəfdarlarından biri də avqustun 1-dən Ali baş komandan təyin edilmiş L.G.Kornilov (1870-1918) idi. Buna görə də Qərargah (Mogilyov) hərbi çevrilişin mərkəzi olmuşdu. Sui-qəsdçilər Petroqradda bolşevikləri silahlı üsyana təhrik etmək, bundan sonra paytaxtda qayda yaratmaq adı ilə məqsədlərinə nail olmaq istəyirdilər. Kerenski hərbi çevrilişin onun hakimiyyəti üçün təhlükəli olduğunu başa düşsə də, bolşeviklərin planından istifadə edərək, sol qüvvələri tamamilə darmadağın etməyi qərara aldı. Mürtəce generallara bir-birinin ardınca güzəştlər edilməyə başlandı. Kornilov sentyabrın 7-də qoşunları Petroqrada yeritdi, Müvəqqəti hökumətin istefasını və Kerenskinin Qərargaha gəlməsini tələb etdi. Kadet nazirlər qiyamdan xəbər tutan kimi istefa verdilər. Belə olan halda Kerenski daha qəti hərəkət etməyi qərara aldı. Sentyabrın 9-da paytaxta doğru irəliləyən hərbi hissələr qiyamçı elan olundu, Kornilovun özü isə Ali baş komandan vəzifəsindən kənarlaşdırıldı. Kerenskinin fəaliyyəti hərbi diktatura əleyhdarı olan siyasi partiyalar, o cümlədən bolşeviklər tərəfindən dəstəkləndi. Sentyabrın 12-də Kornilov ordusunun hərəkəti dayandırıldı, hərbi diktatura təhlükəsi sovuşdu. Kornilov həbs edildi, lakin general N.Duxoninin köməyi ilə dekabrın 2-də həbsdən qaçaraq ağqvardiyaçıların rəhbərlərindən biri oldu. 1918 il aprelin 13-də Yekaterinodara hücum zamanı öldürüldü. Kornilov qiyamı əleyhinə Azərbaycanda da çıxış etmişdilər. 1917 il sentyabrın 11-də RSDF(b)P Bakı komitəsi ilə "Hümmət"in birgə iclası keçirilmiş, sentyabrın 13-də Bakı təşkilatının konfransında xüsusi qətnamə qəbul olunmuşdu. N.Nərimanov "Hümmət" qəzetində zəhmətkeşləri sayıqlığa çağırmışdı. Bəzi tarixçilərə görə, "Kornilov qiyamının" yatırılması ilə "Rusiyanın hər yerində olduğu kimi, Azərbaycanda da, xüsusən Bakıda fəhlə və hərbi deputatlar sovetlərinin canlanması dövrü, sovetlərin bolşevikləşməsi dövrü başlandı".

Ədː İbrahimov Z., Azərbaycan zəhmətkeşlərinin sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda mübarizəsi (1917-1918-ci illər), B., 1957; Иванов Н.Я., Контрреволюция в России в 1917 году и ее разгром, М., 1977.

KÖÇƏRLİ Firidun bəy Əhməd ağa oğlu (26.1.1863, Şuşa – 20.5.1920, Gəncə) – maarif xadimi, publisist-yazıçı, ədəbiyyatşünas alim, tənqidçi, tərcüməçi, "Müsavat" partiyasının fəal üzvlərindən biri. Bəy ailəsində doğulmuşdur. Şuşada mollaxanada (1870-72), Mirzə Kərim Münşizadənin məhəllə məktəbində (1872-75), 2-ci dərəcəli şəhər məktəbində (1876-79) oxumuş, Qori Müəllimlər Seminariyasını (QMS) bitirmişdir (1885). İrəvan gimnaziyasında (1885-96), QMS-nın Azərbaycan şöbəsində (1896-1917) müəllim işləmişdir. 1905 və 1908 illərdə QMS Azərbaycan şöbəsinin inspektoru vəzifəsini tutmağa təşəbbüs göstərmiş, 1910 ildə şöbənin inspektorluğunu müvəqqəti (fevral-iyun) icra etmişdir. Fevral inqilabından (1917) sonra seminariya tələbələrinin tələbinə əsasən, Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi sədrinin 1917 il 17 avqust tarixli əmri ilə Azərbaycan şöbəsinin inspektoru təyin olunmuşdur. 1918 ildə Cənubi Qafqazda baş verən siyasi hadisələr zamanı Köçərli, azərbaycanlıların arzusunu həyata keçirərək, QMS-nın Azərbaycan şöbəsini Qazax şəhərinə köçürmüş, onu müstəqil milli seminariyaya çevirmiş və ilk direktoru (1918–20) olmuşdur.

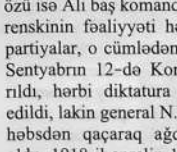

Köçərli 1917 ildə siyasi proseslərə qoşulmuş, "Müsavat" partiyasına daxil olmuşdur. 1918 il mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurasının üzvü seçilmiş, *"İstiqlal bəyannaməsi"*ni imzalamışdır. O, seminariyadakı fəaliyyətinə üstünlük verərək, Parlamentdə iştirak etməmişdir. 1919 il fevralın 1-də "Müsavat"ın Mərkəzi Komitəsi səyyar bürosunun təşəbbüsü ilə Qazaxda partiyanın şöbəsi təşkil edilərkən Köçərli onun sədri seçilmişdir. 1919 ildə zəhmətkeş əhali, xüsusilə kəndlilər və qadın cəmiyyəti general-qubernator Əmirxan Xoyskinin vəzifədən çıxarılmasına etiraz edərkən Köçərli "Müsavat" partiyası təşkilatı adından xüsusi bəyanat vermiş, qəzanın əmin-amanlığı, əhalinin rifahı naminə general-qubernatorun geri qaytarılması tələbini irəli sürmüşdür.

1920 ilin mayında Qazax kommunistləri Köçərlini və digər "Müsavat" funksionerlərini "xalqa xəyanətdə", "milli nifaq törətməkdə", "torpaq və mülk zəbt etməkdə", general-qubernator Ə.Xoyskinin etibarlı şəxsləri olmaqda ittiham etdilər. Qazax İnqilab Komitəsinin Gəncə Fövqəladə Komitəsinə təqdimatına əsasən, ədib həbs olunmuş, 20-ci diviziyanın 7-ci xüsusi bölməsi xüsusi şöbəsində şahidlər dindirilmədən, verilmiş izahatlar nəzərə alınmadan güllələnməsi haqqında qərar çıxarılmışdır. Qərar 7-ci xüsusi bölmənin rəisi Liberman və fövqəladə komissar Həmid Sultanov tərəfindən təsdiq edilmiş, hökm yerinə yetirilmişdir.

Köçərli zəngin yaradıcılıq yolu keçmişdir. O, publisistika ("Məişətimizə dair" məqalələr silsiləsi, 1906-16), ədəbiyyat tarixi ["Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı", 1903; "Qafqaz üdəbası və şüərasının tərcümeyi-halı", "Ədəbiyyata bir nəzər", 1908 – bunlar sovet hakimiyyəti illərində "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" (h.1-4, 1925-26) adı altında nəşr olunmuşdur, "M.F.Axundov", 1912], ədəbi tənqid ["Evlənmək su içmək deyil" (1892), "Azərbaycan komediyaları" (1895), "Ədəbiyyatımıza dair məktub" (1904), "Molla Nəsrəddin" (1906), "Usta Zeynal" (1906), "Milli şairimiz Abbas ağa Qayıbzadə Nazir" (1909), "Sultanməcid Qənizadə" (1912), "Ana dili" (1913)], folklor nümunələrinin toplanması ("Balalara hədiyyə", 1912), dərsliklərin tərtibi ("Tarixi-müqəddəs", 1899) və nəşri ("Vətən dili", 1907), bədii tərcümə ("Təlimati-Sokrat", 1892; "Üç xurma", "A kişi, niyə yatıbsan?", 1895) sahəsində çalışmışdır.

M.F.Axundzadənin realizm təliminin təbliği və ədəbi prosesə tətbiqi uğrunda mübarizə Köçərlinin ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətinin əsas qayəsini təşkil edir. Yazıçıdan "öz əsrinin müsəvvir və nəqqaşı", "zəmanəsinin aynası" olmağı tələb edən tənqidçi M.F.Axundzadə, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani, N.Vəzirov, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə kimi sənətkarları "öz camaatının hər qism sədasına" cavab verib, "qeyrət və təəssüb damarını hərəkətə" gətirib, "qəflətdən bidar" etdiklərinə, əsərlərinə real həyatdan mövzu seçdiklərinə, onları sənətkarlıqla, "canlı və anlaşıqlı dil ilə" təsvir etdiklərinə görə təqdir edirdi.

Köçərliyə görə, ədəbiyyat hər millətin inkişaf səviyyəsini, "qüdrət və cəlalını" göstərən tarixi vəsiqə, xalqı yaşadan vasitədir. Ana dilində ədəbiyyatı olmayan xalqlar mədəniyyətli millətlərin nüfuzu altına düşüb, onlarla qaynayıb-qarışıb, milli varlıqlarını qeyb edirlər.18-19 əsrlərdə və 20 əsrin əvvəlində Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf yolunu araşdıran Köçərli onun 130 nümayəndəsinin həyatı və yaradıcılığı haqqında məlumat toplamışdır.

Köçərlinin publisistik məqalələri mövzu aktuallığı və siyasi kəskinliyi ilə seçilir. Çarizmin Azərbaycanda yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasətinin və onun dayaqlarının – məmur, mülkədar, bəy, xan zülmünün, ruhani istibdadının, ziyalı biganəliyi və rəiyyət passivliyinin tənqidi, milli oyanışa və siyasi fəallığa çağırış, kəndli hüququnun müdafiəsi, qadın azadlığı uğrunda mübarizə, məktəbin həyatla əlaqəsi, maarifin əhalinin maddi və mənəvi tələblərinə uyğunlaşdırılması məsələləri Köçərli publisistikasının ana xəttini təşkil edir. Bütün bunlar 20 əsrin əvvəlində xalqın milli şüurunun oyanmasında, azadlıq uğrunda mübarizəyə hazırlanmasında böyük rol oynamışdır.

Əsərləriː Seçilmiş əsərləri, B., 1963; Azərbaycan ədəbiyyatı, c.1-2, B., 1978, 1981.

Ədː Nəbiyev B., Firidun bəy Köçərli, B., 1984; Talıbzadə K., XX əsr Azərbaycan tənqidi, B., 1966; Məmmədov X., Firidun bəy Köçərli nə vaxt inspektor olmuşdur?, "Ulduz" jurnalı, 1968, №12; Qasımov C., Firidun bəy Köçərli niyə öldürülmüşdür? "Panorama" qəzeti, 1998, 14, 15 aprel.

KÖÇÜRMƏ SİYASƏTİ, köçürülmə – çar Rusiyası və SSRİ ərazisində yaşayan türk-müsəlman xalqlarına, o cümlədən azərbaycanlılara qarşı yeridilmiş zorakı ayrıseçkilik siyasəti. Çar Rusiyası rusları, ermənilər və digər xristian əhalini işğal etdiyi türk-müsəlman xalqlarının torpaqlarına köçürərək, həmin yerlərdə məskunlaşdırırdı. SSRİ dövründə isə bu torpaqlarda məskunlaşdırılmış xristian əhali, xüsusilə ermənilər və ruslar, həmin ərazilərin yerli (aborigen) əhalisini ata-baba yurdlarından sıxışdırıb çıxararaq, onların torpaqlarını özünüküləşdirirdilər.

18 əsrdən başlayaraq, 20 əsrin əvvəllərinədək Rusiyanın mərkəzi əyalətlərindən ruslar, İran və Türkiyədən isə ermənilər Rusiyanın işğal etdiyi Şimali Azərbaycana, Krıma, Şimali və Cənubi Qafqaza, Mərkəzi Asiyaya, Sibirə və başqa ərazilərə köçürüldülər. Bu köçürmələr yerli türk-müsəlman və xristian olmayan digər xalqları sıxışdırmaq, zorla ruslaşdırmaq və xristianlaşdırmaqla, onların əzəli torpaqlarına yiyələnmək kimi azğın müstəmləkəçilik məqsədləri güdən qatı irticaçı dövlət siyasəti idi. I Pyotrun vəsiyyətlərini yerinə yetirən Rusiya İranla (1804-13 və 1826-28), Türkiyə ilə (1828-29 və 1877-78) müharibələrdən və 1861 il kəndli islahatından sonra bu siyasəti Cənubi Qafqazda daha da sürətləndirmişdi.

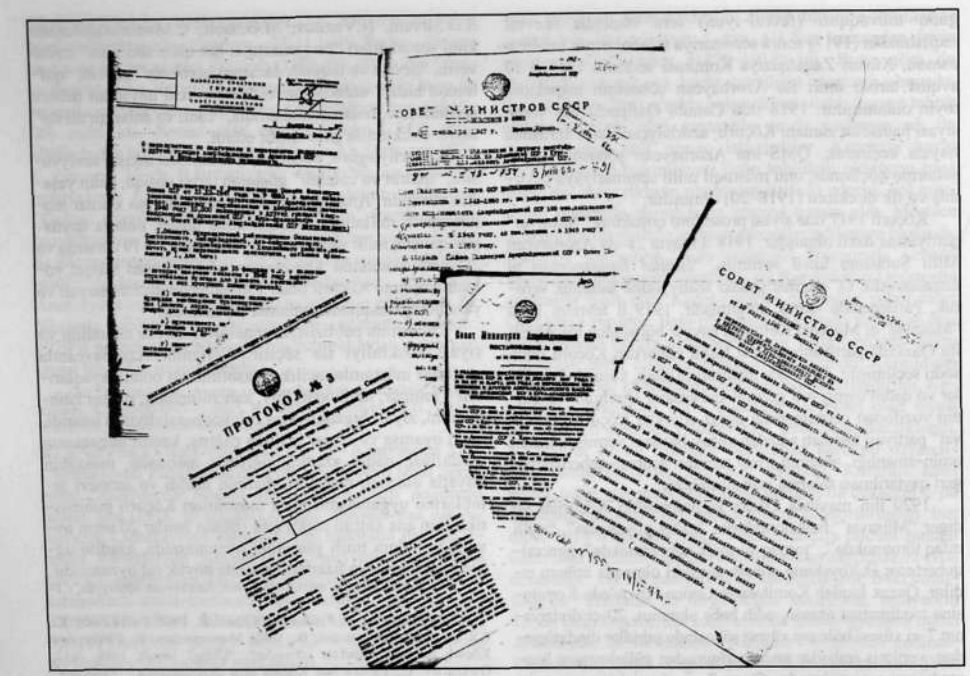

Rusiyanın köçürmə siyasətində Cənubi Qafqaz, xüsusən də onun ta qədimdən azərbaycanlıların məskunlaşdığı Şimali Azərbaycan ərazisi mühüm yer tuturdu. Təbriz komendantı, mənşəcə erməni olan Q.Lazarev 1829 il dekabrın 24-də general İ.Paskeviçə hesabatında bildirirdi ki, üç ay yarım ərzində İrandan 8 mindən yuxarı erməni ailəsi (40 min nəfər) Arazı keçərək, Rusiyanın yeni tutduğu torpaqlarda – İrəvan, Naxçıvan və Qarabağda məskunlaşdırılmışlar. Elə həmin vaxt 14 min erməni ailəsi (84600 nəfər) Türkiyəni tərk edərək, Rusiya ərazisinə (əsasən, Cənubi Qafqaza) köçmüşdülər. İ.Paskeviçin təşəbbüsü ilə ermənilərin arzularını yerinə yetirən I Nikolay keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində *Erməni vilayəti* yaradılması haqqında fərman verdi və 1829 ilin aprelindən 1832 ilin mayına qədər bu ərazidə əhalinin kameral siyahıyaalınması aparıldı. İ.Paskeviçin bu işin yekunlaşdırılmasını həvalə etdiyi mülki müşavir İ.Şopen toplanmış materiallar əsasında "Rusiya İmperiyasına birləşdirilən dövrdə Erməni vilayətinin vəziyyəti" adlı iri həcmli kitab yazaraq, 1852 ildə çap etdirdi. Rusiyaya qatılan zaman İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində üç şəhər (İrəvan, Naxçıvan, Ordubad) və 1111 kənd vardı. Həmin kəndlərdən 752-si məskunlaşdırılmış, 359-u isə müharibələr nəticəsində xaraba qalmışdı.

Kitabda verilmiş statistik məlumatlara görə, Rusiyanın işğal etdiyi zaman keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində 20502 ailə (107900 nəfər) olmuşdur. Onların da 16078-i (81749 nəfər) azərbaycanlı, 4424-ü (25151 nəfər) isə erməni ailəsi idi.

1828-29 illərdə Rusiyanın Azərbaycan torpaqlarında yenicə yaratdığı Erməni vilayətinə İrandan 6946 erməni ailəsi (35558 nəfər), Türkiyədən isə 3 il ərzində 3682 erməni ailəsi (21666 nəfər) köçürülmüşdü. Həmin illərdə İran və Türkiyədən Erməni vilayətinə 10628 erməni ailəsi (57224 nəfər) köçürülmüşdü. Ümumiyyətlə isə, zorakı köçürmə siyasəti nəticəsində Erməni vilayətində azərbaycanlı əhali ilə erməni əhalisinin sayı, demək olar ki, bərabərləşdirildi. Belə ki, köçürmədən sonra bu ərazidə 16078 azərbaycanlı ailəsi (81749 nəfər) və 15059 erməni ailəsi (82377) yaşayırdı. Bu, ermənilərin Cənubi Qafqaza ilk axını idi. Rus tədqiqatçısı, "Zaqafqaziyada rus işinə yeni təhlükə" kitabının müəllifi N.Şavrovun qeyd etdiyi kimi, bu axın sonralar bir əsrə yaxın müddətdə ardıcıl olaraq davam etmişdir. O yazırdı ki, 20 əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda yaşayan ***bir milyon üç yüz min*** erməninin ***bir milyonundan*** çoxu yerli əhali olmayıb, Rusiya hakimiyyət orqanları tərəfindən bura köçürülənlər idi.

19 əsrdə ölkənin mərkəzi rayonlarındakı rusların da Şimali Azərbaycana köçürülməsi Rusiyanın zorakı köçürmə siyasətinin başlıca tərkib hissələrindən biri idi. 19 əsrin 30-40-cı illərində Cənubi Qafqazda salınmış 34 rus kəndindən 30-u Azərbaycan ərazisində idi. 90-cı illərdə Bakı quberniyasında 21, Yelizavetpol quberniyasında isə 14 rus kəndi salınmışdı. 1899-1905 illərdə bu quberniyalarda 28 yeni rus kəndi meydana gəlmişdi. 1907 ilin əvvəlində köçürmə siyasətini həyata keçirmək üçün Qafqazda, hətta, vahid köçürmə idarəsi də yaradılmışdı. 1908-12 illərdə Qafqaza köçürülən 8326 rus ailəsinin 4 minindən çoxu Azərbaycan ərazisində yerləşdirilmişdi. Çar hakimiyyəti orqanları yerli kəndlilərin ən məhsuldar torpaqlarını zorla zəbt etməklə, buraya köçürülənlər üçün torpaq fondu yaradırdı.

20 əsrin əvvəllərində ermənilərdən və ruslardan əlavə, Azərbaycana 17226 nəfər polyak, 456 nəfər latış, 2724 nəfər moldavan, 82043 nəfər yunan və s. xalqların da nümayəndələri köçürülmüşdü.

Çar Rusiyasının yeritdiyi qəddar köçürmə və ayrıseçkilik siyasətinə baxmayaraq, Azərbaycan xalqının artım sürəti sayəsində azərbaycanlıların say tərkibini onların doğma torpaqlarında əsaslı surətdə azaltmaq mümkün olmadı. Belə ki, 1916 il yanvarın 1-nə olan məlumata görə, hətta keçmiş İrəvan quberniyasına daxil olan qəzalarda belə əhalinin əsas hissəsini yenə də azərbaycanlılar təşkil edirdilər.

Bu ərazilərdəki azərbaycanlı əhalinin say tərkibinin azalmasında kəskin dəyişikliklər 1918-20 illərdən – bədnam "Daşnaksutyun" partiyasının yaratdığı Ararat Respublikası zamanından başlandı. Bu illər ərzində həmin ərazilərdə erməni-daşnak quldur birləşmələrinin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi soyqırımları nəticəsində keçmiş İrəvan quberniyası ərazisində yüzlərlə Azərbaycan kəndi yerlə-yeksan edildi, yüz minlərlə azərbaycanlı isə həmin ərazilərdə qətlə yetirildi və ya oradan qovuldu.

1920 ildə Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra isə kommunist və bolşevik qiyafəsinə girmiş daşnakların əl-qolu daha da açıldı. Bolşevik rejimi və Mərkəzi Sovet hökuməti tərəfindən himayə olunan və hər cür kömək alan ermənilər Zəngəzuru ələ keçirdilər. Naxçıvan və Qarabağı Azərbaycandan qoparmağa çalışdılar. 70 illik Sovet hakimiyyəti dövründə Mərkəzin köməyi ilə ermənilər, bir tərəfdən öz ərazilərini Azərbaycan torpaqları hesabına daim genişləndirir, digər tərəfdən isə, bütün vasitələrdən istifadə edərək, azərbaycanlıları tutduqları ərazilərdən sıxışdırıb çıxararaq, yalnız ermənilərdən ibarət "türksüz Ermənistan" yaratmaq siyasəti yeritdilər. 70 il ərzində Mərkəzin himayəsi ilə Ermənistanda bu siyasət ardıcıl surətdə və dönmədən davam etdirildi.

Ermənilərin Azərbaycana qarşı yeni ərazi iddiaları 1941-45 illər müharibəsindən sonra yenidən baş qaldırdı. 1945 ilin noyabrında Ermənistan SSR rəhbərliyi heç bir əsaslı səbəb göstərmədən İttifaq hökuməti qarşısında Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi məsələsini irəli sürdü. İstədiyinə nail ola bilməyən Ermənistan rəhbərliyi bu dəfə başqa bir hiyləyə əl atdı: guya "xaricdən gələn ermənilər yerləşdirmək üçün onların torpaqları çatmır"; Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığında isə pambıqçılığı inkişaf etdirmək üçün işçi qüvvəsi çatışmır; Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlı əhalinin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi bu məsələlərin hər ikisinin həllinə imkan verərdi. Azərbaycan rəhbərliyi ilə gizli surətdə razılaşdırılmış bu təklif SSRİ rəhbərlyi və şəxsən İ.Stalin qarşısında qaldırıldı və ermənilər istədiklərinə nail oldular. 1947 il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri İ.Stalin "Ermənistan SSR-də yaşayan kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" qərar imzaladı. Qə-

Ermənilərin Qarabağa köçürülmələrinin 150 illiyi münasibətilə qoyduqları abidə, Ağdərə, Marağaşen kəndi

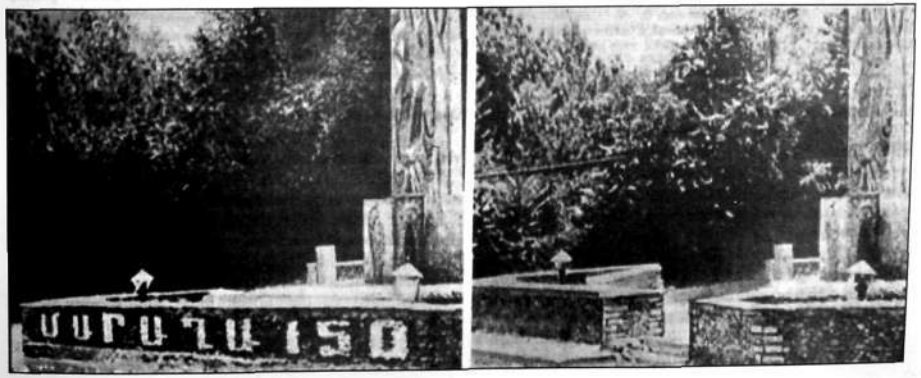

Həmin abidə 10 il sonra (1988). Erməni vandalları onların Qarabağa gəlmə olduqlarını sübut edən "150" rəqəmini abidə üzərindən "yox etmişlər".

Köçkün və didərgin düşmüş soydaşlarımız

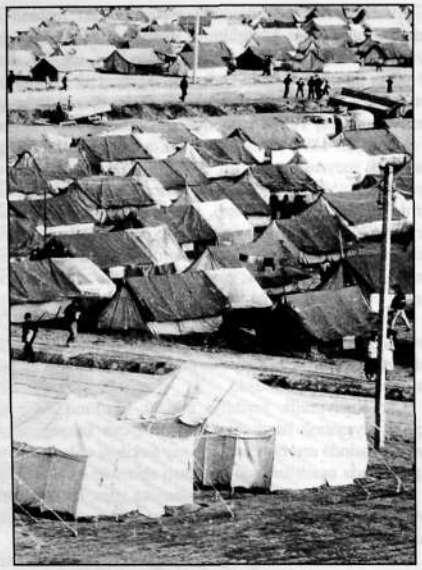

Köçkünlərin çadır şəhərciyi

rarın birinci bəndində deyilirdi: "1948-50 illərdə könüllülük prinsipi əsasında Ermənistan SSR-də yaşayan 100 min kolxozçu və digər azərbaycanlı əhali Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülsün. 1948 ildə 10 min nəfər, 1949 ildə 40 min nəfər, 1950 ildə isə 50 min nəfər köçürülsün". Qərarın axırıncı – 11-ci bəndində isə Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə tapşırılırdı ki, Kür-Araz ovalığına köçürülən azərbaycanlıların evlərinə xaricdən gələn ermənilər yerləşdirilsin.

Çar Rusiyası və SSRİ-nin köçürmə siyasəti – tarixdə analoqu olmayan bu qeyri-insani aksiya bir xalqın, heç bir əsas olmadan, əsrlər boyu yaşadığı ata-baba yurdundan "könüllülük prinsipi" adı ilə zorla çıxarılması sovet totalitarizminin və erməni fitnəkarlığının iç üzü idi.

Azərbaycanlıların Ermənistandan zorla köçürülməsi 1950 ilə qədər deyil, 1953 ilə, İ.Stalinin ölümünə qədər davam etdirilmişdir. Ermənistanın dağlıq-yaylaq rayonlarından köçürülən əhalinin əksəriyyəti Kür-Araz ovalığının aran iqlim şəraitinə alışa bilmir, kütləvi surətdə qırılır, digər hissəsi isə Azərbaycanın dağ rayonlarına qaçır və ya geri qayıdırdılar. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev 1997 ilin mayında ölkəmizin müstəqilliyi – Respublika günü münasibətilə söylədiyi nitqində xalqımızın başına gətirilən bu müsibətlə bağlı demişdir: ***"Azərbaycan xalqına bu dövrdə vurulan ən böyük zərbələrdən biri də 1947-48 illərdə Azərbaycan xalqına qarşı Sovet hakimiyyəti tərəfindən edilmiş ən böyük ədalətsizlikdir. Təəssüflər olsun ki, tarixçilərimiz və hamımız nədənsə bu hadisəyə o vaxtlar da və indi də, xüsusilə dövlət müstəqilliyimizi əldə edəndən sonra da doğru-düzgün qiymət verə bilməmişik, ...biz tarixin cürbəcür mərhələlərində belə hadisələri lazımi qədər təhlil edə bilməmişik və xalqımıza edilən bu ədalətsizliklərə qarşı öz səsimizi lazımi qədər qaldırmamışıq. Məhz bunların nəticəsində də 1988 ildə Ermənistan Azərbaycana artıq təcavüz edibdir. O dövrdə Ermənistan ərazisində qalmış azərbaycanlılar qısa müddətdə Ermənistandan zorla çıxarıldılar".***

Bütün bunları nəzərə alaraq, Prezident Heydər Əliyev 1997 il dekabrın 18-də "1948-53 illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında" xüsusi fərman imzalamışdır. Bu fərmanla həmin məsələlərin hərtərəfli tədqiq edilməsi, Azərbaycan xalqına qarşı dövlət səviyyəsində həyata keçirilmiş bu tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması üçün Prezidentin özünün sədrliyi ilə geniş tərkibdə dövlət komissiyası yaradılmışdı. Azərbaycan xalqına qarşı törədilən tarixi ədalətsizliklər – zorakı köçürmələr yalnız bu fərmandan sonra geniş surətdə öyrənilməyə və beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılmağa başlamışdır.

Əd.: "1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında" Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin fərmanı, "Azərbaycan" qəzeti, 1997, 19 dekabr; Deportasiya (məqalələr toplusu), B., 1998; Paşayev A., Açılmamış səhifələrin izi ilə, B., 2001; Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб, 1852; Шавров Н., Новая угроза русскому делу в Закавказье, СПб, 1911.

KÖNÜLLÜ ORDU, Denikin ordusu – Rusiyada Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra ölkənin cənubunda sovet-bolşevik rejiminə – "qırmızılar"a qarşı mübarizə məqsədilə yaradılmış hərbi birləşmə. Formalaşdırılmasına 1917 ilin noyabrında Novoçerkasskda başlanmış, dekabrında rus generalları M.Alekseyev, L.Kornilov, A.Denikin tərəfindən başa çatdırılmışdı. Zabitlərdən, yunkerlərdən, varlı kazaklardan və s. təşkil olunan Könüllü ordu ("Ağ qvardiya"), "vahid və bölünməz Rusiya" uğrunda vuruşan hərbçilərdən ibarət idi. Əvvəllər sayı 4 minə qədər olan ordu sonralar 30-35 min nəfərə çatırdı. 1919 ildə Könüllü ordu general A.Denikinin komandanlığı altında Petrovsk-Port (indiki Mahaçqala) şəhərini tutaraq, cənuba doğru hərəkət etdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti müttəfiq qoşunları komandanlığından Denikin ordusunun cənuba doğru irəliləməsinin qarşısını almaq üçün tədbirlər görülməsini tələb etdi. 1919 ilin yanvarında Bakıdakı B.Britaniya qoşunlarının baş komandanı general U.Tomson Qafqaz dağları boyunca Dağıstanın şimal hissəsindən keçən demarkasiya xəttini müəyyənləşdirdi (bax *Könüllü ordu ilə Azərbaycan arasında demarkasiya xətləri*). Lakin 1919 ilin martında Dağlılar Respublikasını aradan qaldıran Könüllü ordu Azərbaycan üçün birbaşa təhlükə yaratdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici İşlər Nazirliyi müttəfiq qoşunların komandanlığından Könüllü ordu hissələrinin Dağıstandan çıxarılması üçün qəti və təxirəsalınmaz tədbirlər görülməsini tələb etdi. Hökumət diplomatik tədbirlərə də əl atdı; ingilis generalı Şatelvorq və Bakıdakı İtaliya nümayəndəliyi ilə danışıqlar aparıldı. Könüllü ordunun Bakıdakı ingilis qərargahı yanındakı nümayəndəsi general Lazarev Azərbaycan Hökumətini əmin etdi ki, "Denikin ordusu Azərbaycana münasibətdə heç bir təcavüzə əl atmaq fikrində deyil və onun müstəqilliyini tanıyır". Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Denikinin əsl niyyətlərini yaxşı başa düşürdü. Könüllü ordu cənuba doğru irəliləməkdə davam edirdi. A.Denikin mayın sonlarında Dərbəndi tutdu. Bununla, Azərbaycanla Könüllü ordu arasındakı demarkasiya xətti pozuldu. 1919 il mayın 26-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti Könüllü ordunun Petrovsk-Portu və Dərbəndi tutması ilə bağlı "Müsavat" fraksiyasının sorğusunu, həm də Cümhuriyyətin müstəqilliyinin müdafiəsi üzrə tədbirləri müzakirə etdi və bu sahədə hökumətin həyata keçirdiyi bütün tədbirləri bəyənərək, ona yardım edəcəyini bildirdi.

Könüllü ordunun getdikcə Azərbaycan sərhədlərinə yaxınlaşması onunla mübarizəni ölkənin ən başlıca ümummilli vəzifəsinə çevirdi. Bu dövrdə Denikin təhlükəsi hökumətin Britaniya komandanlığı ilə apardığı diplomatik danışıqların əsas mövzusu idi. Fətəli xan Xoyski 1919 il mayın 29-da *Zaqafqaziya konfransında* Könüllü ordunun Dağlı Xalqları Respublikası ərazisinin işğalına qarşı etiraz bildirməyi tələb etdi. Konfrans Azərbaycan nümayəndəliyinin təkidi ilə bu barədə xüsusi qətnamə qəbul etdi. Qətnamədə Könüllü ordunun bütün Cənubi Qafqaz respublikalarının müstəqilliyinə təhlükə törətdiyi qeyd olunurdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Gürcüstan hökumətləri Könüllü ordunun cənuba doğru irəliləməsinə "biganə" qalan ingilis komandanlığına etirazlarını bildirdilər. Lakin Denikin Dərbəndi tərk etməkdən imtina etdi və yeni demarkasiya xətti müəyyən olundu.

Azərbaycan Parlamenti iyunun 5-də bir daha Denikin təhlükəsi ilə bağlı məsələ müzakirə etdi və ölkənin müdafiəsi ilə bağlı qəti tədbirlər görməsi hökumətdən tələb olundu. Baş nazir Nəsib bəy Yusifbəyli hökumətin Denikin təhlükəsinə qarşı gördüyü bütün tədbirlər haqqında deputatlara məlumat verdi. Parlament ölkənin müdafiəsi məqsədilə hökumətin tərkibində xüsusi orqan təsis edilməsini məqsədəuyğun saydı. 1919 il iyunun 14-də yaradılan Dövlət Müdafiə Komitəsi bütün Azərbaycan ərazisində hərbi vəziyyət elan etdi. Bu tədbir Denikin təhlükəsinə qarşı mübarizənin yeni mərhələsi oldu. 1919 il iyunun 16-da Könüllü ordu təhlükəsinə qarşı *Azərbaycan–Gürcüstan hərbi müdafiə paktı* imzalandı. Denikinlə gizli saziş bağlamış Ermənistan bu pakta qoşulmadı. Parisdə olan Azərbaycan, Gürcüstan və Dağlılar Respublikasının nümayəndələrinin Paris Sülh Konfransının Ali Şurasına təqdim etdiyi bəyanatda Könüllü ordunun işğal etdiyi ərazilərdən çıxması və Qafqaz respublikalarının hüquqlarına hörmət edilməsi tələbi qoyuldu. Buna məhəl qoymayan ingilis komandanlığı Qafqazdan çıxmaq ərəfəsində malik olduğu hərbi ləvazimatı və Azərbaycanın mülkiyyəti olan Xəzər donanması hərbi gəmilərinin bir hissəsini Könüllü orduya verdi. Bu, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə məxsus mülkiyyətin özbaşına ələ keçirilməsi demək idi. Bunun qarşısını almaq üçün Azərbaycan Hökumətinin göstərdiyi bütün cəhdlər nəticə vermədi. Beləliklə, 1919 il yayın sonunadək Könüllü ordu bütün Dağıstanı tutdu. Denikinin hərbi qüvvələri ingilislərin "bağışladığı" Xəzər donanması vasitəsilə Azərbaycana yaxın ərazilərə daşınırdı. Bununla əlaqədar, Ə.Topçubaşov sentyabrın 9-da Paris Sülh Konfransının sədrinə müraciətdə üç tələb qoydu: Könüllü ordu demarkasiya xəttini pozmamalı, tezliklə Dərbənddən çıxmalı, Könüllü orduya "bağışlanmış" Xəzər donanmasının gəmiləri qanuni sahibi olan Azərbaycan Hökumətinə qaytarılmalıdır.

Bakını tərk edərkən ingilislərin Azərbaycan Hökumətinə qaytardığı gəmilər əsasında Azərbaycanın Xəzər Donanması yaradıldı. Bu addım Könüllü ordunun etirazına səbəb oldu. Ordunun dəniz donanmasının vitse-admiralı Gerasimov Azərbaycan Hökumətinə nota verərək, Azərbaycan Xəzər Donanmasının ləğv olunmasını tələb etdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Dövlət Müdafiə Komitəsi Könüllü ordu rəhbərliyinin tələbinə etirazını bildirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Könüllü ordu ilə bağlı çətinlikləri 1920 ilin əvvəllərinədək davam etdi. Könüllü ordunun uğursuzluqları, Denikinin cənuba

doğru geri çəkilməsi, eyni zamanda, bolşevik təhlükəsinin yaxınlaşması demək idi. Artıq müttəfiqlər Könüllü orduya kömək etməyin əhəmiyyətsiz olduğunu bəyan edirdilər. RSFSR 1920 ilin əvvəlindən Könüllü orduya qarşı birgə mübarizə aparmaq üçün hərbi sazişə bağlamaq təklifi ilə bir neçə dəfə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinə müraciət etdi (bax *Çiçerin notaları*). 1920 ilin əvvəllərində Könüllü ordunun vəziyyəti ağırlaşdı. Fevralın 7-də ordunun nümayəndəsi Cənubi Qafqaz respublikalarının müstəqilliyinin general Denikin tərəfindən tanındığını bəyan etməyə məcbur oldu. Martda sovet-bolşevik qoşunları tərəfindən ağır zərbə alan Könüllü ordunun Azərbaycana qarşı təcavüzü baş tutmadı. Könüllü ordunun qalıqları 1920 il martın sonunda general P.N.Vrangelin ordusuna daxil oldu.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 3 cilddə, c.3, B., 1973; Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Həsənov C., Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), B., 1993; Азербайджанская Республика. (документы и материалы), 1918-20 гг., Б., 1998.

KÖNÜLLÜ ORDU İLƏ AZƏRBAYCAN ARASINDA DEMARKASİYA XƏTLƏRİ – Denikinin *Könüllü ordusunun* işğal etdiyi ərazilərlə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında müəyyən olunmuş sərhəd nişanları. Könüllü ordunun işğalı nəticəsində Dağlı Respublikasının süqutu Azərbaycan üçün ciddi təhlükə yaradırdı.

Denikin Azərbaycan sərhədlərinə yaxınlaşırdı. Bunu nəzərə alan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici İşlər Nazirliyi müttəfiq qoşunların komandanlığına müraciət edərək, cənuba doğru irəliləyən bu ordunun qarşısının alınması və onun hissələrinin Dağıstandan çıxarılması üçün tədbirlər görülməsini tələb etdi. 1919 ilin yanvarında Bakıdakı B.Britaniya qoşunlarının baş komandanı general U.Tomsən Qafqaz dağları boyunca Dağıstanın şimal hissəsindən keçən demarkasiya xəttini müəyyənləşdirmişdi. Lakin buna məhəl qoymayan Denikinin könüllü ordusu Dərbəndi tutdu. Azərbaycanla könüllü ordu arasında demarkasiya xətti pozuldu. Yeni demarkasiya xəttinin müəyyənləşdirilməsinə və könüllü ordunun bu xətdən geri çəkilməsi haqqında ingilis komandanlığının tələbinə baxmayaraq, Denikinin hərbi qüvvələri Dərbənddə və bütün Dağıstanda qalmaqda davam edirdi. Bundan ciddi narahat olan Cümhuriyyət Hökumətinin başçısı Nəsib bəy Yusifbəyli Cənubi Qafqazda ingilis qoşunlarının komandanı general Q.Kori ilə görüşmüşdü. General Q.Kori 1919 il iyunun 11-də N.Yusifbəyliyə göndərdiyi məktubunda general Denikinlə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında yeni demarkasiya xəttinin keçdiyi əraziləri müəyyənləşdirmişdi. Həmin sənədə əsasən, Petrovsk-Portdan 5 mil cənubda yeni demarkasiya xətti ilə sərhədlər qeydə alındı. Razılaşmaya görə, könüllü ordu bu xətdən cənuba, Azərbaycan Cümhuriyyəti isə şimala irəliləyə bilməzdi. Lakin Denikin ikinci demarkasiya xəttini də pozdu.

1919 il avqustun 4-də Azərbaycan–Gürcüstan sərhədləri boyunca üçüncü demarkasiya xətti müəyyənləşdirildi. Yeni xəttə görə, Dağıstan tamamilə könüllü ordunun nəzarəti altında qaldı. General Q.Korinin N.Yusifbəyliyə 1919 il 4 avqust tarixli məktubunda yeni demarkasiya xəttinin hüdudları göstərilir və müvafiq coğrafi xəritə təqdim edilirdi. B.Britaniya hökumətinin Q.Koriyə teleqramındakı əvvəlki xəbərdarlıq təkrar olunurdu. Cənubi Qafqaz respublikaları könüllü ordu üzərinə hər hansı həmlədən çəkinməli, general Denikinə kömək göstərməli, Xəzər donanmasını yanacaq və s. ilə təchiz etməli idilər. Məktubda göstərilirdi ki, bu şərtlərə əməl edilməməsi, könüllü ordunun demarkasiya xəttindən şimalda qalmasına B.Britaniya zəmanətini mümkünsüz edir. Cənubi Qafqaza Rusiyanın tərkib hissəsi kimi baxan Denikin taktiki baxımdan yerli hökumətlərin mövcudluğunu müvəqqəti olaraq qəbul edirdi. İngilis qoşunları Azərbaycanı tərk edəndən sonra B.Britaniyanın Cənubi Qafqaz respublikalarındakı diplomatik missiyasının əsas vəzifələrindən biri bu respublikalarla könüllü ordu arasındakı demarkasiya xəttinə əməl olunmasına nəzarət etmək idi.

Əd.: Bax *Könüllü ordu* məqaləsinin ədəbiyyatına.

KRAVÇENKO Vasili ata (? – ?) – Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Azərbaycan Milli Şurasının *"Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsisi haqqında qanun"*una (1918, 19 noyabr) əsasən, *Slavyan-Rus cəmiyyətindən* Cümhuriyyət Parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdi. Parlamentdə slavyan-rus cəmiyyəti fraksiyasının üzvü idi.

KRIM HÖKUMƏTİ – Krım türklərinin (tatarlarının) milli azadlıq hərəkatı gedişində yaradılmış milli idarəçilik qurumu. Fevral inqilabı (1917) ərəfəsində Krım türklərinin milli azadlıq hərəkatı genişlənməyə başladı. İnqilabdan sonra hərəkat təşkilatlandı. Martın 25-də Simferopolda tatarların qurultayı çağırıldı və S.D.Xəttarovun sədrliyi ilə 50 nəfərdən ibarət Krımın Müsəlman İcraiyyə Komitəsi seçildi. Komitə milli federasiya əsasında Krıma Rusiya tərkibində muxtariyyət verilməsini tələb edirdi. 1917 ilin iyulunda yaradılmış Milli Firqə də (sədri Çələbican Çələbiyev idi) bu tələbi müdafiə edirdi.

Oktyabr çevrilişi (1917) demokratik proseslərin dinc inkişafını pozdu. Bolşevik hakimiyyətini tanımaqdan imtina edən tatar nümayəndələri 1917 il noyabrın 26-da Bахçasarayda qurultay keçirərək, Ç.Çələbiyevin başçılığı ilə müstəqil hökumət – "Milli direktoriya" yaratdılar. Hərbi işlər üzrə direktor Cəfər Seyidəhməd tatar atlı eskadronları əsasında milli hərbi qüvvələrin təşkilinə başladı. Qurultayda Krım ölkəsinin dövlət bayrağı qəbul edildi. Bayraqda göy rəngli parça üzərində qızılı tamğa təsvir olunurdu.

1918 ilin yanvarında Sevastopoldakı Qara dəniz donanmasının matrosları və digər rus hərbi qüvvələri bolşeviklərin təhriki ilə Simferopola hücum edib, Krım hökuməti üzvlərini həbs etdilər. Hökumət qoşunu və özünümüdafiə qüvvələri əsir götürülərək güllələndi. Tatar əhalisi kütləvi qətl və qarətlərə məruz qaldı. 1918 ilin mayında Krımın alman qoşunları tərəfindən tutulması minlərlə dinc sakinin məhv edildiyi bolşevik repressiyalarına son qoydu. Keçmiş çar ordusunun generalı M.A.Sulkeviçin başçılığı ilə Krım hökuməti təşkil edildi. Hökumətə tatarların nümayəndəsi (C.Seyidəhməd) ilə yanaşı, rus, alman, yəhudi əhalisinin təmsilçiləri də daxil idi.

Krım hökuməti Krımın müstəqilliyini möhkəmləndirməyə çalışır, onun Ukraynaya birləşdirilməsinə qarşı çıxırdı. Bu məqsədlə həm Osmanlı dövləti, həm də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə əlaqələr yaradılırdı. Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökuməti də Krımın müsəlman türk əhalisinin müstəqillik uğrunda mübarizəsini dəstəkləyir, ona mümkün olan bütün vasitələrlə yardım göstərirdi. Bu məqsədlə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Krım hökuməti yanında diplomatik nümayəndəlik yaratmışdı.

Lakin 1918 il noyabrın 16-da M.Sulkeviçin hökumət kabinəsi istefa verdi. Krıma ingilis-fransız hərbi qüvvələri çıxarıldı. Krımı Rusiyanın tərkibində saxlamaq mövqeyindən çıxış edən qüvvələr keçmiş Duma üzvü S.Krımın başçılığı ilə yeni hökumət təşkil etdilər.

Krım tatarları bu hökumətdə təmsil olunmadıqları üçün özlərinin ayrıca hökumətini (Direktoriya) və parlamentini (Məclisi-məbusan) yaratdılar. Həm S.Krımın hökumət kabinəsi, həm də Denikin ordusu komandanlığı Krım tatarlarının bu dövlət qurumlarına düşmən münasibəti bəsləyirdi. 1919 il fevralın 23-də ağqvardiyaçı zabitlər tatar parlamentinin iclaslarının keçirildiyi binaya soxularaq, Direktoriyanın bütün sənədlərini müsadirə etdilər. Milli Firqə fəalları həbs olundu, "Millət" qəzeti redaksiyası dağıdıldı. Krım tatarlarının bəzi liderləri, o cümlədən general Məmməd bəy Sulkeviç repressiyadan qurtulmaq üçün Azərbaycana pənah gətirdi və baş qərargah rəisi vəzifəsində Azərbaycan Cümhuriyyətinin ordu quruculuğunda fəal iştirak etdi (bax həmçinin *Sulkeviç* Məmməd bəy).

Əd.: Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы), Б., 1998; Возгрин В.Е., Исторические судьбы крымских татар, М., 1992.

KUBAN RESPUBLİKASI – Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra Kubanda yaradılmış hökumət. Paytaxtı Yekaterinodar (indiki Krasnodar) şəhəri idi. Kuban vilayəti 1860 ildə Şimali Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalı zamanı həyata keçirilən inzibati islahat nəticəsində yaradılmışdı. Belə ki, 19 əsrin 60-cı illərində çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinə boyun əyməyən Kubanın yerli – dağlı xalqları, xüsusən adıqlar kütləvi surətdə Osmanlı dövlətinin ərazisinə köçüb getdilər. Əvəzində Kubana Ukrayna və Don kazakları gətirilib yerləşdirildi və demoqrafik vəziyyət kəskin şəkildə dəyişdirildi.

19 əsrin 70-ci illərinin əvvəlində Kubanda cəmi 87 min adıq qalmışdı ki, bu da bütün vilayət əhalisinin 6 faizinə bərabər idi. 1871 ildə burada mülki idarəçilik tətbiq edildi, hərbi dairələrin yerinə Veysk, Temrük, Yekaterinodar, Maykop və Batalpaşa qəzaları təşkil edildi. 1916 ildə Kubanda 2,9 milyon əhali yaşayırdı və onun 1,4 milyonu və ya 43 faizi kazak idi.

1917 ilin noyabrında Yekaterinodarda Kuban Qanunverici Radası (parlamenti) toplandı və müstəqil Kuban hökumətinin yarandığını elan etdi. Kubanın müstəqilliyi uğrunda ardıcıl mübarizə aparan L.*Bıç* hökumətin sədri seçildi. Kuban Respublikası Rusiya bolşevik hakimiyyətinə qarşı qətiyyətlə çıxış edirdi və bu məqsədlə 1918 ilin martında A.Denikinin könüllü ordusu ilə ittifaq bağlamışdı. Lakin Kuban hökuməti və Radası, eyni zamanda, Denikinin Rusiya imperiyasını bərpa etmək uğrunda apardığı böyük dövlətçilik siyasətinə də qarşı çıxırdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Kuban Respublikasının müstəqilliyini müdafiə edirdi və onunla diplomatik əlaqə yaratmışdı (bax *Azərbaycanın Kubanda və Donda diplomatik nümayəndəliyi*). Kubana diplomatik nümayəndə göndərilmiş C.Rüstəmbəyov 1919 il iyunun 11-də Yekaterinodardan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi məlumatda bildirirdi ki, Kuban hökuməti Denikinin "vahid və bölünməz Rusiya" yaratmaq cəhdinin qarşısını almaq üçün Don, Terek, Kuban, Dağıstan, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan dövlətlərinin konfransını çağırmağı təklif etmişdir və Kuban kazakları denikinçilərlə birlikdə yalnız Qırmızı orduya qarşı döyüşmək niyyətindədirlər.

Kuban nümayəndəliyi *Paris sülh konfransında (1919-20)* öz respublikasının müstəqilliyini müdafiə edir və keçmiş Rusiya imperiyası ərazisində yaranmış yeni dövlətlərlə eyni mövqedən çıxış edirdi. 1919 il oktyabrın 8-də Kuban nümayəndə heyətinin başçısı L.Bıçın da imzaladığı və Paris sülh konfransının sədri J.B.Klemansoya təqdim olunmuş bəyannamədə bu dövlətlərin müstəqilliklərinin dərhal tanınması məsələsi qaldırılmışdı.

Kuban Respublikasının müstəqillik uğrunda mübarizəsi Denikin ordusu tərəfindən boğuldu. 1919 ilin noyabrında Kuban Radasının üzvləri həbs edildi, onların lideri A.Kalabuxov isə edam olundu. 1920 ilin martında Yekaterinodar Qırmızı ordunun əlinə keçdi və beləliklə, Kuban Respublikasının varlığına son qoyuldu.

Əd.: Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы), Б., 1998; Ладоха Г., Очерки гражданской войны на Кубани, Краснодар, 1923; Сухоруков В.Т., XI армия в боях на Северном Кавказе и Нижней Волге (1918-1920 гг), М., 1961.

KUN Lorens Yakovleviç (? – ?) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Azərbaycan Milli Şurasının *"Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsisi haqqında qanun"*una (1918,19 noyabr) əsasən, alman koloniyasından Cümhuriyyət Parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdi. Parlamentdə Milli azlıqlar fraksiyasının üzvü idi.

KUSTAR NEFTÇIXARANLARIN BİRLƏŞMİŞ İTTİFAQI – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə fəaliyyət göstərmiş qeyri-hökumət təşkilatı. Əsası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə, 1919 ildə qoyulmuşdu. Yaradılması ideyası Fevral inqilabına (1917) qədər də mövcud olmuş, lakin 1916 ildə çar hökuməti tərəfindən qəbul edilməmişdi. İttifaqın sədri Nəcəfqulu Vəliyev, idarə heyətinin üzvləri Mirzağa Atababayev, Oruceli Babayev, Səfər Mir Mövsümov, Yevsey Tatarenko idilər. Əsas məqsədi neft hasilatına olan ehtiyacları, kustar neft istehsalını qanunvericilik əsasında qaydaya salmaq haqqında müvafiq müraciətlər edilməsi, neft bazarının vəziyyətinin öyrənilməsi, əməyin təhlükəsizliyini təmin edən müvafiq tədbirlərin və texniki qaydaların işlənib hazırlanması, ittifaqın fəaliyyət göstərdiyi ərazidə nəqliyyat yollarının

çəkilişi, üzvlərə hüquqi yardımın təşkili, istehsal ehtiyacları üçün lazımi materialların alınmasına güzəştli kreditlərin açılmasını və s. təmin etmək olmuşdur. Bakı mədən rayonunda neftin əl ilə çıxarıldığı sahələrin icarəyə verilməsi üçün "xüsusi qaydalar" layihəsinin işlənib hazırlanması ilə əlaqədar ittifaq 1920 ilin əvvəllərində öz hesabatını Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ticarət və Sənaye Nazirliyinə təqdim etmişdi. Dövlət xəzinəsinin mənafeyini müdafiə etmək məqsədilə tərtib edilmiş "Xüsusi qaydalar" kustar neft istehsalçılarının maraqlarını nəzərə almırdı. Buna görə də ittifaq "Xüsusi qaydalar"ı iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun saymamışdı. İttifaq *Aprel işğalından (1920)* sonra fəaliyyətini dayandırmışdır.

KÜRDƏMİR DÖYÜŞÜ – erməni-daşnaklar tərəfindən soyqırımına məruz qalan Azərbaycan xalqının köməyinə gəlmiş türk hərbi qüvvələrinin (bax *Qafqaz İslam Ordusu*) və Azərbaycan silahlı birləşmələrinin S.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Xalq Komissarları Sovetinin qoşunlarına qarşı Kürdəmir qəsəbəsinin azad edilməsi məqsədilə 1918 il iyulun 5-dən 10-na qədər keçirdiyi döyüş əməliyyatı. Döyüşdə podpolkovnik Həbib bəy Səlimovun rəhbərliyi altında Müsüslü dəstəsi, Həsən bəyin 46-cı piyada taboru ilə toplu süvari alayından ibarət dəstəsi və cəbhənin gücləndirilməsi üçün sonradan cəlb olunmuş əlavə qüvvələr, düşmən tərəfdən isə Qırmızı ordunun 1-ci briqadası, İrandan yenicə gələrək, cəbhə komandanı təyin edilmiş Biçeraxovun dəstəsi və təlimatçılar məktəbinin bölmələri iştirak edirdilər. Düşmənin hərbi qüvvələri, əsasən, Birinci dünya müharibəsindən (1914-18) Bakıya gətirilmiş və Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı həyata keçirmiş daşnak-erməni zabit və əsgərlərindən ibarət idi.

Türk-Azərbaycan qoşun hissələrinin azlığı və bolşevik-daşnak qoşunlarının mövqelərinin daha əlverişli olması qırmızıların ilk günlər Müsüslü dəstəsi ilə Həsən bəyin dəstəsinin qarşısını saxlamasına, hətta şimal istiqamətində Ağsuya doğru bir qədər irəliləməsinə imkan vermişdi.

Bolşevik-daşnak qüvvələrinin hücumlarının genişlənməsinə yol verməmək üçün 5-ci Qafqaz diviziyasının 13-cü piyada alayı Kürdəmir ətrafına yönəldildi. Alay Həsən bəyin dəstəsi ilə birləşərək, şimal tərəfdən Kürdəmirə hücum etməli idi. Müsüslüdəki qüvvələri gücləndirmək üçün Ağdaş və Xaldan məntəqələrində toplanmış Azərbaycan könüllüləri, həmçinin Qazaxa gətirilmiş 350 nəfər silahsız könüllü də Bərgüşad stansiyasına göndərildi.

İyulun 8-də ağır döyüşlər oldu. Düşmənə əsas zərbənin 13-cü alay tərəfindən vurulacağı nəzərdə tutulsa da, Qırmızı ordunun bura xeyli qüvvə çıxarması vəziyyəti mürəkkəbləşdirmişdi. Biçeraxov 13-cü alaya qarşı 8 top və 8 pulemyotla müşayiət olunan qüvvə çıxarmışdı. Döyüş gecəyə kimi davam etdi. Ciddi müqavimətlə üzləşən 13-cü alay iyunun 8-i gecəsini İbrahimbəyli və Qarasaqqal kəndləri arasında keçirdi. Müsüslü dəstəsinin fəallığı da gün ərzində cəbhədəki mövqelərdə ciddi dəyişiklik yaratmadı. Zirehli qatardan və ətraf landşaftdan bacarıqla istifadə olunması düşmənin müqavimətini xeyli artırmışdı.

İyulun 9-da və 10-da Kürdəmir ətrafında döyüşlər yenidən davam etdirildi. Ayın 10-da gecədən başlayan döyüşün gedişində düşmənin arxasındakı dəmir yolu xəttini dağıtmaq və onun geri çəkilməsini çətinləşdirmək üçün Kərrar stansiyasına bir dəstə göndərildi. Həmin dəstə tapşırığı yerinə yetirdikdən sonra 13-cü alay uğurla hücuma başladı. Vəziyyətin gərginləşdiyini görən Qırmızı ordu komandanlığı Kürdəmirin şimalındakı bolşevik-daşnak qüvvələrini gücləndirdi. Nəticədə, 13-cü alayın sağ cinahında ciddi təhlükə yarandı. Lakin bir tərəfdən, alay bölmələrinin fədakarlığı, digər tərəfdən də diviziyadan kömək göndərilməsi bolşevik-daşnak qüvvələrinin qarşısını almağa imkan verdi. Qazaxdan Bərgüşada gətirilmiş 350 nəfərlik dəstə də silahlandırılaraq 13-cü alaya qatıldı. Bu zaman H. Səlimovun Müsüslü dəstəsi düşmən qüvvələrinin zəifləməsindən məharətlə istifadə edərək, onun müdafiə xəttini yarmağa müvəffəq oldu.

Bolşevik-daşnak qüvvələri, bütün cəhdlərinə baxmayaraq, 13-cü alayın hücumunun qarşısını ala bilmədilər. Axşama yaxın alayın sağ cinahı ilə Müsüslü dəstəsinin sol cinahı Kürdəmirin qərbində birləşdilər. Bir neçə saatdan sonra isə birləşmiş qüvvələr qəsəbəni düşməndən tamamilə azad etdilər.

Kürdəmirin azad olunması hərbi təşəbbüsün Türk-Azərbaycan qoşunlarının əlində daha da möhkəmlənməsi ilə nəticələndi.

Əd.:Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Süleymanov M., Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan, B., 1999; Yücəer N., Birinci dünya savaşında Osmanlı ordusunun Azerbaycan və Dağıstan harekatı, Ankara, 1996.

QACAR Əmənulla Mirzə Bəhmən Mirzə oğlu (8.1.1862, Şuşa– 1937, Tehran) – hərbi xadim, general-mayor (1917). Azərbaycan Qacarlar sülaləsi nəslindəndir. Atası Bəhmən Mirzə Qacar (1811-84) Fətəli şah Qacarın nəvəsi və vəliəhdi Abbas Mirzə Qacarın (1789-1833) oğlu idi. Əmənulla xan Qacar Peterburq hərbi kadet korpusunu bitirdikdən (1879) sonra Rusiya ordusunda xidmət etmiş, 9-cu Kuban piyada kazak batalyonunun komandiri olmuşdur. Rusiya–Yaponiya (1904-05) və Birinci dünya müharibələrinin (1914-18) iştirakçısı olmuş, döyüşdə şücaətinə görə "Müqəddəs Vladimir", "Müqəddəs Anna", "Müqəddəs Stanislav" ordenləri ilə təltif edilmişdir. Fevral inqilabından (1917) sonra Tiflisdə, daha sonra Şuşada yaşamışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildikdən sonra hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarova ərizə ilə müraciət edərək, könüllü surətdə Azərbaycan ordusu sıralarında xidmətə başlamış, Xankəndidə Birinci süvari diviziyasının komandir müavini və qarnizon rəisi təyin olunmuşdur. 1920 il martın 21-də erməni daşnak quldurlarının qəfil gecə basqınına qarşı döyüşlərdə başçılıq etdiyi hərbi qüvvələrlə birlikdə igidliklə vuruşmuşdur. *Aprel işğalından (1920)* sonra İrana mühacirət etmiş, hərbi məktəbdə işləmiş, İranın ordu quruculuğunda yaxından iştirak etmişdir.

Əd.: Nəzirli Ş., Qacarlar, B., 1995; yenə onun, Arxivlərin sirri açılır, B., 1999; Каджар Чингиз, Каджары, Б., 2001.

QACAR Əmir Kazım Mirzə Bəhmən Mirzə oğlu (1853, Şuşa – 1920) – hərbi xadim, general-mayor. Azərbaycan Qacarlar sülaləsi nəslindəndir. Tiflisdə gimnaziya təhsili almış, Peterburq süvari məktəbini bitirmişdir. 1871 ildən Rusiya ordusunun Qafqazdakı hərbi hissələrində xidmət etmişdir. Rusiya–Türkiyə (1877-78), Rusiya–Yaponiya (1904-05) və Birinci dünya müharibələrinin (1914-18) iştirakçısıdır. 1910 ildə general-mayor rütbəsinə layiq görülmüş, "Müqəddəs Anna", "Müqəddəs Stanislav", "Müqəddəs Vladimir" ordenləri, həmçinin İranın "Şiri-xurşid", Buxara əmirliyinin ordenləri ilə təltif olunmuşdur. Əmir Kazım Mirzə Tiflisdə Azərbaycan məktəblərinin və Azərbaycan dram teatrının açılmasında fəal iştirak etmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildikdən sonra istefada olan Əmir Kazım Mirzə hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarova müraciət edərək, könüllü surətdə Azərbaycan ordusu sıralarında xidmətə başlamışdır. S.Mehmandarovun 1919 il 18 dekabr tarixli əmri ilə Gəncənin komendantı təyin olunmuşdu. *Aprel işğalından (1920)* sonra bolşeviklər tərəfindən güllələnmişdir.

Əd.: Nəzirli Ş., Qacarlar, B., 1995; Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998; Каджар Чингиз, Каджары, Б., 2001.

QACAR Feyzulla Mirzə Bəhmən Mirzə oğlu (? – ?) – hərbi xadim, general-mayor. Azərbaycan Qacarlar sülaləsi nəslindəndir. Nikolayevsk süvari məktəbini bitirdikdən sonra uzun müddət Rusiya ordusunda xidmət etmişdir. 1918 ilin sonlarında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusu süvari diviziyasının komandiri təyin olunmuş və 1919 ilin ortalarınadək bu vəzifəni icra etmişdir. Hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarovun 1919 il 9 yanvar tarixli əmri ilə, eyni zamanda, Gəncə qarnizonunun rəisliyi də ona həvalə olunmuşdu. *Aprel işğalından (1920)* sonra bolşeviklər tərəfindən güllələnmişdir.

Əd.: Nəzirli Ş., Cümhuriyyət generalları, B., 1995; Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998.

QACAR Xosrov Mirzə Bəhmən Mirzə oğlu (? – ?) – hərbi xadim, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun zabiti. Azərbaycan Qacarlar sülaləsi nəslindəndir. Birinci dünya müharibəsində (1914-18) iştirak etmiş, Şimal draqun polkunun komandiri olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra milli ordu sıralarında xidmətə başlamış, 3-cü Şəki süvari alayının komandiri olmuşdur. 1919 il aprelin 9-da polkovnik rütbəsinə layiq görülmüş, hərbi nazirin həmin il 18 dekabr tarixli əmri ilə süvari diviziyası komandirinin müavini təyin edilmişdir. *Lənkəran əməliyyatında (1919)* və Qarabağda erməni qiyamının yatırılmasında fəal iştirak etmişdir. *Gəncə üsyanının (1920)* iştirakçısı olmuş, üsyan yatırıldıqdan sonra Türkiyəyə mühacirət etmişdir.

Əd.: Nəzirli Ş., Arxivlərin sirri açılır, B., 1999; Каджар Чингиз, Каджары, Б., 2001.

QACAR Məhəmməd Mirzə (? – ?) – hərbi xadim, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun general-mayoru. Azərbaycan Qacarlar sülaləsi nəslindəndir. 1918 ilin noyabrında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun təşkilinə

başlanılanda onun sıralarına qoşulmuşdur. Hərbi nazirlik bərpa edildikdən sonra polkovnik Məhəmməd Mirzə Qacar birinci topçu briqadasının komandiri təyin olunmuşdu. Briqadanın formalaşdırılmasının ilkin ağırlığı da onun üzərinə düşmüşdü. Azərbaycan ordusunun təşkilatlanmasında göstərdiyi xidmətlərinə görə Hökumətin 1919 il 25 iyun tarixli qərarı ilə ona general-mayor rütbəsi verilmişdi. Məhəmməd Mirzə Qacar 1919 il dekabrın 1-də Baş Topçu İdarəsinin rəisi, 1920 il martın 15-də isə Azərbaycan ordusunun təchizat rəisi təyin olundu. Onun başçılıq etdiyi qurumun tərkibinə ləvazimat idarəsi, istehkam təchizatı idarəsi, topçu təchizatı idarəsi, hərbi-sanitar hissəsi və hərbi baytar hissəsi daxil idi.

M.M.Qacar 1920 ilin mayında bolşevik işğalına qarşı başlamış *Gəncə üsyanının* (*1920*) əsas təşkilatçılarından biri idi. Ona üsyandan sonra təşkil olunacaq yerli hökumətə rəhbərlik etmək tapşırılmışdı. Lakin üsyan işğalçı Qırmızı ordu birləşmələrinin birgə əməliyyatı nəticəsində amansızcasına yatırıldı. Məhəmməd Mirzə Qacarın sonrakı taleyi barədə məlumat yoxdur.

Ədː Nəzirli Ş., Cümhuriyyət generalları, B., 1995, yenə onun, Qacarlar, B., 1995, Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998; Каджар Чингиз, Каджары, Б., 2001.

QACAR Seyfulla Mirzə Bəhmən Mirzə oğlu (6.3.1864, Tiflis–1926) – hərbi xadim, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun yüksək rütbəli zabiti. Azərbaycan Qacarlar sülaləsi nəslindəndir.Tiflis hərbi məktəbində təhsil almışdır.1886 ildən Rusiya ordusunun 152-ci Vladiqafqaz alayında, Rusiyanın müxtəlif şəhərlərində süvari diviziyalarında xidmət etmiş, Birinci dünya müharibəsi (1914-18) dövründə Qərb cəbhəsində tabor və alay komandiri olmuşdur. 1916 ildə polkovnik rütbəsi alan Seyfulla Mirzə Qacar Amur sərhəd alayının komandiri idi. "Müqəddəs Stanislav", "Müqəddəs Anna", "Müqəddəs Vladimir" ordenləri, "Georgi" silahı ilə təltif edilmişdir. Seyfulla Mirzə Qacar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hərbi nazirliyinin bərpasından sonra milli orduya qoşulan ilk Azərbaycan zabitlərindən biri idi. Hərbi nazirliyin 1918 il 15 noyabr tarixli əmri ilə o, baş qərargahda Ləvazimat idarəsinin rəisi, 1919 ilin əvvəlindən isə 3-cü Gəncə piyada alayının komandiri təyin edilmişdi. Sonradan başqa vəzifələrdə də fəaliyyət göstərmiş Seyfulla Mirzə Qacar 1921 ilədək Azərbaycan hərbi hissələrində xidmətini davam etdirmiş, həmin ildə xəstəliyi ilə əlaqədar istefaya çıxmışdır.

Ədː Nəzirli Ş., Arxivlərin sirri açılır, B., 1999; Каджар Чингиз, Каджары, Б., 2001.

QACAR Sədrəddin Mirzə (1866 – ?) – hərbi xadim. Azərbaycan Qacarlar sülaləsindən olan Şahzadə Əmir Kazım Mirzə Qacarın nəvəsi, Azərbaycanın xalq artisti Surəyya Qacarın atasıdır. Orenburqda hərbi məktəb bitirmişdir. Uşaq yaşlarından musiqiyə həvəs göstərən Sədrəddin Mirzə yaxşı skripka çalmış, sonralar musiqi

Qacar Sədrəddin Mirzə döyüş yoldaşları ilə. Vladiqafqaz

müsabiqəsində qızıl medala layiq görülmüşdür. Hərbi xidmətini Vladivostokda keçirmişdir. Fevral inqilabından (1917) sonra Tiflisdə, daha sonra Gəncədə yaşamışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra milli ordu sıralarında xidmətə başlamış, 1919 ilin sonlarınadək Bakı qəzasının hərbi rəisi, həmin vaxtdan isə hərbi nazirliyin dəftərxana rəisi olmuşdur. *Aprel işğalından* (*1920*) sonra Sədrəddin Mirzə bolşeviklər tərəfindən həbs edilərək Arxangelskə sürgün olunmuş, bir ildən sonra isə Ryazan şəhərində güllələnmişdir.

Ədː Nəzirli Ş., Arxivlərin sirri açılır, B., 1999; Каджар Чингиз, Каджары, Б., 2001.

QAÇQIN VƏ KÖÇKÜNLƏRLƏ BAĞLI KOMİSSİYANIN YARADILMASI HAQQINDA QƏRAR – Birinci dünya müharibəsi (1914-18) illərində və bundan sonrakı dövrdə erməni-daşnak quldurlarının törətdikləri soyqırımları nəticəsində ata-baba torpaqlarından, doğma yurd-yuvalarından didərgin düşmüş azərbaycanlılara kömək göstərmək məqsədilə ayrıca hökumət qurumu yaradılması barədə sənəd. 1919 il iyunun 23-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti tərəfindən qəbul edilmişdir. Qərarın birinci bəndinə əsasən, Bakı şəhərində qaçqınların ehtiyaclarını müəyyənləşdirmək üçün Əkinçilik, Daxili işlər və Himayədarlıq nazirlikləri nümayəndələrindən ibarət Mərkəzi komissiya, quberniya və qəzalarda isə ona tabe olan yerli komissiyalar yaradılmalı idi. İkinci bəndə görə, xarici işlər naziri, qaçqınlar məsələsinin həllini asanlaşdırmaq və bəynəlxalq komissiya yaratmaq məqsədilə Ermənistan Respublikası ilə əlaqə saxlamalı idi.

QAÇQINLAR MƏSƏLƏSİ, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qaçqınlar məsələsi – 20 əsrin əvvəllərində erməni milletçilərinin azərbaycanlılara qarşı dəfələrlə törətdikləri soyqırımları nəticəsində yaranmış və beynəlxalq səciyyə kəsb etmiş problem. 19 əsrin əvvəllərindən başlayaraq çar Rusiyası tərəfindən cənubi Qafqaza – Azərbaycan torpaqlarına köçürülmüş ermənilər yerli aborigen əhali olan azərbaycanlılara qarşı aramsız kütləvi qırğınlar həyata keçirmiş, onları öz ev-eşiklərindən məhrum etmiş, ata-baba torpaqlarından sıxışdırmışlar. Azərbaycan xalqının üzləşdiyi belə fəlakətlərdən biri də

1917-20 illərdə baş vermişdir. Bu dövrdə yüz minlərlə azərbaycanlı Qərbi Azərbaycandan (hazırda Ermənistan adlanan ərazidən), həmçinin Naxçıvan, Qarabağ və digər bölgələrdən didərgin salındılar. 1917-18 illərdə təkcə Yeni Bayazid, Eçmiədzin və İrəvan qəzalarından olan qaçqınların sayı 200 minə çatmış, İrəvan quberniyasında azərbaycanlılar yaşayan 211 kənd viran edilmişdi. Ümumiyyətlə, erməni qəddarlığı və təcavüzü nəticəsində 1918-20 illərdə İrəvan, Zəngəzur, Şuşa və Şamaxıdan 300 mindən çox azərbaycanlı qaçqın düşmüşdü. Azərbaycanın əlverişli geostrateji mövqedə yerləşməsi, zəngin sərvətlərə malik olması, Birinci dünya müharibəsi zamanı bir-biri ilə döyüşən bloklardakı iri dövlətlərin, Azərbaycana yiyələnmək və buranı həmişəlik olaraq özünün bir quberniyasına çevirmək istəyən Rusiyanın Azərbaycana münasibətdə təcavüzkar siyasəti, Azərbaycan xalqının müsəlman, xüsusilə türk olması və Rusiyanın müstəmləkə siyasətindən narazılığı, ermənilərin "dənizdən-dənizə" "Böyük Ermənistan" yaratmaq kimi sərsəm ideyalarını həyata keçirmək məqsədilə Azərbaycanın əzəli torpaqlarını zəbt etmək arzusu, ümumən, türklərə qarşı düşmən münasibəti, onların öz məkrli niyyətlərini həyata keçirmək üçün böyük dövlətlərin, xüsusilə Rusiyanın əlində alətə çevrilmələri və s. o zaman Azərbaycanın düçar olduğu fəlakətin əsas səbəbləri idi.

Azərbaycan xalqının öz doğma yurd-yuvalarından qaçqın düşməsi prosesi Avropa dövlətlərinin cənubi Qafqaza müdaxiləsindən sonra da dayanmadı. Həmin dövrdə təkcə İrəvan quberniyasından Şərqi Azərbaycana 150 mindən çox qaçqın gəlmişdi. 1919 il oktyabrın 1-nə kimi Azərbaycanda təkcə İrəvan quberniyasından 5848 ailə, yaxud 30741 nəfər qaçqın var idi.

Qaçqınların sayı Azərbaycanın mərkəzində – Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmiş daşnak S.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Sovetinin antiazərbaycan siyasəti, yerli türk-müsəlman əhaliyə qarşı həyata keçirilən dəhşətli soyqırımları nəticəsində daha da artmışdı. Azərbaycanlı qaçqınlara yardım məqsədilə Zaqafqaziya seymindəki müsəlman fraksiyasının tələbi ilə xüsusi qurum – qaçqınlar şöbəsi yaradılmışdı. Lakin seymdə təmsil olunan ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırımı siyasətini dəstəkləmələri nəticəsində bu şöbə işinin öhdəsindən gələ bilmədi. Bakı şəhəri də daxil olmaqla, ölkə ərazisinin bir hissəsinin daşnak-bolşevik qüvvələrinin nəzarətində olduğu vaxt Gəncədə fəaliyyətə başlayan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti qaçqınlara kömək etmək üçün dərhal ciddi səylər göstərmiş və bu problemin həlli üçün Xudadat bəy Rəfibəylinin başçılığı ilə Səhiyyə və Himayədarlıq Nazirliyi yaratmışdı. Milli Hökumət Bakı da daxil olmaqla, ölkə ərazisini işğalçılardan azad etdikdən və paytaxt Bakıya köçürüldükdən sonra qaçqınlar məsələsi ilə daha da ciddi məşğul olmaq imkanı qazandı. Problemin dərinliyini və ciddiliyini nəzərə alan Hökumət 1918 ilin oktyabrında Səhiyyə və Himayədarlıq Nazirliyini iki müstəqil nazirliyə çevirdi. Qaçqınlar problemi ilə Himayədarlıq Nazirliyi məşğul olmağa başladı.

Müharibə, hərc-mərclik, xüsusilə 1918 ildə güclənən erməni təcavüzü və soyqırımları nəticəsində ölkədə evsiz-eşiksiz qalan, tamamilə müflisləşən və sərgərdan vəziyyətə düşən on minlərlə adam var idi. Onlar dövlətin göstərdiyi qayğı və yardım vasitəsilə yaşayırdılar. Hökumət onları maddi yardımla, müvəqqəti yaşayış yerləri ilə, həmçinin, işlə təmin etmək, yetim və valideynləri tərəfindən atılmış uşaqları xilas etmək məqsədilə daimi idarələr yaratmışdı.

Qaçqınlar problemləri ilə bağlı hökumətin qarşısında duran başlıca vəzifələr qonşu dövlətlərdən gələn saysız-hesabsız didərginlərə qayğı və diqqət göstərilməsi, onların zəruri ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi, təsərrüfatlarının təşkili üçün faizsiz borc, əkin üçün toxum, iş heyvanları verilməsindən ibarət idi. Hökumət yetimxanaların və azyaşlı yetimlər üçün koloniyaların, himayə evlərinin açılması, əhalinin yoxsul təbəqəsi üçün müvəqqəti yaşayış yerlərinin, qidalanma məntəqələrinin və ucuz yeməkxanaların, xeyriyyə işlərinin təşkili sahəsində də mühüm tədbirlər həyata keçirmişdi.

Qaçqınlar Bakıdan kənarda yerləşdirilərkən hökumətlə yanaşı, yerli ictimai qüvvələrin köməyindən də istifadə olunur, qaçqınların və yerli əhalinin nümayəndələrindən ibarət qaçqın komissiyaları təşkil edilirdi. Bu komissiyalar qaçqınların işə düzəlməsi, yerləşdirilməsi yollarını axtarırdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti, iqtisadi çətinliklər üzündən, 1919 ilin ortalarından etibarən Bakı şəhərindən kənarda yaşayan qaçqınlara nağd pulla yardım göstərilməsini dayandırmışdı. Bunun əvəzində ərzaq payları verilirdi. Bu, orta hesabla, yaşından asılı olmayaraq, adambaşına 20-25 funt buğda və arpa, çəltik, sabun, duz, parça, paltar və s. ibarət idi. Bu zaman, müstəsna hal kimi, işləmək imkanından məhrum olanlar nəzərə alınırdı.

Bundan başqa, Şamaxı və Lənkəran qəzalarında daşnak-bolşevik qüvvələrinin, ağqvardiyaçıların vəhşiliyi nəticəsində müflisləşmiş, qaçqınlar kimi müəyyən dərəcədə köməyə ehtiyacı olan minlərlə insan vardı. Bu vəziyyət hərtərəfli araşdırılır,1919 ilin aprelindən onlara da məhsul yığımınadək, qaçqınlarla bərabər, ərzaq yardımı edilirdi.

Azərbaycan Hökuməti Parlamentdən Zəngəzur qaçqınları üçün, üç aylıq yardım və qidalanma da daxil olmaqla, 187500 manat həcmində xüsusi kredit ayrılmasını xahiş etmişdi. Parlament göstərilən vəsaiti ayırmış və Zəngəzur qəzasını əhatə edən xüsusi idarələrarası komissiyanın sərəncamına vermişdi. 1919 ildə Şuşa, Cəbrayıl, Cavanşir, Ağdam, Qaryagin (indiki Füzuli rayonu) və Bərdədə məskunlaşan 20 minədək qaçqına yardım edilmişdi.

Qaçqınların əsas kütləsi əkinçi olduğundan 1920 ilin baharınadək onların Ərəş və Nuxa qəzalarında yerləşdirilməsi məqsədəuyğun sayılırdı. 1919 ilin yayında istilərin düşməsi ilə əlaqədar, Azərbaycan Hökuməti onları Nuxa, Ərəş, Göyçay və Şamaxı qəzalarının boş torpaqlarında yerləşdirmişdi. Nuxa dairəsi və Gəncə qəzasında yerləşən qaçqınlara 2 milyon manata qədər yardım edilmişdi. 1918 ilin oktyabrında İrəvan quberniyasının Eçmiədzin

qəzasından Qazax qəzasına qaçqınların kütləvi surətdə yeni axını baş verdi. 1919 il yanvarın əvvəllərində Zəngəzurda baş verən zorakılıqlar və qırğınlar nəticəsində bu qəzanın dağlıq hissəsinin 40 minədək sakini Qarabağın Cəbrayıl, Şuşa, Cavanşir qəzalarına və respublikanın digər yerlərinə qaçmağa məcbur oldular. Bu səbəbdən Azərbaycan Hökuməti 1919 ilin mayında Parlamentə Ermənistanın müsəlman əhalisinə yardım göstərilməsi barədə qanun layihəsi təqdim etmişdi. Parlament qanun layihəsinə dərhal baxdıqdan sonra vəsait ayırmaq barədə qərar qəbul etmiş, ayrılmış 3 milyon vəsait hesabına 1919 il iyulun sonlarında İrəvana 15 vaqon un, taxıl, darı və arpa göndərilmiş və əhalinin hər nəfərinə ayda 10 funt hesabı ilə paylanmışdı. Bundan əlavə, İrəvanda müsəlmanlar üçün ambulatoriya, habelə 85 nəfərlik uşaq evi açılmış və sonralar Amerika Komitəsinin himayəsinə verilmişdi.

Bakı və onun ətrafını əhatə edən sənaye rayonunda yalnız qaçqınlara deyil, bütün yoxsul yerli əhaliyə, mədən fəhlələrinə də yardımlar göstərilirdi. Azərbaycan Hökuməti 1919 ilin fevralından başlayaraq qida məntəqələri şöbələrinə, əslində, dövriyyə vəsaitlərinin yeganə mənbəyinə çevrilmiş aylıq ödənişsiz pul subsudiyaları verirdi. Hökumət bununla kifayətlənməyərək, həmin şöbələrin işinə daim nəzarət edir və ehtiyac olduqda şəhərin müxtəlif yerlərində yeni məntəqələrin açılmasına göstəriş verirdi. Bu məntəqələrdə əhaliyə pulsuz, bir hissəsi kiçik ödənişlə isti xörək, çay, həmçinin zəruri gündəlik tələbat məhsulları da paylanırdı.

Azərbaycan Hökuməti ilə yanaşı, xalq da qaçqınlara yaxından köməklik edirdi. 1919 ildə Bakı şəhəri və mədən rayonlarında qaçqınlar üçün 308000 manat toplanmışdı.

Ermənistan və Gürcüstan hökumətlərindən fərqli olaraq, Azərbaycan Cümhuriyyəti, milliyyətindən asılı olmayaraq, bütün didərginlərə kömək edirdi. Belə ki, Hökumət 1919 ildə yardım olaraq Müsəlman qadın xeyriyyə cəmiyyətinə – 220 nəfərlik müsəlman uşaq sığınacağı üçün, Erməni Milli Şurasına – 517 nəfərlik 2 sığınacaq üçün, Rus xeyriyyə cəmiyyətinə – 517 nəfərlik sığınacaq və əlillər evi üçün, Uşaq evi cəmiyyətinə – 80 nəfərlik sığınacaq üçün, 9-cu sahə komitəsinə – 30 nəfər yaşlı adam üçün, Yəhudi Milli Şurasına – ucuz yeməkxana üçün, Yəhudi xeyriyyə cəmiyyətinə – qocalar və əmlakı olmayanlar üçün sığınacağa görə 2114501 manat pul vermişdi.

Azərbaycan Hökuməti 1918 il mart qırğınları və Bakının yadelli işğalçılardan, o cümlədən "Sentrokaspi diktaturası"ndan azad edilməsi dövründə zərər çəkmiş şəxsləri də yaddan çıxarmamışdı. Hökumət belə şəxslərə birdəfəlik pul yardımı göstərmişdi. Bu müavinətlər üçün ayrılan pulların ümumi məbləği isə 300000 manata bərabər idi.

Azərbaycan Hökumətinin qaçqınlarla bağlı gördüyü işin bir sahəsi də onların öz doğma yurd-yuvalarına qaytarılması idi. Bununla bağlı bütün xərcləri hökumət özü çəkirdi. Azərbaycan Hökuməti erməni və rus milli komitələrinin rəyinə əsasən, 5000 ermənini və 2500 rusu daimi yaşayış yerlərinə yola salmışdı. Bundan əlavə, 4000 müsəlman və 1000 nəfər digər millətlərin nümayəndələri də daimi yaşayış yerlərinə yola salınmışdı. Onlara, əlavə olaraq, yolda qidalanmaq üçün də müavinətlər verilmişdi.

O dövrdə erməni daşnakları rus qoşunlarının köməyi ilə Anadoluda, xüsusilə Qarsda, İqdırda və b. ərazilərdə yerli türk əhalisinin evlərini dağıtmış, on minlərlə günahsız insanı, o cümlədən qoca, qadın, uşağı öldürmüş, ev-eşiyindən didərgin salmışdılar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti bu insanları da yaddan çıxarmamışdı. Belə ki, Himayədarlıq Nazirliyi Müsəlman Xeyriyyə cəmiyyətinin vasitəçiliyi ilə Qars əyalətindən qaçqın düşərək Bakıda məskunlaşan 700 nəfərin gündəlik çörəklə təminatını öz üzərinə götürmüşdü. Hökumət 1919 ilin noyabrından 1920 il yanvarın 1-dək olan dövrdə buna 526.195 manat məbləğində pul xərcləmişdi.

Himayədarlıq Nazirliyinin nümayəndəsi Qars vilayətindən və İrəvan quberniyasından olan müsəlman qaçqınlara yardım üçün 1919 ilin noyabrından Tiflisə ezam edilmişdi. O, qaçqınların yolüstü qısamüddətli qidalanma məntəqələrinin yaradılmasını təşkil etməli və bunun üçün onlara pul müavinətləri verməli idi. Tiflis yaxınlığında və Aşağı Cəral stansiyasında iki belə məntəqə açılmışdı. 1919 ilin axırlarında Dağlılar Respublikasında gedən hərbi əməliyyatlar üzündən Azərbaycana pənah gətirən qaçqın dağlılara yardım məqsədilə də 1 milyon manat pul sərf edilmişdi.

Azərbaycan Parlamentində xalq üçün fəlakətə çevrilmiş qaçqın və didərginlərin məsələsi dəfələrlə müzakirə edilmiş və müvafiq qərarlar qəbul olunmuşdu. Məsələn, 1919 ildə Parlament Qərbi Azərbaycandan olan qaçqınlara smetadan kənar 13 milyon, Zəngəzur qaçqınlarına 18 milyon 750 min manat köməklik göstərilməsi barədə qərar qəbul etmişdi.

Parlamentdə müzakirələr zamanı deputatların bir qismi ayrılan yardımlara heç də birmənalı münasibət bildirmir, qaçqınlara göstərilən yardımların formasına etiraz edirdilər. Məsələn, deputat A.Aşurov yardımın qısa müddət üçün nəzərdə tutulduğuna və hökumətin qaçqınların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində uzunmüddətli proqramının olmamasına etiraz edirdi. Parlamentin 14 iyun 1919 il tarixli iclasında deputatların əksəriyyəti qaçqınlara yardımdan daha çox, onların işlə təmin olunmasını düzgün yol hesab edirdi. Deputatların bir qismi pulların qaçqınlara necə çatdırılması ilə bağlı hökumətdən ciddi izahat istəyir, mənimsəmənin qarşısını almağı tələb edir, digər qismi isə problemi həll etmək üçün əmək qabiliyyətli qaçqın və köçkünlərdən ötrü yeni iş yerləri açmağın zəruri olduğunu bildirirdilər. Onlar Suraxanı–Mərdəkan dəmir yolu xəttinin çəkilməsini və qaçqınların orada işlə təmin olunmasını təklif edirdilər.

Azərbaycan Hökuməti qaçqınlara təkcə pulla deyil, ərzaqla da kömək edirdi. Belə ki, 1920 il yanvarın 5-də parlamentdə qaçqınların 21 milyon manat dəyərində buğda ilə təchiz olunması haqqında qərar qəbul olunmuşdu. Ümumiyyətlə, 1919 ildə Hökumət əhalinin yoxsul təbəqələrinə kömək üçün 3082000 manat maliyyə yardımı etmişdi.

Azərbaycan Hökuməti milli münaqişələr zamanı yetim və kimsəsiz qalmış uşaqların himayəsinə də xüsusi diqqət yetirirdi. Bu sahədə görülən mühüm işlərdən biri də yerli xeyriyyə cəmiyyətlərinin maliyyə köməyi ilə valideyn himayəsindən məhrum olanlar üçün uşaq evlərinin təşkili, genişləndirilməsi və bu işə daim nəzarət edilməsi idi.

1918 ildə Mərkəzi Uşaq Evinin nəzdində yetim uşaqlara kömək etmək üçün xüsusi yardım bürosu yaradılmışdı. Büro, bu sahədəki bütün işlərin öhdəsindən təkbaşına gələ bilmədiyindən kömək üçün Himayədarlıq Nazirliyinə müraciət etmişdi. Nazirlik uşaq evindəki hər bir uşağa əvvəlcə ayda birdəfəlik 60 manat, sonra isə qaytarılmamaq şərti ilə 120 manat subsudiyaların ödənilməsi yolu ilə kömək ayrılmışdı. Büro dağıldıqdan sonra isə nazirlik cəmiyyətlərə himayəyə götürülmüş hər bir uşaq evi üçün adambaşına ayda 200 manat subsudiya ödəyirdi. Bundan əlavə, cəmiyyətin bu və ya digər ehtiyacları üçün, əlillər evi, gecəqondular və ucuz yeməkxanaların saxlanmasından ötrü də vəsait ayrılırdı.

Azərbaycan Hökuməti ağır vəziyyətdə olmasına baxmayaraq, Gürcüstanda yaşayan yoxsul müsəlman əhalisinə də yardım göstərirdi. Belə ki, hökumət 1920 ilin fevralında Gürcüstanda baş verən zəlzələ nəticəsində zərər çəkmiş əhaliyə, Axalsıx və Axalkələk qəzalarının yoxsul əhalisinə ərzaq və maliyyə yardımı etmişdi.

Tədqiqatlar və müqayisəli təhlil sübut edir ki, əsrin əvvəllərində olduğu kimi, sonunda da Azərbaycan xalqının deportasiya və soyqırımına məruz qalmasının səbəbləri dəyişməyərək qalmışdır.

Əd.: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918–1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar), c.1-2, B., 1998; Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Əziz B., ADR-in qaçqınları yerləşdirmək sahəsində fəaliyyəti, "Tarix və onun problemləri", B., 2000, №3-4; yenə onun, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və qaçqınlar problemi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin aktual problemləri. Beynəlxalq elmi sessiyanın materialları, B., 2003; Азербайджанский Календарь на 1920 г., Б., 1920.

QAFARZADƏ Əsədulla Qafar oğlu (1885, Ərdəbil – may 1918, Rəşt) – *"Ədalət"* təşkilatının rəhbərlərindən biri. 1905 ildən Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə (bolşeviklər) Partiyasının üzvü. 1905-11 illər İran inqilabının iştirakçılarına silah və siyasi ədəbiyyat göndərilməsində fəal iştirak etmişdir. 1917 ildə "Ədalət"in ilk sədri seçilmiş, təşkilatın orqanı olan "Bayraqi-ədalət" həftəlik ictimai-siyasi və ədəbi jurnalının (ilk nömrəsi 1917 il iyunun 10-da Bakıda Azərbaycan və fars dillərində çıxmışdır) redaktoru olmuşdur. Gilan inqilabçıları ilə əlaqə yaratmaq məqsədilə 1918 ilin mayında Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Bakı komitəsi tərəfindən İrana göndərilmiş, Rəşt şəhərində öldürülmüşdür.

"QAFQASYA" – Qafqaz siyasi mühacirlərinin 1951 ilin avqustundan 1952 ilin dekabrınadək Münxendə türk, ingilis və rus dillərində nəşr etdirdikləri jurnal. Vahid konfederatif Qafqaz dövləti yaratmaq ideyasını təbliğ edirdi. Əli xan *Qantəmirin* redaktorluğu ilə çıxan jurnal 1-ci sayındakı "Dava və qayəmiz" adlı baş məqaləsində yazırdı: ***"Müztərib Vətənimizin qurtuluşu ümidi ilə yaşayan biz qafqazlılar üçün yalnız müstəqil və birləşik Qafqaz fikrinə sədaqətimizi yenidən bəyan etməklə qalmayıb, bu həddə hansı yollarla çatmaq istədiyimizi, hansı millətlərarası qüvvələrə istinad etməyi düşündüyümüzü, Qafqazın öz istiqlalını istirdad etməsi və xüsusilə onu mühafizə edə bilməsi üçün özünə hansı dostları və müttəfiqləri tapa biləcəyini də ortaya qoymaq zamanı gəlmişdir".***

Jurnalda Qafqaz birliyi ideyasına, ərazidə yaşayan xalqların tarixi birliyinə, həmçinin çar Rusiyasının, sovet rejiminin Qafqazdakı siyasətinə dair elmi-publisistik materiallar dərc edilirdi. Əli xan Qantəmirin "Qafqaz" (1951, avqust, №1), Əhməd Nəbi Maqomanın "Qafqazın istiqlal mücadiləsi" (1951, avqust, №1), Mirzə Bala Məmmədzadənin "Azərbaycanda ruslaşdırma siyasəti" (1952, iyun-iyul, №11-12) və digər çoxsaylı məqalələrdə Qafqazın tarixi coğrafiyası, burada yaşayan xalqların adət-ənənəsi və yadellilərə qarşı birgə mübarizəsindən bəhs olunurdu.

"Qafqasya"nın ən çox müraciət etdiyi mövzu sovet rejimi və ideologiyasının, bolşevizmin xalqlara gətirdiyi bəlaların tənqidi idi: Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin "Azərbaycanda Aprel inqilabı" (1952, №10), R.Trahonun "Şimali Qafqazda kollektivləşdirmə" (1952, №11-12), M.H.Türkoğulun "Qızıl Rus imperiyası qan üzərində qurulmuşdur" (1952, №14) məqalələri və s. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin "Qafqaz Konfederasiyası hərəkatı" (1951, №2-3) və "Qafqaz məsələsi" (1952, №6-14) məqalələri Qafqaz birliyi ideyasının proqramı adlandırıla bilər.

Mirzə Bala Məmmədzadənin "Milli istiqlal davamızın bugünkü səhifəsi" adlı yazısında (1952, avqust №13) bir tərəfdən, rusların nəyin bahasına olursa-olsun, "vahid və bölünməz Rusiya" qurmaq niyyətləri ifşa edilirsə, digər tərəfdən, "milli istiqlal davamızı ruslarla bir bazarlıq mövzusu halına" gətirən qeyri-rus, o cümlədən Azərbaycan mühacirətinin yanlış mövqeləri tənqid olunur.

"Hər şeydən öncə – milli istiqlal" adlı başqa bir məqaləsində (1952, oktyabr, №15) M.B.Məmmədzadə Amerika Komitəsinin sədri admiral Kerki "Sovetlərdəki millətlərin istiqlal haqqını şübhə altına aldığına" görə qınayaraq yazırdı: ***"Bizim üçün, hər şeydən öncə, milli istiqlalımız bəhs mövzusu olduğu halda və müqəddəs haqqımızın qeyd və şərtsiz tanınmasını tələb etdiyimiz halda, Amerika Komitəsinin siyasətinə tərcüman olan admiral Kerk bunun tam əksini iddia edir, hətta daha irəli gedərək, "bir çox millətin qaynayıb-qarışıb tək bir millət" ola biləcəyini mümkün görür".*** Məqa-

ləndə daha sonra deyilirdi: "Hər şeydən öncə, istiqlal haqqının tanınmasını tələb edən millətlər yenidən böyük bir Rusiyanın təşəkkülünü ümumi barış, ümumi güvən, dünya mədəniyyəti və hürriyyət prinsipləri üçün böyük bir təhlükə hesab edirlər". "Qafqasya"nın tutduğu yolun doğru olduğunu tarix 40 il sonra təsdiq etdi: Sovetlər birliyi çökdü və imperiyanın xarabalıqları üzərində müstəqil milli dövlətlər yarandı.

"Qafqasya" 1953 ilin yanvarından həmin ilin mayınadək "Birləşik Qafqasya" adı ilə nəşr olunmuşdur. Proqram, məram, mövzu, problem və yazarlar baxımından "Birləşik Qafqasya" öz sələfindən fərqlənmirdi.

Qafqaz konfederasiyası ideyasına yarandığı vaxtdan tərəfdar olmayan erməni mühacirətinin təmsilçiləri, əvvəlki nəşrlər kimi, "Birləşik Qafqasya"nın da fəaliyyətində iştirak etmirdilər. Əsasən, Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz nümayəndələrinin tribunasına çevrilən "Birləşik Qafqasya" Qafqaz konfederasiyası uğrunda ardıcıl mübarizə aparırdı. Jurnal, eyni zamanda, milli istiqlal mübarizəsi önünə kötük kimi atılan "vahid və bölünməz Rusiya" prinsipinin tərəfdarlarına sərt cavablar verməyi də unutmurdu.

Azərbaycan mühacirətinin liderlərindən biri, görkəmli ideoloq M.B.Məmmədzadə belələrinin tezislərini tutarlı tarixi faktlarla alt-üst edərək yazırdı: ***"Tarixən qılınc, qan və atəş gücü ilə, vəhşət və barbarlıqla təşəkkül etmiş Rusiya varsa, o millətlər zindanında... milli mövcudiyyətlərini qoruya biləcək qədər mədəni və insani qüdrət göstərmiş olan millətlər də vardır..."***.

Mürəkkəb və dəyişən tarixi şərait, ictimai-siyasi mühit mühacir istiqlalçıların mübarizə üsulu və taktikasında müəyyən dəyişikliklər etsə də, onları əsas prinsip, amal və proqramlarından döndərə bilməmişdi. Azərbaycan istiqlalçılarının "Birləşik Qafqasya"da dərc edilmiş bu qəbildən olan yazıları göstərir ki, sovet rejiminin ***"şiddət və təzyiq politikasına rəğmən, ruslar Azərbaycanı yalnız maddətən istila etməyə müvəffəq olmuş, Vətən mənən fəth edilməmişdir"*** (M.H.Türkəqul, "Azərbaycan türklərinin istiqlal günü", 1953, may, №5).

"Birləşik Qafqasya" Azərbaycan istiqlalçılarının həyatında və mətbuat tarixində parlaq iz qoymuş, ***"rədd olsun bölünməz və bütöv Rusiya, yaşasın Qafqaz Konfederasiyası, yaşasın millətlərin istiqlal haqqı!"*** – deyərək, SSRİ-dəki məhkum millətlərin istiqlalının bolşevizmə qarşı mübarizə proqramının tərkib hissəsinə çevrilməsində böyük rol oynamışdır.

Əd.: Tahirli A., Azərbaycan mühaciroti,B., 2001; yenə onun, Azərbaycan mühacirət mətbuatı, II hissə, B., 2003.

"QAFQAZ AZƏRBAYCANI CÜMHURİYYƏTİNİN PARİS SÜLH KONFRANSINA MEMORANDUMU" – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Paris Sülh Konfransına təqdim etdiyi tarixi sənəd. 1918 il dekabrın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Parlamentin ağsaqqallar şurası üzvlərinin iştirakı ilə Paris Sülh Konfransına göndəriləcək Azərbaycanın nümayəndə heyətinin tərkibini müəyyən etdi. Parlamentin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyətinə Məmməd Həsən Hacınski, Əhməd bəy Ağayev, Əkbər ağa Şeyxülislamov, Məhəmməd Məhərrəmov, Mir Yaqub Mehdiyev və Ceyhun bəy Hacıbəyli daxil idilər. Yanvarda İstanbula gedən nümayəndə heyəti üç ay orada gözlədikdən sonra, nəhayət, 1919 il aprelin 22-də İtaliya gəmisində Fransaya yola düşdü və mayın əvvəllərində Parisə çatdı. Nümayəndə heyəti hələ İstanbulda ikən Ə.Topçubaşov, Ə.Ağayev və C.Hacıbəyli tərəfindən hazırlanmış "Qafqaz Azərbaycanı Cümhuriyyətinin Paris Sülh Konfransına memorandumu" adlı sənəd üzərində yenidən işləyərək, onu daha da təkmilləşdirdi. Məqsəd memorandumu Paris Sülh Konfransının keçirildiyi ingilis və fransız dillərində kitabça şəklində hazırlayıb konfrans iştirakçılarına paylamaq idi. Ə.Topçubaşov 1919 il iyunun 8–10-da Azərbaycan Cümhuriyyəti Nazirlər Şurası sədrinə yazdığı məktubda memorandum üzərində gedən gərgin iş barədə məlumat verərək bildirirdi ki, ***"indi nümayəndə heyətinin bütün üzvləri həmin məsələ ilə məşğuldurlar. Ümid edirik ki, memorandumu tezliklə başa çatdırıb lazımi yerlərə və şəxslərə təqdim edəcəyik"***. Həmin il iyulun 8-9-da yazdığı digər məktubda isə o, memorandumun iyunun 12-də, ümumən, yazılıb başa çatdırıldığını, onun nümayəndə heyəti üzvlərinin təklif, əlavə və düzəlişləri əsasında yenidən təshih olunub fransız dilinə tərcümə edildiyini bildirirdi.

Azərbaycan Hökumətinin memorandumu, hələ kitabça şəklində çap edilməzdən əvvəl, ingilis və fransız dillərində əlyazması şəklində Sülh Konfransının katibliyinə təqdim olunmuşdu.

"Qafqaz Azərbaycanı Cümhuriyyətinin Paris Sülh Konfransına memorandumu" on dörd bölmədən ibarət idi. "Azərbaycanın mənşəyi-müstəqil xanlıqlar və onların tənəzzülü" adlanan 1-ci bölmədə Azərbaycan xalqının mənşəyi və formalaşma prosesi, Azərbaycanın qədim coğrafi hüdudları, müstəqil xanlıqların yaranması və onların Rusiya imperiyası tərəfindən işğalı barədə Sülh Konfransı iştirakçılarına, Avropa və Amerika ictimaiyyətinə qısa məlumat verilirdi.

Memorandumun "Azərbaycanın yerli əhalisi, onların keçmiş rus imperiyasına münasibəti" adlanan 2-ci bölməsində Rusiya işğalından sonra Qafqazın digər xalqlarına nisbətən azərbaycanlıların daha çox təqiblərə məruz qalması, onların uzun müddət milli məktəbinin, anadilli mətbuatının, xeyriyyə cəmiyyətlərinin qadağan edilməsi, rus məmurlarının müsəlman xadimlərinə etimadsızlığı və s. haqqında məlumatlar açıqlanırdı.

"Transqafqaz seymi və federasiyası – onların tənəzzülü və süqutu" adlanan 3-cü bölmə Cənubi Qafqazda müxtəlif dövlət qurumlarının yaradılması, onların daxili və xarici siyasəti, Zaqafqaziya seymi daxilindəki ziddiyyətlər, habelə Seymin süqutunun səbəbləri əksini tapmışdı.

Memorandumun "Azərbaycan Cümhuriyyətinin hökuməti və onun paytaxtı Bakı şəhəri" adlanan 4-cü bölməsində Azərbaycanın müstəqilliyinin elan edilməsi, Cümhuriyyət Hökumətinin təşkili, onun fəaliyyəti barədə hərtərəfli və yığcam məlumat verilir, Bakı şəhəri, onun bir paytaxt kimi Azərbaycanın siyasi, iqtisadi və mədəni həyatındakı roluna geniş yer ayrılırdı.

Memorandumun 5, 6 və 7-ci bölmələrində Azərbaycan xalqının bolşevik və erməni-daşnak quldurlarına qarşı mübarizəsindən, bolşevik-daşnakların Bakı, Şamaxı, Quba və digər yerlərdə azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı cinayətlərindən və Bakının azad olunmasından bəhs edilirdi.

Memorandumun ən mühüm bölmələri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazisi və əhalisinə aid bölmələr idi. Ermənistanın, Gürcüstanın və İranın konfransa təqdim etdikləri ərazi iddiaları bilavasitə Azərbaycana qarşı yönəldiyindən, Cümhuriyyət ərazilərinin tarixən ona məxsus olması, Azərbaycana qarşı iddia qaldırılmış ərazilərdə əhalinin böyük əksəriyyətini tə qədimdən azərbaycanlıların təşkil etməsi tarixi faktlarla əsaslandırılırdı.

"Millətlər liqası. Azərbaycanlıların mövqeyi. Bolşeviklərə qarşı mübarizədə türklərə müraciət" adlanan 13-cü bölmədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Millətlər liqasına daxil olmaq təşəbbüsü, dünya xalqları ailəsində özünün qanuni yerini tutmaq üçün Millətlər liqasının tribunasından istifadə arzuları ifadə edilmişdi.

Memorandumun sonuncu – 14-cü bölməsində Azərbaycan nümayəndə heyətinin Paris Sülh Konfransına bəslədiyi ümidlər və konfransdan tələbləri əksini tapmışdı.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin tələbləri konfrans nümayəndələrinin ciddi müzakirələrinə səbəb oldu və nəhayət, bəhrəsini verdi. 1920 il yanvarın 11-də Paris Sülh Konfransının Ali Şurası Azərbaycan Cümhuriyyətinin varlığını *de-fakto* tanımaq barədə qərar qəbul etdi. Bu, Azərbaycanın Parlamentinin sədri Ə.Topçubaşovun rəhbərlik etdiyi sülh nümayəndə heyətinin, ümumiyyətlə isə, Azərbaycan xalqının, Hökumətinin və diplomatiyasının böyük qələbəsi idi.

Əd.: Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы), Б., 1998; Topçubaşov Ə., Paris məktubları, B., 1998; Həsənov C., Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918–1920-ci illər), B., 1993.

QAFQAZ BOLŞEVİK TƏŞKİLATLARININ BİRİNCİ QURULTAYI – Qafqazdakı bolşevik təşkilatlarını Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə (bolşeviklər) Partiyasının [RSDF(b)P] rəhbərliyi altında birləşdirmək və onların fəaliyyətini vahid məqsədə yönəltmək niyyətilə keçirilmiş toplantı. 1917 il oktyabrın 2-dən 7-dək Tiflis şəhərində keçirilmişdir. Qurultayda Bakı, Batum, Gəncə, Şuşa, Tiflis və başqa şəhərlərin bolşevik təşkilatları 52 nümayəndə ilə təmsil olunurdular. Qurultay aqrar və milli məsələlərə, siyasi vəziyyətə dair qərarlar qəbul etmiş və RSDF(b)P-nin Qafqaz Ölkə Komitəsini seçmişdi.

QAFQAZ CƏBHƏSİ – Birinci dünya müharibəsində (1914-18) Rusiyanın hərbi əməliyyat cəbhələrindən biri. 1915 ilin oktyabrında yaranmışdı. Türkiyənin Qara dəniz sahillərində yerləşən Tirebolu şəhərindən İranda Təbriz və İsfahanadək olan 1000 *km*-lik məsafəni əhatə edirdi. Qafqaz cəbhəsi tərkibinə Türkiyə ərazisində Qafqaz ordusu (1-ci, 4-cü, 5-ci, 6-cı Qafqaz və 2-ci Türküstan korpusları), İran ərazisində 2 əlahiddə korpus (7-ci Qafqaz və 1-ci Qafqaz süvari korpusu), 2 möhkəmləndirilmiş mövqe (Ərzurum və Trabzon) və b. hissələr daxil idi. Qafqaz cəbhəsi qərargahı Ərzurumda, sonra Tiflisdə yerləşirdi. Qafqaz cəbhəsində qoşunların sayı 1917 ilin martında 600 min, oktyabrında isə 508000 nəfər idi. 1917 ilin mart-aprelində cəbhə qoşunlarının baş komandanı N.N.Yudeniç olmuşdur. Qafqaz cəbhəsinin ən böyük arxa sənaye rayonu Bakı bölgəsi idi. Fevral inqilabından (1917) sonra qarnizonlarda əsgər deputatları sovetləri, martın sonunda isə hissə və birləşmələrdə əsgər komitələri yaradıldı. Qafqaz cəbhəsinin əsgərləri arasında eser-menşeviklərin və milli partiyaların mövqeyi güclü idi. Qafqaz ordusu (faktik olaraq, cəbhəsi) 1-ci ölkə qurultayında [Tiflis, 1917, 23 aprel-28 may (6 may-10 iyun)] seçilən Qafqaz ordusu diyar sovetində (150 nəfər) 100 nəfərədək eserləri, 40 nəfərədək isə menşevikləri müdafiə edirdi. Qafqaz cəbhəsi hissələrində partiya təşkilatlarının yaradılmasına qadağa qoyulmasına baxmayaraq, bolşeviklər bu sahədə fəal iş aparmaqda davam edirdilər. Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə (bolşeviklər) Partiyasının [RSDF(b)P] 1-ci Qafqaz diyar qurultayında [Tiflis, 1917, 2-7 (15-20) oktyabr] hərbi hissələrdə partiya təşkilatları yaratmaq qərara alındı və Qafqaz cəbhəsi hərbi təşkilatlarının RSDF(b)P diyar bürosu yaradıldı. Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra təşkil olunmuş Zaqafqaziya komissarlığı Qafqaz cəbhəsində hakimiyyəti öz əlinə almağa çalışırdı. Zaqafqaziya komissarlığı və Qafqaz cəbhəsi komandanlığı 1917 il dekabrın 5 (18)-də Türkiyə ilə Ərzincan barışığını imzaladı. Qafqaz ordusunun 2-ci ölkə qurultayında [Tiflis, 1917, 10-23 dekabr (1917, 23 dekabr – 1918 5 yanvar)] bolşeviklər sol eserlərlə birgə üstünlüyə nail oldular. 1917 il dekabrın 27-də (1918, yanvarın 9-da) Qafqaz ordusu diyar sovetinin sağ hissəsi Zaqafqaziya komissarlığı və Qafqaz cəbhəsi komandanlığının köməyi ilə özünü Qafqaz ordusunun diyar soveti elan etdi. Sovetin sol hissəsi isə sonralar azərbaycanlılara qarşı soyqırımında fəal iştirak etmiş Korqanovun başçılığı ilə müvəqqəti inqilabi komitə yaradaraq, hərbi hissələrin geri çəkilməsini təşkil etməyə başladı. Zaqafqaziya komissarlığı geri qayıdan hərbi hissələrin tərk-silah etdiləməsini qərara aldı. 1918 ilin yanvarında Şamxor stansiyasında onların tərksilah olunması həyata keçirildi (bax *Şamxor hadisəsi*). Qafqaz cəbhəsi əsgərlərinin bir hissəsi Bakıda və Şimali Qafqazda sovet hakimiyyətinin dayağına çevrildi. 1917 ilin dekabrından Qafqaz cəbhəsində milli birləşmələr – əsasən, erməni, gürcü və rus birləşmələri formalaşmağa başladı.

1918 ilin yanvar-fevral aylarında erməni (fevralda 17 min nəfər) və gürcü (12 min nəfər) korpusları Qafqaz cəbhəsi qoşunlarının əsas hissəsini təşkil edirdi. Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmiş S.Şaumyanın daşnak-bolşevik rejimi Qafqaz cəbhəsindən geri çəkilən erməni silahlı birləşmələrindən istifadə edərək Azərbaycan xalqına qarşı dəhşətli soyqırımları törətdi [bax *Mart soyqırımı (1918), Soyqırımı*].

Cənubi Qafqazda müstəqil respublikaların yaranması ilə (1918, may) Qafqaz cəbhəsi ləğv edildi.

Ədː Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998; Дарабади П., Военные проблемы политической истории Азербайджана начала XX века, Б., 1991.

QAFQAZ DİYAR KOMİTƏSİ (QDK) – Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının [RK(b)P] Cənubi və Şimali Qafqaz bolşevik təşkilatlarına rəhbərlik edən orqanı. Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə (bolşevik) Partiyası Qafqaz təşkilatlarının 1-ci qurultayında [Tiflis, 1917, 2-7 (15-20) oktyabr] yaradılmışdı. Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra cənubi Qafqazın Rusiyadan ayrılması əleyhinə çıxış etmiş və Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası (RSFSR) Xalq Komissarları Soveti hakimiyyətinin tanınması tələbini irəli sürmüşdü. Zaqafqaziya komissarlığını tanımaqdan və Zaqafqaziya seyminin işində iştirakdan imtina etmişdi. QDK Qafqazda sovet hakimiyyəti qurulmasına bilavasitə rəhbərlik edirdi. 1919 ilin mayında QDK tərəfindən hazırlanan və Bakıda keçirilən RK(b)P 2-ci cənubi Qafqaz konfransında "Müstəqil Sovet Azərbaycanı uğrunda" şüarı qəbul olunmamışdı. Lakin mayın sonunda QDK bu şüarla razılaşmışdı. Komitənin Bakı bürosu Azərbaycan Kommunist Partiyasının yaradılması təklifi ilə çıxış etmişdi. Məsələnin müzakirəsi RK(b)P Mərkəzi Komitəsinə verilmişdi. 1919 ilin avqustu–1920 ilin yanvarında RK(b)P MK siyasi bürosu və təşkilat bürosu, Lenin başda olmaqla, Qafqazda partiya və milli quruculuq məsələsini 8 dəfə müzakirə etmiş, QDK-nın rəhbərliyi ilə Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan kommunist partiyalarının yaradılmasına razılığını bildirmişdi. S.Şaumyan, A.İ.Mikoyan, A.A.Bekzadyan, İ.Anaşkin, S.Buaçidze, P.Caparidze, F.Maxaradze, M.Hüseynov, D.Bünyadzadə və başqaları müxtəlif vaxtlarda QDK-nın üzvü olmuşlar. 1920 ilin fevralında *Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) partiyası* yaradılmışdı. QDK Azərbaycanda və Gürcüstanda müstəqil milli hökumətlərə qarşı təxribatlar törədilməsinə, hərbi-siyasi kəşfiyyatın təşkilinə bilavasitə rəhbərlik edirdi. Komitə 1920 ilin yanvarında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini devirmək üçün silahlı üsyan haqqında məsələ müzakirə etmiş, yanvarın sonunda Bakı bürosunun qərarı ilə hakimiyyət çevrilişini təşkil etmək məqsədilə mərkəzi hərbi qərargah yaratmışdı. Nəticədə, 1920 il aprelin 28-də yerli bolşevik təşkilatlarının xəyanəti və 11-ci Qırmızı ordunun təcavüzü ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdi. RK(b)P MK-nın qərarı ilə 1920 ilin mayında QDK-nin fəaliyyəti dayandırıldı, MK-nın Qafqaz bürosu yaradıldı.

Ədː Azərbaycan Kommunsit Partiyası tarixinin oçerkləri, B., 1994; Победа Советской власти в Закавказье, Тбилиси, 1971.

QAFQAZ İSLAM ORDUSU (QİO) – Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmiş S.Şaumyanın başçılıq etdiyi daşnak-bolşevik rejiminin Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirdiyi kütləvi soyqırımının qarşısını almaq və Azərbaycan xalqının müstəqilliyini qorumaq üçün Osmanlı Türkiyəsi və Azərbaycan silahlı qüvvələrindən təşkil edilmiş hərbi struktur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edildiyi günlərdən 1918 ilin noyabrına qədər fəaliyyət göstərmişdir. QİO-nun yaradılmasına 1918 ilin əvvəllərində başlanmışdı. Azərbaycan xalqına qarşı daşnak-bolşevik qırğınının yaxınlaşması ilə bağlı olaraq Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının liderləri yeganə çıxış yolunu Osmanlı Türkiyəsindən hərbi yardım almaqda görürdülər. Bu məqsədlə İstanbula xüsusi nümayəndə heyəti göndərilmişdi. Nağı *Şeyxzamanlının* rəhbərlik etdiyi həmin heyət Osmanlı sultanı, habelə baş nazir *Tələt paşa*, hərbi nazir *Ənvər paşa* ilə görüşərək, Azərbaycan xalqına hərbi yardım göstərilməsinə razılıq aldı.

Türkiyə tərəfinin planlarına görə, Azərbaycandakı silahlı qüvvələr türk hərbi mütəxəssislərinin rəhbərliyi ilə yenidən qurulmalı idi. Həmin məqsədlə Azərbaycana göndərilən hərbçilər qrupuna Ənvər paşanın ögey qardaşı *Nuru paşa* rəhbərlik edirdi. 1918 il mayın 25-də Nuru paşa və onunla birlikdə Azərbaycana gələn türk hərbçiləri Gəncədə qarşılandı. Nuru paşa Azərbaycanda hərbi-siyasi vəziyyətin son dərəcə gərginləşdiyini, daşnak-bolşevik rejiminin Azərbaycanın bütün ərazisini öz hakimiyyəti altına keçirmək cəhdini, bu təhlükənin qarşısını alacaq milli hərbi qüvvələrin zəifliyini və onların formalaşdırılmasına xeyli vaxt lazım gələcəyini nəzərə alaraq, Osmanlı dövlətinin rəhbərliyi qarşısında tezliklə Azərbaycana hərbi qüvvə göndərmək məsələsini qaldırdı.

Azərbaycanın istiqlalı elan olunduqdan (1918, 28 may) sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti hərbi yardım üçün rəsmi olaraq Osmanlı dövlətinə müraciət etdi. 1918 il iyunun 4-də Batumda iki dövlət arasında müqavilə imzalandı [bax *Batum müqaviləsi (1918)*]. Müqavilə şərtlərinə uyğun olaraq, Mürsəl paşanın komandanlığı altında *Beşinci Qafqaz firqəsi* (diviziyası) Azərbaycana göndərildi. Həmin diviziya və general-leytenant Əlağa *Şıxlinskinin* komandanlığı ilə əsası hələ 1917 ilin dekabrında qoyulan, lakin mürəkkəb tarixi şəraitdə lazımınca formalaşa bilməyən Azərbaycan hərbi qüvvələri (bax *Müsəlman korpusu*) Qafqaz İslam Ordusu adı ilə vahid strukturda birləşdirildi. Bu struktura rəhbərlik Nuru paşaya həvalə olundu. 1918 il iyunun 26-da Müsəlman korpusu *Əlahiddə Azərbaycan korpusu* adlandırıldı. 1918 ilin sentyabrında Azərbaycana yenicə gəlmiş *On beşinci firqə* də QİO-nun tərkibinə verildi. Daşnak-bolşevik quldurlarına qarşı mübarizə məqsədilə toplanan Azərbaycan könüllü dəstələri də QİO-nun rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərirdi.

QİO-nun ərzaq təminatı bütünlüklə Azərbaycanın öhdəsində idi. Həm Azərbaycan hərbi hissələrinin formalaşması, həm də buradakı türk hərbi qüvvələrinin verdiyi canlı itkilərin bərpası azərbaycanlılar hesabına həyata keçirilirdi. QİO-nun hissə və bölmələri bu struktur yaranan gündən Azərbaycanın istiqlaliyyətini məhv etmək üçün irimiqyaslı hərbi əməliyyatlara başlamış bolşevik-daşnak qüvvələri ilə ağır döyüşlərə atıldı. Azərbaycan Hökuməti və bütün Azərbaycan xalqı tərəfindən hərtərəfli dəstəklənən QİO-nun türk və Azərbaycan hərbi qüvvələri *Gəncə ermənilərinin tərksilah edilməsində*, Qaraməryəm, Kürdəmir, Şamaxı, Binəqədi döyüşlərində (bax *Qaraməryəm döyüşü, Kürdəmir döyüşü, Şamaxı döyüşü, Binəqədi döyüşü*) və s. vuruşmalarda, hərbi tapşırıqların icrasında misilsiz şücaət göstərdilər, bolşevik-daşnak qüvvələrinə ağır zərbələr endirərək, onları bütün cəbhə boyu geri çəkilməyə məcbur etdilər. QİO-nun zəfər yürüşünün zirvəsi isə *Bakının azad olunması (1918)* idi. Yüksək hərbi peşəkarlıqla planlaşdırılan bu əməliyyat qısa zamanda müstəqil Azərbaycan dövlətinin paytaxtı Bakının azad edilməsi ilə nəticələndi. Türk və Azərbaycan hərbi qüvvələrinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi məqsədilə həyata keçirdiyi birgə döyüş əməliyyatlarının uğurlu nəticələrindən biri də Qafqaz İslam Ordusunun Qarabağ hərəkatıdır. Fəaliyyət göstərdiyi dövrdə QİO Göyçaydan Bakıya qədər olan əraziləri bolşevik-daşnak qüvvələrindən, Qarabağı ermənidaşnak quldurlarından, Cümhuriyyətin şimalını isə biçeraxovçu rus müdaxiləçilərindən azad etdi. Həyata keçirilən bu hərbi əməliyyatlar nəticəsində, Lənkəran bölgəsi istisna olmaqla, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sərhədləri çərçivəsində Azərbaycanın hakimiyyəti bərqərar edildi.

Birinci dünya müharibəsində (1914-18) Osmanlı dövlətinin məğlub olması nəticəsində [bax *Mudros barışığı (1918)*] Türkiyənin Qafqaz siyasətində də ciddi dəyişikliklər baş verdi. Müttəfiqlərin tələbi ilə Anadolunun şərqində fəaliyyət göstərən Şərq ordular qrupu, o cümlədən həmin ordular qrupunun tabeliyində olan QİO da ləğv olundu və Azərbaycandakı türk hərbi hissələri geri çağırıldı. Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycan xalqına qarşı S.Şaumyanın başçılıq etdiyi daşnak-bolşevik rejiminin həyata keçirdiyi soyqırımlarının dayandırılmasında və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixində mühüm rol oynamışdır.

Ədː Süleymanov M., Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan, B., 1999; Birinci dünya harbinde türk harbi Kafkas cebhesi 3-cü ordu harekatı, c.2, Ankara, 1993; Yüceer Nasir, Birinci dünya savaşında Osmanlı ordusunun Azerbaycan və Dağıstan harekatı, Ankara, 1996; Rüştü, Büyükharbte Baku yollarında 5-ci Kafkas piyade fırkası, 93 saylı askeri mecmuanın tarih kısmı, 1934, №34.

QAFQAZ İSLAM ORDUSUNUN DAĞISTAN HƏRƏKATI – 1918 il oktyabrın 1-dən başlayaraq, həmin il noyabrın sonlarınadək *Qafqaz İslam Ordusunun* türk hərbi hissələrinin yerli könüllü dəstələrlə birlikdə Dağıstanın şovinist-biçeraxovçu rus qüvvələrindən təmizlənməsi üçün həyata keçirdiyi hərbi əməliyyat. Türkiyədən hərbi yardım alınması və bununla da bölgədəki milli azadlıq hərəkatının möhkəmləndirilməsi üçün Dağıstan nümayəndə heyəti hələ 1918 ilin aprel-may aylarında Trabzon, İstanbul və Batumda hərbi nazir *Ənvər paşa* və Osmanlı dövlətinin digər yüksək vəzifəli

Qafqaz İslam Ordusu Bakıda

şəxsləri ilə görüşmüşdülər. 1918 il mayın 11-də Şimali Qafqaz Cümhuriyyəti elan edildikdən sonra Türkiyənin hərbi yardımına ehtiyac xüsusilə aktuallaşmışdı. Çünki Dağıstanın müstəqilliyini tanımayan Sovet Rusiyasının hərbi qüvvələri Petrovsk-Port (indiki Mahaçqala), Temirxan-Şura, Dərbənd şəhərlərini, habelə Dərbənd-Petrovsk dəmir yol xəttini nəzarət altına ala bilmişdi. 1918 il avqustun ikinci yarısında isə Dağıstan ərazisi Azərbaycandan sıxışdırılmaqda olan biçeraxovçu hərbi qüvvələrin təcavüzünə məruz qaldı. Əvvəl Dərbənd, sonra isə Petrovsk-Port bu qüvvələrin əlinə keçdi.

Dağıstana real hərbi yardımın göstərilməsi üçün şərait Bakı şəhəri Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən azad edildikdən sonra yarandı. Dağıstanın azad edilməsi ilə, həm də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin şimal sərhədlərinin təhlükəsizliyi təmin olunurdu. Qafqaz İslam Ordusunun komandanı *Nuru paşa* oktyabrın 1-də 15-ci piyada tümeninə Dağıstana doğru hərəkət etmək əmri verdi. 15-ci tümənə və ona kömək edəcək Dağıstan könüllülərindən ibarət qüvvəyə Şimali Qafqaz Ordusu komandanı Yusif İzzət paşa başçılıq edirdi. Əslən çərkəz olan Yusif İzzət paşa, həm də Şimali Qafqaz Cümhuriyyətində Osmanlı dövlətinin təmsilçisi idi. Ordunun qərargah rəisliyinə İsmayıl Haqqı bəy (Berkok) təyin edilmişdi.

Avqustun 29-da İstanbuldan Batuma gələn Yusif İzzət paşa oradan Şimali Qafqaz Cümhuriyyətinin başçısı Əbdülməcid Çermoyevlə birlikdə oktyabrın 5-də qatarla Bakıya gəldi.

Əvvəlcə bir zirehli qatar, daha sonra 56-cı piyada alayı Dağıstana hərəkət etdi. Oktyabrın 5-də 38-ci piyada alayı da Dərbənd cəbhəsinə gəldi. Xaçmaz mühafizə dəstəsi də 15-ci piyada tümeninin sərəncamına verilmişdi. Oktyabrın 5-də 56-cı alayla Dərbənddəki Biçeraxov qüvvələri arasında qanlı döyüş oldu. Türklər 25 əsgər itirdilər, bir zabit və 28 sıravi isə yaralandı. Ertəsi gün 38-ci piyada alayı da döyüşə qoşuldu. Günortaya yaxın Dərbənd şəhəri bütünlüklə ələ keçirildi. 1918 il oktyabrın 13-də Şimali Qafqaz Cümhuriyyəti rəsmən elan olundu. Mərasimdə Əbdülməcid Çermoyev, Yusif İzzət paşa və Nuru paşa iştirak edirdilər.

Qafqaz İslam Ordusu hissələri oktyabrın 20-dən Petrovsk-Port istiqamətində hərəkətə başladılar. Biçeraxovun qüvvələri geri çəkilərək, şəhərin darvazası rolunu oynayan Tərki dağında müdafiə mövqeyi tutmuşdular. Oktyabrın 27-də Petrovsk-Port şəhəri cənub və qərb tərəflərdən mühasirəyə alındı. Dağıstanın azad olunması uğrunda döyüşlərdə albay Akif bəyin komandanlıq etdiyi Azərbaycan alayı da iştirak edirdi.

Qafqaz İslam Ordusunun Dağıstan hərəkatı zamanı Türkiyədə gərgin siyasi hadisələr cərəyan edirdi. Hələ oktyabrın 8-də "İttihad və Tərəqqi" partiyası iqtidarı istefa vermiş, Əhməd İzzət paşanın başçılığı ilə yeni hökumət təşkil olunmuşdu. Bu hökumət oktyabrın 1-də Antanta nümayəndələri ilə *Mudros barışığını (1918)* imzalamaq məcburiyyətində qalmışdı. Bununla əlaqədar yeni hökumət Cənubi Qafqazdakı və Dağıstandakı qüvvələrin Türkiyəyə geri çəkilməsi haqqında göstəriş verdi. Lakin Nuru paşa bu göstərişə əməl etməyərək, Dağıstanda xilaskarlıq əməliyyatını davam etdirdi.

Tərki dağına hücum noyabrın 5-də sübh tezdən başladı. Müdafiə olunanlara iki hərb gəmisi də yardım göstərirdi. Türk qüvvələri düşmənin sərt müqavimətini qıra-qıra birbirinin ardınca taktiki əhəmiyyətli təpələri ələ keçirirdi. Hücum ayın 6-da davam etdirildi. Duruş gətirə bilməyən Biçeraxov qüvvələri şəhəri tərk edib qaçdılar. Beləliklə, Petrovsk-Port şəhəri də azad olundu. Bu şəhər uğrunda döyüşlərdə 113 türk əsgəri və 5 zabit şəhid olmuş, 318 sıravi əsgər və 10 zabit isə yaralanmışdı. Ümumiyyətlə, Dağıstan hərəkatında türklərdən 192 nəfər şəhid olmuş, 362 nəfər yaralanmış, 20 nəfər isə itkin düşmüşdü.

Türk hərbi qüvvələri Dağıstanda çox qala bilmədilər və Mudros barışığının tələblərinə uyğun olaraq, noyabrın 26-da Petrovsk-Portdan Dərbəndə, oradan Bakıya çəkildilər, daha sonra isə Azərbaycanı tərk etdilər.

Ətraflı: Kurat N.A., Türkiye və Rusiya, Ankara, 1990; Yüceer Nasir, Birinci dünya savaşında Osmanlı ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan harekatı, Ankara, 1996.

QAFQAZ İSLAM ORDUSUNUN QARABAĞ HƏRƏKATI – Qarabağda yerli türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımı həyata keçirən erməni-daşnak silahlı dəstələrini tərk-silah etmək və bölgədə Azərbaycanın qanuni hakimiyyət strukturlarının işini bərpa etmək məqsədilə 1918 ilin sentyabr-oktyabrında *Qafqaz İslam Ordusuna* daxil olan türk və Azərbaycan hərbi hissələri tərəfindən həyata keçirilmiş hərbi əməliyyat.

Qarabağda hərbi şərait hələ Azərbaycanın müstəqilliyi elan edilməzdən əvvəl mürəkkəbləşməyə başlamışdı. Ermənilər Birinci dünya müharibəsinin (1914-18) doğurduğu əlverişli tarixi şəraitdən istifadə edərək bölgəni Azərbaycandan ayırıb Ermənistana birləşdirmək üçün burada güclü silahlı dəstələr formalaşdırmışdılar. Həmin dəstələr birbaşa Ermənistan tərəfindən silahlandırılırdı. *Qafqaz İslam Ordusu* Bakıya doğru irəliləyərkən xüsusi qüvvələr ayırıb Qarabağa göndərmək mümkün olmadığından bu məsələ yalnız Bakı şəhəri azad edildikdən sonra diqqət mərkəzinə gəldi. Bu məqsədlə 1-ci Azərbaycan piyada diviziyası əsasında xüsusi dəstə yaradıldı.

Qarabağda döyüş əməliyyatlarına rəhbərlik 1-ci Azərbaycan diviziyasının komandiri Cəmil Cahid bəyə həvalə olunmuşdu. Qarabağ hərəkatında bu diviziyanın 1-ci, 2-ci və 3-cü süvari alayları, 2-ci piyada alayı, milli könüllü bölmələr, habelə bir Şnayder dağ taboru və zirehli avtomobillər iştirak edirdilər. 1-ci Azərbaycan diviziyası 9-cu və 106-cı türk alayları ilə möhkəmləndirilmişdi.

Nuru paşa sentyabrın 21-də Qarayazı və Ləzgi süvari alaylarının Yevlağa və oradan da Bərdəyə yola düşmələrinə hazırlaşmaları barədə əmr verdi. Onun 23 sentyabr tarixli əmri ilə digər hərbi hissələrin də yola salınmasına başlandı.

Həmin hərbi hissələr sentyabrın 25-dən etibarən Qarabağ ərazisinə daxil olmağa başladılar. Cəmil Cahid bəy tərksilah və Azərbaycan Hökumətinə tabe olmaları barədə Qarabağ ermənilərinə ultimatum verdi. Erməni millətçi dairələri sentyabrın sonlarında qurultay çağıraraq, bu məsələni müzakirə etdilər və Azərbaycan Hökumətini tanımayacaqlarını bildirdilər. Qurultayın qərarı 5 nəfər erməni vasitəsilə Ağdama, 1-ci Azərbaycan diviziyasının komandanlığına çatdırıldı. Cəmil Cahid bəy bu qərarla tanışlıqdan sonra onu gətirən ermənilərdən üçünün həbs olunmasını əmr etdi. İkisi isə buraxıldı və onlara bildirildi ki, ermənilər ən qısa müddətdə təslim olmasalar, Şuşaya hücum başlanacaqdır. Ermənilər oktyabrın 3-də çağırdıqları yeni qurultayda Azərbaycan Hökumətini tanımağı, ancaq silahların yığılmaması barədə türk komandanlığı qarşısında məsələ qaldırılmaması qərara aldılar. Oktyabrın 1-də Nuru paşa da artıq Ağdama gəlmişdi. Döyüşə hazırlıq vəziyyəti yoxlanıldıqdan sonra oktyabrın 4-də Qarabağ dəstəsi Şuşaya doğru hərəkətə başladı və elə həmin gün Əsgəran ətrafında güclü döyüş baş verdi. Əsgəran boğazının təbii şəraitindən istifadə edən ermənilər burada möhkəm müdafiə postları qurmuşdular. Üzbəüz döyüşlə bu mövqeləri yarıb keçmək çətin olacağından 2-ci Azərbaycan piyada alayı və bir süvari alayı Kətik–Daşbaşı istiqamətinə göndərildi. 9-cu Qafqaz piyada alayı isə Ağbulağa tərəf hərəkət etdi və bu məntəqəni ələ keçirərək, ermənilərin cənuba doğru geri çəkilmək yolunu kəsdi. 9-cu alayın bu məntəqəni ələ keçirməsi və həmin alayın 25-ci taborunun cənubdan Əsgərana doğru hərəkəti ermənilərin müqavimətini tamamilə qırdı və onların geri çəkilməkdən başqa çarəsi qalmadı. Bununla da, Şuşa yolunda əsas müqavimət səddi aradan qaldırıldı.

Xramort, Xanabad, Daşbaşı, Aranzəmin, Qarakənd erməniləri də müqavimət göstərməyə çalışırdılar. Oktyabrın 6-da Əsgəranla Şuşa arasındakı Əyrikənd ətrafında növbəti döyüş baş verdi. Burada xeyli erməni qüvvəsi toplaşmışdı. 1-ci Azərbaycan diviziyasının sərəncamında olan topların sürəkli atəşindən sonra həmin qüvvələr qaçıb dağılışdılar. Xanabad, Qılınəbağı və Kətik kəndlərinin dağlara qaçmış əhalisi müqavimətin əbəs olduğunu anlayıb silahlarını təhvil verməyə başladılar.

Şuşa istiqamətində oktyabrın 6-dək davam edən döyüşlərdə bir zabit və 32 əsgər şəhid olmuş, 65 nəfər yaralanmış, 16 min güllə və 276 top mərmisi sərf edilmişdi. Ayın 7-də Şuşa istiqamətində irəliləyən əsas qüvvələr Xankəndinə doğru hərəkəti davam etdirdilər. Əsas qüvvələr irəli hərəkət etdikcə arxada qalan yolun və məntəqələrin mühafizəsi də təmin olunurdu. Bu məqsədlə bir piyada taboru Ağdamda saxlandı, bir piyada taboruna isə Şuşa–Ağdam yolunun mühafizəsi tapşırıldı.

1-ci Azərbaycan diviziyası və onun tabeliyinə verilmiş hissələr oktyabrın 4-də Ağdamdan hərəkət edərək, ayın 8-də Şuşaya daxil oldular. Yalnız oktyabrın 4-də Əsgəran ətrafında döyüşə girən bu qüvvələr sonrakı günlərdə elə bir ciddi müqavimətlə rastlaşmadan yol üstündəki kəndlərdən silah toplamaqla məşğul idilər. Şuşa əhalisi Qafqaz İslam Ordusu qüvvələrinin qarşılanması üçün Gövhər ağa məscidində könüllü 20 min rubl vəsait toplamışdı. Bu vəsait qoşun hissələrinin yerləşdirilməsinə, onların ərzaqla təhcizatına sərf edildi. Şuşa bəylərindən biri şəhərə gələn qoşunların bir günlük bütün xərclərini öz üzərinə götürdü. Digər bəylər və imkanlı adamlar da qoşunların ərzaq təminatı üçün böyük miqdarda çörək, çay, şəkər və s. almışdılar.

Şuşada Qafqaz İslam Ordusu hissələrinin rəsm-keçidi də təşkil edildi. Bu rəsm-keçid həm azərbaycanlılar, həm də ermənilər tərəfindən izlənildi. Şəhərin həm azərbaycanlılar, həm də ermənilər yaşayan hissəsində postlar quruldu və asayişin təmin edilməsi onlara tapşırıldı.

Ermənilər aldıqları ilk zərbədən sonra, öz xislətlərinə uyğun olaraq, Qafqaz İslam Ordusu hissələri qarşısında geri *çəkilməyə razılıqlarını bildirsələr də*, əslində, məqam gözləyir, gizli şəkildə öz dəstələrini gücləndirirdilər. Könardan alınan yardımlar da onların daha yaxşı təşkilatlanmasına və təchizinə kömək edirdi. Məsələn, Dovşanlı və Marağalıda 1000 nəfərlik erməni-daşnak silahlı dəstəsi toplanmışdı. Dəstənin kifayət qədər silahı, hərbi sursatı var idi. Bu dəstəyə Arşak adlı birisi rəhbərlik edirdi. Gorusda onun 700 nəfərlik piyada, 200 nəfərlik süvari qüvvəsi, 11 pulemyotu və 2 topu olması barədə xəbər alınmışdı. Şahnəzərov adlı birisinin rəhbərliyi altında isə 600 nəfərlik Gəncə alayı, 400 nəfərlik Şuşa alayı və 200 nəfərlik Samsun alayı var idi. Bütün bu qüvvələr Qarabağa gəlmiş Qafqaz İslam Ordusu hissələrinə qarşı təzyiqi günü-gündən gücləndirirdilər. Onların müqavimətini qırmaq və Şuşa ətrafında vəziyyəti sabitləşdirmək üçün Cəmil Cahid bəy öz qüvvələrini *aşağıdakı şəkildə bölüşdürməyi qərara aldı: 2-ci Azərbay*can piyada alayının bir taboru Xankəndi yolunda dayanmalı, alay özü isə bir topçu batareyası ilə Şuşada qalmalı, 1-ci süvari və Ləzgi süvari alayları isə Əsgəranda mövqe tutmalı idi. Süvarilər və Xankəndidəki taborun bir bölüyü bu iki məntəqə arasında asayişi mühafizə etməli idi. 25-ci taborla topçu Şnayder taboru Ağdamda qalmalı, 1-ci Azərbaycan diviziyasının qərargahı da buraya köçürülməli idi. Könüllü milis dəstələri də Ağdamda cəmləşdirilərək, yürüşə hazır vəziyyətdə saxlanmalı idi. Cəbrayıl ətrafında isə yerli qüvvələrdən silahlı dəstələr yaradılması nəzərdə tutulmuşdu.

1-ci Azərbaycan diviziyası qərargahının Şuşada yerləşdirilməsi planlaşdırılırdı. Diviziya bölgənin təhlükəsizliyini təmin etməli idi. Bölgədə əvvəlki vəziyyəti bərpa etmək üçün isə ermənilər təkcə öz qüvvələrini gücləndirmir, eyni zamanda, havadarları vasitəsilə Türkiyəyə güclü təzyiq göstərir və cidd-cəhdlə Qafqaz İslam Ordusu hissələrinin Qarabağdan çıxarılmasını tələb edirdilər. Yaranmış mürəkkəb beynəlxalq şərait və eyni zamanda, *Mudros barışığının (1918)* şərtlərinə görə, türk hərbi qüvvələrinin Azərbaycandan geri çağırılması Qarabağda yenidən baş qaldıran erməni-daşnak təcavüzünü birdəfəlik susdurmağa imkan vermədi. Qarabağdakı 9-cu və 106-cı türk alaylarının geri çağırılmasından sonra *general-mayor Usubov diviziyanın komandiri təyin edildi* və Qarabağda erməni təcavüzünə qarşı mübarizə aparmaq bütünlüklə Azərbaycan hissələrinin öhdəsinə düşdü.

Ətraflı: Süleymanov M., Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan, B., 1999; Birinci dünya harbinde türk harbi Kafkas cebhesi 3-cü ordu harekatı,

c.2, Ankara, 1993; Yüceer Nasir, Birinci dünya savaşında Osmanlı ordusunun Azerbaycan və Dağıstan harekatı, Ankara, 1996.

QAFQAZ İSTİQLAL KOMİTƏSİ (1927) – Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqazın istiqlalının bərpası və birləşdirilməsini qarşıya məqsəd qoyan siyasi təşkilat. Qafqaz İstiqlal Komitəsi (QİK) 3+1 prinsipi əsasında qurulmuşdu: Üç Qafqaz Respublikası+Polşa dövləti. Polşa Qafqaz respublikalarını təmsil edən mühacir təşkilatlarının fəaliyyətini əlaqələndirir, maliyyə və s. yardımlar göstərirdi.

QİK-də Azərbaycanı Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mir Yaqub Mehdiyev, Gürcüstanı N.Jordaniya, A.Çxenkeli, A.Asatiani, S.Mdivani, dağlıları M.Sunşev və İ.Çumşov təmsil edirdilər. Təşkilat hərbi bölmə və mətbuat şöbəsindən ibarət idi. Operativ işləri M.Mehdiyev, M.Sunşev və İ.Salamodanın daxil olduğu üçlük həyata keçirirdi. Komitə gürcülərin separatçı mövqeyi üzündən çox böyük çətinliklərlə üzləşirdi. Bu səbəbdən onu maliyyələşdirən Polşa hökumətinin təşəbbüsü ilə 1930 ilin əvvəllərində Varşavada QİK-in yığıncağı keçirildi. Qızğın mübahisələr şəraitində keçən bu yığıncaqda Polşa və Azərbaycan nümayəndələri gürcülərin şimaldan – Rusiyadan olan təhlükə ilə yanaşı, cənubdan, yəni Türkiyə tərəfindən də belə bir təhlükənin olması, habelə "pantürkizm" barədə fikirlərini kəskin tənqid etdilər. Qafqazlıların birliyinə mane olan bir çox başqa məsələlərə də aydınlıq gətirildi. Eyni zamanda, Komitənin qərargahının İstanbuldan Varşavaya köçürülməsi qərara alındı. Yığıncaqda Qafqazın birliyi ideyasına azərbaycanlıların daha çox səy göstərmələri xüsusi qeyd edildi və QİK-in İstanbulda filialının fəaliyyət göstərməsi barədə qərar qəbul olundu. Qafqazlı mühacirlər erməniləri də Komitənin fəaliyyətinə cəlb etməyə çalışırdılar. Ermənilər isə rus mühacirləri ilə birləşərək, onların mətbuatında daim Azərbaycana və Gürcüstana qarşı ərazi iddiaları irəli sürürdülər. Ermənilərin pozuculuq fəaliyyətinə baxmayaraq, mühacirlər Qafqaz birliyi məsələsində daha da irəli gedərək, 1934 il iyulun 14-də Brüsseldə "Qafqaz Konfederasiyası Paktı"nı (Misaqını) imzaladılar (bax *"Qafqaz Konfederasiyası Paktı"*). QİK Qafqaz Konfederasiyası Paktının məqsədləri barədə bəyannamə yayaraq, "yaxın zamanlarda bir konfrans çağırılacağını və QİK-in istefasını qəbul edəcək olan bu konfransın müştərək bir Qafqaz orqanı yaradacağını" bildirdi (bax *Qafqaz Konfederasiyası Şurası*).

Əd.: Bax *Qafqaz Konfederasiyası* məqaləsinin ədəbiyyatına.

QAFQAZ İSTİQLAL KOMİTƏSİ (1952) – Qafqaz xalqlarının milli azadlıq mübarizəsinə rəhbərlik və xaricdə onu təmsil etmək üçün yaradılmış ümumqafqaz mərkəzi. Qafqaz respublikalarının müstəqilliyinin bərpası uğrunda birgə fəaliyyətin əsaslarını hazırlamaq və müzakirə etmək üçün 1952 il dekabrın 11-16-da üç Qafqaz respublikasının nümayəndələri Münxendə Ümumqafqaz konfransına toplaşdılar. Konfrans "Qafqaz İstiqlal Komitəsi"nin vəzifələrini müəyyənləşdirdi. Konfransın qəbul etdiyi bəyannaməni Azərbaycan Milli Mərkəzinin sədri M.Ə.Rəsulzadə, Gürcüstan Milli Siyasi Mərkəzinin sədri N.Jordaniya və Şimali Qafqaz Milli Komitəsinin sədri Əhməd Maqoma imzaladılar. Bəyannamədə göstərilirdi ki, konfrans Qafqaz xalqlarının ruslaşdırılması siyasəti yeridən Moskvanın milli-müstəmləkə zülmünə qarşı müqaviməti gücləndirmək və Qafqaz respublikalarının müstəqilliyini bərpa etmək uğrunda mübarizəni genişləndirmək məqsədilə bu xalqların Milli Mərkəzlərinin birgə fəaliyyətini təşkil etməyi zəruri sayır. Eyni zamanda, konfrans Qafqaz respublikalarının suverenliyinin bərpasından sonra da onların Qafqaz Konfederasiyası prinsipləri əsasında sıx birliyini zəruri hesab edirdi. Konfrans, həmçinin, Qafqaz xalqlarının milli azadlıq mübarizəsinə rəhbərlik və xaricdə onu təmsil etmək üçün "Müstəqil Qafqaz Komitəsi" adlı orqanın yaradıldığını bəyan etdi. Qafqaz İstiqlal Komitəsi qafqazlıların mühacirətdə yaratdıqları sonuncu müştərək təşkilat oldu.

Əd.: Bax *Qafqaz Konfederasiyası* məqaləsinin ədəbiyyatına.

QAFQAZ İŞLƏRİ İDARƏSİNİN AZƏRBAYCAN BÖLMƏSİ – İkinci dünya müharibəsi dövründə Almaniya hökumətinin SSRİ, o cümlədən Qafqaz xalqlarının xaricdə yaşayan nümayəndələrindən istifadə etmək məqsədilə Şərq nazirliyi nəzdində yaratdığı qurumun tərkibində fəaliyyət göstərən struktur. 1941 il iyunun 22-də nasist Almaniyası SSRİ üzərinə hücum etdikdə tezliklə qələbə çalacağına inanırdı. Lakin "İldırım sürətli müharibə" planı boşa çıxdıqda Almaniya Baş qərargahı SSRİ-də yaşayan və əvvəlcə çarizm, sonra isə bolşevizm tərəfindən istilaya məruz qalmış xalqların azadlıq mübarizəsinə ümid bəsləməyə başladı. Almaniya-SSRİ müharibəsi başlayarkən, 1941 il iyunun 22-də Türkiyə özünü bitərəf elan edən kimi burada yaşayan siyasi mühacirlərin Almaniyaya axını artdı. Azərbaycan siyasi mühacirəti ilə Almaniya rəhbərliyi arasında əlaqələr yarandı. Azərbaycan siyasi mühacirəti nasist Almaniyasının bolşevizmə qarşı mübarizəsindən istifadə edib Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasına çalışırdı.

Bolşevizm əsarətində olan xalqların mübarizəsindən istifadə etmək məqsədilə 1941 ilin sonunda Berlində, Alfred Rozenberq başda olmaqla, Almaniyanin Şərq Nazirliyi yaradıldı. Nazirliyin nəzdində SSRİ xalqları ilə iş üzrə idarə təsis olundu. Bu quruma başçılıq edən professor Fon Mende isə onun nəzdində milli əlamətlərə görə bir sıra təsisatlar yaratmağa başladı. Onlardan biri də Qafqaz İşləri İdarəsi adlandırıldı. Ona Saytler Valter başçılıq edirdi. Bu qurumun tərkibində Azərbaycan bölməsi də təşkil olunmuşdu. Bölmənin əsas funksiyası praktik işlərdə almanlara kömək etmək idi. Bu məqsədlə bolşevik istilasından sonra mühacirətə getməyə məcbur olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin Almaniyaya dəvət edilməsi məqsədəuyğun sayıldı. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Berlinə dəvət edildi. M.Ə.Rəsulzadə Berlinə gələn kimi siyasi mühacirətin tanınmış nümayəndələrini ətrafına topladı və *Milli Azərbaycan Komitəsini* yaratdı. Lakin alman rəhbərliyi ilə razılığa gələ bilmədiyindən komitənin nəzərə çarpacaq fəaliyyəti olmadı. İkinci dünya müharibəsində Almaniyanın məğlub olması ilə Qafqaz işləri idarəsinin Azərbaycan bölməsi də fəaliyyətini dayandırdı.

QAFQAZ İŞLƏRİ ÜZRƏ MÜVƏQQƏTİ FÖVQƏLADƏ KOMİSSAR – Sovet Rusiyası Xalq Komissarları Sovetinin Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurmaq və bu regionu bolşevik Rusiyasının tərkibinə qatmaq məqsədilə təsis etdiyi fövqəladə səlahiyyətli vəzifə. 1917 il dekabrın 16-da RSFSR Xalq Komissarları Sovetinin V.İ.Leninin sədrliyi ilə keçirilmiş iclasında həmin vəzifəyə Bakı Fəhlə və Əsgər Deputatları Sovetinin sədri S.Şaumyan təyin olundu. Göstərilən iclasda, eyni zamanda, Bakı Sovetinə 500 min rubl pul buraxılması qərara alındı. Dekabrın 18-də Xalq Komissarları Sovetinin sədri V.Ulyanov (Lenin) və milli işlər üzrə xalq komissarı İ.Cuqaşvili-Stalinin imzaları ilə verilən dekretdə göstərilirdi ki, S.Şaumyan "Qafqazda Sovet hakimiyyəti təşkil olunana qədər Qafqaz işləri üzrə müvəqqəti fövqəladə komissar təyin edilir". Bu barədə elə həmin tarixdə V.Leninin və İ.Cuqaşvili-Stalinin imzaları ilə S.Şaumyana göndərilən bildirişdə göstərilirdi ki, "Qafqaz Fövqəladə Komissarlığının ehtiyacları üçün 500 min rubl göndərilir".

Qafqaz işləri üzrə müvəqqəti fövqəladə komissar təyin edilmiş S.Şaumyan 1918 il yanvarın ikinci yarısında Tiflisə gəldi və öz vəzifəsini icra etməyə başladı. O, yanvarın 31-də "Bütün fəhlə, əsgər və kəndli deputatları Sovetlərinə, Qafqazın bütün fəhlə, əsgər və kəndlilərinə" müraciət edərək, onları Qafqazda Sovet hakimiyyəti qurmağa çağırdı. S.Şaumyan, eyni zamanda, "Zaqafqaziyanın müsəlman əyalətləri kəndli əhalisinə" də müraciət etdi və onları bəyxan ağalığını devirməyə çağırdı. S.Şaumyan bu zaman Qafqaz cəbhəsindən qayıdan və əksəriyyəti erməni olan Rusiya əsgərlərinin tərk-silah edilməsinə, silahların Gəncə müsəlman milli komitəsinin əlinə keçməsinə etiraz etdi. O, əsgərləri "silahı əsla əldən verməməyə, onu fəhlə-kəndli inqilabını müdafiə üçün saxlamağa" çağırdı. Şaumyan sonralar bu silahlı erməni qüvvələrindən Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımı cinayətlərində istifadə etdi [ətraflı məlumat üçün bax *Mart soyqırımı (1918), Soyqırımı* məqalələrinə]. Qafqaz işləri üzrə müvəqqəti fövqəladə komissar S.Şaumyanın dövlət əleyhinə fəaliyyətini izləyən Zaqafqaziya komissarlığı 1918 ilin fevralında onun həbs olunması haqqında qərar qəbul etdi. Şaumyan Tiflisdə fəaliyyət göstərə bilməyib Bakıya qayıtmağa məcbur oldu. 1918 il martın 15-də Şaumyan Bakı Sovetinin iclasında Qafqazda siyasi vəziyyət haqqında məruzə etdi və martın 16-da bu barədə İ.V.Stalinə məktub göndərdi. Bakı Sovetinin S.Şaumyanın məruzəsinə əsasən qəbul etdiyi qətnamədə deyilirdi: ***"Bakını Zaqafqaziyada Sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizənin dayaq məntəqəsinə çevirmək lazımdır"***. Bu, Azərbaycanın muxtariyyəti uğrunda mübarizə aparan milli qüvvələrlə Şaumyanın başçılıq etdiyi bolşeviklər arasında qarşıdurmanı daha da dərinləşdirdi. Azərbaycanın muxtariyyət qazanmasına qarşı mübarizə aparan Şaumyanın mövqeyi "Bakinski raboçi" qəzetində aydın ifadə olunmuşdu: "Azərbaycan muxtariyyəti türk burjuaziyasının muxtariyyəti deməkdir. Bu muxtariyyətə nə Rusiya burjuaziyası, nə də Rusiya demokratiyası razı olar. Azərbaycanın muxtariyyətini istəyən müsavatçılar nəticədə xarabazarlıq alacaqlar". Azərbaycanın muxtariyyətini yolverilməz sayan Şaumyan, əksinə, "Türkiyə Ermənistanı"nın muxtariyyət qazanmasına hər vasitə ilə kömək etməyə çalışırdı. Bu məsələdə o, nəinki qərarlı, həm də səlahiyyətli idi. Bu səlahiyyəti ona Mərkəz vermişdi. Qafqaza fövqəladə komissar təyin edilərkən, "Türkiyə Ermənistanı"nın muxtariyyəti haqqında Rusiya Xalq Komissarları Sovetinin 1917 il 29 dekabr tarixli dekretinin icrası məhz ona tapşırılmışdı. Şaumyana həvalə olunurdu ki, dekreti həyata keçirmək üçün "Türkiyə Ermənistanı" əhalisinə hər cür yardım göstərsin (bax *RSFSR Xalq Komissarları Sovetinin "Türkiyə Ermənistanı" haqqında dekreti*). Beləliklə, öz sələfləri kimi, bolşeviklər də Qafqazda erməni amilini işə salmışdılar. Qafqazda Şaumyanın başçılıq etdiyi bolşevik hərəkatının əsas hərbi zərbə qüvvəsini də ermənilər təşkil edirdi. Belə ki, Şaumyanın güvəndiyi əsas qüvvənin – "Qırmızı qvardiya" adı ilə yaradılan 10-12 minlik "Qafqazdakı Qırmızı Ordu"nun şəxsi heyətinin 70 faizi erməni idi. "Daşnaksutyun" Partiyası və Erməni Milli Şurası ilə əlbir hərəkət edən Qafqaz işləri üzrə müvəqqəti fövqəladə komissar 1918 il martın 30-da yaradılan *Bakı şəhəri və onun rayonlarının İnqilabi Müdafiə Komitəsinə* daxil idi. Bu koalisiya türk-müsəlman əhaliyə qarşı ***"həlledici döyüşlərə hər cür hazırlıq görmüşdü və dərhal bütün cəbhə boyu hücuma başladı"*** (S.Şaumyan). S.Şaumyanın bu cinayətkar fəaliyyəti nəticəsində 1918 ilin yazında Bakıda və Azərbaycan qəzalarında dinc türk-müsəlman əhalisinə qarşı kütləvi soyqırımları baş verdi. Üç günün (30 mart-1aprel) qətl-qarətlərində təkcə Bakıda 12 min nəfər azərbaycanlı əhali məhv edildikdən sonra, aprelin 2-də Caparidze Şaumyana yazırdı ki, ***"Daşkənddən və Şimaldan bizə kömək gəlir, artıq indi müsəlmanları sakitləşdirmək üçün onlara muxtariyyət vəd etmək olar"***. Lakin Şaumyan hətta İ.Stalinin göndərdiyi 1918 il 1 aprel tarixli məktubdan sonra belə, şərti də olsa, müsəlmanlara muxtariyyət vəd etmədi.

Cənubi Qafqazda, Bakıda baş verənlər barəsində dürüst məlumatları olmadığını qeyd edən Stalin Şaumyana yazırdı: ***"Bakını hərbi və maliyyə cəhətdən möhkəmləndirmək, müsəlmanlar muxtariyyət tələb edirlərsə, mərkəzdə və yerlərdə Sovet hakimiyyətini sözsüz olaraq tanımağı şərt qoymaqla, onlara muxtariyyət vermək... lazımdır"***.

Mərkəzin bu tövsiyəsinin yanlış olduğunu sübut etmək və qanlı mart qırğınlarına haqq qazandırmaq, özünün qeyd etdiyi kimi, mərkəzi çoxdan (1 aya qədər müddətdə!) məlumatlandırmadığına bəraət qazandırmaq məqsədilə Şaumyan aprelin 13-də RSFSR Xalq Komissarları Sovetinə qəsdən saxtalaşdırılmış geniş məktub-hesabatında yazırdı: ***"Üç gün – martın 30, 31-də və aprelin 1-də Bakıda şiddətli vuruşma olmuşdur... Biz döyüşlərdə parlaq nəticə əldə etmişik. Düşmən tamamilə darmadağın edilmişdir... Hər iki tərəfdən öldürülən üç mindən artıqdır... Zaqafqaziyanın***

müqəddəratı həll olunurdu. Onlar ("müsəlman milli partiyaları" – red.) Bakıda üstün gəlsəydilər, şəhər Azərbaycanın paytaxtı elan edilər, bütün qeyri-müsəlman ünsürlər tərksilah edilib qırılardı. ...Bakıda onların qələbəsi Zaqafqaziyanın Rusiya üçün itirilməsinə gətirib çıxarardı".

Həmin dövrdə RSFSR hökuməti Qafqaz işləri üzrə müvəqqəti fövqəladə komissarın, başlıca olaraq, Tiflisdə fəaliyyət göstərdiyini əsas tutaraq, P.A.Kobozevi "Orta Asiya və Bakının fövqəladə komissarı" təyin etmişdi və o, Stalinin 1 aprel tarixli məktubu ilə Bakıya yola salınmışdı. Stalin məktubunda yazırdı: "Onu (Kobozevi) "Bakının da" komissarı təyin etdiyimiz zaman bunu əsas tutmuşuq ki, Qafqaz işləri üzrə komissar, deməli, Bakının da komissarı olan Stepan, məlum səbəblərə görə, başlıca olaraq Tiflisdə fəaliyyət göstərir, halbuki bütün cənubda mühüm məntəqə olan Bakı hər tərəfdən mühasirəyə alınır, Stepan isə iki yerə bölünə bilməz. Biz burada bir an da olsun şübhə etmirik ki, Kobozev Stepanla tam əlaqədə hərəkət edəcəkdir (bu, ona deyilmişdir)". Moskvadan Bakıya yola düşməzdən əvvəl, martın 17-də V.Lenin P.A.Kobozevi qəbul etmiş, yerlərdə Sovet hakimiyyətini təmin etmək yolunda döyüş əməliyyatlarına rəhbərlik də daxil olmaqla, bütün zəruri tədbirləri görmək üçün ona mandat vermişdi. Mərkəzdən bu qədər geniş səlahiyyətlər almış və Bakının fövqəladə komissarı təyin edilmiş P.A.Kobozev aprelin ortalarında Bakıya gəldi. Bununla belə o, aprelin 25-də təşkil olunan Bakı Xalq Komissarları Sovetinin (BXKS) tərkibinə daxil edilmədi. "Qafqaz işləri üzrə müvəqqəti fövqəladə komissar" olan S.Şaumyan isə BXKS-nin sədri, həm də xalq xarici işlər komissarı idi. BXKS-nin fəaliyyət göstərdiyi bütün dövr ərzində Şaumyan Rusiyaya, V.Leninə göndərdiyi teleqram və məktublarını "Qafqaz işləri üzrə müvəqqəti fövqəladə komissar" kimi imzalamışdır. Lakin "Qafqaz işləri üzrə müvəqqəti fövqəladə komissar" nəinki Qafqazda Sovet hakimiyyəti qurulmasını təmin edə bilmədi, hətta Bakıda elan etdiyi sovet hakimiyyətini qoruyub saxlamağa müvəffəq olmadı. Lakin üzdə bolşevik, əslində isə qatı daşnak olan Şaumyan erməni millətçilərinin tarix boyu həyata keçirməyə çalışdıqları bir vəzifənin öhdəsindən "layiqincə" gəldi – Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımı cinayətini həyata keçirdi.

Ədː. Azərbaycan tarixi, 3 cilddə, c.3, B., 1973; Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda bolşeviklərin mübarizəsi. Sənədlər və materiallar. 1917-1918-ci illər, B., 1960.

QAFQAZ İTTİHAD FİRQƏSİ – 1917-20 illərdə Azərbaycanda açıq fəaliyyət göstərmiş siyasi partiya. İslam ideologiyasını siyasət səviyyəsinə qaldırmağa çalışan aparıcı təşkilat. İdeoloji əsasını o dövrün *ittihadi-islam*, islam modernizmi, islam reformizmi kimi populyar nəzəriyyələr təşkil edirdi. Partiya Fevral inqilabından (1917) sonra Azərbaycan ərazisində formalaşmağa başlamış islamçı təşkilatların birləşməsi nəticəsində meydana gəlmişdi. Birləşmə prosesinin əsasında 1917 ilin yayında Bakıda yaradılmış *"Rusiyada müsəlmanlıq"* firqəsi və həmin ilin payızında Gəncədə təsis olunmuş "İttihad" mədəni-ictimai cəmiyyəti dururdu. Birləşmədən sonra partiya bir müddət "İttihadi-islam-Rusiyada müsəlmanlıq" adlanmışdır. Partiyanın təşkilində Sultanməcid Qənizadə, Mir Yaqub Mehdiyev, Bəşir bəy Aşurbəyov, Mahmud Quliyev, Kərimağa Sultanov, Hacı Hüseyn Tağıyev, Qasım Cəfərov, Ağa Zeynal Tağıyev (Hacı Zeynalabdin Tağıyevin nəvəsi) iştirak etmişlər.

İttihadçılıq ideologiyasının ana xətti ideal islama, Məhəmməd Peyğəmbər dövrünün mövhumat və xurafatdan uzaq ənənələrinə qayıdış prinsipi idi. Özü də bu zaman İslam qanunlarının bu dövr üçün populyar olan demokratiya, azadlıq, bərabərlik kimi prinsiplərinin açıqlanmasına xüsusi fikir verilirdi. "Yaşasın İttihadi-İslam, var olsun Hürriyyəti-ənam" epiqrafı ilə nəşr olunan "Müsəlmanlıq" qəzetinin ilk məqaləsi "Firqə ibarət olacaq o adamlardan ki, İslamiyyətin əsasını hər şeydən əziz və mötəbər tutsun və ona əməl etsin və Şəriətimizin ehkamının hürriyyətlə gözəl imtizac etdiyinə qail olub bu ahəngi ixlal etməsin və hər ikisinə canla və malla müdafiə olsun" sözləri ilə başlayır.

İttihadçı ideoloqlar İslam dünyasının ümumi tənəzzülünü, mədəni, iqtisadi-siyasi geriliyini, müsəlman ölkələrinin Avropa dövlətlərinin müstəmləkələrinə çevrilməsinin səbəblərini də, klassik ittihadda olduğu kimi, Məhəmməd dövründən sonra İslamın "ehkami-nəzəriyyə, məna və ruhinin büsbütün dəyişdirilməsi, zülm və müstəbidliyin hökmfərma olması" ilə əlaqələndirirdilər. Günahkar isə "əski müstəbid hökmdarlar, bizə cəfa eyləyən vəzirlər, böyüklər, əyrini doğru göstərən üləmalar", "sırf kəndi mənafe və mövqeləri üçün İslamdakı kəlam və əfkara mane olduqlarından İslamların geri qalmasını icab etdirənlər" elan olunurdu.

"Qafqaz İttihad Firqəsi"nin tərkibinə qatılmış "Rusiyada müsəlmanlıq" partiyası 1917 ildə həm Bakı şəhər dumasına, həm də *Rusiya Müəssislər məclisinə* keçirilən seçkilərdə müstəqil şəkildə iştirak etmişdi. Birinci seçkilərdə 8 min səs toplayaraq, şəhər dumasında 12 deputatla (qlasnı) təmsil olunmuş, Müəssislər məclisinə seçkilərdə 60 mindən çox səs toplayraq 1 deputat yeri qazanmışdı. Partiya 1918 ilin fevralında Tiflisdə fəaliyyət göstərməyə başlayan *Zaqafqaziya seymində* 3 deputatla (Sultanməcid Qənizadə, Mir Yaqub Mehdiyev, Heybətqulu Məhəmmədbəyov) təmsil edilmişdi. Onların hər üçü 1918 ilin 28 mayında Azərbaycan istiqlaliyyətini elan edən *Azərbaycan Milli Şurasının* üzvləri olmuşlar.

1918 il dekabrın 7-də açılmış *Azərbaycan Parlmentində* "Qafqaz İttihad Firqəsi" sayca ikinci böyük fraksiya (əvvəl 11, sonra isə 13 deputatla) idi. Parlamentdə fraksiyaya 1918 ilin sentyabrından Qara bəy *Qarabəyli* rəhbərlik etmişdir.

1919 ilin aprelində keçirilən birinci qurultayda partiyanın rəsmi adı "Qafqaz İttihad Firqəsi" kimi təsdiq olunmuş, Qara bəy Qarabəyli partiyanın sədri, Sultanməcid Qənizadə və Qazi Əhməd bəy Məhəmmədbəyov sədr müavinləri seçilmişdilər. Partiyanın ikinci qurultayında (1920, yanvar) Mərkəzi Komitəyə Nəcəf bəy Vəzirov, Həbib bəy Mahmudbəyov, Cəmil bəy Ləmbəranski, Əli bəy Zizikski, Heybətqulu Məhəmmədbəyov, Həmdulla əfəndi Əfəndizadə, Bəşir bəy Aşurbəyli, Nurməmməd Şahsuvarov, Məhəmməd bəy Bakıxanov, Mahmud Quliyev, Mir Yaqub Mehdiyev, Ağa Zeynal Tağıyev, Qara bəy Əliverdilər (Üzeyir bəy Hacıbəylinin dayısı) və b. daxil olmuşdular. Məşhur din xadimləri – sabiq şeyxülislam Molla Məhəmməd Pişnamazzadə, Şeyx Əbdülqəni və Axund Molla Hənifə, Qarabağ general-qubernatoru Xosrov Paşa bəy Sultanov partiyanın fəal təəssübkeşləri idilər.

1919 ilin ikinci yarısında partiya sədrinin birinci müavini Sultanməcid Qənizadə Azərbaycan Parlamenti sədrinin müavini vəzifəsinə seçilmişdi. Cümhuriyyət dövründə "Qafqaz İttihad Firqəs", əsasən, aparıcı müxalifət partiyası kimi tanınsa da, 1919 ilin sonlarında təşkil olunmuş 5-ci milli Hökümətdə təmsil edilmişdi (Nurməmməd Şahsuvarov – dini etiqad və maarif naziri; Heybətqulu Məhəmmədbəyov – *dövlət müfəttişi*). *Azərbaycan Parlamentinin* 17 aylıq fəaliyyəti dövründə onun ən nəzərə çarpan cəhətlərindən biri "İttihad" – "Müsavat" qarşıdurması olmuşdur. "İttihad" ölkə həyatının bir sıra məsələlərinə münasibətdə bolşevikpərəst mövqedən çıxış edirdi. Partiyanın mətbu orqanı "İttihad" qəzeti yazırdı: "Bolşevizm müsəlmanlardan kənarda güclü qüvvə olduğuna və bütün bəşəriyyəti, o cümlədən müsəlmanları əsarət və zülmün bütün formalarından, Avropa kapitalizmi və imperializmindən azad etmək uğrunda mübarizə apardığına görə partiya tərəfindən müdafiə edilir". Partiya qəzetində islamın – "təkcə dini təlim deyil, həm də müsəlmanların siyasi və ictimai həyatının çıxış nöqtəsi olan" bu etiqadın sosializmlə birliyinin mümkünlüyü haqqında məqalələr dərc olunurdu. "İttihad"ın bu fəaliyyəti Azərbaycan xalqının dövlət müstəqilliyinə qarşı çevrilməklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varlığına qəsd idi və yalnız hökumət böhranı deyil, həm də bütün dövlət hakimiyyəti böhranını dərinləşdirirdi (bax həmçinin *"İttihad" fraksiyası*).

"Qafqaz İttihad Firqəsinin" *"Müsəlmanlıq"* (1917 il; Azərbaycan dilində), *"İttihad"* (fasilələrlə 1918-20; Azərbaycan dilində) və *"İttixad"* (1919-20, rus dilində) adlı rəsmi qəzetləri nəşr olunmuşdur. *Aprel işğalından (1920)* sonra açıq fəaliyyətini dayandırmışdı. Partiyanın bir çox üzvləri 20-30-cu illərin antisovet üsyanlarında fəal iştirak etmiş, repressiyaya məruz qalmışlar.

Ədː. Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Mustafayev Q., XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda İslam ideologiyası və onun tənqidi, B., 1973; Göyüşov A., Azərbaycanda İttihadçılıq, B., 1997; Süleymanova S., Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkat (XIX yüzilliyin sonu – XX yüzilliyin əvvəlləri), B., 1999; Агамалиева Н., Худиев Р., Азербайджанская Республика. Страницы политической истории. 1918-1920, Б., 1994.

QAFQAZ İTTİHAD VƏ TƏRƏQQİ FİRQƏSİ – Azərbaycanın istiqlalı uğrunda mübarizə aparmış siyasi partiyalardan biri. Türkçülük və türk xalqlarının birliyi ideyasının təsiri altında yaranmışdı (1918). Azərbaycanlıların və başqa türk xalqlarının Türkiyənin başçılığı ilə vahid türk dövləti halında birləşdirilməsi ideyasını təbliğ edirdi. Türkiyədəki "İttihad və tərəqqi" partiyasının təsiri altında meydana gəlmişdi. Uzun müddət gizli fəaliyyət göstərmiş,.1918 ildən

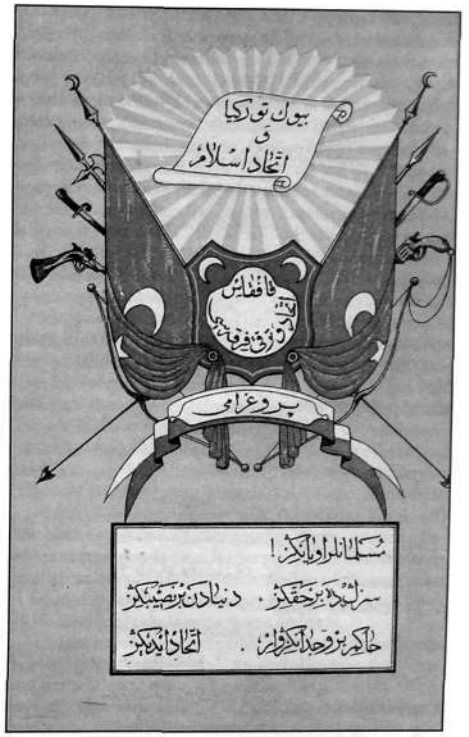

Qafqaz İttihad və Tərəqqi Firqəsi proqramının üz qabığı

açıq işə keçmişdi. Respublika Dövlət Arxivində Qafqaz İttihad və Tərəqqi Firqəsinin proqramı mühafizə edilir. Həmin sənəd Bakıda Əbuzər Orucovun elektrik mətbəəsində nəfis şəkildə ***"Haqq verilməz, alınar!"*** çağırışı ilə çap olunmuşdur. Proqramın üzərində onun çap tarixi göstərilməsə də, mətndən aydın olur ki, o, 1918 ildə nəşr edilmişdir.

Qafqaz İttihad və Tərəqqi Firqəsinin yerlərdə də gizli şöbələri yaradılmışdı. 1918 il iyulun 28-də Bakı qubernatoru Göyçay qəza rəisinə məktub göndərərək ondan Göyçay şəhərində fəaliyyət göstərən İttihad və Tərəqqi Komitəsinin proqramı, onun məqsədləri və idarə quruluşu barədə məlumat verməsini tələb etmişdi. Öz növbəsində, Göyçay qəza rəisi də həmin il avqustun 1-də Qafqaz İttihad və Tərəqqi Firqəsi Göyçay şöbəsindən yuxarıda göstərilən məlumatları almışdı. Firqənin 17 səhifədən ibarət proqramı ilə yanaşı, onun Göyçay qəza mərkəzinin katibi tərəfindən imzalanmış və şöbənin möhürü ilə təsdiq edilmiş məktubu da Bakı quberniya idarəsinə göndərilmişdir.Verilən cavabdan məlum olur ki,

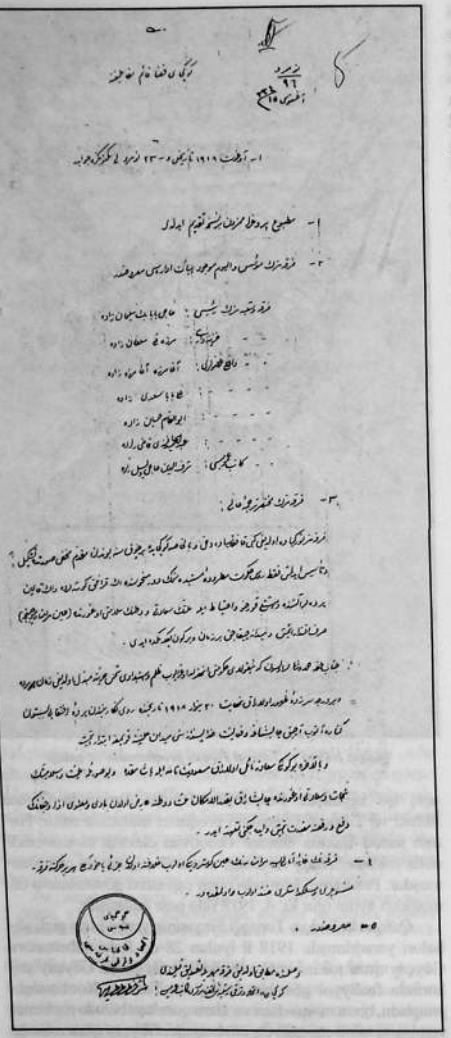

Qafqaz İttihad və Tərəqqi Firqəsinin mərkəzi elə Göyçay olmuşdur. Məktubda göstərilir ki, firqə və şöbənin rəisi Hacı Baba bəy Süleymanzadə, xəzinədarı Mirzəqulu Sultanzadə, üzvləri – Ağamirzə Ağamirzəzadə, Əlibaba Səidzadə, Əbdülqasım Hüseynzadə, Əbdülhəmid Səidzadə, Əbdülhəmid əfəndi Qazızadə, katibi isə Şərafəddin Hacı Veysəlzadə idi.

Məktubda partiyanın yaranması, onun məqsəd və vəzifələri barədə belə məlumat verilirdi: ***"Firqəmiz Türkiyədə olduğu kibi, Qafqaziyyədə dəxi və bilxassə Göyçayda bir çox sənə bundan müqəddəm məxfi surətdə təşkil və təsis edilmişdir. Fəqət rus hökumət mətruda müstəbidəsinin dövri-mənhusində ən qaranlıq qorxu və ehtiyat ilə millətin səadəti və vətəninin səlaməti uğrunda (eyni məramnamə möcübünca) sərfi-iqtidar etmiş və meydana çıxacaq bir zaman və bir günü bəkləməkdə idi.***

Cənabi-həqqə həmd və sənalar olsun ki, Nikolay hökuməti inhifiramə uğrayıb zülm və istibdadı şəmsi-hürriyyətə mübtədil olduğu zaman bir pərdə və bir dərəcə sərzəbeyi-zühur olaraq, nəhayət, 20 yanvar 1918 il tarixində ruyi-kafərindən pərdeyi-ixtifai büsbütün kənara atılıb, açıq çalışmağa və fəaliyyət xudapəsəidanəsini meydani-əlniyyəyə qoymağa nail olaraq məsudiyyəti-tamə ilə yaşamaqda və bu surətlə millət və islamiyyətin nicat və səadəti uğrunda çalışaraq bəqədərül-imkan millət və vətənə ariz olan maddi və mənəvi əza və cəfanın dəfi və rəfinə müqtədirat etmiş və edəcəkini təəhhüd edir.

Firqənin qayeyi-amalı isə məramnamənin eyni göstərdiki olub xilafinə olan cüzi, yaxud küllü hər bir hərəkətə firqə mənsubları və məsləkdaşları zidd olub və olmaqdadır".

Proqramın girişində deyilirdi ki, ***dörd ildən bəri bəşəriyyəti ölümə aparan, dünyanı qana boyayan, yaşayış yerlərini viran eləyən nasionalizm və militarizm politikası hərbin əvvəlinə nisbətən bu gün daha qüvvətlidir.*** Proqramda qeyd olunurdu ki, ***gələcəkdə hüququ bəşər vicdana deyil, yenə də qüvvətə istinad edəcəkdir. Bundan sonra hansı millət güclü, zəngin və mədəni bir ordu təşkil edərsə, o millət böyük haqlara, yaxşı müttəfiqlərə malik olacaq və qorxusuz yaşayacaqdır. Zəmanəmizdə bir millətin həyatının üç qolu böyük qüvvət, böyük sərvət və böyük mədəniyyətdir.*** Partiya öz məramı kimi ***"bütün Qafqaz müsəlmanlarının əski ana Vətənimiz olan Türkiyəyə ilhaqı", "dünyadakı bütün türklərin Türkiyəyə qatışması və bir hiss, bir tərbiyə ilə yüksələrək aləmi islama nigahban olması"nı*** təbliğ edirdi. Proqramda daha sonra göstərilirdi: "Əlhasil: Qafqasiyyə İttihad və Tərəqqi firqəsi iman edir və iddia eylər ki: türk ruhu ilə türk qanının layiq olduğu böyük qüvvəti, parlaq mədəniyyəti və tükənməz sərvəti ancaq Türkiyə bayrağı altında bulacaq və əski şərəflərini o bayraqla qucaqlayacaqdır". Firqə ideoloqları türk dilinin "türk aləminin hər yerində böyük firqələr ilə və haman ayrı lisanlar şəklində qonuşulmaqda və yazılmaqda" olduğunu göstərərək bəyan edirdilər ki, "türk aləmini təhlükəyə düşürən və türk birliyini pozan bu ayrılıqları aradan qaldırmaq zəngin və yeknəsək bir türk dili meydana gətirmək üçün hər yerdən ən müqtədir türk alimlərini cəlb edərək İstanbulda bir türk akademiyası təsis etməli və onun dəlaləti ilə ümumi türk aləminin qəbul edə biləcəgi həqiqi ana dilində tazədən bütün təhsil kitablarını yazmalıdır".Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunmasını qarşısında

başlıca məqsəd qoymuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyət orqanları Qafqaz İttihad və Tərəqqi firqəsinin fəaliyyətini dayandırmışdı.

Əd.: Paşayev A., Haqq verilməz, alınar, "Respublika" qəzeti,1990, 22 dekabr.

QAFQAZ KOMİTƏSİ –Türkiyədə yaşayan qafqazlıların yaratdıqları siyasi birlik. Mühacirətdəki azərbaycanlılar təkcə Rusiya türklərinin deyil, Qafqaz millətlərinin nümayəndələri ilə də iş birliyi qurmuşdular. 1915 ildə Şimali Qafqaz, Azərbaycan, Gürcüstan mühacirləri Türkiyədə, "Qafqaz Komitəsi" adlı təşkilat yaratdılar. 1915 ilin dekabrında "Qafqaz Komitəsi"nin İsa paşa, Əziz Məkər və Fuad paşa (Şimali Qafqaz), Səlim bəy Behbudov (Azərbaycan), knyaz Maçabeli və Kamil bəy Toğridzedən (Gürcüstan) ibarət bir heyəti Avropa dövlətlərinə memorandum təqdim etmək üçün Berlinə və Vyanaya getmişdi. Bu sənəddə, "Qafqazın xilas edilməsi və dörd dövlətdən ibarət konfederasiya qurulması üçün" mərkəzi dövlətlərdən "Qafqaz Komitəsi"nə kömək göstərilməsi xahiş olunurdu.

Şimali Qafqaz mühaciri Fuad paşanın sədr olduğu "Qafqaz Komitəsi" Qafqazın müstəqilliyinə çalışır və Rusiyadan ayrıldıqdan sonra onun konfederativ bir siyasi qurum kimi formalaşmasının nəzəri əsaslarını hazırlayırdı. Komitə üzvləri Avropada ictimai rəy formalaşdırmaq yönündə güclü təbliğat aparır, əsərlər, müxtəlif mətbuat orqanlarında məqalələr dərc etdirir, dövlətlərə rəsmi müraciətnamələr göndərir, mühazirələr oxuyurdular.

Rəsmən komitənin üzvü olmayan Əhmədbəy Ağaoğlu və Əli bəy Hüseynzadə də Birinci dünya müharibəsi (1914-18) ərəfəsində neytral İsveçrədə məskunlaşaraq, Qafqazın Rusiya pəncəsindən xilas olması məsələsi ilə bağlı "Avropa dövlətlərinə muhtiralar (nota – *red.*) verib Qafqaz türklərinin həqiqi vəziyyətini anlatmağa çalışırdılar".

Komitənin Qafqazla gizli əlaqəsi var idi. Alman tədqiqatçısı prof.Dr.Ç.Yəşke yazır ki, "azərbaycanlı Səlim Behbud bəy (Behbudov) Bakı və Qarabağ milli təşkilatları ilə gizli münasibət təsisinə müvəffəq oldu və müəyyən siyasi vəzifələr üçün sualtı gəmi ilə gizlincə Qafqaz sahillərinə gedərək, oradan da Azərbaycana keçdi. "Qafqaz Komitəsi"nin fəaliyyəti dövründə Türkiyə ordusuna, bilxassə, Azərbaycandan gizli olaraq könüllülər axmağa başladı".

Birinci dünya müharibəsində (1914-18) Rusiya türkləri Türkiyənin qalib gələcəyini səbrsizliklə gözləyir, imkan daxilində ona yardım etməkdən çəkinmirdilər. "Qafqaz Komitəsi"nin nümayəndələri əlverişli fürsətdən faydalanaraq, Lozanna konfransında (1922-23) Rusiyanın məhkum millətlərinin istiqlaliyyəti məsələsi ilə bağlı uğurlu çıxışlar etdilər: "Bu çıxışlar Rusiya məhkumu türklərin beynəlmiləl ölçüdə və həm də geniş bir Avropa mühafili önündə ilk qüvvətli istiqlal həmlələri idi".

Əd.: Məmmədzadə M., Milli Azərbaycan hərəkatı, B., 1992; Qasımov M., Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər), 3 hissədə, h.1-2, B., 2000; İbrahimli X., Azərbaycan siyasi mühacirəti (1920-1991), B., 1997.

QAFQAZ KONFEDERASİYASI – Qafqaz xalqlarını Rusiya-bolşevik əsarətinə qarşı mübarizədə birləşdirməyə və vahid Qafqaz Konfederasiyası dövləti yaratmağa çalışan siyasi mübarizə cərəyanı. 1918-20 illərdə müstəqil Qafqaz respublikaları bolşevik işğalı nəticəsində süquta uğradıqdan sonra siyasi mühacirətdə olan qafqazlı istiqlal mübarizləri tərəfindən formalaşdırılmışdır. Qafqaz birliyi məsələsi Birinci dünya müharibəsindən (1914-18) əvvəl Türkiyədə yaşayan qafqazlıların yaratdıqları *Qafqaz Komitəsi* dövründən aktual olmuşdur. Bu məsələ Zaqafqaziya seymində, Trabzon konfransında (1918) və "Müsavat" partiyasının ikinci qurultayında (1919) da müzakirə edilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bir çox dövlət xadimləri Qafqaz respublikalarının birliyi və konfederasiya formasında birləşməsi məsələsində fəal mövqe tutmuşlar. Ermənilər Qafqaz Konfederasiyası ideyasının reallaşması məsələsində daim pozuculuq mövqeyi tutmuşlar. Cənubi və Şimali Qafqazın birləşməsi məsələsinə münasibətdə də müəyyən fikir ayrılıqları olmuşdur. Gürcüstan dövlətinin başçıları Şimali Qafqazla ittifaq məsələsinə ehtiyatla yanaşır, dağlı liderlərinin təbliğ etdikləri Qafqaz Konfederasiyası ideyasını isə, ümumiyyətlə, dəstəkləmirdilər. Qafqaz respublikalarının Tiflis konfransında (1920, 9 aprel) Azərbaycan nümayəndə heyətinin (Həsən bəy Ağayev – sədr, O.Kriçinski, F.Vəkilov) təşəbbüsü ilə Qafqaz Cümhuriyyətləri Şurası yaratmaq barədə razılaşma əldə olundu. Bu Şuranın yaradılması haqqında Azərbaycan ədliyyə nazirinin müavini O.Kriçinski tərəfindən 24 maddədən ibarət layihə də hazırlandı. Lakin *Aprel işğalı* (*1920*) onun reallaşdırılmasına imkan vermədi.

Qafqaz respublikalarının süqutundan sonra qafqazlı mühacirlər Qafqaz birliyi ideyasının gerçəkləşməsi üçün yeni təşəbbüslərlə çıxış etməyə başladılar. Onlar Qafqaz Cümhuriyyətlərinin süqutunun bir səbəbini də "Qafqaz birliyi" məsələsinə kifayət qədər əhəmiyyət verilməməsində görürdülər (Ceyhun Hacıbəyli). Qafqazlı mühacirlər Əlimərdan bəy Topçubaşovun təşəbbüsü ilə 1921 il mayın 8-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parisdəki nümayəndəliyinə toplaşaraq, Qafqaz Konfederasiyası fikrini yenidən müzakirə etdilər. İyunun 10-da Qafqaz respublikaları səlahiyyətli təmsilçilərinin Topçubaşovun sədrliyi ilə keçirilən ilk yığıncağında onların ittifaqını yaratmaq qərara alındı və bu barədə Azərbaycan, Şimali Qafqaz, Gürcüstan, Ermənistan nümayəndə heyətləri arasında müştərək müraciət imzalandı. Bununla, mühacirətdə, ilk dəfə olaraq, Qafqaz birliyinin əsası qoyuldu. 1921 il iyulun 7-də Qafqaz respublikaları və Rusiya təmsilçilərinin ilk birgə yığıncağı keçirildi. Mühacirlər Fransa hökumətinə müraciət etdilər. Qafqaz və Rusiya mühacirlərinin vahid antibolşevik cəbhədə birləşməsinə meylli olan Fransa hökuməti 1922 ilin əvvəllərində Qafqaz respublikalarının səlahiyyətli təmsilçilərinə maddi yardım göstərməyi qərara aldı. Yığıncaqda ilk çıxış edən Ə.Topçubaşovun Qafqaz Konfederasiyası ideyasına Türkiyənin də müsbət münasibət bəslədiyini bildirərək bu dövləti müdafiə etməsi və müttəfiq dövlətlərə (İngiltərə, Fransa, Yunanıstan)

tutduğu iradlar Fransa hökuməti və ermənilər tərəfindən narazılıqla qarşılandı. Yığıncaq heç bir razılaşma əldə olunmadan dağılsa da, Ə.Topçubaşov Türkiyə barədə Qərbdəki rəyi dəyişmək və Qafqaz Konfederasiyasının yaradılması yönündə fəaliyyətini davam etdirirdi [bax, həmçinin, *Qafqaz İstiqlal Komitəsi (1927, 1952), "Qafqaz Konfederasiyası Paktı", Qafqaz Konfederasiyası Şurası* məqalələrinə].

Qafqaz Cümhuriyyətləri təmsilçilərinin mühacirətdəki fəaliyyəti ümumi antibolşevik hərəkatının formalaşmasına müəyyən təsir göstərdi. Qafqaz birliyi türküstanlıları və tatarları da analoji birliklər yaratmağa sövq edirdi. Qafqaz birliyi ideyasında Şimali və Cənubi Qafqaz bir-birindən ayrı düşünülmürdü. Sovet dövlətinin Şimali və Cənubi Qafqazı parçalamaq və bir-birinin əleyhinə qaldırmaq siyasətinə qarşı mühacirət dörd Qafqaz Cümhuriyyətinin vahid konfederasiya şəklində birləşməsi ideyasını irəli sürürdü. 20 əsrin birinci yarısında son dərəcə aktual olan Qafqaz Konfederasiyası ideyası mühacirətdə milli azadlıq ideologiyasının, dövlətçilik şüurunun formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Ətr.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.6, B., 2000; İbrahimli X., Azərbaycan siyasi mühacirəti (1920-1991), B., 1997; Göyüşov A., 1917-1920-ci illərdə Şimali Qafqaz dağlılarının azadlıq uğrunda mübarizəsi, B., 2000; Oruclu M., Azərbaycanda və mühacirətdə Müsavat partiyasının fəaliyyəti (1911-1992), B., 2001; Qəndilov S., Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və siyasi mühacirət, "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin aktual problemləri" beynəlxalq elmi sessiyasının materialları, B., 2003.

"QAFQAZ KONFEDERASİYASI PAKTI" – bolşevik işğalından sonra Avropada fəaliyyət göstərən qafqazlı mühacirlərin Qafqaz Konfederasiyası yaratmaq məqsədilə imzaladığı sənəd. 1934 il iyulun 14-də Brüsseldə imzalanmışdır. "Qafqaz Konfederasiyası Paktı" adlanan 14 iyul anlaşmasında Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz Milli Mərkəzləri ***"Bir milltətin tam inkişafının ancaq tam bir istiqlal şərtilə mümkün olacağını, təkmil Qafqaz qüvvələrinin vahid və müştərək sərhədlər daxilində birləşmədən bu məqsədə çatmasının son dərəcə çətin olacağını, Qafqaz millətlərinin xarici siyasət və milli müraciətlərinin müştərək bir tərzdə ifadə edilməsinin zəruriliyini, Qafqaz Cümhuriyyətləri Konfederasiyasının məmləkətin siyasi və iqtisadi birliyindən irəli gələn siyasi bir forma olduğunu"*** nəzərə alaraq, Qafqaz Konfederasiyasının əsaslarını elan etdilər. Sənəddə göstərilirdi ki, Qafqaz Konfederasiyası xaricdə tərkibinə qatılmış Cümhuriyyətlərin adından çıxış edəcək; yaradılacaq Qafqaz Konfederasiyası müştərək gömrük sərhədinə malik olacaq; konfederasiyaya daxil olan Cümhuriyyətlərin xarici siyasəti qurumun səlahiyyətli nümayəndələri tərəfindən birgə həyata keçiriləcək; konfederasiyanın sərhədləri Cümhuriyyətlərin ordularından təşkil edilən və vahid komandanlıq altında fəaliyyət göstərən konfederasiya ordusu tərəfindən müdafiə olunacaq; konfederasiyadaxili mübahisəli məsələlərə ali konfederasiya məhkəməsində baxılacaqdır.

"Qafqaz Konfederasiyası Paktı"nı Azərbaycan adından Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Şimali Qafqaz adından Məmməd Girey Sunc, İbrahim Çulik, Tausultan Şakman, Gürcüstan adından N.Jordaniya, A.Çxenkeli imzalamışdılar.

Əd.: Bax *Qafqaz Konfederasiyası* məqaləsinin ədəbiyyatına.

QAFQAZ KONFEDERASİYASI ŞURASI (QKŞ) – Avropa ölkələrindəki Qafqaz mühacirlərinin müştərək siyasi orqanı. Qafqazlı mühacirlərin 1935 il fevralın 14-dən 23-dək keçirilən konfransının qərarına əsasən yaradılmışdı. Konfrans Qafqaz Konfederasiyası Şurasının yaradıldığını bəyan etdi. Konfransın qəbul etdiyi on bəndlik "Qafqaz məsələsi və Rusiya" adlı sənəddə Şuranın qarşısında Qafqazın gələcək taleyi ilə bağlı bir sıra vəzifələr qoyulurdu.

QKŞ paritet əsaslarla Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz milli təşkilatlarının nümayəndələrindən ibarət idi. Nizamnaməyə uyğun olaraq, Şura müntəzəm toplanmalı, Qafqaza aid bütün siyasi məsələlərlə məşğul olmalı idi. Şurada Azərbaycanın səlahiyyətli nümayəndəsi Azərbaycan Milli Mərkəzinin sədri M.Ə.Rəsulzadə idi. Ermənistan mühacir təşkilatları uzun müddət Şuraya daxil olmadılar. Erməni nümayəndələri "Qafqaz Konfederasiyası Paktı"na yalnız 1940 ildə qoşuldular. Heydər Bammat Qafqaz millətlərinin birinin digəri üzərində hegemonluğunun qeyri-mümkünlüyünü qeyd edir, hamını kənardan yardım istəməməyə çağırırdı. O bildirirdi ki, Qafqazın və Türkiyənin birliyi ortaq mənafe birliyidir; Qafqazın müstəqilliyi Türkiyənin şimal-şərq sərhədlərindən tam rahatlığı deməkdir.

Qafqaz Konfederasiyası ideyası ətrafında fikir ayrılıqları vardı. Bu sahədə müxtəlif qruplaşmalar da meydana gəlmişdi. Nə "Qafqaz Konfederasiyası Paktı"nı imzalayıb, sonra isə QKŞ-ni yaradanlar (M.Ə.Rəsulzadə, N.Jordaniya, S.Əhməd və b.), nə də bu məsələ ilə bağlı müxalifətdə duranlar (X.Xasməmmədov, H.Bammat, Q.Kvinitadze və b.) Qafqaz Konfederasiyasının yaranmasına qarşı çıxmamışlar. Müxalifətdə olanlar Paktı imzalayanları və Şuranı yaradanları Qafqaz Cümhuriyyətlərinin süqutuna qədər bu ideyaya əhəmiyyət verməməkdə ittiham edirdilər. Müxalifət sosial-demokrat N.Jordaniyanın Qafqaz Konfederasiyası Şurasının rəhbərliyində təmsil olunmasından xüsusilə narahat idi. Onu II İnternasionalla əməkdaşlıqda və Türkiyəyə qarşı mənfi münasibətdə təqsirləndirirdilər.

1936 il mayın 24-də "Erməni-Gürcü İttifaqı" yaradıldı və ittifaqın adından erməni və gürcü millətlərinə ünvanlanmış bəyannamə yayıldı. Qafqaz mühacirləri bu separatçılıq addımına kəskin reaksiya verdilər və ittifaqa qarşı bir sıra tənqidi məqalələrlə çıxış etdilər.

Qafqaz Konfederasiyası Şurası 1936 il iyunun 16-da Erməni-Gürcü İttifaqının yaradılması ilə bağlı xüsusi bəyanat verdi və bu addımı pislədi: "Qafqaz Konfederasiyası Şurası Qafqaz millətlərinin vahid bir təşkilatda birləşməsini lüzum bilir ki, QKŞ-nin timsalında da belə bir təşkilat vardır". Bununla belə, "Erməni-Gürcü İttifaqı" yaradıldıqdan sonra Azərbaycan və Şimali Qafqaz mühacirləri tərəfindən də "Azərbaycan-Dağlılar Birliyi" adlanan rəsmi qurum yaradıldı. Birliyin sədri əvvəlcə Xəlil bəy Xasməmmədov, sonralar isə Heydər Bammat oldu. "Azərbaycan–Dağlılar Birliyi"

N.Jordaniyaya müxalif gürcü mühacirlərinin bu birliyə qoşulması ilə nisbətən böyüdü. Bütün Qafqaz Cümhuriyyətlərinin birlikdə təmsil olunmasına can atan H.Bammat, ermənilərdən Zərgəryan qardaşlarını da cəlb etdikdən sonra həqiqi Qafqaz Federasiyasının yarandığını bildirdi. İkinci dünya müharibəsi (1939-45) ərəfəsində H.Bammat Berlində məskunlaşaraq, "Qafqaz" jurnalının nəşrinə nəzarət edirdi. "Qafqaz" jurnalı 1939 il Almaniya–SSRİ paktından sonra dövlətin rəsmi göstərişi ilə bağlandı.

İkinci Dünya müharibəsi dövründə Qafqaz Konfederasiyası Şurasına daxil olan mühacirlər həm ayrı-ayrılıqda, həm də ittifaq halında təmsil etdikləri ölkələrin müstəqilliklərinin tanınması haqqında alman rəsmi dairələri ilə danışıqlar apardılar. 1944 il avqustun 22-də dörd Qafqaz Cümhuriyyətinin təmsilçiləri Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinə nota verdi və Qafqazın konfederativ dövlət halında formalaşdırılması barədə qərar verilməsini tələb etdi. Almaniya bu dövrdə Qafqaz Konfederasiyası Şurasını vahid bir dövlət qurumu kimi tanımadı. Yalnız müharibənin sonuna yaxın, məğlubiyyət qarşısında qaldıqda, Qafqaz Konfederasiya Şurasına daxil olan Cümhuriyyətləri ayrı-ayrılıqda rəsmən tanıdığını bildirdi.

Müharibədən sonra bammatçılar mütəşəkkil təşkilat kimi fəaliyyət göstərə bilmədilər. Birliyin bəzi üzvləri (Əli xan Qantəmir, Fuad Əmircan, N.Şeyxzamanlı və b.) M.Ə.Rəsulzadənin xəttini müdafiə etməyə başladılar.

Əd.: Bax *Qafqaz Konfederasiyası* məqaləsinin ədəbiyyatına.

QAFQAZ KONFRANSI – Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Dağlılar respublikaları nümayəndələrinin 1918-19 illərdə Qafqazda münaqişələri nizama salmaq və əməkdaşlığı inkişaf etdirmək üçün keçirdikləri toplantı. Birinci dünya müharibəsinin (1914–18) sona çatdığı bir şəraitdə qarşıdan gələn sülh konfransında Qafqaz dövlətlərinin ümumi mövqeden çıxış etmələri və aralarındakı problemlərin həlli üçün Gürcüstan tərəfi 1918 il oktyabrın 27-də Azərbaycan, Ermənistan və Dağlılar respublikalarına müraciətlə Qafqaz konfransında iştirak etmək məqsədilə Tiflisə səlahiyyətli nümayəndələr göndərməyi təklif etdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti bu təklifi razılıqla qarşılayaraq, noyabrın 11-də konfransda iştirak üçün Mustafa Vəkilov və Məmməd Yusif Cəfərovdan ibarət nümayəndə heyəti yaratdı. Dağlılar Respublikası Tiflisə V.Cabagiyev və P.Kotsevdən ibarət nümayəndə heyətini göndərdi. Ermənistan isə Gürcüstan və Azərbaycana qarşı ərazi iddiasında olduğu və silahlı qüvvə tətbiq etməklə, işğallara başladığı üçün təklənməkdən qorxaraq, konfransda iştirakdan boyun qaçırdı və öncə Gürcüstanla Borçalı ilə bağlı münaqişəni "həll etməyi", yəni qəzanın bir hissəsinin Ermənistana verilməsini şərt kimi irəli sürdü.

Qafqaz konfransı 1918 il noyabrın 14-də Tiflisdə işə başladı. Ermənistan nümayəndə heyəti iştirak etməliyindən, Gürcüstan nümayəndə heyətinin başçısı Y.Gegeçkorinin təklifi ilə konfrans noyabrın 20-dək təxirə salındı. Sonra elə həmin səbəbdən konfransın açılışı daha 2 dəfə təxirə salındı və onun işə başlaması dekabrda da mümkün olmadı. Ermənistan tərəfi isə Almaniya və Osmanlı imperiyasının müharibədə məğlub olmasını, Bakıya ingilis qoşununun çıxarılmasını özü üçün əlverişli hesab edərək, dekabrın 15-də Gürcüstana qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. Bu münaqişə ingilis hərbi qüvvəsi nümayəndələrinin fəal müdaxiləsindən sonra dekabrın 31-də dayandırıldı. 1919 il yanvarın 9-da Tiflisdə Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan nümayəndələri arasında ikitərəfli danışıqlar başlandı. Azərbaycan–Gürcüstan danışıqlarında Qafqaz konfransına hazırlıq üçün 4 bölmə – siyasi məsələlər, maliyyə məsələləri, dəmir yolu və poçt-teleqraf, gömrük və ticarət məsələləri üzrə – yaradılması qərara alındı. Bu məsələlər üzrə bölmələrdə iş aparılması və müvafiq nəticə əldə edildikdən sonra, konfransın rəsmi müzakirəsinə çıxarılması nəzərdə tutulurdu.

Qafqaza ingilis qüvvələrinin yeridilməsi ilə yaranan qeyri-müəyyənlik, Qafqaz respublikaları arasında qarşılıqlı etimadsızlığın güclü olması kimi amillər bu sahədə işlərin başlanmasına mane olurdu. Bununla belə, Qafqaz respublikaları arasında normal əlaqələr yaradılması həyati zərurət idi. Ona görə də, 1919 il fevralın 22-də Gürcüstan xarici işlər naziri qonşu ölkələr arasında dəmir yolu hərəkətinin tənzimlənməsi, poçt-teleqraf rabitəsi, gömrük, maliyyə və mal mübadiləsi məsələlərinin müzakirəsi üçün konfrans keçirilməsi təklifi ilə Azərbaycan, Ermənistan və Dağlılar respublikalarına müraciət etdi. Azərbaycan Hökuməti konfransda iştiraka razılıq verdi və gündəliyə siyasi xarakterli məsələlərin: beynəlxalq sülh konfransında birgə iştirak və Qafqaz respublikalarının müstəqilliyinin müdafiəsi sahəsində əməkdaşlıq, sərhəd-ərazi mübahisələrinin sazişlər yolu ilə həlli, bu mümkün olmadıqda, arbitraj vasitəsilə nizama salınması məsələlərinin müzakirəsini də təklif etdi. Gürcü və erməni tərəfləri bu təklifi qəbul etdikdən sonra, konfransın işinə əməli hazırlığa başlandı.

1919 il aprelin 11-də Qafqaz konfransı rəyasət heyəti adından Qazax, Naxçıvan və Qarabağda davam edən qanlı toqquşmaların dərhal dayandırılması üçün Azərbaycan və Ermənistan hökumətlərinə müraciət edildi. Elə həmin gün Azərbaycan tərəfi konfransın işinin sakit şəraitdə keçməsi və səmərəli işləməsi üçün Qafqazdakı bütün millətlərarası toqquşmaların dərhal dayandırılması məsələsinin müzakirə edilməsinə razı olduğunu bildirdi.

Aprelin 18-də Azərbaycan Hökuməti Qafqaz konfransında iştirak etmək üçün aşağıdakı tərkibdə nümayəndə heyətini təsdiq etdi: Parlamentin üzvü Fətəli xan Xoyski (sədr), xarici işlər naziri Məmməd Yusif Cəfərov və parlamentin üzvü Məhəmməd Əmin Rəsulzadə.

Qafqaz konfransı 1919 il aprelin 27-də Tiflisdə işə başladı. Konfransın işində Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan nümayəndə heyətləri iştirak edirdi. Həmin vaxt Dağlılar Respublikası Denikin ordusunun hücumuna məruz qaldığı və ərazisinin əsas hissəsini itirdiyi üçün bu konfransa

nümayəndəlik göndərə bilməmişdi. Konfransı Gürcüstan Respublikasının xarici işlər naziri Y.Gegeçkori açaraq bildirdi ki, Qafqaz xalqlarının həyati mənafeyi müstəqillikləri üçün gələcəkdə yarana biləcək bütün təhlükələrə qarşı onların birləşməsini tələb edir. Bu istiqamətdə ilk addım siyasi və iqtisadi ittifaq yaramaq, vahid cəbhə təşkil etməkdir. Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı Fətəli xan Xoyski və Ermənistan nümayəndə heyətinin başçısı, xarici işlər naziri S.Tiqranyan öz hökumətləri adından bildirdilər ki, *Qafqaz xalqları birləşməlidirlər və yalnız bu halda birgə*, razılıq əsasında yaşamaq mümkündür.

Konfransın rəyasət heyətinin iclasında Fətəli xan Xoyskinin təklifinə əsasən, Qafqaz dövlətləri arasında münasibətlərin bütün sahələrdə nizama salınması üçün ərazi-sərhəd mübahisələrinin həlli prinsipləri və yollarının müəyyən edilməsi; dəmir yolu, poçt və teleqraf əlaqələrinin nizamlanması; ticarət, gömrük və maliyyə məsələləri; siyasi məsələlər (müstəqilliklərin qarşılıqlı tanınması, xarici təcavüzün qarşısının alınması, vətəndaşlıq məsələləri); məhkəmə-hüquq məsələləri (cinayətkarların verilməsi, dövlətlərə qarşı iddialar qaldırılması); qaçqınlar və köçəri əhali üzrə komissiyalar yaradılması qərara alındı. May ayı ərzində konfransın işi bu komissiyalarda davam etdirildi.

Qafqaz konfransında ərazi-sərhəd məsələsinin müzakirəsi və həlli yollarının müəyyən edilməsi onun ən böyük uğuru oldu. Uzun mübahisələrdən sonra aşağıdakı qərar qəbul edildi: Qafqaz dövlətlərinin sərhədlərinin müəyyən edilməsində yalnız respublikalar arasında qarışıq əhaliyə malik bölgələr haqqında mübahisəli məsələlər müzakirə obyekti ola bilər; respublikalar mübahisəli ərazilərlə bağlı öz aralarında razılığa gələ bilmədikdə bu mübahisələr arbitraj yolu ilə həll olunur. Konfransda, həmçinin, birgə bon buraxılmasına, köçəri əhalinin hərəkət qaydalarına, iqtisadi əməkdaşlığa dair də mühüm razılaşmalar əldə edildi.

1919 ilin yazında regionda vəziyyətin kəskin dəyişməsi, Denikin ordusunun Dağlılar Respublikasını işğal etməsi və sürətlə cənuba doğru irəliləməsi, Azərbaycan və Gürcüstan üçün ciddi təhlükə yaratması konfransın işində gərginliyə səbəb oldu. Ermənistan nümayəndəliyinin Denikin ordusunun Dağıstanı işğal etməsinə və Cənubi Qafqaza qarşı təcavüzkar hərəkətlərinə reaksiya verməməsi Denikinlə Ermənistan arasında gizli razılaşma bağlanması haqqında haqlı şübhələr doğurdu. Belə bir şəraitdə Qafqaz konfransının digər iştirakçıları: Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndəlikləri 1919 il iyunun 9-da keçirdikləri iclasda Denikin ordusunun Şimali Qafqazdakı işğallarını kəskin şəkildə pislədilər və Azərbaycan tərəfinin təklifi ilə Qafqazın müstəqilliyinin məhvinə yönəlmiş təcavüzün qarşısını almaq tədbirlərini müzakirə etdilər. Danışıqlar nəticəsində 1919 il iyunun 16-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Gürcüstan Respublikası arasında hərbi-müdafiə sazişi imzalandı. Sazişin 10-cu paraqrafı Ermənistanın 2 həftə ərzində ona qoşulmasına imkan verirdi. Lakin Ermənistan Respublikası bundan imtina edərək, Azərbaycana qarşı düşmənçilik hərəkətlərini gücləndirdi, beləliklə, Qafqaz konfransı qərarlarının bütün region miqyasında həyata keçməsinə mane oldu.

Əd.: Nəsibzadə N., Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920), B., 1996; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы), Б., 1998.

QAFQAZ QIRMIZI ORDUSUNUN HƏRBİ İNQİLAB KOMİTƏSİ – Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra Qafqazda *qalmış rus ordusunun parçalanmasının qarşısını almaq* və onun bu regionda bolşevizmin dayağına çevrilməsini təmin etmək məqsədilə bolşeviklərin rəhbərliyi ilə təşkil edilmiş hərbi-siyasi qurum. Bu qurum Qafqaz ordusunun 1917 il dekabrın 10-dan 23-dək Tiflisdə çağırılmış ikinci diyar qurultayından sonra meydana gəlmişdi. Həmin qurultayın çağırılmasından da məqsəd ordunun siyasiləşməsinə, onun bolşevizmin xidmətinə cəlb olunmasına, region xalqlarının milli azadlıq hərəkatına qarşı istifadə edilməsinə nail olmaq idi. Bolşeviklər məqsədlərinə yetişmək üçün ciddi hazırlıq işləri apardılar, yerli xalqların milli azadlıq hərəkatının qarşısını almaq üçün əsgərlər arasında şovinizm təbliğatını gücləndirdilər. 1917 il noyabrın 30-da RSDF(b)P Qafqaz Diyar Komitəsi qurultayla bağlı Qafqaz ordusunun əsgərlərinə müraciət edərək, onları bolşevik nümayəndələrinə səs verməyə çağırdı.

Nəticədə, Qafqaz ordusunun 2-ci diyar qurultayının nümayəndələri arasında bolşeviklər və bolşevikpərəstlər üstünlük təşkil etdilər. Onların sayı 160-a yaxın idi. Bu nümayəndələrin üstünlüyü ilə qəbul edilmiş qərarda Zaqafqaziya komissarlığının yaradılması pislənilir, çağırılacaq Müəssislər məclisinin qərarlarının bolşevikpərəst olmayacağı halda, onların boykot ediləcəyi bildirilirdi.

Qafqaz ordusunun diyar şurasına seçkilər də bolşeviklərin azacıq üstünlüyü ilə başa çatdı. Diyar şurasının 100 üzvündən 52-si bolşevik meylli, 48 nəfəri isə bolşevizmə əks olan və daha çox regionun milli azadlıq hərəkatı tərəfindən müdafiə olunan nümayəndələr idi. Zaqafqaziya komissarlığı tərəfindən dəstəklənən qeyri-bolşevik üzvlər özlərini Qafqaz ordusunun səlahiyyətli diyar şurası elan etdilər və öz fəaliyyətlərini Tiflisdə quracaqlarını bildirdilər. Özlərini Qafqaz ordusu diyar şurasının təmsilçiləri hesab edən bolşevik üzvlər iclas çağıraraq diyar şurası icraiyyə orqanının Qafqaz ordusunun hərbi inqilab komitəsinin yaradıldığını bildirdilər. Q.Korqanovun sədr seçildiyi bu komitə Tiflisdə bolşeviklərin xeyrinə fəaliyyət göstərmək mümkün olmadığından Bakıya köçdü və burada kök saldı.

S.Şaumyanın və onun ətrafına toplaşmış milliyyətcə erməni olan bolşeviklərin güclü təsirə malik olduğu hərbi-inqilabi komitə həm Bakıdakı hərbi qüvvələr, həm də Türkiyə cəbhəsindən qayıdan hərbi hissələr (onların da əksəriyyəti erməni əsgər və zabitləri idi) arasında iş apararaq, onların böyük bir qismini öz tərəfinə çəkə bildi. Hərbi-inqilabi komitənin təsiri altında olan hərbi qüvvələr ermənidaşnak silahlı dəstələri ilə birləşərək, 1918 ilin martında Bakıda türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımları törədilməsində, şəhərdə hakimiyyətin ələ keçirilməsində, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini devirmək üçün Gəncəyə hücumun təşkilində fəal iştirak etdilər. Komitə Bakı Sovetinin süqutuna qədər (1918, 31 iyul) fəaliyyət göstərdi.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Большевики в борьбе за победу социалистический революции в Азербайджане. Документы и материалы. 1917-1918 гг., Б., 1957; Токаржевский Е.А., Из истории иностранной интервенции и гражданский войны в Азербайджане, Б., 1957; Кадишев А.Б., Интервенция и гражданская война в Закавказье, М., 1960.

QAFQAZ MÜSƏLMAN MÜƏLLİMLƏRİNİN BİRİNCİ QURULTAYI – Qafqaz müsəlman müəllimlərinin problemlərini araşdırmaq məqsədilə toplanmış məclis. Bəzən Azərbaycan müəllimlərinin qurultayı adlandırılır. 1906 ilin mayında "Nicat" maarif cəmiyyətinin qiraətxanasında keçirilən yığıncaqda avqustda müəllimlərin qurultayının çağırılması qərara alınmış və Həsən bəy Zərdabi (Məlikov), Fərhad Ağazadə, Nəriman Nərimanov, Ə.Cəfərzadə, A.Əfəndiyev, H.Mahmudbəyov, H.M.Hacıbabəbəyov və M.Y.Əfəndiyevdən ibarət komissiya təşkil edilmişdi. Təsis komissiyasının sədri N.Nərimanov idi. Hazırlıq dövründə bir çox vətənpərvər Azərbaycan ziyalıları mətbuatda qurultayın qarşısında duran vəzifələri ətraflı şərh edirdilər. Təsis komissiyası maydan qurultay açılanadək N.Nərimanovun sədrliyi ilə 11 iclas keçirmişdi. Komissiyanın üzvləri ayrı-ayrı şəhərlərə gedərək, qurultayın çağırılması və keçirilməsi ilə bağlı məsələləri həll edirdilər. 1906 il avqustun 15-də 2-ci şəhər məktəbində işə başlayan qurultayı giriş sözü ilə N.Nərimanov açdı. H.Zərdabi sədr, N.Nərimanov onun müavini, F.Ağazadə katib seçildilər. Qurultayda 100-dən artıq nümayəndə iştirak edirdi. Müəllimlərdən başqa, təlim-tərbiyə ilə maraqlananlar və yerli mətbuat nümayəndələri də dəvət olunmuşdular. Avqustun 15-dən 28-nə qədər davam edən qurultayda ibtidai və orta rus-tatar məktəblərində ana dilinin icbari fənn kimi tədrisi, yeni dərs proqramının tərtibi, vahid dərs metodunun hazırlanması, kənd müəllimlərinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, Qori müəllimlər seminariyası Azərbaycan şöbəsinin Azərbaycan şəhərlərindən birinə köçürülməsi və qadın təhsilinin inkişafı məsələləri müzakirə edilmişdir. Müzakirə edilən məsələlərdən biri də ana dili proqramının təsdiqi və uşaqların orta məktəblərə az daxil olmalarının səbəblərini müəyyənləşdirmək idi. O zaman mərkəzi maarif müfəttişliyinin əmri ilə müəllimlər azərbaycanlı uşaqlara "lal metod"la dərs deməli idilər. Bu üsulla dərs demək müəllimlər üçün çətinlik törətdiyi kimi, onların nüfuzdan düşməsinə səbəb olurdu. Qurultayda qabaqcıl müəllimlər bu "üsulun" ləğvini tələb edirdilər. Bu zəmində baş vermiş ixtilaf uzun illər müxtəlif söz-söhbətlərə səbəb olmuşdur. Qurultay nümayəndələri ana dilinin müstəqil fənn kimi keçilməsi barədə sərəncam verilməsi üçün avqustun 21-də qərar qəbul etdilər. Qurultayın sədri H.Zərdabinin Qafqaz canişininə ünvanlanan teleqramında "Qurultay ədalətli sərəncam vermənizi xahiş edir" yazmasına N.Nərimanov "Qurultay xahiş yox, tələb edir!", – deyə etiraz etmişdi. Bu məsələdə nümayəndələr iki dəstəyə bölünmüşdü. Təklifləri səsə qoyarkən Nərimanovun təklifi keçmişdi. Bu əhvalatdan xəbər tutan Hacı Zeynalabdin Tağıyev avqustun 22-də qurultaya gəlmiş, Qafqaz canişininə göndəriləcək teleqram üstündə N.Nərimanovla onun arasında münaqişə baş vermişdi. H.Z.Tağıyev qurultay nümayəndələrindən qərarı dəyişdirməyi xahiş etmişdi. Belə olduqda, N.Nərimanov qurultay qarşısında çıxış edərək, H.Z.Tağıyevin təqaüdündən imtina etdiyini bildirmişdir: "Başqalarının nəinki açıq danışdığı, hətta çar istibdadına qarşı azadlıq yolunda öz qanlarını tökdükləri bir zamanda, mən heç kəsə ixtiyar verməmişəm və imkan vermərəm ki, mənfur qızılın gücü ilə məni susdursun". Onun çıxışı nümayəndələr tərəfindən alqışlarla qarşılanmışdı.

Erməni-müsəlman qırğınlarının qarşısını almaq məqsədilə qurultay erməni müəllimlərinə müraciət qəbul etmişdi.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Süleymanov M.F., Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim, B., 1987; Əhmədov H.M., Nəriman Nərimanov (həyatı, fəaliyyəti, pedaqoji və tibbi fikirləri), B., 2004.

QAFQAZ MÜSƏLMAN SÜVARİ DİVİZİYASI – Birinci dünya müharibəsi (1914-18) dövründə Qafqazın yerli müsəlman əhalisindən təşkil edilmiş süvari diviziya. Bax *"Dikaya diviziya"*.

QAFQAZ MÜSƏLMANLARININ QURULTAYI – Rusiyada Fevral inqilabının (1917) qələbəsindən sonra Qafqaz müsəlmanlarının Bakıda keçirilmiş ali məclisi (1917, 15-20 aprel). Qurultayın təşkilində və keçirilməsində *Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatlarının Müvəqqəti Komitəsi* həlledici rol oynamışdır. Qafqaz müsəlmanlarının siyasi və milli-mədəni amallarını açıq ifadə etmək məqsədilə keçirilən qurultayda Azərbaycan siyasi qüvvələrinin bütün dairələri təmsil olunmuşdu. Qurultayda müxtəlif ictimai təşkilatlardan 300-dən artıq nümayəndə iştirak edirdi. Qurultayın katibliyinə Əlimərdan bəy Topçubaşov, Nəriman Nərimanov, İbrahim bəy Heydərov, Nəsib bəy Yusifbəyli, Fətəli xan Xoyski, İslam bəy Qəbulov, M.Axundov, Mustafa Mahmudov, Həsən bəy Ağayev və Mir Yaqub Mehdiyev seçildilər.

Qurultayın sədri seçilən Ə.Topçubaşov açılış mərasimində Qafqazın bütün xalqlarını ümumi vətənin rifahı naminə həmrəyliyə çağırdı. Bakı İctimai Təşkilatları Şurası İcraiyyə Komitəsinin sədri V.İ.Frolov, Bakı şəhər rəisi Y.N.Smirnov, qubernator P.F.*İlyuşkin, polyak təşkilatlarından* S.A.Vonsoviç, yəhudi icması adından M.Y.Şor çıxış edərək, azad Rusiyanın bütün xalqlarının həmrəyliyi fikrini müdafiə etdilər.

Qurultaydakı məruzələri sistemləşdirmək, həmçinin siyasi, təşkilati, dini, məktəb işləri üzrə və milli fond yaradılması məqsədilə beş komissiya təşkil olundu. Qurultayda müzakirə olunan əsas məsələlərdən biri Rusiyanın gələcək siyasi quruluşu və əsarətdə olan xalqların hüquqlarına aid idi. Bu barədə məruzə edən M.Ə.Rəsulzadə bildirdi ki, Rusiya kimi geniş əraziyə malik, çoxmillətli dövlətdə hakimiyyətin mərkəzləşdirilməsi xalqların azad birgə yaşayışı baxımından məqbul deyildir. Məruzənin əsasında milli müqəddəratın azad surətdə təyin olunması hüququ dayanırdı.

Qurultayda islamçı və sosialist yönümlü qüvvələrin nümayəndələri, o cümlədən bolşeviklər ərazi muxtariyyəti ideyasına qarşı çıxdılar. İslamçılar ərazi muxtariyyəti tərəfdarlarını Rusiyanın müsəlman xalqlarının birliyini, sosialist yönümlü qüvvələr, o cümlədən boşeviklər isə inqilabi hərəkatı parçalamaqda günahlandırırdılar. Üzun sürən müzakirələrdən sonra qurultay M.Ə.Rəsulzadənin məruzəsi üzrə qətnamə qəbul etdi. Qətnamədə deyilirdi: ***"Federativ əsaslarla demokratik respublika qurulması Rusiya dövlət quruluşunun müsəlman xalqlarının mənafeyini təmin edən ən yaxşı forma kimi tanınsın".***

Qurultay Müvəqqəti hökumətə, müharibəyə və Rusiyanın digər xalqlarına münasibət məsələlərini də müzakirə etdi. Müvəqqəti hökumətin 1917 il 6 mart tarixli qətnaməsində bəyan olunan prinsipləri müdafiə etdiyini bildirdi. Müharibəyə münasibət məsələsinə dair qərarda Rusiya demokratlarının müharibəni ilhaqsız və təzminatsız sülhlə qurtarmaq tələbinə qoşulmaq nəzərdə tutulur, həmçinin, ümumi demokratik ideallarin birgə həyata keçirilməsi üçün Rusiyanın bütün digər xalqları ilə yaxınlaşmağın vacibliyi qeyd edilirdi.

Qurultayda qadınların vəziyyətinə dair məsələ də müzakirə olundu. Siyasi komissiyanın qətnaməsində müsəlman qadınlarına kişilərlə bərabər hüquqlar verilməsinin zəruriliyi bəyan edilirdi. Fəhlə və torpaq haqqında məsələlər qurultayın gündəliyinə daxil edilsə də, bu məsələlərə dair qətnamə qəbul olunmadı, onların həlli Müəssislər məclisi çağırılanadək təxirə salındı.

Qurultayın 4-6-cı iclaslarında din və məktəb işləri üzrə komissiyaların məruzələri müzakirə edildi. M.Ə.Əfəndiyevin təhsil məsələsinə dair məruzəsi üzrə qəbul olunmuş ***"Türk dilində ümumi, məcburi və pulsuz təhsilin zəruriliyi haqqında"*** qətnamədə türk dilində müəllim seminariyalarının, universitetin açılması nəzərdə tutulurdu. Qurultay M.C.Yusifzadənin dini işlər üzrə ayrıca məruzəsini dinlədi. Məruzədə dini sahədə əsas qaydalar müəyyənləşdirilir, ***şiə və sünni dini idarələrinin vahid orqanda birləşdirilməsi, vahid dini təhsil müəssisələrinin yaradılması*** təklif edilirdi. Qurultayda ***sünni və şiə məzhəblərinə parçalanmaya son qoymaq haqqında qərar qəbul olundu.***

Qurultay müsəlman komitələrinin, onların rəhbər orqanlarının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. İki mərkəzi, bir xüsusi büro yaradıldı. Vladiqafqazda yerləşən birinci büro Şimali Qafqaz, Bakıda yerləşən ikincisi isə Cənubi Qafqaz üçün idi. Tiflisdə yerləşəcək üçüncü büro birinci və ikinci büroların işini əlaqələndirməli idi. Müvafiq olaraq şəhər, quberniya, vilayət, qəza, sahə və rayon komitələrinin yaradılması nəzərdə tutulurdu. Milli fondun yaradılması haqqında qərar qəbul edilən gün fonda artıq xeyli məbləğdə pul daxil olmuşdu. H.Z.Tağıyev milli fonda 50 min manat ianə vermişdi.

Qafqaz müsəlmanlarının qurultayı Rusiya müsəlmanlarının siyasi həyatında mühüm rol oynadı, onların milli hərəkatının gücləndirilməsi yollarını müəyyənləşdirdi. Qafqaz müsəlmanlarının Bakı qurultayında irəli sürülən prinsiplər sonralar Azərbaycan milli partiyaları və siyasətçilərinin fəaliyyətinin əsasında durdu.

Ədb.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c. 5, B., 2001; Məmmədzadə M.B., Milli Azərbaycan hərəkatı, B., 1992; Məmmədov X., Azərbaycan milli hərəkatı (1875-1917-ci illər), B., 1996; Süleymanova S., Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkat (XIX yüzilliyin sonu – XX yüzilliyin əvvəlləri), B., 1999; Oruclu M., Azərbaycanda və mühacirətdə Müsavat partiyasının fəaliyyəti (1911-1992), B., 2001; Гасанов Г., Комитет Бакинских мусульманских организаций, "Tarix və onun problemləri", B., 2003, №2.

QAFQAZ ORDUSU – *Qafqaz cəbhəsi* tərkibində İrandakı rus qoşunları ilə birlikdə hərbi əməliyyat keçirən qoşun birləşməsi. 1917 ilin aprel-dekabr aylarında onun tərkibinə 1-ci, 4-cü, 5-ci və 6-cı Qafqaz ordusu korpusları, 2-ci Türküstan ordu korpusu, 2 möhkəmləndirilmiş mövqe (Ərzurum və Trabzon) və b. hissələr daxil idi. Sayı 426486 nəfər (14 mart), daha sonra 767238 nəfər (7 noyabr) olmuşdur. Qərargahı Ərzurumda yerləşirdi. Cəbhə xətti Türkiyənin ərazisindən keçir, Cənubi Qafqaz ordusunun arxa cəbhəsinin bir hissəsini təşkil edirdi.

Qafqaz ordusunun arxa cəbhəsində ermənilərin rəhbərlik etdiyi bolşevik qrupları fəaliyyət göstərirdi. P.A.Caparidze və Q.N.Korqanov da burada iş aparırdılar. Ordunun ermənilərin üstünlük təşkil etdiyi bəzi hissələri Bakıda S.Şaumyanın təşkilatçılığı və göstərişi ilə azərbaycanlılara qarşı soyqırımında fəal iştirak etmişdi.

Fevral inqilabından (1917) sonra baş verən hadisələr (iyun hücumu, iyul hadisələri, kornilovçuluq) Qafqaz ordusunda da özünü göstərmişdi. Ordu komandanlığı milli birləşmələr yaradılmasını həvəsləndirirdi. Bolşevik əhvali-ruhiyyəli hərbi hissələr sovet hakimiyyəti tərəfinə keçmişdilər. Zaqafqaziya komissarlığı və Qafqaz cəbhəsi komandanlığı cəbhədən qayıdan hissələrin tərksilah edilməsini qərara almışdı (bax *Şamxor hadisəsi*). 1918 ilin fevralında Qafqaz ordusu buraxıldı. Qafqaz cəbhəsində yalnız milli birləşmələr və Zaqafqaziya komissarlığının hakimiyyətini tanıyan hərbi hissələr qalmışdı.

Ədb.: Bax *Qafqaz cəbhəsi* məqaləsinin ədəbiyyatına

QAFQAZDA SLAVYAN-RUS CƏMİYYƏTİ ŞURASI – 1918 ilin martında yaranmışdı. Üzvləri K.N.Lizqar, M.N.Vinoqradov, E.P. Şmerlinq, A.İ.Spitalski, V.İ.Sokolov, İ.N.Protasyev, N.A.Vaykov, O.Vasili Kravçenko, İ.P.Zalayev, D.S.Saxnovski, V.A.Piquzov, V.İ.Dedukov və b. olmuşlar. Şuranın 27 noyabr tarixli iclasında aşağıdakı tezislər qəbul edilmişdi: Qafqazda Slavyan-rus cəmiyyəti slavyan, o cümlədən rus mənşəli vətəndaşların əlaqələrinin və bütün milli təşkilatlarla əməkdaşlığının möhkəmləndirilməsini qarşısına başlıca məqsəd qoyur; xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipi əsasında Rusiyanın 1914 ildə müharibə elan edilənə qədərki sərhədləri hüdudunda bütövlüyü ideyası onun fəaliyyətinin əsasını təşkil edir; dövlətin bütövlüyü və müstəqilliyi əleyhinə çevrilmiş hər hansı hərəkət yolverilməzdir və hər vasitə ilə qarşısı alınmalıdır; buna görə də Slavyan-rus cəmiyyəti hökuməti dəstəkləmək üçün hər cür tədbirlər görməyi zəruri sayır; dövləti gücləndirmək üçün yerli hərbi qüvvələrin yaradılması vacibdir; Ümumrusiya Müəssislər məclisi Rusiya dövlətinin idarə formasını müəyyən edənə qədər yerlərdə mülki hakimiyyət həmin ərazidə yaşayan əhalinin nümayəndələrindən ibarət özünüidarə hökumətinə məxsusdur; Hökumətin ilk vəzifəsi ölkədə qayda-qanun yaradılması və anarxiyanın aradan qaldırılmasıdır; Hökumət torpaqsız və aztorpaqlı kəndlilərə qayğı ilə yanaşmalıdır; əhalinin kənd təsərrüfatı ehtiyaclarına və sənayenin, məhsuldar qüvvələrin inkişafına qayğı ilə yanaşılmalıdır; əhalinin maariflənməsi və mədəniyyətinin inkişafı sahəsində tədbirlər görülməlidir.

QAFUR RƏŞAD, Qafur Ələkbər oğlu Mirzəzadə (6.5.1884, Şamaxı – 26.11.1943, Bakı) – maarif xadimi, naşir-mühərrir, publisist, tərcüməçi, coğrafiyaşünas. Şamaxıda mollaxanada (1890-94), şəhər məktəbində (1894-1901), Bakıda Ali Pedaqoji İnstitutda (1923-27) təhsil almışdır. Bakıda III Aleksandr kişi gimnaziyasındakı xüsusi komissiya qarşısında imtahan verib (1901) Azərbaycan dili müəllimi vəsiqəsi almışdır. Şamaxı qəzasının Lahıc kənd ibtidai məktəbində (1902-07), Bakıda "Nəşri-maarif"cəmiyyətinin müəllim hazırlığı kursunda (1907-09), şəhər "Rus-müsəlman" məktəbində (1909-17) müəllim işləmişdir. 1917 ildə Bakı şəhəri 2-ci realnı məktəbinin milli sinfində dərs deməyə dəvət olunmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalq məktəbləri direktorunun əmri ilə "milli fənləri" tədris etmək üçün 2-ci realnı məktəbə təyinat almışdır. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan Dövlət Universitetində (ADU), Zaqafqaziya Pambıqçılıq İnstitutunda, Sənaye Akademiyasında, Sənaye İnstitutunda, Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunda işləmişdir. Qafur Rəşad 20 əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai və mədəni həyatında fəal iştirak etmiş, dövri mətbuatda müxtəlif sosial problemlərə dair publisist məqalələrlə çıxış etmişdir. 1908 ildə "Ayineyi-millət" ("Oyanınız, qardaşlar") kitabını nəşr etdirmişdir. Siyasi süstlüyün, mütiliyin tənqidi, milli dirçəlişə çağırış əsərin əsas ideyasını təşkil edir, maarifçilik əsarətdən qurtuluş vasitəsi hesab olunurdu. Milli məktəblərin müasir dərsliklərlə təmin olunması sahəsində Qafur Rəşadın xidmətləri böyükdür. İlk coğrafiya dərsliklərinin yaradıcısı olan Qafur Rəşad 1909-43 illərdə "Qafqaz coğrafiyası" (1910), "Ümumi coğrafiya" (1923), "İbtidai coğrafiya" (1922), "Coğrafiya terminləri lüğəti" (1923), "SSRİ-nin iqtisadi coğrafiyası" (1941), "Xəritə üzərində əməli iş" (1943) və s. adlar altında 18 dərslik və vəsait yazıb, nəşr etdirmişdir. "Rəhbəri-sərf" (Məmmədsadıq Axundovla birgə, 1910), "Rəhbəri-hesab" (Əbdürrəhman Tofiq Əfəndizadə ilə birgə, 1910) dərslikləri uzun illər məktəblərdə tədris olunmuşdur. Milli uşaq ədəbiyyatının inkişafında Qafur Rəşadın rolu daha böyükdür. O, Azərbaycanda "Məktəb" adlı sayca ikinci uşaq jurnalının (1911–20) və uşaqlara məxsus ədəbiyyat nəşr edən eyni adlı birinci mətbəənin təsisçisidir (Əbdürrəhman Əfəndizadə ilə birgə). Cümhuriyyət dövründə nəşr olunmuş "Məktəb" uşaqların milli müstəqillik və dövlətçiltk ruhunda tərbiyəsində müsbət rol oynamışdır. Pedaqoq-yazıçıları jurnalın ətrafına toplamış, orijinal şer və hekayələrdən, müxtəlif dillərdən edilən tərcümələrdən, elmi-kütləvi məqalələrdən ibarət zəngin uşaq ədəbiyyatı xəzinəsi yaratmış, yeni yazıçı nəslinin yetişməsi işində böyük xidmət göstərmişdir.

Tərcümə sahəsində də çalışmış, L.N.Tolstoyun "İnsana çoxmu torpaq lazımdır?", "Baha oturur", "Barmaq boyda uşaq", "Çəməndə tülkü ilə qurd və yeddi yaşar", "Dövlətli sərçə və dişli siçan", "Bir-birinə məhəbbət ediniz" və P.N.Polevoyun "İki yol, iki yoldaş" əsərlərini təbdil və tərcümə etmiş, kitab halında buraxdırmışdır.

Əsəri: Ayineyi-millət, B., 1992.

Ədb.: Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatı (XIX-XX əsrlər). Tərtib edənlər: X.Məmmədov, A.Həsənov, B., 2002; Məmmədov Ə., Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı, B., 1977; Yüzbaşov R., Məşhur coğrafiyaşünas Qafur Rəşad Mirzəzadə, B., 1968; Namazov Q., Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı, B., 1984.

QANTƏMİR Əlixan (? – ?) – *Şimali Qafqaz Dağlı Xalqları İttifaqı Respublikasının* (Dağlı Respublikası) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində diplomatik nümayəndəsi. Ə.Qantəmir 1917 ildən Şimali Qafqazda dağlı xalqların azadlıq mübarizəsinin fəal iştirakçısı idi. O, 1918 ilin martında dağlı xalqların Zaqafqaziya seymi ilə danışıq aparmaq üçün Tiflisə göndərdiyi nümayəndə heyətinin üzvü olmuş, dağlı nümayəndə heyətinin tərkibində Trabzon və Batum konfranslarında iştirak etmişdir.

1918 il mayın 11-də Şimali Qafqaz Dağlı Xalqları İttifaqı Respublikası yaradılması haqqında bəyannamə elan edildikdən sonra, Osmanlı dövləti ilə yanaşı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti də ona hərtərəfli yardım göstərdi. Azərbaycan Hökuməti Dağlı hökuməti ilə sıx siyasi, iqtisadi və hərbi əməkdaşlıq xətti yeridir, eyni zamanda, hər iki respublika sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsini zəruri sayırdı. Azərbaycan tərəfi bu məqsədlə müştərək komissiya yaradılmasını təklif etmişdi. Dağlı Respublikası ilə Azərbaycan arasında normal əlaqələrin qurulmasında Ə.Qantəmir mühüm rol oynadı. 1918 ilin oktyabrında Dağlı Respublikası hökumətinin Azərbaycanda diplomatik nümayəndəsi təyin olunan Ə.Qantəmir Dağlı Respublikası ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında iqtisadi, maliyyə və digər sahələr üzrə müqavilə və sazişlər bağlanmasında iştirak etmişdir.

Dağlı Respublikası 1919 il mayın sonunda Denikin ordusu tərəfindən işğal olunduqdan sonra da Ə.Qantəmir öz hökumətinin nümayəndəsi kimi fəaliyyətini davam etdirmiş, Cənubi Qafqaz respublikalarının 1919 ilin may və iyununda maliyyə-iqtisadi, hərbi-siyasi məsələlər üzrə Tiflisdə keçirdikləri konfransda onu təmsil etmişdir.

Ədb.: Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы), Б., 1998; Göyüşov A., 1917-1920-ci illərdə Şimali Qafqaz dağlılarının azadlıq uğrunda mübarizəsi, B., 2000.

QANTƏMİR, Qafur Sədrəddin oğlu Əfəndiyev (1888, Göyçay qəzası, Potu k. – 1944, Orta Asiya) – maarif xa-

dimi, pedaqoq, yazıçı. İlk təhsilini Potuda, atası Sədrəddin əfəndinin xüsusi məktəbində (1896-1905) almışdır. Göyçay şəhərində İbrahim Həqqinin yeni üsul məktəbində (1905-08) oxumuşdur. İstanbul Darülfununun tarix-ədəbiyyat fakültəsini (1914), Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutunun stomatologiya fakültəsini (1929) bitirmişdir. Qantəmir 1908 ildə Göyçayda pedaqoji fəaliyyətə başlamışdır. 1915 ildə fəaliyyətini şəhərdə yeni açılan "İqbal" məktəbində davam etdirmişdir. 1916 ildə "Nəşri-maarif"cəmiyyətinin Qubada açdığı məktəbə müdir vəzifəsinə dəvət olunmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Potu kəndində yaşamış, 1919 ildə burada məktəb açmışdır. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra da xalq maarifi sahəsində işləmiş, Göyçayda müəllim hazırlamaq üçün qısamüddətli pedaqoji kurslar təşkil etmişdir. Sonralar Bakıda Ali Pedaqoji İnstitutun nəzdində təşkil edilmiş Abdulla Şaiq adına ikinci dərəcəli nümunə məktəbində direktor vəzifəsində çalışmış, 1937 ildə Ağsu rayonuna köçüb diş həkimi işləmiş, 1939 ildə həbs olunaraq, Orta Asiyaya sürgün edilmişdir.

Qantəmir ədəbi yaradıcılıqla 20 əsrin əvvəlindən məşğul olmağa başlamışdır. "Faiz" təxəllüsü ilə yazdığı şerləri və məqalələri "Təzə həyat", "İqbal" qəzetlərində dərc olunmuşdur. Geniş yaradıcılıq fəaliyyətinə 1926 ildən başlamış, "Buğda quyusu", "Ağıl dəryası", "Mirzə Aves", "İntelligent", "Hacı Qambay" və s. hekayələri geniş oxucu kütləsinin diqqətini cəlb etmişdir. "Ağıl dəryası" (1930), "Şarlatanlar" (1934) hekayələr məcmuəsi və "Kolxozıstan" (1935) povesti nəşr olunmuşdur.

Əsəri: Seçilmiş hekayələr, B., 1964.

Əd.: Abdullayev A., Qantəmirin həyatı və yaradıcılığı. Filologiya elmləri namizədi diss. avtoreferatı, B., 1964; Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi, 2 cilddə, c.I, B., 1967.

QAPLANOV Rəşid xan Zavid oğlu (1883, Dağıstanın Xasavyurd qəzasının Ağsay kəndi-1937) – siyasi və dövlət xadimi. Milliyyətcə qumıqdır. Vladiqafqazda realnı məktəbi, 1910 ildə Parisdəki Sorbonna Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir. İstanbul Universitetinə dəvət olunmuş, 1913 ilədək orada dərs demişdir. Həmin il Vladiqafqaza qayıtmış, şəhər dairə məhkəməsində andlı müvəkkil müavini vəzifəsində çalışmışdır. Rusiyada Fevral inqilabından (1917) sonra Şimali Qafqazda gedən siyasi proseslərdə fəal iştirak etmiş, burada yaranmış Çərkəz-Dağıstan və Şimali Qafqaz Dağlı Xalqları İttifaqı Respublikası hökumətlərində müxtəlif nazir vəzifələrini tutmuşdur.

Qaplanov 1919 ilin əvvəllərində Bakıya köçmüş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 4-cü hökumət kabinəsində maarif və dini etiqad naziri vəzifəsinə təyin olunmuşdur. Onun rəhbərliyi ilə Bakıda və Azərbaycanın bir çox şəhərində yeni məktəblər fəaliyyətə başlamışdır. Bakı Dövlət Universitetinin açılmasında Qaplanov da yaxından iştirak etmiş, eyni zamanda, burada "Osmanlı ədəbiyyatı tarixi"ndən dərs demişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 5-ci hökumət kabinəsində Qaplanov maliyyə naziri təyin olunmuş, dövriyyəyə buraxılan pulların qiymətdən düşməməsi və devalvasiyaya uğramaması üçün böyük səy göstərmişdir. 1920 il fevralın əvvəllində *Bakı bonlarının* Zaqafqaziya pullarına dəyişdirilməsini dayandırmaq barədə qərar vermişdi. Qərara əsasən, "500 manat" dəyərində olan kağız pul əlli beş seriya ilə dövriyyəyə buraxılmışdı. Pulun üzərində baş nazir Nəsib bəy Yusifbəylinin və maliyyə naziri Rəşid xan Qaplanovun imzaları vardı. *Aprel işğalından (1920)* bir həftə əvvəl Qaplanov Batuma ixrac edilən neft və neft məhsulları üçün rüsumların yalnız Azərbaycan pulu ilə ödənilməsi haqqında sərəncam vermişdi.

Aprel işğalından sonra, 1920 ilin iyununda Qaplanov Bakıda həbs olunaraq, əvvəlcə Vladiqafqaza, sonra isə Moskvaya göndərilmişdi. Moskvadakı Şərq Xalqları Universitetində "Osmanlı imperiyası tarixi"ndən dərs demiş, eyni zamanda, vəkil kimi özəl fəaliyyət göstərmişdir. Repressiyaya məruz qalmışdır.

Əd.: Əliyev M., Rəşidxan Qaplanov, "Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti – 1918-1920" kitabında, B., 1990; Məmmədzadə N., Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin iqtisadi kursunun formalaşdırılmasında siyasi partiyaların rolu, "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin aktual problemləri" beynəlxalq elmi sessiyasının materialları, 28 aprel, 2003.

QARAAĞAZADƏ Əhməd Həmdi bəy (? – ?)– Azərbaycan istiqlal hərəkatının iştirakçısı. *Azərbaycan Milli Şurasının* üzvü. Milli Şuranın *"Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsisi haqqında qanun"*una (1918, 19 noyabr) əsasən, Cümhuriyyət Parlamentinin tərkibinə daxil olunmuşdu. "Müsavat" və bitərəflər fraksiyasının üzvü idi.

QARABAĞ – Azərbaycanın qədim tarixi bölgələrindən biri. Kiçik Qafqaz dağları ilə Kür və Araz çayları arasındakı ərazini əhatə edir. Bəzi məlumatlara görə, "Qarabağ" anlayışı 7 əsrdən işlənmiş, 12 əsrdən daha geniş yayılmışdır. "Qarabağ" "qara" və "bağ" türk-Azərbaycan

Azıx adamının (Azıxantrop) alt çənə sümüyünün bir hissəsi

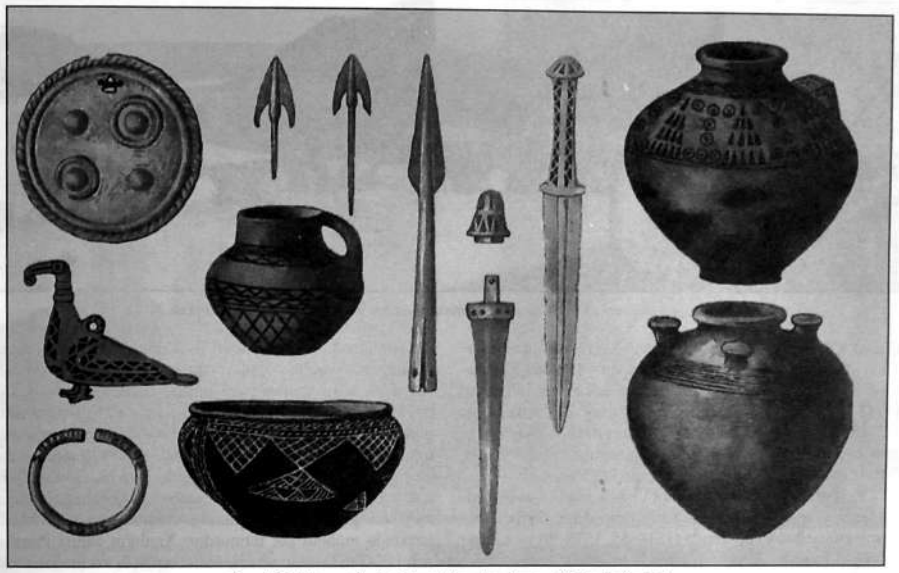

Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti tapıntıları. Son Tunc – ilk Dəmir dövrləri

sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir ("qara" sözü türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində, rəng bildirməklə yanaşı, "böyük", "qalın", "sıx" mənasında da işlənir). Tədqiqatçılar "Qarabağ"ın "böyük bağ", "səfalı bağ" mənasında işlədildiyini də bildirirlər. Bəzi mənbələrdə Qarabağın dağlıq hissəsi "Arsax" adlandırılır. Etimoloji araşdırmalar göstərir ki, "Arsax" sözü də Qarabağın qədim türk etnoslarından biri olan saklarla bağlıdır. "Arsax" "ər" və "sak" sözlərinin birləşməsi ("sak əri") kimi də izah olunur.

Qarabağ təkcə Azərbaycanın deyil, eləcə də bütün dünyanın ən qədim tarixə malik diyarlarındandır. Azıx mağarasında (Fizuli rayonu) tapılan insan məskəni və ən qədim insanın qalıqları ("Azıxantrop" və ya "Azıx adamı") bu bölgənin Aralıq dənizi və Şərqi Afrika ilə birlikdə müasir insanların meydana gəldiyi məkanlardan olduğunu söyləməyə əsas verir. Azıxın alt çöküntülərindən aşkar edilmiş əmək alətləri Quruçay mədəniyyəti adlandırılmışdır. 1968 ildə Azıx mağarasından azıxantrop adlandırılan ibtidai insanın (350-400 min il əvvəl yaşamışdır) alt çənə sümüyünün bir hissəsi tapılmışdır. Daş dövrünün sonrakı tarixi mərhələlərində, həmçinin Eneolit (e.ə. 6-4-cü minilliklər), Tunc və ilk Dəmir (e.ə. 4-cü minilliyin ortaları – 1-ci minilliyin əvvəlləri) dövrlərində Qarabağın həyatında ciddi dəyişiklik baş vermişdir. Son Tunc və ilk Dəmir dövrü (e.ə. 12-7-ci əsrlər) Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti adını almışdır. Bu dövrə aid Xocalı qəbiristanlığı arxeoloji abidəsindən üstündə Aşşur çarı Adadnerariyə aid mixi yazı olan əqiq muncuq tapılmışdır.

Qarabağ bütün tarixi dövrlərdə Azərbaycan dövlətinin tərkibində olmuşdur. Antik və erkən orta əsrlərdə Qarabağ Azərbaycan Albaniya dövlətinin (e.ə. 4 – eramızın 7 əsri) mühüm vilayətlərindən biri idi. Albaniya dövlətində xristianlıq rəsmi din kimi qəbul edildikdən sonra, bu din Qarabağda, xüsusilə onun dağlıq ərazilərində də yayılmışdı. Ərəb istilaları (7-9 əsrlər), xüsusilə Albaniya dövlətinin aradan qaldırılması (705) Qarabağın həyatına da ciddi təsir göstərdi. Ərəb istilalarınadək Qarabağın tarixi ərazisində əhali etnik baxımdan eyni kökdən olduğu halda, işğaldan sonra vəziyyət dəyişdi. Xilafətin Azərbaycan üçün faciəli siyasəti nəticəsində xristianlığın yayıldığı dağlıq hissədə Alban kilsəsinin mövqeyi zəiflədi. Bundan istifadə edən erməni qriqorian kilsəsi dini üstünlüyü ələ aldı. Beləliklə, Qarabağın dağlıq hissəsində xristian albanlar arasında qriqorianlığın yayılması üçün əlverişli şərait yarandı və bununla da, Qarabağın dağlıq hissəsində əhalinin qriqorianlaşdırılması, daha sonra isə ermənileşdirilməsi prosesi başlandı. Ərəb xilafətinin dağılmasından sonra Qarabağ Azərbaycan Şəddadilər dövlətinin (975-1075), Böyük Səlcuq imperatorluğunun (11 əsrin ortaları–12 əsrin əvvəlləri), Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin (1136-1225) hakimiyyəti altında oldu. 12 əsrin sonu–13 əsrin əvvəllərində Qarabağın dağlıq hissəsində alban Xaçın knyazlığı yarandı. Sonralar onun ərazisində, Xaçının özü də daxil olmaqla, Qarabağ-alban məlikləri [Xaçın, Vərəndə, Dizaq, Gülüstan

Araz çayı üzərində 15 və 11 aşırımlı Xudafərin körpüləri. Cəbrayıl rayonu (Azərbaycan)

(Talış), Çiləbörd] yaranmışdı. Qarabağ 13-14 əsrlərdə bütünlüklə Monqol imperiyasının, 14 əsrin sonu – 15 əsrdə Teymurilər dövlətinin tərkibində idi. Şirvan hökmdarı I İbrahim [1382-1417] Qarabağın düzənlik hissəsini öz torpaqlarına birləşdirə bilmişdi. Qarabağ 15-18 əsrin əvvəllərində Azərbaycan Qaraqoyunlu (1410-68), Ağqoyunlu (1468-1501), Səfəvilər (1501-1736) dövlətlərinin tərkib hissəsi idi.

Səfəvilər Qarabağ torpaqlarını bütöv halda Qarabağ və ya Gəncə bəylərbəyiliyində birləşdirmişdilər. Səfəvi-Osmanlı müharibələri dövründə (1514-55, 1578-90 və s.) Qarabağ əldən-ələ keçmişdi. 1590 il müqaviləsindən sonra Osmanlı dövlətinin tərkibinə qatılan Qarabağ torpaqlarında siyahıyaalma nəticəsində müfəssəl dəftər tərtib edilmişdi (1593). Həmin məlumata görə, Gəncə-Qarabağ əyaləti 5 sancağa, 36 nahiyəyə bölünürdü. Dini mənsubiyyətinə görə əhalinin 61%-i müsəlman, qalanı isə qeyri-müsəlman idi. Qeyri-müsəlman əhali xristianlaşmış (və qriqorianlaşmaqda olan) albanlar idi.

Səfəvi dövlətinin zəifləməsi 18 əsrin 1-ci rübündə Azərbaycan torpaqlarının İran, Rusiya və Osmanlı dövlətləri arasında bölüşdürülməsi ilə nəticələndikdə, Qarabağ Osmanlı dövlətinin tərkibində qalmışdı. Bu dövrə aid siyahıyaalmanın nəticələri, daha doğrusu, Osmanlı dəftərləri də azərbaycanlıların bölgənin əsas əhalisi olduğunu sübut edir. Hesablamalara görə, 1727 ildə Gəncə-Qarabağ əyalətindəki 122 min nəfərədək əhalinin 80,3 min nəfəri (66%) azərbaycanlılar, 37,8 min nəfəri (31%) qriqorianlaşmış və ermənileşmiş albanlar, 3,7 min nəfəri (3%) kürdlər olmuşdur. Azərbaycan torpaqlarının bölüşdürülməsində fəal iştirak edərək, Xəzəryanı torpaqları ələ keçirən Rusiya çarı I Pyotr [1682/89-1725] bu torpaqlarda möhkəmlənmək və özünün işğalçılıq planlarını genişləndirmək üçün ermənilərdən istifadə edilməsinə böyük önəm verirdi. Bu məqsədlə o, 1724 il noyabrın 10-da erməni xalqına fərman imzalamışdı. Fərmanda ermənilərin işğal olunan Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi, onlara mehribanlıq göstərilməsi, boşalmış evlərin, münbit torpaqların onlara verilməsi, mühafizələrinin təşkil edilməsi, bütün bunları həyata keçirmək üçün müsəlmanların doğma yerlərindən deportasiyası nəzərdə tutulurdu. Sonuncu Səfəvi hökmdarı III Abbası [1732-36] yıxaraq, hakimiyyətə gələn Nadir şahın [1736-47] onu qanuni hökmdar kimi tanımaqdan imtina edən Gəncə-Qarabağ bəylərbəyiliyinə qarşı cəza tədbirləri də Qarabağın alban məlikliklərinin mövqeyini gücləndirdi və onların separatizminə təkan verdi. Nadirin ölümündən (1747) sonra Azərbaycan ərazisində xanlıqlar yarandı. Keçmiş Gəncə-Qarabağ əyalətində iki xanlıq – Gəncə və Qarabağ xanlıqları meydana gəldi. Qarabağ xanlığı Azərbaycanın dövlətçilik tarixində mühüm yer tutmuşdur. Xanlığın banisi Pənahəli xan [1747-63] onun siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı sahəsində ciddi tədbirlər həyata keçirdi. Xanlığın siyasi mərkəzi kimi, Şuşa şəhərinin əhəmiyyəti artdı. Qarabağalban məliklərinin separatçılıq fəaliyyətinə qarşı qətiyyətli mübarizə aparıldı. Xanlığı daha da inkişaf etdirmək və Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək sahəsində Pənah xanın fəaliyyətini oğlu İbrahimxəlil xan [1763-1806] davam etdirdi. Məliklər və onlara köməklik göstərən Rusiya imperiyasının xanlığa qarşı təşkil etdiyi "səlib yürüşü" boşa çıxdı. 18 əsrin sonunda Ağa Məhəmməd şah Qacar [1795-97] tərəfindən Qarabağ xanlığına qarşı təhlükə artdı. 1795 ildə həyata keçirilən yürüş zamanı Şuşa şəhəri 33 günlük mühasirəyə tab gətirsə də, 1797 il hücumunda Qacar Şuşanı ələ keçirə bildi, lakin burada sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. 18 əsrin sonu – 19 əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazda işğalçılıq fəaliyyəti yenidən genişləndi. 1801 ildə Gürcüstan imperiyaya qatıldı, 1803 ildə Car-Balakən, 1804 ildə Gəncə xanlığı işğal olundu. Belə bir tarixi şəraitdə Qarabağ xanlığı Rusiya imperiyası ilə Kürəkçay müqaviləsini imzaladı (1805, 14 may). Xanlıq, əslində, Rusiyaya ilhaq edildi. Qarabağda işğal rejiminin qurulmasına başlandı. 1806 ildə İbrahim xan ailə üzvləri ilə birlikdə vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Belə bir şəraitdə xanlığa keçən Mehdiqulu xanın [1806-22] hakimiyyəti möhkəm deyildi. Çar Rusiyası yerli və üstün mövqeyə malik olan müsəlman hakim təbəqənin iqtisadi mövqelərini məqsədyönlü şəkildə zəiflətməyə, əksinə, mövqeyi zəif olan ermənileşmiş albanların rolunu artırmağa çalışırdı. Bu məqsədlə Qarabağ xanlığı ləğv edilərək (1822) adi əyalətə

Qarabağın Alban abidələri

1. Qandzasar məbədi (Xəznədağ məbədi) kompleksi. 1238. Ağdərə rayonu, Vəngli kəndi; 2. Xotavənq məbədi kompleksi. XIII əsr. Kəlbəcər rayonu, Vəng kəndi; 3. Ağoğlan məbədi kompleksi. IX əsr. Laçın rayonu; 4. Amaras məbədi kompleksi. IV əsr. Xocavənd rayonu, Sos kəndi.

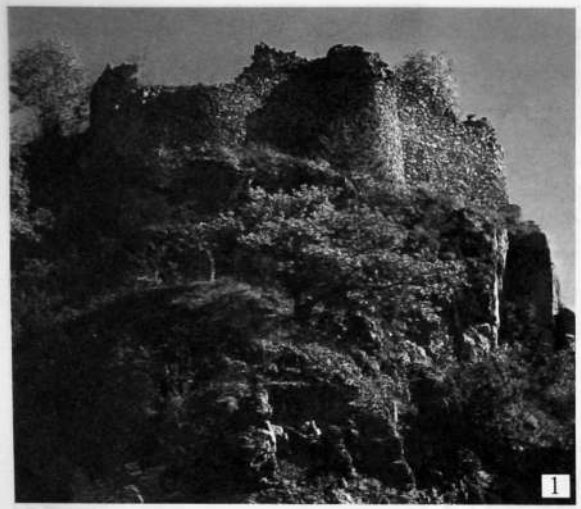

Qarabağın tarixi-memarlıq abidələri

1. Qız qalası. Orta əsrlər. Cəbrayıl rayonu; 2. Qara Böyükxanım qalasının bürcü. XVIII əsr, Şuşa şəhəri; 3.Qarğabazar karvansarası. 1684. Füzuli rayonu; 4. Şuşa qalasının divarları.1750; 5. Şuşa şəhərində Molla Pənah Vaqifin məqbərəsi.1982. *Memar Ə. V. Salamzadə, heykəltəraş A. Mustafayev.*

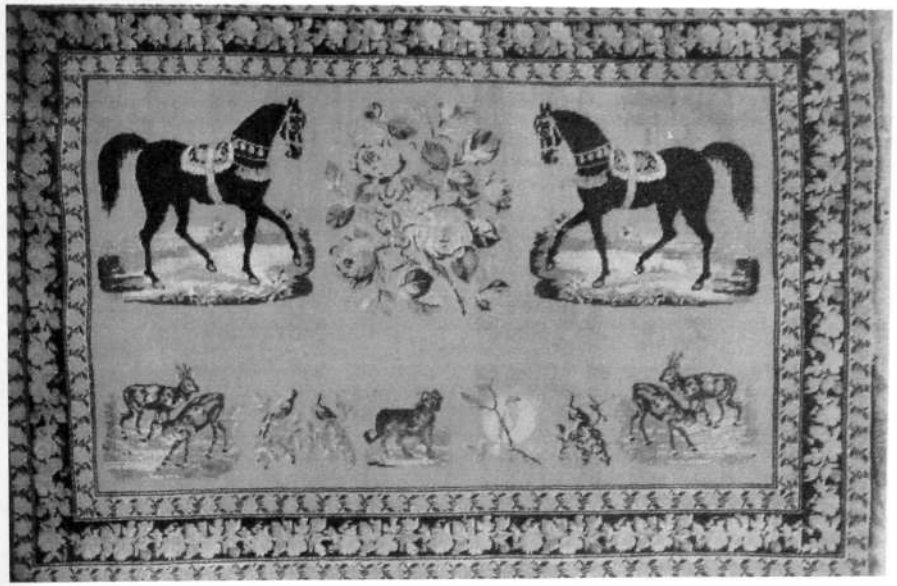

Qarabağ xalçaçılıq məktəbinin xovlu və xovsuz xalçaları. XIV-XX əsrlər.Azərbaycan Tarixi Muzeyi

Erməni vandallarının güllələbaran etdiyi abidələr: 1. Görkəmli Azərbaycan şairi Natəvan; 2. Dahi Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir bəy Hacıbəyli; 3. Məhşur Azərbaycan müğənnisi Bülbül.

Daş heykəl. Ağdam rayonu, Boyəhmədli kəndi

çevrildi. Qarabağda komendant idarə üsulu yaradıldı. Qarabağ əyaləti hərbi-müsəlman dairəsinin (mərkəzi Şuşa) tərkibinə daxil edildi. Bu dövrdə əslən erməni olan general-leytenant V.Q.Mədətov Qarabağda, sözün əsl mənasında, erməni-Rusiya müstəmləkə sistemi yaratmışdı. Çar Rusiyasının 1840 il 10 aprel tarixli idarə-inzibati-islahatı nəticəsində Qarabağ əyaləti *Şuşa qəzasına* çevrildi və Kaspi vilayətinə (mərkəzi Şamaxı) tabe edildi. Bununla da, Qarabağ anlayışı siyasi mənasını itirərək, yalnız coğrafi məfhum kimi qaldı. 1846 ildə həyata keçirilən yeni inzibati-ərazi bölgüsü zamanı Şuşa qəzası *yeni yaradılmış Şamaxı* (1859 ildən Bakı) quberniyasına tabe edildi. 1867 ildə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası yaradıldıqda, Şuşa qəzası bu dəfə onun tərkibinə verildi. Şuşa qəzasının ərazisində *Zəngəzur, Cavanşir* və *Cəbrayıl* qəzaları təşkil edildi. Bununla, Şuşa qəzası da vahid inzibati-siyasi idarəsini itirdi.

Çarizmin Şimali Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi, bütövlükdə onun, o cümlədən Qarabağın ermənileşdirilməsilə yanaşı gedirdi. *Türkmənçay müqaviləsindən (1828)* sonra bu hal daha müntəzəm xarakter aldı. Ermənilərin köçürülməsi müqavilənin 15-ci maddəsində təsbit olunmuşdu. Ədirnə müqaviləsi (1829) ilə Osmanlı imperiyasından da ermənilərin yeni işğal olunmuş ərazilərə, o cümlədən Qarabağa köçürülməsi həyata keçirilməyə başladı. Bununla da, Qarabağ əhalisinin etnik tərkibinin ermənilərin xeyrinə dəyişdirilməsi üçün daha bir addım atıldı. Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı A.P.Yermolovun göstərişi ilə Qarabağ xanlığının ləğv edilməsilə əlaqədar tərtib edilmiş Qarabağ əyalətinin təsvirinə (1823) görə, qeydiyyata alınan 20095 ailədən 15729-u (78,3%) azərbaycanlı (1111-i şəhərdə, 14618-i kənddə), 4366-sı (21,7%) erməni (421-i şəhərdə, 3945-i kənddə) idi. Ermənilərin kütləvi şəkildə Qarabağa köçürülməsi nəticəsində burada *yeni erməni* kəndləri (Marağalı, Canyataq və s.) meydana gəlmişdi (ermənilər sonralar Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları qaldırdıqları zaman bu köçürülmələr "şərəfinə" qoyduqları abidələri dağıdaraq, tarixi unutdurmağa çalışmışlar!). Rəsmi məlumatlara əsasən, 1828–30 illər arasında Şimali Azərbaycana, o cümlədən Qarabağa İrandan 40 min, Osmanlı imperiyasından 90 min erməni köçürülmüşdü. Qeyri-rəsmi erməni köçkünləri ilə birlikdə onların sayı 200 mini ötmüşdü. Ermənilərin köçürülməsi sonralar da davam etdirilmişdi.

1911 ilə aid rəsmi məlumata görə, Cənubi Qafqazda olan 1,3 milyon ermənինin 1 milyondan çoxu köçürülənlər idi. Artıq 1916 ildə Qarabağda (xanlıq sərhədləri daxilində) əhalinin təxminən 51%-i azərbaycanlı, 46%-i isə erməni idi. Köçkün ermənilərin əksəriyyəti Qarabağın dağlıq hissəsində məskunlaşırdı. Çarizmin ermənipərəst siyasəti nəticəsində ermənilərin inzibati idarəçilikdə möhkəmlənməsi, köçürülmə prosesində saylarının mexaniki surətdə artırılması onların iqtisadi potensialının möhkəmləndirilməsilə müşayiət olunurdu. Ermənilər *çarizmin hərtərəfli* dəstəyi və yaratdığı əlverişli şərait sayəsində Qarabağın iqtisadi həyatında da möhkəmlənə bildilər. Beləliklə, sosial-

At heykəli. Qəbirüstü abidə. 18 əsr. Ağdam rayonu

Gövhərağa məscidinin portalı. Şuşa. 18 əsr

iqtisadi, hərbi-siyasi və mədəni həyatın bütün sahələrində yer alan ermənilər Rusiyaya arxalanaraq, sərsəm "Böyük Ermənistan" xülyasının reallaşdırılması uğrunda açıq mübarizəyə başladılar. Bu bədnam siyasətin əsas tərkib hissələrindən biri də Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan və digər Azərbaycan torpaqlarının yerli türk-müsəlman əhalisini məhv etmək və bu torpaqları ələ keçirmək idi. Ermənilərin 1890-cı illərdən Osmanlı dövlətində mərkəzi hakimiyyətə qarşı xəyanətkar çıxışları uğursuzluğa düçar olduqdan sonra bu mübarizənin mərkəzinin Şimali Azərbaycana keçməsi Qarabağda vəziyyəti daha da kəskinləşdirdi. Ermənilər 1905 ildə yerli azərbaycanlılara qarşı tarixə "erməni-müsəlman davası" adı ilə daxil olan dəhşətli soyqırımı törətdilər. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasəti Qarabağda daha faciəli şəkil aldı. 1905-06 illərdə türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımı ilə kifayətlənməyən ermənilər Birinci dünya müharibəsi (1914-18) dövründə yaranan şəraitdən yenidən istifadə etməyə cəhd göstərərək, 1918 ildə Bakıda və Azərbaycanın digər bölgələrində daha dəhşətli soyqırımı törətdilər. 1918 il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması Qarabağın da tarixində mühüm hadisə oldu. Xalq Cümhuriyyəti Qarabağın bütün tarixi ərazisini respublikanın ayrılmaz tərkib hissəsi sayır və burada siyasi hakimiyyətinin bərqərar edilməsinə çalışırdı. Tiflisdə elan edilmiş Ermənistan Respublikası da Qarabağa əsassız iddia irəli sürürdü. Azərbaycan Hökuməti bu iddianı qətiyyətlə rədd etdi. Parlamentin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşov 1918 il noyabrın 18-də İstanbulda Osmanlı dövlətinin xarici işlər naziri ilə söhbətində bildirmişdi: ***"Ermənilərin ortaya atdıqları Qarabağ məsələsi 5, ya 10 kənd məsələsi deyil, mübahisə bütöv 4 sancaq – Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur üstündədir. Bu, elə bir xanlığın ərazisidir, burada erməni və müsəlmanların sayı bərabər olmasa da, hər halda ermənilərin mütləq çoxluğu barədə danışmağa əsas yoxdur, özü də onlar bu-***

ranın yerli əhalisi deyillər. Rusiya ilə müharibədən sonra Türkiyədən buraya köçənlərdir... Nəhayət, Qarabağın özündə ermənilər yığcam halda yaşamırlar, müsəlmanlarla qarışıq məskundurlar. Bununla belə, biz məsələnin sülh yolu ilə həllinin tərəfdarıyıq". Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sülhsevər siyasətinə baxmayaraq, ermənilər Qarabağda hakimiyyətə nail olmaq üçün əvvəllər başladıqları soyqırımı siyasətini davam etdirirdilər. Cümhuriyyət Hökuməti yaranmış vəziyyəti nəzərə alaraq, 1919 il yanvarın 13-də "Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarına general-qubernator təyin edilməsi haqqında" qərar qəbul etdi (bax *Qarabağ general-qubernatorluğu*). Bu vəzifəyə Xosrov Paşa bəy *Sultanov* təyin edildi. X.Sultanov 1919 ilin fevralında Şuşaya gələrək, vəzifəsinin icrasına başladı. Ermənistan Respublikasının etirazına, ingilis və amerikanlarla gərgin münasibətlərə baxmayaraq, Qarabağda qarşıya qoyulan vəzifələrin həlli sahəsində mühüm işlər görüldü. Ermənilər isə Qarabağda etnik təmizləmə siyasətini davam etdirməyə cəhd göstərir, Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarında azərbaycanlılara qarşı aramsız olaraq qırğınlar törədirdilər. Ermənilərin bolşevik Rusiyasının sifarişi ilə Qarabağda apardığı separatçı və işğalçı müharibə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi qüvvəsini daim həmin regiona cəlb edirdi ki, bu da dövlətin şimal sərhədlərinin müdafiəsi işinə ağır zərbə vururdu. 1920 il aprelin 28-də

Cümə məscidinin ümumi görünüşü. Ağdam. 19 əsr

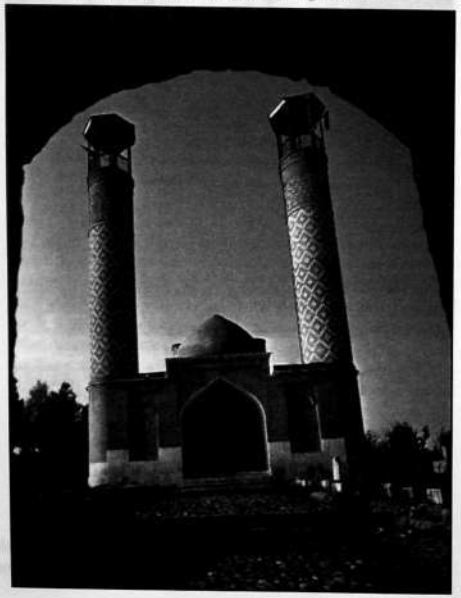

Qarabağ bu gün. Erməni vandallarının törətdiyi dağıntılar

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdikdən sonra, mayın birinci yarısında Şuşa, Cəbrayıl, Cavanşir qəzalarında sovet hakimiyyəti quruldu. 1920 il noyabrın 29-da Ermənistanda sovet hakimiyyəti elan edildikdən sonra, bolşevik Rusiyasının bilavasitə köməyi və iştirakı ilə Zəngəzurun böyük bir hissəsi ermənilərə verildi, nəticədə, Naxçıvanla Azərbaycanın digər torpaqları bir-birindən ayrı salındı. 1923 il iyulun 7-də Qarabağın dağlıq hissəsində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV) yaradılması ilə gələcək erməni separatçılığının əsası qoyuldu. Bununla yanaşı, Ermənistan SSR hökuməti də Dağlıq Qarabağa olan iddialarını davam etdirdi. 1920–30-cu illərdə istədiklərinə nail ola bilməyən ermənilər 1941-45 illər müharibəsindən sonra yenidən fəallaşdılar. Ermənistan K(b)P MK katibi Q.Arutyunov 1945 ilin noyabrında İ.Stalinə müraciət edərək, Azərbaycan SSR-in DQMV-nin Qarabağ vilayəti kimi Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi haqqında məsələ qaldırdı. Həmin müraciətin mətni ÜİK(b)P MK katibi G.M.Malenkov tərəfindən təklif üçün Azərbaycan K(b)P MK katibi M.C.Bağırova göndərilmişdi. Bağırovun 1945 il 10 dekabr tarixli cavab məktubunda təkzibolunmaz faktlar əsasında sübut edilirdi ki, ***"Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ərazi cəhətdən heç vaxt Ermənistan SSR-ə bitişik olmamışdır və hazırda da bitişik deyildir"***. Bu və digər inkaredilməz faktlardan sonra Ermənistan SSR-in iddiası baş tutmamışdı. Lakin Azərbaycana qarşı ərazi iddialarından əl çəkməyən Ermənistan 1980-ci illərin sonlarında, yaranmış əlverişli şəraitdən istifadə edərək yenidən Azərbaycana qarşı müharibəyə başladı.

Ermənistan Rusiya hərbi qüvvələrinin köməyilə 1992 ilin fevralında Xocalıda azərbaycanlılara qarşı soyqırımı törətdi, daha sonra Dağlıq Qarabağı və onun ətrafındakı 7 rayonu (respublika ərazisinin 20%-i) işğal etdi, bir milyona yaxın azərbaycanlını dədə-baba yurdundan didərgin saldı. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurası Ermənistanın işğal etdiyi torpaqları azad etməsinə dair 4 qətnamə (822, 853, 874, 884 N №-li) qəbul etsə də, Ermənistan onları yerinə yetirməkdən boyun qaçırdı. Azərbaycan Respublikası işğal olunmuş torpaqlarının azad edilməsi, dövlətin ərazi bütövlüyünün bərpa olunması, Azərbaycan-Ermənistan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə və ədalətli həll edilməsi üçün dönmədən fəal siyasət yeridir.

Əd.: Cənubi-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, B., 2000; Qarabağnamələr. I-II kitablar, B., 1989; 1991; Qeybullayev Q.,

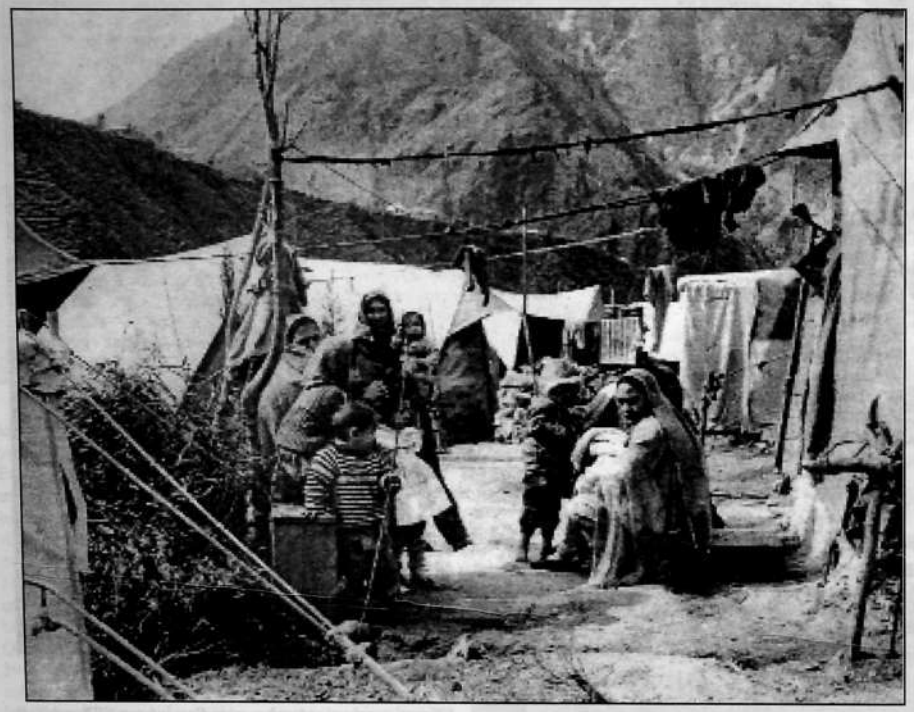

Ata-baba yurdundan didərgin salınmış qarabağlılar

Qarabağ (etnik və siyasi tarixinə dair), B., 1990; Şükürov K., Ermənilərin Azərbaycanda və Osmanlı imperiyasındakı türk genosidi tarixinin öyrənilməsi: metodoloji problemlər. Azərbaycan tarixinin çağdaş problemləri, B., 2000; Yüzbaşov R., Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin toponimikası, Azərbaycan SSR EA xəbərləri (Yer haqqında elmlər seriyası), 1969, №2; Azerbaycan bölgelerinde ermeni sorunu (1918-1920), Ankara, 2001; Köçərli T., Qarabağ (Qarabağ tarixinin saxtalaşdırılması əleyhinə), B., 2002; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б, 1998; История Азербайджана по документам и публикациям, Б, 1990; К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азерб. ССР. 1918-1925. Документы и материалы, Б., 1989; Нагорный Карабах: разум победит, Б., 1989; Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 г., Тифлис, 1866; Описание переселения армян адербаджанских в пределы России, М., 1831; Алиев И.Г., Нагорный Карабах: история, факты, события, Б., 1988; Самедзаде З., Нагорный Карабах: неизвестная правда, Б., 1995; Карабах. Очерки истории и культуры, Б., 2004.

QARABAĞ ƏMƏLİYYATI – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Qarabağda Azərbaycanın dövlət suverenliyini bərpa etmək məqsədilə 1920 il mart və aprel aylarında həyata keçirilmişdir. Qarabağ əməliyyatı Cümhuriyyət ordusunun müstəqil şəkildə həyata keçirdiyi ən irimiqyaslı hərbi əməliyyat olmuşdur. Əməliyyat nəticəsində qarşıya qoyulan bütün döyüş tapşırıqları müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilmiş, Qarabağda Azərbaycanın suverenliyi tam bərpa edilmişdi.

1920 il martın əvvəllərində ermənilərin Zəngəzurda 3 minədək silahlı dəstə toplayaraq, Qarabağ üzərinə hücuma hazırlaşdıqları məlum olmuşdu. Erməni silahlılarına peşəkar zabitlər rəhbərlik edirdi. Dəstənin sərəncamında 2 ədəd top və pulemyot vardı. Bir ədəd top da Xanazakda var idi. 7-10 gündən sonra erməni silahlı dəstələrinin Mamzak istiqamətindən hücumu başlandı. Məqsəd Qarabağdakı silahlı dəstələrlə birləşmək və buradakı Azərbaycan hakimiyyət orqanlarını devirmək idi. Hücum başlanan kimi bütün Qarabağ ermənilərı də ayağa qalxaraq, Azərbaycan Hökuməti əleyhinə qiyama qoşulmalı idilər. Plana görə Zəngəzurda hücum başlanan kimi Gəncə qəzasının silahlı erməni dəstələri Əsgəran üzərinə yürüş edib, oranı tutmalı idilər. Martın əvvəlində Gəncə ətrafındakı erməni kəndlərindən Qarabağ ərazisinə 1000 nəfərlik silahlı dəstə göndərilmişdi. Çaykənddə isə

2500-3000-ə qədər erməni silahlısı toplaşmışdı. Onların çoxu rus ordusunda hərbi xidmət keçmiş ermənilər idi.

Erməni silahlı dəstələrinin təcavüz əməliyyatı Novruz bayramı günləri başlandı. Martın 19-da erməni silahlıları hücum edərək, 2 azərbaycanlı əsgərini qətlə yetirdilər. Martın 20-də 25 nəfər erməni silahlısı yerli hökumət orqanlarında işləyən 2 erməni məmurunun vasitəsilə gizlincə Şuşaya gətirildi. Martın 22-də Şuşada onların sayı 200 nəfərə çatdırıldı.

Martın 22-də gecə saat 3-də separatçı erməni qüvvələrinin Şuşa, Xankəndi, Əsgəran, Xocalı və Tərtərdə yerləşən qoşun bölmələrinin üzərinə eyni vaxtda hücumu başlandı. Azərbaycan ordusunun Əsgərandakı 50 nəfərlik kiçik dəstəsi erməni silahlılarına qəhrəmancasına müqavimət göstərsələr də, qüvvələr nisbəti bərabər olmadığından ermənilər Əsgəran postunu ələ keçirib, onların hamısını qırdılar. Digər məntəqələrdə isə erməni silahlı dəstələri uğur qazana bilmədilər. Erməni silahlı qüvvələrinin martın 24-də səhər saat 6-da Tərtər üzərinə başlanan hücumu da dəf edildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazi bütövlüyü üçün çox ciddi təhlükə yarandığından milli ordunun bütün potensialı səfərbərliyə alındı və onun əsas gücü Qarabağa istiqamətləndirildi.

Bölgədəki hərbi hissələrin möhkəmləndirilməsi üçün şimal sərhədlərindəki qüvvələrin bir hissəsinin də Qarabağa göndərilməsi qərara alındı. Hələ martın 19-da hərbi nazir 1-ci Tatar süvari alayının tam tərkibdə, habelə Quba piyada alayının bir taborunun Qarabağa yola salınması barədə göstəriş vermişdi. Martın 24-də Gəncə piyada alayının 2 ədəd topa malik olan bir taboru da bölgəyə yola salındı. Bu dəstəyə podpolkovnik Qasımbəyov komandirlik edirdi. Həmin dəstənin tərkibində 18 zabit, 633 əsgər, 1 həkim, 97 baş at var idi. Döyüş əməliyyatlarına rəhbərlik üçün Azərbaycan ordusunun qərargah rəisi general-mayor H.Səlimovun rəhbərliyi ilə xüsusi bir qərargah da yaradıldı. Həmin qərargah martın 26-da Ağdamda yerləşdirildi.

Təcavüzün başlanmasının elə ilk günlərində hərbi nazir S.Mehmandarov ölkənin qərb bölgəsinə gəldi və həm onun möhkəmləndirilməsi, həm də qüvvələrin Qarabağa səfərbər edilməsi ilə məşğul olmağa başladı.

Martın 24-25-də erməni qüvvələri yenidən Tərtər üzərinə hücuma keçdi. Lakin bu hücum da uğursuz oldu. Əvəzində, Azərbaycan qoşun hissələri və partizanları əkshücuma keçərək, əvvəlcə Marağalı kəndini ermənilərdən azad etdilər, sonra isə Marquşevan kəndində Yüzbaşovun malikanəsini tutdular. Martın 26-da Tərtər ətrafında Azərbaycanın qoşun bölmələrinin və partizanların uğurlu hücumları davam etdirildi. Gündüz saat 12-də Çaylı və Bruc erməni kəndləri ələ keçirildi.

Qarabağdakı hərbi qüvvələrin daha da möhkəmləndirilməsi üçün 8-ci Ağdaş piyada alayı və Zaqatala piyada alayının 700 nəfərlik Nuxa taboru da Qarabağa hərəkət etmək əmri aldı. Martın 29-da Azərbaycanın qoşun hissələrinin Əsgəran istiqamətində əsas hücumu başlandı. Döyüşə partizan dəstələri də cəlb edilmişdi. Onlar 3360

Azərbaycan ordusunun topçu əsgəri

nömrəli hündürlük istiqamətində hərəkət etməli idilər. Parlament mühafizə dəstəsi Xramort kəndi, Bakı piyada alayının bölmələri isə Daşbaşı kəndi istiqamətində irəliləməli idi. Bakı alayı bölmələrinin sağ cinahının mühafizəsi üçün süvari partizan dəstəsi və **Tərtər süvari alayı bölüyünün yarısı** ora **göndərilmişdi.**

Bu döyüş milli qoşun hissələrinin uğuru ilə başlasa da, həmin uğuru davam etdirmək və qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq mümkün olmadı. Döyüş təcrübəsizliyi, bölmələr arasında qarşılıqlı əlaqələrin düzgün tənzimlənməməsi hücumun nəticələrinə öz təsirini göstərdi və qüvvələr əvvəlki mövqelərinə çəkilməyə məcbur oldular.

Aprelin 2-də Zaqatala piyada alayının, Şirvan alayının və Tərtər süvari alayının hissə və bölmələrinin bölgəyə gəlib çatması ilə Əsgəran üzərinə yeni hücum hazırlığına başlandı. Əlavə nizami qüvvələrlə möhkəmləndirilən Ağdam dəstəsi aprelin 3-də yenidən Əsgəran istiqamətində hücuma keçdi. Erməni silahlı qüvvələri bütün imkanlarını səfərbərliyə alıb, əvvəlki hücumda olduğu kimi Ağdam dəstəsinin qarşısını kəsməyə çalışsalar da, böyük tələfat verib, əvvəlcə Əsgəranı, sonra da Xocalını tərk etməyə məcbur oldular. Bölgədə

strateji əhəmiyyətə malik olan bu iki məntəqə Ağdam dəstəsi tərəfindən azad edildi. Uğurlu hücumu davam etdirən Ağdam dəstəsi gün ərzində Ağdam–Əsgəran yolunun kənarında yerləşən Kətik, Aranzəmin və Naxçıvanik kimi möhkəmləndirilmiş məntəqələri də erməni qüvvələrindən azad etdilər və Malıbəyli kəndinə yaxınlaşdılar.

Əsgəran ətrafında uğursuzluğa düçar olan düşmən qüvvələri geri çəkilərək, Malıbəyli-Daşkənd və Şuşikənd məntəqələri arasında toplaşdı. Ətraf kəndlərdəki erməni silahlı dəstələri də bura axışaraq, güclü zərbə qüvvəsi yaratdılar. Bu düşmən dəstəsinin sərəncamında 3 ədəd dağ topu və 2 ədəd pulemyot var idi. Aprelin 5-də Ağdam dəstəsi Şuşikənd istiqamətindəki erməni mövqeləri üzərinə hücuma keçdi. Səhər saat 10-da başlanan hücum üç istiqamətdə aparıldı. Cəbhənin mərkəzində 4-cü Quba piyada alayının bölmələri döyüşürdülər. Sağ cinahda Malıbəyli kəndini ötüb keçərək, Şuşikəndin şərqindəki yüksəkliklərə doğru Tatar süvari alayının bölmələri irəliləyirdi. Sol cinahdan – Şuşikənd qəbiristanlığı istiqamətindən isə kəsə yolla Bakı piyada alayının bir taboru

Azərbaycan ordusunun əsgərləri

hücum edirdi. Saat 20-də döyüşü uğurla başa vuran hissə və bölmələr Şuşaya daxil oldular.

Aprelin 9-dan 12-dək Şuşa yaxınlığındakı Keşişkənd ətrafında da gərgin döyüşlər davam etdi. Bu döyüşlər nəticəsində Qarabağdakı erməni qüvvələrinin ən güclü və ən möhkəm bazası məhv edildi.

Bununla, 1920 il martın 22-dən başlanmış Qarabağ əməliyyatı Azərbaycan ordusunun hissə və bölmələrinin tam qələbəsi ilə başa çatdı. Qarabağda Azərbaycanın dövlət suverenliyi bərpa olundu. Cümhuriyyət ordusu öz tarixinə şanlı bir səhifə yazdı.

Ədl.: Азербайджанская Демократическая Республика (1918–1920). Армия, Б., 1998; Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Azərbaycan Cümhuriyyəti, B., 1998; Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918–1920), B., 1998.

QARABAĞ GENERAL–QUBERNATORLUĞU – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ermənilərin Azərbaycana qarşı yeni ərazi iddiaları nəticəsində məcburiyyət qarşısında Qarabağda yaradılmış müvəqqəti inzibati idarəçilik rejimi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildikdən sonra Cənubi Qafqazda sülh və əmin-amanlıq yaratmaq məqsədilə Azərbaycan hökuməti 1918 il mayın 29-da ***İrəvanı ermənilərə güzəştə getdi***. Bununla, Azərbaycan ciddi ərazi itkisinə yol verdi. Lakin ermənilər Azərbaycana qarşı ərazi iddialarını davam etdirdilər. Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan ermənilər iyulun 22-də onun "müstəqilliyini" elan etməyə cəhd göstərdilər. Azərbaycan xalqının qatı düşməni Andronik qiyamçı ermənilərə kömək məqsədilə silahsız azərbaycanlıları kütləvi surətdə qıraqıra Zəngəzurdan Şuşa qəzasına keçdi. Gəncədə yerləşən Cümhuriyyət Hökuməti Bakını ələ keçirmiş S.Şaumyanın daşnak-bolşevik rejiminin hərbi qüvvələrinə qarşı mübarizə apardığından, erməni separatçılarının törətdiyi problemi danışıqlar yolu ilə nizama salmağa çalışırdı. Bu məqsədlə Şuşaya nümayəndə heyəti göndərilmişdi. Avqustun 15-də isə Andronikin törətdiyi soyqırımlar ilə əlaqədar Ermənistan hökumətinə etiraz notası verilmişdi. Erməni hökuməti iki gün sonra verdiyi cavabında Andronikin guya Xüsusi erməni korpusuna "tabe olmadığını" bildirərək, bu yalanla məsuliyyətdən yaxa qurtarmağa çalışmışdı. Həmin dövrdə Ermənistan hökuməti Qarabağın Azərbaycanın tərkibində olmasını təsdiq edirdi. Bunu avqustda Şuşaya nümayəndə heyəti göndərmək üçün Ermənistanın Tiflisdəki diplomatik nümayəndəliyinin oradakı (Tiflisdəki) rəsmi Azərbaycan orqanlarına müraciəti də sübut edir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə müqavilə əsasında (1918, 4 iyun) dövət edilmiş türk hərbi hissələri oktyabrda Şuşa şəhərinə, demək olar ki, müqavimətsiz daxil olmuş, ermənilər Azərbaycan Hökumətinin hakimiyyətini qəbul etdiklərini bildirmişdilər. Andronik isə dekabrda guya "ingilislərin Qarabağı onun ixtiyarına verməsi haqqında" şayiə yaymağa başlamışdı. Azərbaycan Hökumətinin sədri Fətəli xan Xoyski dekabrın 20-də Parlamentdəki çıxışında buna qarşı etirazını bildirmişdi. Eyni zamanda, dekabrın 22-də Bakıdakı ingilis qoşunlarının komandanı Tomson da bu şayiəni

təkzib etdi. Buna baxmayaraq, erməni separatçıları və Gorusda möhkəmlənmiş Andronik azərbaycanlılara qarşı soyqırımını davam etdirirdi. Buna görə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Daxili İşlər Nazirliyi 1919 il yanvarın əvvəllərində Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları əsasında müvəqqəti general-qubernatorluq yaradılmasını təklif etdi. Hökumət bu təklifi qəbul etdi və yanvarın 13-də həmin qəzalarda müvəqqəti general-qubernatorluq vəzifəsinin təsis edilməsi haqqında qərar çıxardı. Bu vəzifəyə yanvarın 29-da Xosrov paşa bəy *Sultanov* təyin olundu. Azərbaycan Hökumətinin qəti addımlarından narahat olan Ermənistan belə bir şəraitdə Dağlıq Qarabağa açıq iddia ilə çıxış etdi. Azərbaycan Hökuməti yanvarın 31-də cavab notasında Qarabağın tarixən Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu bildirdi və Qarabağ general qubernatorluğunun yaradılmasına Ermənistanın etirazını Azərbaycanın suverenliyinə qəsd və onun daxili işlərinə qarışmaq cəhdi kimi qiymətləndirdi. Ermənistan bununla sakitləşməyərək, təzyiqi artırmağa çalışırdı. O, fevralda Britaniyanın Tiflisdəki silahlı qüvvələrinin komandanı Uorkerə müraciət etdi. Müraciətdə Xosrov paşa bəy Sultanovun Qarabağa general-qubernator təyin edilməsinə etiraz olunur, onun səlahiyyətləri etibarsız elan edilirdi. Lakin bu müraciət cavabsız qaldı. Belə olduqda, Ermənistan xarici işlər naziri general Tomsona müraciət etdi. Qarabağda yaradılmış erməni milli şurası və Ermənistanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəsi Bekzadyan da müxtəlif vasitələrlə ingilis komandanlığına təsir göstərməyə çalışırdı. 1919 il martın axırlarında Tomsonun İrəvana səfəri zamanı Ermənistan hökuməti ona təzyiqi gücləndirməyə cəhd etmiş, lakin bu cəhd də nəticəsiz qalmışdı. General Tomsonun nümayəndəsi polkovnik Şatelvort Bakıdan Şuşaya gedərək, ermənilərin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinə tabe olmasını tələb etmişdi. Cümhuriyyət Hökuməti isə Ermənistanın əsassız iddialarına baxmayaraq, general-qubernatorluğun fəaliyyətə başlaması üçün tədbirlərini davam etdirirdi.

Aprelin 4-də general-qubernatorun orada yerləşən hərbi hissələrə münasibətdə səlahiyyət çərçivəsini müəyyən edən qanun qəbul olundu. Azərbaycan Hökuməti görülən tədbirlərin süni surətdə yaradılmış Qarabağ probleminin həllində mühüm əhəmiyyətə malik olacağını düşünərək, daha inamlı addımlar atmağa başlamışdı. Baş nazir Nəsib bəy Yusifbəyli aprelin 14-də Parlamentdə Hökumət bəyannaməsinin müzakirəsi zamanı demişdi: ***"Qarabağ xüsusunda mübahisə yoxdur"***. Lakin belə arxayınçılığa da əsas yox idi. Ermənilər separatçılıq fəaliyyətini davam etdirirdilər. Onlar aprelin axırında keçirdikləri qurultayda Qarabağ general-qubernatorunun hakimiyyətini tanımaqdan imtina etmişdilər. Bu tipli qərarların qəbul olunmasında Ermənistan hökuməti və onun Dağlıq Qarabağdakı emissarlarının pozuculuq fəaliyyəti mühüm rol oynayırdı. Tomson mayın 5-də F.x.Xoyski ilə keçirilən görüşündə belə şəxslərin sürgün edilməsi haqqında sərəncam verdiyini bildirmişdi. Bütün bunlara baxmayaraq, separatçılar Qarabağda vəziyyəti kəskinləşdirməkdə davam edirdilər. Bu cür mürəkkəb şəraitdə Qarabağ general-qubernatorluğunun səmərəli fəaliyyəti regionda əmin-amanlığın qorunub saxlanmasında mühüm rol oynayırdı. General-qubernator X.Sultanov separatçılara qarşı qətiyyətlə mübarizə aparırdı. İyunun 5-də erməni milli şurasının qatı irticaçı üzvləri ingilis komandanlığı nümayəndəsinin müşayiəti ilə Şuşadan Tiflisə sürgün edildi. İyunun 6-da isə Azərbaycan batalyonu Şuşanın ermənilər yaşayan hissəsindəki kazarmalarda yerləşdirildi. Burada keçirilən mitinqdə ermənilər Cümhuriyyət Hökumətini tanıdıqlarını bildirdilər. X.Sultanov konkret tədbirlərlə yanaşı, Qarabağ probleminin əsaslı şəkildə həlli proqramının hazırlanmasına da xüsusi önəm verirdi. Onun bu barədəki baxışları Hökumətə təqdim etdiyi məlumatməruzəsində və Bakıda müttəfiq qoşunlarının komandanı Şatelvorqla iyunun 25-də keçirilən görüşündə şərh olunmuşdu. Ermənilər general-qubernatorluğun fəaliyyət prinsiplərini qəbul edərək, müzakirələr aparmağa başlamışdılar. Baş nazir N.Yusifbəyli, Gəncə qubernatoru Xudadat bəy Rəfibəyli və hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarovun Şuşaya səfəri və orada görülən tədbirlər də general-qubernatorluğun nüfuzunu artırmışdı. Bütün bunların nəticəsində avqustun 15-də ermənilər Azərbaycan Hökuməti ilə saziş imzaladılar və ermənilər yaşayan ərazilərin Azərbaycanın tərkib hissəsi olduğunu qəbul etdilər. Lakin Ermənistan Respublikasının azərbaycanlılara qarşı genişlənən soyqırım siyasəti Qarabağda da vəziyyətin sabitləşməsinə mənfi təsir göstərirdi. Bununla belə, Cümhuriyyət hökuməti Qarabağı diqqət mərkəzində saxlayır, diyarın həyatının müxtəlif sahələrinə dair tədbirlərini davam etdirirdi. Sentyabrın 27-də Şuşada müəllimlər qurultayı keçirilməsi üçün vəsait ayrılması haqqında qərar qəbul edilmiş, ayın 29-da isə general-qubernatorun sərəncamı ilə yardım kimi Qarabağın erməni müəllimlərinə paylanmaq üçün bir milyon manat pul ayrılmışdı. Ermənistan hökumətinin siyasəti isə orada yaşayan azərbaycanlıların öz dədə-baba torpağından didərgin düşərək qaçqına çevrilməsinə səbəb olmuşdu. Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl, Zəngəzur qəzalarında da minlərlə qaçqın yerləşmişdi. Bu, general-qubernatorluğun işini daha da mürəkkəbləşdirirdi. Oktyabrın 29-da hökumət general-qubernatorluğa dair daha iki qərar qəbul etmişdi. Onlardan biri general-qubernatorluqda fəaliyyət göstərən qulluqçuların maaşının artırılmasına, digəri isə general-qubernatorluğun ehtiyacı və qəzet nəşri üçün mətbəə almaqdan ötrü vəsait ayrılmasına aid idi. 1919 il noyabrın əvvəllərində ermənilərin Zəngəzurda törətdikləri qətl-qarətlərə qarşı mübarizə məqsədilə general-qubernatorluğa kiçik qoşun hissələri göndərilmişdi. Bununla da, Zəngəzurda azərbaycanlıların müdafiəsi sahəsində müəyyən işlər görüldü. Lakin Ermənistan hökuməti separatçılara kömək göstərir, pozuculuq işlərini artırmaqda davam edirdi. Nəticədə, müttəfiq dövlətlərin Cənubi Qafqazda Ali komissarının müavini C.Reyin iştirakı ilə noyabrın 23-də Tiflisdə Azərbaycan Xalq Cüm-

huriyyəti Nazirlər Şurasının sədri Nəsib bəy Yusifbəyli və Ermənistanın baş naziri Xatisov arasında saziş imzalandı. Ermənistan hökuməti bu sazişin şərtlərini pozaraq, dekabrın 8-də Zəngəzura qoşun yeritdi. Ermənistan hökuməti Azərbaycan torpaqlarına iddiasını həyata keçirmək üçün silahlı hərbi müdaxilə ilə yanaşı, pul vəsaiti sərf edilməsinə də xüsusi fikir verirdi. 1919 ilin axırlarında Ermənistan hökuməti Dağlıq Qarabağın "azad" edilməsi üçün 19 milyon manat pul ayırmışdı. Bütün bunların nəticəsində 1920 ilin martında erməni separatçıları daha da azğınlaşdı. Martın 22-23-də Ermənistanın bilavasitə iştirakı və Moskvanın sifarişi ilə Dağlıq Qarabağda Azərbaycana qarşı xəyanətkar çıxışlar baş verdi. Azərbaycan Hökumətinin hərbi və diplomatik tədbirləri nəticəsində martın axırlarında – apreldə ermənilərin Qarabağdakı düşmənçilik fəaliyyətinin qarşısı alındı. Qarabağda hadisələrin bu yöndə inkişafında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı təcavüzkarlıq planlarını həyata keçirməyə hazırlaşan Sovet Rusiyası və bolşeviklərin ölkə daxilində apardığı pozuculuq-təxribatçılıq işləri də mühüm rol oynadı. *Aprel işğalı (1920)* və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Qarabağ general-qubernatorluğunun fəaliyyətinə də son qoyuldu.

Əd.: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar), c.1-2, B., 1998; Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c. 5, B., 2001; Paşayev A., Açılmamış səhifələrin izi ilə, B., 2001; Köçərli T., Qarabağ, B., 2002; Musayev İ., Xosrov bəy Sultanov Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli haqqında, "Qarabağ dünən, bu gün və sabah" kitabında, B., 2002; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы), Б., 1998; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Армия (документы и материалы), Б., 1998; История Азербайджана по документам и публикациям, Б., 1990.

QARABAĞ ÜSYANI (1920) – *Aprel işğalından (1920)* sonra Azərbaycanda sovet-bolşevik rejiminə qarşı baş vermiş qüvvətli xalq üsyanlarından biri (1920 il 29 may – 13 iyun). Rəhbəri və istiqamətverici qüvvələri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun zabitləri və hərbi qulluqçuları idi. Üsyanda partizan və qaçaq dəstələri, Qarabağ əhalisi fəal iştirak edirdi. Üsyana hazırlığın həlledici mərhələsi 1920 il mayın sonlarında başa çatdı. *Gəncə üsyanının* başlanması xəbəri alınan kimi, Cəbrayıl ətrafında milli qüvvələrin toplantısı keçirildi və burada üsyanın mayın 29-dan 30-na keçən gecə başlanması qərarlaşdırıldı.

Üsyana hazırlıq zamanı Cəbrayıl qəzasında 20-yə yaxın könüllü silahlı dəstə yaradılmışdı. Tofiq bəyin başçılıq etdiyi belə dəstələrdən biri mayın 29-da Yolçu məntəqəsində dayanan bolşevik postuna hücuma keçdi. Mayın 30-da bolşevik orqanlarının nümayəndələri həbs olundular və qəzada hakimiyyət milli qüvvələrin əlinə keçdi. 1920 il iyunun 3-dən 4-nə keçən gecə *Qafqaz İslam Ordusunun* keçmiş komandanı Nuru paşa və polkovnik Zeynalov milli qüvvələrlə birləşərək, şəhərin sovet hakimiyyəti nümayəndələrinin hamısını həbs etdilər. Səhəri gün Qarabağda sovet hakimiyyətinin devrildiyi elan olundu. Polkovnik Zeynalov Qarabağdakı milli hərbi qüvvələrin ümumi komandanı təyin edildi.

İyunun 5-də Xankəndi və Ağdam da sovet hərbi qüvvələrindən təmizləndi. Qırmızı qüvvələr geri çəkilərək, Bərdədə, Tərtər çayının sol sahilində mövqe tutdular. Bölgə əhalisi sovet işğalına qarşı başlanmış üsyanı böyük rəğbətlə qarşıladı. Qarabağda baş verən üsyan əhatə dairəsinə görə son dərəcə geniş idi. Üsyan nəticəsində Azərbaycan ərazisinin böyük bir hissəsi sovet-bolşevik işğalçılarının nəzarəti altından çıxmışdı. Üsyan sovet hakimiyyətinin Azərbaycandakı dayaqlarına ciddi zərbə vura bilərdi. Buna görə də həm 11-ci Qırmızı ordu komandanlığı, həm də Azərbaycanın yeni hakimiyyət orqanları üsyanı yatırtmaq üçün təcili tədbirlərə əl atdılar. Azərbaycan Kommunist (bolşevik) Partiyası Mərkəzi Komitəsi və Azərbaycan İnqilab Komitəsi Çingiz İldırım və Dadaş Bünyadzadənin başçılığı ilə Qarabağa partiya fəallarından ibarət 20-25 nəfərlik bir qrup göndərdi. 11-ci Qırmızı ordunun komandanı Levandovski də bölgəyə yollandı. Qarabağ üsyanının yatırılması ilə bağlı 11-ci Qırmızı ordunun səhra qərargahının və Hərbi-İnqilab Şurasının birgə iclası keçirildi.

1920 il iyunun 9-da 11-ci Qırmızı ordunun komandanı üsyanın yatırılması ilə bağlı xüsusi əmr imzaladı. Əmrdə Qarabağı bolşeviklərdən təmizləmiş milli qüvvələrə qarşı irimiqyaslı hərbi əməliyyatın keçirilməsi nəzərdə tutulurdu. Qarabağ üsyançılarına əsas zərbənin 32-ci diviziya tərəfindən vurulması planlaşdırıldı. Qüvvə üstünlüyü yaradılması üçün 20-ci atıcı diviziyanın bir briqadası, zirehli avtomobillər və müsəlman fəhlə dəstəsi 32-ci diviziya komandirinin tabeliyinə verilmişdi. 18-ci süvari diviziyası da üsyanın yatırılması üçün bölgəyə yeridilmişdi. Bundan əlavə, qırmızı qüvvələri hərbi təyyarələr də müşayiət etməli idilər.

Üsyançı qüvvələr də işğalçılarla döyüşə ciddi hazırlaşırdılar. Qırmızı ordunun qəti hücuma başlaması ərəfəsində polkovnik Sofiyevin komandir olduğu 1-ci Tatar süvari alayı, Cavanşir piyada alayının bölmələri, top divizionu və digər bölmələr Tərtər çayının sağ sahilində müdafiə mövqeləri tutmuşdular.

1920 il iyunun 10-da Qırmızı ordu qüvvələri üsyançılara qarşı bütün cəbhə boyu hücuma keçdi. Üsyançılar sayca onlardan qat-qat üstün olan, çoxsaylı toplardan və başqa silahlardan, zirehli avtomobillərdən, hərbi təyyarələrdən istifadə edən Qırmızı ordunun qarşısını saxlaya bilmədilər. İstiqlal yolunda ayağa qalxan Azərbaycanın milli qüvvələri öz amalları yolunda bütün qüvvələri ilə vuruşsalar da, həm sayca, həm də hərbi texnika baxımından böyük üstünlüyə malik olan bolşevik qüvvələrinin təzyiqinə davam gətirə bilmədilər. İyunun 11-də Tərtər, Bərdə və Ağdam ərazisi 11-ci Qırmızı ordu qüvvələrinin nəzarəti altına keçdi. İyunun 13-də Şuşa müdafiəçilərinin də müqaviməti qırıldı. Burada sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 11-ci Qırmızı ordunun hissələri tezliklə Qaryagin (indiki Füzuli), Cəbrayıl, Hadrut, Qubadlı, Zəngilan və s. yerlərdə də üsyançıları geri çəkilməyə məcbur etdilər. Qırmızı bolşevik cəlladları Qarabağ üsyanının yayıldığı bütün ərazidə kütləvi qırğınlar həyata keçirdilər. Qarabağ üsyanı bolşevik rejiminə qarşı

Azərbaycan xalqının istiqlal mübarizəsinin ən parlaq səhifələrindən biridir.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.6, B., 2000; Qaffarov T., Azərbaycan tarixi. 1920-1991, B., 1999; Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998.

QARABAĞDA AZƏRBAYCANLILARA QARŞI SOYQIRIMLARI – erməni-daşnak quldur dəstələrinin Qarabağın Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarında azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı və talanlar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti tərəfindən yaradılmış *Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası* bu vəhşilikləri dərindən araşdırmış, bu haqda çoxlu şahid ifadələri, baxış protokolları, məruzələr, faktik məlumatlar toplamışdır.

Sovet Rusiyasının Birinci dünya müharibəsi (1914-18) cəbhələrində hərbi əməliyyatları dayandırmasından əvvəl erməni əsgərləri kütləvi surətdə fərarilik edərək, cəbhədən qaçır və özləri ilə çoxlu oğurluq tüfəng, pulemyot və digər hərbi sursatlar aparırdılar. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü N.Mixaylovun toplanmış faktlar əsasında hazırladığı məruzədə deyilirdi ki, Cavanşir qəzasının müsəlman əhalisi qonşuları ermənilərə çox sadəlövhcəsinə inanır və həmin silahların gələcəkdə onlara qarşı yönəldiləcəyini təsəvvürlərinə belə gətirmirdilər. Buna görə də onlar həmin silahların gətirilməsinin qarşısını almaq üçün heç bir tədbir görmürdülər. Rusiyada Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra isə Yuxarı Qarabağa, o cümlədən Cavanşir qəzasının erməni kəndlərinə silah və sursat, demək olar ki, açıq şəkildə gətirilməyə başladı.

N.Mixaylovun məruzəsində göstərilirdi ki, 1917 ilin dekabrından başlayaraq, erməni-daşnak quldur dəstələri Kolanı icmasının azərbaycanlı kəndlərinə basqın edir və onlardan hələ yer üzərində mövcud olmayan Ermənistan Respublikasını tanımağı tələb edir və guya öz dövlətləri üçün azərbaycanlılardan zorla vergi yığırdılar.

Erməni təqiblərindən bezmiş Cavanşir qəzasının bir neçə kəndinin, o cümlədən İmarət-Qərvənd kəndinin əhalisi və Umudlu kəndi əhalisinin bir hissəsi payız aylarında böyük tələfatla Murovdağı aşaraq, Cavanşir qəzasının aran kəndlərinə üz tutur və orada məskunlaşırlar. N.Mixaylovun 1919 il mayın 9-da Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasına təqdim etdiyi məruzədə göstərilirdi ki, axır vaxtlar vəziyyət bir qədər yüngülləşsə də, Cavanşir qəzasındakı ermənilər buradakı azərbaycanlıların torpaqlarını Ermənistan Respublikasının ərazisi elan edərək, Azərbaycan Respublikasının hakimiyyətini tanımaq belə istəmir və öz zorakılıq hərəkətlərini əvvəlki kimi davam etdirirlər. Ona görə də Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvləri erməni kəndlərindən keçərək, qəzanın dağətəyi hissəsində dağıdılmış azərbaycanlı kəndlərinə baxış keçirə bilmirdilər.

Qarabağ bölgəsində 1918 il və 1919 ilin əvvəllərində ermənilərin törətdikləri soyqırımlarına daha çox məruz qalan qəzalardan biri də Cəbrayıl qəzası idi. Qəza 12 azərbaycanlı və 3 erməni kənd icmasından ibarət idi. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının topladığı materiala və dindirilmiş şahidlərin ifadələrinə görə, qəza əhalisi Qarabağın başqa qəzalarında ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vəhşiliklər haqqında deyilənləri əvvəllər ağıllarına belə sığışdıra bilmidilər. 1918 il dekabrın ilk günlərindən ermənilər qəzanın azərbaycanlı əhalisinə qarşı silahlı təxribatlara başladılar. Ermənilər, əvvəlcə, tək-tək qətllər törədir, basqın edərək, azərbaycanlılara məxsus mal-heyvanı sürüb aparırdılar. Getdikcə daha da mütəşəkkilləşən erməni quldur dəstələri azərbaycanlı *kəndlərinə açıq silahlı hücumlar* etməyə başlayırlar. Buna baxmayaraq, Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası üzvlərinin dindirdikləri şahidlərin ifadələrində və Cəbrayıl qəza rəisinin 1919 il fevralın 17-də Qarabağ general-qubernatoru Xosrov Paşa bəy Sultanova raportunda bildirilirdi ki, "qəzanın bu cür hadisələri böyük təəssüf hissi ilə qarşılayan müsəlman əhalisi heç bir fəal mübarizə yoluna keçməyərək, yalnız özlərini və öz əmlaklarını erməni hücumlarından qorumaq üçün müdafiə mövqeyi tutmuş və ermənilərə qarşı heç bir qanunsuz hərəkətə yol verməmişlər. Buna da sübut odur ki, bütün bu müddət ərzində erməni *kəndlərindən heç biri* müsəlmanlar tərəfindən zərər görməmişdir". Məruzədə 1918 ilin sonu – 1919 ilin əvvəllərində Cəbrayıl qəzasında erməni silahlı quldur dəstələrinin azərbaycanlılar yaşayan Eyvazlı, Dolanlar, Şıxlar, Məlikli və digər kəndlərə hücum edərək, azərbaycanlı əhalinin əmlakını qarət edib yandırdıqları, mal-heyvanlarını isə sürüb apardıqları haqda çoxlu faktlar sadalanır.

Qarabağda ermənilərin azərbaycanlılara vurduğu ən böyük ziyan isə Şuşa qəzasının ərazisi və həmişə ələ keçirməyə can atdıqları Şuşa şəhəri idi. Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra onsuz da hədsiz sursat ələ keçirmiş ermənilər daha sürətlə silahlanmağa başladılar. Silahlı erməni quldur dəstələri cəbhələrdən qaçan fərari erməni əsgər və zabitlərinin hesabına getdikcə daha da çoxalırdı. Şuşa-Qaryagin (Cəbrayıl) və Şuşa-Əsgəran yollarını tamamilə nəzarət altına alan ermənilər həmin yollarla gedib-gələn azərbaycanlıları qarət edir, silahlarını əllərindən alır və bu keçidləri tədricən bütünlüklə azərbaycanlıların üzünə bağlayırdılar. Bu quldur dəstələri getdikcə daha mütəşəkkil hərbi birləşmələrə çevrilirdilər.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının məruzəsində göstərilirdi ki, Şuşa şəhərindəki və ətraf kəndlərdəki erməni əhalisi Azərbaycanın hakimiyyətini tanımayıb, bu günə qədər də tanımaq istəmirlər. Onlar Azərbaycan Hökumətinə vergi verməkdən və hər hansı mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməkdən imtina edirlər.

Şahidlərin ifadələrinə görə, 1918 ilin dekabrında ermənilər Qoqo kəndinin azərbaycanlılar yaşayan 55 evini dağıtmış və yandırmışlar. Mülkədar Cavanşirin də malikanəsini viran edərək, ailə başçısı Əsəd ağa Cavanşiri, oğlu Soltan ağanı, qızı İranə bəyimi, qardaşı qızı Fatma bəyimi, evin qulluqçu və nökərlərini vəhşicəsinə qətlə yetirmiş, bütün avadanlıq, mal-qara və kənd təsərrüfatı alətlərini qarət edib aparmışdılar.

Ermənilər Tuğ kəndinin azərbaycanlılara məxsus hissəsini də dağıtmışlar. 33 evdən ibarət Salakətin kəndini,

Şıxımlı, Gövşadlı, Divanlılar və Çərəküz kəndlərini tamamilə dağıdaraq yandırmış, əmlaklarını qarət etmişdilər.

Şahid ifadələrini ümumiləşdirən komissiya qeyd edirdi ki, təkcə Şuşa qəzasında dağıdılmış, yandırılmış, talan edilmiş azərbaycanlı kəndlərində öldürülənlərin sayı 100 nəfərdən çox idi. Öldürülənlər üzərində ağlagəlməz vəhşiliklər edilmişdi. Qəzanın azərbaycanlı əhalisi 100 milyon manatdan çox zərər çəkmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Bakıdakı ingilis komandanlığı ilə razılaşdıraraq, 1919 ilin yanvarında Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları ərazisində ermənilərin törətdikləri soyqırımlarının qarşısını almaq üçün müvəqqəti general-qubernatorluq yaratdı. Buna baxmayaraq, Şuşa şəhərində və ətraf kəndlərdəki ermənilər general-qubernatorun hakimiyyətini tanımır, Şuşadakı erməni milli şurasının bütün tapşırıqlarını danışıqsız yerinə yetirirdilər. Şuşa-Gorus, Şuşa-Cəbrayıl yollarını tam nəzarətdə saxlayan ermənilər bu yollarla Şuşa ermənilərinə gizli yardım, silah-sursat və s. gətirirdilər. 1919 il iyunun 1-də çoxlu sayda silahlı ermənilərin gizli yolla şəhərə daxil olması barədə məlumat alan Şuşadakı Azərbaycan hakimiyyət orqanları azərbaycanlılara məxsus Üçtığ yüksəkliyində gözətçilərin sayını artırdı. İyunun 4-də Üçtığ yüksəkliyi tərəfdən gözlənilmədən başlayan atışma tezliklə bütün şəhəri bürüdü. 50 nəfərə yaxın silahlı erməni qulduru azərbaycanlı əsgərlərin səngərlərinə hücum etdi. Nəticədə, 3 nəfər azərbaycanlı əsgər qətlə yetirilmiş, ermənilərdən isə hücuma rəhbərlik edən Arzumanov və digərləri məhv edilmişdi.

Azərbaycanın yüzlərlə kəndini yerlə yeksan edən, əhalisinə qarşı tarixdə görünməmiş vəhşiliklər törədən ermənilər bütün bu faktları saxtalaşdırır, özlərini "zərərçəkən" kimi qələmə verir, azərbaycanlılara və Azərbaycan Hökumətinə qarşı təbliğat aparır, bütün dünyaya haray-həşir salırdılar.

Ermənilərin bütün pozuculuq hərəkətlərinə baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin ciddi səyləri nəticəsində 1919 il avqustun sonlarında Azərbaycan Hökuməti ilə erməni milli şurası arasında bəyannamə imzalanmışdı. Bu bəyannamə ilə Qarabağ erməniləri Azərbaycan Hökumətinin hakimiyyətini tanıyır, Azərbaycan Hökuməti isə onlara mədəni-milli muxtariyyət hüququ verirdi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, Qarabağ ermənilərı, gizli olaraq, yeni təxribatlara hazırlaşırdılar. Belə təxribatlardan biri 1920 il martın 22-də – Azərbaycan xalqının Novruz bayramı günü törədilmişdi. Martın 23-də bütün günü Şuşada atışma getmiş və günbatına yaxın qiyamçılar Azərbaycan ordu hissələrinin qarşısında duruş gətirə bilməyərək, şəhəri tərk etmişdilər.

Şuşa şəhəri və Şuşa qəzası kəndləri ilə yanaşı, Qarabağın Cavanşir və Zəngəzur qəzalarının erməni əhalisi də qiyam qaldırıb Azərbaycan əhalisi və Azərbaycan əsgərləri üzərinə hücum etmişdilər. Lakin hər yerdə erməni-daşnak quldur birləşmələrinə ağır zərbələr endirilmiş, onların hücumları dəf edilmişdi. Ermənilərin gizli şəkildə hazırlaşdıqları hücum planları puça çıxmışdı.

Aprel işğalınadək (1920) Qarabağ ermənilərı öz iddialarından əl çəkməmişdilər. İki cəbhəyə işləməyi məharətlə bacaran ermənilər, bir tərəfdən, Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirməyə çalışmış, digər tərəfdən də, bolşevik ordusunun Azərbaycana müdaxiləsini asanlaşdırmaq məqsədilə Sovet Rusiyası ilə əlaqəyə girərək, 1920 ilin yazında Moskvanın sifarişi ilə qiyam qaldırmış, Azərbaycan ordusunun əsas qüvvələrinin başını Dağlıq Qarabağda qatmışlar. Bununla da, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti öz hərbi qüvvələrini ölkənin şimal sərhədlərini keçmiş bolşeviklərə qarşı yönəldə bilməmişdi.

Ətr.: Paşayev A., Açılmamış səhifələrin izi ilə, B., 2001; Erməni terror və quldur birləşmələrinin başarıyyətə qarşı cinayətləri (XIX-XXI əsrlər). Müxtəsər xronoloji ensiklopediya, B., 2003; Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX-XXI вв.). Краткая хронологическая энциклопедия, Б., 2002.

QARABƏYLİ Qara bəy İsmayıl ağa oğlu (14.1.1873, Yelizavetpol quberniyası, Yuxarı Ayıblı kəndi – sentyabr, 1953, Səmərqənd) – ictimai-siyasi xadim, həkim, publisist, dilçi-lüğətçi, mühərrir. İlk təhsilini Şəmkir alman-rus litseyində almışdır. Daha sonra Tiflis klassik gimnaziyasını bitirərək (1892) Moskva Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olmuş, burada 4 il təhsil aldıqdan sonra 1896 ildə siyasi fəaliyyətinə görə bir il həbs cəzasına məhkum edilmişdir. Həbsdən azad olunduqdan sonra təhsilini Yuryev (Tartu) Universitetinin tibb fakültəsində davam etdirmişdir. Buranı bitirdikdən (1899) sonra iki il Moskvada işləmişdir. 1901 ildə Bakıya qayıdaraq, müstəqil həkimlik fəaliyyətinə başlamış, şəhərdə ilk dəfə olaraq, zöhrəvi xəstəliklərin müalicəsi üzrə kabinet açmışdır. Birinci rus inqilabının (1905-07) təsirilə ictimai fəaliyyətə başlayan Qarabəyli Rusiya müsəlmanlarının birinci qurultayında (1905, 15 avqust, Nijni Novqorod) iştirak etmiş, *"İttifaqi-müslimin"* təşkilatının üzvü, Əhməd bəy Ağayevin *"Difai"* partiyasının rəhbərlərindən olmuşdur. Həmin dövrdən publisist fəaliyyətinə başlamış, "Həyat", "İrşad", "Kaspi" və s. nəşrlərlə əməkdaşlıq etmişdir. Bəzi mənbələrdə Qarabəylinin *"Hümmət"*in yaradılmasında da iştirak etdiyi bildirilir. 1906 ildə o, İrana mühacirətə gedərək, inqilabi fəaliyyətini burada davam etdirmiş, Rəşt tutulduqdan sonra Avropaya mühacirət etmək məcburiyyətində qalmışdır. 1908 ildə İstanbula gəlib, burada "Səadət" adlı təşkilat yaratmışdır. Həmin il hakimiyyətə gələn "Gənc türklər" Qarabəyliyə vəzifə təklif etsələr də, bundan imtina etmişdir. 1911 ildə Bakıya qayıdaraq, həkimlik və publisistik fəaliyyətini davam etdirmiş, "Haqq yolu" adlı jurnal buraxmışdır. O, həmçinin, Azərbaycanda ilk ikicildlik türk-rus lüğətini nəşr etdirmişdir.

Birinci dünya müharibəsinin (1914-18) başlanması ilə cəbhəyə yollanmış, rus ordusunun tərkibində müsəlmanlardan ibarət "Vəhşi diviziya"nın baş həkimi olmuşdur. Fevral inqilabından (1917) sonra Bakıya qayıtmış, bir müddət "Kaspi" və "Yeni həyat" qəzetlərinin baş redaktoru olmuşdur. *Mart soyqırımından (1918)* sonra Bakını tərk etmək məcburiyyətində qalan Qarabəyli İmam Nəcməddin Qotsinskinin dəstələri ilə birlikdə Dağıstana getmiş, bir müddət oradakı aullarda yaşamışdır. Bakı azad edildikdən (1918, 15 sentyabr) sonra vətənə qayıdan Qarabəyli Bakı bələdiyyəsi tərəfindən türk ordusu şəninə təşkil olunan tədbirlərin rəsmi rəhbəri təyin edilmiş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinə keçirilən əlavə seçkilərdə onun üzvü seçilmiş, *"İttihad"* partiyası rəhbərliyinin xahişi ilə bu partiyaya daxil olmuş, parlamentdə onun fraksiyasına rəhbərlik etmiş, 1919 ilin aprelində "İttihad" partiyasının sədri seçilmişdir. Qarabəylinin bilavasitə rəhbərliyi sayəsində "İttihad"ın fəaliyyəti xeyli canlanmış və o, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə "Müsavat"dan sonra ən güclü siyasi təşkilata çevrilmişdi.

Aprel işğalından (1920) sonra Qarabəyli bir neçə dəfə həbs edilmiş, əvvəlcə Arxangelsk vilayətindəki Solovki həbs düşərgəsinə göndərilmişdir. Nərimanovun xahişindən sonra Leninin müdaxiləsi nəticəsində 1923 ildə sürgündən azad olunmuş, Moskvaya köçərək, Rusiya Fövqəladə Komissarlığının (VÇK) xəstəxanasında həkim işləmişdir. Eyni zamanda, bir müddət tibb institutunda patoloji anatomiyadan dərs demiş, Kreml xəstəxanasına rəhbərlik etmişdir. Bununla yanaşı, xalq komissarlığı şurasının işlər idarəsində tərcüməçi olmuşdur. 1924 ildə Qırğızıstana köçərək, burada ilk mamalıq tibb texnikumunun əsasını qoymuşdur. 1932 ildə Qırğızıstanda ilk rentgenoloji kabinet təşkil etmişdir. 1933 ildə Özbəkistana gəlmək məcburiyyətində qalan Qarabəyli Səmərqənd xəstəxanasında baş həkimin müavini vəzifəsində işləmişdir. 1934 ildə gizli olaraq Bakıya gələrkən bir ermənini döydüyü üçün həbs edilmiş, həbsdən buraxıldıqdan sonra yenidən Səmərqəndə göndərilmişdi. 1936 ildə Səmərqənddə vərəm sanatoriyasının baş həkimi işləmişdir. Lakin bir həkimin şikayət məktubu əsasında "pantürkist, panislamist" kimi həbs edilərək, 10 il müddətinə Kolımaya (Rusiya, Maqadan vilayəti) sürgün olunmuşdur. 1947 ildə Bakıya qayıtsa da, burada iş və qeydiyyat problemləri ilə üzləşdiyindən yenidən Səmərqəndə qayıtmışdır.

Ətr.: Göyüşov A., Azərbaycanda İttihadçılıq, B., 1997.

QARAMƏRYƏM DÖYÜŞLƏRİ (1918) – *Qafqaz İslam Ordusu* qüvvələri ilə S.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Xalq Komissarları Sovetinin bolşevik-daşnak quldur dəstələrindən ibarət Qafqaz Qırmızı Ordusu hissələri arasında baş vermiş döyüşlər (1918, 16-30 iyun). 1918 il iyunun 16-da səhər saat 9-da başlayan döyüşdə Qafqaz Qırmızı Ordusunun 3-cü briqadasının qüvvələri azərbaycanlılardan, gürcü və dağıstanlılardan ibarət dəstənin üzərinə hücuma keçdi. Türk hərbi qüvvələri bölgəyə gəlib çatmadığından Qaraməryəm ətrafında dayanan müdafiə dəstələri qeyri-bərabər döyüşdə geri çəkilmək məcburiyyətində qaldılar və bolşevik-daşnak qoşunları Qaraməryəmi ələ keçirdilər. İyunun 18-də bölgəyə yetişmiş 5-ci Qafqaz firqəsinin (diviziyasının) 10-cu alayı da döyüşə qoşuldu. Lakin döyüş hazırlığı görülməmədiyindən və əməliyyat planı istər diviziya, istərsə də ordu komandanlığı ilə razılaşdırılmadığından, nəticə uğursuz oldu. göstərilən bütün cəhdlər boşa çıxdı. Daşnak Hamazaspın başçılıq etdiyi 3-cü briqadanın hissələri isə, əksinə, Qaraməryəmdə daha da möhkəmləndilər və Göyçaya hücum etmək üçün əlverişli mövqelər ələ keçirdilər.

İlk döyüşlərin nəticələri Qafqaz İslam Ordusu komandanlığında ciddi təhlil olundu. Ordu komandanı Nuru paşa, Müsəlman korpusu komandanı Əlağa Şıxlinski, 5-ci Qafqaz firqəsinin qərargah rəisi Rüşdü bəy vəziyyətlə daha yaxşı tanış olmaq, qüvvələri yenidən qruplaşdırmaq və imkanları bütünlüklə səfərbər etmək məqsədilə cəbhə xəttinə gəldilər.

Bakıya doğru uğurlu hücumların təşkil edilməsi üçün zəruri tədbirlər həyata keçirildi. Hər şeydən əvvəl, məhəlli komandanlıqlara azərbaycanlılardan ibarət silahlı dəstələrin təşkilini və Göyçay ətrafına göndərilməsini sürətləndirmək göstərişi verildi. Ağdaşdan 2 minlik silahlı dəstənin Göyçaya göndərilməsi qərara alındı. Bunlardan əlavə, Nuru paşa Gəncədən 46-cı və 26-cı ta-

Göyçay–Qaraməryəm türk şəhid abidəsi

Göyçay–Qaraməryəm türk şəhid abidəsi

borun, istehkam bölüyünün, dağ toplarının, 9-cu alayın pulemyot bölüyünün və könüllülərin göndərilməsi barədə əmr verdi. Bu işlər ayın 27-nə qədər davam etdirildi. Qafqaz İslam Ordusu qoşunları ayın 28-də bolşevik-daşnak qüvvələri üzərinə hücumla təşəbbüsü ələ almağı planlaşdırırdı. Lakin döyüşə hazırlıq planı iyunun 26-da bolşevik-daşnak qüvvələrinə məlum oldu. Qırmızı ordunun üç taboru ayın 27-də səhər saat 6-da Göyçay–Qaraməryəm şosesi boyunca, iki bölük piyada qüvvəsi isə şimaldan 10-cu və 13-cü alayların cinahlarına hücuma keçdi. Bolşevik-daşnak qüvvələrinin Göyçayın şimalından hücuma keçib, Qafqaz İslam Ordusu hissələrini qəfildən mühasirəyə almaq və zərbə vurmaq niyyəti aydın olanda, köməyə gəlmiş azərbaycanlı könüllü qüvvələrinə Veysəlli istiqamətində hücuma başlamaq, düşmənə cinahlardan və arxadan zərbə endirmək və Ağsu-Qaraməryəm yolunu kəsərək, onun geri çəkilməsinə mane olmaq əmri verildi. Saat 10-a yaxın bolşevik-daşnak qoşunlarının 10-cu alayın sol cinahına keçmək təhlükəsi güclənəndə, ehtiyatda saxlanmış 25-ci tabor döyüşə qoşuldu. Göyçayın şimalından bir bölüyə qədər süvari dəstəsi, həmçinin Ağdaşdan gətirilmiş könüllülər, Müsüslü dəstəsindən qüvvələr də 13-cü alayın sağ cinahına köməyə göndərildi. Nəticədə, Bığır istiqamətində irəliləyən bolşevik-daşnak qoşunlarının hərəkəti təxminən saat 15-də dayandırıldı, hətta 10-cu Qafqaz alayı cəbhəsində əks-hücum üçün yaxşı imkan yarandı. 5-ci Qafqaz firqəsi komandanlığı bu imkandan istifadə edərək, saat 18-də hər iki alaya əks-hücum əmri verdi. 10-cu alay əks-hücumla düşmən qüvvələrini 3 kilometr geriyə atdı. Lakin qaranlıq düşdüyü üçün alaya əvvəlki mövqelərinə qayıtmaq əmri verildi.

İyunun 29-da səhər tezdən davam edən döyüş Qafqaz İslam Ordusu hissələrinin daha böyük uğuru ilə nəticələndi. Elə ilk anlardan təşəbbüsü ələ alan 10-cu və 13-cü alayın döyüşçüləri düşmənin müqavimətini tamamilə qırdılar. Qırmızı ordu hissələrinin məğlubiyyəti ilə başa çatan döyüşlərin sonunda Qaraməryəmin qərb hissəsi tamamilə, şərq hissəsi isə qismən Qafqaz İslam Ordusu hissələrinin nəzarəti altına keçdi.

Həlledici döyüşlərin uğurla başa çatdırılması ordunun şəxsi heyətində qəti qələbəyə inam yaratdı, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda aparılan mübarizədə dönüş nöqtəsinin başlanğıcını qoydu.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5., B., 2001; Süleymanov M., Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan, B., 1999.

QARACƏMİRLİ Məcid bəy Qasım oğlu (?, Gədəbəy – ?) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilməsi nəzərdə tutulan tələbələrdən biri. Xarkov Universitetinin hüquq fakültəsində 3 il təhsil almışdı (1919 ilədək). Qaracəmirli Məcid təhsilini davam etdirmək üçün Azərbaycan hökumətinin Xalq Maarifi Nazirliyinə müraciət etmişdi. Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarı ilə adı Rusiyaya göndəriləcək tələbələrin siyahısına salınmışdı. Lakin Vətəndaş müharibəsi ilə əlaqədar yaranmış mürəkkəb vəziyyətdə oraya tələbə göndərmək baş tutmamışdır. Sonrakı taleyi barədə məlumat aşkar olunmamışdır.

QARAŞAROV (Qaraşarlı) Rza bəy (? – ?) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. *Zaqafqaziya seymi Müsəlman fraksiyasının*, Zaqafqaziya Federasiyasının süqutundan sonra isə (1918, 26 may) *Azərbaycan Milli Şurasının* (1918, 27 may) üzvü olmuşdur. Milli Şuranın *"Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsisi haqqında qanun"*una (1918, 19 noyabr) əsasən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdir. Parlamentdə Sosialistlər bloku fraksiyasının üzvü idi.

QARAYAZI, Qarayazı düzü – Kür çayının sol sahili boyunca Tiflisə qədər uzanan düzənlik. Gəncə-Qazax düzənliyinin davamı. Qarayazı Azərbaycan türklərinin ən qədim məskənlərindəndir. Qədim türk dilindəki "qara" ("böyük") və "yazı" ("düzənlik", "çöl") sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlməklə "böyük çöl", "böyük düzənlik", "böyük çöllük" mənasındadır. Qarayazı tarix boyu, əsasən, Azərbaycan-türk dövlətlərinin tərkibinə daxil olmuşdur. Nadir şahın [1736-47] vaxtında Qarayazının tarixində dəyişiklik baş verdi. Tərkibinə Qarayazının da daxil olduğu *Borçalının* idarəsi Kaxeti [1733-44], sonra Kartli [1744-62] çarı olan II Teymuraza (1700-62) tapşırıldı. Nadir şahın ölümündən (1747) sonra Azərbaycan ərazisində xanlıqlar meydana gəldi. Bu dövrdə Borçalı da müstəqil Azərbaycan sultanlığına çevrildi. Kartli-Kaxeti çarı II İrakli [1762-98] 1765 ildə Borçalının, o cümlədən Qarayazının idarəsini öz əlinə aldı. 1801 ildə Borçalının tərkibində Rusiyaya ilhaq edildi. 1819 ildə Qarayazı Borçalı distansiyasının tərkibində nahiyəyə çevrildi. 1846 il inzibati-ərazi bölgüsü zamanı Borçalı müstəqil qəzaya çevrildi, Qarayazı isə nahiyə kimi *Tiflis quberniyasının* tərkibinə qatıldı. 1917 il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, Qarayazı polis sahəsi (mərkəzi Qaratəpə kəndi) Qarayazı, Mixaylovsk, Təklə kənd icmalarını birləşdirirdi. Cənubi Qafqazda müstəqil respublikalar yarandıqdan sonra Gürcüstan Azərbaycanın digər torpaqları (Zaqatala, Sığnaq qəzası və s.) kimi Qarayazıya da ərazi iddiası irəli sürdü. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirliyinin əməkdaşı A.Şepotyevin sənədlər əsasında müəyyən etdiyinə görə, Qarayazı düzü əhalisinin tərkibində, demək olar ki, bir nəfər də gürcü yox idi. Onun əhalisinin 88,8%-ni Azərbaycan türkləri, qalanlarını isə ruslar (6,6%) və müxtəlif millətlərdən olan kolonistlər (4,6%) təşkil edirdi. Şepotyevin fikrincə, məhz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Qarayazı düzünə olan hüququ mübahisəsiz idi. Bu hüquq iqtisadi amillərlə də əsaslandırılmışdı. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, gürcü hərbi birləşmələri Cənubi Qafqaza müdaxilə etmiş alman qoşunları ilə birləşərək, Qarayazını işğal etdilər. Borçalı qaziləri 1918 il sentyabrın 19-da Azərbaycan

Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasına (surəti Osmanlı sultanına) göndərdikləri məktubda Gürcüstan hökumətinin və alman qoşunlarının bölgədə törətdikləri özbaşınalığa qarşı çıxaraq, iki təklif – mərkəzi Tiflis şəhəri olmaqla, Qarapapaq xanlığının yaradılması, yaxud Tiflis şəhəri ilə birlikdə tarixi Borçalı, Başkeçid, Qaraçöp, Qarayazı torpaqlarının Azərbaycana birləşdirilməsi təklifini irəli sürdülər. *Aprel işğalı* (*1920*) nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu problemin həmin təkliflər əsasında həll olunmasına imkan vermədi. Azərbaycanda və Gürcüstanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra, Gürcüstan SSR, faktik olaraq, Qarayazıya ərazi iddiasını qismən reallaşdıra bildi. Yuxarı Qarayazı [müasir Tbilisinin həndəvərindən başlayaraq, Kür və Qabırrı (İori) çayları arasındakı ərazi] Gürcüstana verildi; Qareci çölü və Aşağı Qarayazı (658,89 *kv.km.* ərazi) Azərbaycan SSR-in tərkibində qaldı. Gürcüstan SSR-də həyata keçirilən müxtəlif inzibati-ərazi bölgüləri zamanı Qarayazı rayonu yaradıldı. Sonradan bu ərazi Qardabani rayonunun tərkibinə qatıldı.

Əd.: Ömərov V., Qarayazı. Gürcüstanda türklər, h.1, B., 2001; Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri. Borçalı və Qazax (1728-ci il), B., 2001; Шепотьев А., Доклад о спорных кавказских территориях, на которые имеют самоопределившиеся азербайджанские тюрки. Изв. АН Азерб. ССР (серия истории, философии, права), 1990, №2; Кавказский календарь на 1917 г.

QARAYEV Əbülfəz Fərəc oğlu (20.4.1885, Bakı – 24.10.1952, Bakı) – görkəmli həkim-pediatr, tibb elmləri doktoru, professor (1939), əməkdar elm xadimi (1940).

Odessadakı Novorossiya Universitetini bitirmişdir (1916). Əbülfəz Qarayev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə *Bakı Şəhər Hakimlər Cəmiyyəti* idarə heyətinin üzvü olmuş, yataləq xəstəliyi epidemiyasına qarşı mübarizədə yaxından iştirak etmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra respublikada qadın və uşaq müalicə müəssisələrinin yaradıcılarından biri olan Əbülfəz Qarayev bağırsaq infeksiyasına qarşı mübarizə problemi üzərində çalışmış, qan xəstəliklərinin etiologiyası, patogenezi və müalicə yollarını araşdırmışdır. 1930 ildən ömrünün sonunadək Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutunda dərs demişdir.

QARAYEV Əliheydər Ağakərim oğlu (20.6.1896, Şamaxı – 21.4.1938) – *Aprel işğalında* (*1920*) və Şimali Azərbaycanda bolşevik rejiminin bərqərar olmasında fəal iştirak etmiş sovet siyasi xadimi. Şamaxı realnı məktəbində oxumuşdur. 1916 ildə Don (Novoçerkassk) Politexnik İnstitutuna daxil olmuş, inqilabı hərəkatda iştirak etmişdir. Fevral inqilabından (1917) sonra Şamaxıya qayıtmış, burada Fəhlə və Əsgər Deputatları Soveti İcraiyyə Komitəsinin sədri seçilmişdir. Zaqafqaziya Kəndli Deputatları Soveti Ölkə İcraiyyə Komitəsinin tərkibinə daxil idi. I Ümumrusiya Kəndli Deputatları Sovetləri qurultayında iştirak etmişdir. 1917 ilin yayından Tiflisdə inqilabi iş aparmışdır. Tiflis "Hümmət" (menşevik) komitəsinin katibi, "Al bayraq" qəzetinin redaktoru idi. 1918 ilin dekabrından Bakıda inqilabi iş aparmışdır. 1918 ilin dekabrından "Hümmət" partiyasından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü olmuşdur. Həmin ilin sonlarında Bakı Fəhlə Konfransının, 1919 ildə rəyasət heyətinin üzvü, sonra isə sədri seçilmişdir. 1919 ilin fevralında RK(b)P – yə daxil olmuş, RK(b)P Bakı komitəsinin üzvü, 1919–20 illərdə bir sıra bolşevik qəzetlərinin redaktoru olmuşdur. Bu nəşrlər vasitəsilə xalqa mövcud hökuməti devirib, yerində Sovet hakimiyyəti qurmağı təbliğ edirdi. Bir çox mətbuat orqanı səhifələrində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyətini "Müsavat" partiyasını kəskin tənqid və təhqir edən Qarayev Parlamentdə "Mətbuat nizamnaməsi haqqında" qanun layihəsinin özünün redaktoru və naşiri olduğu "Füqəra səsi" qəzetinə qarşı olduğunu bildirirdi. Bu qəzeti "füqəranı aldadanların nidası" adlandıran M.Ə.Rəsulzadə göstərirdi ki, sosialistlərin məqsədi ölkədə söz və mətbuat azadlığı adı altında anarxiya yaratmaq, axır nəticədə isə bolşevikləri Azərbaycana gətirməkdir. Ə.Qarayev Parlamentdə ifrat sol mövqe tutmuş, Cümhuriyyət Hökumətinin *müxtəlif sahələrdə* yeritdiyi siyasəti müntəzəm surətdə tənqid etmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinə qarşı çevrilişin hazırlanmasında fəal rol oynamışdır. 1920 ilin yanvarında RK(b)P Bakı Komitəsi yanında Ə.Qarayevin sədrliyi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini devirmək üçün silahlı üsyan təşkil etmək məqsədilə "operativ qərargah" fəaliyyət göstərirdi. Ə.Qarayev Azərbaycan Kommunist Partiyasının 1-ci qurultayında (1920 il, fevral) MK üzvü seçilmişdi. Onun 1920 il martın 30-da Dağıstandakı sovet qoşunlarının komandanı B.Şeboldayevə göndərdiyi teleqramda deyilirdi: "Ən yaxın günlərdə Bakıda çevrilişə hazırlaşırıq. Hərəkat başlanandan əvvəl öz yürüşümüzün məqsədləri haqqında Azərbaycan fəhlələrinə və kəndlilərinə müraciətnamə buraxacağıq". Elə həmin günlərdə ermənilərin Qarabağ və Zəngəzurda qaldırdıqları qiyamların günahını da Qarayev Hökumətin üzərinə yıxmışdı. Onun Hökuməti üsyanla devirmək, Parlamenti dağıtmaq və Şura hökuməti elan etmək barədə planı imzalaması xəbəri Parlamentin iclas salonunda "Ar olsun! Eyib olsun! Rədd olsun xain!" nidaları ilə qarşılanmışdır. Bu məsələ ilə əlaqədar Məhəmməd Əmin Rəsulzadə çıxış etmişdi: "Üsyana çağıranın adı Əliheydərmi olsun, ya Vartazarmı olsun, ikisi də asidir. Qarabağdamı və ya Bakıdamı çıxışda bulunsun, ikisi də birdir". Aprel işğalında fəal rol oynamış Ə.Qarayev 1920 il aprelin 27-də Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsinin tərkibinə daxil olmuş, Bakı müvəqqəti inqilab komitəsinin sədri, Azərbaycan SSR xalq ədliyyə və əmək komissarı, Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin sədri işləmişdir. Azərbaycan SSR xalq hərbi dəniz işləri komissarı (iyun 1920 – yanvar 1923), eyni

vaxtda, 11-ci ordunun hərbi-inqilabi şurasının üzvü (noyabr 1920 – may 1921) olmuşdur. Qarayev respublikanın bir sıra bölgələrində sovet hakimiyyəti əleyhinə baş verən silahlı üsyanların yatırılması əməliyyatlarına rəhbərlik etmişdir. Üsyanların əsas zərbə qüvvəsini milli ordunun hissələri təşkil etdiyindən, yeni milli hərbi hissələrin formalaşdırılması işinə də Qarayev rəhbərlik etmişdir. 1923 ildə AK(b)P MK katibi, 1929 ildə ÜİK(b)P Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin katibi seçilmişdir. 1930–31 illərdə AK(b)P Gəncə mahal komitəsinin katibi olmuşdur. Qarayev AK(b)P daxilində baş verən ixtilaflarda "sol" qrupun fəal nümayəndəsi kimi milli məsələdə N.Nərimanovun əleyhinə çıxmışdır. "Qarayev–Hüseynov qrupu" siyasi opponentləri tərəfindən Azərbaycanın milli mənafeyini Rusiyaya "satmaqda ittiham olunurdu". O, bir sıra milli ruhlu azərbaycanlı kommunistləri millətçilikdə, şovinizmdə günahlandırmışdı. panturanist və panislamist fikirlərini "sovet dərsliklərinə" soxuşduran "Türkiyə agentləri"ni cidd-cəhdlə üzə çıxarmağı özü üçün böyük bir hünər sayan Əliheydər Qarayev ***"Müsavat" partiyası ilə beynəlxalq faşizmin "soysuz bir uşağı" kimi ifşa edilərək"*** (M.Ə.Rəsulzadə), repressiyaya məruz qalmışdır.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Hüseynov A.Ə., Əliheydər Qarayev, B., 1961; Ağayev İ., XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan şeri, B., 2002; Paşayev A., Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlament təcrübəsindən, Müstəqil dövlətimiz və parlamentimiz (məqalələr toplusu), B., 2001.

"QARDAŞ KÖMƏYİ" – ictimai təşkilat. Birinci dünya müharibəsi (1914–18) illərində Azərbaycanın bir sıra yaşayış məntəqələrində fəaliyyət göstərmişdir. Təşkilatın əsas məqsədi müharibədə əsir düşmüş türk əsgərlərinə, kimsəsizlərə yardım etmək, müalicə olunmalarına kömək göstərmək, onları ərzaqla, geyimlə təmin edib vətənlərinə yola salmaq idi. Cəbhə bölgələrində sahibsiz qalmış türk uşaqlarını toplayıb uşaq evlərinə göndərirdi.

Təşkilatın Bakı şöbəsi Nargin adasında saxlanılan türk əsirlərinin azad olunmasında böyük şücaət göstərmişdir. Belə ki, gecələr kiçik qayıqlarda Nargin adasına yan alan bakılılar yüzlərlə əsiri azad edib Türkiyəyə yola salmağa nail olmuşdular. *Əsirlərin bəziləri vətənlərinə qayıtmaqdan* imtina edərək, Azərbaycanı özlərinə vətən seçmişdilər. O Cümlədən, iki türk əsiri azad olunduqdan sonra Mərdəkanda qalmış, ailə qurmuş və 20 əsrin sonlarınadək yaşamışlar. Onların törəmələri Mərdəkanda böyük bir nəsil halında yaşamaqdadır.

Nağı *Şeyxzamanlının* verdiyi məlumata görə, təşkilat "Qardaş köməyi" adlı jurnal da nəşr etdirmişdir. Jurnalın bir nüsxəsi İstanbulda mühafizə olunur.

Əd.: Şeyxzamanlı N., Azərbaycan İstiqlal mücadiləsi xatirələri, B., 1997.

"QARDAŞ KÖMƏYİ" – ictimai-siyasi toplu. Birinci dünya müharibəsi (1914–18) dövründə Azərbaycanın bir sıra yaşayış məntəqələrində fəaliyyət göstərmiş *"Qardaş köməyi"* təşkilatının orqanı. Əsasən, Qars vilayəti ətrafında zərər çəkmiş müsəlman qaçqınlarının həyatına həsr olunmuş məqalələr dərc edilirdi. Toplunun əsas mühərrirləri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd Cavad, Hüseyn Cavid, Firidun bəy Köçərli, Seyid Hüseyn, Abdulla Şaiq, Şəfiqə xanım Əfəndizadə idi.

Əd.: Qılman İlkin, Bakı və bakılılar, B., 1998.

QARDAŞOV Aslan bəy (? – ?) – ictimai-siyasi xadim. *"Əhrar"* partiyasının liderlərindən biri. Zaqafqaziya seyminin, Azərbaycan Milli Şurasının, Azərbaycan Parlamentinin üzvü olmuşdur. "Əhrar" fraksiyasının təmsilçisi kimi Parlament iclaslarında fəal iştirak etmiş, əsasən Hökumətin iqtisadi sahədəki fəaliyyətinə qarşı tənqidi mövqe tutmuşdur. Aslan bəy Qardaşov 1918 il dekabrın 25-də Parlamentin siyasi dustaqların amnistiyası üzrə yaratdığı komissiyanın üzvü olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 4-cü hökumət kabinəsində (1919 il, 14 aprel-22 dekabr) əkinçilik naziri idi. 1920 il aprelin 15-də Aslan bəy Qardaşov "Əhrar" fraksiyası adından koalisiyadan çıxdığını və öz nümayəndələrini Hökumətdən geri çağırdığını bəyan etmişdi. 1920 il aprelin 27-də hakimiyyətin kommunistlərə təhvil verilməsi haqqında ultimatumu müzakirə etmək üçün Parlamentdə yaradılmış komissiyaya daxil olmuş və müzakirə zamanı hakimiyyəti bolşeviklərə təhvil vermək təklifini müdafiə etmişdir.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar), c.1-2, B., 1998.

QARS DEMOKRATİK CÜMHURİYYƏTİ – Birinci dünya müharibəsi (1914–18) dövründə erməni-daşnak silahlı quldur dəstələri tərəfindən türk-müsəlman əhalinin soyqırımına məruz qaldığı Cənub–Qərbi Qafqazda yaranmış demokratik respublika (bax *Cənub–Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti*).

QARS İSLAM ŞURASI – Birinci dünya müharibəsi (1914–18) dövründə erməni-daşnak silahlı quldur dəstələri tərəfindən türk-müsəlman əhalinin soyqırımına məruz qaldığı Cənub–Qərbi Qafqazda yaradılmış (1918, 5 noyabr) demokratik respublika. Ətraflı məlumat üçün bax *Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti*.

QARS MÜQAVİLƏSİ (1921) – Cənubi Qafqazın sovet respublikaları ilə Türkiyə hökuməti arasında, Sovet Rusiyasının iştirakı ilə 1921 il oktyabrın 13-də Qarsda bağlanmış müqavilə. 1921 il 16 mart Sovet-Türkiyə müqaviləsinə uyğun olaraq, Türkiyə və Cənubi Qafqaz sovet respublikaları arasında müqavilə bağlanması üçün danışıqlar başladı. Müəyyən müzakirələrdən sonra nümayəndə heyətlərinin Qarsda konfransını çağırmaq qərara alındı. Konfrans 1921 il sentyabrın 26-da işə başladı və oktyabrın 13-dək davam etdi. Azərbaycanı B.Şahtaxtinski (xalq dövlət nəzarəti komissarı), Ermənistanı A.Mravyan (xalq xarici işlər komissarı) və P.Makinzyan (xalq daxili işlər komissarı), Gürcüstanı Ş.Eliava (xalq hərbi və dəniz qüvvələri komissarı) və A.Svanidze (xalq xarici işlər naziri), Türkiyəni Kazım Qarabəkir paşa və Vəli bəy (Böyük Millət Məclisinin üzvləri), Muxtar bəy (keçmiş ictimai işlər naziri), Məmduh Şövkət bəy (Türkiyənin Azərbaycandakı səlahiyyətli nümayəndəsi),

Rusiyanı isə vasitəçi kimi Y.Qanetski (Rusiyanın Latviyadakı səlahiyyətli nümayəndəsi) təmsil edirdi. Konfrans müzakirələrdən sonra tərəflər arasında müqavilə bağlamağı qərara aldı. Oktyabrın 13-də RSFSR-in iştirakı ilə bir tərəfdən Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan respublikaları, digər tərəfdən, Türkiyə arasında müqavilə imzalandı. Qars müqaviləsi 20 maddə və 3 əlavədən ibarət idi. ***Birinci maddədə*** 1921 il 16 mart Moskva müqaviləsi istisna olmaqla, razılığa gələn tərəflərin tabeliyindəki ərazilərdə öz suveren hüquqlarını həyata keçirən dövlətlər arasında bağlanmış və yuxarıda göstərilən ərazilərə, həmçinin Cənubi Qafqaz respublikalarına aidiyyəti olan, habelə üçüncü dövlətlərlə bağlanmış müqavilələrin ləğv olunduğu və qüvvədən düşdüyü bildirilirdi. ***İkinci maddəyə*** görə tərəflər onlardan hər hansı birinə güclə, məcburi qəbul etdirilən heç bir sülh müqaviləsini və ya digər beynəlxalq aktı tanımamağa razılaşırdılar. Cənubi Qafqaz respublikaları Türkiyənin, Türkiyə isə onların qəbul etmədiyi hər bir beynəlxalq aktı tanımamağı üzərinə götürürdü. ***Üçüncü maddədə*** kapitulyasiya rejiminə hər hansı münasibəti olan bütün funksiya və hüquqların öz qüvvəsini itirdiyi və ləğv olunduğu qeyd edilirdi. ***Dördüncü maddə*** sərhədlər məsələsinə həsr olunmuşdu. Qars müqaviləsinin beşinci maddəsi Naxçıvana aid idi. Həmin maddədə göstərilirdi ki, ***"Türkiyə hökuməti, Sovet Ermənistanı və Azərbaycan hökumətləri Naxçıvan vilayətinin hazırkı müqavilənin III əlavəsində göstərilən sərhəd daxilində Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil etməsinə razıdırlar". Altıncı maddə*** ilə Türkiyə Batum şəhərini və limanını müəyyən şərtlərlə Gürcüstana güzəştə gedirdi. 7, 8 və 9-cu maddələrdə Türkiyə və Gürcüstan arasındakı sərhəd məsələlərindən, Qara dəniz və boğazların statusundan bəhs olunurdu. ***Onuncu maddə*** ilə "razılığa gələn tərəflər öz ərazilərində digər ölkənin və ya onun ərazisinin bir hissəsində hökumət roluna iddia edən təşkilat və ya qrupların yaranmasına və ya olmasına, həmçinin digər ölkəyə qarşı mübarizə məqsədi güdən qrupların olmasına yol verməməyi öhdəsinə götürürlər". 11, 12 və 13-cü maddələr müqaviləyə qoşulan dövlətlərin vətəndaşları ilə bağlı məsələlərə həsr edilmişdi. ***On dördüncü*** maddə ilə Müqavilənin imzalandığı gündən sonra 6 ay ərzində 1918–20 illər müharibələri qaçqınlarına aid xüsusi müahidə bağlanması nəzərdə tutulurdu. 15 və 16-cı maddələr Qafqaz cəbhəsindəki hərbi əməliyyatlardan irəli gələn cinayətlərə görə tam əfv-ümumiyyə (amnistiya) elan edilməsi, hərbi və mülki əsirlərin geri qaytarılması haqqında idi. 17 və 18-ci maddələr isə razılığa gələn tərəflər arasında kommunikasiya və iqtisadi əlaqələrə həsr olunmuşdu. ***On doqquzuncu maddəyə*** görə, tərəflər müqavilənin imzalanmasından sonrakı 3 ay ərzində konsul konvensiyası bağlamağı öhdələrinə götürürdülər. ***Sonuncu – iyirminci maddə*** müqavilənin ratifikasiya olunmasını nəzərdə tuturdu. Ratifikasiya fərmanları mübadiləsinin İrəvanda həyata keçirilməsi qeyd olunmuşdu. Müqavilə onun imzalanmasından sonra dərhal qüvvəyə minən 6, 14, 15, 16, 18 və 19-cu maddələr istisna olmaqla, ratifikasiya fərmanlarının mübadilə olunduğu andan qüvvəyə minməli idi. Qars müqaviləsinin ratifikasiya mübadiləsi 1922 il sentyabrın 22-də İrəvanda olmuşdu. Müqavilənin fəaliyyət müddəti məhdudlaşdırılmamışdır.

Əd.: Документы внешней политики СССР, т. 4, док.264, М., 1960; Musayev İ., Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), B., 1996; Gümrü, Moskva, Qars müqavilələri və Naxçıvanın taleyi (tərtib edəni İ.Hacıyev), B., 1999; İbrahimzadə F., Behbud Şahtaxtinski və *Qars müqaviləsi*, *"Tarix və onun problemləri"*, 2002, №3.

QARS VİLAYƏTİ – 1877–78 illər Rusiya–Türkiyə müharibəsi nəticəsində Rusiyanın işğal etdiyi türk torpaqlarında yaratdığı inzibati-ərazi vahidi. 1920 ilin dekabrınadək mövcud olmuşdu. 1877–78 illər müharibəsində məğlub olan Osmanlı imperiyası fevralın 19-da Rusiya ilə San-Stefano sülh müqaviləsini imzalamağa məcbur oldu. Lakin Rusiyanın geniş işğalçılıq planları Avropa dövlətlərini narazı saldı. San-Stefano müqaviləsinin şərtləri 1878 il iyunun 13-də Rusiya, Almaniya, Avstriya-Macarıstan, Fransa, İngiltərə, İtaliya və Türkiyənin iştirakı ilə işə başlayan Berlin konqresində yenidən nəzərdən keçirildi. Bununla belə, Berlin konqresi də Qars torpaqlarının Rusiyaya ilhaq olunmasını təsdiq etdi. Qarsda yeni inzibati-ərazi sistemi hələ Rusiya işğalı prosesində (1877, may–iyun) formalaşdırılmağa başlamış, noyabrın 6-da inzibati idarə yaradılmışdı. Qafqaz canişinliyi 1878 il dekabrın 27-də "Qars vilayətinin idarə nizamnaməsi"ni təsdiq etmiş, bu ərazi Qafqaz hərbi dairəsinə daxil olunmuşdu. 1917 il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, Qars vilayəti Ərdəhan, Kağızman, Qars, Olti dairələrinə bölünürdü. *Vilayətin ərazisi 16466,15 kv.verst*, əhalisi 364214 nəfər idi. Əhalinin çoxu müsəlmanlardan, o cümlədən Azərbaycan türklərindən ibarət idi. Qars vilayəti Birinci dünya müharibəsinin Qafqaz cəbhəsində xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Müharibə başlayan kimi çar generalları vilayətdə azlıq təşkil edən (31,08%) ermənilər silahlandırdılar. Silahlı erməni quldur dəstələri yerli türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımına başladı. Rus qoşunlarının tərkibinə daxil olmuş erməni birləşmələri də müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımında fəal iştirak edirdilər. Fevral inqilabından (1917) sonra burada Müvəqqəti hökumətin yerli idarə orqanları yaradılmağa başlamışdı. Qars komitəsi silahlı erməni əhalisinin vilayətdə ciddi təhlükə mənbəyi olduğunu nəzərə alaraq, onun tərksilah olunması haqqında qərar qəbul etdi. Vilayətdə, eyni zamanda, fəhlə və əsgər deputatları sovetləri də yaradılmışdı. Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra Cənubi Qafqazda idarəçilik, əsasən, *Zaqafqaziya komissarlığına* keçdi. Dekabrın 5-də Qafqaz cəbhəsi komandanlığı ilə Türkiyə arasında barışıq imzalandı. Geri çəkilən rus qoşunları bütün silah-sursatı ermənilərə verdilər. Rus qoşunlarının yerləşdiyi ərazilərdə ermənilərin türklərə qarşı törətdiyi soyqırımları Osmanlı dövlətini təhlükəsizlik tədbirləri görməyə məcbur etdi. Türk qoşunları hərbi əməliyyata başlamağı qərara aldı. Belə bir şəraitdə Sovet Rusiyası Brest sülhünü (1918) imzalayaraq, qoşunlarını Qars, Ərdəhan və Batumdan çıxarmağa razı oldu. Hə-

min ərazilər Türkiyəyə qaytarıldı. Yeni yaranmış *Zaqafqaziya seymi* Brest sülhünün şərtlərini qəbul etməkdən boyun qaçırdı. Buna görə də türk qoşunları hərbi əməliyyatları davam etdirdi. Cənubi Qafqazın nümayəndə heyəti 1918 il martın 8-də Trabzonda Türkiyə ilə danışıqlara başladı. Danışıqların gedişində Brest sülhünün şərtlərinə yenidən baxıldıqdan sonra, nümayəndə heyəti daxilindəki ziddiyyətlər üzə çıxdı. Gürcü menşevikləri Qars və Kağızmanın türklərə verilməsinin lehinə, daşnaklar isə bunun əleyhinə çıxırdı. Belə olduqda, türk qoşunları martın 12-də Ərzurumu tutdular və Qarsa doğru hərəkət etdilər. Aprelin 5-6-da Sarıqamış azad edildi. Trabzondakı türk nümayəndə heyəti 48 saat ərzində Batum, Ərdəhan və Qars dairələrinin təhvil verilməsini tələb etdi. Aprelin 5-də Zaqafqaziya seymi, Olti dairəsinin, Ərdəhan dairəsinin cənub hissəsinin, Qars və Kağızman dairələrinin bir hissəsinin türklərə verilməsinə razı oldu. Türkiyə aprelin 7-də Brest sülhünün tanınması barədə ultimatum verdi. Trabzonda danışıqlar dayandırıldıqdan bir gün sonra, aprelin 13-də Batum azad olundu. Aprelin 22-də Zaqafqaziya Respublikasının yaradılması elan edildi. Türkiyə ilə danışıqların Batumda davam etdirilməsi qərara alındı. Türklər aprelin 25-də Qars qalasının azad edilməsi haqqında qərar çıxarılmasına nail oldu, qaladakı qoşunlar Aleksandropola (Gümrü) geri çəkildilər. Türklər qaladakı ermənilərin evakuasiyası üçün hər cür şərait yaratmışdılar. Türkiyə tarixi torpaqlarının azad olunmasını davam etdirirdi. Cənubi Qafqazda müstəqil Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikaları yaradıldıqdan sonra, onlar 1918 il iyunun 4-də Osmanlı dövləti ilə müqavilə imzaladılar [bax *Batum müqaviləsi (1918)*]. Bununla, Türkiyə 1877-78 illər Rusiya-Türkiyə müharibəsi zamanı işğal olunmuş torpaqlarını geri qaytarmağa nail oldu. Lakin çox çəkmədən Türkiyə Birinci dünya müharibəsində məğlub oldu və oktyabrın 30-da *Mudros barışığını (1918)* imzalamağa məcbur oldu. Türk qoşunları yerləşdiyi torpaqlardan çıxarıldı, həmin yerləri ingilislər tutdular. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Cənub-Qərbi Qafqazda cərəyan edən hadisələrə diqqətlə yanaşır, Azərbaycan türklərinin ata-baba yurdları olan və Qara dənizə çıxış imkanı verən bu ərazilərin taleyinə böyük maraq göstərirdi. Yerli əhali də Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə birləşmək istəyirdi. Lakin ümumi beynəlxalq-siyasi vəziyyət, xüsusilə ingilis müdaxiləçilərinin erməniləri müdafiə etməsi nəticəsində bu niyyətin həyata keçirilməsi mümkün olmadı. 1918 ilin payızında – 1919 ilin əvvəllərində bölgədə bir neçə dövlət qurumu yarandı. Onların içərisində Cənub-Qərbi Qafqaz və ya Qars Demokratik Cümhuriyyəti (QDC) mühüm yer tuturdu. 1919 ilin aprelində QDC ingilislərin hərbi müdaxiləsi nəticəsində süqut etdi. Hakimiyyət ingilislərin köməyi ilə ermənilərin əlinə keçdi. Erməni-daşnak hakimiyyəti dövründə bölgənin türk-müsəlman əhalisi dəhşətli soyqırımına məruz qaldı. Qarsın iqtisadi həyatının bütün sahələri tənəzzülə uğradı. Bölgədə daşnaklara qarşı narazılıq daha da artdı. Mayın 10-da Qarsda sovet hakimiyyəti elan olundu. Daşnaklar mayın 12-də Qarsda "Vətəni xilas komitəsi" yaratdılar. Komitə şəhərdə hakimiyyəti ələ keçirə bildi. 1920 il avqustun 10-da imzalanan və əslində, Türkiyəni parçalayan *Sevr müqaviləsi (1920)* daşnakların əl-qolunu daha da açdı. Daşnakların siyasəti Türkiyə ilə müharibəyə səbəb oldu [bax *Ermənistan-Türkiyə müharibəsi (1920)*]. Mustafa Kamal Atatürk yazmışdır: "Bizim Şərq ordumuz oktyabrın 28-də Qarsa doğru hərəkətə başladı. Düşmən şəhəri müqavimətsiz tərk etdi və türklər oktyabrın 30-da onu tutdu. Bizim ordumuz noyabrın 7-dək Arpaçayadək olan ərazini, həmçinin Gümrünü tutdu". Müharibə dekabrın 2-də *Aleksandropol (Gümrü) müqaviləsinin (1920)* imzalanması ilə başa çatdı. Bu zaman Ermənistanda daşnakların hakimiyyəti dağılmış, Qırmızı ordu hissələri İrəvana daxil olmuşdu. Ermənistan sovet hökuməti 1920 il 10 dekabr notası ilə Aleksandropol müqaviləsi şərtlərinin yenidən nəzərdən keçirilməsi təklifini irəli sürdü. Bölgə ilə bağlı bütün mübahisəli məsələləri 1921 il 16 mart Moskva və 13 oktyabr Qars müqavilələri nizama saldı. Beləliklə, Qars, Kağızman, Ərdəhan, Olti, Artvin dairələrinin və Sürməli qəzasının Türkiyə tərkibində qalması təsdiq olundu.

Əd.: Hacıyev A., Qars və Araz-Türk respublikalarının tarixindən, B., 1994; Kırzıoğlu F., Kars tarihi, İstanbul, 1953; Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, т.3, М., 1934; Погосян А.М., Карсская область в составе России, Ереван, 1983; Щепотьев А., Доклад о спорных Кавказских территориях, на которые имеют права самоопределившиеся азербайджанские тюрки. Изв. АН Азерб. ССР (серия истории, философии и права), 1990, №2.

QARYAGİN QƏZASI – Şimali Azərbaycanda inzibati ərazi vahidi. 1873 ildə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının tərkibində yaradılmışdı. Şuşa, Zəngəzur, Cavad qəzaları, cənubdan isə İranla həmsərhəd idi. Mərkəzi Cəbrayıl məntəqəsi idi. Azərbaycanın işğalında iştirak etmiş (19 əsrin əvvəlləri) rus zabiti R.M.Karyaginin adı ilə Qaryagin qəzası adlandırılmışdı (1905). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin 1918 il 30 avqust tarixli qərarı ilə Qaryagin qəzası yenidən *Cəbrayıl qəzası* adlandırılmışdı.

QARYAĞDI OĞLU CABBAR, Cabbar Məşədi İsmayıl oğlu (31.3.1861, Şuşa – 20.4.1944, Bakı) – musiqi xadimi, Azərbaycan xanəndəlik sənətinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri. Azərbaycanın xalq artisti (1935). Cabbar Qaryağdı oğlunda xanəndəlik sənətinə həvəs uşaqlıqdan oyanmış, ilk musiqi təhsilini Şuşada Xarrat Qulunun məktəbində almışdır. Cabbar Qaryağdı oğlu xalq şənliklərində muğam, dəstgah, təsnif, el mahnılarını məharətlə oxumuş və tezliklə xanəndə kimi Qarabağda şöhrət qazanmışdı. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin 1887 ildə hazırladığı "Məcnun Leylinin məzarı üstündə" musiqili səhnəsində Məcnun rolunu ifa etmişdir. Bir müddət tarzən Sadıq Əsəd oğlunun (Sadıqcan) sazandalar dəstəsi ilə çıxış etmiş, sonralar isə məşhur xanəndə kimi Bakı, Gəncə, Şamaxı, Ağdaş şəhərlərinə dəvət olunmuşdur. 1905 ildən tarzən Qurban Pirimov ilə birlikdə geniş proqramlı "Şərq konsertləri"ndə iştirak etmiş, Cənubi Qafqaz, Orta Asiya, Kiyev, Moskva, İran və başqa yerlərdə qastrol səfərlərində olmuşdur. 1906-12 illərdə "Qrammofon", "Sport-rekord", "Ekstrafon" səhmdar cəmiyyətləri tərəfindən Kiyev, Moskva və Varşavada səsi qrammofon valında yazılmışdır. 1912 ildə Varşavadan qayıdarkən Moskvada "Şərq konsertləri" vermişdir. Kürd-Şahnaz, Mahur, Bayatı-Qacar, Heyratı, xüsusilə Mənsuriyyə muğamlarını müstəsna ustalıqla ifa edirdi.

"Neft və milyonlar səltənəti" kinofilmindən səhnə. Xanəndə Cabbar Qaryağdıoğlu

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə və sonralar Cabbar Qaryağdı oğlu Azərbaycan milli musiqi mədəniyyətinin, xüsusilə xanəndəlik sənətinin zənginləşməsində böyük əmək sərf etmişdir. O, mahir musiqiçilər dəstəsi ilə birlikdə xeyriyyə məqsədilə konsertlər vermiş, musiqi səhnəciklərində çalıb-oxumuş, bayramlarda, el şənliklərində yaxından iştirak etmiş, musiqi və mədəniyyət xadimlərinə maddi yardım göstərmişdir. Musiqimizin təməl daşı olan muğamatı yaşadan, ona guşələr və xallar əlavə edərək zənginləşdirən Cabbar Qaryağdı oğlu nəinki Azərbaycanda, həmçinin bütün Qafqazda və Yaxıq Şərqdə ustad sənətkar kimi məşhur idi.

Cabbar Qaryağdı oğlu Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının yaradıcılarından olmuş, burada klassik xalq musiqisindən dərs demiş, gənc kadrların yetişdirilməsində böyük iş görmüşdür. Azərbaycan Dövlət Konservatoriyası nəzdində Bülbülün rəhbərlik etdiyi xalq musiqisini öyrənən elmi-tədqiqat kabinetində onun ifasında 300-ə yaxın mahnı və təsnif, təqribən 70 xalq musiqisi nümunəsi lentə yazılmış, Səid Rüstəmov isə 50 xalq mahnısını nota köçürmüşdür. Cabbar Qaryağdı oğlu öz şer, qəzəl və qoşmalarına, eləcə də başqa şairlərin sözlərinə 30-dan artıq mahnı bəstələmişdir. O, 1934 ildə Firdövsinin 1000 illik yubileyi münasibətilə 6 musiqi parçası hazırlamışdı.

Cabbar Qaryağdı oğlu fitri istedada, zil və olduqca güclü, gözəl tembrli, geniş diapazonlu tenor səsə, qeyri-adi musiqi hafizəsinə malik sənətkar idi. Musiqi xadimləri onu məşhur italyan müğənnisi Karuzo, rus vokal sənətinin görkəmli nümayəndəsi Fyodor Şalyapin ilə müqayisə etmişlər. Cabbar Qaryağdı oğlu əsərlərində klassik xalq musiqisindən istifadə edən bəstəkarlardan R.Qlierə ("Şahsənəm" operasının yaradılmasında), Üzeyir bəy Hacıbəyliyə, Niyaziyə, Fikrət Əmirova və başqalarına yaradıcılıq köməyi göstərmişdir.

F.Şalyapin və görkəmli rus şairi Sergey Yeseninlə tanış olmuşdur. Yesenin onu "Şərq musiqisinin peyğəmbəri" adlandırmışdır. Cabbar Qaryağdı oğlu həm də musiqi tədqiqatçısı idi. Onun "Azərbaycan musiqisinin keçmişi haqqında xatirələr" əlyazmasında 19 əsrin xanəndə və musiqiçilərindən, muğamların tarixindən, təsnif və mahnılardan bəhs edilir. Görkəmli xanəndə və müğənnilərdən Seyid Şuşinski, Bülbül, Xan Şuşinski, Zülfü Adıgözəlov, Yavər Kələntərli, Sürəyya Qacar, Haşım Kələntərli və b. Cabbar Qaryağdı oğlu məktəbinin davamçıları olmuşlar.

Əd.: Şuşinski F., Azərbaycan xalq musiqiçiləri, B., 1985; yenə onun, Cabbar Qaryağdı oğlu, B., 1987; yenə onun, Народные музыканты и певцы Азербайджана, М., 1979.

QASIMOV Hacı İbrahim Hacı Mahmud oğlu (1886, Bakı – 1936, Bakı) – mətbuat xadimi, jurnalist, publisist, yazıçı, teatr tənqidçisi, tərcüməçi. Bakıda ilk "rus-müsəlman" məktəbini bitirmişdir. 1907 ildə mətbuat aləminə gəlmiş, "Təzə həyat" (1907-08), "Məlumat" (1911), "İqbal" (1912-15), "İqdam" (1914-15), "Yeni iqbal" (1915-17) qəzetlərində əməkdaşlıq etmiş, Seyid Hüseynin nəşr etdiyi "Kəlniyət" satirik jurnalının redaktoru olmuşdur. Ədəbiyyat və teatr sənətinə dair tənqidi məqalələr, felyetonlar və publisistik əsərlər yazmışdır. M.Ə.Sabirlə görüşləri haqqında xatirələri var. Baş mühərrir işlədiyi *"Bəsirət"* qəzeti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ölkədə gedən prosesləri obyektiv şəkildə əks etdirmişdir.

Sovet dövründə "Kommunist" qəzetində və "Azərnəşr"də tərcüməçi işləmişdir. L.N.Andreyevin "İnsan həyatı" pyesini, M.Tvenin hekayələrini və s. əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.

Əd.: Məmmədzadə M., Azərbaycan türk mətbuatı, B., 1922; Talıbzadə K., XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi, B., 1966.

QASIMZADƏ Feyzulla Səməd oğlu (19.11.1898, Bakı yaxınlığındakı Mərdəkan kəndi – 29.3.1976, Bakı) – maarif xadimi, ədəbiyyatşünas. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü (1967). Mollaxanada, Bakı şəhəri Aleksey alibtidai "rus-müsəlman" məktəbində, Yemelyanovun axşam gimnaziyasında oxumuşdur. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunu (1925), Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsini (1929) bitirmişdir. Əmək fəaliyyətinə Bakıda "Kazennaya palata"da başlamış, Göyçay qəzasının Qazyan və Mərdəkan kənd ibtidai məktəblərində müəllim və müdir (1917-22) işləmişdir. Cümhuriyyət illərində Mərdəkan-Qala məntəqələrində

təxribatçılara qarşı mübarizə aparmış, əməlləri ilə xalq arasında narazılıq yaradanlar haqqında rəsmi hökumət dairələrinə raportlar yazmışdır. "Mərdəkan" sözünün etimologiyası ilə əlaqədar "Azərbaycan" qəzetində dərc etdirdiyi məqalədə ("Mərdəkanlı Feyzulla Qasımzadə. Etiraz. "Azərbaycan" qəzeti, 1919, 5 həziran, №196") 1918 ilin mart qırğını zamanı mərdəkanlı igidlərin erməni quldurlarına qarşı mərdlik və fədakarlıqla vuruşması haqqında məlumat vermişdir: "Keçən sənə sübh tezdən Mart hadisəsini eşidərək dərhal Mərdəkan köyünün gənclərı yüz nəfərdən ziyadə müsəlləh olub, "İslam qardaşlarımızı mühafizət etməyə gediyoruz",– deyə sevinclə düşmənə tərəf rəvanə oldular. Və haman gün Sabunçu ətrafındakı yol üstündə düşmənlərlə şir kimi müharibə edib, altı nəfər şəhid verib, canlarını vətən və millət yolunda təslim etdilər".

F.Qasımzadə sovet hakimiyyəti illərində xalq maarifi sahəsində işləmiş, ümumtəhsil, orta ixtisas təhsili məktəblərində və ali məktəblərdə dərs demişdir.

Qasımzadə zəngin ədəbiyyatşünaslıq irsi yaratmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatının mürəkkəb 19 əsr mərhələsinin tədqiqi və elmi tarixinin yaradılması onun adı ilə bağlıdır. "Mirzə Fətəli Axundovun həyatı və yaradıcılığı" (1939; 1962),"Xalq aşıq poeziyası" (1950), "Tənqidi realizm"(1952), "N.Vəzirov" (1954), "Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi" (1956), "XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" (1956, 2-ci nəşri, 1974), monoqrafiyaları müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının nailiyyətlərindən sayılır.

Ədː Məmmədov K., Feyzulla Qasımzadə (Bibliioqrafiya, B.,1968, ön söz) ; B., Məmmədov X., Feyzulla Qasımzadə məktəbi, "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 1988, 18 noyabr; yenə onun, Bir yazı və onun haqqında xatirə, "Ədəbiyyat" qəzeti, 2003, 25 iyul; Mirəhmədov Ə., Feyzulla Qasımzadə ("Fikrin karvanı" kitabında),B.,1984.

QASIMZADƏ Hacı Səlim Hacı Qasım oğlu – maarif xadimi, şair. *"Nəşri-maarif"* cəmiyyətinin işində yaxından iştirak etimş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə maarifçiliyin təbliği yönündə çoşğun fəaliyyət göstərmişdir. Bax *Hacı Səlim Səyyah*.

QASPRALI (Qasprinski) İsmayıl bəy Mustafa ağa oğlu [21.3.1851, Avçiköy (Krım) – 11.9.1914, Baxçasaray ş.] – Rusiya müsəlmanları arasında maarifçi türkçülük hərəkatının görkəmli xadimlərindən biri, Krım türklərinin (tatarlarının) ictimai-siyasi xadimi, maarif islahatçısı, milli nəşriyyat və mətbuatın banisi, alim, yazıçı. Zadəgan məmur ailəsində doğulmuşdur. İlk təhsilini ailədə xüsusi müəllimdən almış (1858-61), Ağməscid (Simferepol) gimnaziyasında (1861-63), Voronej ibtidai hərbi, Moskva orta hərbi məktəblərində (1863-67), Parisdə Şərq dilləri litseyində (1871-75) oxumuşdur. Baxçasarayın Zəncirli mədrəsəsində, Yaltanın Dərəköy məktəbində rus dili müəllimi (1868-71), Parisin "Aşey" reklam agentliyində məmur, yazıçı İ.S.Turgenevin katibi (1872-74), Baxçasaray şəhər bələdiyyə idarəsinin rəisi (1878-83) işləmişdir. 1874-75 illərdə

İsmayıl bəy Qaspralı, Yusif Akçura Krımda (Qurzuf)

İstanbulda yaşamış, Odessa, Moskva, Peterburq qəzetlərində məqalələr dərc etdirmişdir. Türk zabiti, dövlət məmuru olmaq səyləri baş tutmamış, 1875 ildə Baxçasaraya dönmüş, üç il Krım yarımadasını gəzib dolaşaraq xalq həyatını öyrənmişdir.

İsmayıl bəy Qaspralı Rusiyanın türk-müsəlman əhalisinin mədəni birliyi ideyasını irəli sürmüş, onun tez bir zamanda həyata keçirilməsi üçün doğma türk dilində dövri mətbuat və müasir milli məktəb yaratmaq təşəbbüsü ilə çıxış etmişdir. Bu məqsədlə "Məktəb" adlı qəzetin nəşrinə icazə almış (1879), "Tuncuc", "Şəfəq", "Qəmər", "Ulduz", "Günəş" və s. imzalarla yazdığı məqalələrdə (1880-83) maarifçilik ideyalarını yaymışdır. "Tavriya" qəzetində dərc olunmuş milli məzmunlu silsilə məqalələri əsasında imperiyada türk-müsəlman xalqlarının hüquq və vəzifələrinə dair "Rusiya müsəlmanları" kitabını nəşr etdirmişdir.

Qaspralı Krımın Rusiya tərəfindən işğal olunmasının 100 illiyi günü – 1883 il aprelin 10-da türkcə-rusca "Tərcüman-Perevodçik" qəzetinin nəşrinə icazə almış, onu imperiyanın türkdilli əhalisinin ümumi mətbuat orqanına çevirmişdir. ***"Dildə, fikirdə, işdə birlik"*** tezisini irəli sürmüş, onu otuz bir il naşiri və redaktoru olduğu "Tərcüman" qəzeti vasitəsilə Krımdan Kaşğara qədər geniş bir ərazidə – Volqaboyunda, Qafqazda, Orta Asiyada, Sibirdə ardıcıl surətdə təbliğ etmişdir.

Qaspralı Baxçasarayda ilk "üsuli-cədid" məktəbi açmış (1884), müxtəlif bölgələrdən topladığı şagirdlərə sovti üsulla (fonetik) təlim qaydalarını öyrətməklə, onları bütün Rusiya müsəlmanları arasında yaymağa nail olmuşdur. Tərtib etdiyi "Xoce-yi Sibyan" adlı əlifba dərsliyi ilə Rusiya müsəlmanlarının mədəni həyatında, maarif sahəsində yeni mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur.

"19 əsrin ən böyük islahatçısı", "türk dünyasını oyandıran" İsmayıl bəy Qaspralı "Tərcüman" qəzetində dərc etdirdiyi yazıları ilə bütün türk xalqlarını ortaq və təmiz bir dil zəminində birləşdirmək istəyirdi. Qaspralı islahatçılıq fəaliyyətinə başlayarkən Azərbaycan maarifçiləri H.Zərdabi, S.Ünsizadə, C.Ünsizadə və S.Vəlibəyovun, həmçinin A.O.Çernyayevskinin naşirlik, müəllimlik təcrübəsindən bəhrələnmiş, "Tərcüman" və "Xoce-yi Sibyan"ın nəşrindən sonra Ə.Topçubaşov, S.Qənizadə, N.Nərimanov, F.Köçərli kimi onlarla ziyalının "mürşid"inə çevrilmişdir.

İsmayıl bəy Qaspralı velikorus millətçiliyinin türk-müsəlman xalqları üçün böyük təhlükə yaratdığını dərk edirdi və imperiyanın müsəlman xalqları arasında milli şüurun formalaşması, onların əməkdaşlığı, birliyi ideyası ilə çıxış edirdi. O yazırdı: ***"Asiya və Avropanın bir qismində sanki böyük bir millət – türk-tatar milləti var. Bu millət dağınıq, parçalanmış, zəif haldadır, digər millətlərə nisbətən elm və mərifətcə, sərvət və mədəniyyətcə çox geridə qalmışdır. Belə davam edərsə, əbədi mübarizə qanununa uyğun olaraq (bu millət) məhv olacaq, başqa millətlər tərəfindən udulacaqdır..."***

İsmayıl bəy Qaspralı irəli sürdüyü ***"dildə, fikirdə, işdə birlik!"*** tezisini, prinsip etibarı ilə, həm "müsəlman birliyi" (panislamizm), həm də "türk-tatar müsəlman birliyi" (pantürkizm) təliminə tətbiq edirdi. Dil, din, adət və ənənə birliyini millətin əsas əlamətləri kimi səciyyələndirən götürən İsmayıl bəy "cədidçilik" ("üsuli-cədid"), yəni "yeni üsul" adlanan maarifçi-islahatçı hərəkatın genişlənməsində, bu cərəyanın "qədimçilər"ə, yəni "köhnə üsul" cərəyanına qarşı mübarizəsində fəal iştirak etmişdir.

Qaspralı ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə dair elmi, publisist və bədii əsərlər yazmışdır. Onun "Rusiya müsəlmanlığı" (1881), "İslamlığa dair nizamlar və imtiyazlar" (1885), "Avropa mədəniyyətinə bir nəzəri-müvazinə" (1885), "Rus-Şərq razılaşması" (1886), "Mirati-cədid" (1882), "Atlaslı cahannüma" (1892), "Qiraəti-türki" (1894), "Gündoğdu" və s. əsərləri məşhurdur.

Qasprlının Azərbaycanla sıx ictimai-siyasi, elmi-ədəbi və şəxsi əlaqələri olmuşdur. Tərəqqipərvər Azərbaycan ziyalıları İ.Qasprlının türk-müsəlman xalqlarının milli və mədəni intibahı yolunda fədakar fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmiş, milli mətbuat onu "möhtərəm ustad", "fəxri-millət", "böyük İsmayıl bəy", "türklügü paydar, milləti namdar etməkə çalışmaqdan yorulmaq bilməyən... ustadi-əzim" adlandırmışdır. İsmayıl bəy Qaspralı ilə sıx əməkdaşlıq edən və onun yaradıcılığından bəhrələnən Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Nəriman Nərimanov, Sultanməcid Qənizadə, Nəcəf bəy Vəzirov, Əlabbas Müznib, Ceyhun bəy Hacıbəyli, Mirzə Bala Məmmədzadə və başqaları türkçülük ideya və siyasətini müdafiə və inkişaf etdirmişlər. İ.Qaspralı da, öz növbəsində, onların fəaliyyətini izləyir, uğurlarını qiymətləndirirdi. "Molla Nəsrəddin" jurnalı təqiblərə məruz qaldıqda o, həmkarlarına ürək-dirək verərək yazırdı: "Sizin məcmuənizdə hədəfə olduqca sərrast dəyən şeylər vardır..., gümrah çalışın".

İsmayıl bəy Qaspralı erməni daşnaklarının 1897 ildə Anadoluda, 1905-06 illərdə Qafqazda törətdikləri qanlı cinayətləri hiddətlə pisləmiş və bu fəsad əhlini ağlını başına yığmağa çağırmışdır.

İ.Qaspralı Azərbaycana şəxsi tellərlə də bağlı olmuşdur. "Türk ədəmi-mərkəziyyət" partiyasının banisi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin liderlərindən və

İsmayıl bəy Qaspralının cənazəsi evindən çıxarılarkən, 1914

rəhbərlərindən olan Nəsib bəy Yusifbəyli bir müddət Baxçasarayda yaşamış, İsmayıl bəy Qaspralının qızı Şəfiqə xanımla ailə həyatı qurmuşdur.

Nəriman Nərimanov Qaspralının vəfatı ilə əlaqədar "Bəsirət" qəzetində dərc etdirdiyi "Baxçasarayda imtahan meydanı" məqaləsində millətə böyük itki üz verdiyini bildirərək yazırdı ki, millət yolunda **"bütün ömrünü sərf edən"**, onu **"axır nəfəsinədək nicat yoluna dəvət edən"** "ustad"ın qəbri üzərində abidə ucaltmaq zəruridir. Əhməd bəy Ağaoğlu da Qaspralı ilə 1905 ildə Peterburqda tanış olmuş, 1908-11 illərdə isə Türkiyədə yaradılmış "Türk ocağı", "Türk yurdu" jurnallarında onunla birlikdə əməkdaşlıq etmişdir. İ.Qaspralının vəfatı münasibətilə "Türk yurdu" jurnalında dərc olunmuş nekroloqu da məhz Ağaoğlu yazmışdı.

İ.Qaspralının ictimai-siyasi görüşləri Azərbaycan ictimai fikrinə, milli müstəqillik ideologiyasının təşəkkülünə, o cümlədən onun ideoloqlarının dünyagörüşünün formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir.

Ədː Cəfərzadə Ə., İsmayıl bəy Qaspralı, "Elm və həyat" jurnalı, 1991, №6; Kırımlı Seyid Cəfər, Qaspralı İsmayıl bəy, İstanbul, 1934; Məmmədov X., Qasprinski və Azərbaycan, "Ulduz" jurnalı, 1992, №9; yenə onun, İ.Qasprinski "Molla Nəsrəddin" haqqında, "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 1992, 20 may; yenə onun, İ.Qasprinskinin Ə.Hüseynzadəyə "Açıq məktubu", "Ədəbiyyat qəzeti", 1992, 17 iyul; yenə onun, "Tərcüman"da Azərbaycan ədəbiyyatı, "Ədəbiyyat qəzeti", 2000, 17 noyabr; Kəngərli A., İsmayıl bəy Qasprinski, B., 2004; Kırımlı Hakan, İsmail bey Gaspıralı, Ankara,2001; Кирячи А.И., Исмайыл бей Гаспринский, журнал "Дружба народов", 1991, № 12; Ганкевич В., На службе правде и просвещению, Симферополь, 2000.

QASPRALI Şəfiqə xanım (19 əsrin sonları, Krım – 1964, İstanbul) – jurnalist. İsmayıl bəy *Qaspralının* qızı, Nəsib bəy *Yusifbəylinin* həyat yoldaşı.

Atasının redaktorluğu ilə nəşr olunan "Tərcüman" qəzetində işləmişdir. 20 əsrin əvvəllərində atasının yanına gələn azərbaycanlı tələbələr Nəriman Nərimanov və Nəsib bəy Yusifbəyli hər ikisi Şəfiqə xanıma elçi düşsə də, o, Nəsib bəyə üstünlük vermiş və onunla ailə qurmuşdur. Bu izdivacdan Zöhrə və Niyazi adlı iki övladı dünyaya gəlmişdir. Şəfiqə xanım 1918 ilədək Gəncədə, 1918 ilin sentyabrından isə Bakıda yaşamışdır. O zamankı dövri mətbuatda yazıları dərc olunmuşdur. *Aprel işğalından* (*1920*) sonra övladları ilə birlikdə yaşadığı mənzilindən çıxarılmışdı. 1922 ildə İsmayıl bəy Qaspralının yaxın dostu, Bakıda işləyən türk diplomatının köməyilə əvvəlcə türk hərbçiləri ilə birlikdə Batuma, sonra Trabzona, oradan da böyük çətinliklə İstanbula gəlmişdir. "Qızıl ay" beynəlxalq xeyriyyə cəmiyyətində işləmişdir.

Şəfiqə xanım Qaspralı tələbələri ilə birlikdə. Bakı, 1919

Ədː Qadın, gözəllik və ülviyyət (ensiklopedik toplu), B., 2001.

QATIR MƏMMƏD [Məmməd Əli oğlu Məmmədov; 1887, Gəncə (Yelizavetpol) quberniyası, Goranboy-Əhmədli k. – 18.9.1919] – çar Rusiyası və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə kəndli hərəkatının başçılarından biri. 1903 ildə Gəncədə sənət məktəbinə daxil olmuş, 1905 ildə inqilabi hərəkatda iştirakına görə oradan qovulmuşdur. 1907 ildə Goranboy-Əhmədlidə mülkədarı öldürdüyünə görə qaçaq düşmüşdür. 1909 ildə həbs olunaraq, İrkutsk quberniyasına sürgün edilmiş, lakin yolda qaça bilmişdir. 1914 ildə həbs edilərək, yenidən İrkutska sürgün olunmuş, burada bolşeviklərlə daha da yaxınlaşmışdır. Fevral inqilabından (1917) sonra Azərbaycana qayıdaraq, Bakı bolşevikləri ilə sıx əlaqə saxlamış, dəfələrlə S.Şaumyan, M.Əzizbəyov və b. bolşeviklərlə görüşüb tapşırıqlar almışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra Qatır Məmməd milli hökumətə qarşı çıxmışdır. Bu işdə bolşeviklərin ona maddi köməyi ilə yanaşı, hökumətin aqrar siyasətindəki səhvlər də müəyyən rol oynamışdı. 1919 ilin yayında "xanları və bəyləri öldürün!" şüarı ilə çıxış edən bolşeviklər Qatır Məmmədə pul vəsaiti göndərmişlər. Cümhuriyyət Hökumətinin 500 nəfərlik seçmə qüvvəsi Gəncəbasarda Qatır Məmməd tərəfindən məğlub edilmişdi. Qatır Məmmədin silahlı dəstələri Gəncə qəzasında iri torpaq sahiblərinin mülklərini dağıdır, Bakı–Tiflis dəmir yol xəttində hərəkətə mane olurdu. Pusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Gəncə Komitəsinin tapşırığı ilə Dağıstandakı 11-ci Qırmızı ordu hissələri ilə birləşməyə çalışan Qatır Məmməd bu məqsədlə Kür çayının sol sahilinə – şimala keçmişdi. Hökumət qüvvələrinin gördüyü tədbirlər nəticəsində Qaraqovaq kəndində öldürülmüşdür.

Ədː Hüseynov C., Xalq qəhrəmanı Qatır Məmməd, B., 1969; Gəncə (tarixi oçerk), B., 1994.

QAYIBOV Bahadır Hüseyn əfəndi oğlu (1878-1949) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunda hərbi-tibb xidmətinin fəal təşkilatçılarından biri. Hərbi nazirin 1919 il 19 iyul tarixli əmri ilə Azərbaycan ordusuna qəbul edilərək, hərbi-sanitar hissəsinin rəisi təyin olunmuş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutuna qədər bu vəzifəni icra etmişdir. Onun rəhbərliyi ilə Şuşada hərbi feldşer məktəbi, bir sıra hərbi hissələrdə və məntəqələrdə tibbi müayinə obyektləri açılmışdı (bax *Hərbi-sanitar hissəsi*).

Ədː Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998; Nəzirli Ş., Arxivlərin sirri açılır, B., 1999.

QAYIBOV Cahangir Hüseyn əfəndi oğlu (1882-1938) – Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının iştirakçılarından biri. Moskvada Şərq dilləri institutunu bitirmişdir (1909). Bakı, Tiflis və Tehran banklarında işləmişdir. "Azərbaycan Respublikasının 1920 il üçün ünvan-təqvimi" soraq kitabındakı məlumata əsasən, Qayıbov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra Xarici İşlər Nazirliyinin dəftərxana müdiri işləmiş, Zakaspi hökumətində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti diplomatik nümayəndəliyinin üzvü, İstanbulda Azərbaycan diplomatik nümayəndəsinin müavini və maliyyə müşaviri vəzifələrində çalışmışdır. Dövrünün qabaqcıl maarifpərvər ziyalıları Mirzə Fətəli Axundzadə, İlya Cavcavadze, Adolf Berje, Məhəmməd ağa Şahtaxtlı, Səid Ünsizadə və başqaları ilə birgə fəaliyyət göstərmiş və dostluq etmiş, klassik Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsində mühüm xidmətləri olmuş, atası Mirzə Hüseyn əfəndi kimi incəsənətə böyük maraq göstərmiş, "Tiflis dram cəmiyyəti"nin nizamnaməsinin hazırlanmasında yaxından iştirak etmişdir.

Ədː Азербайджанская Демократическая Республика. Внешняя политика (Документы и материалы), Б., 1998.

QAYTABAŞI Əbdülhəmid bəy Şərif bəy oğlu (1888-1920) – hərbi xadim, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun general-mayoru. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi naziri Səməd bəy Mehmandarovun 1918 il 15 noyabr tarixli əmri ilə Ümumi qərargahın tərkibindəki növbətçi general vəzifəsinə təyin olunmuşdu. Onun tabeliyində müfəttişlər bölməsi, təmir və bərpa bölməsi, ümumi bölmə, qeyri-nizami bölmə və nəşriyyat var idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının 1919 il 25 iyun tarixli qərarı ilə Qaytabaşı general-mayor rütbəsinə layiq görülmüşdü. 1919 il dekabrın 10-da general-mayor Həbib bəy Səlimov Bakı istehkamçılar hissəsinin rəisi təyin edilərkən, Ümumi qərargah rəisi vəzifəsinin müvəqqəti icrası Qaytabaşıya həvalə olunmuşdu. Bu vəzifəni Azərbaycan ordusunun qərargahı yaradılana qədər icra etmişdir. 1920 il martın 1-dən fəaliyyətə başlayan Azərbaycan ordusu qərargahında Qaytabaşı növbətçi generalın idarəsinə rəhbərlik edirdi. Hərbi nazirlikdə struktur dəyişikliklərindən sonra ümumi bölmə, təftiş bölməsi, pensiya bölməsi və nəşriyyat işləri bu idarəyə verilmişdi. *Aprel işğalından* (*1920*) sonra Qaytabaşı qısa müddət Azərbaycan ordusu qərargahının rəisi vəzifəsini icra etmişdi. Lakin Azərbaycanda sovet-bolşevik rejiminə qarşı müqavimət hərəkatı genişləndikdə, bir çox Cümhuriyyət generalları kimi, Qaytabaşı da bolşeviklər tərəfindən repressiyaya məruz qaldı və güllələndi.

Qayıbov qardaşları

Ədː Nəzirli Ş., Cümhuriyyət generalları., B., 1995; Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998.

QAZAX QƏZASI – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə inzibati-ərazi vahidi. Səfəvilər dövründə Gəncə-Qarabağ bəylərbəyiliyinin tərkibinə daxil idi. 18 əsrin birinci rübündə Osmanlı dövlətinin əlinə keçmiş, Tiflis əyalətinin tərkibinə qatılmışdı. 1723-28 illərdə tərtib olunmuş "Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri"nə görə, Qazax bölgəsi "liva" ("sancaq") statusuna malik olmuş, İncə, Çuvar, Axstav və Türk nahiyələrini əhatə etmişdi. Səfəvilərdən sonra hakimiyyətə gələn Nadir şah [1736-47] bu torpaqları öz hakimiyyəti altına qaytarmışdı. Gəncə–Qarabağ bəylərbəyi Uğurlu xan Ziyadoğlu Nadirin şah seçilməsinə etiraz etdiyi üçün Qazax torpaqları Şəmşəddil və Borçalı ilə birlikdə Kartli çarı Teymurazın idarəsinə verilmişdi. Şəki xanı Hacı Çələbinin [1743-55] Kartli çarı II İrakli üzərində qələbəsindən (1752) sonra Qazax sultanlığı Şəki xanlığının tərkibinə qatılmışdı. 18 əsrin axırlarında Qazax sultanlığı yenidən II İraklinin hakimiyyəti altına keçmişdi. Bu dövrdə Qazax sultanlığı Şəmşəddil ilə birlikdə Qazax-Şəmşəddil sultanlığı adlandırılmışdı. Bu sultanlıq 1801 ildə Rusiyaya ilhaq edilmiş, 1819 ildə ləğv olunaraq, yerində Qazax və Şəmşəddil distansiyaları yaradılmışdı. 1840 il inzibati-ərazi bölgüsü zamanı Qazax və Şəmşəddil distansiyaları sahəyə çevrilərək Gürcü-İmereti quberniyasının *Yelizavetpol* (*Gəncə*) *qəzasının* tərkibinə daxil edilmişdi.

19 əsrin 40-cı illərindəki aqrar islahatları zamanı Qazax və Şəmşəddil kəndlilərinin çar hakimiyyətinə qarşı çıxışları (1844-45) baş vermişdi. 1846 il dekabrın 14-də keçirilən yeni inzibati ərazi bölgüsü zamanı Qazax və Şəmşəddil *Tiflis quberniyasının* tərkibinə qatılmışdı. Lakin dəyişikliklər bununla başa çatmamış, "Qafqaz və Zaqafqaziya diyarının idarə olunmasının dəyişdirilməsi haqqında" 1867 il 9 dekabr tarixli çar fərmanı ilə yeni *Yelizavetpol*

quberniyası təşkil edilmişdi. Həmin fərman əsasında Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının tərkibində ayrıca Qazax qəzası yaradılmışdı. 1917 il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, Qazax qəzasının sahəsi 5096,52 *kv.verst* idi. Qəzada 137049 nəfər əhali yaşayırdı. Onun 78601 nəfəri (57,4%) kişi, 58448 nəfəri (42,6%) qadın, 131032 nəfəri yerli sakin, 6.017 nəfəri müvəqqəti yaşayanlar idi. Burada qəza idarə sistemi mövcud idi. Qəzada iri mülkədar təsərrüfatları üstünlük təşkil edirdi. Qazax qəzasında əkinə yararlı torpağın 98,9%-i (518573 desyatin) xəzinəyə və mülkədarlara məxsus idi. Kəndlilərin ixtiyarında isə cəmi 5362 desyatin satınalma pay torpağı vardı. Qəzanın iqtisadi həyatında kənd təsərrüfatı əsas yer tuturdu.

Fevral inqilabından (1917) sonra Qazax qəzasında Müvəqqəti hökumətin yerli hakimiyyət orqanları yaradılmağa başladı. Martda Qazax şəhər icraiyyə komitəsi seçildi. Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra Qazax qəzası *Zaqafqaziya komissarlığının* hakimiyyəti altına keçdi. Bu dövrdə qəzada kəndli hərəkatı genişləndi. Bolşeviklər kəndlilərin narazılığından istifadə edərək fəallaşdılar. 1917 il dekabrın ikinci yarısında Qovlar stansiyasında S.Şaumyan və Həmid Sultanovun iştirakı ilə müşavirə keçirildi. Müşavirədə mülkədar torpaqlarının müsadirə edilərək kəndlilərə verilməsi, silahlı kəndli dəstələri yaradılması haqqında qərarlar qəbul olundu. 1918 il yanvarın əvvəllərində kəndli çıxışları artdı. Bəzi tədqiqatlarda Qazax qəzasında 1918 ilin yanvar-iyun aylarında sovet hakimiyyəti qurulduğu qeyd edilir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1918 ilin iyununda Qazax qəzasında öz hakimiyyətini bərqərar edə bildi. Ermənistan Respublikası, digər Azərbaycan torpaqları kimi, Qazax qəzasının dağlıq hissəsinə də iddia irəli sürdü. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Qazax qəzası ilə əlaqədar bəzi qanunvericilik sənədləri qəbul olunmuşdu. 1918 il iyunun 22-də Qori müəllimlər seminariyası Azərbaycan şöbəsinin Qazaxa köçürülməsi üçün vəsait ayrılması barədə qərar qəbul edilmiş, 21 oktyabr tarixli qərarla seminariyanın saxlanmasına vəsait ayrılmışdı. 1918 il 12 iyul tarixli qərarla Salahlı, Şıxlı kəndlərində və Poylu stansiyasında sərhəd məntəqələri təşkil olunmuşdu. Qazax qəzasının idarəçiliyini möhkəmləndirmək üçün də tədbirlər görülmüşdü. 1919 il 17 fevral tarixli qərarla qəzada, müvəqqəti olaraq, Daxili İşlər Nazirliyinin fövqəladə səlahiyyətli müvəkkili vəzifəsi təsis olunmuş, 7 may tarixli qərarla R.Qaraşarov bu vəzifəyə təyin edilmişdi. Lakin Cümhuriyyət Hökumətinin aqrar məsələnin həllini ləngitməsi Qazax qəzasında kəndlilərin narazılığının davam etməsinə səbəb oldu. 1919 ilin sentyabrında Qazaxda kəndli qurultayı keçirildi. Qurultay torpaq məsələsi haqqında bolşevik qətnaməsini qəbul etdi. Vəziyyəti nəzərə alan Cümhuriyyət Hökuməti Bakı qubernatorunun köməkçisi Əmiraslan xan Xoyskini Qazax qəzasına göndərsə də, o, tezliklə buranı tərk etməli oldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Qazax qəzasında hərbi inqilab komitəsi yaradıldı. Ermənistanda sovet hökuməti qurulduqdan (1920, 29 noyabr) sonra Qazax qəzası ərazisinin 44,5%-i, o cümlədən 1874 il inzibati bölgüsünə görə Azasu, Qaradaş, Qılınckənd, Uzuntala, Baranin, Qalaçı, Kötikənd, Qoşqotan, Külpi, Yeni Dilican, Köhnə Dilican, Karvansara, Qaraqoyunlu, Polad, Ayrım, Xaştar, Başkənd, Küləli, Mixaylovsk, Tatlıkənd, Tovuzqala kəndləri Ermənistanın tərkibində qaldı. Qazax qəzasının Azərbaycanın tərkibində qalan torpaqlarında Qazax, Ağstafa, Tovuz, Gədəbəy, Şamxor rayonları, Ermənistana verilmiş torpaqlarda isə Karvansara (İcevan), Çəmbərək (Krasnoselsk), Şəmşəddil, Dilican rayonları yaradıldı.

Əd.: Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri. Borçalı və Qazax (1728-ci il), B., 2001; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998; Миралаев Т.С., Революционное движение трудящихся крестьян в Казахском и Гянджинском уездах (1917-1920). Коммунистическая партия – организатор победы Советской власти и строительства социализма в Азербайджане, Б., 1958.

QAZAX MÜƏLLİMLƏR SEMİNARİYASI – Azərbaycanda ibtidai məktəblər üçün müəllim hazırlayan ilk tədris ocağı (1918-1925). Qazax əhalisinin xahişi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin 1918 il 22 iyun tarixli qərarına əsasən, *Qori müəllimlər seminariyası* Azərbaycan şöbəsinin bazasında yaradılmışdı.

Seminariya 1918 il noyabrın 10-da Məşədi İbrahim Kosalının malikanəsində fəaliyyətə başlamışdır. Seminariyanın direktoru vəzifəsinə Qori seminariyası Azərbaycan şöbəsinin sonuncu müfəttişi, məşhur pedaqoq və ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərli təyin olunmuşdu. O, 1920 ilin mayında Gəncədə qətlə yetirilməndən sonra seminariyaya Əli Hüseynov (yazıçı Mehdi Hüseynin atası) rəhbərlik etmişdir. Seminariyanın pedaqoji heyəti müxtəlif illərdə Qori seminariyasında təhsil almış Əhmədağa Mustafayev, İbrahim Qayıbov, Mirzə Vəliyev, Müstafa Məmmədov, Yusif Qasımov, İsfəndiyar Vəkilov və b.-dan ibarət idi.

Qazax müəllimlər seminariyasına bütün bölgələrdən şagird qəbul edilirdi. Lakin dövrün iqtisadi çətinlikləri ilə əlaqədar, tələbə kontingenti Qazax və onun ətraf məntəqələrində yaşayan yeniyetmə və gənclərdən komplektləşdirilmişdi. Azərbaycanın maarif, elm və ədəbiyyatının inkişafında böyük xidmətləri olan xalq şairləri Səməd Vurğun və Osman Sarıvəlli, Mehdixan Vəkilov, Hacıbala Hacıyev və b. seminariyanın ilk məzunlarından idilər. Seminariya Qori müəllimlər seminariyasının D.D.Semyonov və A.O.Çernyayevskinin adı ilə bağlı olan mütərəqqi pedaqoji ənənələri, mühüm elmi-metodiki prinsipləri zəminində, yeni dövrün tələblərinə, yerli şəraitin xüsusiyyətlərinə və milli maraqlara uyğun qurulmuşdu. Seminariyanın tədris planına "Azərbaycan tarixi" fənni daxil edilmiş, bütün fənlərin ana dilində tədrisi həyata keçirilmişdi. 1923 ildə seminariyanın ilk buraxılışı oldu. Seminariya 1925 ildə pedaqoji texnikuma çevrildi.

Əd.: Nəbiyev B., Firidun bəy Köçərli, B., 1984; Nəzirli Ş., Qoridən gələn qatar, B., 1993; Seyidov F., Maarifimizin təkrarsız xəzinəsi, B., 2001.

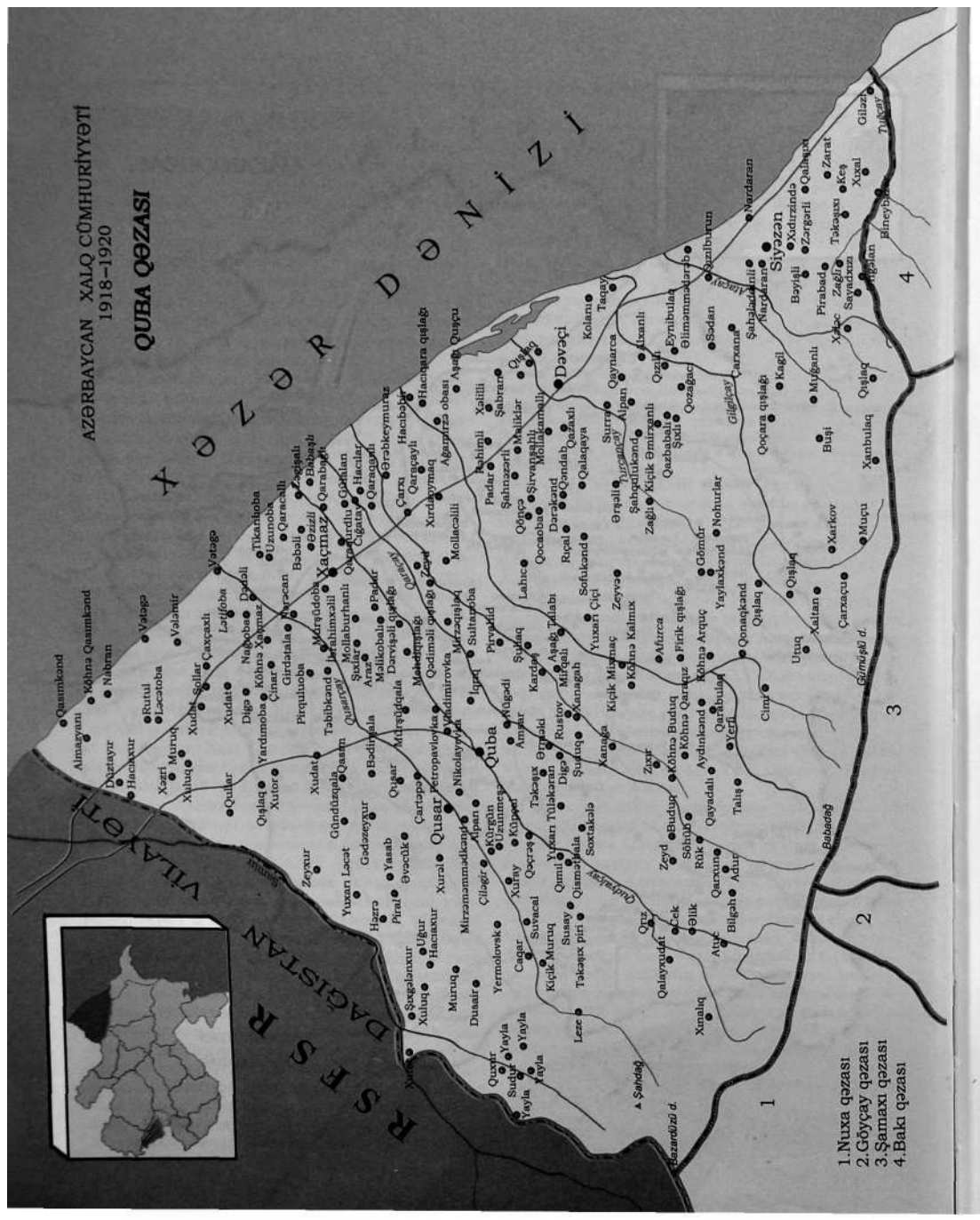

QAZAX QƏZASINDA DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİNİN XÜSUSİ MÜVƏKKİLİ – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Qazax qəzasında yerli hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətinə nəzarət etmək, azərbaycanlılar, ermənilər və gürcülər arasında münasibətləri tənzimləmək məqsədilə 1919 il fevralın 17-də təsis etdiyi müvəqqəti vəzifə. 1919 il mayın 7-də bu vəzifəyə Rza bəy Qaraşarov təyin olunmuş, ona qəzada fəaliyyət göstərən hakimiyyət nümayəndələrinə nəzarət etmək, lazım gəldikdə, onları tutduqları vəzifələrdən kənarlaşdırmaq səlahiyyəti verilmişdi.

QAZAXDA KƏNDLİ QURULTAYI – Qazax qəzası kəndlilərinin 1919 il sentyabrın 25-də Qazax şəhərində keçirilən qurultayı. Qurultay hümmətçi menşeviklərin təşəbbüsü ilə çağırılmışdı. Bolşeviklərlə diqər sosial-demokratlar arasında kəskin mübahisə şəraitində keçən qurultayda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin aqrar siyasəti müzakirə olunmuşdur. "Müsavat" partiyasının nümayəndələri qurultayda iştirak etmirdi. Qurultayda iştirak edən Bakı Fəhlə Konfransının nümayəndə heyəti kəndliləri fəhlələrlə ittifaqda sovet hakimiyyəti uğrunda, burjua-mülkədarlar əleyhinə mübarizəyə çağırdı. Qurultayda hümmətçi menşeviklər öz aqrar proqramlarını, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti sosialist fraksiyasının üzvləri isə aqrar komissiyada yeritdikləri torpaq siyasətinin mahiyyətini izah və müdafiə edirdilər. S.Ağamalıoğlu hər mülkədara 10 desyatin bağ yeri, 15 desyatin əkin yeri və 45-50 desyatin otlaq saxlamaqla, qalan torpaqların ödənc ilə kəndlilərə paylanmasını, torpaq pulunun ödənilməsi üçün əhaliyə gəlir vergisi qoymaq yolu ilə fond yaradılmasını təklif etdi. İ.Əbilov və Ə.Pepinov da bu aqrar proqrama tərəfdar çıxdılar. D.Bünyadzadə, R.Hüseynov, Ə.Qarayev, A.Yusifzadə isə bütün mülkədar torpaqlarının müsadirə edilib, təmənnasız olaraq kəndlilərə paylanması təklifini irəli sürdülər. Qurultayın qəbul etdiyi qətnamədə deyilirdi: "...Rusiya inqilabının ən böyük nailiyyətlərindən biri torpağın zəhmətkeşlərə verilməsi şüarı idi. Ona görə də biz parlament və hökumətdən tələb edirik ki, ən yaxın müddətdə bu məsələni həll etsin və kəndlilərin tələbini yerinə yetirsin". Qurultayın seçdiyi xüsusi nümayəndə heyəti oktyabrın 12-də Bakı Fəhlə Konfransının iclasında iştirak etmişdir. Konfransda qurultay haqqında məruzə dinlənilmiş, müvafiq qətnamə qəbul olunmuşdu.

Əd: Azərbaycan tarixi, 3 cilddə, c.3, B., 1973; Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Борьба за победу Советской власти в Азербайджане. 1918-1920. Документы и материалы, Б., 1967; Агамалиева Н., Худиев Р., Азербайджанская Республика. Страницы политической истории 1918-1920 гг., Б., 1994.

"QEYRƏT" – Azərbaycanda ilk milli sosial-federalist təşkilatı. 1905 ildə Gəncədə yaradılmışdır. Təşkilata hüquqşünas Ələkbər bəy *Rəfibəyli*, Gəncə (Yelizavetpol) dairə məhkəməsinin üzvü Ələkbər bəy *Xasməmmədov*, şəhər polis idarəsinin pristav köməkçisi A.Quliyev başçılıq edirdilər. Q.Fəttahov, M.H.İsmayılzadə, H.M.Həmzəyev, M.Xəlilov da təşkilatın üzvü idilər.

Təşkilat əvvəlcə özünü "Türk sosial-federativ inqilabi komitəsi" adlandırır, bu adla vərəqələr buraxırdı. Azərbaycan xalqına qarşı törədilən soyqırımları ilə bağlı bu vərəqələrdə türk-müsəlman əhaliyə müraciət edilir və onlar bütün qüvvələri milli qırğınların əsas təşkilatçısı olan çar hökumətinə qarşı yönəltməyə çağırılırdı. Komitənin Qafqaz xalqlarına müraciətində onlar birliyə, Rusiya hakimiyyətinə qarşı mübarizəyə dəvət edilir və göstərilirdi ki, Qafqaz xalqları çar hökumətindən özləri üçün bərabər hüquqlar almaq istəyirlərsə, birləşib muxtariyyət yaratmalıdırlar. Azərbaycanda federalizm ideyaları ilə ilk dəfə çıxış edən bu komitə 1905 ilin ortalarında "Qeyrət" təşkilatının əsasını qoydu. "Qeyrət" gürcü sosial-federalist partiyası ilə də əlaqələr yaratmışdı. Təşkilat Bakıda və Şuşada da fəaliyyət göstərirdi. "Qeyrət"in üzvləri əhali arasında federalizm ideyalarının təbliğatçıları çar hakimiyyəti üçün təhlükə törətdiyindən onlara qarşı repressiyalar başlandı. "Qeyrət"in bəzi üzvləri (H.M.Həmzəyev, M.Xəlilov və b.) həbs olundular, təşkilatın fəaliyyəti dayandırıldı. Azərbaycan sosial-federalistləri Fevral inqilabından (1971) sonra "Türk ədəmi-mərkəziyyət partiyası" adı ilə yenidən fəaliyyətə başladılar.

Əd.: Seyidzadə D., Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar, B., 1998; Багирова И.С., Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века, Б., 1997; Ахмедов А., Азербайджанские тюрки в революции 1905 г., Б., 2001.

"QEYRƏT" – *Cəlil Məmmədquluzadə* və Ömər Faiq *Nemanzadənin* naxçıvanlı tacir Məşədi Ələsgər Bağırzadənin maddi köməkliyi ilə Tiflisdə "Şərqi-Rus" qəzetinin bazasında yaratdıqları mətbəə-nəşriyyat (1905-11). "Qeyrət"in sahibi-imtiyazı C.Məmmədquluzadə, müdiri Ö.F.Nemanzadə idi. Ö.F.Nemanzadə yazırdı ki, ***mən, əziz yoldaşlarım: əhli-qələmdən Məmmədquluzadə, tüccardan Şeyx Ələsgər Bağırzadə, bu üçümüz ittihad edib... Tiflisdə bir müsəlman mətbəəsi açdıq, adını "Qeyrət" təmsiyyə etdik.*** Moskvada alman firması tərəfindən buraxılmış "Frokental" və "Amerikanka" adlı çap maşınları, çoxlu hürufat klişələri olan mətbəədə "türkcə, farsca, ərəbcə, rusca və firəngcə hər növ kitab, məcmuə..." nəşri nəzərdə tutulmuşdu.

20 əsrin başlanğıcında xalqın milli dirçəlişinə yardım göstərmək *"Qeyrət"in əsas amalı idi*. Burada müxtəlif mövzularda kitablar – bədii ədəbiyyat (C.Məmmədquluzadənin "Poçt qutusu", "İranda hürriyyət", "Usta Zeynal", "Qurbanəli bəy" hekayələri, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin "Millət dostları" komediyası, Mirzə Əbdürrəhim Talıbovun "Məsail ül-həyat" romanı, Məmməd Səid Ordubadinin *"Qəflət"*, "Vətən və hürriyyət" şer topluları, Seyid Nigarinin "Divan"ı), bədii tərcümə (Firdovsinin "Rüstəm və Söhrab" dastanı, Namiq Kamalın "Röya" pyesi), dərsliklər ("Vətən dili", "İkinci il", "Nəsihətül-ətbaf", "Ana dili") və s. nəşr olunurdu.

Xalqın siyasi düşüncəsini oyatmaq "Qeyrət"in məramnaməsində aparıcı yer tuturdu. Onun əməkdaşları 20 əsrin əvvəlində bütün siyasi qüvvələri ətrafında birləşdirən

"Qeyrət" mətbəəsinin binası. Tiflis

C.Məmmədquluzadə "Qeyrət" mətbəəsində. Rəssam N ə c ə f q u l u

"Hümmət" təşkilatı ilə sıx əlaqədə işləyirdi. "Qeyrət"in nəşr etdirdiyi kitablar arasında Fyodoroviçin "Millətin paraları nasıl toplanır və nasıl sərf olunur?", O.Volkenşteynin "Azadə danışmaq və bir yerə cəm olmaq nə üçündür?", Peşexonovun "Neft, nur və hürriyyət" kimi sırf siyasi məzmunlu risalə kitabçalar, broşürlər vardı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Şurası və Parlamenti sədrinin müavini Həsən bəy Ağayevin rus dilindən tərcümə etdiyi "Silk, sinif, firqə" kitabı da "Qeyrət"də nəşr olunmuşdu. "Qeyrət" İran və türk inqilabçıları ilə sıx əlaqə saxlamış, onların sifarişlərini yerinə yetirərək, xalqı istibdad rejiminə qarşı mübarizəyə çağıran intibahnamələr çap etmişdi.

Şərq xalqlarının siyasi və milli oyanışında misilsiz xidmət göstərən "Molla Nəsrəddin" jurnalı da 1906-11 illərdə "Qeyrət" mətbəəsində nəşr olunurdu. "Qeyrət" mətbəə-nəşriyyatı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ərəfəsində xalqın milli-siyasi oyanışında mühüm rol oynamışdır.

Ət.: Axundov H., "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşri tarixi, B., 1959; Məmmədli Q., Molla Nəsrəddin (salnamə), B., 1984; Mirəhmədov Ə., Azərbaycan Molla Nəsrəddini, B., 1980; Qurbanov Ş., Ömər Faiq Nemanzadə, B., 1992; Həbibbəyli İ., Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri, B., 1997.

QƏBULOV Baba bəy (? – ?) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Azərbaycan Milli Şurasının *"Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsisi haqqında qanun"*una (1918, 19 noyabr) əsasən, Parlamentə daxil olunmuşdu. Qəbulzadə Cümhuriyyətin görkəmli xadimi Əlimərdan bəy *Topçubaşov*, Səməd bəy *Mehmandarov* və Xudadat bəy *Məlik-Aslanovla* birlikdə Parlamentin müstəqillər fraksiyasını təmsil edirdi.

QƏBULOV İslam bəy Hacı Pirməmməd bəy oğlu (15.10.1879, Qax – ?) – maarifçi, publisist, "Müsavat" partiyasının fəal üzvlərindən biri. Mollaxanada oxumuş, Zaqatala 4-cü dərəcəli şəhər məktəbini bitirmişdir. 1905 ildə Tiflis quberniyası xalq məktəbləri inspektorunun vəsatəti ilə Qax məktəbinin nəzdində tatar (Azərbaycan) şöbəsinə, 1910 ildə isə Bakı şəhər dumasının məktəb komissiyasında imtahan verərək, 5-ci "rus-müsəlman" məktəbinə müəllim təyin olunmuşdur. Qəbulov "Müsavat" partiyasının 1919 il dekabrın 2-də çağırılan II qurultayının katibi seçilmişdir. 20 əsrin əvvəlində dövri *mətbuatda publisist məqalələrlə çıxış etmiş*, *"Qəvaidilisani-türki"* (1902) və "Rəhbəri-hesab" (1904) dərsliklərini nəşr etdirmişdir. Sonrakı taleyi barədə məlumat aşkar olunmamışdır.

QƏDİMOV Lətif Şirin oğlu (20.3.1895, Şuşa – ?) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Şuşa realnı məktəbini bitirmişdi (1918). Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini nəqliyyat sahəsində davam etdirmək üçün Berlin Parloffen institutuna (Almaniya) göndərilmişdi. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənən *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923-25 illər üçün məlumatında onun təhsilinin bitirməsinə il yarım qaldığı göstərilirdi. Sonrakı taleyi barədə məlumat aşkar olunmamışdır.

QƏMƏRLİNSKİ, Əhməd Haşım oğlu Məlikov (1880, Bakı – 9.3.1952, Bakı) – aktyor, Azərbaycanın əməkdar incəsənət xadimi (1940). Səhnəyə ilk dəfə 1906 ildə, həvəskar aktyorların Balaxanıda hazırladıqları tamaşalarda çıxmış, həmçinin xalq mərasim, oyun və əyləncələrində iştirak etmişdir. Sonralar milli teatr sənətinin inkişafında mühüm rolu olmuş *"Nicat"* cəmiyyətinin nəzdindəki teatr truppasının aktyoru olmuş, bir sıra obrazlar yaratmışdır. Rüstəm bəy, Kərbəlayı Qubad ("O olmasın, bu olsun", "Ər və arvad", Üzeyir bəy Hacıbəyli), Bayram ("Hekayəti-Xırs quldurbasan", Mirzə Fətəli Axundzadə),

İblis ("Pəru-cadu", Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə təşkil olunmuş (1919, 17 noyabr) Dövlət türk opera dram Teatrında işləmişdir. Sonralar Bakı Azad Tənqid-Təbliğ Teatrında aktyor və rejissor kimi çalışmış, "İsmət", "Almas", "Səbuhi" filmlərində çəkilmişdir.

QƏMKÜSAR, Əliqulu Ələkbər oğlu Nəcəfov (1880, Naxçıvan – 14.3.1919, Tiflis) – şair, jurnalist, ictimai xadim. İlk təhsilini mollaxanada almış, ərəb və fars dillərini öyrənmişdir. Sonralar Məhəmməd Tağı Sidqinin Naxçıvanda açdığı "Tərbiyə" ("Məktəbi-tərbiyə") məktəbində oxumuşdur. 1896-1912 illərdə Culfa gömrükxanasında işləmişdir. Dövrün mürəkkəb ictimai-siyasi həyatına qoşulan Qəmküsar burada Tiflis "Hümmət" təşkilatının yerli özəyində çalışmış, Səttarxan hərəkatı, İran Azərbaycanı inqilabçıları ilə əlaqə saxlamış, onlara yardım göstərmişdir. 1912 ildə Cəlil Məmmədquluzadənin dəvəti ilə Tiflisə gələrək, *"Molla Nəsrəddin"* jurnalının nəşrində ona yaxından kömək etmiş, 1913-14 illərdə jurnalın məsul mühərriri olmuşdur. 1916-17 illərdə C.Məmmədquluzadə ilə birlikdə ədibin "Ölülər" komediyasının Bakıda, Orta Asiyada və Volqaboyu vilayətlərində tamaşaya qoyulmasında fəal iştirak etmiş, Şeyx Nəsrullah rolunun ilk ifaçısı olmuşdur. 1917 ildə bir müddət Naxçıvanda yaşamış, burada "El güzgüsü" adlı dram dərnəyi təşkil etmişdir. Həmin il yenidən Tiflisə köçən Qəmküsar "Molla Nəsrəddin" jurnalı ilə yanaşı, digər mətbuat orqanlarında da şer, məqalə və felyetonlar dərc etdirmişdir. Tiflisdə qaragüruhçular tərəfindən xaincəsinə qətlə yetirilmişdir.

Qəmküsar Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə mollanəsrəddinçi şair kimi daxil olmuşdur. Məhz "Molla Nəsrəddin" ədəbi mühitinin ən qabaqcıl nümayəndələrindən olan Qəmküsar 1906 ildə "Cüvəllağı", "Cüvəllağıbəy", "Sarsaqqulubəy", "Simurq", "Xadimi-millət", "O taylı" və s. imzalarla dərc etdirdiyi satirik şer və felyetonlarda fanatizmi, gerilik və cəhaləti, fırıldaqçı və cahil ruhaniləri, çarizmin müstəmləkəçilik siyasətini, İran əksinqilabını, Şərq, xüsusən İran istibdadını, beynəlxalq imperializmi kəskin satira atəşinə tutmuşdur. Onun satirası həm ideya məzmunu, həm də bədii üslubu ilə Mirzə Ələkbər Sabir satirasının davamı idi.

Siyasi əqidəsinə görə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və onun bəzi liderləri ilə müxalifətdə olmuş, "Əlaman" müxəmməsində Cümhuriyyət Hökumətini kəskin tənqid etmişdir.

Əsəri: Seçilmiş əsərləri, B., 1959.
Ət.: Ağayev İ., Əliqulu Qəmküsar, B., 1976; Həbibbəyli İ., Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri, B., 1997.

QƏNİZADƏ Sultanməcid Hacı Murtuzəli oğlu (aprel, 1866, Şamaxı – 1937, Bakı) – maarif xadimi, yazıçı, tərcüməçi, filoloq alim. Tacir-müəllim ailəsində doğulmuşdur.

"Məclis" məktəbində (1872–79), 3-cü dərəcəli şəhər məktəbində (1879–82) oxumuş və birillik pedaqoji kurs bitirmişdir (1883). Tiflisdə Aleksandr Müəllimlər İnstitutunda (1883–87) ali pedaqoji təhsil almışdır. Bakıda Həbib bəy Mahmudbəyovla açdığı ilk xüsusi "rus-müsəlman" məktəbində (1887–91) müəllim, 2-ci "rus-müsəlman" *məktəbində* (1891–98), *2-ci dərəcəli ali ibtidai məktəbdə* (1898–1905) müdir, *Qori müəllimlər seminariyasının* Azərbaycan şöbəsində (1905–08), Bakı qubernyası və Dağıstan vilayəti xalq məktəbləri idarəsinin 2-ci rayonu üzrə müfəttiş (1908–17) və vilayət xalq məktəblərinin direktoru (1917–18) işləmişdir.

Birinci rus inqilabından (1905–07) sonra Qənizadənin dünyagörüşündə islamçılıq və islam birliyi meylləri güclənmiş və o, 1917 ildə bütün müsəlmanların birliyini təbliğ edən "İttihad" partiyasının təşkilatçılarından olmuşdur. 1918 il mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurasının üzvü seçilmiş, İstiqlal bəyannaməsi imzalanarkən bitərəf qalmışdır. Qənizadə ilk milli dövlətin quruculuq işlərində və Parlament iclaslarında fəal iştirak etmişdir. 1919 ilin avqustunda Parlamentin sədr müavini seçilmişdir. O, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin iclaslarında müzakirə olunan məsələlərə "İttihad" partiyasının və özünün şəxsi münasibətlərini bildirirdi. "İttihad" partiyasının liderlərindən biri kimi, "müsavat"çılarla ardıcıl surətdə davam edən *ixtilaflar Qənizadənin keçmiş şagirdi Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin* və Nəsib bəy *Yusifbəylinin* idarəçilik üsullarına mənfi və inkarçı münasibətin yaranmasına səbəb olmuşdu. "XIX əsrin axır illərində maarif və ədəbiyyata dair xatiratım" əsərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti liderlərinin fəaliyyətini tənqid etmişdir. "Kommunist" qəzetində dərc etdirdiyi məktubda (1920 il, 5 may) və "Tərcümeyi-hal"ında (1931 il, 31 mart) "Müsavat" firqəsinin sol cinahında durub, bolşeviklərlə işləməyi müdafiə etdiyini açıqlamışdır.

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığında dərslik və sinifdənkənar oxu materialı hazırlayan şöbənin müdiri (1920–25), Bakı şəhər xalq maarifi idarəsində inspektor (*1925–29*), pedaqoji təcrübə məşğələlərinin rəhbəri olmuş, hərbi məktəbdə və sənaye institutunda dərs demişdir.

Qənizadə bədii və elmi yaradıcılıqla müntəzəm məşğul olmuş, realist ədəbiyyatın inkişafında, ilk dərsliklərin və lüğətlərin yaranmasında mühüm xidmət göstərmişdir. Ədibin "Məktubati – Şeyda bəy Şirvani" dilogiyası ["Müəllimlər iftixari" (1898)), "Gəlinlər həmayili" (1900)], "Allah xofu" (1906), "Qurban bayramı, yaxud on gün riyazət" (1907) hekayələri milli realist ədəbiyyatın dəyərli nümunələrindəndir. Rus ədəbiyyatından tərcümələri "Əvvəlimci şərabçı" [Lev Tolstoy, 1894), "Allah divanı", "Nəbəkar qonşu" (Poqosski, 1896] və s. var. Alim 19 əsrin *80-90-cı* illərində və birinci rus inqilabı ərəfəsində Azərbaycan, rus

və fars dillərinin tədrisindən ötrü "İstilahi-Azərbaycan" (h.1-2, 1889), "Rus dilinin müəllimi" (1896), "Kilidi-ədəbiyyat" (Əlisgəndər Cəfərzadə ilə birgə, 1900), "Əlifbayi-mütəharriki" (1905) dərsliklərini, "Lüqəti-rusi və türki" (1890), "Rus dilinin dilmancı" (1896), "Lüqəti-türki və rusi" (1904) lüğətlərini yazıb nəşr etdirmişdir.

Qənizadənin "Bir para mətləblər" başlığı ilə "Həyat" və "İrşad" qəzetlərində dərc etdirdiyi publisist məqalə və felyetonlarda Birinci rus inqilabı nəticəsində əldə edilmiş azadlıqlar, çarizmin müstəmləkəçilik rejimini müdafiə edən müsəlman ruhanilərı və ana dilini lüzumsuz ərəb-fars sözləri ilə korlayan mühərrirlər kəskin tənqid olunur.

Hüseyn Ərəblinskidən bəhs edən "Böyük aktyor haqqında xatirələrim", "Sabir haqqında kiçik bir xatirə"nin də müəllifidir.

Əsərləri: Seçilmiş əsərləri, B., 1965; Gəlinlər həmayili, B., 1986.
Ədb.: Məmmədov X., Sultan Məcid Qənizadə, B., 1983.

QƏZA – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yerli inzibati-ərazi vahidi, quberniyanın tərkib hissəsi. Qəzalar inzibati-ərazi vahidləri kimi çar Rusiyası zamanı yaradılmışdı. Azərbaycanın şimalının Rusiya tərəfindən işğalından sonra ləğv olunan xanlıqların əvəzində əyalətlər yaradıldı. 1840 il 10 aprel tarixli fərman əsasında inzibati-məhkəmə islahatının gedişi zamanı əyalətlərin yerinə qəzalar yaradılmışdı. 1867 və 1873 illərdə qəzaların sayı artırılmışdı. Çar II Aleksandrın 1888 il fərmanı ilə Cənubi Qafqazda 37 qəza yaradılmışdı. Bu vəziyyət Rusiyada çarizmin süqutunadək davam etmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra quberniya inzibati-ərazi bölgüsü saxlandığına görə, onun tərkib hissəsi kimi, qəzalar da qalmaqda davam etdi. Cümhuriyyətin ərazisində müəyyən edilmiş 18 yerli inzibati-ərazi vahidindən ikisi (Zaqatala və Göyçə mahalları) istisna olmaqla, qalanları qəzalar idi. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra da qəzalar yerli inzibati-ərazi vahidi kimi saxlanmış, yalnız 1929 ildə ləğv edilmişdir.

Ədb.: Bax *Quberniya* məqaləsinin ədəbiyyatına

QƏZA İDARƏ SİSTEMİ – qəzalarda idarəçiliyi həyata keçirən hakimiyyət orqanı. Çar Rusiyasında qəzaların yaradılması nəticəsində təşəkkül etmişdi. Azərbaycanın şimalında qəza idarələri 1840 il 10 aprel qanunu əsasında yaradılmağa başlanmışdı. Qəza idarəçiliyinə qəza rəisi, onun köməkçisi, qəza xəzinədarı, sahə iclasçıları və şəhər polisi vəzifələri daxil idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində qəza rəisi çar Rusiyasındakına nisbətən daha geniş hüquqlara malik idi. Cümhuriyyət dövründə qəzaların yerli inzibati-ərazi vahidi kimi saxlanması ilə əlaqədar olaraq, qəza idarəsi də müəyyən dəyişikliklərlə fəaliyyətini davam etdirmişdir.

Ədb.: Bax *Quberniya idarə sistemi* məqaləsinin ədəbiyyatına

QIRMIZI QVARDİYA DƏSTƏLƏRİ – Bakıda sovet hakimiyyətinin ilk silahlı dəstələri. Sovet hakimiyyəti elan olunduqdan sonra RSDF(b)P Bakı komitəsinin qərarına əsasən 1917 ilin noyabrından yaradılmağa başlanmışdı. Təşkilinə başçılıq etmək üçün Bakı Sovetinin İcraiyyə Komitəsi mərkəzi büro yaratmışdı. 1918 ilin əvvəlində həmin büro Qırmızı qvardiyanın baş qərargahına çevrilmişdi. Həmid Sultanov istisna olmaqla, qeyri millətlərdən ibarət baş qərargahın sədri erməni A.Bağdasarov idi. Qırmızı qvardiyanın əsasını onluqlar təşkil edirdi. Dörd onluq bir taqım, üç taqım bir drujina, üç drujina bir tabor sayılırdı. Bir taborda təxminən 500-600 nəfər olurdu. Qırmızı qvardiyaya yalnız Bakı Sovetinin platformasını dəstəkləyən fəhlələr qəbul edilirdilər. Bütün qvardiyaçılar iş yeri və maaşla təmin olunurdular. Sahibkarlar onlara maaş verməkdən boyun qaçırdıqda yerli sovetlər bunu təmin edirdilər. Qvardiyaçılar, əsasən, rus, fransız və alman tüfəngləri ilə silahlandırılırdı. Baş qərargahın tabeçiliyində Qafqaz ordusundan tərxis olunmuş əsgərlər tərəfindən verilmiş iki zirehli qatar var idi. 1917 ilin sonunda Qırmızı qvardiyanın tərkibində 400 döyüşçü var idisə, 1918 ilin aprelində Qafqaz cəbhəsindən qayıdan erməni əsgər və zabitlərinin hesabına onun sayı 4000 nəfərə çatırdı. 1918 ilin əvvəlində RSDF(b)P-nin Bakı komitəsi hərbi drujinaların təşkilinə başladı. Bolşevik drujinalarının yaradılmasına əsas köməyi Qafqaz ordusu hərbi inqilab komitəsi göstərirdi. Şəhər cəbhəxanalarında olan ən yaxşı silahlar bolşeviklərə verilirdi. Döyüş drujinalarına, ən azı dörd aylıq stajı olan partiya üzvləri qəbul edilirdilər. Əvvəllər drujinaların tərkibində 50-60 döyüşçü olduğu halda, 1918 ilin martında onların sayı 400-ə çatdırıldı. Hər bir drujina müxtəlif silahlarla, o cümlədən "kolt" tipli iki pulemyotla silahlanmışdı.

Qırmızı qvardiyanın təşkilinə Azərbaycan xalqının münasibəti mənfi idi. Çünki S.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Soveti onun milli varlığı üçün ciddi təhlükə yaradırdı. Qırmızı qvardiyanın rəhbərliyi və şəxsi heyəti əsasən ermənilərdən ibarət idi. 1918 ilin mart soyqırımı ərəfəsində Bakı Xalq Komissarları Sovetinin Qırmızı qvardiya dəstələrindən ibarət olan hərbi qüvvələri 18 min nəfərə çatırdı ki, bunun da böyük əksəriyyəti Birinci dünya müharibəsi cəbhələrindən Bakıya gətirilmiş silahlı erməni əsgər və zabitlərindən ibarət idi. Qırmızı qvardiya dəstələri 1918 il mart soyqırımında Azərbaycan xalqına qarşı xüsusi qəddarlıq göstərmişlər.

Ədb.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Nəsibzadə N., Azərbaycan Demokratik Respublikası, B., 1990; Həsənli C., Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), B., 1993.

"QIRMIZI TABOR" – 1918-22 illərdə Naxçıvan, İrəvan, Dərələyəz, Zəngəzur və b. ərazilərdə fəaliyyət göstərmiş xalq könüllülərindən ibarət partizan birləşməsi. Abbasqulu bəy *Şadlinskinin* başçılığı ilə 1918 ilin yayında Vedibasar bölgəsində yaradılmışdı. Erməni-daşnak quldur dəstələrinin Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri qanlı cinayətlərin, soyqırımlarının qarşısını almaqda mühüm rol oynamışdı. 1918 ilin iyulunda daşnakların Vediyə birinci hücumu zamanı "Qırmızı tabor" hissələri onlara ciddi müqavimət göstərmiş, düşməni canlı qüvvə və texnika sarıdan çoxlu itki verərək, qaçmağa məcbur etmişdilər. Bu əməliyyat zamanı "qırmızı tabor"çular qənimət kimi çoxlu silah və sursat ələ keçirmişdilər. 1919

ilin iyulunda daşnakların Vediyə ikinci hücumu zamanı "Qırmızı tabor" dəstələri yenə də qəhrəmancasına müqavimət göstərmiş, lakin düşmənin üstün qüvvələri qarşısında vuruşa-vuruşa öz mövqelərini tərk etməyə və İrəvan şəhərinə doğru geri çəkilməyə məcbur olmuşdular. Bundan sonra Vedibasar, Zəngibasar əhalisinin əksər hissəsi ilə İran ərazisinə keçən "Qırmızı tabor" hissələri əvvəlcə Xoy şəhəri yaxınlığındakı Qəzənfərdağ adlı yerdə, sonra isə Mərənd şəhəri ətrafında mövqe tutmuşdular. Naxçıvanda sovet hakimiyyəti elan edildikdən (1920, 28 iyul) sonra Naxçıvan hərbi inqilab komitəsinin dəvəti ilə A.Şadlinskinin başçılığı ilə 200 nəfərlik "Qırmızı tabor" dəstəsi sentyabrın 17-də Naxçıvana gəlmiş, buradakı qırmızı qvardiya dəstələri "Qırmızı tabor"la birləşmişdi. "Qırmızı tabor"a, əvvəlcə, Naxçıvan sərhədlərinin qorunması tapşırılmış, sonra isə, onun döyüşçüləri daşnaklara qarşı Zəngəzur istiqamətində döyüş əməliyyatları aparmışlar. 1921 ilin fevralında Ermənistanda sovet hakimiyyətinə qarşı daşnak qiyamı zamanı Ermənistan SSR hökumətinin dəvətilə köməyə gəlmiş "Qırmızı tabor" hissələri həmin qiyamın yatırılmasında mühüm rol oynamışdılar. Daşnaklara qarşı döyüşlərdə göstərdikləri şücaətə görə A.Şadlinski başda olmaqla "Qırmızı tabor"un 19 üzvü Ermənistan SSR-in "Qırmızı bayraq" ordeni ilə təltif olunmuşdu. "Qırmızı tabor" hissələri Zəngəzurun daşnaklardan təmizlənməsində də böyük qəhrəmanlıq göstərmişdilər. Ermənistanda və Zəngəzurda sovet hakimiyyəti bərqərar olduqdan sonra "Qırmızı tabor" Naxçıvanda saxlanılmış və onun sərhədlərinin qorunmasında fəal iştirak etmişdir.

1986 ilin oktyabrında Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərur rayonunda "Qırmızı tabor" partizan dəstəsinə həsr olunmuş "Şöhrət muzeyi" açılmışdır. Yazıçı F.Kərimzadənin "Qarlı aşırım" romanı və onun əsasında çəkilmiş "Axırıncı aşırım" bədii filmi "Qırmızı tabor"un fəaliyyətindən bəhs edir.

Ədb.: Əliyev Ə., Qırmızı tabor, B., 1990; Musayev İ., Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), B., 1998.

QOLÇOMAQLAR – kənd burjuaziyası, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə əhalinin sosial qruplarından biri. Kəndlilərin sosial təbəqələşməsi prosesində yaranmışdı. Oktyabr çevrilişi (1917) ərəfəsində qolçomaqlar kəndlilərin 15%-ni, ölkə əhalisinin (1939 il sentyabrın 17-dək olan SSRİ sərhədlərində) 12%-ni təşkil edirdi. Bəzi hesablamalara görə, Şimali Azərbaycanda 19 əsrin 80-ci illərində 12 min (6,61%), 1917 ildə isə 28 min (9-10%) varlı və qolçomaq təsərrüfatı var idi. Bu dövrdə qolçomaqların və varlı kəndlilərin əlində olan torpaqların sahəsi də xeyli artmışdı. 19 əsrin 80-90-cı illərində bu təsərrüfatların əlində 568,5 min desyatin (23%) pay torpağı var idisə, 1917 ildə bu rəqəm 900 min desyatinə (30%) çatmışdı. İcarəyə verilən və digər torpaq sahələri üzrə də artım var idi. Qolçomaqlar və varlı kəndlilərin təsərrüfatı bazarın tələblərinə, əsasən, uyğunlaşmışdı. Qolçomaqların Şimali Azərbaycan kəndli təsərrüfatının cəmi 9-10%-nə sahib olduqlarına baxmayaraq, onlar təsərrüfat əməliyyatlarının üçdə birini, ticarət əməliyyatlarının isə daha çox hissəsini öz əlində cəmləşdirmişdilər. Qolçomaqlar kəndlilərin digər təbəqələri kimi, mülkədar torpaq sahibliyinin ləğv edilməsinə tərəfdar idilər. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti aqrar məsələnin həllində kifayət qədər çeviklik göstərmədiyindən kəndlilərin qalan təbəqələri kimi, qolçomaqlar da narazı qaldılar. Buna görə də kənddə baş verən iğtişaşlarda qolçomaqlar da fəal iştirak edirdilər. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan (1920, 28 aprel) və möhkəmləndikdən sonra qolçomaqların bir sinif kimi ləğv edilməsi siyasətinin həyata keçirilməsi nəticəsində onların varlığına son qoyuldu.

Ədb.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5-6, B., 2000-2001; Исмаилов М.А., Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана на исходе XIX и начале XX вв.,Б.,1964; Умаев А., Процессы капиталистического развития в сельском хозяйстве Азербайджана в конце XIX – начале XX века, Б., 2002.

QORİ MÜƏLLİMLƏR SEMİNARİYASI, Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyası, Qori Seminariyası – Cənubi Qafqazın yerli əhalisindən ibtidai məktəb müəllimi hazırlayan orta pedaqoji təhsil müəssisəsi. K.D.Uşinskinin layihəsi əsasında 1876 ildə Qori şəhərində (Gürcüstan) açılmışdı. Seminariyada dövlət hesabına təhsil alan şagirdlərdən əlavə, zemstvo, şəhər və kənd təşkilatları təqaüdçüləri, öz xərcinə oxuyan şagirdlər də var idi. Qori seminariyasında hesab, həndəsə, tarix, coğrafiya, təbiət, ana dili (rus, Azərbaycan, gürcü və erməni şöbələrində milli dil), pedaqogika, psixologiya, hüsnxətt, rəsm, musiqi, nəğmə, səhiyyə və tibb tədris olunurdu. Qori seminariyasında pedaqoji təcrübəyə böyük əhəmiyyət verilirdi. Tədris prosesinin təşkili baxımından Qori seminariyası Rusiyanın ən qabaqcıl seminariyalarından biri sayılırdı. Müəllim seminariyaları və institutlarının 1900 ildə Parisdə keçirilmiş ümumdünya sərgisində Qori seminariyası metodiki işlərin təşkilinə görə qızıl medala layiq görülmüşdü.

Seminariyanın Azərbaycan şöbəsi 1879 ildə fəaliyyətə başlamışdı. Azərbaycan şöbəsinin yaradılmasında Mirzə Fətəli Axundzadənin böyük rolu olmuşdu. Gələcək azərbaycanlı müəllimlərin hazırlanmasında bu şöbənin müfəttişi Azərbaycanın Mərəzə kəndindən olan A.O.Çernyayevskinin xidməti təqdirəlayiq idi. Seminariyada təhsil rus dilində aparılırdı. Azərbaycan dili isə yalnız Azərbaycan şöbəsində tədris olunurdu. Yuxarı hazırlıq sinfinin tələblərinə cavab verə bilən müsəlman şagirdlərinin sayı az olduğundan, Rusiyadakı başqa müəllim seminariyalarından fərqli olaraq, Qori seminariyasında üç əsas və bir yuxarı hazırlıq sinfi də təsis edilmişdi. Buraya yaşı 15-dən yuxarı olmayan, əsasən, az hazırlıqlı kəndli müsəlman uşaqları qəbul edilirdi. Azərbaycan şöbəsinin şagirdləri Azərbaycan dili və şəriət dərslərindən başqa, qalan bütün fənləri xristian uşaqları ilə birlikdə keçir və təlim kursunu bitirdikdən sonra onlarla eyni hüquqa malik olurdular. Lakin seminariya Azərbaycan dili müəllimləri hazırlamırdı.

Seminariyanın müəllimləri yeni dərsliklər və tədris vəsaitlərinin yaradılması, Cənubi Qafqaz məktəblərində

Üzeyir bəy Hacıbəyli və Müslüm Maqomayev Qori Seminariyasının tələbələri arasında. 1904

tədris üsullarının yaxşılaşdırılması və s. ilə məşğul olurdular. Mütərəqqi müəllimlər qabaqcıl ideyaları yaymaq üçün sinifdənkənar tədbirlərdən (sinifdənkənar qiraət, ekskursiya və gəzintilər, özfəaliyyət gecələri, əmək işləri, idman və s.) geniş istifadə edirdilər. Qori seminariyası Azərbaycanın maarifçilik tarixində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Üzeyir bəy Hacıbəyli, Cəlil Məmmədquluzadə, Sultanməcid Qənizadə, Nəriman Nərimanov, Müslüm Maqomayev, Rəşid bəy Əfəndiyev, Həbib bəy Mahmudbəyov, Süleyman Sani Axundov, Fərhad Ağazadə, Firidun bəy Köçərli, S.Vəlibəyov və bir çox başqaları bu seminariyanı bitirmişlər.

Bununla belə, 20 əsrin əvvəllərində Qori seminariyasında milli müəllim kadrlarının hazırlanması sistemi Azərbaycanın mütərəqqi ziyalılarını qane etmirdi. Ə.Ağayev (Ağaoğlu) 1905 ildə həmin seminariyada kadrların hazırlanması sistemini tənqid edərək, buradakı təhsil metodlarını "missioner pedaqogikası" adlandırmışdı. O, həmin seminariyanın direktoru Miropiyevin fəaliyyəti haqqında yazırdı ki, o, hər şeydən əvvəl, ruslaşdırma vəzifələrini yerinə yetirir və onun bu təhsil müəssisəsinə rəhbər təyin olunması ilə seminariya müəllimlər yox, məmurlar hazırlamağa başlamışdır. Ə.Ağayev 1905 il mayın 22-də "Kaspi" qəzetində dərc olunmuş məqaləsində seminariyanın islam dini qanunlarının öyrənilməsinə dair buraxdığı dərs vəsaitinin müsəlman cəmiyyətində narazılıqdan və məktəbə ümumi nifrətdən başqa bir hiss doğurmayacağını xüsusi qeyd edirdi. Azərbaycan ziyalıları Qori seminariyasını başçılarının fəaliyyətinə xalq maarifi sahəsində dövlət siyasəti kontekstində yanaşırdılar. Onlar uzun illər ərzində seminariyanın Azərbaycan şöbəsinin Azərbaycan şəhərlərindən birinə köçürülməsi və ya Azərbaycanda başqa bir seminariyanın açılması uğrunda mübarizə aparmışlar. 1906 ildə mətbuatda seminariyanın Bakıda şöbəsinin açılması məsələsi qaldırılmışdı. Nəhayət, 1914 ildə Gəncədə müəllimlər seminariyası açılmış, 1916 ildə belə bir seminariya Bakıda fəaliyyətə başlamışdı. 1918 ildə Qori seminariyasının Azərbaycan şöbəsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti tərəfindən Qazaxa köçürüldü və müstəqillik statusu aldı. Seminariyada başqa tədbirlərlə yanaşı, milli məktəblər üçün peşəkar müəllimlər hazırlanmalı idi. F.Köçərli onun direktoru təyin olundu. Bax *Qazax müəllimlər seminariyası*.

Əd.: Seyidov F.Ə., Azərbaycan müəllimlərinin hazırlanmasında Zaqafqaziya (Qori) seminariyasının rolu, B., 1960; Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Səidə Əliqızı, Əhməd bəy Ağayevin maarifçilik fəaliyyəti haqqında, "Tarix və onun problemləri" jurnalı, 2003, №3.

QOTSİNSKİ Nəcməddin (1859-65 illər arasında – 1925) – Şimali Qafqaz dağlılarının azadlıq hərəkatı liderlərindən biri. Dağıstan və Çeçenistanın 5-ci imamı. Avar dairəsinin Qotso aulunda İmam Şamilin naibi Donoqo Məhəmmədin ailəsində anadan olmuşdur. Ali dini təhsil almışdır. Dağıstanın ən iri torpaq sahiblərindən biri idi. Dini mövzularda şerləri Dağıstan əhalisi arasında şöhrət qazanmış, Suriya və Türkiyədə də məşhurlaşmışdı. Şərqşünas akademik Kraçkovski Nəcməddin Qotsinskinin əsərlərini yüksək dəyərləndirmişdir. Qotsinski Avar dairəsinin Koysubul sahəsinin naib-rəisi olmuş, Dağıstan Xalq Məhkəməsinin üzvü seçilmişdir. 1903 ildə Türkiyəyə getmiş və bir müddət burada yaşayaraq dini təhsilini təkmilləşdirmişdir. Geri döndükdən

sonra Dağıstanın Avar dairəsinin dini məktəblərində müəllimlik etmişdir.

Fevral inqilabından (1917) dərhal sonra, martın 9-da Temirxan-Şura şəhərində təşkil olunmuş Müvəqqəti Dağıstan Vətəndaş İcraiyyə Komitəsinin üzvü, mayda Şimali Qafqaz dağlılarının Vladiqafqazda keçirilən 1-ci qurultayında Dağıstan və Çeçenistan müftisi və Dağlı Xalqlarının Dini İdarəsinin sədri, həmin ilin avqustunda Dağıstanın Əndi kəndində keçirilən qurultayda isə yekdilliklə Dağıstan və Çeçenistanın beşinci imamı seçilmişdir.

1918 ilin yanvarında Dağıstan xalqlarının Temirxan-Şurada keçirilən ikinci qurultayında İmam Nəcməddinin İmaməti bərpa etmək haqqında təklifi azadlıq hərəkatının liberal-demokrat və sosial-demokrat cərəyanları tərəfindən rədd edildikdən sonra naibi Uzun Hacının bütün təkidlərinə rəğmən, bu işi zorla həyata keçirməkdən imtina etmiş və dağlara çəkilmişdir. Lakin 1918 ilin martında Bakıda daşnakların türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımı xəbərini eşitdikdən dərhal sonra öz hərbi dəstələri ilə hərəkətə başlamış, Petrovsk-Port (indiki Mahaçqala) şəhərini sovetlərdən təmizləmiş və fərmanla bu şəhərin adını dəyişdirərək Şamilqala qoymuşdur. Bundan sonra Bakının türk-müsəlman əhalisinə kömək üçün irəliləyərək Xaçmaz yaxınlığında bolşevik dəstələri üzərində qələbə çalmış, yürüşünü Bakı istiqamətində davam etdirmişdir. Erməni-bolşevik birləşmələrinin Biləcəri-Xırdalan müdafiə xəttinə qədər yaxınlaşmış, ilk toqquşmada onları məğlubiyyətə uğradıb, şəhər üzərinə son hücum hazırlığına başlamışdır. Lakin Həştərxandan Xəzər dənizi vasitəsilə göndərilən bolşevik hərbi hissələrinin Şamilqala (Mahaçqala) və Bakıya çatması nəticəsində qüvvələr nisbəti dəyişmiş və o, mühasirəyə düşmək təhlükəsi qarşısında qalaraq geri çəkilməli olmuşdur. Dağıstanın Osmanlı ordusu tərəfindən azad edilməsindən sonra, 1919 ilin martında Pşemaxo Kotsev tərəfindən təşkil edilmiş 2-ci dağlı hökümətində şəriət məsələlərinə məsul olmuşdur. Şimali Qafqazın Denikin tərəfindən işğalı dövrü İmam Nəcməddinin həyatında ən ziddiyyətli məqam hesab olunur. Könüllü ordu rəhbərliyi ilə əməkdaşlıq etməsə də, sabiq naibi Uzun Hacı və Dağıstan Şeyxülislamı Əli Hacı Akuşalıdan fərqli olaraq, işğalçılara qarşı mübarizədən də imtina etmişdir. Bununla əlaqədar, Nəriman Nərimanovun İmam Nəcməddinə müraciəti də mövcuddur.

1920-21 illərdə İmam Nəcməddin Şimali Qafqaz dağlılarının bolşevik Rusiyasına qarşı 8 ay davam edən silahlı üsyanının təşkilatçısı və rəhbəri olmuşdur. Üsyanın yatırılmasından sonra sovet hökuməti tərəfindən rəsmən "Dağıstan və Çeçenistan zəhmətkeşlərinin düşməni" elan edilmiş və Çeçenistan ərazisində gizlənmək məcburiyyətində qalmışdır. 1925 ildə əsir düşmüş və Baş Siyasi İdarənin Şimali Qafqaz diyar şöbəsinin qərarı ilə güllələnmişdir.

Əd.: Göyüşov A., 1917-1920-ci illərdə Şimali Qafqaz dağlılarının azadlıq uğrunda mübarizəsi, B., 2000.

QUBA HƏRBİ DƏSTƏSİ – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə şimaldan gözlənilən Denikin təcavüzünə qarşı 1919 ilin noyabrında yaradılmış taktiki hərbi qrup. *Xaçmaz dəstəsinin* bazasında təşkil edildiyindən, həmin dəstənin komandiri polkovnik Şirin bəy Kəsəmənli Quba dəstəsinin də komandiri vəzifəsində saxlanıldı. Quba qəzasındakı bütün hərbi hissə və bölmələr Ş.Kəsəmənliyə tabe etdirildi. Quba dəstəsinin qərargahı Qusara köçürüldü və Ş.Kəsəmənli, eyni zamanda, Qusar qarnizonunun rəisi vəzifəsini də öz üzərinə götürdü.

Quba dəstəsi şimal sərhədi boyunca müdafiə mövqelərini möhkəmləndirməklə bərabər, kəşfiyyat işləri də aparmalı, Denikin qüvvələrinin Dağıstan ərazisindəki yerdəyişmələrini izləməli, toplanılan məlumatları Bakıya göndərməklə yanaşı, zəruri hallarda vəziyyətə uyğun qərarlar qəbul etməli idi.

1919 il dekabrın 4-də Ş.Kəsəmənli 2-ci piyada diviziyasının komandir müavini təyin edilməsi ilə əlaqədar Quba dəstəsinin komandiri vəzifəsindən azad edildi və bu vəzifəyə süvari diviziyasının komandiri general-mayor Teymur bəy *Novruzov* təsdiq olundu. Ancaq bir neçə gündən sonra onun da, yalnız birbaşa vəzifəsinin icrası ilə məşğul olması məqsədəuyğun bilindi, dəstəyə komandirlik isə 2-ci piyada diviziyasının komandiri vəzifəsinin icraçısı general-mayor Makeyevə həvalə olundu.

Denikin təcavüzü təhlükəsinin sovuşması ilə əlaqədar 1919 il dekabrın 31-də Quba dəstəsi ləğv edildi.

Əd.: Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920). B., 1998.

Quba hərbi dəstəsinin əsgərləri

QUBA QƏZASI – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Bakı quberniyasının inzibati ərazi vahidlərindən biri. Keçmiş Quba xanlığının ərazisində yaradılmışdı. Quba xanlığı 1806 ildə Rusiya imperiyası tərəfindən işğal olunaraq, əyalətə çevrildikdən sonra onu Gürcüstan Baş rəisliyinin tabeliyindəki naib idarə edirdi. 1809 ildə Quba əyalətini idarə etmək üçün Abbasqulu ağa Bakıxanovun atası Mirzə Məhəmməd xan başda olmaqla, dörd nüfuzlu bəydən ibarət Quba idarəsi yaradılmışdı. 1810 il üsyanından sonra Qubada komendant üsul-idarəsi formalaşdırıldı. Quba əyaləti Bakı və Dərbənd əyalətləri ilə birgə Dağıstan dairəsində birləşdirildi. 1840 il 10 aprel tarixli inzibati-məhkəmə islahatından sonra yaradılan Quba qəzası (Samur dairəsi ilə birlikdə) Dərbənd hərbi dairəsinə daxil edildi. 1846 il inzibati-ərazi bölgüsü nəticəsində Quba əyaləti yeni yaradılmış Dərbənd quberniyasının tərkibində qaldı. Dağıstan vilayətinin idarə edilməsi haqqında 1860 il 5 may tarixli Əsasnaməyə görə Dərbənd quberniyası ləğv olundu. Quba qəzası Bakı quberniyasının tərkibinə daxil edildi. Qəzanın mərkəzi Quba şəhəri idi. Quba qəzasında qəza idarə sistemi yaradılmışdı. Qafqaz təqviminin (1917) məlumatına görə, Quba qəzasının sahəsi 6308,61 *kv.verst* idi. Qəzada 171248 nəfər əhali yaşayırdı. Onlardan 170148 nəfəri yerli sakinlər, 1100 nəfəri isə müvəqqəti yaşayanlar idi. Qəza əhalisinin 91.871 nəfəri kişi (53,65%), 79377 nəfəri qadın (46,35%) idi. Müsəlmanların sayı 164,8 min nəfər idi. Qəzada 5206 nəfər rus qeydə alınmışdı. Quba şəhərində 26956 nəfər yaşayırdı. Qəzanın təsərrüfat həyatında bağçılıq daha çox inkişaf etmişdi.

Fevral inqilabından (1917) sonra Quba qəzasında Müvəqqəti hökumətin yerli orqanlarının təşkilinə başlandı. Martın sonlarında Qubada ictimai təşkilatların icraiyyə komitəsi yaradıldı. Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra Bakıda hakimiyyəti ələ almış Bakı Soveti Quba qəzasını sovetləşdirmək pərdəsi altında azərbaycanlılara qarşı soyqırımı həyata keçirdi. 1918 il aprelin 21-də Bakı bolşevik təşkilatı və Bakı Soveti Quba qəzasına hərbi dəstələr göndərdi. Aprelin 23-də qəzada sovet hakimiyyəti elan olunmuş, qəza hərbi-inqilab komitəsi yaradılmışdı. Quba qəzasında azərbaycanlılara qarşı soyqırımı mayın 1-də başlamış və 9 gün davam etmişdi. Qubada törədilən soyqırımlarını daşnak qulduru Hamazaspın başçılıq etdiyi erməni cəza dəstələri həyata keçirmişdi. *Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının* üzvü A.F.Novatskinin Quba şəhərinin və qəza kəndlərinin dağıdılması, onların sakinlərinə qarşı edilən zorakılıqlar haqqında məruzəsində göstərilirdi ki, Hamazaspın cəza dəstəsi Qubaya komissar Şaumyanın göstərişi ilə göndərilmiş, dəstənin döyüşçülərini o zamankı hərbi komissar Korqanov seçmişdir. Dəstə yalnız "Daşnaksutyun" partiyasının üzvü olan təqribən iki minə yaxın ermənidən təşkil edilmiş, dəstənin başçısı "məşhur" daşnak Sakan Hamazasp, komissarı isə Venuns familiyalı birisi təyin edilmişdir. "Cəza dəstəsi" yalnız azərbaycanlıları qırmaq məqsədini güdmüşdür. Hesablamalara görə, Hamazaspın

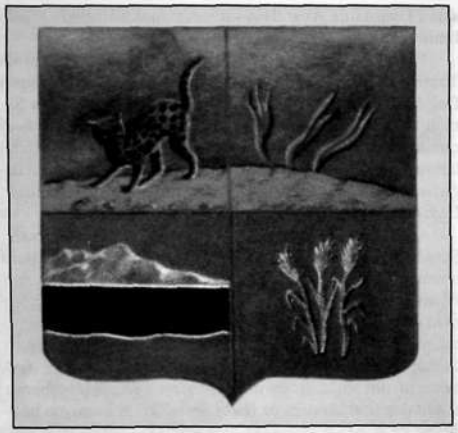

Quba qəzasının gerbi. 1840. Azərbaycan Tarixi Muzeyi

dəstəsi Quba şəhərində 3000-dək dinc sakini qətlə yetirmiş, 4 milyon manat nağd pul, həmçinin 4,5 milyon manatlıq brilyant, qızıl, gümüş və digər qiymətli daş-qaş, 25 milyon manatlıq müxtəlif əşyalar qarət etmişdi. Quba qəzasında 122 müsəlman kəndi dağıdılmış və yandırılmış, əhalisi kütləvi şəkildə qətlə yetirilmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldıqdan sonra Quba qəzasında öz hakimiyyətini bərqərar etmişdi. Parlamentin 1919 il 2 iyun tarixli qərarı ilə səpmə yataqlaq mübarizə üçün Quba şəhər özünüidarəsinə 100 min manat məbləğində faizsiz borc ayrılmışdı. Aprelin 12-də isə Qusar sahəsinin Xuluq kəndində ali ibtidai məktəb açılması barədə qanun qəbul olunmuşdu. Lakin sovet Rusiyasının yaxından köməklik göstərdiyi bolşeviklər qəzada Hökumət əleyhinə iş aparırdı. Quba şəhərində silahlı üsyan qərargahı təşkil edilmişdi. 1920 il aprelin 27-də gündüz saat 2-də istilaçı 11-ci Qırmızı ordu hissələri Qubaya girdi. Quba qəzasında sovet hakimiyyətinin qələbəsi elan olundu. 1929 ildə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasında həyata keçirilən rayonlaşdırma prosesində Quba qəzası ləğv edildi.

Ətr.: Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998; Azerbaycan belgelerinde ermeni sorunu (1918–1920), Ankara, 2001; Paşayev A., Açılmamış səhifələrin izi ilə, B., 2001; Rüstəmbəyov M., Quba qəzasında kəndlilərin torpaq uğrunda mübarizəsi (sentyabr 1918-ci il – aprel 1920-ci il), BDU-nun Elmi Əsərləri (tarix və fəlsəfə seriyası), 1978; Vəlixanlı N.,31 mart – azərbaycanlıların soyqırımı günüdür, "İpək yolu" jurnalı, 1998; Азимов Г.С., Великий Октябрь в Азербайджане, Б., 1987.

QUBA QIRĞINLARI – 1918 ilin aprel-may aylarında erməni-daşnak quldur dəstələrinin Quba şəhəri və qəzasının kəndlərində azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı cinayəti. Azərbaycan xalqının qatı düşmənləri S.Şaumyan və Q.Korqanovun təşkilatçılığı ilə həyata keçi-

rilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin 1918 ilin iyulunda yaratdığı *Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası* erməni-daşnak quldur dəstələrinin törətdikləri vəhşiliklər haqqında 5 cilddən ibarət materiallar (zərərdidələrin və şahidlərin dindirilmə protokolları, Quba şəhərinin yandırılmış və dağıdılmış evlərinə və dükanlarına baxış protokolları, Komissiyanın üzvü A.Novatskinin və başqalarının hazırladıqları məruzələr, sənədlər, əhaliyə dəymiş maddi zərərin miqdarı barədə arayışlar və s.) toplanmışdır.

Daşnak Hamazaspın quldur dəstələri tərəfindən soyqırımı və talanlar həyata keçirilənə qədər Quba şəhərində təqribən 20 minə yaxın əhali və 10 min ev olmuşdur. Daşnakların şəhərə basqını mayın 1-də başlamış və onların azğınlıqları doqquz gün davam etmişdir. Bundan əvvəl isə, 1918 ilin aprelində, Bakı şəhəri və quberniyasının bir hissəsində hakimiyyət bolşeviklərin əlində olarkən, bolşevik partiyasının nümayəndəsi David Qolovani Qubaya gəlmiş, 2 saat müddətində Sovet hakimiyyətini tanımalarını əhalidən tələb etmiş, əks təqdirdə, hadisələrin gedişinə cavabdeh olmadığını bildirmişdi. Quba şəhər rəisi Əlabbas bəy Əlibəyov şəhər əhalisinin D.Qolovaninin təklifini qəbul etməsindən sonra baş verən hadisələr haqqında bildirirdi ki, bundan sonra o, Xaçmaza getmiş, altı gündən sonra 170 nəfərlik silahlı dəstə və pulemyotlarla yenidən Qubaya qayıtmışdı. Ruslar, yəhudilər və ermənilərdən (axırıncılar çoxluq təşkil edirdilər) ibarət dəstənin başında poruçik Ağacanyan dururdu. O, həm də pulemyotçuların rəisi idi.

D.Qolovaninin dəstələri Qubadan çıxarılandan təxminən 2 həftə sonra Bakıdan top və pulemyotlarla silahlanmış böyük bir ordu hissəsi Qubaya doğru hərəkətə başladı. Yalnız ermənilərdən təşkil edilmiş bu dəstənin başında türklərə qarşı vəhşiliklər törətməkdə "ad çıxarmış" Hamazasp dururdu. Onun köməkçisi Nikolay, komissarı Venuns, bələdçisi "Dəyirmançı" ləqəbli qubalı erməni Hərtün Hayrapetov idi.

1918 il mayın 1-də dəstə üç istiqamətdən şəhərə daxil olaraq, dinc əhalini hədsiz amansızlıq və qəddarlıqla qətlə yetirməyə və var-dövlətlərini qarət etməyə başladı. Təkcə birinci gün şəhərin aşağı hissəsində əksəriyyəti qadın və uşaqlardan ibarət 713 nəfər azərbaycanlı öldürüldü. Ermənilərin Qubada azğınlığı doqquz gün davam etdi. Hücumun ikinci günü 1012 nəfər azərbaycanlı qətlə yetirildi, bunların da əksəriyyəti şəhərin yoxsul əhalisi və İrandan iş dalınca gəlmiş kişilər idi. Hamazaspın quldur dəstələrinin Quba şəhərində və ətraf kəndlərdə törətdiyi vəhşiliklər Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü A.Novatskinin rəhbərlik etdiyi qrup tərəfindən ümumiləşdirilmiş məruzədə əksini tapmışdır. Məruzədə göstərilirdi ki, erməni silahlı dəstələrinin şəhərə daxil olması müsəlman əhalinin kütləvi surətdə qətli və onlar üzərində hər cür zorakılıq halları ilə müşayiət olunurdu. Ermənilər küçələrdə ellərinə keçən kişi, qadın və uşaqları amansızlıqla qətlə yetirir, evlərə soxularaq, südəmər uşaqlara belə rəhm etmir, onları analarının qucağındaca qılıncla doğrayırdılar. A.Novatskinin məruzəsindən, D.Qolovaninin və Ə.Əlibəyovun məlumatlarından göründüyü kimi, şəxsən S.Şaumyanın tapşırığı ilə Bakı Xalq Komissarları Sovetinin hərbi komissarı Q.Korqanov tərəfindən Qubaya göndərilmiş təxminən iki min nəfərlik hərbi hissəyə yalnız "Daşnaksutyun" partiyasına mənsub ermənilər daxil edilmişdi.

Quba şəhərində 3 minədək dinc sakin qətlə yetirilmişdi. Hamazaspın dəstəsi tərəfindən oğurlanmış əmlak 4 milyon manat nağd pul, 4,5 milyon manatlıq brilyant, qızıl, gümüş və digər qiymətli daş-qaş, 25 milyon manatlıq müxtəlif mallar – xalça, ev əşyaları və s. olmuşdu.

Bundan əlavə, Hamazaspın dəstələri təkcə Quba şəhərində 105 evi və digər tikililəri tamamilə yandırıb dağıtmışdılar ki, bunun da nəticəsində onların sahiblərinə dəyən zərər 100 milyon manatdan yuxarı olmuşdur. A.Novatski məruzəsində göstərirdi ki, ümumiyyətlə Hamazaspın dəstələri tərəfindən Quba qəzası ərazisində 122 müsəlman kəndi dağıdılmış və yandırılmış, əhalisi kütləvi şəkildə qətlə yetirilmişdi.

Məruzənin yekunlarında Quba şəhərində və qəzanın 122 kəndində vəhşiliklər törətmiş Hamazaspa və onun əlaltılarına qarşı cinayət işi qaldırılması, keçmiş komissarlar S.Şaumyan və Q.Korqanov öldükləri üçün onlara qarşı cinayət işinin xətm edilməsi təklif olunurdu.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası göstərilən şəxslərə qarşı cinayət işinin qaldırılması haqqında qərar qəbul etmiş, onların işləri 1920 il yanvarın 29-da Bakı dairə məhkəməsinə göndərilmişdi.

Aprel işğalından (1920) sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin bütün qanun və qərarlarını ləğv edən Sovet hakimiyyətinin məhkəmə orqanları Cümhuriyyət Parlamentinin 1920 il fevralın 9-da qəbul etdiyi amnistiya haqqında qanunu əsas götürərək, Quba qırğınları ilə əlaqədar cinayət işinə xitam vermişdir.

Ətr.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Paşayev A., Açılmamış səhifələrin izi ilə, B., 2001; Erməni terror və quldur birləşmələrinin bəşəriyyətə qarşı cinayətləri (XIX-XXI əsrlər). Müxtəsər xronoloji ensiklopediya, B., 2003; Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX-XXI вв.). Краткая хронологическая энциклопедия, Б., 2002.

"QUBA MƏSƏLƏSİ" – *Dağlı Respublikası* hökumətinin bəzi üzvlərinin Quba qəzası ilə bağlı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə əsassız ərazi iddiası. Dağlı Respublikası 1918 ilin payızında Şimali Qafqazda öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün müəyyən tədbirlər görməklə yanaşı, bəzi addımları ilə Azərbaycan və Gürcüstanla münasibətlərdə problemlər yaratdı. Dağlı hökumətinin bəzi üzvləri Quba qəzası ilə bağlı Azərbaycana, Cənubi Osetiya və Abxaziya ilə əlaqədar isə Gürcüstana qarşı ərazi iddiası qaldırdılar.

Dağlı Respublikası rəhbərliyinin ayrı-ayrı üzvləri Quba qəzası ilə bağlı ərazi iddiası irəli sürərkən, həmin bölgədə lezgilərin də yaşamasını əsas gətirirdilər. Dağlı hərbçiləri bu əsassız iddianı həyata keçirmək məqsədilə, hətta, Quba qəzası ərazisinə müdaxilə etmiş, Yalama dəmir yolu stansiyasını ələ keçirmişdilər. Azərbaycan sərhəd keşikçiləri 1918 il dekabrın 24-də onları bu ərazidən çıxarmış, şimal sərhədini keçmiş Bakı quberniyası hüdudları boyunca bərpa

etmişdilər. Dağlı hökumətinin Bakıdakı nümayəndəsi Əlixan Qantəmir bu münaqişə ilə bağlı Azərbaycan hökumətinə etirazını bildirmiş, "mübahisəli" sərhəd məsələlərinin həlli üçün xüsusi orqan yaradılması, ona qədər isə Quba qəzasının idarə olunmasında hər iki tərəfi təmsil edən müştərək qrupun fəaliyyət göstərməsi təklifini irəli sürmüşdü.

Dağlı hökumətinin bəzi nümayəndələri bu cür əsassız hərəkətləri ilə ən yaxın müttəfiqləri olan qonşu dövlətlərlə münasibətlərdə soyuqluq yaradırdılar. Lakin hökumətin əksər üzvləri Azərbaycan və Gürcüstana qarşı ərazi iddiaları qaldırılmasına qəti etiraz etdilər. Xarici işlər naziri Heydər Bammatovun başçılıq etdiyi bu qrup Qafqazda ərazi mübahisələrinin həlli zamanı Azərbaycanın təklif etdiyi prinsipləri dəstəklədi. Həmin prinsiplər bunlar idi: ərazi məsələlərinin həllində mübahisəli bölgədə yaşayan əhalinin öz iradəsini azad surətdə bildirməsinin əsas götürülməsi; ərazi mübahisəsinin yalnız əhalinin qarışıq yaşadığı bölgələrə aid edilməsi; əhalinin rəyi yekdil olmadığı halda bölgənin iqtisadi-təsərrüfat əlaqələrinə üstünlük verilməsi.

Quba qəzası əhalisi və Quba Müsəlman Şurası bu ərazinin Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu qəti şəkildə bəyan etdi. Quba nümayəndəsi Murtuza Axundov Azərbaycan Parlamentində bu məsələ ilə bağlı 1919 il fevralın 5-dəki çıxışında bildirdi: "Qubada kasıb, dövlətli – hər kəsin ipək parçadan tikilmiş üçrəngli bayrağı var". Quba Müsəlman Şurası Dağlı hökumətinə göndərdiyi məktubda onun bəzi üzvlərinin ərazi iddiasını ümummüsəlman mənafeyini müəmmalı məqsədlərə qurban vermək kimi qiymətləndirdi.

"Quba məsələsi" Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin qətiyyətli mövqeyi, Quba qəzası əhalisinin öz iradəsini birmənalı şəkildə bildirməsi və Dağlı hökumətində sağlam düşüncənin üstün gəlməsi nəticəsində qısa müddətdə həll edildi.

Ədl.: Göyüşov A., 1917-1920-ci illərdə Şimali Qafqaz dağlılarının azadlıq uğrunda mübarizəsi, B., 2000; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. Stenoqrafik hesabatlar, c.1, B., 1998.

QUBERNİYA – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində ən iri inzibati-ərazi vahidi. İlk dəfə Rusiyada çar I Pyotr zamanı tətbiq edilmişdir. 1708 il 18 dekabr tarixli fərman əsasında ölkədə 8 quberniya yaradılmışdı. 1719 ildə quberniyaların sayı 11-ə, 1745 ildə 16-ya çatmışdı. II Yekaterina dövründə quberniyaların sayı xeyli artırılmış, 1781 il 13 iyun tarixli fərmanla ölkə 40 quberniyaya bölünmüşdü. 19 əsrin əvvəllərində onların sayı yeni işğal olunan torpaqlar hesabına daha da artmışdı. Əsrin sonlarında Rusiya imperiyasında olan 78 quberniyanın 7-si Qafqazda idi. Quberniyalar qəzalara bölünmüşdü.

Çar hökuməti Cənubi Qafqazdakı işğalının ilk mərhələsində ümumrusiya inzibati-ərazi bölgüsünü burada tətbiq etməyə tələsmirdi. 1840 il 10 aprel tarixli inzibati idarə islahatlarına görə, Cənubi Qafqaz diyarı Gürcü-İmereti quberniyasına və Kaspi vilayətinə bölündü. 1846 ildə Cənubi Qafqaz Tiflis, Kutais, Şamaxı və Dərbənd quberniyalarına ayrıldı. 1849 ildə *İrəvan quberniyası* da yaradıldı (bununla Qərbi Azərbaycan ərazisində gələcək Ermənistan dövləti yaradılması üçün daha bir addım atıldı). 1859 il Şamaxı zəlzələsindən sonra quberniya mərkəzi Bakıya köçürüldü. 1860 ildə Dərbənd quberniyası ləğv olundu, onun tərkibindəki Quba qəzası Bakı quberniyasına verildi, qalan ərazidə Dağıstan dairəsi yaradıldı (bununla əzəli Azərbaycan torpaqları olan Dərbənd və onun ətrafındakı ərazilərin Azərbaycandan ayrılmasının əsası qoyuldu). 1867 ilin dekabrında Tiflis, İrəvan və Bakı quberniyalarına daxil olan torpaqlar hesabına yeni - Yelizavetpol quberniyası təşkil olundu. Beləliklə, Rusiya imperiyasının dağılması ərəfəsində Cənubi Qafqazda 5 quberniya var idi. Rusiyada həyata keçirilən bütün bu islahatlar nəticəsində Azərbaycanın ərazi-dövlətçilik ənənələrinə ağır zərbə vuruldu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildikdən sonra quberniya inzibati-ərazi bölgüsü saxlanıldı. Respublikanın ərazisində iki quberniya-Bakı və Yelizavetpol quberniyaları mövcud idi. Yelizavetpol quberniyasının adı dəyişdirilərək Gəncə adlandırıldı. Azərbaycanın digər torpaqları isə Cənubi Qafqazdakı başqa quberniyaların tərkibində qaldı və ana vətəndən ayrı düşdü. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin bu torpaqları geri qaytarmaq üçün göstərdiyi təşəbbüslər nəticə vermədi.

Ədl.: Мильман А.И., Политический строй Азербайджана в XIX – нач. XX веков. Б., 1966; Хрестоматия по истории государства и права СССР. М., 1990.

QUBERNİYA İDARƏ SİSTEMİ – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yüksək yerli idarəçilik orqanı. Bu idarə sistemi çar I Pyotrun 1708 ildə Rusiyada quberniyalar təsis etməsi nəticəsində yaranmışdı. Quberniya idarə sisteminin təkmilləşdirilməsində II Yekaterinanın Rusiya imperiyası quberniyalarının idarəsi üçün təsisatlar haqqında 1775 il 7 noyabr tarixli qanunu mühüm rol oynamışdı. Həmin qanunda göstərilirdi ki, quberniyaların nizamlı idarə edilməsi üçün onların əhalisi 300000-dən 400000-dək olmalıdır. General-qubernatorun başçılığı ilə quberniya idarələri təşkil olunurdu. Azərbaycanın şimali Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra burada bəzi xanlıqlar bir müddət saxlanmış, ləğv olunmuş xanlıqların ərazisində əyalətlər yaradılmışdı. Bu, komendant idarə üsulu adının almışdı. 1840 il 10 aprel qanunu ilə üç pilləli (quberniya-qəza-sahə) inzibati ərazi quruluşu tətbiq edilmiş, sonrakı inzibati-ərazi bölgülərində Cənubi Qafqazdakı quberniyaların sayı beşə (Tiflis, Kutais, Bakı, Yelizavetpol, İrəvan) çatdırılmışdı. Beləliklə, quberniya idarə sisteminin formalaşması başa çatdırılmışdı. Bu sistemə qubernator, quberniya idarəsi, xəzinə palatası, dövlət mülkiyyəti palatası və b. qurumlar daxil idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra quberniya idarə sistemi müəyyən dəyişikliklərlə saxlanmış, xüsusi hal kimi, Qarabağ general-qubernatorluğu (1919, yanvar) yaradılmışdı. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra quberniya idarə sistemi ləğv edildi.

Ədl.: Bax *Quberniya* məqaləsinin ədəbiyyatına

QUBERNİYA VƏ QƏZA KOMİSSARLARI – Şimali Azərbaycan və Dağıstanın Sovet hakimiyyəti elan edilmiş

ərazilərində Bakı Xalq Komissarları Sovetinin hakimiyyət icraçıları. Bakı quberniya komissarı Məşədi Əzizbəyov, Cavad və Lənkəran qəzalarının fövqəladə komissarı M.İsrafilbəyov, Bakı qəza komissarı B.Əfəndiyev, Quba qəza komissarı A.B.Yusifzadə, Dağıstanın fövqəladə komissarı V.Naneyşvili, Dərbənd qəza komissarı Q.Ağasiyev təyin edilmişdilər. Onlar sovet hakimiyyətinin tədbirlərini, əsasən, yerli şəraiti nəzərə almadan həyata keçirməyə çalışırdılar. Bu da əhalinin narazılığına səbəb olurdu. Bakı XKS-nin süqutu ilə (1918 il, 31 iyul) bu vəzifələr də ləğv olundu.

QUXMAN Moisey Arkadyeviç (? – ?) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Azərbaycan Milli Şurasının *"Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsisi haqqında qanun"*una (1918, 19 noyabr) əsasən, yəhudi əhalisinin nümayəndəsi kimi Parlamentin tərkibinə daxil edilmişdi. Parlamentdə "milli azlıqlar"fraksiyasının tərkibində idi.

QUQUŞOV Hüseyn bəy (? – ?) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun zabiti, podpolkovnik. Hərbi nazirin 1919 il 4 yanvar tarixli əmri ilə 2-ci piyada alayının komandiri təyin edilmişdi. Hərbi nazirin 1919 il 25 iyun tarixli əmri ilə bu alay 2-ci Quba piyada alayı, 1919 il 14 iyul tarixli əmri ilə 4-cü Quba piyada alayı adlandırılmışdı. Hüseyn bəy Ququşov bu alayın komandiri kimi 1920 ilin martında Qarabağda daşnak-ermənı qiyamının yatırılmasında iştirak etmişdir.

QULİYEV Mirzə Hüseyn Hənifə oğlu (1.1.1900, Bakı, Bülbülə k. – ?) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Bakı kişi gimnaziyasını bitirmişdir (1919). Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən kimya sahəsində təhsilini davam etdirmək üçün Berlin Universitetinə (Almaniya) göndərilmişdir. Sonrakı taleyi barədə məlumat aşkar olunmamışdır.

QULLUQÇULARIN ƏMƏK HAQLARININ MÜVƏQQƏTİ ARTIRILMASI HAQQINDA QANUN – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin 1919 il aprelin 7-də qəbul etdiyi qanun. Həmin qanuna əsasən, vəzifəli şəxslərin təzə ştatları, qulluqçuların yeni maaşları, müvafiq maaşlar üzrə qulluqçuların dərəcələrə bölünməsinin layihəsi təsdiq olunmuşdu. Bundan əlavə, yol tikintisi işləri Yollar Nazirliyinə verildiyindən, quberniya idarələrinin mühəndis-memarlıq və tikinti bölmələrindəki qulluqçu ştatları ləğv edilmişdi.

QURBAN BAYRAMININ QEYD EDİLMƏSİ HAQQINDA QƏRAR – dünya müsəlmanlarının Qurani-Kərimlə təsbit olunmuş və ən geniş yayılmış bayramlarından biri – Qurban bayramının rəsmi şəkildə qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin 1919 il 14 sentyabr tarixli qərarı.

Rusiya hakimiyyəti dövründə, başqa türk-müsəlman xalqları kimi, Şimali Azərbaycan müsəlmanlarının da dini bayramlarının qeyd olunmasına və müqəddəs yerlərə ziyarətlərinə əngəllər törədilirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra Hökumətin göstərilən sənədində 1919 ildə Qurban bayramının rəsmən sentyabrın 17-də qeyd olunması qərara alındı. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Qurban bayramının qeyd edilməsi ləğv olundu. Azərbaycanın yenidən müstəqilliyə qovuşması ilə (1991) başqa milli və dini bayramlarla yanaşı, Qurban bayramının da azad surətdə qeyd olunması rəsmiləşdirildi.

Ədl.: Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998.

"QURTULUŞ" – Azərbaycan siyasi mühacirlərinin Almaniyanın Berlin şəhərində nəşr etdirdikləri toplu. İlk sayı 1934 ilin noyabrında, son – 51-ci sayı isə 1939 ilin yanvarında işıq üzü görmüşdür. "Qurtuluş" toplusu da, digər siyasi mühacir nəşrləri kimi, bolşevik Rusiyasının əsarətində olan azərbaycanlılara müraciətlə nəşr edilirdi. Xüsusilə, hər il 28 May İstiqlal, 27 Aprel İstila günləri məcmuədə daha geniş əks olunurdu. Topluda Azərbaycan xalqının yenidən öz istiqlalına qovuşacağı günün gələcəyinə inam ifadə edilirdi. "Qurtuluş"da Azərbaycan xalqının tarixi, mədəniyyəti, türk dünyası, beynəlxalq məsələlər və s. barədə də dəyərli yazılar verilirdi. Məcmuədə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Bala Məmmədzadə, Mir Yaqub, Hilal Münşi, B.Nuhoğlu, Almas İldırım, Cəfər Seyid Əhməd, Əhəd Əli-

İnsanlara Hürriyet, Milletlere İstiklâl!

KURTULUŞ

Azerbaycan Millî Kurtuluş Hareketinin Organı

AYLIK MECMUA

Sayı 1

II-nci Teşrin — 1934 — November

Birinci Yıl

„Die Befreiung"
Das Organ der nationalen Verteidigung von Aserbeidschan

„La Délivrance"
Organe de défense nationale d'Azerbaïdjan

Millî Azerb. Neşr. mevkute serisinden: Nr. 324

Adresse: Berlin-Charlottenburg 2, Postfach Nr. 16

zadə, Kərim Yayçılı və başqalarının məqalələri dərc olunurdu. B.Nuhoğlu "Qurtuluş" məcmuəsinin 1936 il 18-ci nömrəsində dərc etdirdiyi "27 Nisan" ("27 Aprel") məqaləsində yazırdı: ***"27 Nisan ən qara bir günümüzdür. 27 Nisan Milli hürriyyətimizin, Milli istiqlalımızın çalındığı bir gündür. 27 Nisan müqəddəs milli bayrağımızın yendirildiyi qara bir matəm günüdür. 27 Nisan haqqın çeynəndiyi, vəhşətin və istibdadın müzəffər olduğu bir gündür. Bu gün günəşimiz tutulmuş və sonu gəlməyən bir qaranlıq başlamışdır. 27 Nisanda milli Azərbaycan vicdanı zədələnmiş, milli şüurumuzda daima sızlayan müqəddəs bir yara açılmışdır. Hər 27 Nisanda o yaranın közü qopuyor".***

Əd.: Şəmşir Səbahəddin, Azərbaycanın İstiqlal mücadiləsi, İstanbul, 2002; Tahirli A., Azərbaycan mühacirət mətbuatı, 2 hissədə, h. 1, B, 2002.

L

LENİN (Ulyanov) Vladimir İliç [22.4.1870, Simbirsk (indiki Ulyanovsk şəhəri) – 21.1.1924, Qorki qəsəbəsi] – bolşevik partiyasının və Sovet dövlətinin banisi, Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası Xalq Komissarları Sovetinin sədri (1917-23, iyul), Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı Xalq Komissarları Sovetinin sədri (1923, iyul – 1924). 1879-87 illərdə Simbirsk gimnaziyasında oxumuş, Kazan Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olmuşdur. Tələbə çıxışlarında iştirakına görə 1887 ilin dekabrında universitetdən xaric olunmuş və sürgün edilmişdir. 1891 ildə Peterburq Universiteti yanında hüquq fakültəsinə ekstern qaydası ilə dövlət imtahanları vermiş, vəkil köməkçisi kimi işə başlamışdır. 1895 ildə Peterburq "Fəhlə sinfinin azadlığı uğrunda mübarizə ittifaqı"nı yaratmışdır. İnqilabi fəaliyyətinə görə yenidən həbs və sürgün olunur. 1900-05 illərdə Münxen, London, Cenevrədə yaşamış, "İskra" qəzetinin xaricdə nəşrini qaydaya salmışdır. Həmin dövrdə qəzetin təkrar çapı üçün Bakıda da gizli mətbəə təşkil edilmişdi. Lenin RSDFP-nin 2-ci qurultayının (1903) hazırlanması və gedişində fəal rol oynamışdır. Qurultayda partiyanın rəhbər orqanlarına seçkilər zamanı keçirilən qızğın müzakirələrdə "İskra" redaksiyası Leninin təklifini müdafiə etmədiyindən, o, "İskra"ya yeni seçkilər keçirməyi təklif etmişdir. Nümayəndələrin əksəriyyəti Leninin mövqeyini dəstəklədiyindən qəbul olunmuş qətnamə tərəfdarları **bolşeviklər** adlanmağa başladılar. Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə Partiyasının (RSDFP) 3-cü (1905) və 5-ci (1907) qurultayları da Leninin rəhbərliyi ilə keçirilmişdir. 1905 ilin noyabrında gizli surətdə Peterburqa gələn Lenin bolşevik MK-na və Peterburq komitəsinə, "Vperyod", "Proletari", "Novaya jizn" qəzetlərinə rəhbərlik etmişdir. Təqiblərə məruz qaldığından 1907 ilin iyununda yenidən mühacirətə getmişdir. 10 il çəkən ikinci mühacirət illərində o, bolşevizmin nəzəri əsaslarını hazırlamış, sosialist hərəkatının bolşevizmə müxalif cərəyanlarına qarşı mübarizə aparmış, Rusiyanın sürətlə dəyişən şəraitinə uyğun olaraq RSDFP-nin strategiya və taktikasını müəyyənləşdirmişdi. Əvvəllər olduğu kimi, Bakı sosial-demokratları ilə sıx əlaqə saxlayan Lenin Bakı bolşevik təşkilatını 1910-11-ci illər Rusiyası üçün nümunəvi və qabaqcıl sosial-demokrat təşkilatlarından biri adlandırmışdı. 1912 il martın 28-də Paris-

dən Tiflisə göndərdiyi məktubunda Lenin Bakı və Tiflisin son dərəcə mühüm mərkəzlər olduğunu qeyd etmişdir. Müxtəlif yazılarında Lenin Bakı quberniyasını müntəzəm qeyd etmiş, milli məsələ ilə bağlı yazılarında Qafqaz sosial-demokratlarının əlbir fəaliyyətini nümunə göstərmişdir.

Lenin Rusiya ilə daha yaxından əlaqə saxlamaq üçün 1912 ilin iyununda Krakova (Polşa) köçmüş və Birinci dünya müharibəsi (1914-18) başlanana qədər burada yaşamışdır. Həmin dövrdə "Millətlərin öz müqəddəratını təyin etməsi hüququ haqqında", "Milli məsələyə dair tənqidi qeydlər" əsərlərini yazmışdır. Müharibənin əvvəlindən 1917 ilin martınadək İsveçrədə yaşayan Lenin *Fevral inqilabından (1917)* sonra, aprelin əvvəlində Petroqrada gələrək, bolşeviklər qarşısında "Aprel tezisləri" kimi məşhur olan "Hazırkı inqilabda proletariatın vəzifələri haqqında" məruzəsi ilə çıxış etmişdir. Leninlə, demək olar ki, bir vaxtda Rusiyaya qayıtmış Q.V.Plexanov "Aprel tezislərini" "sayıqlama" adlandırırdı. Lakin "Aprel tezisləri" bolşeviklərin sosial dayağını sürətlə artırdı. Lenin Müvəqqəti hökuməti tənqid edir, yalnız qalibiyyətli sosialist inqilabı yolu ilə imperialist müharibəsindən çıxmağın mümkün olacağını göstərirdi. Lenin 1-ci Ümumrusiya Sovetlər qurultayında (1917, 3-24 iyun) onun başçılıq etdiyi bolşeviklər partiyasının istənilən vaxt bütün hakimiyyəti öz üzərinə götürməyə hazır olduğunu bəyan etdi.

Rusiyaya qayıtdığı vaxtdan (1917, aprel) iyul hökumət böhranınadək (1917) Lenin 170-dən çox məqalə, kitabça, qətnamə layihələri, müraciətnamələr yazdı. Onun başçılığı ilə oktyabrın 24-də hakimiyyət çevrilişi məqsədilə silahlı üsyan başlandı [bax *Oktyabr çevrilişi (1917)*] və Müvəqqəti hökumət devrildi. Oktyabrın 25-də Leninin "Rusiya vətəndaşlarına" müraciəti elan olundu. Oktyabrın 26-da Lenin İkinci Sovetlər qurultayında sülh və torpaq haqqında məruzələrlə çıxış etdi. Leninin başçılığı ilə Xalq Komissarları Soveti yaradıldı. Noyabrda Leninin imzası ilə dərc edilən "Rusiya xalqlarının hüquq bəyannaməsi"ndə xalqların öz müqəddəratlarını azad şəkildə müəyyən etmək hüququ elan edilirdi. 1918 ilin yanvarında Lenin "Zəhmətkeş və istismar olunan xalqın hüquq bəyannaməsi"ni yazdı. Bu bəyanatlara inanan Rusiya xalqları, o cümlədən Azərbaycanın müsəlman siyasətçiləri öz məramlarının həyata keçirilməsi üçün şərait yarandığını güman etdilər. Lakin çox çəkmədən onların yanıldıqları aydın oldu. 1917 ilin dekabrında Leninin S.Şaumyanı Qafqaz işləri üzrə Fövqəladə Komissar təyin etməsi və bu komissarlıq üçün xüsusi maliyyə vəsaiti ayrılması Qafqazın yeni Rusiya dövlətinin maraq dairəsində olduğunu təsdiq

Ulyanovlar ailəsi. 1879, Simbirsk

etdi. Keçmiş Rusiya imperiyasının bütün ərazilərinin sovetləşdirilməsi uğrunda qanlı mübarizə başlandı. Bolşeviklərin Bakıda sovet hakimiyyəti qurmaq uğrunda mübarizəsindən istifadə edən S.Şaumyan Azərbaycan xalqına qarşı kütləvi soyqırımı həyata keçirdi (bax *Mart soyqırımı*). **Leninin 1918 ilin mayında "Sizin möhkəm və qəti siyasətiniz bizi çox sevindirir" deyə S.Şaumyana teleqram göndərməsi onun başçılıq etdiyi Bakı bolşeviklərinin və silahlı daşnak birləşmələrinin bütün Azərbaycan ərazisində türk-müsəlman əhaliyə qarşı qanlı cinayətlər törətməsinə haqq qazandırdı və rəvac verdi.**

Lenin Bakı neftinin Rusiyaya daşınmasını təmin etmək üçün mayın 22-də Xalq Komissarları Sovetinin xüsusi qərarını imzaladı. Şaumyana verdiyi göstərişdə də Lenin, neft məsələsini 1 nömrəli vəzifə kimi qarşıya qoydu, neft məhsullarının təcili surətdə Rusiyaya çatdırılması üçün bütün tədbirlərin görülməsini, neft sənayesinin vəziyyəti haqqında gündəlik məlumat verilməsini tələb etdi. Bakıda azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən mart soyqırımına Şaumyanın saxta məlumatları əsasında qiymət verən Lenin ona tam etimad göstərdiyini yazdı. Lenin Bakıda sovet hakimiyyətinin saxlanması naminə hər cür hərbi yardım göstərməyə hazır idi və bu məqsədlə müvafiq sərəncamlar verirdi. Sovet dövlətinin müharibədən çıxmasını təmin edən Lenin Bakı məsələsində də almanlarla sövdələşməkdən çəkinməmişdi. O, 1918 il iyulun 7-də İ.Stalinə teleqramında bildirirdi ki, almanlar neftin bir hissəsinin onlara verilməsi müqabilində türklərin Bakıya yürüşünü dayandırmağa razıdırlar. Lenin almanların Bakını tutacağı təqdirdə, onların neft ehtiyatlarını ələ keçirə bilməmələri üçün bütün tədbirlərin görülməsini tələb edirdi. Hələ 1918 il iyunun 5-də Lenin qeyd vərəqində yürüş olarsa, Bakını tamamilə yandırmaq üçün hər şeyi hazırlamağı və bunu Bakıda mətbuatda bəyan etməyi Baş neft komitəsinin üzvü S.M.Ter-Qabrielyana çatdırmaq barədə yazmışdı. Almanlarla gizli sövdələşmə ittihamına S.Şaumyan "Sentrokaspi diktaturası" dövründə "Vperyod" daşnak qəzetinə cavab verərək, Leninin tələbini təsdiq etmiş, müvafiq tədbirlər görüldüyünü etiraf etmişdi. Bakı ingilislərin əlinə keçdiyi zaman da, Lenin Bakını diqqət mərkəzində saxlamışdı. 1919 ilin fevralında Xəzər-Qafqaz cəbhəsi hərbi-inqilab şurasına teleqramında "ən ciddi tədbirlər görüb, bakılıların əhvali-ruhiyyəsindən sürətli və həlledici hərəkət üçün istifadə" etməyə çağırmışdı. Bakını ələ keçirmək və burada sovet hakimiyyəti qurmaq məsələsində Leninin mövqeyi və fəaliyyəti 1920 ilin əvvəlindən başlayaraq daha intensiv xarakter alır. 1920 ilin yanvarından Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Bakı Komitəsi yanında Əliheydər Qarayevin sədrliyi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini devirmək üçün silahlı üsyan təşkil etmək məqsədilə "operativ qərargah" fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətindən Denikin əleyhinə saziş bağlamaq təklifinə rədd cavabı alan Lenin, 1920 il martın 17-də Qafqaz cəbhəsinin Hərbi İnqilab Şurasına teleqramında bildirirdi: ***"Bakını almaq bizə olduqca və olduqca zəruridir. Bütün səyinizi buna verin"***. Həmin ünvana aprelin 2-də göndərdiyi teleqramında ***"ehtiyatlı hərəkət etməyi və müsəlmanlara münasibətdə mütləq maksimum xeyirxahlıq göstərməyi"*** xahiş edir: ***"Müsəlmanlara, onların muxtariyyətinə, müstəqilliyinə və sairəyə rəğbət göstərdiyimizi hər vasitə ilə, həm də ən təntənəli bir surətdə nümayiş etdirin"***. Az sonra, 1920 il aprelin 27-də 11-ci Qırmızı ordusunun birbaşa hərbi müdaxiləsi nəticəsində 23 ay müstəqil fəaliyyət göstərmiş və beynəlxalq aləmdə de-fakto tanınmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti devrildi [bax *Aprel işğalı (1920)*]. Bu xəbərə Leninin reaksiyası, həm də kütlə qarşısında etirafı onun Bakı və Azərbaycan barədə həqiqi məramını əks etdirir. O, Bakı nefti sayəsində sovet Rusiyasının vəziyyətinin yaxşılaşacağını bir neçə dəfə vurğulayır: ***"... Dünən Bakıdan aldığımız bir xəbər göstərir ki, sovet Rusiyasının vəziyyəti yaxşılaşacaqdır... İndi bizim bütün sənayemizi canlandıra biləcək bir iqtisadi bazamız vardır"***. Lenin Bakı neftini həmişə diqqət mərkəzində saxlamış, onun Azərbaycanla əlaqədar yazılarının əksəriyyəti Bakı nefti ilə bağlı olmuş və bu barədə müntəzəm olaraq sərəncamlar vermişdir. O, eyni zamanda, Antantanın Bakı üzərinə yürüşü ehtimalına qarşı şəhərin qurudan və dənizdən təcili surətdə möhkəmləndirilməsi barədə göstəriş vermişdi.

1921 ilin yazında Leninin Cənubi Qafqazla bağlı digər tələbi bu region üçün vahid təsərrüfat orqanının yaradılması

idi. O, Zaqafqaziya Federasiyasının yaradılmasının təşəbbüsçüsü və müdafiəçisi olmuşdur. Onun 1921 il aprelin 14-də "Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Dağıstan və Dağlılar Respublikasındakı kommunist yoldaşlara" ünvanladığı məktubda Qafqaz regionunun RSFSR-dən fərqli şəraiti və siyasi-iqtisadi vəziyyəti müqayisə olunmuş, Qafqaz respublikaları qarşısında, xüsusən iqtisadi baxımdan, həyata keçirilməli vəzifələrin perspektiv imkanları proqramlaşdırılmışdır. Bölgənin xarici ticarət sahəsində geniş imkanlarını açıqlayan **Lenin 1921 il sentyabrın 26-da Nəriman Nərimanova teleqramında bildirirdi ki, RK(b)P Mərkəzi Komitəsinin sanksiyası və Diyar xarici ticarət orqanının razılığı olmadan nə almanlarla, nə də başqa birilərı ilə xarici ticarət haqqında qətiyyən müqavilə bağlamayın.** Belə sərt qadağa yalnız neft məhsullarına aid deyildi. Azərbaycan hökumətinin digər təbii sərvətlər, xammal ehtiyatları barədə də sərbəst sərəncam vermək hüququ yox idi. Aprel işğalından az sonra hələ RSFSR ilə ittifaq müqaviləsinə daxil olmazdan əvvəl, **V.İ.Lenin Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı Şurasına da iqtisadi sanksiya səciyyəli daşıyan teleqram göndərmişdi: "...Sizin sərəncamınızda altı min pud sıxılmış qara kürü vardır və siz bunu müstəqil əmtəə mübadiləsi qaydasında xaricə göndərmək istəyirsiniz. Lazım bilirik diqqətinizi cəlb edək ki, sizin əmtəə mübadiləsi məsələsində bizimlə razılaşmadan hərəkət etməniz ümumdövlət baxımından arzuedilməzdir". Azərbaycanın yalnız iqtisadi həyatına deyil, "bütün xarici və daxili siyasətinə rəhbərlik" Lenin tərəfindən Azərbaycan SSR hökumətinin başçısı N.Nərimanova deyil, RK(b)P MK Qafqaz Bürosunun sədri Q.K.Orconikidzeyə həvalə edilmişdi.** Bununla belə, Lenin Şərqlə bağlı məsələlərdə N.Nərimanovun təklif və təvsiyələrinə diqqətlə yanaşmış, bir çox hallarda bunu nəzərə almışdı. Xüsusən Sovet–Türkiyə yaxınlaşmasında, Moskva və Qars müqavilələrinin bağlanmasında, habelə Şərqlə bağlı digər məsələlərin həlli zamanı Leninin real beynəlxalq şəraiti nəzərə almasında N.Nərimanovun tövsiyyələri mühüm rol oynamışdır [bax *Moskva müqaviləsi (1921), Qars müqaviləsi (1921)*]. Sovet Rusiyasının Mustafa Kamal hərəkatına maddi və hərbi yardımı hər iki dövlət arasında əlaqələrin güclənməsinə, Antantaya qarşı müttəfiqlərə çevrilməsinə mühüm təsir etmişdir.

Lenin başda olmaqla bolşeviklər Vətəndaş müharibəsi və xarici hərbi müdaxilə şəraitində mövcud çətinlikləri dəf etmək üçün hərbi-kommunist idarəçilik rejimi yaratmışdılar və sosializm ideyalarından uzaqlaşdılar. Ölkəni dərin iqtisadi və siyasi böhrandan çıxartmaq məqsədilə Lenin, Yeni İqtisadi Siyasət (NEP) xətti yeritməyə başladı. Səhvləri etiraf etməyi bacaran, çevik siyasətçi olan Lenin NEP-ə müvəqqəti tədbir kimi baxsa da, xarici ticarətə dövlət nəzarətinin ləğv olunmasına imkan verməmiş, ömrünün sonunadək xarici ticarətdə dövlət inhisarının tərəfdarı olmuşdur. **O, 1922 ilin martında L.Kamenevə yazırdı: "NEP-in terrora son qoyduğunu düşünmək böyük səhv olardı. Biz hələ terrora, həm də *iqtisadi terrora qayıdacağıq*".** Lenin artıq 1921 ilin qışından tez-tez müalicə olunmağa və istirahət etməyə məcbur idi. 1922 ilin dekabrından cari məsələlərin həllində bilavasitə iştirak edə bilməsə də, SSRİ-nin yaradılması, partiyanın 12-ci qurultayına hazırlıq işlərinə rəhbərlik etmişdir. Lenin İ.Stalinin "muxtariyyətləşdirmə" ideyasını kökündən yanlış saymış, respublikaların muxtariyyət statusu ilə RSFSR-in tərkibinə qatılmasını və onların vahid mərkəzə tabe etdirilməsini çar dövrünü xatırladan siyasət kimi qiymətləndirmişdir. O, bütün sovet respublikalarının tam hüquq bərabərliyi və suverenlik əsasında yeni, çoxmilləttli ittifaq dövləti formasında könüllü birliyinin tərəfdarı idi. Stalin Leninin bu mövqeyini sonralar "milli liberalizm" adlandırmışdı. **Lenin millətçiliyin və hakim millətçilik şovinizminin əleyhinə olmuş, velikorus şovinizminə qarşı qətiyyətlə çıxış etmişdir: "Velikorus şovinizminə ölüm-dirim müharibəsi elan edirəm. Lənətə gəlmiş dişdən xilas olan kimi, onu bütün sağlam dişlərimlə çeynəyəcəyəm".** O, milli məsələnin mürəkkəbliyini nəzərə alaraq, federasiyaya üstünlük vermiş, lakin federasiya ilə konfederasiya, mərkəzlə respublikaların funksiyası arasında dəqiq sədd qoymamışdı. NEP-in tətbiqində olduğu kimi, milli məsələnin həllində də imperializmlə mübarizə və birpartiyalı rejimin möhkəmləndirilməsi məqsədi güdülürdü.

Lenin ağır xəstə olduğundan SSRİ-nin yaradıldığı 1-ci Ümumittifaq Sovetlər qurultayında (1922, 30 dekabr) iştirak edə bilmədi. SSRİ MİK-in 2-ci sessiyasında (1923, iyul) Nəriman Nərimanovun təklifi ilə Lenin SSRİ-nin ilk Xalq Komissarları Sovetinin sədri seçildi. 1923 ilin payızında Leninin səhhəti daha da pisləşdi. Onun xəstəliyi şiddətləndikcə partiyadaxili ixtilaflar da kəskinləşir, hakimiyyət uğrunda mübarizə güclənirdi. Lenin "Qurultaya məktub" adlı vəsiyyətnaməsində partiya xadimlərinin şəxsi xarakteristikasını vermiş və tədbir görülməzsə partiyanın parçalanma təhlükəsi barədə xəbərdarlıq etmişdi.

Əsərləri: Əsərlərinin tam külliyyatı, c.1-55, B, 1973–1985; V.İ.Lenin Azərbaycan haqqında, B., 1970.

Ed.: V.İ.Lenin. Tərcümeyi-halı, B., 1975; Azərbaycan elçiləri İlyiçin yanında, B., 1970; Nərimanov N., Lenin və Şərq, B., 1970; Воспоминания азербайджанских коммунистов о В.И.Ленине, Б., 1958.

LEVANDOVSKİ Mixail Karloviç (1890–1937) – Rusiya hərbçisi. 1918 ilin fevralından Şimali Qafqazda sovet qoşunlarının komandanı. 1920 ilin mart–iyulunda 11-ci Qırmızı ordunun komandanı olmuşdur. 1920 il aprelin 25-də hələ Dərbənd şəhərində ikən onun Azərbaycanın işğalı barədə hərbi hissələrə konkret göstərişlər verdiyi 52 saylı əmrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusu şəxsi heyətinin sayı, qoşun növləri, hərbi potensialı, qoşunların Azərbaycan ərazisində yerləşmə mənzərəsi təsvir edilirdi; Levandovskinin başçılıq etdiyi işğalçı 11-ci Qırmızı ordu 1920 il aprelin 27-də Azərbaycan sərhədlərini keçməli, sürətli hücumla Bakı qubernyası ərazisini zəbt etməli və Yalama–Bakı əməliyyatını beş gün müddətində başa çatdırmalı idi. 11-ci Qırmızı ordunun müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin paytaxtı olan Bakı şəhərini ələ keçirmək

məqsədi daşıyan bu əmr açıq hərbi müdaxilə idi (bax *Bakı əməliyyatı*). Levandovski "aprelin 27-də Xudatda, aprelin 28-də Dəvəçidə, 29-da Giləzidə, aprelin 30-da Yaşmada, mayın 1-də Biləcəri–Bakıda olacağına" tam əmin idi. Onun 53 saylı və sonrakı əmrlərində Bakı əməliyyatı ilə bağlı vəzifələr bir daha dəqiqləşdirilir, Azərbaycan ordu və donanmasının 11-ci Qırmızı orduya tabeçilik məsələləri müəyyənləşdirilirdi.

Levandovski Bakı əməliyyatına görə Azərbaycan SSR-in Qırmızı Bayraq Ordeni ilə təltif olunmuşdu (1921). O, 1924–25 illərdə Türküstan cəbhəsinin, sonra isə hərbi dairələrin komandanı olmuşdur. Repressiyaya məruz qalmışdır.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001.

LƏMBƏRANSKİ Cəmil bəy Nəsir bəy oğlu (1884, Bərdə, Ləmbəran k. – 1959, Bakı) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü.

1913 ildə Kiyev Universitetinin tibb fakültəsini bitirmiş, 1920 ilə qədər özünün təşkil etdiyi Tərtər xəstəxanasında işləmişdir. *Batum konfransında* (1918) iştirak etmişdir. Azərbaycan Milli Şurasının *"Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsisi haqqında qanun"*una (1918, 19 noyabr) əsasən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinə üzv seçilmiş, Parlamentdə "İttihad" fraksiyasına daxil olmuşdur.

Ləmbəranski *Aprel işğalından (1920)* sonra Azərbaycan Xalq Səhiyyə Komissarlığının müalicə şöbəsinə başçılıq etmiş, 1-ci cərrahiyyə xəstəxanasının baş həkimi, neftmədən rayonu (Sabunçu, Qara şəhər) xəstəxanalarında travmatologiya şöbələrinin müdiri, İkinci dünya müharibəsi (1939-45) illərində qarnizon hospitalının baş cərrahı və səhiyyə komissarlığı təxliyə hospitallarının məsləhətçisi vəzifələrində işləmişdir. 1949 ildə namizədlik dissertasiyası müdafiə etmiş, Azərbaycan Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunda optopediya və travmatologiya kafedrasının müdiri olmuşdur. 1957 ildə Ləmbəranskiyə Azərbaycanın əməkdar həkimi fəxri adı verilmişdi.

LƏNKƏRAN ƏMƏLİYYATI (1919) – Azərbaycanın cənub bölgəsində ölkənin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi üçün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordu hissələrinin 1919 ilin avqustunda həyata keçirdiyi hərbi əməliyyat. Ölkənin cənub bölgəsi hələ Azərbaycanın müstəqilliyinin elan edilməsindən əvvəl bolşeviklərin, sonra isə ağqvardiyaçı qüvvələrin nəzarətində olduğundan, orada hərbi əməliyyat keçirilməsi zəruri idi. 1919 il iyulun sonu, avqustun əvvəllərində Lənkəran bölgəsinə hərbi qüvvə yeritmək imkanı yarandı. Bu məqsədlə xüsusi dəstə yaradıldı, general-mayor Həbib bəy Səlimov dəstənin komandiri təyin edildi. 1919 il avqustun 4-də hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov Lənkərana qoşun dəstəsi göndərilməsi haqqında əmr imzaladı. Əmrə görə dəstə Hacıqabul, Salyan, Pokrovsk (Xol-Təklə), Prişib (Göytəpə) marşrutu ilə Lənkəran qəzasına doğru hərəkət etməli, bölgədə olan silahlı dəstələri neytrallaşdırmalı və onları tərk-silah etməli idi. Lənkəran əməliyyatının başlaması ərəfəsində hərbi nazir S.Mehmandarov bölgə əhalisinə müraciət etdi və onları silahları təhvil verməyə çağırdı. Hərbi nazirin müvafiq əmrinə əsasən Lənkəran dəstəsinə daxil olan hissə və bölmələr 1919 il avqustun 12-də Hacıqabulda toplaşdılar. Onlar 5-ci Bakı piyada alayı, 3-cü Şəki süvari alayı, 2-ci yüngül topçu, 6-cı dağ topçu və əlahiddə qaubitsa batareyaları, istehkam taqımı və zirehli maşınlar taqımından ibarət idi.

Dəstə avqustun 14-də hərəkətə başladı və ertəsi gün Salyana çatdı. Dəstənin komandiri general-mayor Səlimov dərhal öz nümayəndələrini məntəqədəki hərbi qüvvələrin başçılarının yanına göndərdi və onları Azərbaycan Hökumətini tanımağa çağırdı. Bununla yanaşı, Lənkəran dəstəsi yolboyu yerləşən rus kəndlərindən də silahları topladı. Avqustun 17-18-də həmin kəndlərdən 3 top və 5 pulemyot alınıb Bakıya yola salındı. Ayın 19-da həmin silahlar artıq Bakıya çatmışdı. Hərbi nazir S.Mehmandarov avqustun 19-da H.Səlimova göndərdiyi teleqramda Azərbaycan hökumətinin və ordusunun nüfuzunun aşağı düşməsinə yol verməmək üçün daha qətiyyətlə hərəkət etməyi və əməliyyat başa

Lənkəran əməliyyatının əsgərləri

Lənkəran əməliyyatının əsgərləri

çatdırıldıqdan sonra dəstənin Bakıya mümkün qədər tez qaytarılmasının təmin olunmasını tələb edirdi.

Dəstə avqustun 20-də Pokrovsk kəndini mühasirəyə aldı və əhalidə olan silahları toplamağa başladı. Kənd əhalisindən 2 ədəd top və 4 pulemyot alındı. Avqustun 23-də dəstə Lənkərana çatdı. Sürətli və qətiyyətli tədbirlər nəticəsində bölgədəki qüvvələrin hər hansı silahlı müqavimət göstərmək imkanı heçə endirildi. Bununla da, avqustun sonunda Lənkəran dəstəsi ona həvalə olunmuş vəzifələri tamamilə yerinə yetirdi, xüsusi silahlı müqavimətə rast gəlmədən bölgənin rus əhalisini, polkovnik İlyaşeviçin başçılığı altında olan silahlı dəstələri tamamilə tərk-silah etdi.

Nəticədə, Cümhuriyyət ordusu üçün xeyli silah və hərbi sursat əldə olundu. 1919 il sentyabrın 3-də Lənkəran dəstəsi Hacıqabula qayıtdı. Azərbaycan milli ordusunun Lənkəran əməliyyatı nəticəsində ölkənin cənub bölgəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyəti təmin olundu.

Əd.: Азербайджанская Демократическая Республика (1918–1920). Армия (документы и материалы), Б., 1998; Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920),B., 1998.

LƏNKƏRAN QƏZASI – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Bakı quberniyası tərkibində inzibati-ərazi vahidi. Hələ çar I Nikolayın dövründə [1825-55] həyata keçirilmiş 1840 il 10 aprel qanunu ilə Talış əyalətinin əsasında yaradılmışdı. Lənkəran qəzası 1841-46 illərdə Kaspi vilayətinin tərkibinə daxil idi. 1846 il 14 dekabr tarixli fərmanla Şamaxı quberniyası təşkil edildikdə, onun tərkibinə qatılmışdı (1859 il Şamaxı zəlzələsindən sonra mərkəzi Bakıya köçürüldüyündən Bakı quberniyası adlandırılmışdı). Qəzanın mərkəzi Lənkəran şəhəri idi. Qəza Səbican, Lənkəran, Ərkivan məntəqələrindən və Muğan pristavlığından ibarət idi. Burada qəza idarə sistemi fəaliyyət göstərirdi. Qafqaz təqviminin (1917) məlumatına görə, qəzanın ərazisi 4726,88 *kv.verst* idi. Lənkəran qəzasında yaşayan 185518 nəfər əhalinin 183583 nəfəri yerli sakinlər, 1935 nəfəri müvəqqəti yaşayanlar, 96904 nəfəri kişi, 88614 nəfəri qadın idi. Qəza əhalisinin 170 min nəfərə qədəri müsəlman idi. Çarizmin köçürmə siyasəti nəticəsində Lənkəran qəzası əhalisinin tərkibində rusların sayı artmışdı. Həmin məlumata görə, qəzada 16206 nəfər rus qeydiyyata alınmışdı; onların 6974 nəfəri pravoslav, 9232 nəfəri sektant idi. Lənkəran şəhərində 17801 nəfər yaşayırdı. Qəzanın təsərrüfat həyatında taxılçılıq, çəltikçilik, balıqçılıq əsas yer tuturdu. Fevral inqilabından (1917) sonra Lənkəranda sovetlər yarandı. Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmiş Bakı Soveti quberniyaya daxil olan qəzaların, o cümlədən Lənkəran qəzasının zor gücünə sovetləşdirilməsinə çalışırdı. 1918 il aprelin 12-də Bakı Soveti Lənkərana 280 nəfərlik silahlı dəstə göndərdi və aprelin 14-də qəzada sovet hakimiyyətinin qurulması elan olundu. Lakin 1918 il avqustun 4-də Lənkəran qəzasında sovet hakimiyyəti süqut etdi. Burada sağ eserlərin "Muğan Müvəqqəti hərbi diktaturası və ya Beşlər diktaturası" yaradıldı. "Muğan hökuməti" antiazərbaycan siyasəti yeridir, denikinçilərin Cənubi Qafqazda ağalığını təmin etməyə çalışırdı. Bolşeviklər də Lənkəranda hakimiyyəti ələ keçirməyə cidd-cəhd göstərirdilər. Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Qafqaz Diyar Komitəsi

Lənkəran qəzasının gerbi. 1840. Azərbaycan Tarixi Muzeyi

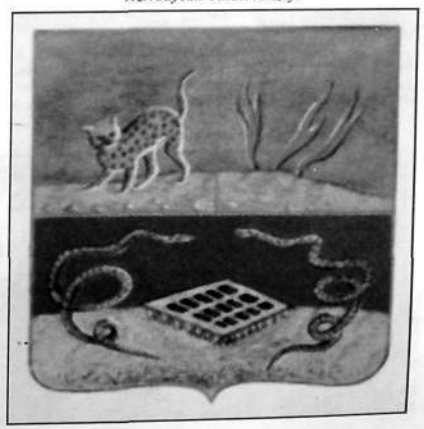

Lənkəranda gizli radiostansiya təşkil etmiş, sovet hakimiyyəti tərəfdarlarına hərbi və maddi kömək göstərmişdi. "Muğan hökuməti" 1919 il aprelin 25-də yıxıldı, *Muğan Sovet Respublikası* (1919 il 25 aprel – 27 iyul) quruldu. Muğan Sovet Respublikası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini tanımaqdan imtina etdi. Bəzi sosialist tədbirlərinə baxmayaraq, Muğan Sovet Respublikası xalq arasında nüfuz qazana bilmədi və iyulun 27-də süquta uğradı. Lənkəran qəzasında hakimiyyət Muğan qüvvələrinin əlinə keçdi. Ölkənin ərazi bütövlüyünün bərpasına xüsusi önəm verən Cümhuriyyət Hökuməti Lənkəran qəzasında öz hakimiyyətinin qurulması uğrunda fəal mübarizəyə başladı. Bu məqsədlə xüsusi dəstə təşkil olundu. Hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov iyulun 23-də Lənkəran qəzasının sakinlərinə müraciət imzaladı. Müraciətdə deyilirdi: ***"Vətəndaşlar! Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin iradəsi ilə mən Lənkəran qəzasına dəstə göndərirəm. Vətəndaş müharibəsinə birdəfəlik son qoymaq, qayda-qanun yaratmaq, sizi dinc əhaliyə əzab verən zorakı dəstələrdən və qatillərdən azad etmək işi bu dəstəyə tapşırılıb. Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan qəzada məskunlaşmış bütün millətlərə ədalətli münasibət bəsləyən Azərbaycan qoşunları sizin yanınıza qanunçuluğun daşıyıcısı kimi gəlirlər... Bununla bərabər, məlum edirəm ki, sovetlər, komitələr və ya "Muğan respublikası" adı altında hər hansı özbaşına təşkilatın yaradılmasına yol verilməyəcəkdir...".*** Lənkəran əməliyyatı uğurla başa çatdı. Avqustun sonunda Lənkəran dəstəsi qarşıya qoyulan vəzifəni yerinə yetirdi. 1919 ilin avqustundan Lənkəran qəzasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin suveren hüquqları bərpa edildi. *Aprel işğalından (1920)* sonra Cümhuriyyət hakimiyyətinin süqutu nəticəsində 1920 il mayın 3-də Lənkəran qəzasında yenidən sovet hakimiyyəti quruldu. Azərbaycanın rayonlaşdırılması ilə əlaqədar olaraq, Lənkəran qəzası 1929 ildə ləğv edildi.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Əlizadə N.İ., Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qələbəsi uğrunda mübarizə tarixindən (Lənkəran qəzası zəhmətkeşlərinin Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizəsi). B., 1974; Süleymanov M.,

Lənkəranın yerli idarə orqanının rəhbərləri əhali arasında

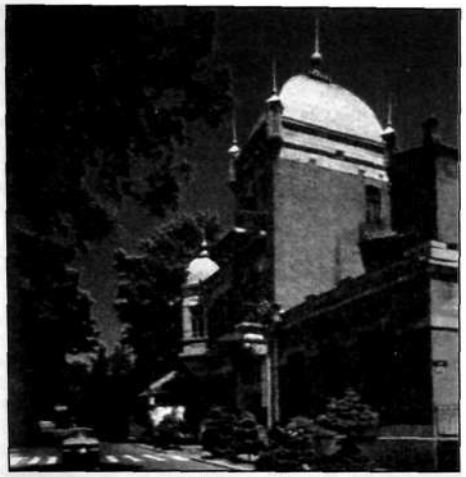

Lənkəran xan evi

Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Армия (документы и материалы), Б.,1998; Привольный А.А., Над Муганью зарево Октября, Б., 1967; Гусейнов А.А., Синицын В.М., Сражающаяся Мугань. Документы истории и комментарии к ним, Б., 1979.

"LƏNKƏRAN ŞƏHƏRİ TƏLƏBƏ VƏ ABİTURİYENTLƏR İTTİFAQI" – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə fəaliyyət göstərmiş qurum (1919). Əsas məqsədi Lənkəran şəhəri əhalisi arasında mədəni-maarif işi aparmaq, burada savad kursları, kitabxana-qiraətxanalar təşkil etmək, məşğələlər keçirmək və s. idi. İttifaq əhali arasında milli-mənəvi dəyərlərin təbliği və möhkəmləndirilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. *Aprel işğalından (1920)* sonra fəaliyyəti dayandırılmışdır.

LƏNKƏRAN ÜSYANI (1920) – Azərbaycanın Lənkəran–Astara bölgəsində sovet işğalına qarşı xalq üsyanı. 1920 ilin iyununda başlanmış, həmin ilin sentyabrında kütləvi xarakter almışdır. Üsyan, əsasən, bölgədə yaradılmış 7 böyük silahlı dəstə tərəfindən aparılırdı. Ən böyük dəstələrə Cümhuriyyətin süqutundan sonra Azərbaycanda qalmış türk zabiti Yusif Camal bəy, Nəcəfqulu xan və Şahverən rəhbərlik edirdilər. Üsyançı silahlı dəstələrdəki döyüşçülərin sayının 6-10 min arasında olduğu güman edilir. Yusif Camal bəyin dəstəsi Lənkəranın cənubunda, Nəcəfqulu xanın dəstəsi isə şimalında fəaliyyət göstərirdi. Yusif Camal bəyin silahlı dəstəsi, ilk olaraq, Lənkəranın Şahağac, Təngərud, Səfidar kəndlərini sovet rejimindən azad etdi. Züvənd sahəsindəki sovet milis dəstəsini isə Şahverənin dəstəsi zərərsizləşdirdi. Sentyabrın (1920) əvvəllərində Astara ətrafında genişlənən xalq üsyanının əsas zərbə qüvvəsi Ramazanın dəstəsi idi. Astaranın Şüvə kəndində yaradılmış başqa bir üsyançı dəstəyə isə Qüdrət Mollaağa oğlu

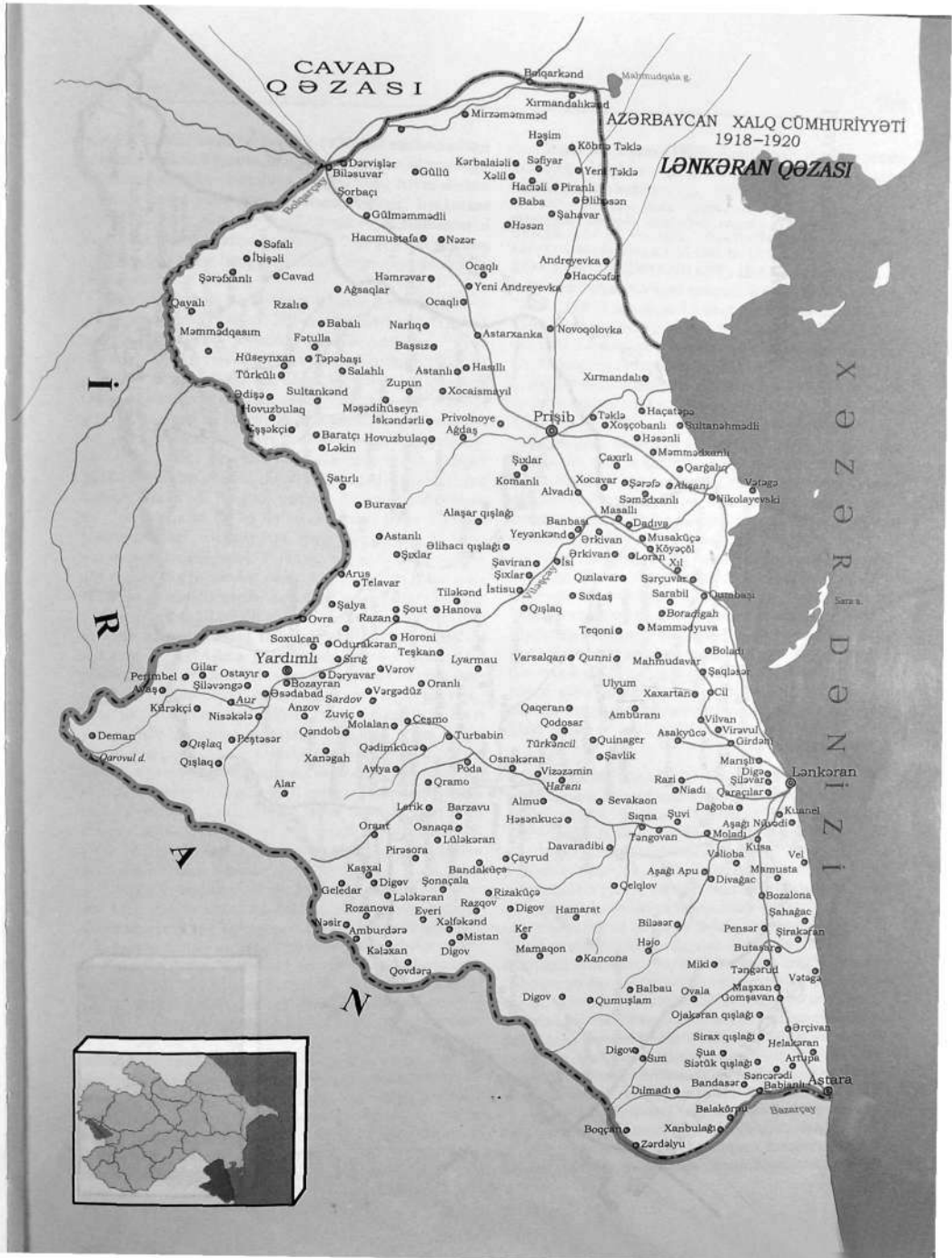

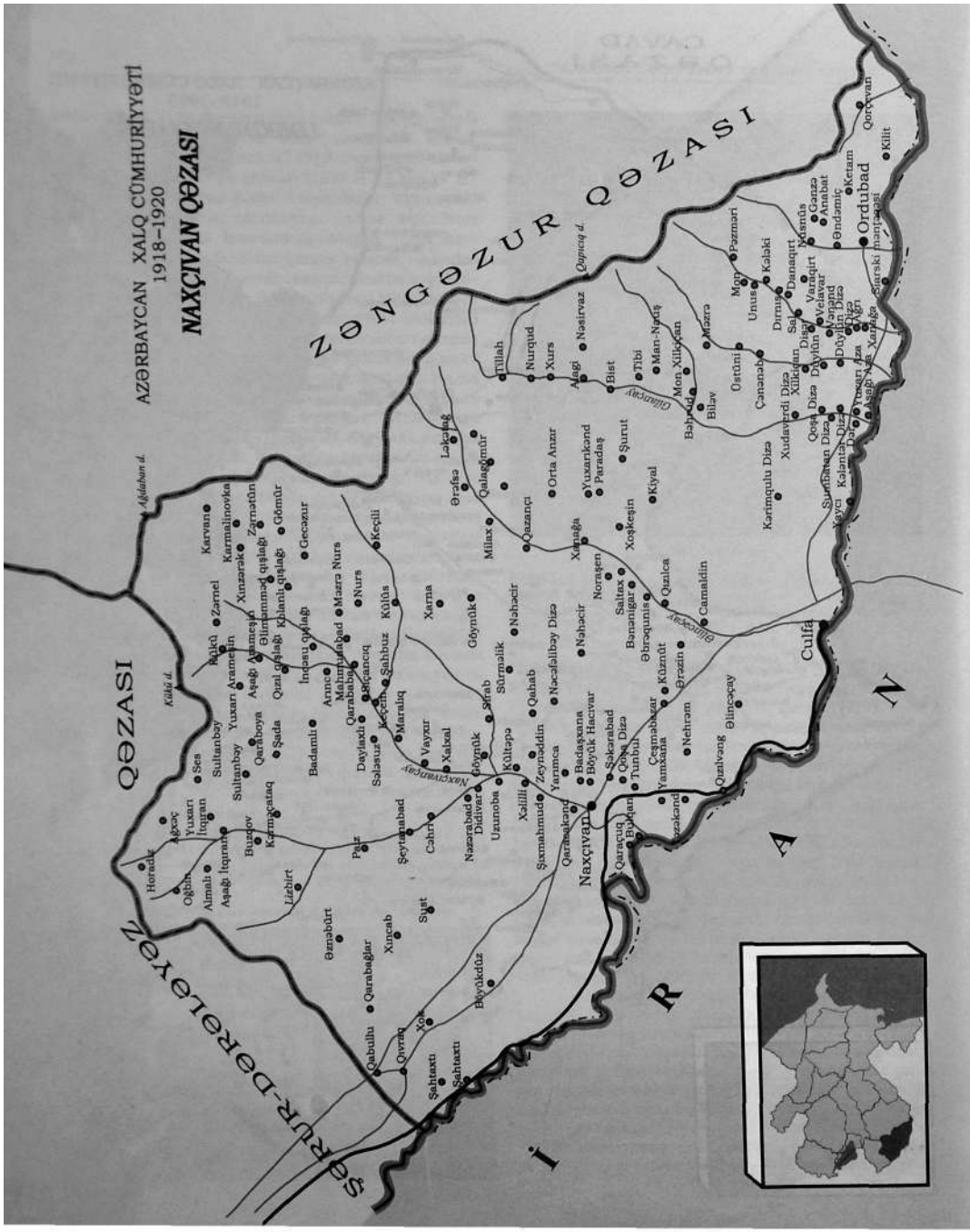

başçılıq edirdi.Üsyançı qüvvələr 1920 ilin sonlarına kimi bölgənin müxtəlif məntəqələrində sovet qüvvələrinə ağır zərbələr endirdilər. Dekabrda Yusif Camal bəyin dəstəsi Astaranı sovet qüvvələrindən təmizləyərək, Lənkərana doğru istiqamət götürdü. Yusif Camal bəyin irəliləməsini yalnız Lənkəran ətrafında dayanmış 245-ci sovet alayının və dənizdəki sovet hərb gəmilərinin birgə səyi ilə dayandırmaq mümkün oldu.

Genişlənən xalq üsyanlarının qarşısını almaq üçün 11-ci ordu komandanlığı 248-ci, 249-cu atıcı alaylarını, "Ukrayna" və "Dostoyni" eskadron minadaşıyanlarını, "Roza Lüksemburq" kreyserini, "Prıtki" minadaşıyanını, "Kursk" gəmisini və desant daşıyan əlavə beş nəqliyyat gəmisini bölgəyə göndərdi. Bakıdan göndərilən qüvvələr bölgəyə *yetişəndən sonra iki taktiki qrupa bölünməli və onların* köməyi ilə Lənkəran və Astara arasındakı ərazini nəzarət altına almış üsyançı qüvvələr neytrallaşdırılmalı idi. Qrupun biri Lənkərandan cənuba, digəri isə Astaradan şimala doğru hərəkət etməli idi. Bölgədə yerləşən 1-ci süvari diviziyası və digər bölmələr də bu iki taktiki qrupla birgə fəaliyyət göstərməli idi. Üsyançılara qarşı hazırlanan döyüşün planına əsasən, bölgədəki bütün sovet qüvvələri Lənkərandan cənuba doğru hərəkət edən qrupu, Bakıdan gələn qüvvələr isə, sahilə çıxmaqla, Astaradan şimala doğru hərəkət edəcək qrupu təşkil etməli idilər. Çox böyük imkanlara malik olmasına baxmayaraq, Bakıdan gələn qüvvələrin 1920 il dekabrın 23-də Astara yaxınlığında sahilə çıxmaq üçün göstərdikləri ilk cəhd baş tutmadı. Buradakı üsyançı dəstələr son dərəcə böyük şücaət göstərərək sovet qüvvələrinin ilk hücumunu dəf etdilər. Lakin üsyançıların sovet gəmilərində qurulmuş uzaqvuran toplardan açılan atəşin qarşısını almaq üçün heç bir texniki vasitəsi yox idi. Məhz gəmi artilleriyasının işə salınması üsyançıları geri çəkilməyə məcbur etdi. Sovet qüvvələri gəmi artilleriyasından fəal istifadə etməklə, Lənkəran və Astara arasında sahil boyu zolaqda döyüş mövqelərini ələ keçirib möhkəmləndilər. 1920 il dekabrın 25-də Lənkəran və Astara bölgəsi yenidən sovet qüvvələrinin nəzarəti altına alındı.

1921 il yanvarın əvvəllərində Lerik ətrafında Şahverənin başçılığı ilə sovet işğalçılarına qarşı üsyan yenidən alovlandı. Şahverən kifayət qədər taktiki çeviklik göstərərək, bura gətirilmiş sovet bölmələrinə ciddi zərbələr endirdi. Yanvarın 9-dan 26-dək bölgədə gedən döyüşlərdə əlahiddə sovet süvari divizionu 196 nəfər itki vermiş, 78 nəfər yaralanmış, 75 nəfər isə döyüş *qabiliyyətini itirmişdi*.

1921 il fevralın əvvəlində Lənkəran ətrafında Nəcəfqulu xanın başçılığı ilə, həmin il avqustun sonlarında isə Astara ətrafında bir neçə dəstənin iştirakı ilə xalq üsyanı yenidən alovlandı. Astara ətrafındakı üsyanda Rəşid xanın, Hüseynəli xanın, Şahverənin, Ataxanın, Nəcəfqulu xanın və onun *qardaşı Əhməd xanın dəstələri iştirak* edirdilər. Üsyançılar kifayət qədər sücaət göstərsələr də, Bakıdan gətirilən əlavə qüvvələrdən, xüsusən gəmi artilleriyasından geniş istifadə etməklə onların müqavimətini qırmaq mümkün oldu.

Lənkəran üsyanı (1920) Azərbaycan xalqının sovet-bolşevik işğalına qarşı mübarizəsinin ən parlaq *səhifələrindən biridir*.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; İbrahimli F., Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər (1920-1930), B., 2001; Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998; Qaffarov T., Azərbaycan tarixi. 1920-1991, B., 1999.

LƏVAZİMAT (İNTENDANT) İDARƏSİ – Azərbaycan ordusunun ərzaq və əşya təminatı ilə məşğul olan orqanı. Əsası *1918* il noyabrın 15-də *Ümumi qərargahın* şöbəsi kimi qoyulmuşdur. Polkovnik Seyfulla Mirzə hərbi nazirin əmri ilə Ləvazimat şöbəsinin rəisi təyin edilmişdi. Bax *Hərbi ləvazimat* (*intendant idarəsi*).

LİZQAR Konstantin Nikolayeviç (1882 – 15.5.1920, Bakı) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 3-cü hökumət kabinəsində ərzaq naziri. 1914 ilə qədər Bakıda və Vladiqafqazda mağazalar sahibi olmuş, 1914 ildə praporşik rütbəsi ilə orduya çağırılmış, 499-cu səhra hospitalında, Tiflis avtomobil komandasında, Türküstanda xidmət etmişdir. Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsində yollar komissiyasının kargüzarı olmuş, yollar komissarlığında xüsusi tapşırıqlar *məmuru vəzifəsində* çalışmışdır. *1918* ilin martında *"Slavyan-rus cəmiyyəti"*ni yaradanlardan biri və onun sədri olmuşdur. Həmin ilin oktyabrında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin əkinçilik naziri Xosrov Paşa bəy Sultanovun dəvəti ilə Bakıya gəlmiş, nazirlikdə xüsusi tapşırıqlar məmuru təyin olunmuş, Cümhuriyyətin 3-cü hökumət kabinəsində isə *ərzaq naziri vəzifəsini tutmuşdur*. *1920* il mayın 2-də 11-ci Qırmızı ordu inqilabi şurası yanındakı xüsusi şöbə tərəfindən həbs edilmiş, mayın 15-də əksinqilabi fəaliyyətdə və sovet hökumətinə qarşı düşmənçilikdə ittiham edilərək güllələnmişdir.

Əd.: Şükürоğlu L., Cümhuriyyət hökuməti repressiya məngənəsində, B., 2000.

LLOYD CORC Devid (17.1.1863, Mançester – 26.3.1945, Llanistamdvi, Karnarvonşir) – Böyük Britaniya siyasi və dövlət xadimi, diplomat. Liberallar partiyasının lideri. 1905-08 illərdə ticarət naziri, 1908-15 illərdə maliyyə naziri, 1916-22 illərdə baş nazir olmuşdur. *Paris sülh konfransının* (*1919-20*) əsas təşkilatçılarından və *Versal sülh müqaviləsinin* (*1919*) müəlliflərindəndir. Bu dövrdə bolşeviklərin qələbələri sovet Rusiyasının qonşuluğunda yerləşən yeni yaranmış dövlətlər üçün ciddi təhlükə yaradırdı. Digər tərəfdən, Qərbin bir sıra dövlət xadimləri keçmiş Rusiyanın sərhədləri boyunca yaranmış milli dövlətlərə bolşevizmin digər bölgələrə yayılmasının qarşısını ala biləcək *bir qüvvə kimi* baxırdılar. Müttəfiqlərin Rusiya məsələsində öz siyasətlərinə düzəliş etməsi vaxtının çatdığını ilk dəfə Lloyd Corc bildirmişdi. Müttəfiqlərin bu vaxta qədər Rusiyanın daxilindəki antibolşevik qüvvələrin ruhlandırılması üçün "vahid və bölünməz Rusiya" prinsipi ilə formalaşdırılan siyasəti artıq əhəmiyyətini itirmişdi.

O_2 1919 il noyabrın 17-də İngiltərə parlamentinin icmalar palatasında çıxış edərək bildirdi ki, Rusiyada kifayət qədər antibolşevik qüvvələrin olmasına baxmayaraq, onlar birləşə bilmirlər. Bu qüvvələr sırasında Azərbaycanın da

adını çəkən L.Corcun fikrincə, onların birləşə bilməmələrinin başlıca səbəbi müstəqillik məsələsində "ağlar" ilə milli ucqarların mənafelərinin uyğun gəlməməsidir. L.Corc Kolçakın və Denikinin, bir tərəfdən, bolşevikləri devirib Rusiyada köhnə rejimi bərpa etmək, digər tərəfdən isə, "vahid və bölünməz Rusiya" uğrunda mübarizə apardıqlarını qeyd edərək, bildirirdi ki, birinci məsələdə onların milli ucqarlar ilə bir mövqedən çıxış etmələri mümkündür, lakin ikinci məsələdə mənafeləri heç cür uyğun gələ bilməz. O, çıxışında qeyd edirdi: "...Denikin deyir ki, Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan Rusiyanın bir hissəsidir. Onları Rusiyaya birləşdirmək onun siyasətinin əsas özəyidir, lakin onlar bu haqda eşitmək belə istəmirlər. Onlar müstəqillik uğrunda mübarizə aparırlar". O, açıq göstərirdi ki, Rusiyanın daxilindəki antibolşevik mərkəzlərinə olan ümidlər boşa çıxmışdır, "ağ" generallar ilə milli ucqarların vahid ittifaqda bolşevizmə qarşı mübarizə aparmaları mümkün deyil. Beləliklə, L.Corc parçalanmış, bufer dövlətlərlə əhatə olunmuş və bolşevizm ideologiyasının təcrid olunduğu bir Rusiyanı daha məqbul sayırdı. O, sovet Rusiyasının hərbi yolla məğlub edilməsinin mümkün olacağına şübhə ilə yanaşır, əsas diqqəti onun qonşu bölgələrdən təcrid olunmasına yönəldirdi. Bunun üçün isə, Qərb dövlətlərinin yeni yaranmış milli dövlətlərə münasibətində əsaslı dəyişiklik edilməli idi.

L.Corcun çıxışında Azərbaycana da mühüm yer ayrılmışdı. Bu, gənc Cümhuriyyətin beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artmasına müəyyən təsir göstərmişdi. Corcun göstərilən çıxışı, eyni zamanda, ermənilərin Azərbaycana qarşı apardıqları böhtan kampaniyasına da ağır zərbə vurmuşdu. Bundan əlavə, onun çıxışı Qərb dövlətlərinin Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana maraqlarının artmasına səbəb oldu. Bu isə Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə de-fakto tanınmasını sürətləndirdi və dünya dövlətləri birliyində bərabərhüquqlu yer tutmasına zəmin yaratdı.

L.Corc Paris sülh konfransı Ali Şurasının 1920 il yanvarın 10-da B.Britaniyanın təşəbbüsü ilə çağırılan sessiyasında Cənubi Qafqaz respublikaları ilə bağlı məsələlərin müzakirəsində fəal iştirak etdi. Onun təşəbbüsü ilə Ali Şuranın qəbul etdiyi qərara əsasən, hərbi ekspertlər Cənubi Qafqaz respublikalarına kömək üçün təkliflər hazırlamalı idilər. L.Corc Azərbaycan və Gürcüstanın müstəqil dövlətlər kimi tanınması məsələsini irəli sürmüşdü. O, hərbi ekspertlərin Qafqaza qoşun göndərmək təklifinə etiraz etmiş, Cənubi Qafqaz respublikalarına silah-sursatla və geyimlə təcili yardım göstərilməsini zəruri saymışdı. L.Corc bildirmişdi ki, Cənubi Qafqaz respublikaları müdafiə qabiliyyətlərini, xüsusən Bakının müdafiə qabiliyyətini öz silahlı qüvvələri hesabına gücləndirməlidirlər. O, Dağlılar Respublikasını de-fakto tanımaq haqqında Əlimərdan bəy Topçubaşovun təklifini bəyənmiş və Ali Şura Qafqaza aid 4 maddədən ibarət qərar qəbul etmişdi. Lloyd Corc Sovet Rusiyasına qarşı müdaxiləni müdafiə etmiş, lakin bu siyasətin perspektivsizliyini görüb, Sovet dövləti ilə münasibətləri nizama salmağa məcbur olmuşdu. Türk xalqının milli azadlıq hərəkatına (1918-23) qarşı silahlı müdaxilənin təşkilatçısı olmuş, Antanta dövlətlərinin bu avantürist siyasəti boşa çıxdıqdan sonra istefa vermişdi. Sonralar faşist təcavüzünə qarşı Sovet-İngiltərə əməkdaşlığına tərəfdar çıxmışdır.

Əd.: Həsənov C., Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), B., 1993.

LONDON KONFRANSLARI – təzminat və Yaxın Şərq məsələlərinə dair konfranslar. 1921 il fevralın 21-dən martın 14-dək keçirilən birinci konfransda B.Britaniya, Fransa, İtaliya, Türkiyə və b. dövlətlər, həmçinin Əlimərdan bəy Topçubaşovun başçılığı ilə Azərbaycan siyasi mühacirətinin nümayəndə heyəti iştirak etmişlər. Türkiyədən Osmanlı dövlətinin və Türkiyə Böyük Millət Məclisi (TBMM) hökumətinin nümayəndə heyətləri iştirak etmişlər. Konfransda Türkiyənin tələbləri bunlar idi: Türkiyənin 1913 il sərhədləri bərpa olunsun; İzmir yunan ordusundan azad edilsin və türklərə qaytarılsın; boğazlardan keçidin sərbəst olacağı halda, Türkiyənin suverenliyinə və təhlükəsizliyinə təminat verilsin; işğal rejimi ləğv edilsin; öz sahillərini və ərazilərini qorumaq üçün Türkiyəyə hərbi-dəniz donanması saxlamaq hüququ verilsin.

Konfransda Böyük Britaniyanın baş naziri Lloyd Gorc TBMM nümayəndə heyətinin başçısı Bəkir Sami ilə məxfi görüşündə belə bir təklif irəli sürmüşdü: "Türkiyə, Bakı neft mənbələri ilə birlikdə, bütün Cənubi Qafqazı öz protektoratlığına götürsün".

Konfransda təzminat ödəmək barədə Almaniyaya ultimatum verilmişdi. Türklərlə yunanlar arasında razılıq əldə edilmədiyindən konfransın işi pozulmuşdu. Bundan sonra Türkiyə 1921 il martın 16-da Rusiya ilə müqavilə (bax *Moskva müqaviləsi*) bağlamışdır.

1921 il aprelin 29-dan mayın 5-dək keçirilən ikinci konfransda Almaniyanın ödəyəcəyi təzminatın məbləği 132 milyard qızıl marka həcmində müəyyənləşdirilmişdi. Almaniya təzminatı ödəmək, tərk-silah keçirmək, müharibə canilərini təhvil vermək barədə şərtləri qəbul etmişdir.

London konfranslarında Azərbaycan nümayəndə heyəti müharibədə vurulan ziyana görə təzminat verilməsini və bolşevik işğalına son qoyulmasını tələb etsə də, istəyinə çatmamışdı.

Əd.: Qasımov M., Avropa və Amerika ölkələrinin müasir tarixi, 2 hissədə, h. 1 (1918-1945-ci illər), B., 2003.

LUKOMSKİ Aleksandr Sergeyeviç (1868-1939) – rus hərbi xadimi, general. Denikinin Könüllü ordusunun təşkilatçılarından biri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Kuban hökumətində diplomatik nümayəndəsi Cəfər bəy Rüstəmbəyov 1919 il oktyabrın 2-ci yarısında Lukomski ilə görüşüb danışıqlar aparmışdı. Görüşdə Lukomski bildirmişdi ki, Könüllü ordu üçün Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi yaşaması müvəqqəti haldır; Azərbaycan yeni yaranmış digər dövlətlər kimi Rusiyanın bir hissəsidir. Lakin Azərbaycan məsələsinin ümumrusiya miqyasında həllinədək Könüllü ordu onun müstəqilliyinə qəsd etmək fikrində deyildir. Görüşdə Dağıstan və demarkasiya xətti məsələləri də müzakirə edilmişdir. Lukomski bildirmişdi ki, "onlar arxada bolşeviklərin mövcudluğuna göz yuma bilməzlər və buna görə də dağlı üsyanının yatırılması üçün əllərindən gələni əsirgəməyəcəklər. Dağıstanlılar bütün Şərq xalqları kimi ancaq gücə tabe olduqlarından onlara qarşı... bu güc tətbiq ediləcəkdir".

1920 il yanvarın 20-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Kuban hökuməti yanında diplomatik nümayəndəliyini ləğv etməklə, dağlı üsyanına qarşı olan münasibətlə razılaşmayacağını göstərdi. Lukomski Samur çayını Azərbaycanın sərhəddi hesab etdiyini söyləmişdi, 1920 ilin martından müttəfiqlərin İstanbul komitəsində general Vrangelin nümayəndəsi olmuş, sonra mühacirət etmişdir.

Əd.: Азербайджанская Демократическая Республика. Документы и материалы 1918-1920 гг., Б., 1998; Göyüşov A., 1917-1920-ci illərdə Şimali Qafqaz dağlılarının azadlıq uğrunda mübarizəsi, B., 2000.

M

MAHMUDBƏYOV Ələsgər bəy (1875, Şamaxı – 1968, Qahirə) – *Azərbaycan Milli Şurasının* üzvü. Bakı realnı məktəbini, Peterburq Politexnik İnstitutunu bitirmişdir. Təhsilini başa vurduqdan sonra Hacı Zeynalabdin Tağıyevin toxuculuq fabrikində çalışmış, 1908 ildə Tiflisə köçərək ictimai fəaliyyət göstərmiş, Qafqaz Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin işində yaxından iştirak etmişdir. Azərbaycan Milli Şurasının *İstiqlal bəyannaməsini* imzalayan 26 üzvündən biri idi. 1918 ildə Türkiyəyə getmiş, Adana şəhərində toxuculuq fabrikinə başçılıq etmişdir. Sonralar Qahirəyə köçmüş, ömrünü orada başa vurmuşdur.

MAHMUDBƏYOV Həbib bəy Hacı İbrahimxəlil oğlu (16.6.1864, Şamaxı – 30.7.1928, Bakı) – maarif xadimi. İlk

təhsilini Şamaxıda almış (1871-73), Bakıda realnı məktəbdə oxumuşdur (1873-81). Tiflisdə Aleksandr Müəllimlər İnstitutunda təhsil almışdır (1883-87). Rusiyanın maarif naziri qraf İ.D.Delyanovun müsəlmanları ali tipli xalq məktəblərinə buraxmamaq haqqında sərəncamına əsasən, digər azərbaycanlı həmkarları ilə birlikdə təyinatdan kənarda qalmışdır. 1887 ildə Bakıda Sultanməcid *Qənizadə* ilə birlikdə ilk xüsusi "rüs-müsəlman" məktəbinin əsasını qoymuşdur. Sonralar İçərişəhərdə açılan birinci "rus-müsəlman" məktəbinə müdir təyin olunmuş, on dörd il ona rəhbərlik etmişdir. 1905-16 illərdə ikinci dərəcəli Bakı şəhər məktəbinin müdiri işləmiş, yoxsul uşaqlarının təhsilə cəlb olunmasına çalışmışdır.

Mahmudbəyov Bakı şəhər dumasında məktəb komissiyasının üzvü, Azərbaycan müəllimlərinin 1-ci qurultayının nümayəndəsi olmuşdur. 1916 ildə **pedaqoji sahədən uzaqlaşmış, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərində Bakı lombardında, Sovet hakimiyyəti illərində xalq maarifinin yenidən qurulmasında fəaliyyət göstərmiş, Ali Pedaqoji İnstitutda direktor müavini (1921-27) işləmişdir.**

Ədb.: Abdullayev A., Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən, B., 1964; Məmmədov X., İlk "Rus-müsəlman" məktəbi və onun tarixi rolu, "Azərbaycan məktəbi" **jurnalı, 1964, №5; Mustafayeva D., Görkəmli maarifpərvər müəllim Həbib bəy Mahmudbəyov, "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, 1964.**

MAHMUDBƏYOV Mahmud bəy Polad bəy oğlu (1863, Şamaxı – 1923, Bakı) – maarif və mətbuat xadimi, publisist. Bəy ailəsində doğulmuşdur. Şamaxıda məhəllə və şəhər məktəblərində (1870–79), Qori Seminariyasında (1879–83) təhsil almışdır. Pedaqoji fəaliyyətində Yelizavetpol və İrəvan quberniyası xalq məktəbləri direktorluğunda başlamış, Padar, Ağcabədi və Ağdam kənd ibtidai məktəblərində (1883-88) müəllim işləmişdir. Bakı quberniyası, Dağıstan vilayəti xalq məktəbi direktorluğuna dəyişilmiş, Dilman və Kalavat kənd ibtidai, Göyçay və Sabunçu ikisinifli məktəblərində (1888-97) pedaqoji fəaliyyətini davam etdirmişdir. 1897 ildə Bakı şəhəri 2-ci "rus-müsəlman" məktəbində müəllim, 1898 ildə 3-cü "rus-müsəlman" məktəblərində müdir olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ölkənin mədəni-maarif həyatında yaxından iştirak etmiş, 1919 il yanvarın 16-da maarif naziri Nəsib bəy Yusifbəylinin əmri ilə Bakı quberniyası xalq məktəblərinin 4-cü rayonu üzrə inspektor vəzifəsinə təyin olunmuş, nazirliyin təşkil etdiyi əlifba komissiyasının işində fəal iştirak etmişdir.

Təhsilin milliləşdirilməsi, demokratikləşməsi, xalq həyatına yaxınlaşması, milli mənlik şüurunun oyanması uğrunda mübarizə M.Mahmudbəyov fəaliyyətinin əsas istiqamətini təşkil edir. 20 əsrin əvvəllərində xalq inqilabının təsiri altında milli mənəvi həyatda milliləşmə prosesi başlanarkən M.Mahmudbəyov Qafqaz müsəlman müəllimlərinin 1-ci və 2-ci qurultaylarında tədris-**pedaqoji** ədəbiyyatın yaradılmasına rəhbərlik etmişdir. O, "Birinci il. Müsəvvər türk əlifbası" (1907), "İkinci il" (1908; S.Əbdürəhmanbəyzadə və S.Axundovla birgə) "Yeni məktəb" (1909; Abbas Səhhətlə birgə), "Türk ədəbiyyatına ilk qədəm" (1914; Abbas Səhhətlə birgə) dərsliklərini yaratmış, milli məktəblərin tarixində yeni mərhələnin təməlini qoymuşdur. Məktəbdə və mətbuatda yazı qaydalarını nizama salmaq və vahid orfoqrafiya prinsipi yaratmaq məqsədilə "İmlanuz" (1911) əsərini yazmışdır.

Mahmudbəyov milli bədii və pedaqoji ədəbiyyatın sağlam inkişafına xüsusi diqqət yetirmiş, ədəbiyyatdan və üsuli-təlim və tərbiyədən bəhs edən "Rəhbər" (1906-07) adlı **jurnal nəşr etmiş, "Maarif" (1922) uşaq jurnalının** redaktorlarından biri olmuşdur. Onun fəaliyyətində milli ədəbiyyatın toplanması, nəşri və təbliği məsələləri aparıcı yer tutur. O, uşaq mütaliəsində fars və ərəb ədəbiyyatı nümunələrinin təsirini tənqid etmiş ("Müsəlman məktəbləri", 1905), ədəbiyyat tarixi materiallarının toplanıb tədqiqi məsələsini irəli sürmüş ("Ədəbiyyatımıza dair"; 1906), F.Köçərliyə sifariş verərək "Seyid Əbülqasım Nəbati", "Vaqif və Vidadi" haqqında məqalələr yazdırmış ("Rəhbər" **jurnalı,** 1906, №1, 5), xalq ədəbiyyatı nümunələrini

toplayıb nəşr etdirmiş ("Zaqafqaziya türklərinin poeziyasından", "Molla Qasım nağılı", "Abbas və Gülgəz", "Aşıq Qərib"), "Hophopnamə"nin birinci və ikinci çapının (1912-14) fəal təşkilatçılarından olmuşdur.

Ədb.: Abdullayev A., Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən, B., 1966; Əfəndiyev P., Azərbaycan folklorşünaslığı, B., 2000; Həsənov M., Şərəfli xidmət, "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 1975, 28 noyabr; Məmmədov X., "Azərbaycan ədəbi tənqidi XIX-XX əsrlərin hududlarında", B., 1999; Talıbzadə K., "Abbas Səhhət", B., 1986.

MAHMUDOV Mustafa Hacımusa oğlu (1878, Göyçay qəzasının Kürdəmir k., – 20.12. 1937, Bakı) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Qori Müəllimlər

Seminariyasını bitirmiş, Bakıda 1-ci "rus-müsəlman" məktəbində müəllim (1899-1907) və müdir (1910-20), daşınmaz şəhər mülkiyyətini qiymətləndirən komissiyada məmur (1908-10) işləmişdir. 1907 ildə Bakı quberniyasından 2-ci Dövlət Dumasına deputat seçilmişdir. Dumada müsəlman fraksiyasının, 9-cu şöbənin və dörd komissiyanın üzvü olmuşdur. Hərbi-səhra məhkəmələrinin ləğvinə tərəfdar çıxmış, Fətəli xan Xoyski və Xəlil bəy Xasməmmədovla birlikdə hərbi nazirə müraciət edərək, Qafqaz hərbi-səhra məhkəməsi tərəfindən ölüm cəzasına məhkum olunanların cəzasını yüngülləşdirmək barədə vəsatət qaldırmışdır. M.Mahmudov işsizlərə yardım komissiyasının üzvü kimi "Proqres" qəzeti vasitəsi ilə işsizlər və onlara lazımi yardımın həcmi barədə məlumat göndərilməsi üçün oxuculara müraciət etmişdi. Dumanın xalq təhsili komissiyasının üzvü olan M.Mahmudov maarif nazirini müsəlman əhalisinin təhsilinin vəziyyətinə göz yummaqda təqsirləndirmiş, müsəlman müəllimlərinə qarşı ayrı-seçkiliyin mövcud olduğunu və onların "kastalara" bölündüyünü tənqid etmişdi. 1917 ildə *Zaqafqaziya seyminin, Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının* süqutundan (1918, 26 may) sonra isə *Azərbaycan Milli Şurasının* üzvü, Milli Şuranın *"Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsisi haqqında qanun"*una (1918, 19 noyabr) əsasən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin deputatı seçilmişdir. "Müsavat" fraksiyasının, parlamentin aqrar komissiyasının üzvü olmuşdur.

Aprel işğalından (*1920*) sonra təqiblərə məruz qalmış, millətçilikdə, "əks-inqilabi fəaliyyətdə" ittiham edilmişdir. Bakıdakı 132 saylı məktəbdə dərs demişdir. 1924 və 1929 illərdə işdən çıxarılması barədə məsələ qaldırılmış, 1937 ilin noyabrında həbs olunaraq güllələnmişdir.

Ədb.: Seyidzadə D., Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar, B., 2004; Elşad Qoca, Sibir dərsi, B., 2000; "За семью печатями" (сборник документов), Б., 1992.

MAK-DONELL Ronald (? – ?) – 1906-18 illərdə Bakıda ingilis vitse-konsulu. Bakıda ingilis vitse-konsulu olan L.Urkvart ermənilərin ona qarşı təşkil etdiyi sui-qəsdlə əlaqədar Bakını tərk etdikdən sonra bu vəzifəyə təyin olunmuşdu. 1917 ildə bu vəzifədən, müvəqqəti olaraq, uzaqlaşsa da, Tiflisdəki ingilis missiyasının rəhbəri general Offli Şer yenidən Bakıya qayıdaraq vəzifəsini icra etməyi ona tapşırmışdı. Mak-Donell İrandakı ingilis ordusu komandanlığından göndərilən pulları türklərə qarşı vuruşan qüvvələrin maliyyələşdirilməsinə sərf etməli idi. 1918 ildə Bakıda azərbaycanlılara qarşı mart soyqırımı hadisələrindən sonra Denstervill missiyasını təkidlə sıx əlaqə saxladığı Şaumyana qəbul etdirməyə çalışırdı. Şaumyan bu yardımı müəyyən şərtlərlə qəbul etməyə hazır olsa da, şərtlər ingilislər üçün məqbul deyildi. İraqdakı ingilis komandanlığı Mak-Donellə, zəruri olduqda, neft mədənlərinin yandırılmasına və bolşeviklərin Bakıdan qovulmasına səlahiyyət vermişdi. 1918 ilin yayında Mak-Donell Bakıda hazırlanmış antibolşevik çevrilişin fəal üzvlərindən biri olmuşdur. Onun qarşısına qoyulan başlıca vəzifə ermənilərі bu çevrilişə cəlb etmək idi. İyulun əvvəlinə təyin olunmuş çevriliş uğursuz nəticələndikdən sonra Bakı Xalq Komissarları Soveti (BXKS) onu çevriliş cəhdində təqsirləndirərək mühakimə etmək istədikdə, ermənilərin yardımı ilə azad edilmişdi. Bundan sonra Ənzəliyə gələn Mak-Donell burada Denstervill ilə görüşmüş, avqustda yenidən Bakıya qayıtmışdı. Ənzəlidə olarkən BXKS onu yenidən günahlandıraraq, qiyabi olaraq ölümə məhkum etmişdi. 1918 il sentyabrın 15-dən ingilis ordusunun mayoru rütbəsində Ənzəlidə siyasi zabitin müavini təyin edilmiş, noyabrın 17-də general Tomsonun missiyası ilə Bakıya qayıtmışdır. 1919 ilin əvvəlindən B.Britaniya xarici işlər nazirliyində Yaxın Şərq şöbəsinin Cənubi Qafqaz üzrə mütəxəssisi vəzifəsinə təyin olunmuş və 1922 ildə istefaya çıxmışdır.

MAKİNSKİ Teymur bəy (? – ?) – 20 əsrin əvvəlində Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının fəal iştirakçılarından biri, ictimai-siyasi xadim. Zaqafqaziya seyminin Müsəlman fraksiyasının, Zaqafqaziya Federasiyasının süqutundan sonra isə (1918, 26 may) *Azərbaycan Milli Şurasının* üzvü olmuşdur. Milli Şuranın *"Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsisi haqqında qanun"*una (1918, 19 noyabr) əsasən, seçkisiz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdir (bax *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin təsis olunması haqqında qanun*).

Makinski 1918 ilin iyun–oktyabr aylarında Azərbaycan Hökuməti ədliyyə nazirinin müavini, oktyabrın 20-dən noyabrın 6-dək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ermənistan-hökuməti yanında diplomatik nümayəndəsi olmuş (əslində, bu vəzifəni dekabrın sonuna qədər icra etmişdir), 1918 il dekabrın 26-dan 1919 il aprelin 14-ə qədər Fətəli xan Xoyskinin 3-cü hökumət kabinəsində ədliyyə naziri vəzifəsini icra etmişdir. 1919 ilin iyunundan 1920 ilin yanvarına qədər Azərbaycan hərbi məhkəməsinin sədri, 1920 ilin martından isə yenidən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ermənistan hökuməti yanında diplomatik nümayəndəsi olmuşdur.

MAQALOV L. (? – ?) – 1917 ilin dekabrında general-leytenant Əliağa *Şıxlinskinin* komandanlığı altında əsası qoyulmuş *Müsəlman korpusunda* xidmətə dəvət edilmiş gürcü hərbçisi, polkovnik, knyaz. O, həmin korpusun Gəncədə

yerləşən Tatar süvari alayına komandir təyin edilmişdi. Alay komandiri kimi Maqalov 1918 ilin yanvarında Zaqafqaziya hökumətinin qərarı ilə Şamxor ətrafında rus ordu hissələrinin tərk-silah olunmasında fəal iştirak etmişdir (bax *Şamxor hadisəsi*).

Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmiş və 1918 ilin martında Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı törətmiş bolşevik-daşnak qüvvələrinə qarşı mübarizə üçün Zaqafqaziya hökuməti tərəfindən göndərilən hərbi hissə və bölmələrə də polkovnik Maqalov rəhbərlik etmişdi. Həmin qüvvələrin tərkibinə Maqalovun komandiri olduğu tatar süvari alayı, Müsəlman korpusunun tərkibinə daxil olan nişançı alaylardan birinin bölmələri, pulemyot komandası, gürcü təlim taborunun bir bölüyü, 4 ədəd top və 6 ədəd pulemyot daxil idi. Polkovnik Maqalovun rəhbərliyi altında olan bu dəstənin ümumi sayı 2 min nəfərə çatırdı. Bu dəstə 1918 il aprelin əvvəllərində Hacıqabul ətrafına yetişərək buradakı bolşevik-daşnak qüvvələrinə güclü zərbə endirdi və Hacıqabulu nəzarət altına ala bildi. Maqalovun göstərişi ilə dəstənin bölmələri Hacıqabulun sağından hücumu davam etdirərək qarşı tərəfin müdafiə xəttini yarmağa cəhd göstərdi. Bu bölmələr Duvannıya (indiki Qobustan) qədər hərəkət etsələr də, burada güclü müqavimətlə rastlaşıb geri çəkildilər.

Maqalovun dəstəsinin fəallığı Bakıda hakimiyyəti ələ almış bolşevik-daşnak qüvvələrinin ciddi narahatçılığına səbəb oldu və həmin dəstənin Bakıya doğru irəliləməsinin qarşısını almaq üçün Hacıqabul ətrafına əlavə hərbi qüvvələr, Xəzər hərbi donanmasının şəxsi heyətinin bir bölməsi və bir zirehli qatar göndərildi. Bununla da daşnak-bolşevik qüvvələri cəbhədə üstünlüyü ələ keçirdilər. Nəticədə, 1918 il aprelin 20-də baş verən təkrar döyüşdə Hacıqabul yenidən bolşeviklərin nəzarəti altına keçdi. Maqalovun dəstəsi isə qərbə doğru geri çəkildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildikdən sonra Maqalov Müsəlman korpusunu tərk etdi və gürcü milli qoşun hissələrində xidmətə cəlb olundu.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Сеф С.Е., Борьба за октябрь в Закавказье, Тифлис, 1932; Süleymanov M., Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan, B., 1999.

MAQOMAYEV Müslüm (Əbdülmüslüm) Məhəmməd oğlu (18.9.1885, Qroznı – 28.7.1937, Nalçik; Bakıda dəfn olunmuşdur) – görkəmli Azərbaycan bəstəkarı, **dirijor,** ictimai xadim, əməkdar incəsənət xadimi (1936). Atası nəslən Azərbaycanın Qax rayonundan olmuş, sonralar Qroznıya köçmüşdür. Qori Müəllimlər Seminariyasında oxumuş (1899-1904), burada ilk musiqi əsərlərini yazmış, Üzeyir bəy Hacıbəyli ilə tanış olmuşdur. Seminariyanı bitirdikdən sonra Şimali Qafqazda, Lənkəranda müəllimlik etmişdir (1905-11). Müslüm Maqomayev 1911 ildə Bakıya köçmüş, Sabunçuda müəllim, opera tamaşalarında skripkaçı işləmişdir. Həmin vaxtdan mütərəqqi mədəniyyət xadimlərinin (Üzeyir bəy Hacıbəyli, Hüseynqulu Sarabski, Hənəvi Terequlov və b.) Azərbaycan musiqili teatrının təşəkkülü və inkişafı uğrunda apardıqları mübarizəyə qoşulmuş, Ü.Hacıbəylinin ən yaxın silahdaşı olmuşdur.

Müslüm Maqomayev milli musiqi janrlarının yaranması yolunda Üzeyir bəy Hacıbəyli ilə çiyin-çiyinə çalışan sənətkarlardan idi. Teatr fəaliyyətinə orkestrin skripkaçısı kimi başlayan Müslüm Maqomayev 1912 ildən ömrünün axırınadək opera tamaşalarında dirijorluq etmişdir. Bəstəkar 1916 ildə Azərbaycan opera sənətinin klassik əsərlərindən biri olan "Şah İsmayıl" operasını yaratmışdır. Bu opera 1919 ildə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə səhnəyə qoyulmuş və böyük uğur qazanmışdı.

Müslüm Maqomayev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Zülfüqar və Üzeyir Hacıbəyli qardaşları, Qurban Pirimov ilə birlikdə "milli səhnəmizi daha müntəzəm bir hala salmaq", müqtədir aktyor və aktrisalar hazırlamaq, onların peşəkarlıq səviyyəsini yüksəltmək məqsədilə təsis edilmiş "bədaye kursları"nın musiqi şöbəsində müəllim kimi çalışmışdır. Azərbaycan xalq mahnılarını toplayıb işləməsi Maqomayevin bəstəkarlıq üslubunun formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. 1927 ildə Maqomayevin ümumi redaktəsi ilə "Azərbaycan türk el nəğmələri" toplusu nəşr edilmişdir.

Maqomayevin böyük yaradıcılıq uğuru olan "Nərgiz" operası (1935; yeni redaksiyası 1938) Azərbaycan musiqili teatrının inkişafında mühüm mərhələ təşkil edir. Klassik opera ənənələri əsasında yazılmış "Nərgiz"in musiqi dili Azərbaycan xalq musiqisi intonasiyaları ilə aşılanmışdır. "Nərgiz" 1938 ildə Moskvada keçirilən Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti ongünlüyündə böyük müvəffəqiyyət

Üzeyir bəy Hacıbəyli, Müslüm Maqomayev, Hüseynqulu Sarabski və Hənəfi Terequlov

qazanmışdı. O, dram tamaşalarına ("Ölülər", "1905-ci ildə"), sənədli filmlərə ("Azərbaycan incəsənəti", "Bizim raport" və s.) musiqi yazmış, mahnı, rapsodiya, rəqs, marş və fantaziyaların, "Şəlalə" simfonik pyesinin müəllifidir. Maqomayev 300-dən artıq Azərbaycan xalq mahnı və rəqslərini nota salmışdır. Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasına, Bakı küçələrindən birinə Maqomayevin adı verilmişdir. Anadan olmasının 100 illik yubileyi geniş miqyasda qeyd edilmişdir.

Əd.: İsmayılova Q., Müslüm Maqomayev, B., 1965; yenə onun, Муслим Магомаев, Б., 1975; Qasımova S., M.Maqomayevin "Nərgiz" operası, B., 1967; Касимов К., Муслим Магомаев, Б., 1948.

MALİYYƏ-İQTİSAD KOMİTƏSİ – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə maliyyə-iqtisad məsələlərinə dair sənədlərin ilkin hazırlanması ilə məşğul olan qurum. Cümhuriyyət hökumətinin 1919 il 12 fevral tarixli qərarı ilə yaradılmışdı. Tərkibinə maliyyə, ticarət, sənaye və ərzaq, yollar, xalq maarifi və nəzarət nazirləri daxil idi. Komitənin hazırladığı maliyyə-iqtisad sənədləri Nazirlər Şurasında baxılmağa çıxarılmazdan əvvəl ətraflı müzakirədən keçirilirdi. Maliyyə-İqtisad Komitəsi 1919 il dekabrın 24-də ləğv edilmişdir.

Əd.: Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998.

MALİYYƏ NAZİRİ YANINDA ŞURA YARADILMASI HAQQINDA QANUN – 1919 il martın 17-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti tərəfindən qəbul edilmiş sənəd. Qanuna əsasən, müxtəlif vergilərin qoyulmasına dair şikayətlərə baxılması üzrə ali müfəttişlik kimi, maliyyə naziri yanında şura yaradılmışdı. Şuraya daimi üzvlərlə yanaşı, həlledici səs hüququ ilə məhkəmə palatasının sədri və ya üzvü, prokuror və vergi ödəyicilərindən beş nəfər də daxil idi.

MALİYYƏ NAZİRLİYİ, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Maliyyə Nazirliyi – ölkənin maliyyə sisteminin təşkilinə və tənzimlənməsinə bilavasitə rəhbərlik edən hakimiyyət orqanı. 1918 il mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurasının qərarı ilə Fətəli xan Xoyski tərəfindən Tiflisdə yaradılmış 1-ci hökumət kabinəsində ilk maliyyə naziri və xalq maarifi naziri vəzifələrinin icrası Nəsib bəy Yusifbəyliyə tapşırılmışdı. Həmin il iyunun 17-də F.x.Xoyskinin Gəncədə təşkil etdiyi 2-ci hökumət kabinəsində maliyyə naziri vəzifəsinə Əbdüləli bəy Əmiraslanov təyin olunmuşdu.

1918 ilin sentyabrında *Qafqaz İslam Ordusu* Bakını azad etdikdən və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Bakıya köçdükdən sonra oktyabrın 6-da F.x.Xoyskinin 2-ci hökumət kabinəsində dəyişikliklər edilərkən maliyyə naziri vəzifəsi Məmməd Həsən Hacınskiyə tapşırıldı. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti* yaradıldıqdan (1918, dekabr) sonra F.x.Xoyskinin dekabrın 26-da Parlamentin tapşırığı ilə təşkil etdiyi 3-cü hökumət kabinəsində maliyyə naziri vəzifəsini Slavyan-Rus Cəmiyyətindən olan İ.Protasov tutdu. F.x.Xoyskinin kabinəsi istefa verdikdən sonra 1919 il aprelin 14-də N.Yusifbəylinin təşkil etdiyi 4-cü hökumət kabinəsində bu vəzifəyə Əlağa Həsənov, 1919 ilin dekabrın 24-də N.Yusifbəylinin təşkil etdiyi beşinci hökumət kabinəsində isə Rəşid bəy Qaplanov təyin olundular.

Nazirlik ilk günlərdən öz fəaliyyətini dövlətin pul vəsaiti fondlarının yaradılması, gəlirlərinin artırılması, xərclərə mümkün qədər qənaət edilməsi, dağıdılmış maliyyə işinin qaydaya salınması, müxtəlif sahələr üzrə pul və kredit sistemlərinin tənzimlənməsi, dövlətin maliyyə strukturunun yaradılması və onun işinin düzgün qurulması istiqamətlərinə yönəltmişdi. Pul tədavülü və inflyasiya məsələsi o illərdə təkcə müstəqilliyini yenicə elan etmiş Azərbaycan Cümhuriyyəti üçün deyil, eləcə də Birinci Dünya müharibəsinin (1914–18) təsiri ilə bütün dünya dövlətləri qarşısında duran başlıca məsələ idi. İnflyasiya nəticəsində qiymətdən düşməkdə olan manatın məzənnəsini tənzimləmək mümkün olmasa da, nazirlik ölkədə normal pul tədavülü dövriyyəsini qoruyub saxlamaq üçün ciddi addımlar atmışdı. 1919 il sentyabrın 30-da Bakıda fəaliyyətə başlamış *Azərbaycan Dövlət Bankının* bu sahədə müstəsna əhəmiyyəti olmuşdu. Dövlət Bankının Gəncədə, Şamaxıda, Lənkəranda və başqa şəhərlərdə də şöbələri yaradılmışdı. 1919-20 illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət atributlarından birini əks etdirən 25, 50, 100, 250 və 500 manat dəyərində kağız əsginaslar dövriyyəyə buraxılmışdı. Yüksək bədii zövqlə hazırlanmış bu əsginasların üzərində Nazirlər Şurasının sədri N.Yusifbəylinin və maliyyə naziri Ə.Həsənovun imzaları var idi.

Maliyyə nazirliyi, qısa vaxtda, ölkədə maliyyə aparatının yaradılması sahəsində də çox işlər görə bilmişdi. Ölkənin maliyyə strukturunun bütün sahələrində, həm mərkəzi, həm də yerli maliyyə idarələrinin mükəmməl və planlı sistemi yaradılmışdı. Nazirlik ölkədə pul-kredit əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üzərində tam nəzarəti təmin etməklə öz işlərini getdikcə daha da təkmilləşdirirdi.

Aprel işğalı (1920) nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin başqa nazirlikləri kimi, maliyyə nazirliyinin də fəaliyyətinə son qoyuldu.

Əd.: Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г. Б., 1920.

MANDATLIQ SİSTEMİ – Paris Sülh Konfransında (1919-20) yaradılmış Millətlər Cəmiyyətinin Birinci dünya müharibəsində (1914-18) qalib gəlmiş dövlətlərə məğlub olmuş Almaniya və Osmanlı imperiyasının keçmiş müstəmləkələrini idarə etmək üçün verdiyi səlahiyyətlər sistemi. Mandatlıq sistemi 3 dərəcəyə bölünürdü: 1. Osmanlı imperiyasının keçmiş müstəmləkələrinə münasibətdə bu, protektoratlıq statusuna yaxın idi; 2. Mərkəzi Afrikadakı keçmiş alman müstəmləkələrinə münasibətdə müəyyən qədər özünüidarə hüququ saxlanılırdı; 3. Cənub-Qərbi Afrika və Sakit okean adalarında tətbiq edilən mandatlıq əsasında isə bu ərazilər mandat sahibi olan ölkələrə ilhaq edilirdi. Mandat sahibi olan dövlət mandat aldığı ərazinin siyasi, iqtisadi, mədəni inkişafı üçün Millətlər Cəmiyyəti qarşısında məsul idi. Lakin böyük dövlətlər bu sistemi dağılmış Rusiya imperiyasının hüdudlarında meydana gəlmiş müstəqil dövlətlərə tətbiq etməyə ehtiyatla yanaşırdılar.

Azərbaycanın himayəçilik prinsipinə meyli xeyli dərəcədə xarici təhlükə ilə bağlı idi. İstiqlaliyyətin elan olun-

masından (1918, 28 may) sonra keçən müddət sübut edirdi ki, özünümüdafiə üçün təkcə müstəqillik kifayət deyildir, böyük dövlətlərin hər hansı birindən yardım almaq milli təhlükəsizliyi təmin etmək üçün mühüm şərtdir. Xüsusilə, köhnə və yeni Rusiyanın Azərbaycana formaca fərqli, mahiyyətcə eyni cür münasibəti böyük dövlətlər arasından himayəçi axtarmağı tarixi zərurətə çevirmişdi. Dünya müharibəsindəki məğlubiyyətinə qədər Azərbaycanın arxalana biləcəyi himayəçi dövlət ancaq Osmanlı imperiyası idi. Dünya müharibəsi qurtardıqdan sonra beynəlxalq vəziyyət tamamilə dəyişdi. Həmin dövrdən Azərbaycan üçün belə himayəçi dövlət Fransa, B.Britaniya, ABŞ və İtaliya dövlətlərindən biri ola bilərdi.

Qafqaz millətlərinə Fransa himayədarlığı o qədər də real deyildi. Fransa işgüzar dairələrinin Qafqaza marağı güclü olsa da, Klemanso hökumətinin "vahid və bölünməz Rusiya" ideyasına sədaqəti daha üstün idi. Paris Sülh Konfransında (1919-20) yüksək nüfuza malik olan böyük dövlətlər içərisində məhz Fransa yeni yaranmış respublikaların müstəqilliyinin tanınması əleyhinə idi.

Bu dövrdə B.Britaniya Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan mandatını götürməyə hər cür imkanı olan yeganə ölkə idi. B.Britaniyanın regiondakı güclü hərbi qüvvələri xarici təcavüzdən müdafiə olunmaqda, qüdrətli iqtisadi potensialı, bütün dünyadakı siyasi nüfuzu Azərbaycanın tərəqqisində və taleyində əhəmiyyətli rol oynaya bilərdi. Lakin B.Britaniya imperiyası bu dövrdə müstəmləkələrinin ərazilərini genişləndirməkdən daha çox, müharibə dövründə ələ keçirdiyi müstəmləkələri qoruyub saxlamaq üzərində düşünürdü. Bununla belə, ingilislər Qafqazdan çıxmaqla yanaşı, elə etmək istəyirdilər ki, nə amerikalılar, nə də fransızlar bu regionda birtərəfli qaydada qüvvətlənməsinlər. Çünki 1919 ilin fevral–mart aylarında, ABŞ və Fransanın Paris Sülh Konfransındakı siyasi dairələrinin çıxışları bu ölkələrin Qafqaza marağını açıq-aydın əks etdirirdi. Belə olduqda, italyanların Qafqaza cəlb edilməsi ideyası ilk dəfə ingilislər tərəfindən irəli sürüldü. Doğrudan da, İtaliyanın Qafqazda ingilisləri əvəz etməsi Yaxın Şərqdə mövcud olan qüvvələr nisbətini pozmurdu.

1919 il iyunun 28-də B.Britaniya hökuməti ingilis ordusunun Qafqazdan və ümumiyyətlə, keçmiş Rusiya ərazisindən çıxarılması barədə Paris Sülh Konfransına rəsmi şəkildə məlumat verdi və müttəfiqlər Qafqazdan çıxan ingilis ordusunun İtaliya ordusu ilə əvəz olunması haqqında qərar qəbul etdilər.

Belə bir vəziyyətdə İtaliyada hökumət dəyişikliyi oldu. Əvvəllər Qafqaza həvəs göstərən, oraya ordu göndərməyə razılıq verən Orlando hökuməti istefa verdi, yeni yaradılmış F.Nitti hökuməti isə Qafqaza ordu göndərməkdən imtina etdi. İtaliya hökumətinin avqustun 15-də rəsmi bəyanatı da bu qərarı təsdiqlədi.

Digər Qərb ölkələrilə müqayisədə, Fransanın Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana marağı zəif idi. Almaniya və Türkiyə müstəmləkələrinin bir hissəsini ələ keçirən Fransa Rusiya imperiyasındakı ərazilərə son dərəcə ehtiyatla yanaşırdı. Fransız siyasətçiləri "vahid və bölünməz Rusiya" ideyasının tərəfdarı idilər. Digər tərəfdən, Fransanın regionda və ona yaxın olan ərazilərdə güclü hərbi birləşmələri yox idi.

İtalyanların Azərbaycana iqtisadi marağı güclü idi. Lakin İtaliya mandatlığa götürmək istədiyi əraziləri xarici təcavüzdən qorumaq imkanına malik deyildi. Gələcəkdə Rusiya və Türkiyə ilə qarşılaşmaq qorxusu İtaliyanı belə bir addımdan çəkindirdi. Azərbaycan Respublikası üçün də İtaliya mandatlığı sərfəli deyildi.

ABŞ-ın Qafqazda güclü hərbi, siyasi, iqtisadi və strateji marağı olsa da, o, Cənubi Qafqaz respublikalarını etibarlı şəkildə müdafiə edə bilməzdi. Digər tərəfdən, Birləşmiş Ştatların avropalı müttəfiqləri onun regionda qüvvətlənməsindən ehtiyat edirdilər.

Qalib dövlətlər arasındakı ziddiyyətlər Cənubi Qafqazın, o cümlədən Şimali Azərbaycanın bolşevik Rusiyası tərəfindən işğalı ilə nəticələndi.

Ədl.: Həsənov C., Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), B., 1993; Nəsibzadə N., Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920), B., 1996; Musayev İ., Azərbaycanın xarici siyasəti (XX əsr), h.1 (mart 1917-aprel 1920), B., 2001.

MART SOYQIRIMI (1918) – Bakı Xalq Komissarları Sovetinin sədri S.Şaumyanın təşkilatçılığı və rəhbərliyi ilə silahlı bolşevik-daşnak birləşmələrinin Bakıda türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri kütləvi soyqırımı. S.Şaumyanın başçılıq etdiyi bolşevik-daşnak rejiminin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda güclənməkdə olan milli dirçəliş prosesi, "Müsavat" partiyasının durmadan artan nüfuzu bolşevik-daşnak qruplarını daha da yaxınlaşdırdı. "Daşnaksutyun"un liderlərindən olan Kaçaznuni bununla bağlı yazmışdı: "Bolşeviklərə qarşı ancaq iki partiya real qüvvə kimi duruş gətirə bilərdi – tatarların (azərbaycanlıların – *red.*) "Müsavat" və ermənilərin "Daşnaksutyun" partiyaları. Bolşeviklərlə mübarizədə qalib gəlmək üçün bu partiyalar hökmən birləşməliydilər, bu isə ağlasığmaz idi. Bakının erməni əhalisinə gəlincə, onlar üçün bolşevik diktaturası "Müsavat" diktaturasından daha məqbul idi. Elə buna görə də bizimkilər (daşnaklar – *red.*) Bakıda daha çox bolşeviklərə xidmət edərək, onun dayağına çevrilirdi".

Bolşeviklərin yerli əhali arasında heç bir nüfuzu, sosial dayağı yox idi. Bunu 1917 ilin oktyabrında Bakı Sovetinə keçirilən seçkilərin nəticələri də aydın sübut etdi. Seçkilərdə cüzi səs qazanan bolşeviklər "Müsavat" partiyasına ciddi şəkildə uduzmuşdu. "Müsavat"ın Azərbaycanın ərazi muxtariyyəti və siyasi hakimiyyət uğrunda inamlı mübarizəsi bolşevikləri ciddi narahat edirdi. Elə buna görə də Şaumyan Bakıda azərbaycanlılara qarşı milli qırğın törədərək, xalqın oyanmaqda olan milli azadlıq, qurtuluş hərəkatını beşikdə ikən boğmaq, "Müsavat" partiyasının sosial bazasını zəiflətmək, müsəlmanlara "dərs vermək" istəyirdi.

Bakının türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımına ciddi hazırlaşan Şaumyan Stalinə məktub yazaraq, Qafqaz Qırmızı ordusunun təşkili üçün təcili surətdə on milyon rubl göndərilməsini xahiş edirdi. Bolşeviklərin Şaumyana göndərdikləri ərzaq eşelonları bu dövrdə Şimali Qafqazda

Bakı Mart soyqırımı günlərində. 1918

Bakı Mart soyqırımı günlərində. 1918

yaranmış Terek–Dağıstan müsəlman hökumətinin maneçilik törətməsi nəticəsində Bakıya yetişməsə də, ermənilər Moskvadan böyük mənəvi dəstək aldılar. 1917 ilin 29 dekabrında Lenin Türkiyə ərazisində ermənilərə muxtariyyət verilməsinə dair sənəd imzaladı. Bu sənəd daşnak-bolşevik ittifaqını daha da gücləndirdi. Bakıda törədilən 1918 ilin mart soyqırımında "Daşnaksutyun" bolşeviklərin zərbə qüvvəsini təşkil etdi. Digər tərəfdən, S.Şaumyanın təşkilatçılığı ilə Birinci dünya müharibəsi cəbhələrindən geri çəkilən erməni əsgər və zabitləri Bakıda cəmləşdirildi. Sonradan, 1918 il aprelin 19-da Bakı Sovetinin yığıncağında Şaumyan etiraf etmişdi ki, Bakının milli tərkibi onu çox qorxudurmuş və o, erməni-daşnak alaylarının köməyindən heç cür imtina edə bilməzdi.

Həqiqətən də, Bakıda azərbaycanlılara qarşı törədilən mart soyqırımının əsas təşkilatçısı və icraçısı V.Leninin Qafqaz işləri üzrə müvəqqəti fövqəladə komissar təyin etdiyi Şaumyan idi. Onun təşkil etdiyi "Qırmızı ordu"nun tərkibi də, demək olar ki, tamamilə ermənilərdən ibarət olmuşdur.

Bu cinayəti həyata keçirmək üçün bəhanə lazım idi. Bu məqsədlə "Evelina" münaqişəsi törədildi. Azərbaycan milyonçusu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin *Lənkəranda xidmət* edən oğlu Məhəmməd Tağıyev təsadüfən öz əlindəki silahdan açılan atəş nəticəsində həlak olmuş, müsəlman alayının *zabitləri onun dəfnində iştirak etmək* üçün Bakıya gəlmişdilər. Dəfn mərasimindən sonra zabitlər "Evelina" gəmisi ilə Lənkərana qayıtmalı idilər. Əlverişli məqamın yetişdiyini görən ermənilər gizli şəkildə Rus Milli Şurası, Xəzər matrosları, eser və menşevik partiyaları arasında belə bir şayiə yaydılar ki, guya "Evelina" ilə gedən zabitlər Lənkəranda olan müsəlman hərbi dəstələri ilə birlikdə Muğandakı rus-molokan kəndlərini məhv etmək tapşırığı almışlar. Bu təxribat xarakterli şayiə öz nəticəsini verdi, Bakıda olan bütün qeyri-azərbaycanlı siyasi və hərbi qüvvələr "Evelina" gəmisinin tərk-silah edilməsinə tərəfdar oldu. Təcili şəkildə, martın 30-da Bakı şəhəri mədən-zavod rayonlarının İnqilabi Müdafiə Komitəsi yaradıldı. İnqilabi Komitənin təşəbbüsü ilə "Evelina"nın Lənkərana yola düşməsi dayandırıldı və gəmidəki zabitlər tərk-silah edildi. Müsəlman əhalisi məscidlərə toplanaraq, silahların qaytarılmasını tələb etdi. Vəziyyətin ciddi xarakter aldığını görən Azərbaycanın milli təşkilatlarının nümayəndələri İnqilabi Komitəyə gəlib, alınmış silahları "Hümmət" müsəlman bolşevik komitəsi vasitəsilə qaytarmağa cəhd göstərdilər. Martın 30-da N.Nərimanovun evində S.Şaumyanla və həmin gün *İnqilabi Müdafiə Komitəsində* M.Ə.Rəsulzadə ilə keçirilən görüşlərdə müəyyən razılıq əldə edilməsinə, silahların qaytarılmasına vəd *verilməsinə baxmayaraq, bolşevik-daşnak koalisiyası* sözünə əməl etmədi.

Martın 30-da saat 16.40 radələrində erməni kilsəsinin yanında toplaşan daşnak dəstələri müsəlmanlara ilk atəş açdılar və soyqırımına başladılar. Martın 31-də səhər

Bakı Mart soyqırımı günlərində. 1918

tezdən bolşevik-daşnak dəstələri azərbaycanlılar yaşayan "Kərpicxana", "Məmmədli" və digər Azərbaycan məhəllələrinə hücum etdilər. Şaumyanın xahişi və Leninin xüsusi göstərişi ilə Saritsından göndərilən 2 təyyarə havadan, hərbi gəmilər isə dənizdən şəhərin azərbaycanlılar yaşayan məhəllələrini bombalamağa başladılar. Azərbaycan xalqına divan tutmaq üçün əllərinə girəvə düşmüş daşnaklar erməni neft sənayeçilərinin barjlarında qoyulmuş toplardan Abşeronun şimalındakı kəndləri də atəşə tutdular.

Martın 31-də səhərə yaxın bütün erməni hərbi dəstələrinin başçıları və silahlanmış erməni ziyalıları İnqilabi Müdafiə Komitəsinin qərargahına gəldilər. Onlar qısa vaxtda təlimatlandırılaraq müsəlman məhəllələrinə göndərildilər. Yaxşı silahlanmış və hazırlanmış erməni əsgərləri müsəlmanların evlərinə soxulur, sakinləri öldürür, onları xəncər və süngü ilə doğrayır, uşaqları yanan evlərin içinə atır, körpə uşaqları süngülərin ucuna keçirirdilər. Dinc əhalini qorxudan dəhşətə gətirib, istədiklərinə nail olmaq üçün hər cür vəhşiliyə əl atan bolşevik-erməni cəlladları müsəlman qadınlarını daha ağır formada qətlə yetirirdilər: şəhərin təkcə bir yerində qulaqları, burunları kəsilmiş, qarınları yırtılmış 57 müsəlman qadının meyiti tapılmışdı. Çoxlu gənc qadını diri-diri divara mıxlamışdılar. Qaçıb canını qurtarmağa çalışan əhalini gülləbaran etmək üçün şəhərin müvafiq yerlərində əvvəlcədən pulemyotlar qoyulmuşdu.

Bir çox müsəlman məhəllələri məhv edildikdən sonra, martın 31-də axşamüstü İçərişəhərin alınması əməliyyatı başlandı. Bununla bağlı fövqəladə istintaq komissiyası sədrinin Ədliyyə Nazirliyinə təqdim etdiyi məruzədə aşağıdakı faktlar göstərilir: Nikolay (indiki İstiqlaliyyət) küçəsilə hücuma keçmiş erməni əsgərlərinə başlıca olaraq, erməni ziyalılarının nümayəndələri rəhbərlik ediblər. Belə dəstələrdən biri evə girib, səkkiz qadın və uşağı güllələmişdir. Başqa dəstə Fars küçəsində Bala Əhməd Muxtarovun evinə girərək, doqquz müsəlmanı küçəyə çıxarmış və kilsə meydanında güllələmiş, meyitlərin ikisini "Dağıstan" mehmanxanasının alovu içinə atmışlar...

Dəhşətli soyqırımına məruz qalan azərbaycanlılar martın 31-də müqaviməti dayandırdılar. Lakin erməni daşnak birləşmələri soyqırımını aprelin 2-si gecədən xeyli keçənədək davam etdirdilər.

Rəsmi məlumatlara görə, mart soyqırımı nəticəsində Bakıda 12 mindən çox azərbaycanlı qətlə yetirilmişdi. Bolşevik-daşnak birləşmələri "Kaspi" mətbəəsini, *"Açıq söz"* qəzetinin redaksiyasını, *"İsmailiyyə"* (hazırda Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin binası) binasını yandırmış, "Təzəpir" məscidinin minarələrini top atəşi ilə zədələmişdilər.

Daşnak-bolşevik hərbi birləşmələri Bakıdan sonra Qarabağ (bax *Qarabağda azərbaycanlılara qarşı soyqırımları*), Quba (bax *Quba qırğınları*), Naxçıvan [bax *Naxçıvan bölgəsində soyqırımları (1917-20)*], Şamaxı (bax *Şamaxı qırğınları*), Zəngəzur (bax *Zəngəzur qırğınları*) bölgələrində, həmçinin Şərqi Anadoluda (bax *Şərqi Anadoluda soyqırımı*), Cənubi Azərbaycanda (bax *Cənubi Azərbaycanda soyqırımı*) da Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımları həyata keçirdilər.

Bakı Sovetinin antiazərbaycan siyasətini xalqa nümayiş etdirən Mart soyqırımına qədər Azərbaycanın milli demokratik qüvvələri Rusiya tərkibində milli-məhəlli muxtariyyət tələbi ilə çıxış edirdilərsə, artıq qırğınlardan sonra bu ümidlər boşa çıxdı. Mart soyqırımı nəticəsində Azərbaycan

Bakı Mart soyqırımı günlərində. 1918

Bakı Mart soyqırımı günlərində. 1918

xalqına yabançı olan sovetləşmə ideyasına güclü zərbə vuruldu, xalqın milli birliyini və qədim ənənələrə malik müstəqil dövlətçiliyini bərpa etmək əzmi daha da gücləndi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, ümummilli lider Heydər Əliyevin "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" 1998 il 26 mart tarixli Fərmanına əsasən, martın 31-i azərbaycanlıların soyqırımı günü elan olunmuşdur (bax, həmçinin *Soyqırımı* məqaləsinə).

Əd.: Əliyev Heydər, Müstəqilliyimiz əbədidir, 1-13 cildlər, B., 1997-2004; yenə onun, Müstəqillik yolu (seçilmiş fikirləri), B., 1997; Tariximizin faciəli səhifələri: Soyqırımı, B., 2000; Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; İsgəndərov A., 1918-ci il mart qırğınının tarix-şünaslığı, B., 1997; Мамедова Л., Февраль 1917 г.: новая фаза подъема армянского политического экстремизма в Азербайджане, Б., 1995; Bax, həmçinin *Soyqırımı* məqaləsinin ədəbiyyatına.

MAŞTAĞA HƏRBİ DƏSTƏSİ – *Qafqaz İslam Ordusunun* 1918 il avqustun 13-də Maştağa kəndi ətrafında döyüşən hissə və bölmələrindən təşkil edilmiş xüsusi taktiki qrup. Onun yaradılmasında məqsəd məntəqədəki nizami bölmələrin, habelə Bakı ətrafındakı kəndlərin könüllü dəstələrinin və yerli əhali nümayəndələrinin ümumi səylərini birləşdirmək və Bakı şəhərinin yad qüvvələrdən azad edilməsi uğrunda onların fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq idi. Məntəqədə bir neçə gün davam edən döyüşlərin təcrübəsi də belə zərbə qüvvəsinin təşkilini zəruri edirdi.

1918 il avqustun 10-dan etibarən Abşeron yarımadasında başlanan döyüşlərdə Maştağa kəndini yerli könüllülərlə bərabər, *Əlahiddə Azərbaycan korpusunun* ləzgi süvari alayı qoruyurdu. Elə həmin gün Şərq cəbhəsi komandanlığı ləzgi süvari alayının köməyinə bir piyada bölüyü ilə bir pulemyot taqımı göndərdi. Avqustun 11-də isə, əlavə olaraq, 38-ci türk piyada alayının bir taboru da məntəqəyə gətirildi. Avqustun 13-də həmin bölmələr və ləzgi süvari alayı Şərq cəbhəsi komandanı Mürsəl bəyin əmrilə Maştağa dəstəsində birləşdirildi və 38-ci piyada alayının 2-ci tabor komandiri qayməqam Həsən bəy bu dəstənin komandiri təyin edildi.

Maştağa dəstəsi Binəqədi döyüşündə fəal iştirak etdi. 1918 il sentyabrın əvvəllərində dəstə ləğv edildi. Onun tərkibinə daxil olan ləzgi süvari alayı, Azərbaycan korpusunun digər süvari bölmələri və 5-ci Qafqaz firqəsinin 2-ci süvari alayı əsasında ayrıca bir dəstə yaradıldı və Zehni bəy həmin dəstənin komandiri təyin olundu.

Əd.: Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998.

MEHDİYEV (Mirmehdiyev) Mir Yaqub (1891, Bakı, Xırdalan kəndi – 1952, Türkiyə) – Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının fəal iştirakçılarından biri. 1909 ildə Aleksandropol (Gümrü) kommersiya məktəbini bitirdikdən sonra təhsilini Peterburq Politexnik İnstitutunun iqtisadiyyat fakültəsində davam etdirmişdir. 1913 ildə qısa müddətli məzuniyyət götürərək, Kiyevdə Rusiya müsəlman tələbələrinin gizli yığıncağında iştirak etmişdir. Həbs olunduğundan vaxtında Peterburqa qayıda bilməyən Mehdiyev institutdan xaric edilsə də, az sonra bərpa olunmuşdur. İnstitutu bitirdikdən (1915) sonra təhsilini davam etdirmək məqsədilə Almaniyanın Bonn şəhərinə getmişdir. Mehdiyev *"İttihad"* partiyasının təşkilatçılarından olmuş, partiyanın birinci (1918, aprel) və ikinci (1920, yanvar) qurultaylarında Mərkəzi Komitə üzvü seçilmişdir. Bu partiyada fəaliyyətinə qədər *Kəndlilər İttifaqının* və *Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatları Şurasının* sədr müavini kimi ölkənin ictimai-siyasi həyatında yaxından iştirak etmişdir.

"İttihad" partiyasını təmsil edən Mehdiyev *Zaqafqaziya seyminin* 1918 il 25 mart tarixli iclasında Cənubi Qafqazın müstəqil elan olunması tələbi ilə müsəlman fraksiyası adından ilk dəfə çıxış etmişdi. *Zaqafqaziya Federasiyasının* süqutundan (1918, 26 may) sonra *Azərbaycan Milli Şurasının* (1918, 27 may) üzvü olmuş, Milli Şuranın *"Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsisi haqqında qanun"*una (1918, 19 noyabr) əsasən, seçkisiz *Azərbaycan Parlamentinin* tərkibinə daxil edilmişdi. Parlamentdə "İttihad" fraksiyasının üzvü idi. *Paris Sülh Konfransında (1919–20)* iştirak edən Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibinə daxil olmuşdur. *Aprel işğalından (1920)* sonra Türkiyəyə mühacirət etmişdir. Mühacirətdəki "İttihad" liderlərindən olan Mir Yaqub Mehdiyevin bütün səylərinə baxmayaraq, partiyanın xarici ölkələr bürosu yaradılmadı.

O, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ilə birlikdə *"Prometey"* təşkilatında Azərbaycanı təmsil edirdi. Məmməd Məhərrəmovla birlikdə Cenevrə və Lozanna konfranslarında iştirak etmiş, Azərbaycan neftini heç kimin hərraca qoymağa səlahiyyətli olmadığı barədə kəskin etiraz notaları ilə çıxış etmişlər. SSRİ-nin Millətlər Cəmiyyətinin (MC) üzvlüyünə daxil olunması ilə bağlı MC-nin XVIII ümumi toplantısının rəisinə ünvanlanmış etiraz notasını Azərbaycan adından Mir Yaqub Mehdiyev imzalamışdır. 1928 ildə İstanbulda "Beynəlmiləl siyasətdə petrol" kitabı nəşr edilmişdir. Kitab M.Ə.Rəsulzadənin İstanbulda yaratdığı Milli Azərbaycan nəşriyyatının sayca 9-cu kitabı idi. M.Ə.Rəsulzadənin ön söz yazdığı kitab "Petrolun cahan hərbindəki rolu", "Cenevrə Konfransında Azərbaycan", "İngiltərə–Amerika rəqabəti", "Bolşeviklərə qarşı müştərək bir cəbhə", "Neft rəqabətinin təvəllüd etdiyi məhzurlar" bölümlərindən ibarətdir. Kitabda Bakı nefti uğrunda beynəlxalq aləmdə gedən mübarizə ətraflı təhlil olunmuşdur. Əsər İstanbul nəşrindən az sonra fransız dilinə, 1931 ildə isə Çin dilinə tərcümə edilmişdi. 1934 ildə Parisdə M.Y.Mehdiyevin "Beynəlxalq vəziyyət və sovetlərdə milliyyət məsələsi" əsəri rus dilində nəşr olunmuşdur.

MEHMANDAROV Əbdülkərim (Kərim) bəy Mirzə Mustafa bəy oğlu (2.12.1854, Şuşa – 20.12.1929, orada) – həkim, terapevt, cərrah, ictimai xadim. Şuşa qəza

məktəbinin əlaçı şagirdi kimi Bakı realnı məktəbinə dəyişilmiş, 1872 ildə buranı qızıl medalla qurtarmışdır. Peterburq Tibb Cərrahlıq Akademiyasını bitirdikdən (1877) sonra təyinatla Peterburq klinik hospitalına göndərilmiş, burada "yaralı və xəstə döyüşçülərə kömək cəmiyyəti"nə daxil olmuş və yenicə başlanmış Rusiya–Türkiyə müharibəsi

ilə əlaqədar Dunayda döyüşən ordunun sanitariya dəstələrindən birinə göndərilmiş, bir il üç ay cəbhədə olmuşdur. Əla xidmətinə görə 1878 ildə üçüncü dərəcəli Müqəddəs Anna ordeni və bürünc medalla, bir qədər sonra III Aleksandrın xatirəsinə gümüş medalla mükafatlandırılmışdır. 1879 ildə Baş Hərbi Tibb İdarəsi tərəfindən elmi-praktik təkmilləşmə üçün bir illiyə Peterburq klinik hospitalına qəbul olunmuş, qəza həkimi adı almışdır. 1880 ilin yazında Rusiya Qırmızı Xaç Cəmiyyətinin sanitariya dəstəsinin tərkibində Poltava quberniyasında difteriya epidemiyasına qarşı mübarizədə fəal iştirak etmiş, fədakar əməyinə görə ikinci dərəcəli Müqəddəs Stanislav ordeninə layiq görülmüşdür. Təhsil illərində dostluq etdiyi Aleksandra Mixaylovna Dolqanova ilə izdivacından 1882 ildə oğlu, gələcəyin məşhur həkimi, akademik Mixail Dmitriyeviç Tuşinski – Mixail Əbdülkərim bəy oğlu Mehmandarov dünyaya gəlmişdir. Peterburqa qayıdan Əbdülkərim bəy tibb doktoru adı almaq üçün uğurla şifahi və praktik imtahanlar versə də, Qafqaza getməli olması onun doktorluq dissertasiyasını müdafiə etməsinə imkan verməmişdir. Tədqiqatı, əsasən, epidemik, yoluxucu xəstəliklərin profilaktikasına və müalicəsinə aid idi. 162-ci Axalsıx piyada polkuna həkim təyin olunan Əbdülkərim bəy az sonra Qafqaz mülki idarəsinin əmri ilə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Cavanşir qəzasına həkim göndərilmişdi. 1883 ildə mülki xidmətə keçmiş, həkimliyi davam etdirmiş, on ildən artıq Cavanşir qəzasında işləmiş, 1893 ilin aprelində Qafqaz həkimlərinin bir il əvvəl bütün Qafqazda geniş yayılmış vəba epidemiyası ilə mübarizənin yekunlarına həsr olunmuş birinci qurultayında (Tiflis) çıxış edərək, işlədiyi qəzada əhalinin tibbi sanitariya cəhətdən dözülməz vəziyyətdə olduğunu vurğulamışdır. 1895 ildə Şuşa qəzasında kənd həkimliyi vəzifəsinə dəyişilmiş, iki il sonra Şuşa qəza həkimi vəzifəsinə irəli çəkilmiş, eyni zamanda Şuşa həbsxanası lazaretinin müdiri təyin olunmuşdur. 1897 ildə tibbi fəaliyyətinin iyirmi illiyi münasibətilə ikinci dərəcəli Müqəddəs Anna ordeni ilə təltif edilmişdir.

1905 ildə başlanan erməni-müsəlman davasında Şuşanın müdafiəsini təşkil etmiş, müsəlmanları kütləvi qırğınlardan qorumuşdur. Həmin dövrdə şəhərin müsəlmanlar yaşayan aşağı hissəsində xəstəxana və yetim qalmış uşaqlar üçün məktəb də açmışdı. Əhməd bəy Ağayevlə birlikdə Şuşada qiraətxana təşkil etmişdir. *"Difai"* partiyasının üzvü olan Mehmandarov partiyanın Şuşadakı "Qarabağın birlik məclisi" adlanan şöbəsinin sədri idi. Şöbənin 400 nəfərlik döyüş drujinası vardı. Bu təşkilat müsəlmanların birliyini, maarifin genişlənməsini, cəmiyyətdə qanun-qayda yaradılmasını təbliğ edirdi. Mehmandarov "Şuşa xeyriyyə cəmiyyəti"nin sədri kimi də geniş fəaliyyət göstərmiş, şəhərdə keçirilən bütün mədəni-kütləvi tədbirlərə başçılıq etmişdir. Şəhər klubunda tibbin müxtəlif sahələrinə dair müntəzəm surətdə mühazirələr oxumuş, xeyriyyə tədbirlərindən əldə olunan vəsaiti kasıblara, daha çox ehtiyacı olan tələbələrə paylamışdır.

1907 ildə Qarabağda yatalaq xəstəliyinə qarşı fəal mübarizə aparmışdır. 1911 ildə Mehmandarovun təşəbbüsü və səyi nəticəsində Şuşada ilk rus-tatar (Azərbaycan) qız məktəbi açılmışdır. Maarif və mədəniyyət sahəsində geniş təbliğat işi aparmış, nümunə olaraq, kiçik qızının adını məktəbə birinci yazdırmışdı. 1911 ildə Əbdülkərim bəy Şuşa şəhər həkimi vəzifəsinə keçirilmiş, dördüncü dərəcəli Müqəddəs Vladimir ordeni ilə mükafatlandırılmışdır. Birinci dünya müharibəsi illərində sanitar kadrların hazırlanmasını təşkil etmiş, müxtəlif xeyriyyə tədbirlərində iştirak etmişdir. Şuşa "Nəşri-maarif" cəmiyyətinin təşkilatçılarından biri olmuşdur.

Mehmandarov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə də səhiyyənin inkişafında, əhaliyə tibbi yardımın təşkilində böyük səy göstərmişdir. Həkimlik fəaliyyətini sovet dövründə də davam etdirmiş, 1923 ildə Şuşa şəhər xəstəxanasının baş həkimi təyin olunmuşdur. Vaxtilə "Difai" partiyasının üzvü olması ittihamı ilə hökumət tərəfindən incidilmiş, "müsavatçı", "xalq düşməni" kimi məruz qaldığı fiziki və mənəvi iztirablar onun ölümü ilə nəticələnmiş, oğlanları 1937 il repressiyasının qurbanları olmuşdular.

Əd.: Süleymanova S., Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkat (XIX yüzilliyin sonu – XX yüzilliyin əvvəlləri), B., 1999; Quliyev V., Həkim deyil, loğmandır "Azərbaycan" qəzeti, 2003, 5-6 fevral; Таирзаде Н., Неизвестные материалы об одном из первых врачей – азербайджанцев А.М.Мехмандарове. Доклады АН Азерб. ССР, Б., 1962, №12; Багирова И., Политические партии и организации Азербайджана нач. XX в., Б., 1997.

MEHMANDAROV Səməd bəy Sadıq bəy oğlu (16.10.1856, Lənkəran – 12.2.1931, Bakı) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi naziri, görkəmli hərbi xadim, tam artilleriya generalı (general-leytenantdan sonra gələn hərbi rütbə). Əslən Şuşadan olan atası dövlət xidməti ilə əlaqədar olaraq Lənkəranda yaşamışdır. İlk təhsilini Bakıdakı Edadiyə məktəbində almış, 1873 ildə Peterburqdakı 2-ci Konstantin hərbi məktəbinə daxil olmuşdur. 1875 ildə həmin məktəbi bitirən Mehmandarov praporşik rütbəsi (ilkin zabit rütbəsi) alaraq, 1-ci Türküstan topçu briqadasına göndərilmişdir. Sonralar 2-ci və 38-ci topçu briqadalarında xidmət keçən Mehmandarov 1894 ildə Varşava hərbi dairəsinə göndərilmiş, 1898 ildə isə Əlahiddə Zabaykalye hərbi divizionuna dəyişilmişdir. Həmin divizionun tərkibində Çində 1900-01 illərdə baş vermiş antiimperialist üsyanının qarşısının alınmasında iştirak etsə də, çar generallarının təkidli tələbinə baxmayaraq, silahsız xalq kütlələrinə qarşı atəş açmağı zabit şərəfindən kənar sayaraq, bundan boyun qaçırmışdır.

19 əsrin sonlarında Mehmandarov xalqın maariflənməsini son dərəcə vacib sayırdı və vətəndən uzaqlarda olmasına baxmayaraq, dövri mətbuat orqanlarında bu mövzuda bir sıra yazılar çap etdirmişdi. Onun ictimai narahatlığını əks etdirən "Müsəlmanların geriliyinin səbəbləri", "Nə etməli", "İbtidai qiraət dərsləri", "Müsəlman mühafizəkarlığı əleyhinə", "Şiələrin dini şəbihləri", "Müsəlmanların özlərinə işgəncə vermələri haqqında" və s. məqalələri Tiflisdə nəşr olunan "Novoye obozreniye" qəzetinin səhifələrində dərc olunmuşdu.

Mehmandarov 1904-05 illər Rusiya–Yaponiya müharibəsində iştirak etmiş, 7-ci Şərqi Sibir artilleriya divizionunun komandiri, eyni zamanda, Port-Arturun Şərq cəbhəsinin artilleriya rəisi olmuşdur. Müharibədə göstərdiyi *şücaətlərinə* görə dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Georgi" ordeni ilə təltif edilmiş və general-mayor rütbəsinə layiq görülmüşdür. Onun təşkilatçılıq qabiliyyəti və peşəkarlığı təkcə xidmət yoldaşlarını deyil, yapon hərbçilərini də valeh etmişdi. Mehmandarov bu müharibədə həm də zabit prinsipiallığı və şərəfinə sədaqəti ilə müasirlərinin yadında qalmışdı. Rus generallarının fərsizliyi və səbatsızlığı üzündən Port-Artur təslim ediləndə yapon komandanlığının tələbi ilə gələcəkdə bir daha bu dövlətə qarşı vuruşmayacağına iltizam verən zabitlər evə buraxılır, qalanları isə əsir götürülürdü. Mehmandarov da bir sıra xidmət yoldaşları ilə bərabər əsir düşməyi həqarətli azadlıqdan üstün sayaraq, yalnız 1905 ilin avqustunda Portsmutda (ABŞ) bağlanmış sülh müqaviləsinin şərtlərinə görə əsirlikdən qurtarmışdır.

Mehmandarov Birinci dünya müharibəsinin də iştirakçısı olmuş, əvvəlcə birinci piyada diviziyasına, sonra isə 2-ci Qafqaz ordusuna komandanlıq etmiş, həmin vəzifələrdə də *ona tapşırılan ən məsuliyyətli tapşırıqları uğurla* yerinə yetirmişdir. Əməliyyatların keçirilməsi zamanı nümayiş etdirdiyi yüksək komandirlik məharəti, təşkilatçılıq vərdişləri çar Rusiyası komandanlığı tərəfindən lazımınca dəyərləndirilmiş və o, hərbi akademiya təhsilinin olmamasına baxmayaraq, 1915 il martın 22-də tam general rütbəsinə layiq görülmüşdür.

Fevral inqilabından (1917) sonra rus ordusunun bolşevikləşməsi və ordu daxilində anarxiyanın artması ilə əlaqədar Mehmandarov istefa verərək, 1918 ilin payızında vətənə qayıtmışdır.

1918 il noyabrın 1-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Hərbi Nazirliyi bərpa etmək barədə qərar qəbul edərkən Mehmandarov Cümhuriyyət ordusunda xidmətə çağırılaraq, hərbi nazirin müavini təyin edildi, nazirliyin və ordunun formalaşdırılması ona tapşırıldı. Mehmandarovun peşəkarlığı, təşkilatçılıq qabiliyyəti, başlıcası isə Azərbaycanın müstəqilliyinə sədaqəti yeni şəraitdə də tezliklə öz təsdiqini tapdı və 1918 il dekabrın 25-də o, hərbi nazir təyin edildi.

Mehmandarovlar ailəsi. 1890

Mehmandarov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusu quruculuğunun memarı idi. O, hər şeydən əvvəl, bu prosesin mahiyyətini, onun dövlət quruculuğundakı yerini dəqiqliklə müəyyənləşdirdi və bütün imkanları da bu məsələlərin həllinə istiqamətləndirdi. Mehmandarov dəfələrlə bəyan etmişdi ki, Cümhuriyyət ordusu, siyasətdən kənarda qalmaqla, yalnız Azərbaycanın müstəqilliyinin keşiyində dayanmalıdır. Bu prinsipə hərbi nazir olduğu bütün müddət ərzində dönmədən riayət edən Mehmandarovun mövqeyi *hakimiyyətdə təmsil olunan* siyasi qüvvələr tərəfindən də yüksək qiymətləndirilirdi və bunun nəticəsi idi ki, Cümhuriyyətin mövcud olduğu dövrdə hökumətdə hərbi nazir portfeli yalnız ona tapşırılmışdı.

1918 il noyabrın 17-də Müttəfiq dövlətlər adından Bakıya daxil olan ingilis qoşunlarının komandanlığı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hərbi qüvvələrinin, o cümlədən Hərbi Nazirliyin Bakıdan çıxarılmasını tələb etdi. Bununla əlaqədar, nazirlik Gəncəyə köçürüldü və 1919 ilin ortalarına kimi orada fəaliyyət göstərdi. Paytaxtdan ayrı düşmək qarşıda dayanan mürəkkəb vəzifələrin həllinin operativliyinə təsir göstərsə də, Mehmandarovun işgüzarlığı, ətrafına topladığı zabitlərin və generalların iş keyfiyyətlərindən məqsədyönlü istifadə etməsi mövcud çətinliklərin həllində bir dinamiklik yaratdı. Kadrlarla işlərin düzgün qurulması Mehmandarovun hərbi nazir kimi uğurlu fəaliyyətini şərtləndirən başlıca amillərdən biri idi. Böyük etimad, yüksək tələbkarlıq və daimi qayğı Əlağa Şıxlinski, Məmməd bəy Sulkeviç, Həbib bəy Səlimov, İbrahim ağa Usubov, İbrahim bəy Vəkilov, Cavad bəy Şıxlinski, Əbdülhəmid bəy Qaytabaşı, Teymur bəy Novruzov və onlarca digər generalın və yüksək rütbəli milli zabitlərin təşəbbüskar fəaliyyətinə geniş meydan açdı. Zabit kadrlarının sayının artırılmasını Mehmandarov ordu quruculuğunun milli zəmin üzərində təkmilləşdirilməsinin mühüm şərti sayırdı. Məhz onun təşəbbüsü ilə Gəncə hərbi məktəbinin bazasında əvvəlcə *Praporşiklər məktəbi*, sonra isə *Hərbiyyə məktəbi* açıldı. Eyni zamanda, *İstehkamçılar məktəbi, Hərbi dəmiryolçular məktəbi, Şuşa hərbi-feldşer məktəbi* fəaliyyətə başladı.

Ordu quruculuğunun milli zəmində qurulması və aparılması Mehmandarovun hərbi nazir kimi izlədiyi əsas xətt idi. Konkret tarixi şəraitdə Azərbaycanda türk və rus hərbi təcrübələrinin təsiri olmasına baxmayaraq, o, həmin təcrübələrin ən yaxşı cəhətlərindən məhz milli zəmin, şərait və ənənə əsasında istifadəsinə üstünlük verirdi. Milli məqamları Cümhuriyyət ordusu *hərbi qulluqçusunu xalqına* daha da yaxınlaşdıran, vətəninə daha dərindən bağlayan dəyərlər kimi qiymətləndirən Mehmandarov orduda rəsmi dilin Azərbaycan dili olduğunu elan edərək, azərbaycanlı döyüş-

çülərin Qurani-Kərimin altından keçməklə, Vətənə sədaqət andı içmələrini vacib saydı, Azərbaycan dilinin öyrənilməsi üçün göstəriş verdi, əsgərlərin marşları Azərbaycan dilində oxumasını tələb etdi, milli və tarixi rəmzləri özündə əks etdirən döyüş bayraqlarının və geyim formalarının layihələrini təsdiqlədi, Azərbaycan xalqının zəngin hərbi tarixinin öyrənilməsinə və hərbi qulluqçular arasında yayılmasına, hətta əsgərlərin qidalanmasında milli xörəklərin üstünlük təşkil etməsinə göstəriş verdi.

Mehmandarov Hərbi Nazirlikdəki fəaliyyətinin ilk günlərindən qoşunlardakı vəziyyətlə tanışlıq məqsədilə hərbi hissələrdə olmuşdur. Bunun nəticəsində aşkara çıxan fərarilik, çağırış – səfərbərlik işinin düzgün qurulmaması kimi ciddi nöqsanları aradan qaldırmaq, əhalidə orduya inam yaratmaq üçün Mehmandarov xalqa müraciət etdi, 1919 il fevralın 25-də Parlamentdəki proqram xarakterli çıxışında, habelə digər əmr və yazışmalarında imkanlı şəxslərin övladlarının xidmətdən yayındırılmasını sərt tənqid etdi. Əhalinin hərbi xidmət yaşı çatmış bütün kateqoriyalarının orduya cəlb edilməsi üçün çağırış və səfərbərlik işinin yeni sistemi tətbiq olundu, bu sistemi işlək vəziyyətə gətirəcək orqanların şəbəkəsi genişləndirildi, fərarilərin, habelə imkanlı şəxslərin xidmətdən yayınan övladlarının xidmətə qaytarılması üçün daxili işlər orqanları ilə əlaqələr gücləndirildi. Fərarilik və xidmətdən yayınmanın əsas səbəblərindən biri olan xidmət şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün mütəmadi addımlar atılmağa başlandı.

Ordunun çevik və işlək strukturları və idarəetmə orqanları yaradıldı, konkret tarixi şəraitdə Azərbaycanın hərbi təhlükəsizliyinin daha səmərəli təmin edilməsi vəzifələrinə uyğun olaraq, bu struktur və idarəetmə orqanları daha da təkmilləşdirildi, ordunun maddi-texniki təchizatının yaxşılaşdırılması və döyüş hazırlığının yüksəldilməsi üçün zəruri tədbirlər həyata keçirildi.

Denikin qoşunlarının hücum təhlükəsinin qarşısını almaq məqsədilə Bakı ətrafında və şimal sərhədi boyunca güclü müdafiə sisteminin yaradılması, Lənkəran bölgəsindəki separatçılığın aradan qaldırılması üçün planlaşdırılan döyüş tapşırığının icrasının təşkili, habelə 1920 il martın sonlarında Qarabağa erməni təcavüzünün qətiyyətlə dəf olunması və Cümhuriyyətin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi Mehmandarovun hərbi nazir kimi fəaliyyətinin dəyərli nəticələri idi. Həm Qarabağ istiqamətində, həm də Qazax-Tovuz bölgəsində genişlənən erməni təcavüzünün qarşısının alınması üçün ölkənin hərbi potensialını məharətlə istiqamətləndirən Mehmandarov, strateji təşəbbüsü öz əlində saxlamaqla, Azərbaycanın hərb tarixinə layiqli səhifələr yazdı.

Aprel işğalı (1920) ilə əlaqədar Mehmandarov vəzifəsindən istefa verdi. Azərbaycanın müstəqilliyinə qənim kəsilmiş qüvvələr onu Gəncə üsyanının təşkilində günahkar bilərək, 1920 il iyunun 4-də Ə.Şıxlinski ilə birlikdə həbs etdilər. Yalnız Nəriman Nərimanovun işə qarışmasından sonra Mehmandarov bolşevik terrorundan xilas oldu və Ə.Şıxlinski ilə bərabər bir il Moskvada yaşamaq məcburiyyətində qaldı. Mehmandarov 1921 ilin yayında Bakıya qa-

General Səməd bəy Mehmandarovun büstü. "N" hərbi hissəsi

yıdaraq, Xalq Hərbiyyə və Bəhriyyə Komissarlığında işə düzəlmiş, 1924-28 illərdə Birləşmiş Komandirlər məktəbində müəllim işləmiş, 1929 ildə isə təqaüdə çıxmışdır.

Çənbərəkənd qəbiristanlığında dəfn edilmişdir.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; İbrahimbəyli H., Səməd bəy Mehmandarov, B., 1946; Nəzirli Ş., Cümhuriyyət generalları, B., 1995; Süleymanov M., Mehmandarov, B., 2000; Azərbaycan tarixi şəcərə cəmiyyətinin xəbərləri, 4-cü buraxılış, B., 2003; Абасов А., Генерал Мехмандаров, Б., 1977.

MEMORANDUM (latınca *memorandum* – yadda saxlanılmalı şey) – beynəlxalq münasibətlərdə diplomatik yazışma forması; xatırlatma notasına oxşayır. Burada memorandumun göndərilmə səbəbi ilə əlaqədar məsələnin faktik hüquqi, yaxud sənəd hissəsi şərh edilir. Çox zaman möhürsüz, imzalanmadan müstəqil sənəd kimi təqdim olunur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) Osmanlı imperiyası, Ermənistan və Gürcüstan hökumətləri yanında fövqəladə nazir – səfiri Əlimərdan bəy *Topçubaşovun* Cənubi Qafqaz respublikaları arasında ərazi problemlərini həll etmək məqsədilə İstanbulda keçirilməsi nəzərdə tutulan (1918, yay) beynəlxalq konfransa memorandum təqdim etmişdi.

Cənubi Qafqazın müstəqil respublikaları 1918 il iyunun 4-də Batumda Osmanlı dövləti ilə müqavilələr imzalamışdılar. Gürcüstan müqavilənin imzalanmasından sonra iyunun 6-da *dördlər ittifaqı* ilə əlaqələr yaratmaq məqsədilə konfrans çağırmaq ideyasını irəli sürdü. Almaniya iyunun 9-da cavab notasında bu təklifi inkişaf etdirərək, təkcə Gürcüstanla deyil, Qafqazdakı yeni respublikalarla birlikdə İstanbulda konfrans keçirilməsinə tərəfdar olduğunu bildirdi. Beləliklə, Mərkəz (Almaniya, Avstriya-Macarıstan, Türkiyə və Bolqarıstan) və Qafqaz (Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Dağlılar Respublikası) dövlətlərinin İstanbulda birgə konfransının keçirilməsi qərara alındı. AXC Hökuməti iyunun 17-də nümayəndə heyətinin tərkibini (Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Xəlil bəy Xasməmmədov, Aslan bəy Səfikürdski) müəyyən etdi. Nümayəndə heyətinə geniş səlahiyyətlər verildi. İyunun 24-də İstanbula gələn Azərbaycan nümayəndə heyəti, mandatına uyğun olaraq, fəaliyyətə başladı. Sentyabrda Ə.Topçubaşov da İstanbula gəldi. Birinci dünya müharibəsinin (1914-18) gedişində dördlər ittifaqı dövlətlərinin vəziyyətinin ağırlaşması ilə əlaqədar İstanbul konfransı baş tutmadı. Azərbaycan nümayəndə heyəti geri döndü. Ə.Topçubaşov fəaliyyətini davam etdirərək, yeni tarixi şəraitdə AXC-nin beynəlxalq aləmdə tanınması üçün böyük səy göstərdi. Onun AXC-nin yaranmasına, siyasi, sosial-iqtisadi vəziyyətinə və gələcək inkişafına dair baxışlarını əks etdirən "Azərbaycanın təşəkkülü" (İstanbul, 1918) əsəri əsasında tərtib edilərək diplomatik sənəd şəklinə salınmış 14 hissədən ibarət memorandum fransız dilində yazılmışdır. Birinci hissə memorandumun məqsədinə, Qafqazın sərhədləri, ərazisi və əhalisinə həsr olunmuşdur. Bu hissədə müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması şəraiti aydınlaşdırılmış, onun yaşamasına, iqtisadiyyatının inkişafına, sosial təminatına, maddi və mənəvi sərvətlərinin artırılmasına Antanta hökumətləri tərəfindən kömək göstərilməsi ümidləri əksini tapmışdır. Sənəddə rəsmi statistikaya əsasən, Cənubi Qafqaz əhalisinin tərkibində Azərbaycan türklərinin 2653000, ermənilərin 1782000, gürcülərin 1641000 nəfər olduğu göstərilirdi. İkinci hissədə rəsmi Rusiya statistikasının əhaliyə, xüsusilə müsəlman əhalisinə dair məlumatlarının etibarsızlığı əsaslandırılır, 1897 il Ümumrusiya əhali siyahıyaalmasının yekunları tənqid edilir və göstərilir ki, hərbi mükəlləfiyyət haqqında qanun türk-müsəlmanlar yaşayan əraziyə şamil edilmədiyindən, Azərbaycan türklərinin sayı daha çox olmalı idi. Üçüncü hissədə Rusiya tərəfindən işğalaqədər Cənubi Qafqazda mövcud olmuş Azərbaycan dövlət qurumları haqqında məlumat verilir, onların işğalı, sonralar 1877-78 illər Rusiya–Osmanlı müharibəsi nəticəsində Qars, Batum və Suxum hesabına region ərazisinin genişləndirildiyi göstərilir. Rusiya hakimiyyəti altında yaradılan inzibati-ərazi bölgüsü verilir, Cənubi Qafqaz ərazisinin 237055 *kv.km*, əhalisinin 7667370 nəfər olduğu bildirilir, müsəlmanların 3306000 (43,1%), ermənilərin 1786000 (23,3%), gürcülərin 1641000 (21,4%) olduğu qeyd edilir. Dördüncü hissədə çarizmin müstəmləkə siyasətinin xalqların milli varlığına ağır zərbə vurduğu, bu zərbənin islam dininə mənsub Azərbaycan türklərinə münasibətdə daha amansız olduğu vurğulanır. Memorandumda Cənubi Qafqazda xalqlararası münasibətlər obyektiv təhlil olunmaqla yanaşı, onların dinc, dostluq, mehriban qonşuluq şəraitində yaşaması ideyasına üstünlük verilir, 1905-06 illərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımını hakim dairələrin diqqəti Rusiyada baş verən inqilabdan yayındırmaq məqsədi ilə törətdiyi əsaslandırılır. Beşinci hissədə 1905–07 illər inqilabından sonra Cənubi Qafqaz xalqları arasında siyasi fəaliyyətin geniş vüsət aldığı, siyasi partiyaların sayının artdığı, köhnə partiya təşkilatlarının yenilərı ilə qovuşduğu qeyd olunur. Burada Qafqaz və Rusiya qəzetlərinin, həmçinin demək olar ki, bütün Qərbi Avropa ölkələrinin paytaxtlarında təmsil olunan erməni publisistləri və onların vəkillərinin ixtiraflara yardım göstərməsi, onlara rəvac verməsi aydınlaşdırılır. Yaranmış şəraitdə çarizmin, Rusiya imperiyasının bütün sahələrdə süqutu sürətlənir. *Zaqafqaziya seymi* 1918 il aprelin 9-da Cənubi Qafqazın müstəqilliyini elan edir, onun parçalanması ilə müstəqil respublikalar yaranır. Altıncı hissə AXC-nin yaranmasına, ərazisinə və əhalisinə həsr olunmuşdur. Burada Azərbaycan nümayəndə heyətinin İstanbul konfransına ərazi ilə bağlı layihə təqdim etdiyi göstərilir. Layihəyə uyğun olaraq, AXC-nin inzibati ərazi bölgüsü verilir.

Təxmini hesablamalara görə, bu ərazinin 85 min *kv.verst*, yaxud 96502 *kv.km* olduğu, burada rəsmi Rusiya statistikasına görə, müsəlman-türklərin üstünlüyü, 2353 min əhalinin yaşadığı, ermənilərin isə cəmi 300.000 nəfər (12,7%) təşkil etdiyi bildirilir. Yeddinci hissədə Azərbaycan türkləri dərin və hərtərəfli səciyyələndirilir. Bütün sahələrdə Rusiyanın 25 milyonluq müsəlman əhalisi kimi, Azərbaycan türklərinin də qarşısında süni sədlər yaradıldığı nəzərə çarpdırılır. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan türkləri arasında intellektual

və mədəni təbəqənin təşəkkül tapdığı qeyd olunurdu. Səkkizinci hissə Azərbaycanın təbii sərvətlərinə, iqtisadi durumunun səciyyəsinə, dövlət xəzinəsi gəlirlərinin mənbələrinə, bir sözlə, respublikanın müstəqilliyinin iqtisadi təminatının əsaslandırılmasına həsr edilmişdi. Dövlət gəlirlərinin əsas mənbəyi kimi, neftin rolu qeyd olunurdu. Adi vaxtlarda neft hasilatı 550-660 milyon pud, yaxud 9836100 ton (1 pud – 16,38 kq, 61 pud isə 1 tona bərabər olmaqla) idi. Fevral inqilabı (1917) dövründə, xüsusilə Bakı və onun ətrafı bolşeviklər tərəfindən tutulduqdan sonra (1918 il mart–avqust) neft hasilatı 250-300 milyon puda (4097000-4918000 ton) enmişdi. Hasil edilən neftin üçdə iki hissəsi Rusiyaya daşınır, qalanı isə Türkiyə və digər xarici dövlətlərin bazarlarına çıxarılırdı. İqtisadiyyatdan bəhs olunarkən kənd təsərrüfatı haqqında da yığcam məlumat verilirdi. Potensial vergi verənlər də nəzərə alınmaqla, AXC-nin bütün xərclərini öz vəsaiti hesabına ödəyə biləcəyi göstərilirdi. Bunun ardınca müvəqqəti iqamətgahı Gəncədə yerləşən Cümhuriyyət hökumətinin Bakını azad etmək tədbirlərindən danışılır, Azərbaycanın Bakısız mövcud ola bilməyəcəyi qeyd olunur, Almaniya və Sovet Rusiyasının Bakıya dair sövdələşməsi kəskin tənqid edilir. Doqquzuncu hissədə rus bolşevizminin tərkib hissəsi olan Bakı bolşevizmi hərtərəfli səciyyələndirilir, 1918 ilin martında bolşevik-daşnakların Bakıda Azərbaycan türklərinə qarşı törətdiyi soyqırımının kökləri, miqyası şərh olunur, bu hadisələrin Bakıdan kənarda yaşayan ermənilər tərəfindən belə məhkum olunduğu nəzərə çarpdırılır. Onuncu hissədə Bakıdakı bolşevik hakimiyyətinin mürtəce mahiyyəti açıqlanırdı. On birinci və on ikinci hissələrdə Cümhuriyyət hökumətinin dövlətin müstəqilliyini möhkəmləndirmək üçün hərbi sahədə gördüyü tədbirlərdən, Bakının azad edilməsinin əhəmiyyətindən, ölkə ərazisində sülh və sabitlik yaratmaq səylərindən, Andronikin quldur dəstələrinin Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi qəddar soyqırımı cinayətlərindən bəhs edilir. On üçüncü hissə müstəqilliyin tanınması probleminə həsr edilmişdir. Burada göstərilir ki, hazırda Azərbaycan Respublikasını narahat edən yeganə məsələ, onun müstəqilliyinin digər dövlətlər, xüsusilə, Antanta dövlətləri tərəfindən tanınmasıdır. Sənəddə Azərbaycanın, eləcə də digər Cənubi Qafqaz respublikalarının müstəqilliyini tanıyan Osmanlı dövlətinin fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilir, Almaniyanın mövqeyi tənqid edilir. Sonuncu – on dördüncü hissədə Azərbaycan xalqının müstəqillik yolunda çiçəklənməyə nail olmaq istəyindən, bunun ABŞ prezidenti Vilsonun prinsiplərində ifadə olunmasından söz açılır. Cənubi Qafqaz millətlərinin İsveçrə nümunəsində konfederasiya prinsiplərinə əsaslanan siyasi birliyinin yaradılmasının zəruriliyi fikri irəli sürülür.

Bu sənədin başlıca müddəaları *"Qafqaz Azərbaycanı Cümhuriyyətinin Paris sülh konfransına memorandumu"*nda da əks olunmuşdur.

Əd.: Топчибашев А.М., Меморандум, Б., 1993; yenə onun, Azərbaycanın təşəkkülü, Azərbaycan SSR EA xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 1990, №3; Həsənov C., Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), B., 1993.

MENŞEVİKLƏR – bax *Rusiya Sosial Demokrat (Menşevik) Partiyası.*

METRİKA KİTABLARI – vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyatı kitabları. Rusiyada 18 əsrin əvvəllərindən tərtib edilməyə başlanmışdı. 19 əsrin 30-cu illərinədək yalnız pravoslav əhaliyə şamil edilirdi. Sonra qeyri-pravoslav əhali üçün də tətbiq olunmağa başladı. Şimali Azərbaycanda metrika kitablarının tərtib edilməsinə, əsasən, Cənubi Qafqaz müsəlman ruhani idarələri haqqında 1872 il 5 aprel tarixli əsasnamədən sonra başlandı. Metrika kitablarının tərtibi Tiflisdə aparılırdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra Cənubi Qafqaz ruhani idarəsinin bütün əmlakı ilə birlikdə metrika kitablarının da Tiflisdən gətirilməsi üçün tədbirlər görüldü. Hökumətin 1918 il 25 iyun tarixli qərarı ilə şeyxülislama və müftiyə metrika kitablarının təxirə salınmadan Tiflisdən Gəncəyə gətirilməsi həvalə olundu. Həmin qərara əsasən, metrika kitablarının müəyyən qisminin gətirilməsi və onların qazı idarələrinə verilməsi təmin olunmuşdu. Hökumətin 1919 il 18 oktyabr tarixli qərarı ilə bu məqsəd üçün yetmiş milyonluq fonddan Dini Etiqad Nazirliyinə əlli min manat vəsait ayrılmışdı.

Sovet hakimiyyəti dövründə metrika kitablarının aparılması ləğv edildi. Hazırda metrika kitablarının bir qismi Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivinin fondlarında [Cənubi Qafqaz Şiə Ruhani İdarəsi (f.290), Cənubi Qafqaz Sünni Ruhani İdarəsi (f.291)] saxlanılır.

Metrika kitabları, bütövlükdə, Cənubi Qafqazın demoqrafiya tarixini öyrənmək üçün qiymətli mənbədir.

Əd.: Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998; Hüseynli R., Azərbaycan ruhaniliyi, B., 2002.

"METROPOL" – Bakı şəhərinin mərkəzində mehmanxana (hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat Muzeyinin yerləşdiyi bina). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə bu tarixi binada müxtəlif xarakterli rəsmi və qeyri-rəsmi tədbirlər keçirilmişdir. Əvvəllər mehmanxanada 38 nömrə vardı. Hər nömrənin qiyməti sutkada 1 manat 50 qəpikdən 5 manatadək idi. Mehmanxananın alt qatında mağazalar yerləşirdi. Hərraca qoyulanda "Metropol" mehmanxanasını Bakı milyonçusu Hacı Hacağa almışdı. 20 yüzilliyin əvvəllərində neft sənayeçiləri ilə fəhlə nümayəndələri arasında danışıqlar, əsasən, bu binada aparılmışdır. 1918 ilin martında azərbaycanlılara qarşı soyqırımı zamanı daşnaklar "Metropol" mehmanxanasının damından ətraf mülkləri, o cümlədən *"İsmailiyyə"ni* atəşə tutmuşdular. Denstervillin Bakıda olduğu dövrdə ingilis müdaxiləçilərinin hərbi qərargahı "Metropol"da yerləşirdi.

MƏCLİSİ-MƏBUSAN – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nümayəndəli ali qanunvericilik orqanı – parlamenti (bax *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti*).

MƏHƏMMƏD HADİ, Ağaməhəmməd Hacı Əbdülsəlim oğlu – görkəmli Azərbaycan şairi, müəllim, jurnalist, publisist. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizmin görkəmli nümayəndəsi (bax *Hadi* Məhəmməd).

MƏHƏMMƏDBƏYOV Qazi Əhməd (? – ?) – Azərbaycanda milli istiqlal mübarizəsinin fəal iştirakçılarından biri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Məhəmmədbəyov *Zaqafqaziya seymi Müsəlman fraksiyasının, Zaqafqaziya Federasiyasının* süqutundan (1918, 26 may) sonra isə Azərbaycan Milli Şurasının (1918, 27 may) üzvü olmuşdur. Milli Şuranın *"Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsisi haqqında qanun"*una (1918, 19 noyabr) əsasən, seçkisiz Cümhuriyyət parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdi. Əvvəllər *"Müsavat"* partiyasının üzvü olmuş, sonra *"İttihad"* partiyasına keçmişdi. O, "İttihad" partiyasının sədr müavini idi. Məhəmmədbəyov 1877-78 illər Rusiya–Osmanlı müharibəsi zamanı Rusiya imperiyasına qarşı Samur-Axtı üsyanına başçılıq etmiş Qazi Məhəmməd bəyin nəvəsi, bəzi mənbələrə görə Şeyx Şamilin nəticəsi idi. Vəkilliklə məşğul olmuşdur. Məhəmmədbəyov 1919 ilin iyunundan rus dilində çıxan "İttihad" qəzetinin redaktoru (doktor Q.*Qarabəylidən* sonra) olmuşdur. Parlamentdə "İttihad" fraksiyasını təmsil edirdi.

MƏHƏRRƏMOV Məhəmməd (1886, İrəvan quberniyasının Qəmərli k. – 1982, Paris) – Azərbaycanda milli istiqlal mübarizəsinin fəal iştirakçılarından biri. İrəvan gimnaziyasını bitirdikdən (1914) sonra Moskva Universitetinin tibb fakültəsində oxumuşdur. Fevral inqilabından (1917) sonra təhsilini yarımçıq qoyub Tiflisə qayıtmış, burada "Hümmət" sosial-demokrat təşkilatına daxil olmuşdur.

Məhərrəmov Müsəlman sosialist blokundan Zaqafqaziya seyminə seçilmiş, Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının süqutundan (1918, 26 may) sonra Azərbaycan Milli Şurasının (1918, 27 may) üzvü olmuşdur. *İstiqlal bəyannaməsinin* qəbul olunmasında iştirak etmişdir. Milli Şuranın *"Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsisi haqqında qanun"*una (1918, 19 noyabr) əsasən, seçkisiz Azərbaycan Parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdi. Azərbaycan Hökumətinin Parlamentin ağsaqqallar şurası ilə birgə iclasında (1918, 28 dekabr) Paris Sülh Konfransında iştirak edəcək Azərbaycan nümayəndə heyətinin müşaviri (Mir Yaqub Mehdiyev və Ceyhun bəy Hacıbəyli ilə birlikdə) təyin olunmuşdu.

Aprel işğalından (*1920*) sonra Məhərrəmov Vətənə qayıda bilməyərək, Fransada qalmış, Sorbonnada iqtisadiyyat sahəsində ali təhsil almışdı. 1927 ildən Bankda çalışmış, sonralar 18–19-cu əsrlər fransız ədəbiyyatı bukinist mağazası açmışdı.

İkinci dünya müharibəsindən sonra vətənə qayıtmaq ümidini itirən Məhərrəmov 1948 ildə Fransa təbəəliyini qəbul etmişdi. O, 1972 və 1975 illərdə Bakıda olmuş, şəhərin muzey və kitabxanalarına Azərbaycan mədəniyyətinə aid qiymətli materiallar bağışlamışdır.

MƏHKƏMƏ İŞLƏRİNƏ DAİR QANUN LAYİHƏLƏRİ HAZIRLAYAN KOMİSSİYA – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti üçün məhkəmə işlərinə dair qanun layihələri hazırlayan komissiya. 1919 il fevralın 11-də Ədliyyə Nazirliyi nəzdində yaradılmışdı. Komissiyaya ədliyyə naziri (sədr), əkinçilik nazirinin müavini, hüquq məsləhətçisi, ədliyyə nazirliyi dəftərxanasının direktoru, Azərbaycan Məhkəmə Palatasının böyük sədri və prokuroru, palatanın 2 üzvü, palata prokurorunun müavini, Bakı Dairə Məhkəməsinin prokuroru, 3 vəkil və komissiya sədrinin dəvət etdiyi digər şəxslər daxil idi. Komissiyanın işində parlamentin, məhkəmə palatasının üzvləri, müxtəlif nazirliklərin hüquq məsləhətçiləri iştirak edirdilər. Komissiyanın cəmi üç iclası keçirilmişdir. İclaslarda Zaqatala mahalında, Quba qəzasında ədalət məhkəməsi ilə bağlı yaranmış vəziyyət müzakirə olunmuşdu. Zaqatala mahalı sakinlərinin qurultayı Zaqatala barışıq şöbəsini ləğv etmiş, keçmiş Qafqaz canişini dəftərxanasının hərbi-xalq idarəsinə tabe olan xalq məhkəmələri deyilən məhkəmələr də fəaliyyətlərini dayandırmışdı. Qurultayın qərarı ilə şəriət məhkəməsi tətbiq olunmuşdu.

Mahalda ədalət məhkəməsi ilə bağlı yaranmış vəziyyəti aydınlaşdırmaq üçün Parlamentin Zaqatala mahalından olan deputatları – Aslan bəy Qardaşov, Kiçikxanlı Bayram Niyazi və Abdulla əfəndi Əfəndiyev komissiyanın iclasına dəvət edilmişdilər. Ətraflı müzakirədən sonra komissiya bütün məsələləri yerində aydınlaşdırmaqdan ötrü xüsusi nümayəndələr göndərmək barədə qərar qəbul etmişdi.

Quba qəzasında da şəriət məhkəməsi yaradılmışdı. Komissiya qəzada məhkəmə fəaliyyətini bərpa etmişdi.

Komissiya öz işini uğurla aparmaq üçün müxtəlif sahələr üzrə bir neçə yardımçı komissiya da (Ali Məhkəmənin yaradılması, ictimaiyyət nümayəndələrinin ədalət mühakiməsinə cəlb olunması, yerli məhkəmə, cinayət hüququ və prosesi, mülki hüquq və proses və s.) yaratmışdı.

"MƏKTƏB" – demokratik istiqamətli, elmi-pedaqoji, ədəbi-bədii jurnal. Bakıda (rəsmən 2 həftədə 1 dəfə) Azərbaycan dilində nəşr olunmuşdur. İlk nömrəsi 1911 il noyabrın 29-da, sonuncusu 1920 il martın 21-də (cəmi 95 nömrə) çıxmışdır. Redaktorları *Qafur Rəşad* (həm də naşiri) və Ə.Əfəndizadə olmuşlar. 1-ci nömrəsində Nəriman Nərimanovun "Əziz balalar!" başlığı ilə uşaqlara müraciəti verilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918-20) məktəblərdə milli mənəviyyatlı yeni nəsil yetişdirmək üçün "Məktəb" jurnalının səhifələrində milli dirçəliş, istiqlal ideyası, ana dilinə bağlılıq, vətənə məhəbbət, övladlıq borcu, ədəb-ərkan, yoldaşlıq, qayğıkeşlik, səmimi münasibət möv-

zularında yazılar və kiçik uşaq hekayələri, eyni zamanda, xalqın müdrikliyindən, mübariz ruhundan bəhs edən folklor nümunələri, xüsusilə nağıllar, lətifələr, oyun və əyləncələr çap olunurdu. Jurnalda Həsən bəy *Zərdabi*, Mirzə Ələkbər *Sabir*, Süleyman Sani *Axundov*, Üzeyir bəy *Hacıbəyli*, Abdulla *Şaiq*, Abbas *Səhhat*, Cəfər *Cabbarlı* və b.-nın yazıları ilə yanaşı, xarici dillərdən tərcümələr də dərc edilmişdir. "Məktəb" pedaqoji biliyin və dünyagörüşünün genişlənməsində, maarifə, elmə həvəsin artmasında, uşaqlara yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin aşılanmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Əd.: Əzizov Ə., Uşaqların sevimliləri, B., 1978.

MƏLİK-ASLANOV Xudadat bəy Ağa oğlu (?.4.1879, Şuşa şəhəri – 23.7.1935) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin görkəmli dövlət xadimlərindən biri, Parlament üzvü, alim, ixtiraçı-mühəndis; Dəmiryol nəqliyyatı mühəndisi, texnika elmləri sahəsində ilk azərbaycanlı professorlardan biri. Şuşa realnı məktəbini (1898) bitirmiş, 1904 ildə Sankt-Peterburq Yol Mühəndisliyi İnstitutunda ali təhsilini birinci dərəcəli diplomla başa vurmuşdur. 1901-04 illərdə Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə Partiyasının üzvü olmuş və partiyanın Peterburq komitəsində çalışmışdır. Xudadat bəy sonralar heç bir partiyaya mənsub olmamış, ömrünün sonunadək bitərəf qalmışdır. İnstitutu bitirdikdən sonra təyinata əsasən altı ay Sankt-Peterburqda Voloqda-Petrozavodsk dəmiryolunun çəkilişi idarəsində işləmişdir. 1905 ilin əvvəlində Tiflisə köçmüş və Zaqafqaziya dəmiryol nəqliyyatı sistemində işləməyə başlamışdır. Əvvəlcə mühəndis, stansiya rəisinin köməkçisi, sonra isə Zaqafqaziya dəmir yolunun Suram aşırımı keçidində yol xidməti rəisinin köməkçisi və rəisi təyin olunmuşdur. Bu dövrdə Məlik-Aslanovun Peterburq jurnallarında elmi məqalələri çap olunmuşdur. O, dəmiryol texnikası sahəsində yeni ixtiraları ilə tanınmış mühəndis olmuşdur. Fevral inqilabından (1917) sonra, martda Müvəqqəti hökumətin sərəncamı ilə Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsində Zaqafqaziya dəmir yolu üzrə müvəkkil təyin olunmuşdur. Məlik-Aslanov Zaqafqaziya Komissarlığının və Zaqafqaziya Federativ Respublikasının dəmiryol nəqliyyatı komissarı və naziri idi (1917, noyabr – 1918, may). 1918 ildə Məlik-Aslanovun Tiflis dəmir yolu nəqliyyatı tarixindən bəhs edən kitabı (rus dilində) çap edilmişdir. O, Zaqafqaziya seyminin, Azərbaycan Milli Şurasının üzvü olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1-ci və 2-ci hökumət kabinələrində yollar və poçt-teleqraf naziri, 3, 4 və 5-ci kabinələrdə yollar naziri idi. 5-ci hökumət kabinəsində 1920 il fevralın 18-dək, həm də, müvəqqəti olaraq, ticarət, sənaye və ərzaq nazirinin səlahiyyətlərini yerinə yetirmişdir. 1918 il iyulun 14-də Osmanlı hərbi dəmir yolları və limanları baş idarəsi ilə, 1919 il martın 8-də Gürcüstan Respublikası ilə dəmir yollarından istifadəyə dair müqavilə və saziş, 1920 il fevralın 5-də isə Gürcüstan dövləti ilə tranzit müqaviləsini imzalamışdır.

Azərbaycan Parlamentinin üzvü olan Məlik-Aslanov 1919 ilin iyununda yaradılmış Dövlət Müdafiə Komitəsi sədrinin birinci müavini təyin edilmişdi. 1919 ildə Bakıda ana dilində dərs keçirilən ilk dəmiryol məktəbi Məlik-Aslanovun təşəbbüsü ilə açılmışdır. Onun gərgin əməyi sayəsində Azərbaycan dəmir yolunda böyük təmir işləri aparılmış və nəqliyyatın nizamla işləməsi təmin olunmuşdur. Məlik-Aslanov 1919 ilin aprelində latın əlifbasına keçmək üçün yaradılan xüsusi komissiyanın sədri təyin edilmişdir. O, *Aprel işğalından (1920)* sonra da rəhbər vəzifələrdə çalışmışdır. 1921 ilin əvvəllərində Azərbaycan Dövlət Tikinti Komitəsində şöbə müdiri, sonra isə komitə sədri işləmişdir. Azərbaycan Ali Xalq Təsərrüfatı Şurası yanında dəmir yolu tikintisi idarəsinin rəisi və şuranın məsləhətçisi idi. Azərbaycan Dövlət Plan Komitəsinin sənaye-nəqliyyat tikinti bölməsinin müdiri və rəyasət heyətinin üzvü (1923-25), Zaqafqaziya Dəmir yolu idarəsinin üzvü (1922-24), Azərbaycan Politexnik İnstitutunun inşaat fakültəsində yol, sənaye, nəqliyyat və tikinti bölməsinin sədri (1921-30), həmin fakültənin dekanı (1924-30), Azərbaycan SSR Ali Texnika Komitəsinin sədr müavini (1928), RSFSR və Azərbaycanın bir sıra elmi-texniki və mədəni-maarif təşkilatlarının üzvü (1921-30), SSRİ Ali Xalq Təsərrüfatı Şurasının elmi-texniki kollegiyasının üzvü (1927-30) olmuşdur. Məlik-Aslanov 1926-30 illərdə Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin (MİK) üzvü seçilmişdir. Zaqafqaziya MİK üzvlüyünə namizəd idi. Moskva jurnallarında məqalələri çap olunmuşdur. 1927 ildə Politexnik institutunun nəşriyyatı, 1929 ildə isə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı Məlik-Aslanovun dəmir yolu texnikasına aid iki kitabını nəşr etmişdir. Azərbaycan SSR MİK-in qərarı ilə (1929) Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutuna həqiqi üzv seçilmişdir. Azərbaycan Neft İnstitutu nəqliyyat fakültəsinə rəhbərlik etmişdir (1930).

Məlik-Aslanov 1930 ilin əvvəlində Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığı Dövlət Siyasi İdarəsi tərəfindən "Azərbaycan Milli Mərkəzinin işi" üzrə ittiham olunub həbs edilmiş, 1933 ilin ortalarında azad olunmuşdur. 1933 il sentyabrın 1-dən Azərbaycan Nəqliyyat İnstitutunda dəmir yolu kafedrasına və Azərbaycan İnşaat İnstitutunda inşaat işinin təşkili kafedrasına rəhbərlik etmişdir. Azərbaycan SSR-də magistral dəmir yol şəbəkəsinin inkişaf planının işlənilib həyata keçirilməsi, şəhərdaxili nəqliyyat və s. məsələlərin həlli ilə məşğul olmuş, 70-dən çox əsər (o cümlədən dəmir yol nəqliyyatına dair 3 monoqrafiya və s.) dərc etdirmişdir. 1934 ilin avqustunda əsassız ittihamla yenidən həbs edilmiş və həbs düşərgəsində həlak olmuşdur. 1959 ildə ona bəraət verilmişdir.

Əsərləri: Влияние профиля пути на разрывы поездов и возможные меры для их устранения, Б., 1927; Расчет верхнего строения железнодорожных путей, Б., 1929.

Əd.: Əliyev M., Xudadat bəy Məlik-Aslanov, "Azərbaycan Demokratik Respublikası: Azərbaycan hökuməti (1918-1920)" kitabında, B., 1990; Elşad Qoca, Sibir dərsi, B., 2000; Azərbaycan tarixi Şöcərə Cəmiyyətinin xəbərləri, ikinci buraxılış, B., 2001; Азербайджанская Демократическая Республика. Внешняя политика (документы и материалы), Б., 1998.

MƏLİK-YEQANOV Cavad bəy Rza bəy oğlu (1878, Qarabağın Tuğ kəndi – 18.5.1942) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin görkəmli dövlət xadimi, Cümhuriyyətin Həmkarlar İttifaqları Təşkilatının banilərindən biri, Parlament üzvü, müsəlman fəhlələrinin həmkarlar ittifaqının yaradıcısı. Qarabağ bəyləri nəslindəndir. İbtidai təhsilini məşhur maarifçi Mir Mehdi Xəzaninin ev məktəbində almış, sonra texniki məktəb bitirmişdir. Rus, fars, alman, gürcü, erməni dillərini bilirdi. 1903 ildən Bakının neft mədənlərində işləmiş, inqilabi hərəkatda iştirak etmişdir. "Hümmət" təşkilatının üzvü olmuşdur. 1909 ildə çar hakimiyyətinə qarşı mübarizə apardığına görə həbs olunaraq Bakıdan sürgün edilmişdir. 1914 ildə yenidən Bakıya qayıtmış, neft mədənlərində işləmişdir. 1917 ildə "Müsavat" partiyasının üzvü olmuş və partiyanın birinci qurultayında fəal iştirak etmişdir. Partiyada fəhlə münaqişələri üzrə iş aparmışdır. Məlik-Yeqanov Zaqafqaziya seyminin müsəlman fraksiyasının üzvü olmuş, 1918 il mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurasının üzvü kimi Azərbaycanın müstəqilliyi haqqında *İstiqlal bəyannaməsinə* imza atmış, Azərbaycan Cümhuriyyətinin banilərindən biri olmuşdur. Məlik-Yeqanov Azərbaycan Parlamentinin üzvü idi. Parlament üzvü kimi münaqişəli, məsuliyyətli bölgələrə ezam edilirdi, qayıdanda isə fəhlə kütləsi qarşısında hesabat verirdi. 1919 il martın 10-da Parlament tərəfindən təsdiq edilən fəhlə məsələsi üzrə xüsusi müşavirənin tərkibinə daxil edilmişdi. Fəhlələrin Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizədəki xidmətlərindən, 1918 ilin mart soyqırımında verdikləri tələfatdan, Denikin əleyhinə mövqelərindən bəhs edərək, onların ağır güzəranı ilə bağlı hökumət qarşısında köskin tələblərlə çıxış edirdi. O, fəhlə məsələsini bolşevik ideologiyasının inhisarına verənlərdən fərqli olaraq, Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyi naminə çalışan fəhlələrin təmsilçisi idi. Azərbaycanın müstəqilliyinin Avropa dövlətləri tərəfinlən tanınması təntənələrində çıxış edərək demişdi: "***Elan olunmuş müstəqilliyi Avropa tanımasaydı belə, fəhlələr onun uğrunda öz həyatlarını qoymağa həmişə hazır olmuşlar***".

Cavad bəy Məlik-Yeqanov 1919 ildə Lənkəranın general qubernatoru təyin edilmiş, denikinçilərə qarşı mübarizə aparmışdır. 1919 il avqustun 15-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin təmsilçiləri kimi Məlik-Yeqanov və T.Məmmədov "Muğanın Azərbaycan hakimiyyətini tanıması haqqında barışıq şərtləri"ni imzalamış, bütün diyarda hərbi vəziyyət elan etmiş, Lənkəranın və Muğanın Azərbaycan hakimiyyətinə tabe edilməsində mühüm rol oynamışdır. 1919 ilin oktyabrında "Müsavat" partiyasının ikinci qurultayında mandat komissiyasının üzvü olmuş, elə həmin ay partiyanın Bakı komitəsinə seçilmişdir. Məlik-Yeqanov Türk Fəhlə Konfransının təşkilatçılarından olmuş, Mərkəzi Həmkarlar İttifaqının sədri vəzifəsində çalışmışdır. 1920 il mayın 11-də həbs edilmiş, ittiham aktı sübuta yetirilmədiyindən iyulun 19-da azad olunmuş, sonra yenidən həbs edilərək, 1921 il yanvarın 21-də azadlığa buraxılmışdır. Aprel işğalından sonra o, ümumiyyətlə, 6 dəfə həbs edilmişdir. Sovet hakimiyyəti illərində tikinti trestində, əmək birjasında çalışmışdır. Respublika Xalq Əmək komissarlığı qaçqınlar şöbəsinin rəisi, 1927–28 illərdə neft məhsulları satışı idarəsinin rəisi vəzifələrində işləmiş, N.Nərimanov adına Bakı Sənaye Texnikumunun təsərrüfat hissəsinə başçılıq etmişdir. Gizli "Müsavat" partiyasının üzvü ittihamı ilə 1931 ildə həbs edilərək, 10 il müddətinə uzaq şimala sürgün olunmuşdur. Sürgündən həyat yoldaşı Məryəm xanım Bayraməlibəyova-Məlik-Yeqanovaya göndərdiyi məktublarında yazırdı: "***...Mən öz xalqımı, Azərbaycanımı çox sevirəm. Həyatımı, varlığımı onlarsız təsəvvür etmirəm***". Məlik-Yeqanov 1942 ildə sürgündə vəfat etmişdir. 1959 il fevralın 7-də Kareliya MSSR Ali Məhkəməsi tərəfindən onа bəraət verilmişdir.

Əd.: Əhmədova F., Böyük terrorun qurbanı, "Ülfət" qəzeti, №19-22, 25 may-iyun 2000; Elşad Qoca, Sibir dərsi, B., 2000.

MƏLİKOV Həsən bəy Səlim bəy oğlu – Azərbaycanın görkəmli maarif və mətbuat xadimi, təbiətşünas-alim, pedaqoq (bax *Zərdabi* Həsən bəy).

MƏLİKOV Səffət Həsən bəy oğlu (?, Zərdab kəndi – ?, İstanbul) – tikinti mühəndisi. 1914 ildə Riqa Politexnik İnstitutunun memarlıq fakültəsinə daxil olmuş, 1915-17 illərdə atası Həsən bəy Zərdabinin adına təsis edilmiş təqaüdlə oxumuşdur. Rusiyada Fevral inqilabından (1917) sonra təhsilini davam etdirə bilməmiş və Bakıya qayıtmışdır.

1918 ildə Əlimərdan bəy Topçubaşovu İstanbula səfərdə müşayiət etmiş, İstanbulda Paris Sülh Konfransına gedəcək Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibinə katib kimi daxil edilmişdi. Parisə getməsi haqqında məlumat yoxdur. 1919 il martın 9-da Ə.Topçubaşov Fətəli xan Xoyskiyə

Həsən bəy Zərdabi və Hənifə xanım Məlikova

göndərdiyi məktubda bildirmişdi ki, o, Paris Sülh Konfransına yola düşməyə hazırlaşdığından, Səffət bəy Məlikovu müvəqqəti olaraq İstanbulda konsul funksiyasını icra etmək üçün hazırlamışdır.

S.Məlikov 1921 il fevralın 7-də təhsilini davam etdirmək üçün xaricə göndərilməsi haqqında ərizə ilə Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığına müraciət etmiş, komissarlıq 1 mart 1921 il tarixli iclasında təhsilini başa çatdırmaq üçün onun Almaniyaya göndərilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. 1922 ilin sonunda Xalq Komissarlar Sovetinin xaricdə oxuyan tələbələrə baxan komissiyası S.Məlikovun "varlı ailədən və Əlimərdan bəy Topçubaşovun qohumu olduğunu" əsas gətirib təqaüdünün kəsilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. Hənifə xanım Məlikova Xalq Komissarlar Sovetinə və Maarif Komissarlığına ərizə ilə müraciət etmiş, Qəzənfər Musabəyov, Tağı Şahbazi, Mustafa Quliyev və Dadaş Bünyadzadənin səyi ilə təqaüdün müddəti uzadılmışdır. Almaniyada mühəndis-arxitektor diplomu aldıqdan sonra Azərbaycana qayıtmamış, bir müddət Parisdə bacısı və onun əri Əlimərdan bəy Topçubaşovun yanında yaşadıqdan sonra İstanbula köçmüş, 20 əsrin 70-ci illərinin ortalarına qədər orada yaşamışdır.

Ət.: Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы), Б., 1998; Məmmədov X., Həsən bəy Zərdabinin oğlu Səffət Məlikov təhsil üçün təqaüd istəyir, "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 1998, 13 avqust.

MƏLİKOVA-ABAYEVA Hənifə xanım Aslan bəy qızı (5.5.1856, Şimali Qafqaz, Nalçik ş. – 1929, Bakı) – maarif xadimi, pedaqoq. Həsən bəy *Zərdabinin* həyat yoldaşı və silahdaşı. Tiflisdə Müqəddəs Nina qız gimnaziyasını (1872) bitirmişdir. H.Zərdabinin "Cəmiyyəti-xeyriyyə" ("Xeyriyyə cəmiyyəti") pansionunda tərbiyəçi, Aleksandr "rus-müsəlman" qadın məktəbində (1901–09), Bakı şəhəri birinci qadın "rus-müsəlman" məktəbində (1909–18) müdir işləmişdir. Məlikova-Abayeva Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə birinci qadın türk məktəbində də müdir (1918–20) vəzifəsində çalışmışdır. Pedaqoji fəaliyyətini sovet hakimiyyəti illərində də davam etdirmişdir. 1925 ildə *"Əkinçi"* qəzetinin 50 illik yubileyi münasibətilə "Həsən bəy Məlikov-Zərdabinin bioqrafiyası" əsərini yazmışdır.

Ət.: Məmmədov S., Hər sətirdə bir tarix, B., 1994; Современники о Г.Зардаби, Б., 1985.

MƏMMƏDBƏYLİ Heybətqulu Həbibulla oğlu (1888, Bakı yaxınlığındakı Şağan k. – 16.12.1937, orada) – ictimai-siyasi xadim. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Bakı realnı məktəbini bitirdikdən sonra texniki sənaye məktəbində oxumuşdur. *Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti, "Nəşri-maarif"* və *"Nicat"* cəmiyyətləri tərəfindən Bakıda göstərilən tamaşa və müsamirələrin təşkilində yaxından iştirak etmişdir. Məmmədbəyli Fevral inqilabından (1917) sonra siyasi fəaliyyətə başlamış, "Rusiyada müsəlmanlıq" partiyasının (1917 il noyabrın axırlarından *"İttihad"* partiyası) təsis olunmasında yaxından iştirak etmişdir. 1918 ilin fevralında Zaqafqaziya seyminin üzvü seçilmiş, həmin il fevralın 28-də Seym tərəfindən təsdiq olunmuş müsəlman fraksiyasının tərkibinə "İttihad" partiyasının nümayəndəsi kimi daxil olmuşdu. 1918 il dekabrın 7-də Bakıda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin ilk təsis iclasında Parlamentin üzvü seçilmişdi. Parlamentdə "İttihad" fraksiyasının rəhbərlərindən biri idi. Məmmədbəyli həmin dövrdə Bakıda bir sıra mədəni-maarif tədbirlərinin təşkilatçılarından olmuşdur. O, Nəsib bəy Yusifbəylinin 2-ci hökumət kabinəsində dövlət *nəzarəti naziri* vəzifəsində çalışmışdır. *Aprel işğalından (1920)* sonra müxtəlif idarələrdə fəaliyyət göstərmiş, təqiblərə məruz qalmış, həbs edilmiş, işdən çıxarılmışdır.

MƏMMƏDQULUZADƏ Cəlil Məmmədqulu oğlu (təxəllüsü Molla Nəsrəddin; 22.2.1869, Naxçıvan – 4.1.1932, Bakı) – yazıçı, dramaturq, jurnalist, ictimai xadim. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ilə nəticələnən müstəqil milli dövlətçilik ideyalarının formalaşmasında *mühüm rol oynamışdır.* İlk təhsilini əvvəlcə mollaxanada, sonra isə üçsinifli Naxçıvan şəhər məktəbində almışdır. Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirdikdən (1887) sonra, İrəvan quberniyasının Uluxanlı, Naxçıvan mahalının Baş Noraşen (indiki Şərur rayonunun Cəlilkənd kəndi), Nehrəm kəndlərində müəllimlik etmişdir (1887-97). Müəllim işlədiyi illər ədibin gələcək yaradıcılığı üçün zəngin material vermişdir: "Çay dəstgahı" (1889) alleqorik mənzum dramı, "Kişmiş oyunu" (1892) komediyası, "Danabaş kəndinin əhvalatları" (1894; 1936 ildə nəşr olunmuşdur) povesti və s. Naxçıvanda və İrəvanda müxtəlif hüquq idarələrində çalışmışdır (1897-1903).

Cəlil Məmmədquluzadənin yazıçı və jurnalist kimi püxtələşməsində 1903 ildən Tiflisdə nəşr edilən "Şərqi-Rus" qəzetində işləməsinin və onun redaktoru Məhəmmədağa *Şahtaxtlının* mühüm rolu olmuşdur. İlk mətbu əsəri olan "Poçt qutusu" hekayəsi bu qəzetdə dərc edilmişdir. 1905 ilin əvvəlində "Şərqi-Rus" bağlanarkən jurnalist Ömər Faiq Nemanzadə və maarifpərvər tacir Məşədi Ələsgər Bağırzadə ilə şərikli bu qəzetin mətbəəsini alıb, onu "Qeyrət" adlandırmışdır. Ədibin ilk kitabçaları ("Poçt qutusu", "Usta Zeynal", "Qurbanəli bəy", "İranda hürriyyət") "Qeyrət" mətbəəsində nəşr olunmuşdur (1905-07). 1905 ildə Tiflisdə uşaqlar üçün məktəb və pansion açmışdı. Həmin il "Kavkazski raboçi listok" qəzetində Cənubi Azərbaycandan gəlmiş fəhlələrin ağır həyatını təsvir edən "Binəsiblər" və "Xeyir-dua" məqalələri ilə çıxış etmişdir. Onlardan birincisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin tərcüməsində "Həyat" *qəzetində* dərc olunmuşdu.

İlk nömrəsi 1906 il aprelin 7-də (20-də) çıxan "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşrinə başlamaqla Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycanda, eləcə də türk-müsəlman dünyasında satirik jurnalistikanın əsasını qoydu. Mirzə Ələkbər Sabir, Nəriman Nərimanov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Məmməd Səid Ordubadi, Ömər Faiq Nemanzadə, Əli Nəz-

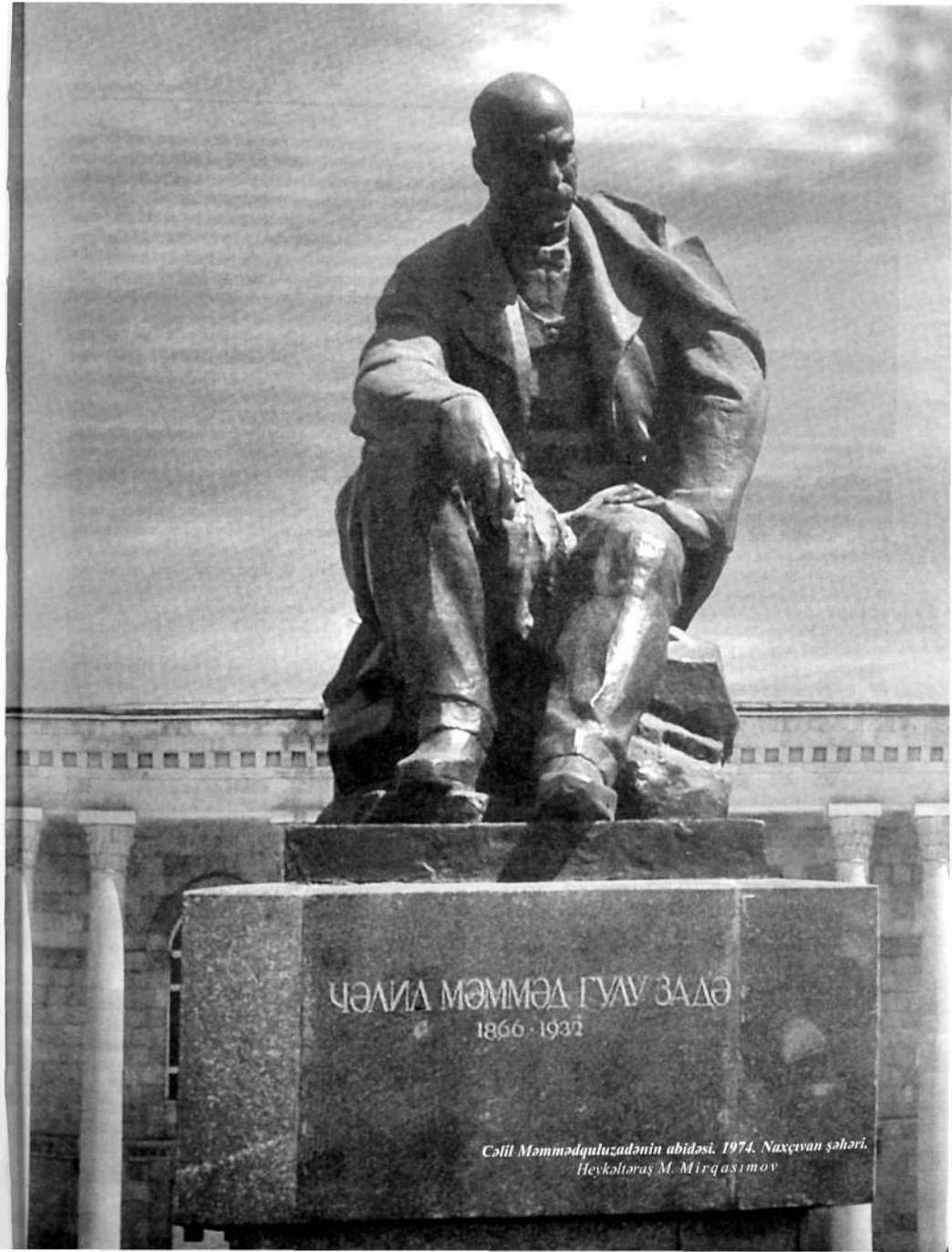

Cəlil Məmmədquluzadənin abidəsi. 1974. Naxçıvan şəhəri. Heykəltəraş M. Mirqasımov

C.M.Məmmədquluzadə ailə üzvləri ilə İsa bulağında. Şuşa. 1926, iyul

mi, Əliqulu Qəmküsar kimi yazıçı və jurnalistlərlə Cəlil Məmmədquluzadə arasında möhkəm ideya-yaradıcılıq əlaqəsi yarandı. Jurnalın təbliğ etdiyi dərin demokratik və azadlıq ideyaları ona ümumxalq məhəbbəti, beynəlxalq aləmdə böyük nüfuz qazandırdı. Cəlil Məmmədquluzadənin rəhbərliyi ilə mollanəsrəddinçilər Yaxın və Orta Şərqdə "Molla Nəsrəddin məktəbi" adlı qüdrətli mətbuat və ədəbiyyat məktəbi yaratdılar. Başqa mollanəsrəddinçilər kimi, Cəlil Məmmədquluzadə də irtica və qaragüruhçuların arasıkəsilməz təqib və təzyiqinə məruz qalırdı. Çar hökuməti onu tez-tez məhkəmə məsuliyyətinə cəlb edir, "Qeyrət" mətbəəsində axtarışlar aparır, bəzən də "Molla Nəsrəddin"in nəşrini dayandırırdı. Jurnal müəyyən fasilələrlə 1931 ilədək Tiflisdə (340 nömrə), Təbrizdə (8 nömrə) və Bakıda (400 nömrə) nəşr edilmişdir.

Ölkədə yaranmış mürəkkəb vəziyyətlə əlaqədar olaraq Cəlil Məmmədquluzadə 1918-20 illərdə, əsasən, Qarabağda, ömür-gün yoldaşı Həmidə xanımın malikanəsi olan Kəhrizli kəndində yaşamışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə müstəqil dövlət quruculuğunda bilavasitə iştirak etməsə də, onun ideyalarını dəstəkləmiş, Əsgəran uğrunda döyüşlərdə iştirak etmişdir. O və Həmidə xanım 1919 il iyunun 18-də Ağdamdan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin sədri Nəsib bəy Yusifbəyliyə və parlamentin üzvləri Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə və Əhməd bəy Pepinova teleqram göndərərək, Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı aparılan soyqırımı siyasəti nəticəsində evsiklərindən didərgin düşüb, Qarabağ general-qubernatorluğu ərazisinə pənah gətirmiş 50 minə yaxın soydaşımızı Mil düzünün yarım milyon desyatinlik torpaqlarında yerləşdirmək, 15 mindən yuxarı əmək qabiliyyətli qaçqını işlə təmin etmək barədə Əmək və Əkinçilik Nazirliyinin qaldırdığı məsələyə qoşulduqlarını bildirmişlər. "Azərbaycan" qəzetinin 1919 il 6 iyul tarixli 140-cı nömrəsində dərc olunmuş həmin teleqramda deyilirdi: "50 min müsəlman qaçqınının ağır maddi vəziyyəti bizi Kür və Araz çaylarını köhnə "Gavur Arxı" kanalı vasitəsilə birləşdirərək, Mil düzündə yarım milyon desyatin torpağın suvarılması barədə məsələ qaldırmağa məcbur etdi... Atamız Əhməd bəy Cavanşir (Həmidə xanımın atasıdır) hələ 19 əsrin 60-70-ci illərində bu istiqamətdə bəzi işlər görmüşdü. Lakin fitnə-fəsadlar nəticəsində bu işi yarımçıq qoymağa məcbur olmuşdu...

Əziz vətənimizə məhəbbət naminə biz də öz səsimizi bu qədər vacib və təxirəsalınmaz məsələnin tezliklə həllinə qoşuruq. Bizdə atamızın bu məsələ ilə bağlı çoxlu məktubları var, onları məmnuniyyətlə plan və layihələrlə birlikdə hökumətin sərəncamına verməyə hazırıq. Həmidə xanım Cavanşir, Cəlil Məmmədquluzadə".

Cəlil Məmmədquluzadə sovet dövründə "Molla Nəsrəddin" jurnalı və "Yeni yol" (Bakı) qəzetinin redaktoru, Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Əlifba Komitəsinin üzvü, Bakı Tənqid-Təbliğ Teatrının təşkilatçılarından olmuşdur.

20 illərin 2-ci yarısından etibarən Cəlil Məmmədquluzadənin həyatında ciddi sarsıntılar dövrü başlanmışdır. Baş redaktoru olduğu "Molla Nəsrəddin" jurnalına ciddi senzura nəzarəti qoyulmuş, jurnalın nəşri üçün ayrılan dövlət vəsaiti (dotasiya) azaldılmışdır. Hətta "Molla Nəsrəddin" jurnalı Mübariz Allahsızlar Cəmiyyətinin orqanına çevrilmiş və Cəlil Məmmədquluzadə redaktorluqdan uzaqlaşdırılmışdı. Bütün bunlar, habelə, dövri mətbuatda haqqında çap olunan qərəzli məqalələr və digər haqsızlıqlar böyük demokrat-ədib üçün gözlənilməz ağır mənəvi zərbələrə çevrilmiş, yazıçının sağlamlığını ciddi surətdə sarsıtmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadə 40 illik yaradıcılığı boyu müxtəlif janrlarda (dram, hekayə, povest, şer, publisistika, ədəbi tənqid, xatirə və s.) yazdığı əsərləri ilə realist Azərbaycan ədəbiyyatının yeni, yüksək pilləyə qalxmasında müstəsna rol oynamışdır. Mirzə Fətəli Axundzadənin realist ənənələrinə əsaslanan ədib sənətdə mücərrədliyə, formalizm təzahürlərinə, ideyasızlıq meyllərinə qarşı kəskin mübarizə aparırdı. Ədəbiyyatı və mətbuatı geniş xalq kütlələrinin mənafeyi uğrunda mübarizəyə yönəltmək, onu bütün xalqın, hətta sadə və savadsız, avam adamların malı etmək onun əsas yaradıcılıq qayələrindən idi.

"Danabaş kəndinin əhvalatları" povestində və ilk hekayələrində ("Poçt qutusu", "Usta Zeynal", "Qurbanəli bəy" və s.) yazıçı o zamankı Azərbaycan həyatında hökm sürən feodal-patriarxal münasibətləri, çar məmurlarının və riyakar din xadimlərinin özbaşınalığını, şüurlarda və məişətdəki geriliyi, mövhumat, cəhalət və xurafatı, qadınların acınacaqlı taleyini böyük vətəndaş yanğısı ilə qələmə almışdı. Məşhur "Ölülər" (1909) tragikomediyası Azərbaycan realizmi və satirası tarixində şərəfli yer tutur. Bu əsərlərdə Cəlil Məmmədquluzadə "ölülər" mühitinin rəzalətlərini nifrətlə damğalamış, işıqlı həyat haqqında arzuların tərcümanı olmuşdur.

Cəlil Məmmədquluzadə bədii yaradıcılığında olduğu kimi, publisistikasında da, əsasən, satirik janrlardan istifadə etmişdir. O, çarizm, sosial ədalətsizlik, fanatizm, xurafat, cəhalət və nadanlıq, köhnəlmiş zehniyyət, vaxtı ötmüş, ictimai tərəqqini buxovlayan adət-ənənələr, Qərb imperializminin müstəmləkəçilik siyasəti və Şərq istibdadı əleyhinə çevrilmiş yüzlərlə publisistik məqalə, felyeton və satirik miniatürün müəllifidir. Digər dünya demokrat yazıçıları və Mirzə Fətəli Axundzadə kimi, Cəlil Məmmədquluzadə də ustalıqla, eyhamlar vasitəsilə məzlumları birləşib, "islam millətini çürüdən və çürütməkdə olan milyonca... həşaratlarla, zorbalarla" haqq-hesab çəkməyə çağırırdı. "Cümhuriyyət" (1917) adlı məqaləsində çarizmin devrilməsini alqışlayan ədib, onun yerində xalq hakimiyyəti, demokratik respublika qurulması tələbini irəli sürərək yazırdı: ***"Padşahlıq taxtından yıxılan Nikolayın zalım və xain idarəsi dağılandan sonra Rusiya məmləkətində yaşayan millətləri, o cümlədən də biz müsəlmanları məşğul edən tək bir məsələdir: həmin məsələ cümhuriyyət məsələsidir"***.

"Cümhuriyyət, yəni latınca "respublika" elə bir hökumətə deyirlər ki, orada məmləkətin idarəsi camaatın öz öhdəsində və ixtiyarındadır, necə ki, məsələn, Firəngistan, İsveçrə və qeyrilər".

Cəlil Məmmədquluzadə və onun ətrafında birləşən əməlpərvər ziyalılar həqiqi azərbaycançılığın əsaslarını yaratdılar. Xalqımızın tarixi taleyi ilə bağlı olan bu məfkurə Azərbaycanın milli maraqlarını önə qoyan bir məslək, yol idi. Ədib bu yolu 1917 ilin noyabrında "Molla Nəsrəddin"də dərc olunan "Azərbaycan" məqaləsində ifadə etmiş və Rusiyada baş verən hadisələrin Azərbaycanın istiqlalına doğru apardığını uzaqgörənliklə duymuşdu. Məqalədə vahid Azərbaycan ideyası qabarıq şəkildə irəli sürülürdü. Parçalanmış Vətənin coğrafi hüdudları haqqında məlumat verən ədib "Haradadır Azərbaycan" sualının cavabında yazırdı: "Azərbaycanın çox hissəsi İrandadır ki, mərkəzi ibarət olsun Təbriz şəhərindən; qalan hissələri də Gilandan tutub, qədim Rusiya hökumətilə Osmanlı hökuməti daxilindədir ki, bizim Qafqazın böyük parçası ilə Osmanlı Kürdüstanından, Bəyaziddən ibarət olsun".

Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycanın həqiqi övladlarını birləşib, Vətəni "yad millətlərin südünü əmmiş", millətin "ruhundan xəbərsiz" xainlərin xəyanətindən qorumağa, birliyini bərpa etməyə səsləyirdi: "Ax, gözəl Azərbaycan vətənim! Harada qalmısan? Ay torpaq çörəyi yeyən təbrizli qardaşım, ay keçə papaq meşkinli, sərablı, goruslu və moruslu qardaşlarım... Gəlin, biz də bir dəfə oturaq və keçə papaqlarımızı ortalığa qoyub bir fikirləşək, hardadır bizim vətənimiz?". Hər iki məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti uğrunda mübarizənin ideoloji əsasları öz əksini tapmışdır.

Azərbaycançılıq məfkurəsi böyük demokratın Azərbaycan ədəbiyyatında Cümhuriyyət ideyaları ilə birbaşa səsləşən ilk sanballı bədii əsəri olan "Anamın kitabı" (1919) pyesində xüsusilə bariz əksini tapmışdır. Vətəndaş ədib əsərdəki rəmzi "Anamın kitabı" obrazı ilə o dövr üçün son dərəcə mühüm və aktual ictimai-siyasi əhəmiyyət kəsb edən Azərbaycanın bütövlüyü və müstəqilliyi ideyasını yüksək sənətkarlıqla ümumiləşdirmişdi.

Dövrün daha bir aktual mövzusundan – erməni-Azərbaycan münaqişəsindən bəhs edən birpərdəli "Kamança" pyesində də Azərbaycan xalqının yüksək humanizmi dərin psixoloji-bədii inandırıcılıqla və müstəsna emosional təsir gücü ilə əks etdirilmişdir.

Nəriman Nərimanov, Üzeyir Hacıbəyli, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və b. Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi-ictimai fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişlər.

Əsərləri: Əsərləri, c. 1-3, B., 1936-47; Seçilmiş əsərləri, c.1-2, B., 1951-54; Felyetonlar, məqalələr, xatirələr, məktublar, B., 1961; Əsərləri, c. 1-3, B., 1966-67; Əsərləri, c. 1-6, B., 1983-85; Seçilmiş əsərləri, B., 1987; Избр. произв, т. 1-2, Б., 1966; Рассказы, Б., 1976; Сборище сумасшедших, М., 1989.

Ədb.: Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 3 cilddə, c. 2, B., 1960; İbrahimov M., Böyük demokrat, B., 1957; Paşayev M., Cəlil Məmmədquluzadənin bədii nəsri., B., 1963; Məmməd Cəfər, Cəlil Məmmədquluzadə, B., 1966; Məmmədli Q., Molla Nəsrəddin (Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və fəaliyyətinin salnaməsi), B., 1966; 1984; Hüseynov F., Adi əhvalatlarda böyük həqiqətlər, B., 1977; Əlimirzəyev X., Problemlər və xarakterlər dramaturgiyası, B., 1979; Mirəhmədov Ə., Azərbaycan Molla Nəsrəddini, B., 1980; Şərif Ə., "Molla Nəsrəddin" necə yarandı, B., 1986; Həbibbəyli İ., Cəlil Məmmədquluzadə: Mühiti və müasirləri, B., 1997; Paşayev A., Açılmamış səhifələrin izi ilə, B., 2001; Габиббейли И., Джалил Мамедкулизаде (Молла Насреддин), М., 1999.

MƏMMƏDQULUZADƏ–CAVANŞİR Həmidə Əhməd bəy qızı [19.1.1873, Cavanşir qəzasının (indiki Ağcabədi rayonu) Kəhrizli k., – 6.2.1955, Bakı] – Azərbaycanın ilk maarifçi və ziyalı qadınlarından biri. Maarifçi, tarixçi, şair və tərcüməçi Əhməd bəy Cavanşirin (1834-1902) qızı, Cəlil Məmmədquluzadənin ömür-gün yoldaşı. Ailə təhsili almışdır.Ata mülkü olan Kəhrizlidə ibtidai məktəb, tibb məntəqəsi və toxuculuq emalatxanası açmış,

muşdur. *Fevral inqilabından (1917)* sonra açıq siyasi fəaliyyətə qoşulmuş, "Müsavat" partiyası sıralarına daxil olmuşdur. *"Açıq söz", "Bəsirət"* və s. mətbuat orqanlarında dövrün siyasi problemləri ilə bağlı məqalələr dərc etdirmişdir. Məqalələrinin birində o, gəncliyə müraciətlə yazırdı: ***"Bu gün Kəbeyi-müqəddəsiniz olan vətəninizi azad ediniz... Sizi bir insan olaraq vətən yaşadar. Sizin diliniz, sizin irz və namusunuz yenə vətəniniz içində səlamət qala bilər"*** ("Açıq söz", 4 yanvar, 1918).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildikdən dərhal sonra M.B.Məmmədzadə "Müsavat" partiyası nəzdində yaradılmış "Gənclər cəmiyyəti"nin orqanı *"Gənclər yurdu"* (1918, iyun-noyabr) jurnalının redaktoru (T.F.Hacızadə ilə birgə) olmuşdur. Həmin dövrdə Mirzə Balanın Tiflisdə "İki inqilab arasında" adlı risaləsi də çap edilmişdi. Kitabçada 1905-17 illər arasında Azərbaycanda mətbuat, maarif, ədəbiyyat, teatr, din və qadın məsələləri tarixinə ümumi nəzər salınırdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentində stenoqrafçı işləyən M.B.Məmmədzadə 1919 ilin oktyabrında "Müsavat" partiyası Bakı Komitəsinin üzvü seçilmişdi. Həmin ilin sentyabrında Azərbaycan Dövlət Teatrında onun 1918 il mart soyqırımından bəhs edən "Bakı uğrunda mübarizə" pyesi tamaşaya qoyulmuşdu.

Aprel işğalından (1920) sonra M.B.Məmmədzadə Bakıda "Müsavat"ın gizli təşkilatının rəhbəri olmuş, 1923 ilə qədər onun orqanı *"İstiqlal"* qəzetini nəşr etdirmişdir. *Həmin dövrdə Azərbaycan Ali Xalq Təsərrüfatı Şurasında* tərcüməçi və orta məktəbdə müəllim işləyən M.B.Məmmədzadə mətbuatla da əlaqəsini üzməmiş, "Yeni yıldız" jurnalında Azərbaycan tarixinə dair silsilə məqalələr dərc etdirmiş, 1922 ildə Bakıda "Azərbaycan türk mətbuatı" adlı kitabı nəşr olunmuşdur.

1923 ilin iyulunda "İstiqlal" qəzeti mətbəəsinin yeri hökumət orqanları tərəfindən aşkar edildikdən sonra "Müsavat"ın gizli təşkilatının üzvləri həbs olunduqda M.B.Məmmədzadə həbsdən yayına bilmiş, həbs olunanların bir qrupunun sovet hakimiyyətini müdafiə etmələri barədə verdikləri bəyanatın əleyhinə vərəqələr yaymışdır. 1924 il yazın axırına qədər gizli fəaliyyət göstərən M.B.Məmmədzadə mayda İranın Ənzəli şəhərinə gedərək, buradakı mühacirlərin fəaliyyətinə başçılıq etmişdir. Bir müddət Təbrizdə yaşayan, sonra isə Sulduz şəhəri ətrafında şose yolu çəkilişində mühəndis-texnik işləyən M.B.Məmmədzadə İstanbulda M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə nəşr olunan "Yeni Qafqasya" jurnalına məqalələr göndərmişdir.

Bolşevizmin, sovet ideologiyası və rejiminin, partiya-sovet aparatının tərkib hissəsi kimi bolşevik mətbuatının ifşası M.B.Məmmədzadənin bu dövr publisistikasının əsas mövzularından idi. M.B.Məmmədzadə 1927 ildə İstanbula köçmüş, elə həmin il İstanbulda onun "Azərbaycan misaqimillisi: 28 Mayıs İstiqlal Bəyannaməsinin təhlili", "Ermənilər və İran" kitabları çap olunmuşdur. M.Ə.Rəsulzadənin redaktorluğu ilə çıxan "Azəri türk" (1928-31) və "Odlu yurd" (1929-31) jurnalları, habelə "Azərbaycan yurd bilgisi" jurnalı ilə də yaxından əməkdaşlıq etmişdir. "Azəri türk" və "Odlu yurd" jurnallarının əsas yazarlarından olan Mirzə Balanın "Fətəli xan Xoyski", "Doktor Həsən bəy" adlı məqalələri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət xadimlərini səciyyələndirmək baxımından çox qiymətlidir. "Solovkidən gələn səslər" məqaləsində Rusiyanın 9 ayı qış olan Solovki adalarına – "təbiətin bu qorxunc sekasına", "kommunizm zindanı"na sürülmüş Azərbaycan istiqlal mücahidlərinin dəhşətli işgəncələrə məruz qalmalarına baxmayaraq, yenilmədiklərindən, amansız şəraitdə belə "İstiqlal" marşını oxumalarından bəhs edilir.

M.Məmmədzadənin "Bolşevizm və türkçülük", "Azərbaycan və bolşeviklər", "Mədəniləşdirmə ünvanı altında ruslaşdırma", "Kommunistlər və istila", "On illik istismar", "Rusiya əsarətində türk Bakı", "Sovet Azərbaycanında hürriyyəti-mətbuat", "Yeni türk əlifbası və bolşevik mətbuatı" və s. məqalələrində bolşevizmin iç üzü açılır, sovet hakimiyyətinin antimilli siyasəti ifşa olunur. M.B.Məmmədzadə mühacirət illərində İstanbul Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir.

1931 ildə Sovet İttifaqının tələbi ilə Türkiyə hökuməti "Müsavat"ın xarici bürosunun Türkiyədə fəaliyyətini qadağan etdikdən sonra, M.Ə.Rəsulzadə və onun digər silahdaşları ilə birlikdə M.B.Məmmədzadə də İstanbulu tərk edərək Varşavaya köçdü. Bu dövrdə onun Berlində M.Ə.Rəsulzadənin redaktorluğu ilə nəşr olunan "İstiqlal" (1932-34) *qəzetində və "Qurtuluş" (1934-38) jurnalında* Azərbaycanın istiqlalı probleminə aid xeyli məqaləsi çap olunmuşdur. M.B.Məmmədzadə "Milli Azərbaycan "Müsavat" xalq firqəsi"nin 1936 ildə Varşavada keçirilmiş konfransında yaxından iştirak etmişdir.

"Müsavat" partiyasının nəşr etdiyi bülletenlərdə rus müstəmləkə üsuli-idarəsini ifşa edən xeyli məqaləsi dərc olunmuş, Polşada keçirilən bir neçə elmi konfransda məruzə ilə çıxış etmişdir. 1938 ildə Berlində "Qurtuluş" jurnalı mətbəəsində Mirzə Bala Məmmədzadənin "Milli Azərbaycan hərəkatı. Milli Azərbaycan "Müsavat" xalq firqəsinin tarixi" adlı kitabı çapdan çıxmışdır.

İkinci dünya müharibəsinin başlanması və Polşanın Almaniya tərəfindən işğalı ilə əlaqədar yenidən İstanbula köçən M.B.Məmmədzadənin "Milliyyət" və "Cümhuriyyət" qəzetlərində, "Türk ensiklopediyası"nda, "İslam ensiklopediyası"nda və digər nəşrlərdə Azərbaycan tarixinə dair çoxlu məqaləsi dərc edilmişdir.

1949 ildə M.B.Məmmədzadənin yaxından iştirakı ilə Ankarada "Azərbaycan Kültür Dərnəyi"nin əsası qoyulmuş, 1951 ildə "Azərbaycan tarixində türk Albaniya" adlı *əsəri həmin dərnək tərəfindən* çap olunmuşdur. 1952 ildən Ankarada onun "Azərbaycan Kültür Dərnəyi"nin "Azərbaycan" jurnalında da Azərbaycan tarixi ilə bağlı çox saylı məqaləsi dərc edilmişdir. Jurnalda Mirzə Bala Məmmədzadənin "Qafqaz ölkələri istiqlal elanının 40-cı ildönümü münasibətilə" adlı iri həcmli məqaləsi Qafqaz

problemini, bu regionun beynəlxalq aləmdə yerini və rolunu düzgün dəyərləndirmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Visbaden konfransında (1951) siyasi mühacirətin görkəmli nümayəndələri Ceyhun bəy Hacıbəyli, Əkbər ağa Şeyxülislamov və İsmayıl Əkbərin "Vahid antibolşevik cəbhə" yaradılması haqqında Rusiya mühacirət təşkilatları ilə müştərək bəyannamə imzalamaları Azərbaycan mühacirət təşkilatlarının ciddi narazılığına səbəb oldu. M.B.Məmmədzadənin "Qafqasya" jurnalında çıxan (1952, avqust, №13,) "Milli İstiqlal davamızın bugünkü səhifəsi" adlı yazısı bir tərəfdən, məqsədi "vahid və bölünməz Rusiya qurmaqdan" ibarət olan rus siyasi mühacirlərinin niyyətlərinin iç üzünü ifşa edirsə, digər tərəfdən, Visbaden konfransına qatılan qeyri-rus, o cümlədən Azərbaycan mühacirlərinin yanlış mövqelərini tənqid edirdi. Mirzə Bala bu qənaətdə idi ki, ***"Milli İstiqlal davamızı ruslarla bir bazarlıq mövzusu halına gətirmək rus imperialistlərinin qayə və əməllərini asanlaşdırmağa yarayır"***. Məmmədzadə "Hər şeydən öncə – milli istiqlal" məqaləsində Rusiya mühacir təşkilatlarının fəaliyyətini əlaqələndirən və maliyyələşdirən, Visbaden konfransını təşkil edən Amerika Komitəsini *"Sovetlərdəki millətlərin istiqlal haqqını şübhə altına* aldığına" görə ciddi tənqid edirdi. Qafqaz İstiqlal Komitəsinin orqanı olan "Birləşik Qafqasya" jurnalında dərc etdirdiyi məqaləsində Qafqaz xalqlarının istiqlal mübarizəsi tarixini və yolunu işıqlandıran M.B.Məmmədzadə *SSRİ-dəki qeyri-rusların istiqlal haqqını tanımaq* istəməyən rus mühacirlərini, habelə, sovet rejimini, kommunist ideologiyasını tənqid edir, ədəbi, mədəni həyatla bağlı məsələlərə toxunurdu.

O, 1954 ildən Münxendəki SSRİ-ni öyrənən institutda çalışmış, burada iki il elmi şuranın sədri, iki il isə sədr müavini vəzifəsini icra etmişdi. Türkiyənin bir çox qəzet və jurnallarında da onun SSRİ-dəki totalitar rejimi kəskin tənqid edən məqalələri dərc olunmuşdur. Onun "Proletar ədəbiyyatı milliyyətçi ədəbiyyatın vahid cəbhəsi qarşısında", "Ədəbi hakimiyyət qovğası", "Azəri türk ədəbiyyatının dünəni və bu günü", "Müasir Azərbaycan şairləri", "Romantik və realist cərəyanların mücadiləsi", "Milli dil və milli kültür", "Cəfər Cabbarlı", "Mirzə Ələkbər Sabir", "Sovet dil siyasətinin bugünkü səhifəsi", "Dədə Qorqud", "Milli dastanlarımıza dair" və s. məqalələrində ədəbiyyatımızın dünəni və bu günü ilə bağlı mülahizələr ireli sürülür, Azərbaycanda yeridilən ruslaşdırma siyasətinin (dil, mədəniyyət, ədəbiyyat və s. sahələrdə) mahiyyəti aşkarlanır.

M.B.Məmmədzadənin "Mirzə Bala", "Nuhoğlu", "A.Kut", "M.M.Məmmədzadə", "M.B.Daşdəmir" və "Əli Kutluk" imzaları ilə 2000-dən çox məqaləsi vardır.

M.Ə.Rəsulzadənin vəfatından (1955) sonra "Müsavat" partiyasına və *Azərbaycan Milli Mərkəzinə* M.B.Məmmədzadə rəhbərlik etmişdir. O, 1957 il iyulun 26-da Münxendə keçirilən "Qırx illik sovet hakimiyyəti" adlı elmi konfransın təşkilatçısı olmuşdur. İstanbulda Qaracaəhmət məzarlığında dəfn edilmişdir.

Əsəri: Milli Azərbaycan hərəkatı, B., 1992.

Ədl.: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu), B., 1998; Sultanlı V., Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı, B., 1998; Tahirli A., Azərbaycan mühacirət mətbuatı, 2 hissədə, hissə 2, B., 2003.

MƏMURLAR (bürokratiya) – 1) Rusiyada 1722 ildə tətbiq edilən "Dərəcələr haqqında cədvəl"ə uyğun olaraq rütbəsi olan dövlət müəssisəsi qulluqçuları; 2) Dövlət müəssisələri və ictimai təşkilatlar sistemində çalışan qulluqçuların ümumi adı. Oktyabr çevrilişindən (1917) Rusiyanın iqtisadi fəal əhalisinin 2%-ni təşkil edirdi. Məmurların yuxarı təbəqəsi – ali *bürokratiya, bilavasitə nəsli zadəganlara mənsub idi.* Əksəriyyətinin iri torpaq sahibi olmasına baxmayaraq, onlar kapitalist birlikləri, banklar və b. sahələrdə fəaliyyətə qoşulmuşdular. Orta məmurlar zadəganlardan, aşağılar isə xırda burjua, yaxud yarım proletar təbəqə və başqalarından ibarət idi. *Müvəqqəti hökumət* "Dərəcələr haqqında cədvəl" və "Mülki xidmət haqqında nizamnamə"ni (1832) qüvvədə saxladı.

Şimali Azərbaycanın işğalı gedişində (1801-28) və işğaldan sonra Rusiya burada yaradılmış dövlət idarə sistemi üçün məmurlar formalaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirmişdi. Şimali Azərbaycanda məmurluq sisteminin əsasını çarizmin müstəmləkə siyasətinin həyata keçirilməsi təşkil edirdi. Çar hökuməti Rusiyanın mərkəzi şəhərlərindən Qafqaza, o cümlədən Şimali Azərbaycana məmurlar cəlb etmək üçün onlara imtiyazlar verirdi. Buraya gələn qulluqçuya "Dərəcələr haqqında cədvəl"də mayora uyğun olan kollec assessoru rütbəsi verilirdi. 1840 il 15 aprel islahatından sonra inzibati-idarə sistemində çalışan məmurların sayı artırıldı; buraya ruslarla yanaşı, yerli xalqların nümayəndələri də cəlb edildi. Çar hökuməti gürcü və ermənilərə nisbətən azərbaycanlıların dövlət qulluğuna cəlb edilməsinə ehtiyatla yanaşırdı. Azərbaycanlılar məmurların yuxarı və orta təbəqəsinə, *demək olar* ki, buraxılmırdı. Çarizmin devrilməsindən sonra Müvəqqəti hökumətin təşkil etdiyi Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi və İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitəsinə azərbaycanlıların cəlb edilməsi artdı. Lakin çarizmin yüz ildən çox davam edən müstəmləkə siyasəti azərbaycanlılar içərisindən məmurluq sistemində çalışmaq üçün savadlı kadrlar hazırlığına mənfi təsir göstərmişdi. Bu problem Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) dövründə (1918-20) özünü bütün çətinlikləri ilə büruzə verdi. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin idarə sistemində çalışmaq üçün kifayət qədər azərbaycanlı kadr olmadığı ortaya çıxdı. Ali təhsil almış azərbaycanlıların bir hissəsinin bolşeviklərin mövqeyində dayanması da bu sahədə imkanları məhdudlaşdırırdı. AXC Bakı Dövlət Universitetinin açılması, təhsil sahəsində bəzi tədbirlərlə idarə sistemində çalışa bilən qulluqçular hazırlanmasını da həll etmək istəyirdi. Lakin bu tədbirlər perspektiv üçün nəzərdə tutulurdu. AXC Hökuməti bütün problemlərə baxmayaraq, dövlət idarəetmə sistemini formalaşdırmağa nail olmuşdu. Məmurlar bu sistemdə mühüm yer tuturdu. AXC Hökuməti dövlət idarə sistemində çalışan qulluqçuların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına çalışır, onların əmək haqlarını artırırdı və i.a. Məmurların etnik

Tiflisdə Qafqaz Müsəlman Qadınları Xeyriyyə Cəmiyyətinin (1908-17) yaradıcılarından biri və sədr müavini olmuş, "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşrində ərinə kömək etmişdir. 1912 ildə Qafqaz pambıqçılarının Tiflisdə çağırılmış yığıncağında iştirak etmiş, irəli sürdüyü əməli təkliflər yüksək qiymətləndirilmişdir. Xalq şairi Mirzə Ələkbər Sabirə böyük qayğı bəsləmiş, onun müalicəsinə maddi yardım göstərmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ata mülkü olan Kəhrizlidə yaşamış, kənd təsərrüfatı işləri ilə məşğul olmuş, emalatxanasını genişləndirmiş, qadınların işləməsinə və dolanmasına şərait yaratmışdır. 1919 il iyunun 18-də C.Məmmədquluzadə ilə birgə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin sədri Nəsib bəy Yusifbəyliyə, habelə Parlamentin üzvləri Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə və Əhməd bəy Pepinova teleqram göndərərək, Əmək və Əkinçilik Nazirliyinin Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı aparılan soyqırımı siyasəti nəticəsində ata-baba torpaqlarından, ev-eşiklərindən didərgin düşmüş, Qarabağa pənah gətirmiş 50 minə yaxın soydaşımızı Mil düzünün yarım milyon desyatinlik torpaqlarında yerləşdirmək, 15 mindən çox əmək qabiliyyətli qaçqını işlə təmin etmək barədə qaldırdığı məsələyə qoşulduğunu, atasının hələ 19 əsrin 60-70 illərində bu yöndə bəzi işlər gördüyünü, lakin fitnə-fəsadlar nəticəsində bu işi yarımçıq qoymağa məcbur olduğunu, onun bu məsələ ilə bağlı çoxlu məktublarını məmnuniyyətlə plan və layihələrlə birlikdə hökumətin sərəncamına verməyə hazır olduğunu bildirmişdir.

1920 ilin mayında C.Məmmədquluzadə ilə birlikdə Cənubi Azərbaycana getmiş, iki il Təbrizdə yaşamışdır. 1922 ilin ortalarında sovet Azərbaycanına dönüb, bir müddət Kəhrizlidə yaşamış, mülkləri müsadirə edilərək, təqiblərə məruz qalmışdır. Sonralar Bakıya köçərək, ömrünün axırınadək burada yaşamışdır. 1939 ildə Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqının üzvü seçilmişdir. Əsasən, bədii tərcümə sahəsində çalışmış, C.Məmmədquluzadənin bir sıra hekayəsini, Mir Cəlalın "Dirilən adam" romanını rus dilinə çevirmişdir. Azərbaycanda memuar ədəbiyyatının inkişafına dəyərli xidmət göstərmiş, atasının tərcümeyi halını, C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabir haqqında xatirələr yazmışdır. C.Məmmədquluzadə ilə məktublaşmaları yazıçının həyat və fəaliyyətinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Qarabağ folklorunun toplanması və öyrənilməsi ilə də məşğul olmuşdur.

Əsərləri: Mirzə Cəlil haqqında xatirələrim, B., 1981; Həmidə və C.Məmmədquluzadə. Məktublar (tərtib edəni Ə.Mirəhmədov), B., 1994.

Ad.: Axundov H., "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşri tarixi, B., 1959; Həbibbəyli İ., Cəlil Məmmədquluzadə: Mühiti və müasirləri, B., 1997; Məmmədli Q., Molla Nəsrəddin (salnamə), B., 1984; Mirəhmədov Ə., Azərbaycan Molla Nəsrəddini, B., 1980.

MƏMMƏDOV Ağabala Ələsgər oğlu (1892, Tiflis – ?) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) və özünün müraciətinə əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Tiflisdə realnı məktəb bitirmiş (1913), Xarkov Texnologiya İnstitutunun mexanika şöbəsində 3 il təhsil almış, lakin maddi çətinlik üzündən 1918 ildə geri qayıtmağa məcbur olmuşdu. Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, yenidən Xarkova göndərilmişdir. Sonrakı taleyi barədə məlumat aşkar olunmamışdır.

MƏMMƏDOV Həmid (Həmidi) Məmməd oğlu (20.1.1900, Qars – ?) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. 1-ci Bakı kişi gimnaziyasını bitirmişdi (1919). Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini tibb sahəsində davam etdirmək üçün Ştutqart İnstitutuna (Almaniya) göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənən *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923–25 illər üçün məlumatında onun təhsilinin bitməsinə 2 il qaldığı göstərilirdi. Sonrakı taleyi barədə məlumat aşkar olunmamışdır.

MƏMMƏDOV Hüseynbala Cəfərqulu oğlu (22.10.1899, Dərbənd – ?) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Dərbənd realnı məktəbini bitirmişdir (1917). Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini davam etdirmək üçün Bonn Ali Kənd Təsərrüfatı Məktəbinə (Almaniya) göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənən *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923–25 illər üçün məlumatında onun təhsilinin bitməsinə 6 ay qaldığı göstərilirdi. Sonrakı taleyi barədə məlumat aşkar olunmamışdır.

MƏMMƏDOV Qəhrəman İsrafil oğlu (1897, Tiflis – ?) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Bakı politexnik məktəbinin memarlıq-inşaat şöbəsini bitirmişdir (1918). Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini dağ mühəndisliyi sahəsində davam etdirmək üçün Berlin Universitetinə (Almaniya) göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənən *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923–25 illər üçün məlumatında təhsilini bitirməsinə 2 il qaldığı göstərilirdi. Sonrakı taleyi barədə məlumat aşkar olunmamışdır.

MƏMMƏDOV Nəbi (? – ?) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) və xalq maarifi nazirinə müraciətinə əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. 1919 ildə Kiyev Dövlət Kommersiya İnstitutunun tələbəsi olmuş, maddi çətinlik üzündən təhsilini yarımçıq buraxıb geri qayıtmış və bütün sənədləri Kiyevdə qalmışdır. Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini bitirmək üçün yenidən Kiyevə göndərilmişdir. Sonrakı taleyi barədə məlumat aşkar olunmamışdır.

MƏMMƏDOV Zal Məmmədcavad oğlu (1898, Şuşa – ?) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Yelizavetpol kişi gimnaziyasını bitirmişdir (1918). Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini dağ mühəndisliyi sahəsində davam etdirmək üçün Drezden Universitetinə (Almaniya) göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənən *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923–25 illər üçün məlumatında təhsilini bitirməsinə il yarım qaldığı göstərilirdi. Sonrakı taleyi barədə məlumat aşkar olunmamışdır.

MƏMMƏDSADIQ Aran (1898, Zəngəzur, Urud kəndi – 1972, İstanbul) – şair, ədib və publisist. İlk təhsilini atasının kənd uşaqları üçün tikdirdiyi xüsusi məktəbdə almış, bir müddət nahiyə mərkəzi Qarakilsədə oxumuş, daha sonra Naxçıvanda rus məktəbini bitirmişdir. İlk şerlərini *"Açıq söz"* və s. mətbuat orqanlarında dərc etdirmişdir. Şerlərində dövrün haqsızlıqlarını, xüsusilə ictimai-siyasi qüsurları dilə gətirdiyi üçün təqib və məhrumiyyətlər üzündən 1914 ildə İrana mühacirət etmək məcburiyyətində qalmış, Marağa şəhərində ibtidai məktəb açaraq, müəllimlik etmişdir. 1916 ildə Qafqaza qayıtmış, 1917 ildə Gorusa gələrək orada məktəb açmışdır.

M.Aran *Aprel işğalına (1920)* qədər coşğun siyasi fəaliyyət göstərmişdir. Həmin tarixdən sonra, Qaryagin (indiki Füzuli) şəhərində gizli iş aparmışdır. 1921 ilin 2-ci yarısında "Müsavat" partiyası tərəfindən Türkiyəyə ezam olunmuş, İstanbulda hökumət xadimləri ilə danışıqlar aparmışdır. Batum yolu ilə Qafqaza qayıdarkən sovet orqanları tərəfindən həbs edilmiş, iki il Tiflisdə fövqəladə komissiyanın ("çeka") zindanında yatmışdır. Həbsxanadan qurtulduqdan sonra 1924 ilin yanvarında Türkiyəyə mühacirət edən M.Aran 2 il Trabzonda müəllim işləmiş, sonra İstanbula gələrək, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ilə birlikdə "Yeni Qafqasya" jurnalını buraxmağa başlamışdır. 1932 ildə M.Aran Tampere şəhərindəki türklərin dəvətilə Finlandiyaya köçərək, türk uşaqlarına müəllimlik etmiş, siyasi fəaliyyətini də davam etdirmişdir. Burada türkcə-fincə "Yeni Turan" adlı qəzet buraxmışdır. 1936 ildə İrana getmiş, "Cümhuriyyət" və "Ulus" qəzetlərinin xüsusi müxbiri işləmişdir. 1941 ildə yenidən İstanbula köçən M.Aran 1942 ildə Cənubi Azərbaycanın ictimai-siyasi vəziyyəti, tarixi, görkəmli şəxsiyyətləri barədə dolğun məlumat verən "İran türkləri" adlı kitabını çap etdirmişdir. Az sonra müəllifin "Türkün altun kitabı" adlı ikinci əsəri nəşr olunmuşdur. M.Aran pedaqoji, siyasi fəaliyyətlə yanaşı, bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuşdur. Onun "Qara köynək", "Gənclərə nəsihət", "Millətlərin haqqı və məhkum türklərin davası" adlı nəsr əsərləri, "Qaçaq Nəbi", "Top səsləri" pyesləri, çoxlu şerləri vardır.

Əd.: Tahirli A., Azərbaycan mühaciroti, B., 2001.

MƏMMƏDYAROV Əbdülsəməd Bağır oğlu (27.9.1889, Bakı – ?) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilməsi nəzərdə tutulmuş tələbələrdən biri. Bakı orta inşaat-mexanika məktəbini bitirmiş (1913), Xarkov Texnologiya İnstitutunun mexanika şöbəsində 4 il təhsil almış, lakin maddi çətinlik üzündən təhsilini yarımçıq buraxmış, 1918 ildə vətənə qayıtmışdır. 1919 ildə müraciətinə əsasən, təhsilini davam etdirmək üçün Parlament tərəfindən yenidən Rusiyaya (Xarkov) göndərilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Lakin Vətəndaş müharibəsi ilə əlaqədar yaranmış mürəkkəb vəziyyətdə oraya tələbə göndərmək mümkün olmamışdır. Sonrakı taleyi barədə məlumat aşkar olunmamışdır.

MƏMMƏDZADƏ Əbdülvahab, Yurdsevər – Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının fəal iştirakçısı, şair, publisist (bax *Yurdsevər*).

MƏMMƏDZADƏ Mirzə Bala (1898, Bakı yaxınlığındakı Zirə kəndi – 8.3.1959, İstanbul) – Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının görkəmli xadimlərindən biri, publisist, yazıçı, tarixçi. Bahıçı ailəsində doğulmuşdur. Atası ailəsini dolandırmaq üçün əsrin əvvəllərində Bakıya köçərək, şəhərin Çənbərəkənd adlanan hissəsində məskunlaşmışdır. Mirzə Bala Bakıdakı 7ci "rus-tatar" məktəbini (1914), 3-cü ali ibtidai məktəbi bitirdikdən sonra təhsilini Bakı texniki sənaye məktəbində davam etdirmişdir. Ədəbi yaradıcılığa təhsil illərində başlamış, 1912 ildə İsa bəy Aşurbəyovun "Kaspi" mətbəəsində "Nəfi-elm və yaxud elmin sonu" adlı kitabı çap olun-

tərkibi müxtəlif idi. Azərbaycan Respublikasının Təqvim-Ünvanında (1920) çap olunmuş "Hökumət idarələri qulluqçularının şəxsi tərkibi" adlı siyahı bu məsələnin öyrənilməsində qiymətli mənbə rolunu oynayır. Bu siyahılardan aydın olur ki, Cümhuriyyət hökuməti idarələrində yuxarı məmurlar azərbaycanlılar içərisindən təyin edilmiş şəxslərlə müəyyən dərəcədə təmin olunsa da, orta və aşağı təbəqə, əsasən, əvvəlki dövrdən burada çalışanlar idi. Bu təbəqənin əksər hissəsi qeyri-azərbaycanlılar olduğundan, hökumətin siyasətinin həyata keçirilməsində çeviklik göstərmirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutunda bu amil də müəyyən rol oynamışdı.

Əd.: Адрес-календарь Азербайджанской Республики, Б., 1920; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998; Исмаил-заде Д., Население городов Закавказского края в XIX-начале XX в., Историко-демографический анализ, М., 1991.

MƏNZİLLƏRDƏN İSTİFADƏ HAQQINDA QANUN – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin qəbul etdiyi (1920, 12 aprel) qanunlardan biri. 44 maddədən ibarət idi. Qanunda mənzillərin, ticarət və digər məqsədlər üçün nəzərdə tutulan binaların kirayəyə verilməsi, qiymətlərinin son həddi və istifadə şərtləri müfəssəl şəkildə əks olunmuşdur. Qanunun icrasına nəzarət edənlər, icarədarlar və icarəyə verənlər arasında mübahisələrin həlli üçün barışdırıcı mənzil komissiyaları yaradılmışdı. Qanuna Bakı şəhərində barışdırıcı mənzil komissiyalarının yaradılması haqqında Qaydalar da əlavə olunmuşdu. Paytaxtda, bütövlükdə, 5 komissiya yaradılmışdı. Hər komissiya sədr, sədr müavini və ən azı 8 üzvdən ibarət idi. Qanun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bütün digər şəhərlərinə də şamil edilirdi.

MƏRKƏZİ BAKI FƏHLƏ KONFRANSI – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyətinə qarşı fəaliyyət göstərmiş bolşevik təşkilatı (bax *Bakı Fəhlə Konfransı*).

MƏRKƏZİ EV KOMİTƏSİ, Sentrodom – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qeyri-hökumət xeyriyyə cəmiyyəti. 1918 ilin sentyabrında yaradılmışdır. Köməyə ehtiyacı olanların qeydiyyata alınması, evlərdə və küçələrdə qayda-qanuna və təmizliyə nəzarət, yanğınla mübarizə, əhalinin zəruri ərzaq məhsulları ilə təchizatı, yoluxucu xəstəliklərlə mübarizə və s. vəzifələri yerinə yetirirdi. Komitənin sədri A.K.Leontoviç seçilmişdi (1918 il mart qırğınları zamanı onun həyat yoldaşı və 3 yaşlı oğlu öldürülmüş, özü isə 1920 ilin aprelində güllələnmişdir). Komitənin aşağıdakı orqanları var idi: 1. Qidalanma məntəqələri şöbəsi (1918 il sentyabrın 27-də yaradılmışdı). Şöbənin müdiri doktor Q.B.Bron seçilmişdi. Qidalanma məntəqələrində ehtiyacı olanlara pulsuz yemək verilirdi. Məntəqələrin birinci iş həftəsi ərzində hər gün 3 minədək adama nahar yeməyi verilmişdi. Müsəlman əhalisi bu məntəqələrin yeməklərindən imtina etdiyindən, onlara ərzaq məhsulları paylayan xüsusi məntəqələr açılmışdı; 2. Ərzaq şöbəsi (1919 ilin yanvarında təşkil edilmişdi). Şöbənin əsas vəzifəsi əhalini ucuz və keyfiyyətli məhsullarla təchiz etmək olmuşdur. Ərzaq şöbəsinin ticarət, tədarükçü və paylaşdırıcı bölmələri var idi. 1919 il yanvarın 3-dən ucuz çörək bişirmək üçün çörəkxanalar fəaliyyət göstərirdi. Bu məqsədlə şəhərin müxtəlif yerlərində komitənin 10 dükanı açılmış, müsəlman məhəllələrində isə ucuz təndir çörəyinin satışı üçün xüsusi dükanlar təşkil edilmişdi; 3. Hüquq şöbəsi (1918 ilin sentyabrında yaradılmışdı). Məqsədi əhaliyə ucuz hüquqi yardım göstərmək idi; 4. Səhiyyə şöbəsi. Məqsədi şəhərin yaşayış məhəllələrində yoluxucu xəstəliklərlə mübarizə aparmaq idi. Şöbənin həkim və feldşerləri yoxsul əhaliyə pulsuz tibbi yardım göstərirdilər. Yoxsul əhali üçün hamam icarə edilmişdi.

Mərkəzi ev komitəsi 1918 ilin sentyabrında *Uşaqlara yardım Bürosu* təşkil etdi. *Aprel işğalından* (*1920*) sonra Mərkəzi ev komitəsinin fəaliyyəti dayandırıldı.

MƏRKƏZİ FƏHLƏ KLUBU – Bakı şəhəri və onun rayonlarına xidmət edən fəhlə klubu. 1918 il mayın 31-də açılmışdı. Klubun yaradılması ilə bağlı təşkilat işləri Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Bakı Komitəsinin üzvü R.M.Okinşeviçin başçılıq etdiyi həmkarlar ittifaqları komissiyası tərəfindən həyata keçirilmişdir. Klubun rəyon şöbələri və müxtəlif bilik sahələri üzrə bölmələri var idi. Bütün həmkarlar ittifaqları klubun saxlanılması üçün xüsusi vəsait ayırırdılar. Klub fəhlələr, şəhər əhalisi arasında geniş siyasi maarifləndirmə işi aparırdı. 1919 ildə klubun idarə heyəti, bütünlüklə, bolşeviklərdən ibarət idi.

Bolşeviklərin rəsmi partiya iclasları Mərkəzi Fəhlə Klubunun binasında keçirilirdi. Bolşevik hərəkatının qərargahına çevrilən fəhlə klublarından milli dövlətçilik əleyhinə istifadə edilməsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətini müvafiq tədbirlər görməyə vadar etdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili işlər naziri 1919 il dekabrın 9-da Bakıda fəaliyyət göstərən bütün fəhlə klublarının bağlanması haqqında sərəncam verdi. Buna cavab olaraq ertəsi gün fəhlələrin tətili başlandı. Fəhlə klublarının binası açılsa da, siyasi mövzularda mühazirələr oxunması yasaqlandı. Hökumətin dəfələrlə xəbərdarlıqları nəticəsiz qaldığından, 1920 il martın 15-də fəhlə klubları yenidən bağlandı. Martın 23-də mərkəzi fəhlə konfransının rəyasət heyəti və həmkarlar şurasının idarə heyəti hökumətə etirazlarını bildirdilər. Martın 25-də hökumət Mərkəzi Fəhlə Klubundan başqa, bütün klubların fəaliyyətə başlamalarına icazə verdi.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001.

MƏRKƏZİ, QƏZA, NAHİYƏ VƏ ŞƏHƏR HƏRBİ DAİRƏLƏRİ HAQQINDA QANUN – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin qəbul etdiyi (1919, 26 may) qanunlardan biri. Qanuna əsasən, Azərbaycan Mərkəzi Hərbi Dairəsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisində hərbi mükəlləfiyyət işləri ilə məşğul olan ali idarə orqanı oldu. Onun başlıca vəzifəsi vətəndaşların hərbi xidmətə çağırılmasını və hərbi mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməsini təşkil etmək idi. Mərkəzi Hərbi Dairənin sədri daxili işlər nazirinin müavini, üzvləri isə hərbi və ədliyyə nazirliklərinin nümayəndələri təyin olunmuşdular. Mərkəzi Hərbi Dairə yerlərdə hərbi mükəlləfiyyət işləri ilə məşğul olan qəza, nahiyə və şəhər hərbi dairələrinin işinə nəzarət edirdi.

MƏRKƏZİ TƏTİL KOMİTƏSİ – 1918 il dekabr ümumi siyasi tətilinə rəhbərlik etmək üçün *Bakı fəhlə konfransı* tərəfindən yaradılmış komitə. Tətil komitəsi fəhlə konfransı ilə həmkarlar ittifaqları arasında əlaqə yaradırdı. Komitənin başlıca vəzifəsi tətillərin təşkili və onlara rəhbərlik idi.

Mərkəzi tətil komitəsinin "Bakı Tətil Komitəsinin xəbərləri" adlı qəzeti vardı. Qəzet eser və menşeviklər tərəfindən redaktə olunurdu. Mərkəzi tətil komitəsinin bolşeviklərin səyi ilə keçirdiyi dekabr tətili Azərbaycan dövlətçiliyinə qarşı yönəlmişdi. Ümumiyyətlə, komitənin təşkil etdiyi bütün tətillər iqtisadi pərdə altında keçirilsə də, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyəti əleyhinə yönəlmişdi. Tətil komitəsinin əsas başçıları A.Anaşkin, A.Çurayev, A.Mikoyan, F.Qubanov idilər.

"MƏŞYƏXƏT-İ İSLAMİYYƏ" İDARƏSİ – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə müsəlman ruhani idarəsi. Çar Rusiyası Şimali Azərbaycanı işğal etdikdən sonra, Cənubi Qafqaz şiələrinə başçılıq etmək üçün şeyxülislam (1823), sünnilərə rəhbərlik etmək üçün isə müfti (1832) vəzifələri təsis olundu. Lakin Cənubi Qafqaz müsəlmanları ruhani idarəsinin yaradılması ləngidildi. Cənubi Qafqazda şiə və sünni məzhəbləri üzrə müvafiq ruhani idarələri yalnız 1872 il aprelin 5-də yaradıldı. Bu idarələr Tiflisdə yerləşirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldıqdan sonra dini işlərin həllində şeyxülislamın və müftinin roluna diqqət artırıldı. Cümhuriyyət hökumətinin 1918 il 18 iyun tarixli qərarı ilə islam dininə aid məsələlərin Nazirlər Şurasında müzakirəsi zamanı şeyxülislama və müftiyə həlledici səs hüququ verilirdi. Fətəli xan Xoyskinin 2-ci hökumət kabinəsində Xalq Maarifi və Dini Etiqad Nazirliyi yaradıldı. Həmin nazirliyin şeyxülislama və müftiyə 1918 il 10 avqust tarixli müraciəti nəticəsində Cənubi Qafqaz müsəlman ruhani idarələri Tiflisdən Gəncəyə köçürüldü. Hər iki idarə rəhbərinin 1918 il 1 sentyabr tarixli qərarı ilə şiə və sünni ruhani idarələri birləşdirildi. Yeni yaradılan ruhani idarəsi, Osmanlı dövlətində olduğu kimi, "Məşyəxət-i islamiyyə" ("məşyəxati" "şeyx" sözünün cəm şəkillərindən biridir. "Məşyəxət-i islamiyyə", yəni müsəlman şeyxləri, ağsaqqalları, rəhbərləri, başçıları mənasındadır) adlandırıldı və onun strukturu müəyyənləşdirildi. Xalq Maarifi və Dini Etiqad Nazirliyinə təqdim edilmiş ştat cədvəlinə görə, "Məşyəxət-i islamiyyə" idarəsi 2 sədr, 4 idarə üzvü, katib, 2 kargüzar, ümumiyyətlə, 15 nəfərdən ibarət olmalı idi. Hökumət 1918 il 8 oktyabr tarixli qərarı ilə müftinin və şeyxülislamın aylıq məvacibini 2 min 500 manat müəyyən etmiş, digər dövlət və hökumət orqanları ilə birlikdə, onların da dəftərxanalarını Bakıya köçürtmüşdü. Sonralar müftinin və şeyxülislamın məvacibi 1 min 500 manat müəyyənləşdirildi. "Məşyəxət-i islamiyyə" idarəsi Bakıya köçürüldükdən sonra onun strukturunun dəqiqləşdirilməsi sahəsində işlər davam etdirildi. İdarəyə şeyxülislamın və müftinin həmsədrlik etməsi qərara alındı. Hökumətin 1920 il mart sərəncamına əsasən, həmsədrlər nazir köməkçisi ilə eyni status alırdı. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra "Məşyəxət-i islamiyyə" idarəsi ləğv olundu.

Əd.: Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998; Əhədov A., Azərbaycanda din və dini təsisatlar, B., 1991; Quluzadə M., Dinimiz dünən və bu gün (1920-1995-ci illər), B., 1996; Hüseynli R., Azərbaycan ruhaniliyi (xanlıqlar çağından sovet işğalınadək olan dövrdə), B., 2002.

MƏTBUAT HAQQINDA NİZAMNAMƏ – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə mətbuat məsələlərini tənzimləyən sənəd. 1919 il oktyabrın 30-da Parlament tərəfindən qəbul olunmuşdu. Hökumətin 1919 il 30 aprel tarixli qərarına əsasən, nizamnamə layihəsini hazırlamaq ədliyyə nazirliyinə tapşırılmışdı. Lakin 1919 il iyunun 20-də hökumət daxili işlər nazirliyinin təqdim etdiyi qanun layihəsini bəyəndi və onu Parlamentin müzakirəsinə çıxardı. Nizamnamə söz və mətbuat azadlığı prinsiplərinə əsaslanırdı. Sənəddə deyilirdi ki, insan fəaliyyətinin hər bir sahəsi kimi, mətbuat da azadlıqla anarxiya arasında sərhədi müəyyən edən qanunlara tabe olmalıdır.

Mətbuat azadlığına yekdilliklə tərəfdar olan parlament üzvləri bu qanun layihəsini ən ciddi sənədlərdən biri hesab edirdilər. Bununla belə, layihənin Parlamentdə hər üç oxunuşu qızğın müzakirələrlə keçdi. "Hümmət" partiyası və sosialist fraksiyası layihənin əleyhinə çıxır və bildirirdilər ki, mətbuatı heç bir qanunla məhdudlaşdırmaq olmaz, Nizamnamə demokratiya və müstəqil dövlətçilik prinsiplərinə ziddir. Maddələrin ayrı-ayrılıqda müzakirəsi zamanı mətbuata ümumi nəzarət və rəhbərlik haqqında, redaktorun təbəəliyi, təhsili, yaş senzi, mətbəə yaradılmasına icazə verilməsi barədə maddələr geniş diskussiya doğurdu. İclasların birində bəzi bəndlərin qəbul olunması ilə razılaşmayan sosialistlər salonu nümayişkaranə tərk etmişdilər.

Mətbuat haqqında Nizamnamə oktyabrın 23-dən 30-dək parlamentin 87-90-cı iclaslarında müzakirə edildi və üçüncü oxunuşda, 1 deputat bitərəf qalmaqla, 21 səsə qarşı 28 səslə qəbul olundu. Nizamnaməyə əsasən, mətbəə açmaq, çap məhsullarını nəşr etmək, buraxmaq və satmaq üçün hökumətin heç bir icazəsi tələb edilmirdi. Yetkinlik yaşına çatmış hər bir vətəndaş mətbu nəşrin məsul redaktoru ola bilərdi. Mətbəə açmaq və ya mətbu nəşr buraxmaq istəyənlər mətbuat işləri üzrə baş müfəttişə bu barədə müəyyən edilmiş formada ərizə verməli idilər. Nizamnamənin bir sıra maddələrini pozmaqda təqsirli bilinən naşir, mətbəə sahibi və redaktor pulla cərimə ödəməli və ya həbs cəzasına məhkum edilməli idi. Nizamnaməyə mətbuat işləri üzrə baş müfəttiş ştatı əlavə olunmuşdu.

Əd.: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar), c.2, B., 1998.

MİLLƏTLƏR CƏMİYYƏTİ – Birinci və İkinci dünya müharibələri arasındakı dövrdə fəaliyyət göstərmiş beynəlxalq təşkilat. Nizamnaməsi *Paris Sülh Konfransında* (*1919-20*) bəyənilmiş və *Versal sülh müqaviləsinin* (*1919*) mətninə daxil edilmişdi. Əsas orqanları Cenevrədə (İsveçrə) yerləşən assambleya, şura və katiblik idi. Cəmiyyətin

Nizamnaməsini əvvəlcə 44 dövlət qəbul etmişdi. Nizamnaməyə görə, Millətlər cəmiyyətinin məqsədi xalqlar arasında əməkdaşlığı genişləndirmək, sülhü və beynəlxalq təhlükəsizliyi qorumaq idi. Onun 16-cı maddəsində cəmiyyətin kollektiv iqtisadi və hərbi sanksiyalar tətbiq etməsi nəzərdə tutulmuşdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz müstəqilliyini qoruyub saxlamaq üçün Millətlər cəmiyyətinə ümid bəsləyirdi. Lakin Millətlər cəmiyyəti bu ümidləri doğrultmurdu. Əlimərdan bəy Topçubaşov bununla bağlı yazırdı: ***"Hər halda, kiçik xalqları xilas etmək üçün yaradılmış bu təşkilat, Millətlər cəmiyyəti, hələlik ölü doğulmuş uşağa bənzəyir, onu kimin, necə və nə zaman dirildəcəyi məlum deyil. Elə bil, Fransa, İtaliya və İngiltərə də bunları unutubdur".***

Millətlər cəmiyyətinin təsis edilməsilə meydana çıxan mühüm məsələlərdən biri də mandatlıq məsələsi idi. Osmanlı imperiyasının və Almaniyanın keçmiş müstəmləkələri Millətlər cəmiyyətinin hamiliyi altında mandat yolu ilə qalib dövlətlər arasında bölüşdürüldü. Böyük dövlətlər mandatlıq sistemini dağılmış Rusiya imperiyasının hüdudlarında meydana gəlmiş yeni dövlətlərə tətbiq etməyə bir qədər ehtiyatla yanaşırdılar.

1919 il avqustun 6-da Versal konfransında Azərbaycanın, Gürcüstanın və Dağlılar Respublikasının xarici dövlətlərə meyli məsələsinin müzakirəsi zamanı Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndələri mandatı qəbul edən ölkənin Millətlər cəmiyyəti tərəfindən müəyyən olunması haqqında cəmiyyətə müraciət etmək təklifini irəli sürdülər. Məmməd Həsən Hacınski isə Azərbaycanın İngiltərə tərəfindən mandatlığa götürülməsini təklif etdi. Gürcüstan nümayəndələri də buna tərəfdar çıxdılar. Qeyd olundu ki, bu, digər dövlətlərin İngiltərədən inciməməsi şərtilə həyata keçirilməlidir. Ona görə də əvvəlcə İngiltərənin fikrini öyrənmək, sonra isə Millətlər cəmiyyətinə müraciət etmək haqqında razılıq əldə olundu. Lakin ingilislərin 1919 il avqustun sonlarında Qafqazdan çıxması nəticəsində bu təklif baş tutmadı.

Versal konfransındakı Azərbaycan nümayəndələri 1919 ilin noyabr–dekabr aylarında beynəlxalq şəraitin əlverişli olduğunu görüb, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Millətlər cəmiyyətinə qəbul edilməsi barədə memorandum hazırlayaraq, cəmiyyətin katibliyinə təqdim etdilər. Gürcü nümayəndələri də müvafiq memorandum hazırlayıb təqdim etmişdilər. Millətlər cəmiyyətinin katibliyində Azərbaycanın və Gürcüstanın müraciətlərini öyrənmək üçün xüsusi komissiya yaradılmışdı. Komissiya həmin materialları və real vəziyyəti öyrəndikdən sonra Azərbaycan məsələsini Gürcüstan, Ermənistan, Ukrayna və Kosta-Rika məsələlərilə birlikdə Millətlər cəmiyyətinin üçüncü komissiyasının müzakirəsinə verdi. Komissiyanın müəyyən etdiyi şərtlər daxilində Cənubi Qafqaz respublikaları de-yure tanınmadığı və aralarında mübahisəli ərazi məsələləri olduğu üçün onların Millətlər cəmiyyətinə qəbul edilməsi məsələsi müvəqqəti olaraq dayandırıldı.

1920 ilin aprelində Azərbaycan bolşevik Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra Avropadakı Azərbaycan mühacirəti Millətlər cəmiyyətinə üzv olmaqdan ötrü yenidən səy göstərdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nümayəndə heyəti 1920 il noyabrın 1-də 669 saylı məktubla Millətlər cəmiyyətinə müraciət edərək, Azərbaycanın işğalına etiraz bildirilməsini və onun müstəqilliyinin müdafiə olunmasını tələb etdi. Azərbaycan nümayəndələrinin müraciəti nəzərə alınaraq noyabrın 24-də Baş katib bu barədə 204868 saylı memorandum imzaladı. Memorandumda Millətlər cəmiyyəti Assambleyası Azərbaycanın beynəlxalq statusunu "özünü idarə edən bir dövlət" kimi qiymətləndirdi. Parisdə çıxan "Tan" qəzetinin məlumatına görə, Cenevrədə xalqların hüquqları üzrə 5-ci beynəlxalq konqres Azərbaycan nümayəndələrinin məlumatını dinləyərək, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Millətlər cəmiyyətinə qəbul edilməsini bəyənmişdi. Lakin konqres, eyni zamanda, "Azərbaycanın rus sovet hakimiyyəti tərəfindən işğal olunduğunu" da nəzərə çarpdırmışdı. Beləliklə, *Aprel işğalı (1920)* Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Millətlər cəmiyyəti üzvlüyünə qəbul olunmasının reallaşdırılmasına imkan vermədi.

Ətd.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə c.5, B., 2001; Həsənov C., Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), B., 1993; Qasımov M., Xarici dövlətlər və Azərbaycan (aprel işğalından SSRİ yaradılana qədərki dövrdə diplomatik-siyasi münasibətlər),B., 1998.

MİLLİ AZƏRBAYCAN KOMİTƏSİ – Azərbaycan siyasi mühacirlərinin 1941 ilin sonunda Berlində təsis olunmuş təşkilatı. Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinin dəvətilə Buxarestdən Berlinə gələn Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Mustafa Vəkilovu, Mir Yaqub Mehdiyevi, Xosrov Paşa Sultanovu buraya dəvət edərək, Hilal Münşi ilə birgə Milli Azərbaycan Komitəsini yaratdı. Komitəyə 4 nəfər daxil idi. Onun tərkibi təsdiq üçün Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinə təqdim edildi. Bu sənədlə yanaşı, M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin Almaniya tərəfindən dərhal tanınması, vahid Azərbaycan ordusunun yaradılması və s. təkliflərin nəzərdə tutulduğu geniş bəyanatı da nazirliyə təqdim olundu. Komitə Almaniya rəhbərliyi ilə əməkdaşlığı yalnız Şimali Qafqazadək mümkün sayırdı. Belə hesab olunurdu ki, alman orduları bolşevik rejimini devirdikdən sonra Qafqaza girməməli, onun taleyini region xalqlarının özləri həll etməlidir. Lakin Almaniya hökuməti bu təklifləri qəbul etmədi. M.Ə.Rəsulzadənin təkliflərinin Almaniya rəhbərliyi tərəfindən qəbul edilməməsinin başlıca səbəbi müharibənin əvvəlində SSRİ üzərində sürətli qələbə çalınacağına dair yanlış inamı ilə bağlı idi. Nasional-sosialistlər əlavə yardıma ehtiyac olmadan da qalib gələcəklərinə əmin idilər. Nəticədə, Almaniya hökuməti ilə ixtilaf yarandı, Komitənin almanlarla əməkdaşlığı, əslində, baş tutmadı. 1943 ilin avqustunadək mövcud olan komitə Almaniya rəhbərliyi ilə əlaqələrdən çəkinmişdir.

Ətd.: İbrahimli X., Azərbaycan siyasi mühacirəti *(1920–1991)*, B., 1997; Qasımov M., Güney Kafkasya Böyük devletlerin mengenesinde: Azerbaycan tarihi 1920–1945 yılları, İstanbul, 2005.

MİLLİ AZLIQLAR FRAKSİYASI (MAF) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin fraksiyalarından biri. Azərbaycan Milli Şurasının *"Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsisi haqqında qanun"*una (1918, 19 noyabr) müvafiq olaraq, Azərbaycanda sayca azlıq təşkil edən gürcü, yəhudi, alman və polyakların hərəsindən Azərbaycan Parlamentinə bir nəfər nümayəndə göndərilməsi qərara alındı. Həmin qanuna əsasən, Parlamentdə təmsil olunan bu millətlərin nümayəndələri parlament nizamnaməsinin fraksiyalar yaratmaq barədə tələblərinə uyğun olaraq, birləşib Milli azlıqlar fraksiyasını təşkil etdilər. 1919 ilin axırlarına yaxın MAF-a alman – L.Y.Kun, yəhudi – M.A.Quxman, polyak – S.A.Vonsoviç, həmçinin ukraynalı – V.Kujim daxil idi. Gürcü V.A.Bakaradze sosial-demokrat kimi sosialistlər fraksiyasına daxil olmuşdu. MAF-ın parlament iclaslarında daha çox fəallıq göstərən üzvlərdən olan S.A.Vonsoviç Azərbaycanın taleyüklü məsələlərinin müzakirəsində həmişə yaxından iştirakı ilə seçilirdi.

Ətd.: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti *(1918-1920)*. Parlament (stenoqrafik hesabatlar), c.1-2, B., 1998; Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г., Б., 1920.

MİLLİ BAYRAQ – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət suverenliyi rəmzlərindən biri (bax *Dövlət bayrağı*).

MİLLİ BAYRAĞIN TƏSİSİ HAQQINDA QƏRAR – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin mühüm qərarlarından biri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti suverenlik rəmzlərindən biri olan dövlət bayrağının təsisi haqqında ilk qərarı 1918 il iyunun 21-də Gəncədə qəbul etmişdir. Həmin qərara əsasən, Cümhuriyyətin qırmızı (al) rəngli ilk bayrağının üzərində ağ rəngli aypara və ağ rəngli səkkizguşəli ulduz təsvir olunurdu. Bugünkü Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzi olan üçrəngli milli bayraq isə 1918 il noyabrın 9-da Cümhuriyyət Hökumətinin iclasında hökumətin sədri Fətəli xan Xoyskinin məruzəsi əsasında qəbul edilmişdir. Qərara əsasən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Dövlət bayrağının "yaşıl, qırmızı və mavi rənglərdən, ağ aypara və səkkizguşəli ulduzdan ibarət" olması qərara alındı. Bayraqdakı üç rəng – mavi türklüyün, qırmızı (al) müasir azadlıq ideologiyasının, yaşıl isə islamın rəmzi idi. 1918 ilin iyununda təsdiq edilmiş bayraqdakı ağ rəngli aypara və səkkizguşəli ulduz isə olduğu kimi saxlanılmışdır (bax *Dövlət bayrağı*).

"MİLLİ BİRLİK MƏCLİSİ", "Azərbaycan Milli Birlik Məclisi" – Azərbaycan mühacirətinin Avropada fəaliyyət göstərmiş siyasi təşkilatı. 1943 ildə Berlində keçirilən ümumazərbaycan qurultayında Əbdürrəhman Fətəlibəyli (Düdənginski) tərəfindən yaradılmışdır. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ətrafında birləşən əski Azərbaycan mühacirlərinə müxalif mövqedə dayanırdı. Ceyhun bəy Hacıbəyli, Əkbər ağa Şeyxülislamov təşkilatın rəyasət heyətinin üzvləri idilər. Visbaden bəyannaməsini imzaladıqlarına görə C.Hacıbəyli, Ə.A.Şeyxülislamov və İ.Əkbər Azərbaycan mühacirlərinin kəskin hiddətinə məruz qalmışdılar. Onların bu sənədi "Milli Birlik Məclisi" adından imzalamaları kəskin reaksiya doğurmuşdu. "Müsavat" partiyası belə bir təşkilatı tanımadığını bəyan edərək bildirdi ki, "Azərbaycan Milli Birlik Məclisi" deyilən bir təşkilatdan qətiyyən xəbərimiz yoxdur. Mövcud olmayan bir təşkilat namına söz söyləmək ümumi əfkarı göz görə-görə aldatmaqdır". 1952 ilin oktyabrında Münxendə 4 rus mühacir partiyası, 5 qeyri-rus mühacir təşkilatının nümayəndələri "Bolşevik Əleyhdarları Əlaqələndirmə Mərkəzi"ni yaratdılar. Mərkəzin yaranması barədə *razılaşmanı* "Azərbaycan Milli Birlik Məclisi" adından C.Hacıbəyli, Ə.Şeyxülislamov və polkovnik C.Kazımbəyli imzalamışdılar. Bu, Azərbaycan mühacirəti arasında ixtilafları daha da kəskinləşdirdi. Əlaqələndirmə Mərkəzində də artan daxili ixtilaflar onun iki yerə parçalanması ilə nəticələndi (1953). Amerikalıların və ingilislərin maliyyə yardımı kəsildikdən sonra əlaqələndirmə mərkəzlərinin hər ikisi dağıldı. "Milli Birlik Məclisi"nin orqanı olan "Azərbaycan" jurnalının nəşri dayandı. Ə.Fətəlibəyli 1954 ildə qətlə yetirildikdən sonra "Milli Birlik Məclisi"nin də fəaliyyəti sona çatdı.

Ətd.: İbrahimli X., Azərbaycan siyasi mühacirəti (1920-1991), B., 1997.

"MİLLİ DİREKTORİYA", *Krım "Milli direktoriyası"* – Krım türklərinin müstəqil hökuməti. Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra bolşevik hakimiyyətini tanımaqdan imtina edən Krım türklərinin nümayəndələri 1917 il noyabrın 26-da Bахçasarayda qurultay keçirərək, Ç.Çələbiyevin başçılığı ilə müstəqil hökumət – "Milli direktoriya" yaratdılar. Hərbi işlər üzrə direktor Cəfər Seyidəhməd tatar atlı eskadronları əsasında milli hərbi qüvvələrin təşkilinə başladı. Qurultayda Krım ölkəsinin dövlət bayrağı qəbul edildi. Bayraqda göy rəngli parça üzərində qızılı tamğa təsvir olunurdu (ətraflı məlumat üçün *Krım hökuməti* məqaləsinə bax).

MİLLİ GERB – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət suverenliyi rəmzlərindən biri (bax *Dövlət gerbi*).

MİLLİ HİMN – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət suverenliyi rəmzlərindən biri (bax *Dövlət himni*).

MİLLİ İSTİQLALİYYƏT BAYRAMI – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət bayramı. İlk dəfə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin 1919 il 26 may tarixli qərarı ilə həmin il mayın 28-də Azərbaycanın müstəqilliyinin elan olunmasının 1-ci ildönümü günü kimi qeyd edilmişdi. Hökumətin qərarına əsasən, həmin gün qeyri iş günü elan olundu. Bayram günü bütün qəzetlərin, xüsusilə Azərbaycan və rus dillərində nəşr olunan hökumət qəzeti "Azərbaycan"ın bir nömrəsi başdan-başa İstiqlaliyyətin ildönümünə həsr edilmişdi. 6 səhifədə çıxan "Azərbaycan" qəzetinin butun səhifələrində aşağıdakı şüarlar manşetə çıxarılmışdı: ***"Yaşasın müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyəti!", "Yaşasın Cahan Demokratiyası!", "Yaşasın təyini müqəddərat hüququ!", "Yaşasın türk milləti!", "Yaşasın millətlərin qardaşlığı!", "Yaşasın Hürriyyət və İstiqlal, qəhr olsun düşmənlər!".***

Həmin nömrədə Əlimərdan bəy Topçubaşov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Nəsib bəy Yusifbəyli, Həsən bəy Ağayev və Səməd bəy Mehmandarovun portretləri

dərc olunmuş, ***"ilk dəfə Azərbaycan ordusunun vətəninin paytaxtına vürudu"*** alt yazısı ilə Azərbaycan ordusunun Bakının mərkəzi küçələrindəki rəsm-keçidi və Parlament binasının şəkli də verilmişdi.

İstiqlaliyyətin birinci ildönümü münasibətilə hökumətin sədri Nəsib bəy Yusifbəylinin *"Azərbaycan vətəndaşlarına!"* müraciəti, habelə 1918 il mayın 28-də elan edilmiş *İstiqlal bəyannaməsi* yenidən dərc olunmuşdu. Şeyxülislam Axund Ağa Ağazadə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Xəlil İbrahim, Əlabbas Müznib, Şəfiqə Əfəndizadə və başqalarının bayram münasibətilə məqalələri "Azərbaycan" qəzetinin səhifələrində dərc edilmişdi.

Parlamentin həmin gün keçirilən 42-ci fövqəladə təntənəli iclası Cümhuriyyətin birinci ildönümünə həsr olunmuşdu. Parlament sədri vəzifəsini icra edən H.Ağayev, Parlamentin "Müsavat" fraksiyasından M.Ə.Rəsulzadə, sosialistlər blokundan "Hümmət"çi Ə.Pepinov, "İttihad" fraksiyasından Q.Qarabəyli, "Əhrar" fraksiyasından A.Əfəndizadə və başqaları bu tarixi iclasdakı nitqlərində Cümhuriyyətin yaranmasının və istiqlaliyyətin Azərbaycan tarixində əhəmiyyətindən bəhs etmişdilər. H.Ağayev bu tarixi günün yaddan çıxmaması üçün həmin "tarixi günün şərəfinə abidə" qoymağı təklif edərək demişdi ki, ***"böylə olarsa, paytaxtımızın gözəl bir yerində təsis olunmuş o abidə daim bizim nəsillər üçün bir xatirə və bir yaddaş olacaq, istiqlaliyyət fikri, istiqlaliyyət duyğusu daim onların fikrinə və beyninə yeriyəcəkdir"***.

"Azərbaycan" qəzetinin ertəsi gün çıxan nömrəsində verilmiş məlumatlarda deyilirdi ki, 1919 il mayın 28-də Azərbaycanın istiqlalının elan edildiyi gün keçirilən bayram tədbirləri özünün rəngarəngliyi və möhtəşəmliyi ilə yadda qalan nadir günlərdən biri olmuşdur. Bütün şəhər, xüsusilə keçmiş Nikolay (indiki "İstiqlaliyyət") küçəsi çox böyük zövqlə bayramsayağı bəzədilmişdi. Parlament binası üzərində elektrik lampaları ilə yazılmış ***"Yaşasın İstiqlal!"*** sözləri uzaqdan diqqəti cəlb edirdi. Binanın fasadında Əzim Əzimzadənin çəkdiyi, əlində üzərində ***"Yaşasın Azərbaycan Cümhuriyyəti!"*** yazılmış Azərbaycan Cümhuriyyətinin bayrağını tutmuş mələk təsvir edilən şəklin ətrafı xalçalarla və elektrik lampaları ilə bəzədilmişdi. Parlament binasının içərisi də bayramsayağı bəzədilmiş, binanın qarşısında bayram tədbirləri üçün baş tribuna qurulmuşdu. Küçə başdan-başa bayram nümayişinin iştirakçıları ilə dolu idi. İlk olaraq tribunadan "Müsavat" partiyasının sədri M.Ə.Rəsulzadə bayram tədbirlərində iştirak edən nümayişçilərə müraciətlə nitq söylədi. Sonra fəhlələr adından Səməd Əlisgəndərov, sosial-demokrat "Hümmət" partiyasından Ağazadə və başqaları çıxış etdilər. Bu vaxt küçə boyu maşınla hərəkət edən hökumətin sədri N.Yusifbəyli nümayiş iştirakçılarını salamladı, onlar da hökumət sədrini alqışlarla qarşıladılar. H.Ağayev Parlament binasının balkonundan nümayişçiləri təbrik etdi. Şərifovun (Abbas Mirzə Şərifzadə) xüsusi ahənglə söylədiyi "Azərbaycan bayrağı" şeri nümayişçilər tərəfindən hərarətlə qarşılandı.

Elə həmin gün saat 13-də Azərbaycan ordusu Bakı qarnizonunun hərbi paradı keçirildi. Paradı hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov qəbul etdi. Paradda Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamenti və Hökumətinin üzvləri tam tərkibdə iştirak edirdi. Bütün bu təntənələrin sonunda isə Cümhuriyyət hökuməti Azərbaycanın istiqlaliyyətinin birinci ildönümü günü münasibətilə qəbul düzəltdi.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın istiqlalının birinci ildönümü günü çox təntənəli şəkildə bayram edildi və gələcəkdə həmin günün daim bu cür bayram edilməsi qərara alındı. Lakin 1920 il aprelin 27-də Azərbaycanın sovet Rusiyası tərəfindən işğalından sonra, bu bayram yalnız xaricə mühacirət etmiş Cümhuriyyət xadimlərinin təşəbbüsü ilə hər il anılırdı. Yalnız 1991 ildə Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra həmin gün yenidən xalqımızın və dövlətimizin ən əziz bayramı – Respublika günü kimi hər il təntənəli şəkildə qeyd olunur. Bax, həmçinin *İyirmi səkkiz may, Respublika günü* məqalələrinə.

Əd.: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar), c.I, B., 1998; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998.

MİLLİ KOMİTƏLƏRİN LƏĞVİ HAQQINDA QƏRARLAR – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin özündən əvvəlki yerli hakimiyyət orqanlarının ləğv olunmasına dair qərarları (1918, iyun–iyul). Fevral inqilabı (1917) bütün müsəlmanların, eyni zamanda, azərbaycanlıların siyasi fəallığını artırdı. Yerlərdə Müsəlman Milli Komitələri yaradıldı. Bakıda, Gəncədə, İrəvanda və başqa şəhərlərdə yaradılmış milli komitələrin qarşısına qoyduğu əsas məqsədlərdən biri müsəlmanların yerli özünüidarə orqanlarında və Rusiyanın gələcək Müəssislər Məclisində proporsional şəkildə təmsil olunmasına nail olmaq idi (bax *Müsəlman Milli Komitələri*). Lakin Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra buna ehtiyac qalmadı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunduqdan sonra milli komitələrin yerlərdə hakimiyyət orqanları kimi fəaliyyətinə xitam vermək məqsədilə hökumət qərarları qəbul edildi. Hökumətin 1918 il 27 iyun tarixli qərarı ilə Gəncə (Yelizavetpol) milli komitəsinin sərəncamında olan ən zəruri mallar və bütün ərzaq ehtiyatı Ərzaq Nazirliyinin sərəncamına keçdi. 1918 il iyulun 7-də verilmiş qərara görə daxili işlər, maliyyə və ərzaq nazirlərinə Gəncə müsəlman milli komitəsinin əmlakının aydınlaşdırılması və qəbul edilməsi üçün ləğvetmə komissiyası yaratmaq tapşırıldı. Elə həmin gün verilmiş digər qərara əsasən, daxili işlər nazirinə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisindəki bütün milli komitələrin ləğv olunması və onların əmlakının dövlətin sərəncamına keçirilməsi tapşırılırdı.

Əd.: Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998.

MİLLİ ORDU – Şimali Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin yaratdığı ordu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti silahlı qüvvələrinin təşkilinə Cümhuriyyətin elan edildiyi gündən (1918, 28 may) başlanmışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin 1918 il 26 iyun tarixli qərarı ilə milli ordunun formalaşdırılmasına başlanmış və əsasən, azərbaycanlılardan ibarət olan Müsəlman korpusu *Əlahiddə Azərbaycan korpusu* adlandırılmış, bununla da Cümhuriyyət ordusunun əsası qoyulmuşdur.

Azərbaycan Milli ordusunun ilk hərbi birləşmələri xalq könüllü dəstələri ilə birlikdə *Nuru paşanın* başçılıq etdiyi *Qafqaz İslam Ordusunun* tərkibində bolşevik-daşnak hərbi qüvvələrinə qarşı döyüşlərdə, Bakının azad olunmasında (1918, 15 sentyabr) fəal iştirak etmiş, müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin düşmənlərinə qarşı Qarabağda, Lənkəranda uğurlu döyüş əməliyyatları aparmış, daşnak-bolşevik hərbi birləşmələrinin Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirdikləri soyqırımlarının qarşısını almışdır. Cümhuriyyət dövründə milli ordunun yaradılmasında istedadlı generallar Səməd bəy Mehmandarov və Əlağa Şıxlinski mühüm rol oynamışlar. Milli Ordu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcud olduğu 23 ay ərzində çətin və şərəfli döyüş yolu keçmişdir (bax *Azərbaycan ordusu*).

MİLLİ ORDU GÜNÜ – Azərbaycan Respublikasının dövlət və ümumxalq bayramlarından biri. Azərbaycan Milli ordusunun yaranma günü. Hər il iyunun 26-da qeyd olunur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1998 il 22 may tarixli Fərmanı ilə təsis edilmişdir. Azərbaycan Prezidentinin fərmanına əsasən, iyunun 26-sı Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri günü elan edilmişdir. Həmin fərmanla iyunun 26-sı qeyri iş günü elan olunmuşdur.

MİLLİ ORDUNUN BAŞ QƏRARGAHI – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qoşun hissələrinin formalaşmasına, döyüş hazırlığına, təlim-tərbiyəsinə, hərbi əməliyyatların icrasına rəhbərlik edən ali hərbi idarəçilik orqanı (bax, həmçinin *Baş ərkani-hərb*).

MİLLİ ORDUNUN BİRİNCİ PİYADA DİVİZİYASI – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun tərkibində hərbi birləşmə (bax *Birinci piyada diviziyası*).

MİLLİ ORDUNUN İKİNCİ PİYADA DİVİZİYASI – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun tərkibində hərbi birləşmə (bax *İkinci piyada diviziyası*).

MİLLİ ORDUNUN HƏRBİ RÜTBƏLƏRİ – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə xidməti vəzifəsinə, hərbi və ixtisas hazırlığına, xidmət müddətinə, xidmət dövründə əldə etdiyi nəticələrə və qoşun növlərinə görə hərbi qulluqçulara fərdi qaydada verilən rütbələr (bax *Hərbi rütbələr*).

MİLLİ ORDUNUN SÜVARİ DİVİZİYASI – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun tərkibində hərbi birləşmə. Diviziyaya daxil olan süvari hissələrinin əsası *Müsəlman korpusunun* formalaşması dövründə qoyulmuşdu (bax *Süvari diviziyası*).

MİLLİ ORDUNUN TƏCHİZAT RƏİSİNİN İDARƏSİ – Azərbaycan ordusunun təchizat məsələlərini həll edən qurum. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Hərbi Nazirliyində təchizat sahəsində aparılan islahatlar nəticəsində 1920 il martın 15-də yaradılmışdır (bax *Azərbaycan ordusu təchizat rəisinin idarəsi*).

MİLLİ ŞURA, Azərbaycan Milli Şurası – ümumxalq seçkisi yolu ilə seçilmiş deputatlardan ibarət qanunvericilik səlahiyyətinə *malik ali hakimiyyət* orqanı – parlament. 1918 il mayın 27-də Tiflis şəhərində Zaqafqaziya seyminin müsəlman fraksiyasının fövqəladə iclasında yaradılmışdır. Həmin iclasda "Müsavat" partiyası Mərkəzi Komitəsinin sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Milli Şuranın sədri, bitərəf Fətəli xan Xoyski isə icraedici orqanın sədri (hökumət başçısı) təsdiq olunmuşlar (bax, həmçinin *Azərbaycan Milli Şurası*).

MİLLİ ŞURANIN AZƏRBAYCAN ƏHALİSİNƏ MÜRACİƏTİ – ilk Azərbaycan Parlamentinin – Milli Şuranın Azərbaycan vətəndaşlarına 1918 il 29 noyabr tarixli müraciəti (bax *"Bütün Azərbaycan əhalisinə"*).

MİLLİ ŞURANIN İCRAİYYƏ ORQANI – *Zaqafqaziya seymi* dağıldıqdan sonra seymin müsəlman fraksiyasının üzvləri 1918 il mayın 27-də Tiflisdə toplanaraq, hərtərəfli müzakirədən sonra, belə ağır bir zamanda Azərbaycanın idarə olunmasını öz üzərlərinə götürmək qərarına gəldilər və özlərini Azərbaycan Milli Şurası elan etdilər. Həmin iclasda Milli Şuranın rəyasət heyəti seçildi. Rəyasət heyətinə "Müsavat" partiyası və bitərəflərin demokratik qrupu tərəfindən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Həsən bəy Ağayev, Məmməd Həsən Hacınski, Nəsib bəy Yusifbəyli, Xəlil bəy Xasməmmədov, Məmməd Yusif Cəfərov, müsəlman sosialistlər partiyasından Xudadat bəy Məlik-Aslanov, Camo bəy Hacınski, sosial-demokrat (menşevik) "Hümmət" qrupundan Əkbər ağa Şeyxülislamov, "İttihad" partiyasından doktor Xosrov paşa Sultanov daxil oldu. Bu zaman *Batum konfransında* Türkiyə nümayəndə heyəti ilə danışıqlar aparan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə gizli səsvermə yolu ilə Azərbaycan Milli Şurasının sədri, Həsən bəy Ağayev isə onun müavini seçildi.

Əd.: Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г., Б., 1920.

MİLLİ VALYUTA – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin pul nişanları, alıcılıq və ödəmə vasitəsi kimi istifadə olunan qısamüddətli borc öhdəliyi (bax, həmçinin *Bakı bonları*).

MİLN CORC F. (? – ?) – ingilis generalı. Birinci Dünya müharibəsində (1914-18) Böyük Britaniyanın Qara dəniz orduları baş komandanı. Milnin hərbi səlahiyyətləri dairəsinə Rusiyanın əyalətləri, Qara dəniz, Qafqaz, Xəzər dənizi, Türkmənistanda Mərvə qədər Zakaspi vilayəti daxil idi. Bu ərazilər 1918 il oktyabrın 30-dan 1920 ilin avqustunadək Britaniya ordularının nəzarət dairəsinə daxil idi. Onun Britaniya hərbi nazirliyinə göndərdiyi "General Corc Milnin Qafqazda və Orta Asiyadakı hadisələr haqqında məlumatları" adlı hesabatda, 1918-20 illərdə regionda, o cümlədən, Azərbaycanda gedən proseslər təsvir və təhlil edilmişdir. Sənəddə 1918 ilin martında Bakıda bolşevik-daşnak qüvvələrinin dinc türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi kütləvi qırğınlar, "Sentrokaspi diktaturası"nın siyasəti, Bakının azad edilməsi, Qafqazda, xüsusən Bakıda ingilis ordu hissələrinin qarşısında duran vəzifələr, bütövlükdə, B.Britaniyanın Azərbaycanda maraqları, general Tomsonun, Biçeraxovun fəaliyyəti və s. öz əksini tapmışdır.

Ədl.: Qasımov M., Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər), 3 hissədə, h.2, B., 2002; Мир Льва Гумилева. Каспийский транзит, в 2-х томах, т.2., М., 1995.

MİLYUKOV Pavel Nikolayeviç (27.1.1859, Moskva – 31.3.1943, Eks-le-Bel, Fransa) – Rusiya siyasi xadimi, tarixçi, publisist, rus burjuaziyasının ideoloqu, kadetlər partiyasının liderlərindən biri. Fevral inqilabından (1917) sonra Müvəqqəti hökumətin birinci kabinetində xarici işlər naziri olmuş, "müharibəni qələbəyədək davam etdirmək" siyasəti yeritmişdir. Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra Sovet hakimiyyətinə qarşı xarici hərbi müdaxilənin təşkilatçılarından olmuşdur. Milyukov gizli "Milli mərkəz"in təşkilatçılarından və rəhbərlərindən idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşov 1918 il dekabrın 7-də İstanbulda Milyukovla görüşüb, danışıqlar aparmışdır. 1920 ildən mühacirətdə yaşamışdır.

MİN DOQQUZ YÜZ BEŞİNCİ İL SOYQIRIMI – çarizmin fəal köməyi ilə erməni-daşnak silahlı birləşmələrinin Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinə qarşı törətdiyi soyqırımı. Birinci rus inqilabı (1905-07) başlanan dövrdə çarizm ucqar əyalətlərdə öz mövqeyini qoruyub saxlamaq məqsədilə milli qırğınlar üçün tədbirlər planı hazırlamışdı. Azərbaycandakı qırğına qədər çarizm bu üsuldan Polşada, Baltikyanı ölkələrdə və digər milli ucqarlarda istifadə etmişdi. Lakin digər ucqarlardan fərqli olaraq, Azərbaycanda çarizmin bu mənfur siyasətindən öz maraqları üçün istifadə edən qatı millətçi "Daşnaksutyun" partiyası Bakıda, Şuşada, Naxçıvanda, Gəncədə, İrəvanda və digər bölgələrdə azərbaycanlı əhaliyə qarşı kütləvi soyqırımları törətdilər.

Birinci rus inqilabı illərində Azərbaycanda və Cənubi Qafqazın müsəlmanlar yaşayan bölgələrində törədilən milli qırğınlar çar ordusunun və rəsmi dövlət adamlarının gözləri önündə baş verirdi. Ordu və polis bu milli qırğını cəllad soyuqqanlığı ilə seyr edirdi."Daşnaksutyun" partiyası və erməni quldur dəstələri hökumətin bu "seyrçi" mövqeyindən istifadə edərək, az vaxt ərzində azərbaycanlılar yaşayan 158 kəndi dağıtmış, evləri yandırmış və yüzlərlə insanın həyatına son qoymuşdur. Təkcə 1905-06 illərdə erməni quldurları müsəlmanlara qarşı 500-ə qədər cinayət hadisəsi törətmişlər.

Daşnaklar zahirən muxtariyyət tələbi ilə çıxış etsələr də, bunun arxasında "Böyük Ermənistan" yaratmaq xulyası dururdu. Onlar bu sərsəm niyyətlərini həyata keçirmək üçün daha çox Rusiyadan istifadə etmək istəyirdilər.

1905 il fevralın əvvəllərində Bakıda milli qırğına başlamaq üçün bəhanə axtaran daşnaklar hər yerdə müsəlmanların qaniçən, vəhşi olmaları barədə təbliğat aparırdılar. Fevralın 2-də azərbaycanlı əhaliyə qarşı düşmənçilik ruhunda tərbiyə olunmuş ermənilər tərəfindən bir azərbaycanlı öldürüldü. Səhərisi ermənilər daha bir qətl törətdilər. Daha sonra erməni əsgəri istintaqa apardığı müsəlman dustağı yolda güllələdi. Bu qətllər əvvəlcədən hazırlanmış plana əsasən həyata keçirilirdi. Özünü müdafiə etmək məcburiyyətində qalan əliyalın müsəlmanlar küçələrə çıxdılar. Şiddətli döyüşlər başlandı. Evlər dağıdılır, mal-mülk qarət edilirdi. Qubernatorun ixtiyarında kifayət qədər əsgər və polis olsa da, o, baş verən qırğının qarşısını almaq istəmirdi. Fevralın 6-dan 10-na qədər Bakıda davam edən qırğın nəticəsində hər iki tərəfdən yüzlərlə insan öldürüldü. Bakıdakı qırğından sonra fevralın 18-də II Nikolayın fərmanına əsasən, Bakı quberniyasında hərbi vəziyyət elan edilsə də, 1905 il avqustun 16-21-də Şuşada, avqustun 20–26-da Bakıda, noyabrın 18-də Gəncədə azərbaycanlıların soyqırımı həyata keçirildi.

Erməni quldurlarının növbəti hədəfi Naxçıvan oldu. Daşnaklar qəflətən hücum etməklə, azərbaycanlılar içərisində vahimə yaratmağa çalışırdılar. Naxçıvan əhalisinin ermənilərin cinayət əməllərindən İrəvan qubernatorunun müavini Baranovskiyə şikayətinə məhəl qoyulmadı. Bu, ermənilərin əl-qol açmasına imkan verdi. Onlar şəhərin müsəlmanlar yaşayan məhəllələrini kütləvi şəkildə atəşə tutdular. Adamlar öldürülür, dükanlar yandırılır və qarət edilirdi.

Döyüşü müşahidə edən polis rəisi Angil qırğına mane olmadı. Bir qədər sonra azərbaycanlılarla ermənilərin birlikdə yaşadığı Çəhri kəndində dəhşətli faciə baş verdi. Noyabrın 26-da kazaklarla birləşən erməni caniləri bir neçə ailəni qətlə yetirdikdən sonra, kəndi xarabalığa çevirdilər. Camaata bir daha aydın oldu ki, ermənilər qızışdıran və qırğına rəvac verən Rusiya hökumətidir.

Şuşa ermənilərin törətdiyi dağıntılardan sonra. 1905

Ermənilərin törətdiyi soyqırımının qurbanları. Bakı. 1905

Ermənilər Bakı və Naxçıvandan sonra öz məkrli niyyətlərini İrəvan şəhərində və onun ətrafındakı bölgələrdə yaşayan müsəlmanlara qarşı həyata keçirdilər. Bu məqsədlə onlar silahlı quldur dəstələri yaratmışdılar. Ermənilərin niyyətindən xəbərsiz olan İrəvan azərbaycanlıları lazımi müdafiə tədbirləri görməmişdilər. Mayın 24-də ermənilər şəhərin azərbaycanlılar yaşayan hissəsinə qəflətən hücum edərək, xeyli adamı qətlə yetirdilər. Azərbaycanlıları soyqırımından xilas etmək üçün qonşu qəzalardan, Türkiyədən və İrandan müsəlman könüllüləri İrəvana doğru hərəkət etdilər.

Məngüs kəndinin ağsaqqalı Novruz Kazım oğlu son gülləsinə qədər vuruşaraq, onlarca erməni quldurunu məhv etdi. Ermənilər Novruz kişini tutub qətlə yetirdilər və kəndə od vurdular. Onlar iyunun əvvəlində Güllücə və Kamal kəndlərini də viran qoydular, onlarca adam vəhşicəsinə qətlə yetirildi. İyunun 3-də Uşu kəndində 8 saat davam edən döyüşdə könüllülər erməni quldurlarını geri oturtdular. Ermənilər yaralıları və meyitləri səngərlərdə qoyub qaçdılar. Onlar iki gündən sonra böyük qüvvə ilə təzədən hücuma keçsələr də, yenə məğlubiyyətə uğradılar. İyunun 9-u və 10-da erməni quldurları yaxşı silahlanmış yeni qüvvələrlə Uşu və Təkyə kəndləri üzərinə hücuma keçdi. Düşmənin sayca çoxluğu və kənardan lazımi kömək göstərilməməsi əhalini hər iki kəndi tərk etmək məcburiyyətində qoydu.

Zəngəzurun erməni kəndlərindən və digər yerlərdən toplanan quldur dəstələri Sokratın başçılığı ilə qəflətən hücuma keçərək, Cəbrayıl qəzasının Veysəlli kəndini yandırdılar. 150 evdən ibarət olan Qacar kəndi 6 saatdan çox davam edən döyüşdə düşməni pərən-pərən saldı. Qonşu müsəlman kəndindən gələn yeni könüllü dəstələri döyüş meydanından qaçan erməniləri təqib etdilər və xeyli quldur əsir götürüldü. Daşnaklar 3 min quldurla Qacar kəndinə yenidən hücuma keçsələr də, döyüşdə qələbə çalan qacarlılar və könüllülər xeyli quldurq qətlə yetirdilər.

Müsəlman süvariləri Şeyxməli kəndində məşq edən min nəfərlik quldur dəstəsinə qəflətən hücum etdilər. Bütün günü davam edən döyüşün sonunda xeyli itki verdikdən sonra qaçıb, Düdüklü kəndinə sığınan ermənilər az sonra oradan da çıxarıldılar. Həmin günün səhəri müsəlman süvariləri Çəmənli kəndinə hücum edən ermənilərı məğlubiyyətə uğradılar. Bu məğlubiyyətdən və itkilərdən sonra ermənilər Xırmancıq kəndinə 2500 quldur topladılar. Onlar müsəlman könüllülərinin toplaşdığı Arış kəndini ələ keçirmək istəyirdilər. Lakin quldurlar döyüşdə atlarını və silahlarını da qoyub qaçdılar. Alınmaz hesab edilən Xırmancıq kəndi döyüşçülərimiz tərəfindən tutuldu. Pristav Davıdovun öz strajnikləri ilə ermənilərə köməyi də nəticə vermədi. Buna baxmayaraq, ermənilər Cəbrayıl və Qaryagin (indiki Füzuli rayonu) qəzalarında Veysəlli, Divanəlilər, Süleymanlı kəndlərini yandırmış, insanları kütləvi şəkildə qırmışdılar.

1905 il hadisələri içərisində Şuşa faciəsi daha dəhşətli idi. Qəzalardakı qırğının qarşısını almalı olan əsgərlər qəsdən Şuşada saxlanılırdı. Məqsəd müsəlmanların soyqırımında onlardan istifadə etmək idi. Ermənilər Şuşa döyüşünə böyük hazırlıq işləri görmüş və çoxlu canlı qüvvə toplamışdılar. Avqustun 8-də növbəti fitnə törədildi – Cənubi Azərbaycandan gəlmiş və bir məktəbin təmiri ilə məşğul olan 17 fəhlə qətlə yetirildi. Avqustun 16-da silahlı ermənilər azərbaycanlıları atəşə tutdular. Rus ordusunda qulluq edən 15 nəfər erməni əsgəri komandanlığın razılığı ilə silahlarını götürüb vuruşan quldurlara qoşuldu. Tiflisdən də 100 erməni köməyə gəlmişdi. Azərbaycanlılar müdafiə olunmaq üçün şəhərin müxtəlif yerlərində 5 səngər qurmuşdular. Hər səngərə bacarıqlı adamlar başçılıq edirdilər. Onlardan Abbas bəy Talıb oğlu, Əfrasiyab Hacı Əzim oğlu, Məşədi Abış Bəylər oğlu və b. xüsusilə fərqlənirdilər. Ətraf kəndlərdən şəhərə xeyli atlı dəstələri köməyə gəlmişdi. Elə həmin gün ermənilərin hücumlarının qarşısı alındı. İki-üç gün ərzində ermənilərin bütün mövqeləri ələ keçirildi. Ermənilərin yandırdıqları binalar içərisində teatr və qız məktəbinin binası da vardı. 1905 il avqustun 16-dan 21-dək Şuşada ermənilərin törətdikləri milli qırğında daşnak qüvvələri istədiklərinə nail ola bilmədilər.

Ermənilərin türk-müsəlman əhalisinə qarşı törətdikləri qırğınlar sonrakı illərdə də təkrar olundu və 1918 ilin yazında azərbaycanlılara qarşı kütləvi soyqırımları Qarabağda (bax *Qarabağda azərbaycanlılara qarşı soyqırımları*), Qubada (bax *Quba qırğınları*), Naxçıvanda [bax *Naxçıvan bölgəsində soyqırımları (1917-20)*], Şamaxıda (bax *Şamaxı qırğınları*), Zəngəzurda (bax *Zəngəzur qırğınları*), həmçinin Şərqi Anadoluda (bax *Şərqi Anadoluda soyqırımı*), Cənubi Azərbaycanda (bax *Cənubi Azərbaycanda soyqırımı*) davam etdirildi. 20 əsrdə azərbaycanlıların ermənilər tərəfindən dəfələrlə məruz qaldığı soyqırımı siyasəti əsrin sonlarında Xocalı faciəsi ilə bir daha təkrar olundu. Azərbaycan əhalisinin 1 milyondan çoxu qaçqına çevrildi, ərazisinin 20%-i işğal edildi.

Ədl.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Ordubadi M.S., Qanlı illər, B., 1991; Novvab Mir Möhsün, 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası, B., 1993; Наджафов Б., Лицо врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX – начале XX в., В 2-х частях, Б., 1993-1994; Исторические факты о девяних армян на азербайджанской земле. Сборник статей (редакторы-составители: Т.Мусаева, А.Мамедов), Б., 2003.

MİN DOQQUZ YÜZ ON DOQQUZUNCU İL 1 MAY NÜMAYİŞİ – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin iştirakı ilə Bir may bayramının Bakıda qeyd olunması [bax *Bir may nümayişi (1919)*].

MİN DOQQUZ YÜZ ON SƏKKİZİNCİ İL 30 MAY RADİOQRAMI – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin başçısı Fətəli xan Xoyskinin Azərbaycanın müstəqil dövlət elan olunması barədə dünyanın əsas siyasi mərkəzlərinə [İstanbul, Berlin, Vyana, Paris, London, Roma, Vaşinqton, Sofiya, Buxarest, Tehran, Madrid, Haaqa, Moskva, Stokholm, Kiyev, Kristianiya (Oslo), Kopenhagen, Tokio] radioteleqrafla göndərdiyi məlumat, tarixi sənəd (bax, həmçinin *Azərbaycanın istiqlaliyyəti haqqında teleqram*).

MİRBAĞIROV Mirabbas (? – ?) – *İrəvan quberniyası müsəlmanları həmyerlilər cəmiyyətinin* nümayəndəsi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin tapşırığı ilə 1919

ilin yanvarında yerli əhalinin ehtiyacları ilə tanış olmaq üçün Naxçıvana göndərilmişdi. Əhali Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elçilərini böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşıladı. Onlar gəlişlərinin səbəbi, eləcə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranma tarixi haqqında əhaliyə məlumat verirdilər.

1919 il fevralın 22-də Mirbağırovun başçılıq etdiyi elçilər Naxçıvanda ingilis general-qubernatoru ilə görüşərək, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Naxçıvanla bağlı mövqeyini onun diqqətinə çatdırdılar. Naxçıvanda hakimiyyətin sonrakı taleyi ilə bağlı Cəfərqulu xanın iqamətgahında keçirilən görüşdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nümayəndə heyəti ilə yanaşı, ingilis general-qubernatoru da iştirak edirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nümayəndələri Cəfərqulu xanın başçılıq etdiyi hökuməti tanıdıqlarını bildirdilər. Həmin görüşdə Naxçıvanın könüllü olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə birləşməsi haqqında akt tərtib olundu. Aktın mətninin hazırlanması üçün yaradılan komissiyanın üzvlərindən biri də Mirbağırov idi. Siyasi, hərbi, iqtisadi, maddi və mədəni məsələlərə aid bəndlərdən ibarət akt hökumət və Milli Şura üzvləri, əhalinin nümayəndələri tərəfindən imzalanaraq, hökumət möhürü ilə təsdiq edilmişdi.

M.Mirbağırovun bu missiyası Araz-Türk Respublikası və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında münasibətlərin yeni mərhələsinin başlanğıcı idi. Bu mərhələnin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, Azərbaycan hökuməti Naxçıvanın problemləri ilə ardıcıl məşğul olmağa başladı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yardımına arxalanan Naxçıvan hökuməti həm öz əhalisinin, həm də keçmiş İrəvan quberniyasında yaşayan azərbaycanlıların hüququnu fəal müdafiə etməyə başladı.

Əd.: Hacıyev A., Qars və Araz-Türk respublikalarının tarixindən, B., 1994; Musayev İ., Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), B., 1996.

MİRQASIMOV Mirəsədulla Mirələsgər oğlu (17.11.1883, Bakı – 20.7.1958, orada) – ilk azərbaycanlı alim-cərrah, Azərbaycan SSR EA ilk prezidenti(1945-47).

Ruhani seminariyası müəlliminin ailəsində doğulmuşdur. Gimnaziyada oxuyarkən ictimai həyatda fəal iştirak etmiş, Şərq ölkələrində müsəlman qadınlarının acınacaqlı vəziyyəti haqqında məqalələrlə qəzet və jurnal səhifələrində çıxış etmişdir. 1913 ildə Novorossiysk Universitetinin (Odessa) tibb fakültəsini bitirmişdir. Tələbəlik illərində Uzaq Şərqin mədənlərində feldşer, 1916 ilədək Odessa şəhər xəstəxanalarından birində həkim-intern, sonra isə ordinator işləmişdir.

1916–18 illərdə Bakıda hərbi xəstəxanada, 1918-27 illərdə Mixail xəstəxanasında cərrah, Bakı Dövlət Universitetinin tibb fakültəsində dosent işləmişdir. Mirqasımov Azərbaycanda müasir tibb elminin əsasını qoyanlardan biridir. Azərbaycanda ilk doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş (1924) həkim-cərrah kimi Mirqasımov respublikada urologiyanın əsasını qoymuşdur. Elmi fəaliyyəti, əsasən, sidikdaşı xəstəliyinin etiologiya, klinika və müalicəsinin öyrənilməsinə, irinli peritonitlərə, urologiya və cərrahlığın digər aktual məsələlərinə həsr olunmuşdur. 1928 ildə professor adına layiq görülmüşdür. 1931 ildən ömrünün sonunadək Nəriman Nərimanov adına Azərbaycan Tibb İnstitutunun (indiki Azərbaycan Tibb Universiteti) hospital cərrahiyyəsi kafedrasına rəhbərlik etmişdir. Yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlanmasında mühüm xidməti var. Cərrahlıq sahəsində Azərbaycan dilində yazılmış ilk dərsliyin (1933), 50 elmi əsərin müəllifidir.

Mirqasımov 1934 ildə Azərbaycan SSR əməkdar elm xadimi adına layiq görülmüş, 1945 ildən Azərbaycan SSR EA akademiki və Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının ilk prezidenti (1945-47) olmuşdur. 1955 ildə Cərrahların Beynəlxalq Assosiasiyasının həqiqi üzvü seçilmişdir. Respublika səhiyyə nazirliyi kollegiyasının üzvü, çoxsaylı komissiyaların sədri olmuşdur. Azərbaycan SSR MİK üzvü (1931-34), SSRİ Ali Sovetinin (1-3-cü çağırış) deputatı seçilmiş, bir çox orden və medallarla təltif edilmişdir.

Əsərləri: Qısaca ümumi xirurgiya kursu, B., 1933; Материалы к изучению мочекаменной болезни в Азербайджане, Б., 1928; Роль хирургии в обороне страны, Б., 1941; Хирургия брюшного тифа, 2 изд., т. 1-2, Б., 1957-59.

Əd.: M.A. Мир-Касимов, Библиография, Б., 1964; M.A.Мир-Касимов (1883-1958), "Хирургия", 1966, №4.

MİRQASIMOV Zeynalabdin Mirələsgər oğlu (1887, Bakı – ?) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. İstanbulda osmanlı imperator litseyini bitirmiş, Fransanın Nansi Universitetinin elektrotexnika sahəsində 3 il oxumuşdur (1919 ilədək). Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini hüquq sahəsində davam etdirmək üçün Paris Universitetinə (Fransa) göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənən *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923-25 illər üçün məlumatında təhsilinin bitməsinə 6 ay qaldığı göstərilirdi. Sonrakı taleyi barədə məlumat aşkar olunmamışdır.

MİRZƏ BƏY GÖYGÖL – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin 1919 il 1 sentyabr tarixli xüsusi qərarına əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün Almaniyanın Berlin şəhərinə göndərilmiş tələbələrdən biri. Təhsilini başa vurduqdan sonra sovet işğalına məruz qalmış Azərbaycana dönə bilməmişdir (ətraflı məlumat üçün bax *Hacızadə* Mirzə Məşədi Yusif oğlu).

MİRZƏ KÜÇƏK XAN, Kiçik xan – İran inqilabçısı, Gilanda antiimperialist cəngəlilər hərəkatının təşkilatçısı və rəhbəri. "İttihade-İslam" ("İslam Birliyi") adlı siyasi təşkilatının yaradıcılarından (1917) biri və rəhbəri. 1918 ildə Kiçik xanın dəstələri Bakıya can atan Denstervillin korpusuna ciddi müqavimət göstərmiş, lakin məğlub olmuşdur. Gilan Respublikası Müvəqqəti İnqilabi hökumətinin, sonra isə İnqilab Komitəsinin sədri olmuşdur (bax *Kiçik xan*).

MİRZƏCAMALOV Hüseyn bəy (? – ?) – sənətşünas. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918-20) milli mədəniyyətin tərəqqisində yaxından iştirak etmişdir. Mirzəcamalov görkəmli sənətşünas Məhəmməd *Ağaoğlu* ilə birlikdə ilk milli *İstiqlal muzeyinin* təsis olunmasına təşəbbüs göstərmiş və Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamenti həmin muzeyin yaradılması barədə qərar qəbul etmişdi (1919, 7 dekabr). *"Yaşıl qələm" cəmiyyətinin* fəal üzvü olan Mirzəcamalov muzeydə "Fransa və Rusiyada böyük inqilablar, onları doğuran amillər haqqında" və s. mövzularda məruzələr etmiş, dövri mətbuatda mühüm ictimai-siyasi məsələləri vətəndaş mövqeyindən işıqlandıran yazıları çap olunmuşdur. Mirzəcamalov bir sıra maarif və sənət ocaqlarının açılmasında, qədim mədəniyyət abidələrinin qorunması sahəsində də fəal çalışmışdır.

MİRZƏZADƏ Qafur – maarif xadimi, naşir-mühərrir, publisist, tərcüməçi, coğrafiyaşünas. Bax *Qafur Rəşad*.

MİSAQİ-MİLLİ – Azərbaycan Milli Şurasının 1918 il 28 may tarixli qərarına əsasən, Azərbaycanın istiqlaliyyətini rəsmən elan edən sənəd (bax *İstiqlal bəyannaməsi*).

"MOLLA NƏSRƏDDİN" – həftəlik, illüstrasiyalı ilk Azərbaycan satirik jurnalı. Birinci nömrəsi 1906 il aprelin 7-də (20-də) Tiflisdə çapdan çıxmışdır. 1906-17 illərdə Tiflisdə, 1921 ildə Təbrizdə, 1922-31 illərdə Bakıda nəşr olunmuşdur. Redaktoru və naşiri Cəlil *Məmmədquluzadə* idi. 25 il ərzində 748 nömrəsi (340-ı Tiflisdə, 8-i Təbrizdə, 400-ü Bakıda) çıxmışdır. Mütərəqqi ideyaların carçısı olan "Molla Nəsrəddin" zəhmətkeş xalq və demokratiya cəbhəsində duraraq, azadlıq düşmənlərini – çar mütləqiyyətini, hakim təbəqələrin ağalığını, imperializmin müstəmləkəçilik siyasətini, geriliyi, mövhumat, cəhalət və xurafatı amansız satira atəşinə tutmuş, Azərbaycan xalqının milli oyanışında, əhalinin geniş təbəqələri içərisində istiqlal ideyalarının yayılmasında mühüm rol oynamışdır. Jurnal, eyni zamanda, maarif və mədəniyyətin tərəqqisi, qadın azadlığı, Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda ardıcıl mübarizə aparırdı. Kəskin və cəsarətli tənqidi çıxışlarına, "acı həqiqətləri" söylədiyinə görə daim hücum və təqiblərə məruz qalan jurnalın nəşri çar senzurası tərəfindən tez-tez dayandırılmış, bir sıra nömrələri müsadirə olunmuş, redaktoru dəfələrlə məhkəmə məsuliyyətinə cəlb olunmuş, cərimə edilmişdir. Lakin bütün təqib və təzyiqlərə baxmayaraq, "Molla Nəsrəddin"in haqq səsi çox keçmədən şimallı-cənublu bütün Azərbaycanın, Qafqazın hüdudlarını aşıb Rusiyada, Yaxın və Orta Şərqdə eşidilmişdi. Jurnalın Tiflis, Bakı, İrəvan, Təbriz, Naxçıvan, Gəncə, Şamaxı, Şəki, Dərbəndlə yanaşı Orta Asiyada, Krımda, Kazan, Ufa, Həştərxan, Orenburq, Tehran, Ərzurum, İstanbul, Qahirə, Bombey, Kəlkətə və s. şəhərlərdə də çoxlu oxucusu var idi.

C.Məmmədquluzadənin dediyi kimi, zəmanənin yaratdığı "Molla Nəsrəddin" dövrünün mühüm ictimai-

siyasi hadisələrinə səs verir, onları inqilabi-demokratik baxımdan şərh edirdi. Jurnalın mövzu və təsir dairəsi çox geniş idi. "Molla Nəsrəddin"in yazıları və dərin mənalı karikaturaları Orta Asiya və Tatarıstanda, bir sıra qonşu Şərq ölkələrində bilavasitə onun təsiri ilə nəşr edilən satirik jurnallar üçün örnək olmuşdur. "Molla Nəsrəddin" İran, Türkiyə və Şərq ölkələrində genişlənən milli azadlıq hərəkatını diqqətlə izləyir, beynəlxalq irtica qüvvələrini, yerli istibdadı ifşa edirdi. Səttarxan, Bağırxan, Xiyabani kimi azadlıq mücahidlərinin başçılığı ilə Cənubi Azərbaycanda və bütün İranda gedən milli-demokratik mübarizə haqqında jurnalın yazıları və rəsmləri yüksək vətənpərvərlik nümunələri idi. "Sabirin əsərləri İran məşrutəsinə... bir ordudan ziyadə xidmət etmişdir" (Abbas Səhhət) sözləri eynilə "Molla Nəsrəddin"ə də aid edilə bilər. "Molla Nəsrəddin" Azərbaycan xalqının mütərəqqi qüvvələrini, demokratik ziyalıları öz ətrafında toplamış, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin meydana gəlməsilə nəticələnən milli azadlıq ideyalarının təbliğində mühüm rol oynamışdır. Jurnalda Ömər Faiq Nemanzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar, Məmməd Səid Ordubadi, Mirzəli Möcüz və b. şair, yazıçı və jurnalistlər, O.Şmerlinq, İ.Rotter, Əzim Əzimzadə kimi rəssamlar fəaliyyət göstəriridilər. "Molla Nəsrəddin"in realist-demokratik ədəbiyyat, zəhmətkeş xalqın mənafeyi uğrunda mübarizəsi, onun inqilabi satirası jurnalda əməkdaşlıq edən şair və yazıçıların yaradıcılıq isti-

Millət necə tarac olur-olsun, nə işim var?!
Düşmənlərə möhtac olur-olsun, nə işim var?!

Laylay, bala, laylay,
Yat, qal dala, laylay!

Nədir olur bu çocuqlar, əyan, bu boyda-bu boyda?
Hara gedir bu yazıqlar, aman, bu boyda-bu boyda?

Ev madam, mənzil madam, balkon madam, bulvar madam!
Müxtəsər əqlim çaşıb, ey dad-bidad, Ərdəbil!

Rədd ol qapıdan, ağlama zar-zar, dilənçi!
Vaqqıldama bayquş kimi, idbar, dilənçi!

Oğul mənimdir əgər, oxutmuram, əl çəkin!
Eyləməyin dəngəsər, oxutmuram, əl çəkin!

Mollanəsrəddinçilərdən bir qrup: Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Rzaqulu Nəcəfov, Salman Mümtaz, Zeynal Məmmədov, Əliqulu Qəmküsar

qamətini müəyyən etmiş, onların görkəmli sənətkar kimi formalaşmasında həlledici amil olmuş, beləliklə də "Mollanəsrəddinçilik" adlı böyük bir ictimai-ədəbi hərəkat yaranmışdı. Mollanəsrəddinçilər klassik Azərbaycan, Şərq, rus və dünya bədii publisist irsinin ənənələrindən, xalq yumorundan məharətlə bəhrələnərək, milli mətbuat tarixində satirik jurnalistikanın bünövrəsini qoymuş, Azərbaycan publisistikasını janr və üslub rəngarəngliyi ilə zənginləşdirmişlər.

Sovet hakimiyyəti illərində ciddi təzyiq və qadağalara baxmayaraq, "Molla Nəsrəddin" öz mütərəqqi ənənələrini davam etdirmiş, ictimai tərəqqiyə, elmin, mədəniyyətin inkişafına maneçilik törədən qüvvələri satira atəşinə tutmuşdur. "Molla Nəsrəddin" beynəlxalq məsələlərə geniş yer vermiş, imperializmin təcavüzkar təbiətini damğalamış, müstəmləkə və asılı ölkə xalqlarının milli azadlıq hərəkatını alqışlamışdır. Bu dövrdə Ə.Haqverdiyev, Ə.Əzimzadə və b. ilə yanaşı, jurnalda Cəfər Cabbarlı, Əlağa Vahid, Böyükağa Talıblı və digər şair və yazıçılar da əməkdaşlıq edirdilər. Jurnal 1926 ildən "Heyəti-təhririyyə" imzası ilə buraxılmışdır.

"Molla Nəsrəddin"in yalnız Azərbaycanın deyil, eləcə də Yaxın Şərq ölkələrinin ictimai və ədəbi-bədii fikir tarixində müstəsna rolu olmuşdur. Mübaliğəsiz demək olar ki, "Kolokol", "Sovremennik", "Oteçestvenniye zapiski" jurnallarının Rusiyada oynadığı rolu, Azərbaycanda və bütün Yaxın Şərq ölkələrində "Molla Nəsrəddin" oynamışdır. Müasir Azərbaycan satirik publisistikasının təşəkkülü və inkişafı da bilavasitə "Molla Nəsrəddin"lə bağlıdır. 20-ci illərdə çıxmış "Əqrəb", "Tikan", "Damğa", "İdarəmizin güzgüsü" kimi jurnallarda, sonralar "Kirpi" jurnalında, "Mozalan" satirik kinojurnalında və eyniadlı telejurnalda "Molla Nəsrəddin" ənənələrini aydın görmək olar. Mollanəsrəddinçilərin böyük istedadla yaratdıqları, yüksək xəlqilik nümunəsi olan poetik, publisist və qrafika əsərləri bu gün də satirik sənətkarlar üçün yaradıcılıq nümunəsidir. Nəşrə başlamasının 75, 80 və 90 illiyi qeyd olunmuşdur. Kitab şəklində 12 cilddə nəşr edilir (2 cildi çapdan çıxmışdır).

Ət.: Axundov N., "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşri tarixi, B., 1959; Məmmədli Q., "Molla Nəsrəddin", B., 1966; Ağayev İ., "Molla Nəsrəddin"in tarixi hünəri, B., 1976; Əziz Şərif, "Molla Nəsrəddin" necə yarandı, B., 1986; Həbibbəyli İ., Cəlil Məmmədquluzadə: Mühiti və müasirləri, B., 1997; Касумов М., Боевой революционно-демократический журнал "Молла Насреддин", Б., 1966.

"MOLOT" – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə nəşr olunmuş gündəlik leqal bolşevik qəzeti. 1919 ildə Bakıda rus dilində nəşr olunmuşdur. Birinci nömrəsi 1919 il iyulun 9-da, sonuncu nömrəsi isə avqustun 14-də (cəmi 31 nömrə) çıxmışdır. "Molot"da Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının ideya-siyasi xətti təbliğ edilir, Azərbaycan xalqının milli hökumətinə qarşı yönəldilən yazılar

dərc olunurdu. Pozucu fəaliyyətinə görə "Molot"un nəşri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən qadağan edilmişdi. Lakin qəzet 1919 il avqustun 19-dan 28-dək "Proletari" adı ilə nəşrini davam etdirmişdir (8 nömrə).

MORGENTAU Henri (? – ?) – ABŞ diplomatı. Birinci dünya müharibəsi (1914-18) dövründə Osmanlı dövlətində Amerika səfiri. *Paris Sülh Konfransında (1919-20)* ABŞ nümayəndə heyətinin üzvü olmuşdur. Kofransın gedişində, Azərbaycan istiqlalının birinci ildönümü günündə (1919 il mayın 28-i) Əlimərdan bəy *Topçubaşovla* görüşmüşdür. Görüşdə həmin günün ikinci yarısında ABŞ prezidenti Tomas Vudro Vilsonla keçiriləcək danışıqlarda müzakirə ediləcək məsələlər müəyyənləşdirilmişdir. Morgentau Azərbaycanın zəngin təbii ehtiyatlarını və sənaye potensialını nəzərə alaraq, ölkənin iqtisadiyyatına Amerika kapitalının cəlb edilməsini və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə maliyyə yardımı göstərilməsini mümkün hesab etmişdir. 1919 ildə Yaxın Şərqdə Amerika yardımı komitəsinin sədr müavini olmuşdur.

Əd.: Həsənov C., Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər)., B., 1993; Qasımlı M., Avropa və Amerika ölkələrinin müasir tarixi, 2 hissədə, h.1 (1918-1945-ci illər), B., 2003; Архив полковника Хайза. 1.4, M., 1944.

MOSKVA MÜQAVİLƏSİ (1921) – Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası və Türkiyə arasında "Dostluq və qardaşlıq haqqında" müqavilə. Tərəflər arasında müqavilə bağlanması təşəbbüsü Türkiyə Böyük Millət Məclisinin sədri Mustafa Kamal *Atatürkün* RSFSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri V.İ.*Leninə* 1920 il 26 aprel tarixli məktubunda irəli sürülmüşdü. Müəyyən diplomatik hazırlıqdan sonra 1921 il fevralın 26-da Moskvada Sovet–Türkiyə danışıqları başlamış, müqavilə hazırlanmışdı. Müqaviləni martın 21-də Rusiya tərəfindən RSFSR xalq xarici işlər komissarı G.*Çiçerin* və ÜRMİK-in üzvü Cəlaləddin Qorxmazov, Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökuməti tərəfindən xarici işlər naziri Yusif Kamal bəy, doktor Rza Nuri bəy və Əli Fuad paşa imzalamışdı. Müqavilə 16 maddə və 2 əlavədən ibarət idi. **Birinci maddədə** tərəflər hər birinin zorla qəbul olunmağa məcbur edildiyi heç bir sülh müqaviləsini və ya başqa beynəlxalq aktları tanımaması prinsipi ilə razılaşırdılar. Bu maddədə Türkiyənin şimal-şərq sərhədi də müəyyənləşdirilirdi (sərhədlər və ona aid məsələlər I (A) və II (B) əlavələrində və hər iki tərəfin imzaladığı əlavə xəritədə ətraflı təsvir olunmuşdu). **İkinci maddədə** göstərilirdi ki, Türkiyə Batum şəhəri və limanı və müqavilənin birinci maddəsində göstərilən sərhədlərdən şimalda yerləşən və Batum dairəsinin tərkib hissəsini təşkil edən ərazilər üzərində suverenliyi iki şərtlə – həmin yerlərin əhalisinin yerli muxtariyyətə, arzusuna müvafiq torpaq qanunu müəyyən etmək imkanına malik olması; Türkiyə mallarının Batum limanı vasitəsilə gömrüksüz və maneəsiz keçməsi, ona azad tranzit təmin olunması şərtilə Gürcüstana güzəştə getməyə razıdır. **Üçüncü maddə** Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsi ilə bağlı idi. Həmin maddədə göstərilirdi ki, razılığa gələn tərəflər Naxçıvan vilayətinin hazırkı müqavilənin I (C) əlavəsində göstərilən sərhədlərdə Azərbaycanın protektoratlığı altında muxtar ərazi yaradılmasına razıdırlar, bir şərtlə ki, Azərbaycan bu protektoratlığı üçüncü dövlətə güzəştə getməməlidir. **Dördüncü maddəyə** görə, tərəflər xalqların azadlıq və istiqlaliyyət hüququnu, həmçinin onların öz arzularına uyğun idarə forması seçmək hüququnu qeyd-şərtsiz etiraf etdiklərini bildirirdilər. **Beşinci maddədə** boğazların açılmasının və oradan bütün ölkələrin ticarət gəmilərinin azad keçməsinin təmin edilməsi üçün Qara dəniz və boğazların beynəlxalq statusunun qəti şəkildə hazırlanmasını sahilboyu dövlətlərin nümayəndələrindən ibarət gələcək konfransın öhdəsinə verməyə razılaşırdılar. Bir şərtlə ki, onun çıxardığı qərar Türkiyənin tam suverenliyinə, həmçinin ölkənin və onun paytaxtı İstanbulun təhlükəsizliyinə zərər yetirməsin. **Altıncı maddədə** hər iki ölkə arasında o vaxtadək bağlanmış bütün müqavilələrin, qarşılıqlı surətdə, onların mənafelərinə uyğun olmadığı etiraf edilir, ona görə də bu müqavilələrin ləğv olunduğu və qüvvədən düşdüyü bildirilirdi. **Yeddinci maddəyə** görə, RSFSR hökuməti kapitulyasiya rejiminin hər bir ölkənin azad milli inkişafı ilə, həmçinin onun suveren hüquqlarının tam həyata keçirilməsilə bir araya sığmadığını etiraf edərək, bu rejimə hansısa aidiyyəti olan, hər cür funksiya və hüquqların öz qüvvəsini itirdiyini və ləğv olunduğunu hesab edirdi. **Səkkizinci maddə** ilə hər iki tərəf öz ərazisində digər ölkənin və ya onun ərazisinin bir hissəsində hökumət roluna iddia edən təşkilat və ya qrupların yaranmasına və ya olmasına, həmçinin digər ölkəyə qarşı mübarizə məqsədi güdən qrupların olmasına yol verməməyi öhdəsinə götürürdü. Rusiya və Türkiyə qarşılıqlı şərtlərlə Qafqazın sovet respublikalarına münasibətdə də üzərinə belə öhdəlik götürürdü. **Doqquzuncu maddədə** tərəflər hər iki ölkə arasında əlaqələrin fasiləsizliyini təmin etmək üçün qarşılıqlı razılıq üzrə dəmir yol, teleqraf və digər əlaqə vasitələrini saxlamaq və mümkün qədər inkişaf etdirmək məqsədilə, həmçinin adamların və malların heç bir maneə olmadan hər iki ölkə arasında sərbəst hərəkətini təmin etmək üçün bütün zəruri tədbirləri görməyi öhdələrinə götürürdülər. **Onuncu maddə** ilə hər iki tərəfin digər tərəfin ərazisində olan vətəndaşlarına olduğu ölkənin (onların azad edildiyi milli müdafiə üzrə təəhhüdləri istisna olmaqla) qanunlarından irəli gələn bütün hüquq və vəzifələr şamil edilirdi. **On birinci maddədə** tərəflər onlardan hər birinin digər tərəfin ərazisində olan vətəndaşlarına daha əlverişli şərait prinsipi tətbiq etməyə razı olduqlarını bildirirdi. **On ikinci maddəyə** görə, 1918 ildək Rusiyanın tərkib hissəsi olan, RSFSR hökumətinin bu müqaviləyə əsasən Türkiyənin suverenliyi altında olduğunu etiraf etdiyi ərazilərin hər bir sakini Türkiyəni sərbəst tərk etmək və özü ilə əmlakını, mülkiyyətini və ya onların dəyərini götürmək hüququna malik idi. **On üçüncü maddə** hərbi əsirlər məsələsinə həsr olunmuşdu. **On dördüncü maddədə** tərəflərin yaxın zamanlarda konsul müahidəsi, həmçinin hər iki ölkə arasında hazırkı müqavilənin preambulasında qeyd edilən dostluq münasibətləri yaratmaq üçün bütün iqtisadi, maliyyə və digər məsələləri tənzimləyən zəruri sazişlər bağlamağa razı olduqları göstərilirdi. **On beşinci maddə** ilə Rusiya Cənubi Qafqaz respublikalarına münasibətdə onların Türkiyə ilə bağlayacağı müqavilələrdə hazırkı müqavilənin bilavasitə onlara aidiyyəti olan maddələrini, bu respublikaları hökmən tanımaq üçün zəruri addımlar atmağı öhdəsinə götürürdü. **On altıncı maddə** müqavilənin ratifikasiya olunmasını, ratifikasiya fərmanları mübadiləsinin Qarsda həyata keçirilməsini nəzərdə tuturdu. Müqavilə, on üçüncü maddə istisna olmaqla, ratifikasiya fərmanları mübadilə olunduğu andan qüvvəyə minməli idi. Moskva müqaviləsi RSFSR MİK tərəfindən 1921 il iyulun 20-də, Türkiyə Böyük Millət Məclisi tərəfindən isə 1921 il iyulun 21-də ratifikasiya olunmuş, onların mübadiləsi sentyabrın 22-də həyata keçirilmişdi. Moskva müqaviləsinə uyğun olaraq, 1921 ilin oktyabrında *Qars müqaviləsi (1921)* bağlanmışdı.

Əd.: Документы внешней политики СССР, т.3, М., 1959; Gümrü, Moskva, Qars müqavilələri və Naxçıvanın taleyi (tərtib edəni İ. Hacıyev), B., 1999.

MÖVSÜMOV Mirağa Mirmövsüm oğlu (*1850*, Şamaxı – 1926, Bakı) – maarif xadimi, pedaqoq, dinşünas alim-metodist, şair. Şamaxıda mollaxanada və mədrəsədə təhsil almış (1859-82), ərəb, fars dillərini, şəriəti, islam tarixini öyrənmişdir. Şamaxıda xüsusi məktəb açmış (1882-87), oğlanlara əlifba və şəriət qaydalarını tədris etmişdir. 1887 ildə Bakıya köçərək, burada da Şamaxıdakı məktəb kimi məktəb açmışdır. 1892 ildə Bakı realnı məktəbində və Cənubi Qafqaz şiə ruhani idarəsində xüsusi komissiya qarşısında imtahan verərək, şəriət və Azərbaycan dili müəllimi dərəcəsi almış, uzun müddət Bakı məktəblərində şəriətdən dərs demişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə pedaqoji fəaliyyətini davam etdirmişdir.

Həsən bəy Zərdabi ilə dost olan M.Mövsümov onun millətin oyanmasına kömək edən nəğmələr yazmaq çağırışına cavab olaraq, "Əkinçi"də təbliğ olunan fikirlərin məzmununa uyğun yazdığı şerləri 1901 ildə Bakıda "Türk nəğmələrinin məcmuəsi" adı ilə kitab halında nəşr etdirmişdir. H.Zərdabi "Türk nəğmələri"nin əhalinin siyasi düşüncəsinin oyanmasına təsirini yüksək qiymətləndirmiş və müasir şairlərə M.Mövsümovun yolunu davam etdirməyi məsləhət görmüşdü.

M.Mövsümovun uşaq şerlərindən ibarət "Hədiyyeyi-ətfal" (1911) kitabı da nəşr olunmuşdur. 20 əsrin əvvəllərində "rus-müsəlman" məktəbləri üçün "Təcvid" (1909), "Şəriət kitabı" (1909), "Tarixi müqəddəs" (1911), "Əhaili-islam" (1914), "Yeni təlimül-şərə" (1916) və s. dərsliklər yazıb çap etdirmişdir.

Əsəri: Şirvani M.M., Şəriət kitabı, B., 1992.

Əd.: Məmmədov X., H.Zərdabinin "Türk nəğmələrinin məcmuəsi" haqqında, Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun "Elmi əsərləri", 1975, №2.

MUDROS BARIŞIĞI (1918) – B.Britaniya (admiral Kaltorn) və Türkiyə (Rauf Hikmət və Sədulla bəy) nümayəndələri arasında Türkiyənin Birinci dünya müharibəsində (1914–18) məğlub olması haqqında barışıq sazişi. Oktyabrın 30-da İngiltərənin Mudros limanında (Egey dənizi, Lemnos adası) dayanmış "Aqamemnon" kreyserində imzalanmışdı. İngiltərənin diktəsi ilə hazırlanmışdı. Mudros barışığının şərtləri türk ordusunun danışıqsız təslim olmasını, Antanta dövlətləri silahlı qüvvələrinin Qara dəniz boğazlarını tutmasını, onların hərbi *gəmilərinin* boğazlardan sərbəst gediş-gəlişinin təmin edilməsini, Türkiyə hərbi hissələrinin İrandan, Kilikiyadan, Cənubi Qafqazdan, o cümlədən Azərbaycandan və Dağıstandan çıxarılmasını, habelə "fövqəladə vəziyyət yaranarsa", Türkiyənin bütün *strateji məntəqələrinin* Antanta qoşunları tərəfindən işğalını nəzərdə tuturdu. Barışıq sazişinin 6 və 9-cu maddələrinə əsasən, Türkiyə özünün bütün hərbi donanmasını, gəmi təmiri emalatxanalarını və hərbi-dəniz cəbhəxanalarını müttəfiqlərin ixtiyarına verməli idi. Mudros barışığının 11-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan İngiltərənin nüfuz dairəsi elan edilir, 15-ci maddəyə əsasən isə, Azərbaycanın yolları və neft mənbələri ingilis komandanlığının ixtiyarına keçir, Bakının işğalına Türkiyənin etiraz etməməsi tələb olunurdu. Saziş imzalanmazdan əvvəl oktyabrın 27-də Türkiyənin yeni xarici işlər naziri Nəbi bəyin qəbulunda olan Əlimərdan bəy Topçubaşov qarşıdakı Vyana və Berlin səfərini dayandırıb Antanta *nümayəndələri ilə sülh danışıqları* aparılan Lemnos (Sakkız) adasına getmək istədiyini bildirmişdi. Lakin nazir gözləmək lazım olduğunu söyləmişdi. Barışığın 24-cü maddəsinə görə isə, Türkiyənin "altı erməni vilayətindən" hər hansı birində qarışıqlıq, iğtişaş baş verərsə, müttəfiqlər oranı tutmaq ixtiyarına malik idilər. Azərbaycan hökuməti və onun Osmanlı dövlətində olan diplomatik nümayəndəsi Mudros barışığının Azərbaycana aid ağır şərtlərinə biganə qalmadı. Noyabrın 3-də Mudros barışığının şərtləri rəsmi şəkildə elan edildi. Azərbaycanın fövqəladə səlahiyyətli nümayəndəsi həmin gün Rauf bəylə danışıqlarda Azərbaycan nümayəndəsinin iştirakı olmadan Bakı və Azərbaycan dəmir yolu haqqında Mudros barışığına bəndlər daxil edilməsinə öz etirazını bildirdi. Noyabrın 4-də Ə.Topçubaşov Mudros barışığının Azərbaycana aid hissəsi ilə bağlı Osmanlı hökumətinin xarici işlər nazirinin müavini Reşad Hikmət bəyə etiraz notası verdi. Notada deyilirdi ki, Osmanlı hökumətinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini tanımasına baxmayaraq, Cümhuriyyətin paytaxtı Bakı şəhəri haqqında maddənin Mudros barışığına daxil edilməsi beynəlxalq hüquq və normalarına zidd olub, Azərbaycanın ingilislər tərəfindən işğal olunmasının asanlaşdırılmasına xidmət edir. Notada qeyd edilirdi ki, barışığın Qafqaza və xüsusən Azərbaycana aid olan bəzi maddələrinin Azərbaycan hökumətinə aydınlaşdırılması yaxşı olardı. Mudros barışığının Transqafqaza aid olan 15-ci maddəsi ilə bağlı notada göstərilirdi ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin dəmir yolları heç bir halda bu

maddənin subyekti ola bilməz. Notanın sonunda bildirilirdi ki, Azərbaycan hökuməti Mudros barışığında Cümhuriyyətin mənafeyinə toxunan məsələlərlə bağlı birbaşa, yaxud Osmanlı hökumətinin vasitəçiliyilə danışıqlar aparılmasını zəruri hesab edir.

Mudros barışığının Azərbaycana aid maddələrinə görə narazı qalmasına baxmayaraq, Azərbaycan xalqı vaxtilə türk ordusunu böyük hərarətlə qarşıladığı kimi, dünya müharibəsində məğlub dövlətlər arasında olmasından ehtiyat etməyərək, onu dərin hörmət və ehtiramla yola saldı. Mudros barışığı təkcə Osmanlı imperiyasının varlığına son qoymur, eyni zamanda, Türkiyənin müstəqil dövlət kimi yaşamasını da təhlükə altına alırdı. Mudros barışığı imzalandıqdan az sonra Antanta qoşunlarının Türkiyəni işğal etməyə başlaması (noyabrın 9-da ingilis desant qoşunlarının Dardanel sahilindəki limanları tutması, noyabrın 13-də isə 10 min nəfərədək ingilis qoşununun fransız və italyan qoşunlarının köməyi ilə İstanbuldakı hərbi qışlaları və bir çox yaşayış binalarını tutması və s.) onların məhz bu niyyətindən xəbər verirdi. Türk xalqının milli azadlıq mübarizəsi (1918-23 illər) və dünyanın mütərəqqi ictimaiyyətinin həmrəyliyi Mubros barışığı şərtlərinin həyata keçirilməsinə yol vermədi.

Əd.: Hüseynov Q.H., Atatürk dövründə Türkiyənin xarici siyasətinə dair, B., 1970; Həsənov C., Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), B., 1993.

MUĞAN MÜVƏQQƏTİ HƏRBİ DİKTATURASI (MMHD), Beşlər Diktaturası, Lənkəran Respublikası – Bakı Xalq Komissarları Sovetinin süqutu və "Sentrokaspi diktaturası"nın yaradılması ilə Azərbaycan ərazisinin cənub bölgəsində şovinist rus zabitlərinin yaratdıqları (1918, 5 avqust) oyuncaq qurum. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandığı dövrdə Lənkəran-Muğan bölgəsi vəziyyətin ən gərgin olduğu yerlərdən idi. Çar hakimiyyəti dövründə bölgədə yerləşdirilən və buradakı rus əhalisi tərəfindən dəstəklənən Rusiya qoşun hissələrinin zabitləri fəal antiazərbaycan mövqeyi tuturdular. Bu qoşunlara İranla sərhədi qorumaq üçün Muğanın cənubunda yerləşdirilmiş 29-cu rus sərhəd briqadasının komandiri polkovnik İlyaseviç başçılıq edirdi. O, Denikin qoşunlarının zabitləri ilə sıx əlaqədə idi. İlyaşeviçin briqadası 1918 ilin avqustunda Cavad qəzasının Biləsuvar kəndindən Lənkəran qəzasının Prişib (Göytəpə) kəndinə köçmüşdü. Bu briqadada 6 min nəfərə qədər döyüşçünün olması ehtimal edilirdi. Briqada heyətinin təzyiqi ilə avqustun 4-5-də Prişibdə fövqəladə qurultay çağırıldı. Qurultayda Lənkəran və Cavad qəzalarında hakimiyyət məsələsi müzakirə olundu. Həmin qəzaları idarə etmək üçün 5 nəfərdən ibarət "Müvəqqəti diktatura" yaradıldı. Bu diktatura bəzən "Beşlər diktaturası" da adlandırılırdı. Bununla da, Azərbaycan Cümhuriyyətinin cənub bölgəsində hakimiyyət şovinist rus zabitlərinin əlinə keçdi. MMHD öz sərəncamındakı hərbçilərə, Bakıdakı Rus Milli Şurasına və Denikinin dəstəyinə arxalanaraq, bölgədə hakimiyyətini möhkəmləndirməyə çalışırdı. Bu hakimiyyətə qanuni don geyindirmək üçün 1919 ilin fevralında rus hərbçilərinin nəzarətində olan ərazilər "Lənkəran Respublikası" elan edildi və Suxorukovun başçılığı ilə demokratik hökumətin təşkili bəyan olundu.

Martın 21-də Prişibdə çağırılan qurultayda Paris Sülh Konfransı işini qurtaranadək Lənkəran qəzasının Azərbaycanın hakimiyyətinə verilməməsi, "Muğan vilayəti" adı ilə yaradılan müstəqil quruma tabe edilməsi qərara alındı. Denikin qüvvələrinin Cənubi Qafqazda gələcək hakimiyyəti üçün dayaq rolunu oynamalı olan "Muğan hökuməti" böyük dövlətçilik siyasəti yeridir, "Vahid və bölünməz Rusiya" prinsiplərindən çıxış edir, yerli əhali arasında milli ədavət salırdı. Bolşeviklərin "Muğan hökuməti"nə qarşı mübarizəsi 1919 il aprelin 25-də baş verən silahlı üsyanla hakimiyyətin bolşeviklərin əlinə keçməsi ilə nəticələndi. Polkovnik İlyaşeviç və tərəfdarları həbs edildi. "Muğan hökuməti" yıxıldı, hakimiyyət inqilab komitəsinin əlinə keçdi. Bolşeviklər Lənkəran bölgəsinə nəzarəti ələ alıb, Azərbaycanın cənubunda sovet hakimiyyətinin qurulduğunu elan etdilər. Bax *Muğan Sovet Respublikası*.

Əd.: Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920), B., 1998; Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Əlizadə N., Lənkəran qəzası zəhmətkeşlərinin Sovet hakimiyyətinin qələbəsi uğrunda mübarizəsi tarixindən, B., 1963; Гусейнов А.А., Синицын В.М., Сражающаяся Мугань, Б., 1979.

MUĞAN SOVET RESPUBLİKASI (MSR) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə bolşeviklərin ölkənin cənub bölgəsində yaratdıqları oyuncaq qurum. 1919 il aprelin 25-dən iyulun 27-nə kimi Lənkəran qəzasında mövcud olmuşdur. Bolşeviklər 1919 ilin martından Lənkəranda hakimiyyəti ələ almağa hazırlaşırdılar. Sovet qoşunlarını Xəzər dənizinin cənub-qərb sahilinə çıxarmaq məqsədilə istinadgah yaradılmasında Lənkəranın və Muğanın strateji mövqeyini nəzərə alan RK(b)P Qafqaz Diyar Komitəsinin (QDK) rəhbərliyi ilə aprelin 25-də silahlı üsyan baş verdi, "Muğan hökuməti" devrildi. Bolşeviklər Lənkəran bölgəsinə nəzarəti ələ keçirdilər. Hakimiyyətlərinin qanuniliyini təmin etmək üçün 1919 il mayın 15-də Lənkəranda Muğan Kəndli Deputatları Sovetinin Fövqəladə Qurultayını çağırdılar. İştirakçılarının yarısı qeyri-azərbaycanlı olan qurultay Lənkəranda və Muğanda sovet hakimiyyətinin qurulduğunu elan etdi. MSR Cənubi Qafqazda bolşevik Rusiyasının yeganə dayaq məntəqəsi oldu. Qurultayda seçilən Muğan ölkə fəhlə və kəndli deputatları Soveti Azərbaycanı işğal etməyə hazırlaşan bolşeviklərin başçılığı ilə Ölkə İcraiyyə Komitəsini yaratdı. MSR bir sıra sosialist tədbirləri həyata keçirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin Azərbaycanın cənubunda hakimiyyətini bərqərar etməyə kifayət qədər gücü yox idi. Əsas hərbi qüvvələr Qarabağda erməni təcavüzünün və şimaldan gözlənilən təhlükənin qarşısını almağa cəlb edilmişdi. RK(b)P QDK və Bakı komitəsi MSR-na hərtərəfli yardım edir, silah, sursat, pul və siyasi ədəbiyyat göndərirdilər. Həştərxandan da kömək göstərilirdi. V.İ.Leninin tapşırığı ilə Baltik matrosu, kommunist T.İ.Ulyantsev (Otradnev) Həştərxandan Lənkəran gəlib, Hərbi inqilab şurası və Hərbi-sohra qərargahı təşkil etdi. Sovet Rusiyasının diplomatik

tapşırıqla İrana göndərdiyi İ.O.Kolomiytsev də MSR-nın rəhbərlərindən biri idi. Şimali Qafqazdakı 11-ci Qırmızı ordunun tərkibindən MSR-na 200 döyüşçü göndərilmişdi.

1919 il iyulun ortalarında ağqvardiyaçı rus zabitlərinin rəhbərlik etdiyi qüvvələr Lənkəran üzərinə hücuma keçdilər. İyulun 24-25-də Lənkəranın mühüm obyektlərini yenidən nəzarət altına alan ağqvardiyaçılar iyulun 26-da Prişibdə qurultay çağıraraq, bölgədə öz hakimiyyətlərini bərpa etdiklərini bildirdilər. MSR-nın üçaylıq hakimiyyətinə son qoyuldu.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 3 cilddə, c.3, B., 1973; Məmmədova Ş., Muğan Sovet Respublikası: Həqiqətlər, uydurmalar, "Tarix və onun problemləri", 1999; №2; Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Əlizadə N., Lənkəran qəzası zəhmətkeşlərinin Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizəsi tarixindən, B., 1963; Гусейнов А.А., Синицын В.М., Сражающаяся Мугань, Б., 1979.

MUĞANIN SUVARMA SİSTEMİ – suyu suvarma mənbələrindən götürüb, suvarılmaya ehtiyacı olan sahələrə paylayan və suvarılmanı təmin edən qurğular sistemi. Muğanda suvarma sisteminin yaradılması qədim tarixə malikdir. Lakin işğalçı yürüşlər zamanı suvarma sistemi dəfələrlə dağıdılmış, müxtəlif tarixi dövrlərdə yenidən bərpa edilmişdi. 19 əsrdə-20 əsrin əvvəllərində, xüsusilə rusların Muğana köçürülməsinin artması ilə əlaqədar olaraq, suvarma sisteminin yeniləşdirilməsinə diqqət artdı. Lakin Muğanda bolşevik anarxiyası suvarma sisteminə ciddi zərbə vurdu. Kənd təsərrüfatının inkişafı üçün Muğanın suvarma sisteminin bərpasına və inkişafına böyük əhəmiyyət verən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti özünün 1918 il 24 iyul tarixli qərarı ilə Aşağı Muğan kanalının təmiri və digər işlər üçün 26,5 min manat ayırmışdı. 1919 il 24 fevral tarixli qərarla isə Muğanın su qurğularının və suvarma kanallarının təmirinə ayrılan vəsaitin miqdarı 200 min manat müəyyən edilmişdi.

Əd.: Азербайджанская Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998; Исмаилзаде Д., Русское крестьянство в Закавказье. 30-е годы XIX – нач. XX в., М., 1982.

MUXARSKİ Süleyman Bikir oğlu (20.7.1900, Vilno quberniyası, Ostrino – ?) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri, milliyyətcə tatar, Litva vətəndaşı. Tiflis realnı məktəbini bitirmişdi (1919). Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini hüquq sahəsində davam etdirmək üçün Lion şəhərinə (Fransa) göndərilmişdir. Sonrakı taleyi barədə məlumat aşkar olunmamışdır.

MUXTAR ƏFƏNDİ (1880–1975) – maarif xadimi, müəllim, şərqşünas-tərcüməçi. Bax *Əfəndizadə* Muxtar İsmayıl oğlu.

MUXTAROV Murtuza (1855, Bakı yaxınlığındakı Əmircan kəndi – 1920, Bakı) – məşhur Azərbaycan mil-

yonçusu, xeyriyyəçi, Azərbaycan sahibkarlığının və neft sənayesinin görkəmli nümayəndəsi. Neft sənayesində podratla qazma işinin xeyli hissəsini öz əlində cəmləşdirmiş iri sahibkar idi. Əvvəllər malakeşlik etmiş, arabaçı olmuş, çəlləkdə mədənlərdən şəhərə qara neft daşıyıb satmaqla məşğul olmuşdu. 1870 ildən Balaxanı-Zabrat kəndləri ətrafındakı mədənlərdən birində fəhləlik etmişdir. Buruqda adi fəhlə kimi işə başlamış, sonra usta təyin edilmişdir. İxtiraçılıq qabiliyyəti, qazma dəzgahını təkmilləşdirməsi, dözümü və qətiyyəti sayəsində sahibkara çevrilmiş, şəxsi qazma kontoru açmışdı. Muxtarovun adı daha çox neftçıxarma texnologiyasının inkişafı ilə bağlıdır. Ali texniki təhsili olmasa da, neft maqnatları içərisində neft yataqlarının sirrini və qazma işlərini dərindən bilən sahibkar kimi tanınmışdı. Muxtarov Azərbaycan neft sənayesi tarixinə metal ştanqlarla zərbə qazma dəzgahının ixtirası (1895) ilə daxil olmuşdur. O, dövlət patenti aldığı bu ixtirasına "Bakı qazma sistemi" adı vermişdi. Əsasını 1891 ildə qoyduğu "Muxtarov M." şirkəti neft sənayesi üçün texniki avadanlıq buraxır və neft quyuları qazmaqla məşğul olurdu. Balaxanı, Suraxanı, Ramana və Sabunçu neft rayonlarında neft quyularının əksəriyyəti onun "Podrat qazma" kontoru tərəfindən qazılmışdır. Sabunçu, Bibiheybət və Suraxanıda özünün mexaniki zavodları və neft mədənləri vardı. Bakıdan Buzovnaya elektrik qatarı yolunda Sabunçudan sonra birinci dayanacaq onun adı ilə adlanır. Dayanacağın ətrafındakı bütün neft quyuları Muxtarova məxsus olmuşdur. Onun Bibiheybətdəki qazma avadanlığı zavodu Rusiyada ilk neft avadanlığı müəssisəsi idi. O, təkcə Bakıda deyil, Maykop və Qroznıda da neft mədən sahiblərilə müqavilə bağlayıb, quyu qazırdı. "Muxtarov M." şirkəti 1906 ildən "Qazıma işləri sahibkarları sindikatının", "Neft

Murtuza Muxtarovun Vladiqafqazda tikdirdiyi məscid. 1910

Murtuza Muxtarovun tikdirdiyi "Səadət" sarayı. Bakı. 1911-12

Liza xanım Muxtarova

quyuları qazan Bakı podratçılar cəmiyyətinin", 1917 ildən isə "Podrat qazıma şirkətləri ittifaqı"nın əsas iştirakçılarından olmuşdur. 1913 ildə Muxtarovun müəssisələri daha da genişləndi, Suraxanıda onun üçüncü zavodu fəaliyyətə başladı. Elə həmin il şirkət səhmdar cəmiyyətinə çevrilmişdi və 4 milyon manat əsas kapitalı vardı. 1916 ildən cəmiyyətin səhmlərinin əksəriyyəti Petroqraddakı Azov-Don bankının əlinə keçdi və idarəsi Bakıdan Petroqrada köçürüldü. Muxtarov 1914 ildə Bakı Tacir Bankının yaradılmasında iştirak etmişdi. Vladiqafqazda qoşa minarəli, qoşa eyvanlı məscid, Əmircanda eyni memarlıq üslubunda məscid (1910), habelə məktəb inşa etdirmişdi. Mərdəkanda salınan (1890) ilk bağlardan biri (sahəsi 8 hektar) Muxtarova məxsus idi.

Muxtarov geniş xeyriyyəçilik fəaliyyəti göstərmiş, ictimai binaların, məktəblərin inşasına heç zaman vəsaitini əsirgəməmişdir. O, *"Nəşri-maarif"* və *"Nicat"* cəmiyyətlərinin işində fəal iştirak etmişdir. Bakıda və ətraf kəndlərdə, Rusiya və Avropanın bir sıra şəhərlərindəki çoxlu binalar onun adı ilə bağlıdır. Həyat yoldaşı Liza xanım Muxtarova ilə Avropa səyahətində olarkən Venesiyadakı binaların memarlığına valeh olmuş, Bakıda bir il ərzində (1911-12) onlara oxşar saray tikdirmişdir. Memar İ.K.Ploşkonun layihəsi əsasında fransız qotikası üslubunda tikilmiş bu mülk indi Onun adına olan küçədəki "Səadət" sarayının binasıdır. Muxtarov, demək olar ki, Bakının bütün xeyriyyə cəmiyyətlərinin fəaliyyətində yaxından iştirak etmiş, idarə heyətlərinin üzvü olmuş, mətbuata, maarif və mədəniyyətə, incəsənət xadimlərinə qayğı ilə yanaşmış, maddi və mənəvi yardım göstərmişdir. O, məşhur aktyor Hüseyn Ərəblinskinin müalicə xərclərini öz üzərinə götürmüş, Saratovda küçələrdə mahnı oxuyan azərbaycanlı qızın musiqi təhsili almasına yardım göstərmiş, onu konservatoriyaya apararaq, vokal şöbəsinə daxil olmasına kömək etmiş, həmçinin öz soyadını ona verərək, qızlığa götürmüşdür (həmin qız sonralar məşhur opera müğənnisi, xalq artisti, 1938-53 illərdə Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrının solisti Fatma Muxtarova idi). "Səadət" xeyriyyə cəmiyyəti üçün məktəb binasını da Muxtarov tikdirmişdir. 1908 il iyunun 3-dən fəaliyyətə başlamış "Tərəqqi" qəzeti "İrşad" mətbəəsində Muxtarovun pulu ilə çap edilirdi. Bir müddət sonra Muxtarov "İrşad" mətbəəsini satın alıb, daimi istifadə üçün Haşım bəy Vəzirovun sərəncamına vermişdir. Muxtarov İran inqilabçılarına (Səttarxan hərəkatı) da pul və silahla kömək etmişdir.

Abşeronun dəniz sahilində mayak külləsi (1913), Mərdəkanın Pirhəsən pirində Axund Mirzə Əbu Turabın qəbri üstündə günbəz, Kislovodskda (Şimali Qafqaz), İtaliyanın Florensiya şəhərində bir çox yaraşıqlı binalar Muxtarovun vəsaiti ilə tikilmişdir.

Aprel işğalının (1920) ilk "talan həftəsi" günlərində Muxtarov mənzilinə basqın etmiş silahlı hərbçilərdən birini, sonra isə özünü güllə ilə vurmuşdur. İşğaldan sonra "Muxtarov M." şirkətinin müəssisələri milliləşdirilmişdir.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Süleymanov M., Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim, B., 1987; Qılman İlkin, Bakı və bakılılar, B., 1998; Алияров С.С., Нефтяные монополии в Азербайджане в период первой мировой войны, Б., 1974; Исмаилов М.А., Промышленность Баку в начале XX века, Б., 1976.

MUXTAROVA Liza xanım (?, Vladiqafqaz – 1956, İstanbul) – *Bakı Müsəlman Qadın Xeyriyyə cəmiyyətinin* sədri, Azərbaycanın görkəmli sənayeçisi, milyonçu və xeyriyyəçi Murtuza *Muxtarovun* həyat yoldaşı. General Əhməd bəy Tuqanovun qızı idi. Avropa səyahəti zamanı Liza xanımın İtaliyada Venesiya saraylarından birinə valeh olduğunu görən Murtuza Muxtarov həmin binanın layihəsində Bakıda onun şərəfinə əzəmətli saray ucaltdırmışdır (1911-12). Bakı Müsəlman Qadın Xeyriyyə Cəmiyyəti bu binada (hazırda "Səadət" sarayının binasıdır) fəaliyyət göstərmişdir. Həmin sarayda Liza xanım qızlar üçün pansion açmışdı. Muxtarova Azərbaycanın maarifpərvər qadınları ilə birlikdə cəmiyyətin işində fəal çalışmışdır. 1917 ilin oktyabrında Muxtarovanın sədrlik etdiyi xeyriyyə cəmiyyətinin yoxsul qızlar üçün açdığı peşə məktəbi 1918 ilin mart soyqırımı zamanı bağlanmış, 1919 ilin əvvəllərində fəaliyyətini yenidən bərpa etmişdir. O, ehtiyacı olan gənclərə qayğı göstərir, yardım edirdi. Azərbaycanda qadın təhsilinin inkişafına çalışırdı. Muxtarova "Müqəddəs Nina" qız məktəbinin qəyyumluq şurasının sədri olmuşdur. *Aprel işğalından (1920),* Murtuza Muxtarovun faciəli ölümündən sonra "Müsavat" partiyası gizli təşkilatının üzvləri onun mənzilində türk nümayəndələri ilə görüşürdü. Muxtarova sonradan İstanbulda yaşamışdır.

Əd.: Gəncəli S., Qadın, gözəllik və ülviyyət (ensiklopedik toplu), B., 2001.

MURAD GƏRAY TLEXAS – hərbi xadim. Azərbaycan Milli Ordusunun generalı. Hərbi Nazirliyin topçu idarəsinə və başqa strukturlarına rəhbərlik etmiş, Bakının hərbi general-qubernatoru olmuşdur (bax *Tlexas* Murad Gəray).

MURADXANOV Əsədulla bəy (1866, Salyan – 1942, orada) – ictimai-siyasi xadim, maarifpərvər-publisist. Rusiyanın 1-ci Dövlət Dumasının deputatı.

Görkəmli pedaqoq-alim, professor Mərdan Muradxanovun atasıdır. Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirmiş (1886), həmin ildən Kürdəmirdə müəllim işləmişdir. Uzun illərdən sonra müəllimlikdən uzaqlaşan Əsədulla bəy Cavad qəzasının kəndlilərlə əlaqə şöbəsində kargüzar və tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1906 ildə Bakı qubernyasının Cavad qəzasından Rusiyanın 1-ci Dövlət Dumasına deputat seçilmişdir. Duma-da Xalq Azadlıq Partiyasına mənsub olmuşdur. Əlimərdan bəy Topçubaşov, İsmayıl xan Ziyadxanov, Məmmədtağı Əliyevlə birlikdə çarizmin Rusiya imperiyasında yaşayan xalqlar arasında ədavət salmaq siyasətinə qarşı çıxmış, qeyri-rus xalqların milli muxtariyyəti ideyasını müdafiə etmişdir.

Duma çar Nikolay tərəfindən qovulduqdan sonra Muradxanov Peterburqdan Salyana qayıtmış, burada bir neçə maarifçinin fəal iştirakı ilə əhali arasında mədəni-maarif işləri aparmış, "cəmiyyəti-xeyriyyə" yaratmış, kitabxana-qiraətxana açmış, həvəskar teatr cəmiyyəti təşkil etmiş və s. xeyriyyə işləri ilə məşğul olmuşdur. Dövri mətbuatda çıxış etmiş, inqilabdan əvvəl "Brokhauz və Yefron ensiklopedik lüğəti"ndə məqalələri çap olunmuşdur.

Əsədulla bəy 1926 ildə Bakıya köçmüş və Qara şəhərdə mülki məhkəmənin sədri vəzifəsində çalışmışdır. 1929 ildən təqaüdə çıxmışdır.

Əd.: Seyidzadə D.B., Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar, B., 2004; Azərbaycan teatr salnaməsi, B., 1975.

MURADOV Abbas Həmid oğlu (?, Şuşa – ?) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Ağdam rus-tatar (Azərbaycan) məktəbini (1912) və Peterburq realnı məktəbini bitirdikdən (1918) sonra bir müddət Ümumrusiya Müsəlmanlar İttifaqının İcraiyyə komitəsində işləmiş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti himayədarlıq nazirliyinin qaçqınlarla iş şöbəsində çalışmışdır. Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini tibb sahəsində davam etdirmək üçün Paris Universitetinə (Fransa) göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənmək üçün 1921-22 illərdə Xalq Komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanovun tapşırığı ilə xaricə ezam olunmuş xüsusi nümayəndənin hesabatında onun təhsilini uğurla davam etdirdiyi, *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923-25 illər üçün məlumatında onun təhsilinin bitməsinə 2 il qaldığı göstərilirdi. Sonrakı taleyi barədə məlumat aşkar olunmamışdır.

MURADOV Məmməd bəy Fəxrəddin oğlu (1.1.1900, Şuşa – ?) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. 3-cü Bakı kişi gimnaziyasını bitirmişdir (1918). Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini tibb sahə-

sində davam etdirmək üçün Paris universitetinə (Fransa) göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin maddi vəziyyətini, təhsilin gedişini və məişət məsələlərini öyrənmək üçün 1921-22 illərdə Xalq Komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanovun tapşırığı ilə xaricə ezam olunmuş xüsusi nümayəndənin hesabatında onun təhsilini uğurla davam etdirdiyi, *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923-25 illər üçün məlumatında isə təhsilinin bitməsinə 2 il qaldığı göstərilirdi. Sonrakı taleyi barədə məlumat aşkar olunmamışdır.

MURADZADƏ Məmməd (? – ?) – Bakıdakı *Mart soyqırımı* (*1918*) hadisələrini öz gözləri ilə görmüş, həmin hadisələr zamanı daşnaklar tərəfindən evləri qarət edilib dağıdılmış, atası güllələnmiş, anası əsir kimi Mailov teatrına aparılmış yeniyetmə Bakı sakini. 1918 ilin dekabrında həmin hadisələri qələmə almış, 1919 ilin martında ona əlavələr etmişdir. 1920 ildə "Həyat dəftərimdən bir parça" rubrikasında "Mart hadiseyi-əliməsi" adı ilə hökumət mətbəəsində kitabça halında çap etdirmişdir (kitabça 1996 ildə kiril əlifbası ilə yenidən nəşr olunmuşdur). Ailəsinin başına gətirilən müsibətlərdən, atasının qohum və tanışlarının güllələnməsindən, həmin hadisələr zamanı kiçik qardaşı ilə qonşu yəhudinin evində gizlənməsindən danışan, şahidi olduğu acınacaqlı mənzərəni təsvir edən gənc yazısını belə yekunlaşdırırdı: ***"Hələ qarşımda o gün müşahidə etdiyim ürək dağlayan bir mənzərə təcəssüm edib durur. O gün küçə ilə bir neçə kişinin çiynində qısa bir nərdivan üzərinə əlvan boyalı xalça salınmış bir meyitin aparıldığını gördünüz? O, mart günlərinin məzlum qurbanı, mənim zavallı atam idi. O dövrün vəziyyətinə nəzərən bu hala da qibtə edirdilər. Ona görə ki, çox şəhidlərin meyiti o gün tapılmaz oldu. Ana və bacıların qəlbinə acı və daim sağalmaz dağlar basıldı. O gün bu müəzzəm Bakı şəhərinin yarıdan çoxu bir matəm sarayına çevrildi. Çox evlərin üzvləri südəmər uşaqlarınadək zəhərli xəncərlər ilə doğrandı. Fəryad, ah-fəğan səda-sı eşidilməyən bir ev qalmadı. Söyləyiniz, belə ürək yandıran tarixi bir vaqiəni unutmaq olarmı?"***

Yazıda hadisələr zamanı öz niyyətlərinə çataraq "qalib çıxmış", kişiləri öz evlərində qətlə yetirib, qadın və qocaları əsir kimi nümayişkaranə surətdə küçələrdən keçirən qaniçən ermənilərin vəhşilikləri dərin ürək ağrısı ilə təsvir edilirdi.

"Qafqaziyyəyə bizimki söyləyirdiniz, iştə Qafqaziyyəyə sahib oldunuz?" deyən düşmənin istehzalı tənələrinə dözə bilməyən gənc müəllif yazırdı: ***"Düşmənin bu növ tənələri acı, fəqət doğru idi. Çalışmamaq nəticəsi olaraq, azlıq təşkil edən millətin bu gün vəhşi qüvvələri qarşısında baş əymələ məcbur olmuşuq"***. M.Muradzadənin sonrakı taleyi haqqında məlumat əldə olunmamışdır.

MUSAYEV Cəmil İbrahim oğlu (14.3.1897, Şuşa – 29.1.1970, Şuşa) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Şuşa realnı məktəbini bitirmiş (1914), Bakıya köçdükdən sonra riyaziyyat və rəsmxətdən dərs demişdir. Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini davam etdirmək üçün əvvəlcə İtaliyaya, sonradan isə Berlin Politexnik İnstitutuna göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənmək üçün 1921-22 illərdə Xalq Komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanovun tapşırığı ilə xaricə ezam olunmuş xüsusi nümayəndənin hesabatında onun təhsilini uğurla davam etdirməsi, *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923-25 illər üçün məlumatında təhsilinin bitməsinə 1 il qaldığı göstərilirdi. 1925 ildə təhsilini başa vuraraq Bakıya qayıtmış, ömrünün sonunadək öz ixtisası (memarlıq) üzrə işləməklə bərabər, orta məktəbdə alman dilindən dərs demişdir. 1960 ildə "Azərbaycan SSR-in əməkdar inşaatçısı" fəxri adına layiq görülmüşdür.

MUSƏVİ Seyid (Mirhəsən Hacı Mirağa oğlu Mövsümov; 1882, Şamaxı – 17.6.1907, Bakı) – sosial-demokrat, "Hümmət" təşkilatının banilərindən biri, naşir, yazıçı-publisist. İbtidai təhsilini Bakıda mollaxanada və "rus-müsəlman" məktəbində almışdır. Bakı realnı məktəbində oxumuşdur. Şəriət müəllimi, alim-metodist, şair Hacı Mirağa Mövsümovun oğludur.

Erkən yaşlarından əmək fəaliyyətinə başlamış, çarizmə qarşı siyasi mübarizəyə qoşulmuş, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Sultanməcid Əfəndiyev, Məşədi Əzizbəyov, Məmmədsadıq Axundov və b. ilə birlikdə müsəlman sosial-demokrat "Hümmət" təşkilatının əsasını qoymuşdur. Evində gizli mətbəə yaratmış, "Hümmət" qəzetinin 6 nömrəsini (1904-05) və bir sıra siyasi vərəqələr buraxmışdır. Sosial-demokratik ideyaları təbliğ etdiyinə görə həbs olunmuş, irəli sürülən ittihamlar sübuta yetmədiyindən azad edilmişdir. Təqiblərdən qurtarmaq üçün Gədəbəyin gümüş, mis mədənlərində fəhlə işləmişdir. Seyid Musəvi siyasi mübarizədə bədii və publisist sözün təsir gücünə önəm vermiş, "Hümmət", "Dəvət-Qoç", "Təkamül", "İrşad" qəzetlərində müxtəlif janrlarda yazılar (hekayə, pyes, məqalə və s.) dərc etdirmişdir. Seyid Musəvinin "Çaq-çuk", "Təzə əsrin tüluunda", "Məşədi İsmayıl" hekayələri, "Mis mədəni" pyesi, "Bakı həbsxanası" məqaləsi və inqilabi vərəqələri Azərbaycan ədəbiyyatı və publisistikasında özünəməxsus yer tutur.

Ed.: XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı müntəxəbatı, B., 1958; Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 3 cilddə, c.2, B., 1960; XX əsr Azərbaycan bədii nəsri, B., 1992; Hüseynov Ş., Həqiqət və ədalət carçısı, B., 1988; Talıbzadə K., Ədəbiyyatımızın inqilabi ənənələri, onun "Ədəbi irs və varislər" kitabında, B., 1974.

MUSTAFAYEV Ağahəsən Manaf oğlu (1900, Bakı – ?) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Birinci

Bakı kişi gimnaziyasını bitirmişdi (1918). Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini gəmiqayırma sahəsində davam etdirmək üçün Berlin Universitetinə (Almaniya) göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənən *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923-25 illər üçün məlumatında onun təhsilinin bitməsinə 2 il qaldığı göstərilirdi. Sonrakı taleyi barədə məlumat aşkar olunmamışdır.

MUSTAFAYEV Ağasəfər Hüseynqulu oğlu (9.1.1894, Tiflis – ?) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilməsi nəzərdə tutulmuş tələbələrdən biri. İkinci Bakı kişi gimnaziyasını bitirmiş (1913), 1918 ilədək Rusiyanın Don (Novoçerkassk) Universitetinin fizika-riyaziyyat şöbəsində 3 il oxumuş, lakin maddi çətinlik üzündən təhsilini yarımçıq buraxıb, geri qayıtmağa məcbur olmuşdu. Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini davam etdirmək üçün Rusiyaya göndəriləcək tələbələrin siyahısına daxil edilmişdi. Lakin Vətəndaş müharibəsi ilə əlaqədar yaranmış mürəkkəb vəziyyətdə oraya tələbə göndərmək mümkün olmamışdır. Sonrakı taleyi barədə məlumat aşkar olunmamışdır.

MUSTAFAYEV Mustafa Hacı Rəhim oğlu (17.10.1895, Qazax – ?) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Bakı realnı məktəbini bitirmişdir (1914). Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini elektrotexnika sahəsində davam etdirmək üçün Fransaya göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənmək üçün 1921-22 illərdə Xalq Komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanovun tapşırığı ilə xaricə ezam olunmuş xüsusi nümayəndənin hesabatında Mustafayevin təhsilini uğurla davam etdirməsi, *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923-25 illər üçün məlumatında isə təhsilinin bitməsinə 2 il qaldığı göstərilirdi. Tələbəlik illərində M.Mustafayev dünya şöhrətli "Reno" şirkətinin müəssisələrində istehsalat təcrübəsi keçmişdir. Tuluza İnstitutunda təhsilini başa vurduqdan sonra ona "Reno" şirkətində mühəndis yerini tutmaq təklif edilmişdi. Fransada ailə həyatı quran Mustafayev 1927 ildə Azərbaycana qayıtmış, sənayeləşmə illərində mühəndis-energetik kimi 15 il bir sıra elektrik stansiyalarının və Bakı tramvay xəttinin tikintisində çalışmışdır. İkinci dünya müharibəsi başlayanda fransız həyat yoldaşı Səmərqənd şəhərinə (Özbəkistan), Mustafayev özü isə Şimali Qazaxstana sürgün edilmişdir (1942). O, 1943 ilin noyabrında azad edilərək, Səmərqəndə gəlmiş, 1961 ilədək burada ixtisası üzrə işləmişdir. Bakıya qayıtdıqdan sonra Bakı Dövlət Universitetində və Sənaye İnstitutunda riyaziyyat və fransız dili fənlərindən dərs demişdir.

Ed.: Дулаева З., Страницы истории национальной интеллигенции, "Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2003" (məqalələr toplusu), B.,2003.

"MUSULMANSKİYE İZVESTİYA" – Bakı müsəlman ictimai təşkilatları komitəsinin mətbu orqanı. "Kaspi" qəzetinin redaksiyası ilə komitənin mətbuat orqanının nəşri haqqında razılığa əsasən, qəzetin 30 aprel 1917 il 95-ci sayından etibarən 4-cü səhifəsi "Bakı müsəlman ictimai təşkilatları komitəsinin xəbərləri" adı ilə çıxmağa başlamışdı. İyunun 9-dan etibarən "Xəbərlər"in müvəqqəti redaktoru Ceyhun bəy Hacıbəyli idi. Burada millətlərin öz müqəddəratını təyin etməsi problemi başlıca məsələ kimi işıqlandırılırdı. "Xəbərlər"də "Hazırkı vəzifələrə dair", "Milli komitədə", "Biz necə işləməliyik", "Vəzifələrimiz" başlıqları altında materiallar dərc edilirdi. Qəzetdə müntəzəm olaraq Şimali Qafqaz, Türküstan, Volqaboyu və digər türk diyarlarından xəbərlər dərc edilir, Rusiya xalqları arasında müsəlman və türk həmrəyliyi, Rusiyanın və dünyanın türk və müsəlman cəmiyyətlərinin quruluşu haqqında, "Müsavat" partiyasının təsir dairəsinin genişləndiyi, hətta Stavropolda öz şöbəsini yaratdığı barədə məlumatlar verilirdi. Rusiyanın müsəlman mətbuatından parçalar, "Müsavat" partiyasının orqanı olan "Açıq söz" qəzetindən tez-tez xülasələr, habelə gürcü və erməni mətbuatından yazılar da dərc edilirdi.

"Xəbərlər"də müsəlmanların seçkilərdə iştirakına, tibbi xidmətə, qadınların ictimai həyatda fəallaşmasına, tələbə gənclər və müsəlman ziyalıları arasında qarşılıqlı münasibət problemlərinə dair izahat işi aparılır, tövsiyələr verilirdi. Qəzetdə müsəlman memarlıq abidələri haqqında məqalələr dərc edilir, Bakıdakı Şirvanşahlar sarayının tarixi əhəmiyyəti, çar hakimiyyətinin ona etinasız münasibət bəslədiyi göstərilirdi. "Xəbərlər" Azərbaycanın rusdilli ziyalılarında və bütövlükdə, Azərbaycan xalqının siyasi şüurunun formalaşmasında, Rusiyanın türk və müsəlman xalqlarının həmrəyliyində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Ed.: Гасанов Г., Комитет Бакинских мусульманских организаций, "Tarix və onun problemləri", B., 2003, №2.

"MÜCAHİD" – Azərbaycan siyasi mühacirətinin Türkiyədə nəşr etdirdiyi aylıq jurnal. 1955 ilin iyulundan 1962 ilin iyununa kimi Çingiz Göygölün redaktorluğu ilə çıxmışdır. İlk nömrəsindəki proqram məqaləsində ***"bütün gücünü məhkum türk ellərinin qurtuluş davasına və kommunizm ilə mücadiləyə"*** yönəldəcəyini bildirirdi.

Qafqaz birliyi ideyasına və bu fikrin daşıyıcılarına kəskin müxalifətdə duran *"Türk izi"* jurnalının nəşri dayandıqdan sonra çıxmağa başlayan "Mücahid" öz sələfinin mövqeyini bir qədər yumşaltsa da, yalnız türk birliyini qəbul etdiyini

gizlətmir, "Türküstan, İdil-Ural, Şimali Qafqaz, Azərbaycan və Krım mücahidlərinin də müştərək bir türk cəbhəsi halında çalışmaları lüzumuna inandığını bəyan edirdi" ("Üçüncü cildə başlayarkən" məqaləsi, 1960, №25-26). Bununla bərabər, "Mücahid" Şimali Qafqazla Azərbaycan arasında dostluq və iş birliyi tərəfdarı və təbliğatçısı olmuşdur. "Şimali Qafqaz və Azərbaycan qardaşlığı" məqaləsində (1962, may-iyun, №49-50) jurnal qeyd edirdi ki, Şimali Qafqazla Azərbaycan arasında sıx mənəvi yaxınlaşma mövcud olmuş, hətta Şimali Qafqazlılar Rusiyada çar rejimi devrildikdən sonra, qurduqları müstəqil Cümhuriyyətin dövlət dili kimi Azərbaycan türkcəsini qəbul etmiş, orta və ali məktəblərdə təhsilin türkcə tədrisinə qərar vermişdilər.

"Mücahid" türkdilli xalqların tarixi, ədəbiyyatı, adət-ənənəsi, tanınmış liderləri haqqında materiallar dərc etmiş, türkçülük, türk birliyi ideyasına öz töhfəsini vermişdir.

"MÜCAHİD" (ərəbcə *mübariz, döyüşçü*) – Bakıda işləyən və əksəriyyəti Cənubi Azərbaycandan gəlmiş fəhlələrin ilk sosial-demokrat təşkilatı olan İctimaiyyun-amiyyun partiyasının adlarından biri. Bax *"İctimaiyyun-amiyyun"*.

"MÜDAFİƏ" – Azərbaycanın siyasi partiyalarından biri. 1907 ilin mayında Tiflisdə yaradılmışdı. Partiyaya korpus topoqrafi podpolkovnik İbrahim *Vəkilov* rəhbərlik edirdi. Təşkilatın fəaliyyət dairəsi Yelizavetpol quberniyasının qərbini, əsas etibarilə, Qazax qəzasını və Tiflis quberniyasının bir sıra qəzalarını əhatə edirdi. Partiyanın yaradılmasında Ağabəy Qiyasbəyov, Hacı Kərim Sanılı, A.Xəlilbəyov fəal iştirak etmişdilər.

"Müdafiə" proqram sənədi kimi, *"Difai"* partiyasının proqramını qəbul etmişdi. Partiyanın buraxdığı intibahnamələrdə bildirilirdi ki, o, "müsəlmanların bütün ictimai işlərinə qarışacaq, onların arasında birlik yaradacaq, maarif və mədəniyyət işlərinə qayğı göstərəcəkdir". Partiya öz tərəfdarlarını millətin azadlığı və ədalət uğrunda mübarizəyə çağırırdı.

"Müdafiə" təşkilatının möhürü

Partiyanın əsas diqqəti daşnakların azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımları ilə əlaqədar çarizmin Azərbaycanın qərb qəzalarında yerləşdirdiyi kazak hissələrinin boykot edilməsinə yönəlmişdi. "Müdafiə" 1907 ildə Qazaxda yerləşdirilmiş hərbi hissələrə kömək göstərən əhaliyə xəbərdarlıq edərək, kazakların 1906 ildə azərbaycanlıların başına gətirdiyi müsibətləri onlara xatırladırdı.

Lakin üzvlərinin azlığı və polis tərəfindən təzyiqlərə məruz qalması üzündən "Müdafiə", müəyyən təbliğatçılıq fəaliyyəti istisna edilməklə, əməli fəaliyyət göstərə bilmədi və 1908 ildə fəaliyyətini dayandırdı. Bəzi mənbələrə görə, "Müdafiə"nin fəaliyyəti 1909 ilə qədər davam etmişdi.

Ətr: Seyidzadə D.B., Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar, B., 2004; Süleymanova S., Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkat, B., 1999; Багирова И.С., Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века, Б., 1997; Ахмедов А., Азербайджанские тюрки в революции 1905 года, Б., 2002.

MÜƏSSİSLƏR MƏCLİSİ, Ümumrusiya müəssislər məclisi – dövlətin idarə formasını müəyyən etmək və konstitusiya hazırlamaq üçün ümumi seçki hüququ əsasında yaradılan ali nümayəndəli orqan. Müəssislər məclisi ideyası Rusiyada 20 əsrin əvvəllərində meydana gəlmişdi. Rusiyada Fevral inqilabından (1917) sonra yaranan *Müvəqqəti hökumət* Müəssislər məclisinin çağırılmasını başlıca vəzifəsi hesab edirdi. Martın 13 (26)-də Müəssislər məclisinə seçkilər haqqında qanun hazırlanması üzrə xüsusi müşavirə (sədri kadet F.F.Kokoşkin idi) yaradılmışdı. O, mayın 25-də (iyunun 7-də) fəaliyyətə başlayaraq, sentyabrda işini başa çatdırmışdı.

Müvəqqəti hökumət iyunun 14 (27)-də Müəssislər məclisinə seçkilərin sentyabrın 17 (30)-də keçiriləcəyini, 30-da (oktyabrın 13-də) isə çağırılmasını elan etmişdi. Avqustun 9 (22)-da isə Müəssislər məclisinə seçkilər noyabrın 12 (25)-nə, çağırılması isə 28-nə (dekabrın 11-nə) təyin edildi. Seçkilər haqqında Əsasnamədə ümumi seçki hüququ əsasında proporsional seçki sistemi nəzərdə tutulurdu. Avqustun 7 (20)-də Müəssislər məclisinə seçkilər haqqında Ümumrusiya işləri üzrə komissiyanın (Vsevıbor) iclasları başladı. Onun əsas vəzifəsi seçkiyə texniki hazırlıq və keçirilməsi idi. Sentyabrda seçici siyahılarının hazırlanmasına başlandı, oktyabrda isə siyasi partiyaların namizəd siyahıları dərc olundu. *Oktyabr çevrilişindən (1917)* sonra Xalq Komissarları Soveti (XKS) 27 oktyabr (9 noyabr) tarixli qərarı ilə seçkilərin noyabrın 12 (25)-də keçirilməsini təsdiq etdi. Müxtəlif səbəblər üzündən seçkilər yalnız 39 seçki dairəsində vaxtında keçirildi. Bir sıra yerlərdə seçkilər noyabrın sonu – dekabrın əvvəllərində, bəzi ucqar dairələrdə isə yanvarın əvvəllərində keçirildi. XKS noyabrın 26-da (dekabrın 9-da) Müəssislər məclisinin 800 nümayəndədən 400-nün olduğu halda açılacağı barədə dekret qəbul etdi. Müəssislər məclisinə seçkilər 79 dairədə keçirilməli, burada 90 milyon seçici iştirak etməli idi. 67 dairə üzrə səsvermədə 44,4 milyon seçici iştirak etmişdi. 54 seçki dairəsi üzrə məlumata görə, seçicilərin 62%-i eser, menşevik və başqalarına, 25%-i bolşeviklərə, 13%-i kadetlərə və digər partiyalara səs vermişdi. Müəssislər məclisinə 715

nümayəndə seçilmişdi. Tam olmayan məlumata görə, məclisdə eserlər 370 (52,4%), bolşeviklər 175 (24,8%), sol eserlər 40 (5,7%), kadetlər 17, menşeviklər 15, xalq sosialistləri 2, partiya mənsubiyyətini bildirməyənlər 1, milli qruplar 86 (12,2%) nümayəndə ilə təmsil olunurdular.

Müəssislər məclisinə seçkilər Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın da siyasi həyatında mühüm rol oynadı. *Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi* nəzdində Müəssislər məclisinə seçkilər üzrə Mərkəzi Zaqafqaziya Komissiyası təşkil edilmişdi. Azərbaycanda yaradılmış müvafiq komissiyaya Fətəli xan Xoyski başçılıq edirdi. Müəssislər məclisinə seçkilərə hazırlıq işi bir sıra çətinliklərlə (seçici siyahılarının hazırlanması, maddi-texniki təminatın kifayət qədər olmaması, lazımi təlimatların vaxtında verilməməsi, əhalinin savad səviyyəsinin aşağı olması və s.) müşayiət olunurdu. Sentyabrın sonlarında qəzalarda seçkilərə hazırlıq işləri qaydaya düşsə də, Bakı şəhəri və mədən-zavod rayonlarında məsələ mürəkkəb olaraq qalırdı. Bolşeviklər mədən-zavod rayonları ərazisinin şəhər idarəsi dairəsinə qatılmasına çalışırdı. "Müsavat"çılar da bunun tərəfdarı kimi çıxış edirdilər. Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi bu barədə göstəriş vermişdi. Müəssislər məclisinə seçkilər üzrə komissiya müsəlman qadınlarının seçkidə iştirakına xüsusi diqqət yetirmiş, onların səs verməsinin təmin olunması üçün 9 seçki dairəsində xüsusi binalar ayrılmasına icazə vermişdi. Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda seçkilər 1917 il noyabrın 26-29-da keçirildi. Cənubi Qafqaz üzrə seçkilərdə 15 partiya, 2455274 seçici iştirak etdi. Səsvermənin nəticələrinə görə, gürcü menşevikləri 661934 (26,9%), "Müsavat" 615816 (25,1%), daşnaklar 558400 (22,7%), müsəlman sosialistləri bloku 159770 (6,5%), eserlər 117522 (4,8%), bolşeviklər 95581 (3,9%), menşevik hümmətçilər 84748 (3,5%), ittihad 66504 (2,7%) səs toplamışdı. Noyabrın 29-da Bakıda keçirilmiş seçkidə 160 min seçicidən 110 min nəfəri iştirak etmişdi. Seçkinin nəticələrinə görə, bolşeviklər 22,2 min, "müsavatçı"lar 21,7 min, daşnaklar 20,3 min, eserlər 18,8 min səs toplamışdı. Ümumi səsvermənin nəticələrinə görə hər 60000 səsə bir nümayəndə olmaqla gürcü menşevikləri 11, "Müsavat" 10, daşnaklar 9, müsəlman sosialist bloku 2, bolşeviklər, eserlər, menşevik "Hümmət" və ittihadçılar hərəyə bir yer qazandı.

Azərbaycan partiyaları Ümumrusiya Müəssislər məclisinə seçkilərdə 926838 səs, ümumi səsin 37,7%-ini aldı ki, bunun da 66,5%-i "Müsavat"ın payına düşürdü. Məclisə "Müsavat"dan Həsən bəy Ağayev, Məmməd Yusif Cəfərov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Xosrov Paşa bəy Sultanov, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Nəsib bəy Yusifbəyli, Qazı Əhməd Məmmədbəyov; Müsəlman sosialist blokundan İbrahim Heydərov, Əlixan Qantəmir, Aslan bəy Səfikürdski; "İttihad"dan Sultanməcid Qənizadə; "Hümmət"dən Cəfər Axundov seçilmişdilər.

Müəssislər məclisi 1918 il yanvarın 5 (18)-də açıldı. Bununla əlaqədar keçirilən nümayişin iştirakçıları ilə sovet hökumətinin hərbi qüvvələri arasında baş verən toqquşmada ölən və yaralananlar oldu. Müəssislər məclisinin iclasına 715 nümayəndədən 410-u gəlmişdi. Məclisdə V.M.Çernov başda olmaqla mərkəzçi eserlər üstünlük təşkil edirdilər. Bolşeviklər və eserlər 155 nəfər (30,5%) idi. Müəssislər Məclisi (sədri Çernov idi) Y.M.Sverdlovun ÜRMİK adından təklif etdiyi "Zəhmətkeş və istismar olunan xalqların hüquq bəyannaməsi"nin müzakirəsini rədd etdi, sovet hökumətinin dekretlərini tanımadığını bildirdi. Bolşevik fraksiyası, sol eserlər və bəzi digər qruplar müxtəlif bəhanələrlə zalı tərk etdilər. 13 saat davam edən iclas saray mühafizəsi rəisinin tələbi ilə yanvarın 6 (19)-da səhər saat 5-də bağlandı. Yanvarın 6 (19)-dan 7 (20)-nə keçən gecə ÜRMİK Leninin məruzəsi əsasında Müəssislər məclisinin buraxılması haqqında dekret qəbul etdi.

Müəssislər məclisi buraxıldıqdan sonra Cənubi Qafqazdan seçilmiş nümayəndələr 1918 il fevralın 22-də *Zaqafqaziya seyminin* yaradılması və hakimiyyətin ona verilməsi barədə qərar qəbul etdi.

Ətr.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Агамалиева Н., О выборах в Учредительное Собрание в Азербайджане, Изв. АН Азерб. ССР (серия истории, философии и права), 1990, №4; Свентоховский Т., Русский Азербайджан. 1905-1920. Формирование национального самосознания в мусульманском сообществе, "Хазар", 1990, №2; Спирин А.М., Итоги выборов во Всероссийское Учредительное собрание в 1917 г., "История СССР" jurnalı, 1998, №2; Балаев А., Азербайджанское национальное движение в 1917–1918 гг., Б., 1998.

MÜƏSSİSLƏR MƏCLİSİNƏ SEÇKİLƏR HAQQINDA ƏSASNAMƏ – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ali seçkili orqanının səlahiyyətlərini tənzimləyən sənəd. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin sədrliyi ilə Azərbaycan parlamentinə daxil olan ayrı-ayrı fraksiyaların üzvlərindən yaradılmış Müəssislər məclisinə seçkilər keçirilməsi üzrə Mərkəzi Komissiya "Azərbaycan Cümhuriyyəti Müəssislər məclisinə seçkilər haqqında Əsasnamə" layihəsini hazırlayaraq parlamentin müzakirəsinə təqdim etdi. Əsasnamənin ilk müzakirəsi parlamentin 1919 il mayın 15-də keçirilən 38-ci iclasında parlament komissiyasının sədri M.Ə.Rəsulzadənin məruzəsi ilə başlandı. Müəssislər məclisinə seçkilər haqqında qanun layihəsinin 3-cü son oxunuşu isə parlamentin həmin il iyulun 21-də keçirilmiş 57-ci iclasında başa çatdı. Həmin iclasda Əsasnamənin təsdiqi barədə qanun qəbul olundu. Əsasnamənin 10-cu maddəsinə əsasən, həmin iclasda 21 nəfərdən ibarət mərkəzi seçki komissiyası təşkil edildi. Əsasnamə 10 fəsil (ümumi müddəalar; seçki hüququ haqqında; Müəssislər məclisinə seçkiləri həyata keçirən təşkilatlar haqqında; seçici siyahıları; namizədlərin siyahıları haqqında; seçki bülletenlərinin verilməsi və sayılması haqqında; seçkilərin nəticələrinin müəyyən edilməsi haqqında; Müəssislər məclisinə nümayəndəlikdən imtina etmiş və ya çıxmış üzvlərin yerinə yeni seçkilərin keçirilməsi haqqında; seçkilərin azad və düzgün keçirilməsi haqqında; Müəssislər məclisinə seçkilər üçün xərclər haqqında) və 116 maddədən ibarət idi.

Əsasnamənin əsas müddəalarında göstərilirdi ki, Müəssislər məclisi cinsindən asılı olmayaraq ümumi, bərabər və gizli səsvermə yolu ilə seçilmiş üzvlərdən təşkil olunur. Əsasnamədə Müəssislər məclisinə 120 nəfər nümayəndənin

seçilməsi nəzərdə tutulurdu. Seçkilərdə hər nümayəndə üçün bir seçki dairəsi və səsləri hesablamaq üçün seçki məntəqələri yaradılmalı idi. Əsasnaməyə görə, cinsindən, irqindən, milliyyətindən, dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, 20 yaşına çatmış və səsvermə hüququ olan bütün Azərbaycan vətəndaşları səsvermə hüququna malik idilər. Bu Əsasnamə o dövrdə təkcə Azərbaycanda deyil, bütün müsəlman Şərqində ən demokratik seçki hüququ müəyyən edən tarixi sənəd idi. Mərkəzi seçki komissiyası Müəssislər məclisinə seçkilərə hazırlığa başlamış və bu sahədə bir sıra işlər görmüşdü. Lakin Azərbaycanın 1920 il aprelin 27-də sovet Rusiyası tərəfindən işğalı bu işin başa çatdırılmasına imkan vermədi.

Ədː Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar), c.1, B., 1998; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998.

MÜHACİRƏT (latınca *emiqro* – köçürəm, çıxıram) – 1) daimi və ya müvəqqəti (uzun zamana) yaşamaq üçün digər ölkəyə könüllü və ya məcburi köçmə; 2) hər hansı bir ölkədə yaşayan mühacirlərin toplusu. Mühacirətin tarixi uzaq keçmişdən başlamışdır. Qədim imperiyaların, sonralar isə Sasanilərin, Ərəb xilafətinin və digər dövlətlərin Azərbaycanda işğalçı siyasəti mühacirətə səbəb olmuşdu. Lakin müasir anlamda mühacirət Azərbaycan torpaqlarının Rusiya və İran arasında bölüşdürülməsilə [bax *Gülüstan müqaviləsi* (*1813*) və *Türkmənçay müqaviləsi* (*1828*)] bağlı olmuşdur. Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasəti, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımları Şimali Azərbaycandan, hakim dairələrin sosial-siyasi zülmündən narazılıq isə Cənubi Azərbaycandan əhalinin zaman-zaman mühacirətinə səbəb olmuşdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra yaranan mühacirət, Azərbaycanın mühacirət tarixində yeni bir səhifə açmışdı. Cümhuriyyətin rəhbərlərinin böyük bir hissəsi, yeni qurulmuş sovet hakimiyyətinin ideya düşmənləri, keçmiş sahibkarların əksəriyyəti ölkəni tərk edərək, mühacirətə getmişdi. İlk dəfə olaraq, Azərbaycan mühacirəti siyasi cəhətdən təşkilatlanmış (bax *Siyasi mühacirət*), ədəbi-bədii məktəb, (bax *Mühacirət ədəbiyyatı*), dövri mətbuat (bax *Mühacirət mətbuatı*) yaratmışdı. Bu dövr mühacirəti Azərbaycanda baş verən hadisələrə münasibətini bildirməyə, vəziyyətin dəyişdirilməsinə təsir göstərməyə çalışmışdır (bu barədə bax Əlimərdan bəy *Topçubaşov*, Məhəmməd Əmin *Rəsulzadə*, Mirzə Bala *Məmmədzadə*, Şəfi bəy *Rüstəmbəyli*, Xəlil bəy *Xasməmmədov* və b.). Azərbaycan mühacirətinin yeni bir mərhələsi 1941-45 illər müharibəsi dövrünə təsadüf edir. İkinci dünya müharibəsindən sonra Cənubi Azərbaycandan, SSRİ-nin dağılmasından sonra isə Şimali Azərbaycandan mühacirətin miqyası artmışdır. Mühacirət Azərbaycan diasporunun yaranması və mövqeyinin möhkəmlənməsinə mühüm təsir göstərmişdir.

Ədː Bax *"Mühacirət ədəbiyyatı"*, *"Mühacirət mətbuatı"*, *"Siyasi mühacirət"* məqalələrinin ədəbiyyatına.

MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATI, Şimali Azərbaycanın mühacirət ədəbiyyatı – Azərbaycanın söz sənətinin mühüm qollarından biri. Azərbaycanın mühacirət ədəbiyyatı qədim tarixə malikdir. Belə ki, böyük filoloq alim Xətib Təbrizi (1030-1109) indiki İraqa mühacirət etmiş, ömrünün sonunadək Bağdadda yaşayıb-yaratmışdır. 12 yüzilin görkəmli Azərbaycan filosofu, şairi və nasiri Şihabəddin Sührəverdi (1154-92) bir çox qürbət elləri gəzib dolaşmış, ömrünün son illərini Hələbdə yaşamışdır. İmadəddin Nəsiminin (1369-1417) də facieli ömrü Hələbdə bitmişdir. 16 yüzildə Azərbaycan şairlərindən Şahi, Süruri, Tüfeyli, Həbibi, Xəlili, Matəmi, Qasımi, Gülşəni, Bidari, Sahibi, Pənahi, Xəlifə, Xəzani (Əsiri), Bəsiri və başqaları Osmanlı imperatorluğunun müxtəlif bölgələrinə köç etmişlər. 17 yüzil şairlərindən Məsihi (1575-1655), Saib Təbrizi (1601-79), İbrahim Ordubadi bir müddət Hindistanda yaşayıb-yaratmışlar. Əslən Qarabağdan olan 19 əsrin məşhur təriqət şairi Seyid Nigari (1795-1886) həyat və yaradıcılığının mühüm bir dövrünü Anadoluda keçirmişdir. Sonrakı dövrün sənətkarları içərisində də mühacirətdə yaşayanlar az olmamışdır. Lakin Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı məfhumu 20 yüzilin siyasi mühacirətinin doğurduğu və formalaşdırdığı ədəbi-estetik anlayışı ifadə edir. Buna görə də Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı dedikdə, əsas etibarilə, 20 əsrdə siyasi səbəblərdən dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılıq irsi nəzərdə tutulur.

20 əsr Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı bir neçə mühüm inkişaf mərhələsindən keçmişdir. Bu dövrdə mühacirətin **ilk dalğası** hələ əsrin əvvəllərində, Birinci rus inqilabının (1905-07) məğlubiyyəti ilə əlaqədar azadfikirliliyin təqib olunması nəticəsində başlamışdı. Bu təqiblər nəticəsində 1908-10 illərdə Azərbaycanı tərk edən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu və başqaları Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının ilk mərhələsini formalaşdırmış, onun bir sıra dəyərli nümunələrini yaratmışlar. 1909 ilin əvvəllərində İrana mühacirət edən M.Ə.Rəsulzadə Tehranda "İrani-nou" ("Yeni İran") qəzetini çıxarmış və onun səhifələrində müxtəlif səpkili məqalə, şer və tərcümələrlə çıxış etmişdir. M.Ə.Rəsulzadənin sonralar Türkiyədə və Azərbaycanda nəşr olunmuş xeyli elmi-nəzəri tədqiqatlarının və bədii əsərlərinin materialları da İranda yaşadığı illərdə toplanmışdır.

Azərbaycan siyasi mühacirləri. İstanbul (Türkiyə)

1911 ilin mayında Rusiya səfirliyinin təzyiqi ilə Türkiyəyə getməyə məcbur olan ədib İstanbulda yenicə çıxmağa başlayan "Türk yurdu" jurnalında mühüm bir qismi ədəbiyyatşünaslıqla bağlı olan "İran türkləri" silsilə məqalələrini, "Səbilürrəşad" jurnalında isə həmin silsilənin davamı olan "İran tarixçeyi-inqilabı" əsərini nəşr etdirmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə bununla yanaşı, Azərbaycanın və bütün Şərqin böyük mütəfəkkiri Cəmaləddin Əfqaninin "Məqalati-cəmaliyyə"sinin "Vəhdəti-cinsiyyə fəlsəfəsi və ittihadi-lisanın mahiyyəti-həqiqiyyəsi" bölümünü fars dilindən türkcəyə çevirərək, "Türk yurdu" jurnalında dərc etdirmişdir. Həmin dövrdə İstanbulda yaşayan Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlu da "Türk ocağı"nda, "İttihad və tərəqqi" cəmiyyətində çalışmış, müxtəlif mətbuat orqanlarında ədəbi-publisistik yazılarla ardıcıl çıxış etmişlər.

20 əsrdə mühacirətin daha böyük və kütləvi xarakter daşıyan **ikinci mərhələsi** Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (1918–20) süqutu ilə başlamışdır. Təxminən 1920–40 illəri əhatə edən bu mərhələdə Azərbaycanın siyasi xadimləri ilə yanaşı, onlarla vətənpərvər ziyalı, alim, yazıçı ölkəni tərk etməyə məcbur olmuşdur. Bunların içərisində Əlimərdan bəy *Topçubaşov*, Ceyhun *Hacıbəyli*, Mirzə Bala *Məmmədzadə*, Almas *İldırım*, Əbdülvahab *Yurdsevər*, Kərim *Odər*, Əhməd Cəfəroğlu, Abbasqulu *Kazımzadə*, Məhəmmədəli Rəsuloğlu, Hüseyn Baykara, *Məmmədsadiq Aran*, Ümmülbanu (Banin) və başqaları kimi görkəmli şəxsiyyətlər vardır.

Mühacirət ədəbiyyatının bu mərhələsi janr baxımından da rəngarəngdir. Onun əsas nümayəndələri poeziya, nəsr, ədəbi tənqid, ədəbiyyatşünaslıq, publisistika ilə məşğul olmuşlar. Almas İldırım, Kərim Yaycılı, Əli Vulkan, Teymur Atəşli və başqalarının poeziya sahəsindəki uğurları diqqəti çəkməkdədir. Xüsusilə, Almas İldırımın yaradıcılıq irsi mühacirət poeziyasının ən kamil örnəklərindən sayılır.

Əhməd Ağaoğlunun, Ümmülbanunun, Ceyhun Hacıbəylinin, Səməd Ağaoğlunun, Qurban Səidin nəsr yaradıcılığı xüsusilə maraq doğurur. Ə.Ağaoğlunun bəzi siyasi-fəlsəfi yazıları, o cümlədən "Sərbəst insanlar ölkəsində", "Mən nəyəm?", "Könülsüz olmaz" əsərləri bədii səpkidə işlənmişdir.

Ümmülbanunun "Nami" (1943), "Qafqaz günləri" (1945), "Paris günləri" (1947), "Ernst Yunkerlə görüş" (1951), "Mən tiryəki seçdim" (1959), "Sonra" (1961), "Yad Fransa" (1968), "Son ümidin çağırışı" (1971), "İvan Buninin son həcəti" kimi bədii nəsr nümunələri onu təkcə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının deyil, həmçinin fransız nəsrinin tanınmış nümayəndələrindən birinə çevirmişdir.

Səməd Ağaoğlunun bədii irsi əsas etibarilə "Strasburq xatirələri", "Zürriyyət", "Öyrətmən Qafur", "Böyük ailə", "Hücrədəki adam", "Qatırın ölümü" kitablarında toplanmışdır. Onun atası Ə.Ağaoğlu haqqında yazdığı "Babamı xatırlarkən" və "Babamın arkadaşları" əsərləri mühacirətdə yaranmış memuar nəsrinin ən dəyərli nümunələrindəndir.

Bu dövrdə tənqid, ədəbiyyatşünaslıq və publisistika sahəsində də ciddi uğurlar qazanılmışdır. M.Ə.Rəsulzadənin "Azərbaycan Cümhuriyyəti", "İstiqlal məfkurəsi və gənclik", "Qafqazya türkləri", "İxtilalçı sosializmin iflası və demokrasinin gələcəyi", "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı", M.B.Məmmədzadənin "Milli Azərbaycan hərəkatı", Hilal Münşinin "Azərbaycan Cümhuriyyəti", Ə.Cəfəroğlunun "Azəri ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi" və s. əsərlər bu qəbildəndir. Azərbaycan folklorşünaslığının, ədəbiyyatşünaslığının, ümumən, filoloji fikrinin dünya miqyasında təmsilçilərindən biri olan Əhməd Cəfəroğlunun (1899–1975) tədqiqatlarında qədim türk yazılı abidələri, folklorşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq və nəzəriyyə problemləri, klassik və çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatına dair araşdırmalar xüsusi yer tutur.

"Azərbaycan yurd bilgisi", "Türk amacı", habelə İstanbul Universitetinin nəşr etdiyi "Türk dili və ədəbiyyatı" jurnallarının redaktoru olan Ə.Cəfəroğlu onların səhifələrində "Azəri xalq ədəbiyyatında sayaçı sözləri", "Gəncə dialektində 75 Azərbaycan bayatısının dil baxımından təhlili", "Dədə Qorqud dastanlarının antroponimlər sistemi" və s. ciddi nəzəri-analitik yazılar dərc etdirmişdir. Alimin mifologiya ilə bağlı araşdırmaları da ("Azəri türk ədəbiyyatında batil etiqadlar", "Anadolu və Azərbaycan uşaq folklorunda şamanizm qalıqları", "Azərbaycan və Anadolu folklorunda saxlanan iki şaman tanrısı") diqqətəlayiqdir.

Ə.Cəfəroğlu klassik irsimizin və müasir ədəbi prosesin tədqiqi ilə də ardıcıl məşğul olmuşdur. 1932-33 illərdə nəşr etdirdiyi "XIX əsr azəri şairi Siraci", "XVIII əsr azəri şairi Məlik bəy Avçı", "Modern Azərbaycan ədəbiyyatına toplu bir baxış" və s. əsərləri müəllifin bu sahədə elmi uğurudur.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının **üçüncü mərhələsi** İkinci dünya savaşı, əsas etibarilə, 1941-45 illər müharibəsi nəticəsində mühacir ömrü yaşamağa məcbur olan siyasi-intellektual potensialı əhatə edir. Bu mühacir nəsli artıq yarım əsrə yaxın bir dövrdə formalaşmış olan mühacirət ədəbiyyatının özülü və sütunları üzərində yüksəlmiş, onun ideya məfkurəsini mənimsəmiş, ənənələrini davam etdirmişdir. Müxtəlif ədəbi janrlarda yazmış Süleyman Təkinər, Abay Dağlı, Əbdürrəhman Fətəlibəyli (Düdənginski), Alazan Baycan, Məhəmməd Köngərli, Məcid Musazadə və başqaları həmin nəsli təmsil etməkdədir.

Bu mərhələdə memuar janrı xüsusilə inkişaf etmişdir. M.Ə.Rəsulzadənin "Stalinlə ixtilal xatirələri", M.S.Aranın "Hürriyyətə uçan türk", Sürəyya Ağaoğlunun "Bir ömür böylə keçdi",Ə.Yurdsevərin "Azərbaycan istiqlal savaşından xatirələr", Nağı Şeyxzamanlının "Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri" və s. əsərlər bu qəbildəndir.

M.Ə.Rəsulzadənin "Azərbaycan kültür gələnəkləri", "Azərbaycan şairi Nizami", "Çağdaş Azərbaycan tarixi", Ə.Yurdsevərin "Mirzə Fətəli Axundzadənin həyatı və əsərləri", "Azərbaycan dram ədəbiyyatı", "Sabirin Azər-

baycan ədəbiyyatındakı yeri", "Azərbaycan şairlərindən Vaqif və Vidadinin yaradıcılığı", H.Baykaranın "Azərbaycanda yeniləşmə hərəkatları", "Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi", M.B.Məmmədzadənin "Qafqaz tarixində türk Albaniya", Kərim Odərin "Azərbaycan" və başqa ədəbi-tənqidi və publisistik tədqiqatları bu dövrün məhsuludur.

Mühacirət ədəbiyyatının bu mərhələsinin görkəmli nümayəndələrindən olan Abay Dağlının "Füzuli", "Dədə Qorqud", "Gənc ata", "Sakarya gərargahı", "Malazgirddən Sakaryaya", "Sakaryada 22-ci gün", "Albay", "Natəvan", "Əsir ruhlar", "Okullular" və başqa pyesləri Türkiyə ədəbi-mədəni mühitində maraqla qarşılanmışır.

Mühacirət ədəbiyyatının son mərhələsi Güney Azərbaycanda İslam rejiminin (1979) formalaşması ilə əlaqədar başlamışdır. Təxminən həmin illərdən etibarən keçmiş Sovetlər Birliyində milli azadlıq hərəkatının güclənməsi, "yenidənqurma", "aşkarlıq" və s. kimi siyasi proseslər dəmir pərdənin tədricən aradan götürülməsinə gətirib çıxarmış, bu isə mühacirətin yeni bir dalğasının yaranmasına təkan vermişdir. Bu illərdə mühacirətin yaranmasını şərtləndirən əsas amil, bir tərəfdən, Vətənimizin güneyində yaşayan soydaşlarımızın milli hüquqlarının tapdanması ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən, Quzeydə milli-azadlıq hərəkatının güclənməsi, itirilmiş dövlətçiliyin bərpa olunması (Azərbaycan Respublikasının yaranması), azad, demokratik dünya ilə əlaqə və rabitə ehtiyaclarının reallaşmasıdır.

Mühacirət ədəbiyyatının müasir mərhələsinin özünəməxsusluğunu şərtləndirən cəhətlərdən biri onun daha çox Güneydəki ədəbi potensiala söykənməsidir.

Bu mərhələnin özünəməxsusluğunu şərtləndirən əsas amillərdən biri həmin mərhələdə Azərbaycanın hər iki parçasının – həm şimalının, həm də cənubunun ədəbi potensialının birgə iştirakı, istiqlalçılıq, vətənçilik, dövlətçilik dünyagörüşü zəminində Bütov Azərbaycan məfkurəsini formalaşdırmaq cəhdi ilə bağlıdır. Bu, olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edən və mühacirətin keyfiyyətcə yeniləşməsini göstərən siyasi-mədəni amildir.

Azərbaycanın şimalında istiqlaliyyətin bərpasından sonra Azərbaycan türklərinin məskunlaşdığı ayrı-ayrı ölkələrdə təşkilatlanma işləri sürətlənmiş, yeni-yeni mərkəz, ocaq və cəmiyyətlər meydana gəlmişdir. Məhz bu təşkilatlanma nəticəsində Azərbaycan diasporunun güclənməsi milli-mədəni mərkəzlərin yaranması prosesini sürətləndirmiş, bu isə özlüyündə mühacirət ədəbiyyatının inkişafına və yeni mərhələyə qədəm qoymasına ciddi zəmin hazırlamışdır.

Mühacirətin son mərhələsi mətbuatın kütləvi inkişafı ilə də bağlıdır.Əgər əvvəlki illərdə Azərbaycan mühacirət mətbuatı əsas etibarilə Türkiyə və Avropa ölkələrini əhatə edirdisə, hazırda Amerika Birləşmiş Ştatlarından tutmuş Yaponiyaya qədər dünyanın bir çox ölkələrində mühacirət mətbuatı nəşr olunmaqdadır.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının son mərhələsindən danışarkən onu təmsil edən bir çox ədəbi şəxsiyyətlərin uzun illik qürbət həyatı yaşasa da, ədəbi-kulturoloji fəaliyyətlərinin müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin bərpasından sonra genişləndiyini qeyd etmək lazımdır.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının çağdaş mərhələsi janr baxımından da zəngin və rəngarəngdir. Mövcud ədəbi nümunələr içərisində poeziya, nəsr, dramaturgiya, tənqid və ədəbiyyatşünaslıqla bağlı əsərlərə təsadüf olunur. Mühacirətin poetik irsi Həmid Nitqi, Məhəmmədəli Mahmud, Turxan Gənceyi, Qulamrza Səbri Təbrizi, Əlirza Miyanalı və başqalarının adları ilə təmsil olunur. Onların poetik və elmi əsərləri ədəbiyyatımıza yeni mövzu və çalarlar gətirmiş, onu üslub baxımından zənginləşdirmişdir. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının son mərhələsi özünün yayğınlığı və çoxməkanlılığı ilə də diqqəti cəlb etməkdədir. Belə ki, əgər əvvəlki mərhələlərdə mühacirətin fəaliyyəti, başlıca olaraq, Türkiyə, Fransa, Almaniya, Polşa kimi bir neçə ölkə ilə məhdudlaşırdısa, son mərhələdə bu ədəbiyyatın planetimizin əksər dövlətlərində yarandığı müşahidə olunmaqdadır.

Son illərdə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının digər türk xalqlarının mühacirət ədəbiyyatı ilə əlaqəsi genişlənir. Bu əlaqələr gücləndikcə qürbətdə türk dünyasının vahid mədəniyyət məkanının yaranması daha intensiv səciyyə daşıyır. Bu proses, şübhəsiz ki, ədəbi düşüncədən də yan keçməmiş və qürbətdə yaranan ədəbiyyatın məzmununa, xarakterinə, ruhuna əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Mühacirətdə yaşayan Azərbaycan ədəbi şəxsiyyətlərinin yaradıcılığında türkçülük amilinin güclənməsi, həmçinin bir çox mühacir türk ədiblərinin Azərbaycan ünvanlı yazıları bu təsirdən qaynaqlanmaqdadır.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının sonuncu mərhələsini səciyyələndirən digər mühüm və fərqləndirici cəhət vaxtilə vahid ədəbi məkan hesab olunan postsovet regionunun bu gün mühacirətin məskunlaşdığı məkana inteqrasiya olmasıdır. Başqa sözlə, Azərbaycanın istiqlaliyyətə qovuşması sovet imperiyası dövrünün təbii miqrasiyasını birbaşa mühacirətin ədəbi potensialına çevirmişdir.

Ədl.: Azərbaycan Demokratik Respublikası (məqalələr toplusu), B., 1990; Çəmənzəminli Y.V., Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər, "Azərbaycan", 1989, №9-10; Sultanlı V., Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı, B., 1998; Tahirli A., Azərbaycan mühacirəti B., 2001.

MÜHACİRƏT MƏTBUATI, Şimali Azərbaycanın mühacirət mətbuatı – Azərbaycan mətbuatının mühüm qollarından biri. Azərbaycan mühacirət jurnalistikasının tarixi 19 əsrin sonlarından başlayır. Həmin dövrdə görkəmli şərqşünas-alim, publisist, tənqidçi, ictimai-siyasi xadim Əhməd bəy Ağayev (Ağaoğlu), böyük mütəfəkkir və ideoloq Əli bəy Hüseynzadə, yazıçı-publisist, tərcüməçi, naşir və redaktor Ceyhun bəy Hacıbəyli, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən biri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, istiqlal şairi Məhəmməd Hadi **mühacirət jurnalistikasının ilk** və parlaq nümunələrini yaratmışlar.

Böyük demokrat Cəlil Məmmədquluzadənin 1921 ildə Təbrizdə nəşrini davam etdirdiyi "Molla Nəsrəddin" **jurnalı da**, əslində, başqa bir dövlətin (İran) ərazisində yayımlanan mühacir nəşr idi. Lakin sözün əsl mənasında, mühacirət

mətbuatı dedikdə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti devrildikdən sonra istiqlal mücadiləsini xaricdə davam etdirən Azərbaycanın siyasi mühacirlərinin – başda Məhəmməd Əmin Rəsulzadə olmaqla, Cümhuriyyət xadimlərinin və onların ardıcıllarının bütün 20 əsr boyu – SSRİ-nin süqutunadək, əsasən, Türkiyədə və bəzi Qərbi Avropa ölkələrində yaratdıqları mətbuat nəzərdə tutulur.

İstiqlal mübarizəsi ideoloqlarından biri Mirzə Bala Məmmədzadənin "Milli Azərbaycan hərəkatı" (1937) əsərində göstərilirdi ki, *"Yeni Qafqasya"* (İstanbul, 1923-27) yalnız azərbaycanlıların deyil, rus əsarəti altındakı bütün türklərin xaricdə çıxardıqları ilk məcmuə idi.

1927 ildə "Yeni Qafqasya" Sovet İttifaqının Türkiyəyə təzyiqlərindən sonra fəaliyyətini dayandırdı. Lakin 1932 ilədək – Azərbaycan mühacirləri Türkiyədən çıxarılana qədər bu və ya digər adlarla öz nəşrlərini buraxmağa müvəffəq olmuşlar. Həmin müddətdə Azərbaycan mühacirləri İstanbulda "Azəri türk" (1928-30), "Yaşıl yarpaq" (1928), "Odlu yurd" (1929-31) məcmuələrini və "Bildiriş" qəzetini (1930-31) nəşr etmişlər. Həmin nəşrlərin də proqramları cüzi dəyişikliklərlə "Yeni Qafqasya"nın proqramının təkrarı idi. Jurnalda imtiyaz sahibi və məsul müdir kimi əvvəlcə Seyid Tahir, sonra Əhməd Haqqının adları göstərilsə də, əslində, nəşrə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə rəhbərlik etmişdir.

"Yeni Qafqasya" ərəb əlifbası ilə, "Azəri-türk"ün ilk 20 sayı ərəb, sonrakı 10 nömrəsi latın əlifbası, sonrakı bütün nəşrlər isə latın əlifbası ilə buraxılmışdır. İstanbul nəşrlərinin ("Yeni Qafqasya", "Azəri-türk", "Yaşıl yarpaq", "Odlu yurd", "Bildiriş") müəlliflərı, əsasən, M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məmmədzadə, A.Battal, Əbdülqədir, Ə.Z.Validi, Əli Mərdan, Ayaz İsaqi, Gültəkin, Ş.Rüstəmbəyli, Ə.Cəfəroğlu, Krımlı Cəfər Seyid Əhməd, Məmməd Sadıq, Abdulla Cövdət, Hilal Münşi, Kamal, Seyid Əhməd, M. Ağaoğlu və b. idi.

30-cu illərədək Türkiyədə mühacirlər 7 kitab [M.Ə.Rəsulzadə, "Azərbaycan Cümhuriyyəti" (İstanbul, 1923), "Əsrimizin Siyavuşu" (İstanbul, 1923), "İstiqlal məfkurəsi və gənclik" (İstanbul, 1925), "Rusiyada siyasi vəziyyət" (İstanbul, 1925), M.B.Məmmədzadə, "Azərbaycan Misaqi millisi" (İstanbul, 1927), "Ermənilər və İran" (İstanbul, 1927), Şərlər məcmuəsi: "İstiqlal uğrunda" (İstanbul, 1928)] buraxmışlar.

Paris Sülh Konfransına (1919–20) yola düşən Azərbaycan nümayəndə heyəti də nəşr sahəsində faydalı və fədakar fəaliyyət göstərmişdir. Onlar qısa vaxt ərzində Fransada 3 kitab, 12 bülleten nəşr etdirmişdilər.

30-cu illərdə azərbaycanlı mühacirlərin Türkiyədə yeganə mətbu orqanı professor Əhməd Cəfəroğlunun redaktorluq etdiyi "Azərbaycan yurd bilgisi" adlı ədəbi-nəzəri-elmi tədqiqat jurnalı (1932-34, 36 nömrə; 1954, 1 nömrə) olmuşdur. Jurnalda Azərbaycan xalqının tarixi, dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, incəsənəti, coğrafiyası, həmçinin iqtisadiyyatı ilə bağlı çox sanballı materiallar, bir sıra türkdilli xalqların mədəni irsi, görkəmli xadimləri və istiqlal mücadiləsi qəhrəmanları barədə yazılar çap olunmuşdur.

Azərbaycanlı mühacirlərin xaricdə əcnəbi dildə nəşr etdikləri ilk mətbu orqan 1926 ildə Parisdə C.Hacıbəylinin redaktorluğu ilə buraxılan "Azərbaycan" jurnalı olmuşdur. Azərbaycanlı mühacirlər Türkiyədən çıxarıldıqdan sonra, M.Ə.Rəsulzadənin redaktorluğu ilə Berlində "İstiqlal" (1932-34) qəzetini və "Qurtuluş" jurnalını (1934-39) nəşr etmişlər.

Mühacirlər 30-cu illərdə Fuad Daryalın tərtib etdiyi "Qafqaz almanaxı"nın 2 nömrəsini, "Müsavat" partiyasının 3 bülletenini və 30-40-cı illərdə Nağı Şeyxzamanlının "Biz və onlar" (İstanbul, 1934), Şəfi Rüstəmbəylinin "Yıxılan bütlər" (İstanbul, 1934), "M.Ə.Rəsulzadənin fəci süqutu" (İstanbul, 1935), M.B.Məmmədzadənin "Milli Azərbaycan hərəkatı" (Berlin, 1938), M.Ə.Rəsulzadənin "Das problem Azerbaidschan" (Berlin, 1938), Ə.Cəfəroğlunun "Azərbaycan" (İstanbul, 1940), Sənan Azərin "İran türkləri" (İstanbul, 1942), "Azərbaycan tarixindən" (Münxen, 1947), M.S.Aranın "Türkün altın kitabı "Kutadqu biliq" (İstanbul, 1944) kitablarını nəşr etdirmişlər.

İkinci dünya müharibəsi ərəfəsi və dövrü mühacirlərin fəaliyyətində sönük və durğunluq mərhələsidir. Vermaxt öz nüfuz dairəsindəki ərazilərdə mühacirlərin bütün, o cümlədən nəşriyyat fəaliyyətinə yasaq qoyduğundan həmin dövrdə azərbaycanlı mühacirlərin fəaliyyəti xeyli zəifləyir. Lakin Azərbaycan Rabitə Heyətinin fəaliyyətə başlamasından, Azərbaycan legionerlərinin təşkilatlanmasından, xüsusilə 1943 ilin noyabrında azərbaycanlıların Berlində Azərbaycan Milli Birlik Mərkəzinin təşəbbüsü ilə keçirilən qurultayından sonra nəşriyyat fəaliyyəti sahəsində müəyyən canlanma əmələ gəldi. Legionerlər 1942-45 illərdə Berlində "Azərbaycan", "Hücum" qəzetlərini, "Milli birlik" jurnalını nəşr etmişlər.

Müharibədən sonra, xüsusilə soyuq müharibə başlanandan Azərbaycan mühacirləri yenidən təşkilatlanmağa, bolşevizmə və sovet rejiminə qarşı amansız ideoloji mücadiləyə girişdilər. 1949 ildə Ankarada "Azərbaycan Kültür Dərnəyi" təsis edildi. 1952 il aprelin 1-dən dərnəyin "Azərbaycan" adlı aylıq jurnalı nəşrə başladı. Elə həmin tarixdən də Münxendə Azərbaycan və rus dillərində Milli Birliyin orqanı "Azərbaycan" jurnalı çıxmağa başladı. 50-ci illərdə Azərbaycan Kültür Dərnəyi 11 kitab nəşr etmişdir. M.Ə.Rəsulzadənin "Azərbaycan kültür gelenekleri" (Ankara, 1949), "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı" (Ankara, 1950), "M.F.Axundzadənin həyatı və əsərləri" (Ankara, 1950), "Nizami" (Ankara, 1951), "Azərbaycan dram ədəbiyyatı" (Ankara), "Sabirin Azərbaycan ədəbiyyatındakı yeri" (Ankara), "Azərbaycan ədəbiyyatında Vidadi və Vaqifin yaradıcılığı" (Ankara, 1952), Mirzə Balanın "Azərbaycan tarixində türk Albaniya" (Ankara, 1951), Kərim Odərin "Azərbaycan iqtisadiyyatı" (Ankara, 1952), Almas İldırımın "Seçilmiş şerlər"i (Ankara, 1953), Ə.Cəfəroğlunun "Azərbaycan dil və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri" (Ankara, 1953) əsərləri həmin dövrün məhsuludur.

Ötən əsrin 60-70-ci illəri Azərbaycan mühacirəti, xüsusilə mühacirət mətbuatı tarixində süstlük və durğunluq dövrü kimi səciyyələndirilir. 70-ci illərin sonu – 80-ci illərin əvvəllərində mühacirlərin fəaliyyətində nisbətən canlanma yarandı. 1979-80 illərdə İran İslam inqilabından sonra hakimiyyətə gələn rejimin siyasəti yüz minlərlə azərbaycanlını ölkədən didərgin saldı. 1985-86 illərdə SSRİ-də başlanan aşkarlıq və yenidənqurma siyasəti imperiyanı süquta aparan milli azadlıq hərəkatının başlanmasına səbəb oldu. Şovinist ermənilərin Dağlıq Qarabağdakı separatçılıq fəaliyyəti və onların azərbaycanlılara qarşı ağlasığmaz vəhşilikləri ölkə daxilində olduğu kimi, xaricdəki azərbaycanlılarda da kəskin etiraz və qəzəb doğurdu. Mühacir nəşrlərin başlıca mövzusu Azərbaycanın azadlığı, ərazi bütövlüyü və eyni zamanda, erməni vəhşiliyinin ifşası idi.

1978-90 illər ərzində yalnız "Azərbaycan Kültür Dərnəyi"nin xətti ilə 30-a yaxın kitab, bir neçə risalə çap edildi. Cemender Arslanoğlu və dr. İsmayıl Kayabalının ("Azərbaycan türkləri kültür tarixinin ana xətləri", Ankara, 1978; "Türk milli kültürü", Ankara, 1981; "Bolqar türkləri", Ankara, 1985), Cemender Arslanoğlunun ("Cənub-Qərbi Qafqaz hökuməti Müvəqqəti Milliyəsi", Ankara, 1986 və s., Əhməd Qaracanın ("Azərbaycanın yaxın tarixinə qısa bir baxış", Ankara, 1982), dr.A.Baycanın ("Könül sazından", Ankara, 1983; "Dağ çiçəkləri", Ankara, 1987), Şükrü Kaya Səfəroğlu və Adnan Müderrisoğlunun ("Türk dövlətləri tarixi", Ankara, 1986), dr.Orxan Türkdoğanın ("Doğu Anadolunun sosial yapısı", Ankara, 1987), İshak Süngüroğlunun ("Harput yollarında" (Seçmələr), Ankara, 1987), dr.Ənvər Konukçunun ("Koroğlu"ya qədər Bingöl", Ankara, 1987), Cəmil Ünalın ("Türk və islam aləmində Azərbaycanın yeri", Ankara, 1987), Sədi Bayramın ("Güney Doğu Anadoluda proto-türk izləri", Ankara, 1988), dr.Ədhəm Ruhi Fığlalın ("Atatürk və din", Ankara, 1988), dr.Əbdürrəhman Güzel və Kaya Səfəroğlunun ("Atatürk və milli birlik", Ankara, 1988), Yılmaz Öztunayın ("XX yüzilliyin son çərəyində Şərq məsələsi", Ankara, 1989), Məlahət Altunbayın ("Hürriyyətə uçan tükr", Ankara, 1989), dr.Mehmet Sarayın ("Qiyafət və layiqlik", Ankara, 1989) əsərləri, habelə üç hissədən ibarət "Azərbaycan türk ədəbiyyatı tarixində abidə şəxsiyyətlər" (Ankara, 1987), "Dağlıq Qarabağ: xəyallar və gerçəklər" (Ankara, 1989) və s. kitablar Azərbaycan mühacirlərinin fəaliyyət dairəsinin genişliyinə dəlalət edir. Nağı Keykurun (Şeyxzamanlı) "İstiqlal mücadiləsi xatirələri" (İstanbul, 1969), Hüseyn Baykaranın "Azərbaycan yeniləşmə hərəkatları: XIX yüz il" (Ankara, 1966), "Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi" (Ankara, 1975), "İran inqilabı və azadlıq hərəkatları" (İstanbul, 1978), Kərim Odərin "Azərbaycan", Taha Akyolun "Azərbaycan Sovetlər və ötəsi" (İstanbul, 1990), Əhməd Mehribaninin tərtib etdiyi "Dağlıq Qarabağ: tarixi sənədlər" (Fransa, 1989) və digər kitablar da diqqəti cəlb edir.

Azərbaycanın öz müstəqilliyini yenidən bərpa etmək uğrunda mübarizə apardığı illər – 80-ci illərin sonu – 90-cı illərin əvvəllərində mühacirət mətbuatı yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Həmin dövrdə və müstəqilliyin ilk illərində "Azərbaycan" (Ankara) jurnalı ölkədə gedən ictimai-siyasi prosesləri, xüsusilə Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında baş verən hadisələri diqqətlə izləyir və dərhal reaksiya verirdi. Türkiyədə ("Azərbaycan türkləri", "Xəzər", İstanbul, 1990), İsveçdə ("Araz", Lund, 1991; "Azərbaycan", Stokholm), Böyük Britaniyada ("Aydınlıq", 1988, London; "Odlar ölkəsi", 1988, Edinburq), Almaniyada ("Azər", 1990, Berlin; "Ana dili", 1984, Bonn; "Savalan", 1967, Berlin, "Ərk", 1975), İspaniyada ("Dədə Qorqud", 1988, Madrid), Belçikada ("Qürbət", 1984, Brüssel; "Odlu vətən", 1992, Brüssel), habelə keçmiş SSRİ məkanında – Rusiya Federasiyasında ("Azərros", "Azərbaycan XXI əsr", "Millətin səsi", "Azərbaycan diasporu", "Asudə vaxt", Moskva; "Azərbaycan media", İvanovo; "Azərbaydjan", Yekaterinburq; "Bizim qəzet", Kemerovo; "Yurd", Saratov; "İnam", Sankt-Peterburq; "Azərbaycan", Vladivostok; "Dərbənd", Dərbənd), Estoniyada ("Ocaq, Tallin"), Ukraynada ("Savalan", Dnepropetrovsk; "Exo Azerbaydjana", "Qolos Azerbaydjana", Kiyev; "Millət", Simferepol), Moldovada ("Araz", Kişinyov) nəşr edilən qəzet və jurnallar mühacirət mətbuatı tarixində müəyyən iz qoymuşdur.

Ədː Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu), B., 1998; Tahirli A., Azərbaycan mühacirəti (tarixi, mətbuatı, mədəniyyət mərkəzləri), B., 2001; yenə onun, Azərbaycan mühacirət mətbuatı, hissə 1-2, B., 2002-03; Paşayev A., Açılmamış səhifələrin izi ilə, B., 2001.

MÜHƏNDİS İDARƏSİ – Azərbaycan ordusunun istehkam bölmələrinin formalaşmasına, hərbi xarakterli mühəndis-istehkam qurğularının inşasına rəhbərlik edən orqan (bax, həmçinin *İstehkam idarəsi*).

MÜLKƏDARLAR, Şimali Azərbaycanda mülkədarlar – torpaq sahibləri. Çar Rusiyası Şimali Azərbaycanı işğal edərkən ona müqavimət göstərən bəy və ağaların torpaqlarını müsadirə etməklə dövlət torpaqlarının miqdarını artırır, onların iqtisadi gücünü qırmağa çalışırdı. Bəylərin və ağaların hüquqi-siyasi statusunda da qeyri-müəyyənlik qalırdı. Azərbaycanın bəy və ağalarına, gürcülərdən fərqli olaraq, rus zadəganları ilə eyni status verilməmişdi. Ona görə də Azərbaycan bəyləri və ağaları zadəgan-mülkədarlar deyil, mülkədarlar adlandırılırdı. Bununla belə, Rusiyada olduğu kimi, Şimali Azərbaycanda da mülkədarların əlində xeyli torpaq sahəsi var idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Əkinçilik Nazirliyinin məlumatına görə, xüsusi sahibkar və hüquqi şəxslərin torpaqlarının miqdarı Bakı, Gəncə və Zaqatala quberniyaları üzrə 936563 desyatin (1 *des.* = 100982 *ha*) idi. Həmin məlumata görə ölkədə 8484 torpaq sahibi vardı, hər torpaq sahibinə, orta hesabla, 110,4 desyatin torpaq düşürdü. Torpaq sahiblərindən 195 nəfəri daha çox torpağa malik idi. Onların içərisində Zülqədərovların (34278 *des.*), Məlikbəylərovların (14522 *des.*, Gəncə qəzası), Cəlalovların (21513 *des.*), Ağalarovların (9402 *des.*), Rüstəmbəyovların (5907 *des.*), Məlikbəylərovların (9376 *des.*, Cavanşir qəzası), Cavanşirovların (17670 *des.*, Cəbrayıl qəzası), de-Burun (6552 *des.*), Mirzəyevlərin (7318 *des.*, Quba qəzası), Şirvanskilərin (13146 *des.*, Salyan qəzası), Fərrux bəy Vəzirovun (8990 *des.*, Şuşa qəzası), Urmiyevlərin (39295 *des.*, Zəngəzur qəzası) daha çox torpağı var idi. Lənkəran qəzasında Talışinskilərin böyük torpaq sahəsi vardı. Naxçıvan qəzasında torpaqların 89,3%-i mülkədarların (xəzinə ilə birgə) əlində toplanmışdı. 182 bəy-xan və mülkədarın hərəsi isə 1000 desyatindən çox torpağa malik idi. Azərbaycan mülkədarları həmin torpaqlarda öz təsərrüfatlarının yaradılmasına xüsusi maraq göstərmir, əksəriyyəti torpaqlarını kəndlilərə icarəyə verirdi. Bununla belə, az da, olsa öz təsərrüfatını yaradıb, muzdlu əmək tətbiq edənlər də var idi. Əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq, bəzi mülkədarlar, torpaqlarını banklara girov qoyurdu.

Rusiyada oktyabr çevrilişindən (1917) sonra mülkədarlar yeni qurulmuş hakimiyyətə qarşı mübarizəyə qoşulmuşdular. Azərbaycanda isə mülkədarlar Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasında və möhkəmləndirilməsində iştirak edirdi. Cümhuriyyət hökuməti də öz siyasətində onların mənafeyinin qorunmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Fətəli xan Xoyski 1918 il iyunun 22-də *Zaqafqaziya seyminin* aqrar qanununun Azərbaycana şamil edilməsini dayandırmış, həm dövlət, həm də xüsusi torpaqların tutulması hallarının aradan qaldırılmasını tələb etmişdi. *Bakı Xalq Komissarları Sovetinin* torpaq haqqında dekreti də ləğv olunmuşdu. *Aqrar məsələnin* həll edilməməsi nəticəsində Azərbaycan kəndində baş verən aqrar hərəkatlar zamanı da dövlət mülkədarların mövqeyini müdafiə edirdi. Mülkədarlar isə aqrar məsələnin həllinə köməklik göstərmək, dövlət üçün həyati əhəmiyyətə malik olan gərginlik mənbələrindən birini aradan qaldırmaq əvəzinə, müstəqilliyin yaratdığı imkandan öz mənafeləri üçün istifadə etməyə çalışırdılar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin böyük ehtiyatla yanaşdığı mülkədar torpaq sahibliyi, Azərbaycan SSR dövründə aradan qaldırıldı. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 1920 il 5 may tarixli dekreti ilə torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət hüququ ləğv olundu.

Ədː Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г., Б.,1920; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов). Б., 1998; Декреты Азревкома, Б., 1988; Rəhimov Ə.C., 1920-ci ildə Azərbaycanda mülkədar torpaq sahibliyinin ləğvi, B, 1962; Исмаилов М., Социально-экономическая структура в Азербайджане в эпоху империализма, Б., 1982; Сумбатзаде А.С., Социально-экономические предпосылки победы Советской власти в Азербайджане, М, 1972.

MÜMTAZ, Salman Məmmədəmin oğlu Əsgərov – görkəmli ədəbiyyatşünas-alim, mətnşünas, şair, publisist. Milli mətnşünaslığın inkişafında böyük xidməti olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918-20) fəaliyyət göstərmiş "Yaşıl qələm" ədəbi cəmiyyətinin fəal üzvlərindən idi (bax *Salman Mümtaz*).

MÜNİRİ, Ağadadaş Cəfərov (1863, Bakı yaxınlığındakı Hövsan k. – 1940, Bakı) – şair. Klassik qəzəl, qəsidə üslubunda yazmışdır. 19 əsrin 80-ci illərində Bakıda Məhəmmədağa Cürminin sədrliyi ilə təşkil edilmiş "Məcmə üş-şüəra" ədəbi məclisinin fəal üzvlərindən olmuşdur. 20 əsrin əvvəllərində 1905 il inqilabi hadisələrinin təsiri ilə xalqı milli azadlığa, ictimai oyanışa səsləyən şerlər də yazmışdır. Müniri 1919 ildə Bakıda görkəmli yazıçı və tənqidçi Seyid Hüseynin rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərən "Yaşıl qələm" ədəbi cəmiyyətinin iclaslarında yaxından iştirak etmişdir. Əsərləri "Dirilik" (1914-16) jurnalında, "Türkcə qəzəllər" kitabında (1917), 1918-20 illər demokratik mətbuat səhifələrində dərc olunmuşdur. Əlyazması şəklində zəngin arxivi vardır.

Əsəriː Şerlər, "Deyilən söz yadigardır" (tərtib edəni Cəfər Rəmzi) kitabında, B., 1981.

MÜNŞÜZADƏ Hilal Mirzə Hüseyn oğlu, Hilal Münşi (12.4.1899, Şuşa – ?) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Şuşa realnı məktəbini bitirmişdir (1918). Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini dağ-mədən mühəndisliyi sahəsində davam etdirmək üçün Berlin

Universitetinə (Almaniya) göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənən *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923-25 illər üçün məlumatında onun təhsilini bitirməsinə 1 il qaldığı göstərilirdi.

Aprel işğalından (1920) sonra Hilal Münşi Azərbaycan mühacirləri içərisində fəal siyasi iş aparmış, 1924 ildə Almaniyada təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin yaratdığı "Azərbaycan İstiqlal Komitəsi"nə sonralar sədrlik etmişdir. Onun rəhbərliyi ilə bu təşkilat uzun müddət Avropa ictimaiyyətinin və dövlətlərinin diqqətini Azərbaycanın müstəqilliyi məsələsinə cəlb edə bilmişdi. Hilal Münşi "Müsavat" partiyasının Berlin komitəsinə başçılıq etmiş, 1928 il mayın 28-də Berlində Azərbaycanın müstəqilliyinin elan olunmasının 10 illiyinin bayram edilməsinin əsas təşkilatçılarından olmuş, bu münasibətlə keçirilən iclas onun "1918 il 28 mayın əhəmiyyəti" mövzusunda çıxışı ilə açılmışdır. 1930 ildə Berlində almanca "Azərbaycan Cümhuriyyəti" əsəri nəşr olunmuşdur.1934 ildə Berlində Hilal Münşinin redaktorluğu ilə əsası qoyulan "Qurtuluş" jurnalı 1939 ilin sentyabrınadək fasiləsiz olaraq çıxmışdır. Mühacirətdə baş verən ixtilaflar dövründə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin mövqeyini müdafiə etmişdir. İkinci dünya müharibəsi başlayanda M.Ə.Rəsulzadə ilə birlikdə Berlində *Milli Azərbaycan Komitəsini* yaratmışdır.

Əd.: İbrahimli X., Azərbaycan siyasi mühacirəti (1920-1991), B., 1997; Qasımlı M., Güney Qafqasya böyük devletlerin mengenesinde: Azerbaycan tarihi 1920-1945 yılları, İstanbul, 2005.

MÜRSƏL PAŞA BAKI – türk generalı. Nuru paşanın komandanlığı altında Azərbaycana hərbi yardım üçün göndərilmiş *Qafqaz İslam Ordusunun* tərkibindəki Beşinci Qafqaz firqəsinin komandiri. Bakının azad olunmasında yaxından iştirak etmişdir. 20 əsrin 30-cu illərində Türkiyədə soyadların tətbiqinə başlananda, Bakı adını fəxarətlə özünə soyadı seçmişdir (bax *Bakı Mürsəl paşa*).

MÜRŞİD Balaqardaş (? – ?) – istiqlal şairi. 1918-20 illər milli istiqlal poeziyasının nümayəndəsi. Əsərləri "Azərbaycan", "İstiqlal", "Hürriyyət", "Qurtuluş", "Gənclər yurdu", "Övqi-nəfisə", "Bəsirət" kimi mətbuat orqanlarında çap edilmişdir. Şairin silsilə "Əsgər şerləri"ndə ("Əsgər hərbə gedərkən", "Əsgər şərqisi", "Ana deyir", "Qarabağda həlak olmuş arkadaşımın ruhuna ithaf", "Bu günün gənclərinə" və s.) vətənin fədakar oğullarına müraciət, azadlıq uğrunda mübarizəyə, milli istiqlalın qorunmasına çağırış motivləri güclüdür.

Mənim eşqim ancaq Vətən eşqidir,
Könlümdəki Azərbaycan eşqidir.

Ömrü boyu bu ideala sadiq qalan şair şerlərindən birində hərbə gedən əsgərin dilindən deyirdi:

Mən gedirəm məqsədimə yetməyə,
Azərbaycanıma xidmət etməyə!

"Şühədayi-Vətən" şerində Mürşid dostu Məhəmməd Hadinin səsinə səs verir, vətən yolunda, Qarabağ müharibəsində şəhid olanların millətin qəlbində əbədiyyət qazandığını göstərir:

Sən də fəxr et, bambaşqadır bu ölüm,
Bənzəməzsən sən bir adi ölmüşə.
Cismin əgər gömülmüşsə məzara,
Ruhun millət qəlbindədir həmişə.

"Bir qaçqın cocuğun dilindən" şerində şair erməni quldurlarının əzab-işgəncə verdiyi, yurd-yuvasız qoyduğu, körpə qəlbinə sağalmaz yaralar vurduğu balaca uşağın fəryadını, üsyanını dərin ürək yanğısı ilə qələmə almışdır.

Yaradıcılığında Türk birliyinə, Azərbaycan türklərini milli dövlət ətrafında birləşməyə çağırış ruhlu şerlər də mühüm yer tutur.

Əd.: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu), B., 1998; Əliyeva A., Unudulmuşlar, "Elm" qəzeti, 1990, 26 may.

"MÜSAVAT" (ərəbcə *bərabərlik*) – Azərbaycan milli-demokratik partiyası. 1911 ildə Bakıda keçmiş hümmətçilər (bax *"Hümmət"*) Abbas Kazımzadə, Tağı Nağıoğlu və Məmmədəli Rəsulzadə (Rəsuloğlu; Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin əmisi oğlu) tərəfindən yaradılmışdır. 1913 ildən partiyaya mühacirətdən qayıtmış Məhəmməd Əmin Rəsulzadə rəhbərlik etmişdir. Partiyanın mətbuat orqanı *"Açıq söz"* qəzeti idi. Partiya Fevral inqilabına (1917) qədər qizli fəaliyyət göstərmiş və "Cəmiyyət" adlanmışdır.

"Müsavat"ın 1911 ildə yazılmış ilk proqramında bütün dünya müsəlmanları birliyə çağırılırdı. Səkkiz maddədən ibarət proqramda müsəlman ölkələrinin müstəqilliyinin bərpasına, bu ölkələrə mənəvi və maddi yardım göstərilməsinə, habelə müsəlmanların tərəqqisi, onların iqdisadi həyatlarının inkişafı üçün bütün mübarizə formalarının gücləndirilməsinə çağırış əksini tapmışdı. Partiyanın proqramı və "Müsavat"ın 1912 il Birinci Balkan müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar yaydığı intibahnamə göstərir ki, müsəlman xalqlarının birləşməsi ideyası, hər şeydən öncə, bu xalqları o zaman Türkiyə əleyhinə vahid cəbhədə çıxış edən Qərb ölkələri və Rusiya imperiyasına qarşı birgə mübarizəyə qaldırmaq üçün atılan addım idi. Lakin bu mütərəqqi ideyaya görə "Müsavat"a sovet tarixçiləri, o cümlədən bəzi Azərbaycan sovet tarixçiləri "panislamizm" damğası vurmuşlar.

"Müsavat"ın Mərkəzi Komitəsi Bakıda idi. Yerlərdə mərkəzdən təyin olunan və azı üc nəfərdən ibarət partiya özəkləri fəaliyyət göstərirdi.

1913 ildə Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi ilə əlaqədar verilmiş amnistiya nəticəsində Məhəmməd Əmin Rəsulzadə İstanbuldan Bakıya qayıtdı və həmin vaxtdan "Müsavat"a rəhbərlik etdi. 1915 ildə M.Ə.Rəsulzadə Qafqaz canişininin icazəsi ilə "Müsavat"ın mərkəzi mətbu orqanı olan "Açıq söz" qəzetini nəşr etməyə başladı. Həmin vaxtdan 1918 ilin martında bağlanana qədər milli inkişaf, Rusiyanın müsəlman əhalisinin xristianlarla hüquq bərabərliyi, 4-cü Dövlət Dumasının Müsəlman Fraksiyasının fəaliyyəti və başqa məsələlər qəzetin diqqət mərkəzində olmuşdur. "Acıq söz" qəzeti 1917 ilin aprelində təsis olunmuş Müsəlman İctimai Təşkilatları Şurasının və onun İcraiyyə Orqanının – Müsəlman İçtimai Təşkilatları Komitəsinin (MİTK) də rəsmi mətbu orqanı idi. 1917 ilin fevralında Rusiyada mütləqiyyətin süqutundan sonra "Müsavat" qizli fəaliyyətdən cıxaraq, MİTK-də fəaliyyətini gücləndirdi. Həmin dövrdə "Müsavat" 1917 ilin martında Nəsib bəy Yusifbəylinin başçılığı ilə Gəncədə yaradılmış və Azərbaycanın Rusiya imperiyası daxilində muxtariyyətini özünün məqsədi elan etmiş "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət" partiyası ilə əməkdaşlığa başladı.

Qafqaz müsəlmanlarının 1917 il aprelin 15-də Bakıda açılmış birinci qurultayında M.Ə.Rəsulzadə Rusiya müsəlmanları üçün ərazi muxtariyyəti tələbini və onun gələcəkdə Məclisi-müəssisanın gündəliyinə salınması təklifini irəli sürdü. M.Ə.Rəsulzadə ərazi muxtariyyəti ideyasını mayda Moskvada keçirilən Ümumrusiya müsəlmanları qurultayında da müdafiə etdi. Nümayəndələrin müzakirəsinə verilən iki qətnamədən (Ə.Salikovun Milli-mədəni müxtariyyət və M.Ə.Rəsulzadənin ərazi müxtariyyəti qətnamələri) M.Ə.Rəsulzadəninki qəbul olundu. Burada deyilirdi ki, ***"Rusiyada müsəlman xalqlarının mənafelərini təmin edə bilən ən məqbul dövlət quruluşu forması milli ərazi federasiyası əsasında yaradılacaq demokratik respublikadır"***.

1917 il iyulun 3-də "Müsavat"la "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət" partiyaları birləşdi. Yeni partiya "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət "Müsavat" Partiyası" adlandırıldı. Buraxdığı bəyannamədə partiya özünü ***"Əməkçi kütlələrə, habelə Rusiyanın türk və digər müsəlman xalqlarının milli-mədəni istəklərinə arxalanan demokratik"*** partiya kimi təqdim edirdi. Həmin vaxtdan etibarən "Müsavat" Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamağa başladı. Partiyanın sosial tərkibi ziyalılardan, fəhlələrin, qismən kəndlilərin, habelə burjuaziyanın nümayəndələrindən ibarət idi. 1917 il oktyabrın 22-də Bakı Sovetinə keçirilən seçkilər "Müsavat"ın nüfuzunun xeyli artdığını göstərdi. Bu seçkilərdə "Müsavat" ən çox səs (9617) toplayaraq, hələ 20 əsrin əvvəllərindən Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sosialist partiyalarını xeyli qabaqladı.

1917 il oktyabrın 25-dən 31-dək Bakıda birləşmiş "Müsavat" partiyasının Birinci qurultayı keçirildi. Qurultay "Müsavat" partiyası Mərkəzi Komitəsinin tərkibi və onun iqamətgahı haqqında qərar qəbul etdi. Qərara əsasən "Müsavat" partiyasının mərkəzi orqanı Bakıda 9 nəfərdən ibarət tərkibdə fəaliyyət göstərməli idi. Mərkəzi orqana Nəsib bəy Yusifbəyli, Həsən bəy Ağayev, Əliş Məmmədzadə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Məmməd Həsən Hacınski, Qulam Şərifzadə, Şəfi bəy Rüstəmbəyli, Molla Qafar Axundov, İsgəndər Hüseynzadə, Səməd Əliisgəndərov, Musa bəy Rəfiyev, Oruc Orucov, Həmdi Qaraağazadə, Əbdüləli bəy Əmircanov və Mirzə Məmməd Axundovun namizədlikləri verilmişdi. Lakin partiyanın Mərkəzi Komitəsi aşağıdakı tərkibdə formalaşdı: Məhəmməd Əmin Rəsulzadə (sədr), Nəsib bəy Yusifbəyli, Həsən bəy Ağayev, Şəfi bəy Rüstəmbəyli, Məmməd Həsən Hacınski, Mirzə Məmməd Axundov, Musa bəy Rəfiyev. Mərkəzi Komitəyə tərkibə, əlavə olaraq, daha iki nəfərin cəlb edilməsi səlahiyyəti verildi.

"Müsavat"ın qurultayda qəbul olunmuş proqramı fəhlə və torpaq məsələlərini, milli və dini məsələləri, mülki hüquqları və s. əhatə edən 9 bölmədən və 76 bənddən ibarət idi.

Qurultay Azərbaycana milli-ərazi muxtariyyəti verilməsi uğrunda gələcək siyasi mübarizəsində partiyanın taktika və strategiyasını müəyyənləşdirdi.

Proqramda elan edilirdi ki, Rusiya öz dövlət quruluşuna görə vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının konstitusiya ilə qorunacağı demokratik federativ respublika olacaqdır. Proqramda Rusiya imperiyasında yaşayan xalqların gələcək dövlət quruluşunun formaları federasiya və milli-məhəlli muxtariyyət kimi müəyyənləşdirilirdi. Federasiyaya daxil olan muxtar vahidlər öz aralarında, əsasən, iqtisadi baxımdan ittifaq bağlamalı, müdafiə məsələləri, maliyyə və gömrük sistemləri, xarici siyasət, dəmir yolları və s. isə mərkəzi hakimiyyətin sərəncamında olmalı idi.

Muxtar vilayətlərin hər birində rəsmi dil yerli xalqın, yəni həmin vilayətin əksəriyyətini təşkil edən əhalinin danışdığı dil olmalıdır. Parlamentə cinsindən, milliyyətindən və dini etiqadından asılı olmayaraq, 20 yaşına çatmış bütün vətəndaşlar seçilə bilərdilər. Rusiya ərazisində yaşayan bütün türk xalqları üçün milli və mədəni ittifaq yaradılması nəzərdə tutulurdu.

Proqramda dini məsələlərə də toxunulurdu. Milli mənsubiyyətinə və dini məzhəbinə fərq qoyulmadan Rusiya müsəlmanları üçün Müfti (Şeyxülislam) seçilirdi. Dini təşkilatların fəaliyyətinə nəzarət etmək üçün onun sədrliyi ilə bütün müsəlman vilayətlərinin nümayəndələrindən ibarət komissiya yaradılırdı. Vətəndaş hüquqları sahəsində milliyyətindən, dini etiqadından, partiya mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, federativ respublikanın bütün vətəndaşlarının qanun qarşısında bərabərliyi irəli sürülürdü.

İqtisadi və maliyyə siyasətində, gəlir vergisi istisna olmaqla, bütün vergilər ləğv edilirdi. Partiya yeni vergi növü – mirasdan vergi məsələsini irəli sürürdü. İqtisadiyyatın sürətli inkişafını təmin etmək məqsədilə partiya gömrük rüsumunun minimuma endirilməsinə nail olmağa çalışırdı. Əsas məsələlərdən biri arqar məsələ idi. Torpaqların dövlət fonduna verilməsi nəzərdə tutulurdu. Bütün xəzinə, xanədan, mülkədar torpaqları və xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqlar təmənnasız olaraq, kəndlilərin tam mülkiyyətinə verilirdi. Sənəddə göstərilirdi ki, ayrı-ayrı şəxslərə məxsus maksimum torpaq həddi qanunla müəyyən edilir. Xüsusi mülkiyyət yalnız torpağın səthinə şamil olunurdu. Yerin təki isə dövlətə məxsus olmalı idi. Keçmiş torpaq sahiblərinə dəyən zərəri ödəmək üçün varlı təbəqədən mütərəqqi vergi tutmaq vasitəsilə yaradılan xüsusi fonddan ödənc verilməsi nəzərdə tutulurdu. Lakin partiyanın aqrar proqramı qarşıya qoyulan vəzifənin yeniliyi üzündən həddən çox ümumi, yarımçıq, hətta ziddiyyətli idi (bax *Aqrar məsələ*).

Fəhlə məsələsində "Müsavat" partiyası, əsasən, RSDFP-nin II qurultayında (1903 il) qəbul olunmuş proqramı bəyəndi. Bu proqrama əsasən, bütün fəhlələr üçün 8 saatlıq iş günü və həftədə 24 saatlıq fasiləsiz istirahət müəyyən olunurdu. İş vaxtından əlavə əmək fəaliyyəti qadağan edilirdi. 16-18 yaşlı yeniyetmələr üçün 6 saatlıq iş günü müəyyən edilir, eyni zamanda, uşaqların və məktəb yaşlı yeniyetmələrin muzdlu əməyindən istifadə qadağan olunurdu. Qadın əməyindən istifadə olunan fabrik və zavodlarda südəmər uşaqlar üçün körpələr evləri açılmalı, qanunlara əməl olunmasına nəzarət etmək üçün müəssisələrdə fəhlə müfəttişliyi yaradılmalı idi. Əmək qanununu pozan sahibkarlar cinayət məsuliyyətinə cəlb olunurdular.

Məhkəmə quruculuğu sahəsində "Müsavat" partiyası məhkəmə orqanlarının yerli hakimiyyət orqanlarından tam müstəqilliyini irəli sürürdü. Məhkəmələr ancaq qanuna tabe olmalı idi. Məhkəmə xərclərinin əhalinin hesabına ödənilməsi ləğv olunurdu.

Xalq təhsili sahəsində ibtidai və ali təhsil müəssisələrində pullu təlim ləğv edilirdi. Təhsil hər bir muxtar vilayətin əksəriyyət təşkil edən əhalisinin dilində aparılmalı idi. Ali təhsil müəssisələrində təlim türk dilində keçirilməli idi. Bütün ali təhsil müəssisələrinə tam muxtariyyət verilirdi.

1917 ilin noyabrında Ümumrusiya Məclisi-müəssisanına seçkilərdə müsavatçılar 615816 səs (10 yer) qazana bildilər. Lakin bolşeviklərin *Oktyabr çevrilişi (1917)* nəticəsində yaratdıqları diktatura bu seçkili orqanın fəaliyyət göstərməsinə imkan vermədi. Məclisi-müəssisanın Cənubi Qafqazdan olan deputatları 1918 ilin fevralında Tiflisdə toplaşaraq, *Zaqafqaziya seyminin* yaradılması və bütün Cənubi Qafqazda hakimiyyətin bu orqana verilməsi barədə qərar qəbul etdilər. Seymdə Azərbaycanı 44 deputat təmsil edirdi ki, onların da 30-u müsavatçı və onlara qoşulan bitərəflər qrupuna mənsub idi. O zamankı mürəkkəb beynəlxalq və daxili vəziyyət, habelə milli mənafe ziddiyyətləri nəticəsində Zaqafqaziya seyminin fraksiyaları arasında xeyli gərgin münasibət yarandı. Bakı kommunasının başçısı S.Şaumyanın göstərişi və başçılığı ilə daşnakların 1918 ilin martında Bakıda törətdikləri və 12 mindən çox azərbaycanlının qətlə yetirilməsinə səbəb olan soyqırımı [bax *Mart soyqırımı (1918)*] Zaqafqaziya seymi daxilindəki ziddiyyətləri daha da dərinləşdirdi. Müsəlman fraksiyası azərbaycanlı əhaliyə qarşı soyqırımını dayandırmaq üçün Bakıya qoşun göndərilməsini tələb etdi; əks-halda hökumətin tərkibindən çıxacağını bildirdi. Lakin Bakı Sovetinin hərbi qüvvələri Zaqafqaziya seyminin Bakıya göndərdiyi qoşunu Kürdəmirə çəkilməyə məcbur etdi və Seymin azərbaycanlı deputatlarının Türkiyənin köməyinə ümid bəsləməkdən başqa çıxış yolu qalmadı. Zaqafqaziya seymi ilə Türkiyə arasında danışıqlar aparıldığı *Batum konfransında* Gürcüstan nümayəndə heyəti Almaniya ilə separat danışıqlara başladı, mayın 25-də *Zaqafqaziya Respublikasının* tərkibindən çıxdığını bildirdi və mayın 26-da müstəqilliyini elan etdi. Seymin müsəlman fraksiyasının mayın 27-də keçirilən fövqəladə iclasında Müvəqqəti Milli Şuranın yaradılması qərara alındı. "Müsavat"ın lideri M.Ə.Rəsulzadə Şuranın sədri, bitərəf Fətəli xan Xoyski isə icraedici orqanın sədri seçildi. Milli Şuranın 1918 il mayın 28-də keçirilən tarixi iclasında *İstiqlal bəyannaməsi* qəbul edildi və Azərbaycanın müstəqilliyi elan olundu. F.x.Xoyskinin başçılığı ilə milli hökumət təşkil edildi. Müstəqil respublikanın 1-ci kabinəsinin üc naziri – N.Yusifbəyli, M.H.Hacınski və X.Xasməmmədov "Müsavat" partiyasının üzvü idilər.

1918 il iyunun 16-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Tiflisdən Gəncəyə köçdü. Yaranmış tarixi şəraitdə Milli Şura buraxıldı və F.x.Xoyskinin başçılığı ilə 2-ci hökümət kabinəsi yaradıldı. Türkiyə və Azərbaycan qoşunlarından təşkil edilmiş *Qafqaz İslam Ordusu* həmin il sentyabrın 15-də Bakını azad etdi. Azərbaycan Hökuməti Cümhuriyyətin bütün ərazisində öz hakimiyyətini təmin etdi.

1918 il dekabrın 7-də ölkənin, demək olar ki, bütün partiya və xalqlarının təmsil olunduğu Azərbaycan Parlamenti fəaliyyətə başladı. Parlamentin dogquz fraksiyasından ən böyüyü "Müsavat" fraksiyası idi. Parlamentin 79 deputatının 23-ü "Müsavat"ın üzvü idi. Yaradılan yeni koalisiya hökumətində də dörd nazir vəzifəsini müsavatçılar (F.x.Xoyski, N.Yusifbəyli, X.Xasməmmədov, M.Əsədullayev) tutdu. Lakin davam etməkdə olan iqtisadi böhran, fəhlə məsələsinin kəskinləşməsi və bəzi Parlament fraksiyalarının, xüsusilə "İttihad" fraksiyasının barışmaz mövqeyi bu hökumət kabinəsinin də uzun müddət işləməsinə imkan vermədi. 1919 il aprelin 14-də Parlament müsavatçı N.Yusifbəylinin başçılığı ilə sayca 4-cü hökumət kabinəsini təsdiq etdi. Yeni koalisiya hökumətində baş nazir istisna olmaqla, müsavatçı nazirlərin sayı ikiyə endirildi. Parlament fraksiyaları arasındakı ciddi ziddiyyətlər nəticəsində ölkədə daha da gərginləşən mürəkkəb siyasi və iqtisadi şərait N.Yusifbəyli kabinəsinin də uzun müddət işləməsinə imkan vermədi və o, 1919 ilin sentyabrında öz səlahiyyətlərini dayandırdı. "İttihad" fraksiyası və sosialistlərlə çoxsaylı müzakirələrdən sonra, nəhayət, həmin ilin dekabrında yenidən "Müsavat" partiyasının üzvü N.Yusifbəylinin başçılığı ilə 5-ci hökumət kabinəsini yaratmaq mümkün oldu.

1919 ilin dekabrında "Müsavat" partiyasının ikinci qurultayı keçirildi. M.Ə.Rəsulzadə qurultayı açaraq, partiyanın növbəti qurultayının Azərbaycan xalqının öz istiqlaliyyətinə qovuşduğu yeni tarixi şəraitdə və müstəqil Azərbaycanın paytaxtında keçirildiyini vurğuladı. O, partiyanın iki qurultay arasındakı dövrdə fəaliyyətinə siyasi qiymət verməklə yanaşı, onun millət qarşısında daşıdığı məsul vəzifələri xatırladaraq, onların şərəflə yerinə yetirilməsi naminə bütün partiya üzvlərini daha sıx birləşməyə çağırdı.

Qurultayın rəyasət heyətinə M.Ə.Rəsulzadə (sədr), Ş.Rüstəmbəyli, M.Rəfiyev A.B.Rüstəmzadə, İbrahim Yusif (sədrin müavinləri), İ.Qəbulov, M.M.Axundov, D.Axundzadə və Mövsümzadə (katib) seçildilər.

Qurultaydakı ilk çıxışlarda "Müsavat"ın, bir siyasi partiya kimi, dövlət quruculuğu sahəsində aparıcı rolu qeyd olundu. Baş nazir N.Yusifbəyli, yollar naziri X.Məlik-Aslanov müstəqilliyin möhkəmləndirilməsində, xalqın mənafeyinin qorunmasında partiyanın göstərdiyi mühüm xidmətin tarixi əhəmiyyətini vurğuladılar.

MK-nın sədri M.Ə.Rəsulzadənin hesabat məruzəsində partiyanın birinci qurultaydan sonra keçən dövrdəki fəaliyyəti, ikinci qurultaydan qabaq Azərbaycandakı siyasi vəziyyət dərindən təhlil edilmiş, habelə partiyanın Parlament fəaliyyəti də əksini tapmışdı. Hesabat məruzəsi ciddi müzakirələrə səbəb oldu. Müzakirələrdə çıxış edənlər xüsusilə aqrar və fəhlə məsələləri üzrə partiya siyasətinin hesabatda kifayət qədər əks olunmadığını göstərərək, "Müsavat" nümayəndələrinin başqalarına nisbətən çoxluq təşkil etdiyi hökumətin bu sahədə hələ də ciddi bir qərar qəbul etmədiyini, buna görə də Azərbaycanda vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün hökumət orqanlarının fəaliyyətinin gücləndirməsinin zəruriliyini vurğuladılar. Qurultay, nümayəndələrin tələbi ilə, partiyanın aqrar proqramının müzakirəsinə yenidən qayıtdı və dekabrın 8-də keçirilən 4-cü iclasını tamamilə həmin məsələnin müzakirəsinə həsr etdi. Məsələ barəsində fikrini bildirən 20 nümayəndənin əksəriyyəti qurultayın aqrar komissiyasının mövqeyini müdafiə etdi. Dörd saatlıq müzakirədən sonra həmin komissiyanın irəli sürdüyü aşağıdakı qətnamə qəbul olundu:

"1. Xəzinəyə, keçmiş çar ailəsinə, həmçinin mülkədarlara və xüsusi sahibkarlara məxsus olan torpaqlar əvəzsiz olaraq onların əlindən alınır və zəhmətkeş kəndlilər arasında bölüşdürülür; 2. Torpaqların zəhmətkeşlərə verilməsilə əlaqədar olaraq, suvarma qurğuları və mühərriklər alınır və onların dəyəri varlı siniflər üzərinə qoyulan gəlir vergisi hesabına yaranan fonddan ödənilir".

Fəhlə məsələsi üzrə müzakirələrdə çıxış edən bütün nümayəndələr fəhlələrin sosial-iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün partiya rəhbərliyindən təcili tədbirlər görməyi tələb etdilər. Qurultay nümayəndəsi Cavad Məlik-Yeqanov çıxışında partiyanın fəhlə məsələsi ilə bağlı fəaliyyətini kəskin tənqid edərək, müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradılmasında və onun ərazi bütövlüyünün qorunmasında fəhlələrin rolunu xatırlatdı və bildirdi ki, bunun müqabilində onlara "heç də yaxşı şərait yaradılmayıb. Buna baxmayaraq, fəhlələr "Müsavat"ın arxasınca gedir və inanırlar ki, bu partiya onların iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdıracaq".

Qurultay Denikin ordusunun yaxınlaşmaqda olan müdaxilə təhlükəsi barədə qətnamə qəbul edərək, xalqı hökumətin ətrafında, habelə Qafqazın bütün respublikalarını azad Qafqaz Konfederasiyasında birləşməyə çağırdı. Qurultayda Məhəmməd Əmin Rəsulzadə başda olmaqla Mərkəzi Komitə seçildi. MK-nın tərkibinə Həsən bəy Ağayev, Nəsib bəy Yusifbəyli, Məmməd Həsən Hacınski, Şəfi bəy Rüstəmbəyli, Mehdi bəy Hacınski daxil oldular.

1920 il yanvarın 11-də Paris Sülh Konfransında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti böyük dövlətlər tərəfindən de-fakto tanındı. Bu, Əlimərdan bəy Topçubaşov başda olmaqla, Azərbaycan diplomatiyasının böyük qələbəsi idi. Denikinin müdaxilə təhlükəsinin artması, denikinçilər darmadağın olunduqdan sonra isə sovet Rusiyasının Cənubi Qafqazı işğal etmək təhlükəsinin güclənməsi, daşnakların təhriki ilə Qarabağda dövlətə qarşı qalxan qiyam, dərinləşməkdə olan daxili iqtisadi böhran 1920 ilin əvvəlində Azərbaycan Parlamentini və Hökumətini çox ağır vəziyyətə saldı. Parlamentdə bir tərəfdən "Müsavat", "İttihad" və "Əhrar" fraksiyaları, digər tərəfdən isə sosialistlər və bitərəflər arasındakı mübarizə və qarşıdurmalar böhranı daha da dərinləşdirdi. Bu vaxt "Müsavat" partiyasında parçalanma baş verdi. Partiyanın M.H.Hacınskinin başçılıq etdiyi kifayət qədər güclü sol qolu meydana gəldi. Daxili işlər naziri olan M.H.Hacınski sosialist partiyaları ilə sövdələşməyə girdi və rusiyapərəst mövqe tutdu. Qətiyyətli mövqedə duran F.x.Xoyskinin tələbi ilə fevralda M.H.Hacınski vəzifəsini tərk etdi. Bu, "Müsavat"la "İttihad" və digər sosialist partiyaları arasındakı ixtilafları daha da dərinləşdirdi. "Müsavat"ın üzvü M.Vəkilov daxili işlər naziri, Ş.Rüstəmbəyli isə onun müavini təyin olundu. Lakin Parlamentdəki qarşıdurmanın güclənməsi, "Müsavat"dakı partiyadaxili ixtilaflar, bolşeviklərin fəallaşması və Rusiyanın müdaxilə təhlükəsinin artması hakim partiyanı yeni nazirlər kabinetinin təşkilini rusiyapərəst M.H.Hacınskiyə tapşırmağa məcbur

etdi. Partiyalar arasında davam edən kəskin mübarizə, real surətdə hakimiyyətə gəlməyə hazırlaşan bolşeviklərin hökumətdə iştirakdan imtina etməsi M.H.Hacınskinin yeni kabineti təşkil etmək cəhdlərini boşa çıxardı. Aprelin 27-də başda Həmid Sultanov olmaqla, bolşeviklərin nümayəndə heyəti hakimiyyətin Fəhlə-Kəndli Şurası hökumətinə təslim edilməsi barədə Parlamentə ultimatum verdi. Eyni zamanda 11-ci Qırmızı ordu hissələri Bakıya daxil oldu. Ultimatum, müəyyən şərtlər daxilində, səs çoxluğu ilə qəbul edildi. Lakin hakimiyyəti ələ keçirən bolşeviklər həmin şərtlərin heç birini yerinə yetirmədi [bax, həmçinin *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti* məqaləsinin tarix bölməsinə, *Bakı əməliyyatı (1920), İyirmi səkkiz aprel (1920)*]. Beləliklə, aprelin 28-də sovet Rusiyasının hərbi müdaxiləsi nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyəti devrildi. Müsəlman Şərqində ilk demokratik respublika süqut etdi. "Müsavat" partiyasına qarşı repressiyalar başlandı. Partiya üzvlərinin bir çoxu mühacirətə getdi, digər qismi isə 1920 ilin mayında Gəncə üsyanı yatırıldıqdan sonra güllələndi. Partiyanın başçısı M.Ə.Rəsulzadə isə Azərbaycan Fövqəladə Komissiyası tərəfindən həbs olundu. Lakin az sonra o, İ.V.Stalinin köməkliyi ilə Moskvaya getdi. 1922 ildə Petroqraddan gizli yolla Finlandiyaya gedən, sonra isə Türkiyəyə gələn M.Ə.Rəsulzadə ilk növbədə "Müsavat" partiyasının xarici bürosunu yaratdı və 1923 ilin iyunundan "Yeni Qafqasya" məcmuəsinin nəşrinə başladı. Xarici Büro əsasən, "Müsavat" partiyasının mühacirətdəki üzvlərindən təşkil olunmuşdu (bax *"Müsavat" partiyasının xarici bürosu).*

Aprel işğalı (1920) nəticəsində "Müsavat"ın əsas özəyi məhv edilsə də, partiyanın ayrı-ayrı nümayəndələri və tərəfdarları bolşevik rejiminə qarşı mübarizəni davam etdirdilər. İşğalın ikinci günü partiyanın gizli yığıncağı keçirildi. Sonra isə hökumətin icazəsi ilə keçmiş şəhər dumasının yerləşdiyi binada 300-dək adamın iştirak etdiyi ümumi iclas oldu. İclasda hökumətə müraciət qəbul olundu və təxminən 15 nəfərdən ibarət Mərkəzi Komitə seçildi. Onun tərkibinə Mirzə Bala Məmmədzadə (sədr), Məmmədsadıq Quliyev (təşkilat katibi), Əbdülvahab Məmmədzadə (müavin), Cəfər Cabbarlı (katib), Məmməd Həsən Baharlı (maliyyə katibi) və b. daxil oldular.

Lakin az sonra "Müsavat" partiyasının leqal fəaliyyət göstərmək hüququ ala bilməyəcəyi aydın oldu. Partiya fəaliyyətini gizli şəraitdə davam etdirmək qərarına gəldi. Gizli "Müsavat" təşkilatı 3 nəfərdən ibarət qruplar şəklində qurulmuşdu. Yalnız şəhər komitələri və Mərkəzi Komitə komissiyaları beş və ya yeddi nəfərdən ibarət idi.

Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsinin məlumatından aydın olur ki, 1921 ilin axırlarında "Müsavat" partiyası *"Müstəqil Azərbaycan uğrunda!"* şüarı ilə hakimiyyəti ələ almağa hazırlaşıb. Bununla əlaqədar, partiyanın hərbi təşkilatının əsası qoyulmuşdu.

1923 ilin sentyabrında partiyanın gizli mətbəəsinin aşkar edilməsinin ardınca kütləvi həbslər həyata keçirildi. Həbs olunanlar SSRİ-nin şimal bölgələrinə sürgün edildilər.

Ağır şəraitə baxmayaraq, "Müsavat" MK-nın ikinci tərkibi yaradılmış və 1926 ilin noyabrına qədər fəaliyyət göstərmişdi. 1926 il martın 11-də Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasının sərəncamı ilə MK üzvləri Dadaş Həsənov, Əhməd Hacınski, MK-nın müvəkkili Əli Yusifzadə və 34 nəfər digər partiya üzvü həbs edildi. Oktyabrda keçirilən növbəti həbslər zamanı partiyanın daha 31 üzvü həbs edilmiş və bununla da MK-nın ikinci tərkibi ləğv edilmişdi. Lakin tezliklə MK-nın üçüncü tərkibi də formalaşdı.

1923-26 illərdə partiya, sovet hökumətini silahlı üsyan yolu ilə devirmək məqsədindən əl çəkməsə də, öz taktikasını dəyişməyə və daha ehtiyatla fəaliyyət göstərməyə məcbur olmuşdu. Bu dövrdə əsas diqqət partiyanın yerli təşkilat və özəklərinin möhkəmləndirilməsinə, bolşevizmə qarşı təbliğatın gücləndirilməsinə və Xarici Büro ilə əlaqələrin genişləndirilməsinə yönəldilmişdi.

1926-31 illərdə Sovet-İngiltərə münasibətlərinin kəskinləşməsi ilə "Müsavat" partiyasının fəaliyyətində müəyyən canlanma baş verir. Silahlı üsyan cəhdləri yenidən artır, repressiyalar nəticəsində ləğv edilmiş təşkilatların bərpasına başlanır. Partiya bu dövrdə ideoloji mübarizəyə üstünlük verir, gənclərlə aparılan işə xüsusi diqqət yetirirdi.

1927 ildə Həsənağa Axundzadə (məsul katib), Haşım Aslanov (təşkilat şöbəsinin müdiri), Əliağa Aslanov (xəzinədar) tərəfindən **"Gənc Azər"** təşkilatı yaradılmışdı. "Gənc Azər" öz qarşısına, sosial vəziyyəti və partiya mənsubiyyəti nəzərə alınmadan, milli əhval-ruhiyyəli gənclərin təşkilata cəlb edilməsi, Bakıda və təşkilatın genişlənəcəyi halda, Azərbaycanın qəzalarında təhsil alan gənclər arasında fəal milli təşviqatın aparılması kimi vəzifələr qoymuşdu.

"Gənc Azər"in özəkləri ilk əvvəl Xalq Maarif Komissarlığının Bakı Pedaqoji Texnikumunda, Bakı Xalq Təhsili Şöbəsinin Pedaqoji Texnikumunda, Lenin adına fabrikdəki fəhlə fakültəsində yaradılmışdı. Təşkilata yeni üzvlərin cəlb olunmasına 1927-28 dərs ilinin əvvəlindən başlanmışdı. Bu dövrdə partiya əsasən, Xarici Büronun göstərişləri ilə fəaliyyət göstərirdi. Partiyadakı canlanma yeni repressiyalara səbəb oldu. 1929 ildə "Müsavat" partiyasının 1142 nəfər tərəfdarı cəza orqanları tərəfindən həbs olundu. 1931 il həbsləri nəticəsində isə "Müsavat"ın fəallarının bir qismi güllələndi, digər qismi isə Azərbaycandan sürgün edildi. 1929 il yanvarın əvvəlində gənc müsavatçıların "Gənc Azər" təşkilatının rəhbər özəyi də Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsi tərəfindən ləğv olundu. "Gənc Azər" təşkilatının istintaq işi 37 adamı əhatə etmişdi. Bunlardan 19 nəfəri Bakı Pedaqoji Texnikumunun tələbəsi, 7 nəfəri müəllim, 8 nəfəri qulluqçu və b. idilər. Bunlardan 13 nəfəri Azərbaycan Lenin Kommunist Gənclər İttifaqının (ALKGİ), 2 nəfəri isə Azərbaycan Kommunist (bolşevik) Partiyasının [AK(b)P] üzvləri idi. İş üzrə 7 adam həbs olunmuşdu. "Gənc Azər"dən başqa, ölkənin təhsil müəssisələrində bir sıra gizli təşkilatlar da ("Gənc Türklər Birliyi", "Zaqafqaziya Milli Mərkəzi", "Türkçülər" və s.) fəaliyyət göstərirdi. Həmin illərdə bu təşkilatların fəalları da repressiyalara məruz qaldı.

1931-37 illərdə "Müsavat" mütəşəkkil təşkilata malik olmamışdır. Bu mərhələdə Azərbaycanın mütərəqqi fikirli ziyalıları, şair və yazıçıları həbsdən yayınan müsavatçılarla birləşərək, gizli təşkilat və qruplar təşkil etmişlər. Onlar gənclərin milli vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasında, azadlıq və istiqlaliyyət ideyalarının yayılmasında mühüm rol oynamışlar. Bu dövrdə Azərbaycanın mütərəqqi fikirli ziyalılarının bir çoxu "müsavatçı" damğası ilə repressiyaya məruz qalmışlar.

1936 ildə keçirilən kütləvi həsblər və 1937 ildə davam etdirilən repressiyalar ölkə daxilində müsavatçılığa son qoydu. "Müsavat" partiyası Azərbaycan daxilində fəaliyyətini dayandırmağa məcbur oldu.

Əd.: Rəsulzadə M.Ə., Azərbaycan təşəkküründə Müsavat, B., 1919; Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г., Б., 1920; Программные документы мусульманских политических партий 1917-1920 гг., Оксфорд, 1985; Müsavat Partiyasının Proqram və nizamnamə sənədləri, Gəncə, 1993; Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; "Gənc Azər" (İstintaq materialları üzrə), B., 1993; İbrahimli X., Azərbaycan siyasi mühacirəti, B., 1996; Məmmədov X., Azərbaycan milli hərəkatı (1875-1918), B., 1996; Yaqublu N., Müsavat Partiyasının tarixi, B., 1997; Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920), B., 1998; Oruclu M.R., Azərbaycanda və mühacirətdə Müsavat Partiyasının fəaliyyəti (1911-1992), B., 2001; Mehmetzade M.B., Milli Azerbaycan "Müsavat" Halk Fırkası tarihi, Ankara, 1991 (B., 1992); Гусейнов М.Д., Тюркская демократическая партия федералистов "Мусават" в прошлом и настоящем, Б., 1927; Багирова И.С., Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века, Б., 1997; Балаев А., Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг., Б., 1998.

"MÜSAVAT" PARTİYASININ XARİCİ BÜROSU – *Aprel işğalından (1920)* sonra "Müsavat"ın mühacirətdə fəaliyyət göstərən təşkilatı. Azərbaycanın işğalından sonra xaricə güclü mühacir axını başlandı. Siyasi mühacirləri təşkilatlandırmaq zərurəti yarandı. İşğaldan sonra xaricə gedən Azərbaycan siyasi mühacirləri Tehran, Gilan, Təbriz, Astara, Ərdəbil, Trabzon, İstanbul və başqa şəhərlərdə mühacir cəmiyyətləri yaratsalar da bu cəmiyyətlər qısa müddətdən sonra fəaliyyətlərini dayandırmışdılar. Yalnız "Müsavat"ın görkəmli nümayəndələrinin, xüsusilə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin xaricə mühacirətindən sonra müxtəlif ölkələrə səpələnmiş Azərbaycan mühacirlərini bir təşkilat ətrafına toplamaq mümkün oldu. M.Ə.Rəsulzadə 1922 ildə Türkiyəyə gələrək, ilk növbədə, "Müsavat" Partiyasının Xarici Bürosunu təşkil etdi.

"Müsavat" Partiyasının Xarici Bürosu ilk vaxtlar öz komitələrini partiya üzvlərinin daha çox məskunlaşdığı Türkiyə və İranda yaratdı. Bu komitələr geniş fəaliyyətə başladılar. İstanbulda fəaliyyət göstərən Xarici Büronun sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, katibi Mirzə Bala Məmmədzadə, xəzinədarı Xəlil bəy Xasməmmədov idi. Onlar Xarici Büronun Rəyasət Heyətini təşkil edirdi. Büro üzvləri Şəfi bəy Rüstəmbəyli və Mustafa Vəkilov Rəyasət Heyətinin üzvləri ilə birlikdə onun İcraiyyə orqanına daxil idilər ki, bunları da "beşlik" adlandırırdılar. Məmmədsadıq Axundzadə və Abbasqulu Kazımzadə Büronun üzvləri idilər. Bu dövrdə partiyanın İranda Cəfər Cəfərov (sədr), Məmmədəli Rəsulzadə və Qulam Şərifovdan ibarət Tehran (Rəşt və Ənzəli təşkilatları da bu komitəyə tabe idilər), Teymur bəy Məlik-Aslanovun sədrliyi ilə Təbriz komitələri (Ərdəbil və Astara təşkilatları bu komitəyə tabe idilər) fəaliyyət göstərirdi.

"Müsavat" partiyası Gürcüstan və Şimali Qafqaz milli təşkilatları ilə ittifaqa girmiş, ilk əvvəl Qafqaz İstiqlal Komitəsi təşkil etmiş, sonra isə istiqlalın bərpa ediləcəyi təqdirdə Qafqaz işlərini idarə edəcək *Qafqaz Konfederasiyası Şurasını* yaratmağa nail olmuşdu.

M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə "Müsavat" partiyasının xaricdə fəaliyyətinin genişlənməsi Sovet hakimiyyəti dairələrində böyük narahatlıq doğururdu. 1925 ildə Sovet İttifaqının xarici işlər komissarı G.V.Çiçerin Bakıda keçirilən IV Sovetlər qurultayındakı çıxışında demişdi: ***"Son zamanlar müsavatçıların Türkiyədə fəaliyyətlərinin gücləndiyini qeyd etməmək olmaz. Biz dəfələrlə Türkiyə hökumətinə müraciət edərək, Sovet hökuməti əleyhinə intriqalara etirazımızı bildirmişik və buna, nəhayət, son qoyulmasını tələb etmişik"***.

Bu dövrdə Türkiyənin beynəlxalq vəziyyətinin pis olması və böyük dövlətlərin bu dövlətə təzyiqinin artması onu eyni vəziyyətdə olan Sovet İttifaqı ilə yaxınlaşdırırdı. Sovet İttifaqının tələbi ilə Türkiyədə müsavatçıların fəaliyyəti xeyli dərəcədə məhdudlaşırdı. 1931 ildə müsavatçılar Türkiyəni tərk etməyə məcbur oldular. Polşa hökuməti Azərbaycan mühacirlərini qəbul etdi. "Müsavat" partiyasının lideri M.Ə.Rəsulzadə himayəyə alındı.

İrandakı müsavatçılar içərisində fars və türk təmayüllləri arasında mübarizə gedirdi. Fars meylli qüvvələrə parlamentin sabiq üzvü molla Mirzə Səlim Axundzadə başçılıq edirdi. İran hökumətinin nümayəndələri fars meylli qüvvələrin təsir dairəsini genişləndirmək məqsədilə onlara maddi yardım göstərirdilər. Türk təmayüllü qüvvələrə isə Məmmədsadıq Quliyev rəhbərlik edirdi. M.B.Məmmədzadə İstanbula getdikdən sonra M.Quliyev Xarici Büronun Cənubi Azərbaycandakı nümayəndəsi təsdiq olunmuşdu.

1931-32-ci illərdən sonra Azərbaycanın daxilində və xaricdə "Müsavat" təşkilatlarının fəallığının zəifləməsi müşahidə olunurdu. Bu, bir tərəfdən, Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsinin müntəzəm olaraq keçirdiyi həbs və sürgünlərlə, digər tərəfdən isə, "Müsavat"ın Xarici Bürosu və *Azərbaycan Milli Mərkəzi* (AMM, İstanbul) daxilindəki fikir ayrılığının və ixtilafların dərinləşməsi ilə əlaqədar idi. Belə ki, "Müsavat"ın Xarici Bürosunun və AMM-in İstanbul qrupunda Mustafa Vəkilov, Şəfi bəy Rüstəmbəyli, Xəlil bəy Xasməmmədov və digərləri M.Ə.Rəsulzadəyə müxalif mövqedə dururdu. Getdikcə dərinləşən ixtilaflar Müsavat mərkəzlərinin fəaliyyətini çətinləşdirdi. Vəziyyəti nizamlamaq məqsədilə 1928 ildə partiyanın rəhbər orqanı olan Divanın yenidən formalaşdırılması qərara alındı. Yeni Divan ayrı-ayrı partiya mərkəzlərinin təmsilçilərindən ibarət olmalı idi. Əksəriyyətin qəbul etdiyi qərara qarşı çıxdıqlarına görə Ş.Rüstəmbəyli, X.Xasməmmədov, M.Axundzadə İstanbul təşkilatından xaric edildilər. Lakin tezliklə

nüfuzlu partiya üzvlərinin səyi ilə partiyada parçalanmanın qarşısı alındı. İlk vaxtlar ixtilafların səbəbi, formal olaraq, “Müsavat”ın Xarici Bürosunun və AMM-in İstanbuldan Parisə və yaxud Varşavaya köçürülməsi məsələsində yaranmış fikir ayrılığı kimi qələmə verilsə də, əslində, bu mübarizə partiyaya rəhbərlik, onun rəhbər xadimlərinin təsir dairəsinin müəyyən edilməsi ilə bağlı idi. Getdikcə güclənən təşkilatdaxili çəkişmələr 1934 ildə bir qrupun partiyadan xaric edilməsi ilə nəticələndi.

1936 ilin avqustunda Varşavada Milli Müsavat Xalq Partiyasının qurultay səlahiyyətli konfransı keçirildi.

Konfransda M.Ə.Rəsulzadə “Milli hərəkatda birgə” mövzusunda hesabat məruzəsi ilə çıxış edərək, partiyanın həm Azərbaycanın daxilində, həm də mühacirətdə öz taktiki xəttini düzgün müəyyənləşdirdiyini bildirdi. O, “***şəxslər müvəqqəti, ideologiya əbədidir***” tezisini əsas tutaraq, müsavatçıları ideologiyaya sadiqliyə çağırdı. Konfrans partiya sıralarının təmizlənməsi məsələsini müzakirə edərək, ilk növbədə, partiya rəhbərliyinin Mir Əziz Seyidli və Şəfi bəy Rüstəmbəylinin partiyadan xaric olunması haqqında vaxtilə çıxardığı qərarı təsdiq etdi. Sonra isə Nağı Şeyxzamanlı, Xəlil bəy Xasməmmədov və Səlim Ağasıbəyli partiya sıralarından xaric olundular.

Konfrans partiyanın 7 nəfərdən ibarət Divanını seçdi, Divan üzvlüyünə sonradan daha iki nəfərin cəlb olunması haqqında qərar qəbul edildi.

Partiyanın əvvəlki proqramının qəbulundan keçən müddət ərzində milli və beynəlxalq sahədə baş verən fövqəladə hadisələri özündə əks etdirən “Yeni Proqram Əsasları” müzakirə edilərək qəbul olundu. “Yeni Proqram Əsasları”nda partiyanın məqsədləri 1917 il proqramına nisbətən daha aydın ifadə olunurdu.

1917 il proqramındakı “***Milli istiqlal və ya muxtariyyətə malik olmayan bir millət hürriyyət və mədəniyyətini hifz etməz***” tezisi yeni proqramda təkmilləşdirilərək, “***Müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rus istilasından qurtulacaq, qeydsiz-şərtsiz müstəqil bir dövlət halında yaşayacaqdır***” şəklində ifadə olunmuşdu. “Yeni Proqram Əsasları”nda müsavatçılığın “***böyük türk kültürünə bağlı, milli, mədəni və insani dəyərləri mənimsəyən, hürriyyət, cümhuriyyət və istiqlal idealına sadiq Azərbaycan vətənpərvərliyindən***” ibarət olduğu göstərilirdi. Birinci proqramında millətin siniflərdən ibarət olduğunu və “Müsavat”ın zəhmətkeş xalqın mənafeyini müdafiə etdiyini bildirən Partiya “Yeni Proqram Əsasları”nda fərdlə ümuminin mənafelərinin uzlaşdırılması, hər cür sinif və zümrə hakimiyyətinin rədd edilməsini nəzərdə tutan daha mükəmməl nəzəriyyə irəli sürürdü.

“Yeni Proqram Əsasları”nda sözdə sülhsevər cildə girən Sovet hökumətinin iç üzü açılıb göstərilir, bolşevizmin əleyhinə olan beynəlxalq təşkilatlarla əlaqə yaradılmasının, Azərbaycanın istiqlal mübarizəsinin bütün dünyada beynəlmiləl məsələ səviyyəsinə qaldırılmasının zəruriliyi qeyd olunur, həmçinin, Milli İstiqlalı bərpa etmək və onu hər cür təhlükələrdən qorumaq üçün siyasi müqəddəratları eyni olan Qafqaz xalqları ilə konfederasiya əsasında bağlılığın vacibliyi nəzərə çarpdırılırdı. Varşava konfransı müsavatçılığın ideoloji cəhətdən dolğunlaşmasında və partiyadaxili ixtilafların aradan qaldırılmasında mühüm rol oynadı. Belə ki, 1936 il konfransından sonra partiya daxilində ixtilafların olması ilə bağlı heç bir fakt məlum deyil.

Aprel işğalından sonra “Müsavat” partiyası Türkiyə, İran, Fransa və Polşada məskunlaşan müsavatçıları və digər Azərbaycan mühacirlərini vahid təşkilat ətrafında birləşdirməyə nail olmuşdu. “Müsavat” partiyasının Xarici Bürosu və AMM Azərbaycan mühacirlərinin bolşevizmə qarşı mütəşəkkil mübarizəsini təmin etmiş, ölkə daxilində fəaliyyət göstərən müsavatçılarla əlaqələr yaradaraq, onların sovet hakimiyyəti əleyhinə mübarizəsini istiqamətləndirmişlər. Partiya, eyni zamanda, bolşevizmə qarşı mübarizə aparan xalqların mühacirətdəki nümayəndələri ilə birlikdə antisovet təşkilatların yaradılmasına çalışmış və bu təşkilatların işində fəal iştirak etmişdir (bax, həmçinin *Siyasi mühacirət*).

Əd.: İbrahimli X., Azərbaycan siyasi mühacirəti (1920-1991), B., 1997, Oruclu M., Azərbaycanda və mühacirətdə Müsavat partiyasının fəaliyyəti (1911-1992), B., 2001.

“MÜSAVAT” VƏ BİTƏRƏFLƏR FRAKSİYASI – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin aparıcı fraksiyası. Parlamentin fəaliyyətə başladığı ilk vaxtlarda fraksiya üzvlərinin sayı 18 nəfər idi. Parlamentin bütün fəaliyyəti dövründə “Müsavat” fraksiyasına Məhəmməd Əmin *Rəsulzadə* rəhbərlik etmişdir.

Parlamentin 1918 il dekabrın 10-da keçirilmiş ikinci iclasında, ilk olaraq, Türk Ədəmi-Mərkəziyyət “Müsavat” Partiyası fraksiyasının rəhbəri M.Ə.Rəsulzadə öz partiyasının fəaliyyəti və gələcək planları barədə bəyannaməni elan etdi. O bildirdi ki, “Müsavat” partiyası həm Rusiya Müəssislər Məclisinə seçkilər zamanı, həm də Zaqafqaziya seymi dövründə bitərəf və partiyasız ictimai xadimlərin demokratik qrupları ilə fraksiya təşkil edərək, onlarla birlikdə fəaliyyət göstərmişdir. M.Ə.Rəsulzadə “Müsavat” partiyasının öz ideallarına sadiq qaldığını, həmişə ədəmi-mərkəziyyət, sonra muxtariyyət, daha sonra isə istiqlaliyyət tərəfdarı, Azərbaycan məfkurəsinin müdafiəçisi olduğunu, cəmiyyətin zehnində Azərbaycanın istiqlalı fikrinin möhkəm yer tutduğunu və buna görə bu gün artıq Azərbaycanın müsəlman firqələri arasında ixtilaf qalmadığını, üçrəngli məğrur bayrağın cəmiyyətin bütün üzvlərini birləşdirdiyini vurğulayaraq, “Müsavat” partiyası fraksiyasının Parlamentdə yeridəcəyi siyasət haqda geniş məlumat vermişdi. O, Azərbaycanın bütün partiyalarını artıq müstəqillik ideyasının təbliğinə deyil, mövcud tarixi faktın siyasi, hüquqi və diplomatik cəhətlərdən təsbit edilməsinə yönəlmiş fəaliyyətə çağırdı. Bəyannamədə “Müsavat”ın milli demokratiya mövqeyində dayanması vurğulanır, Azərbaycanın dünya dövlətləri tərəfindən tanınması və Qafqaz xalqlarının birliyinə nail olması yeni formalaşacaq hökumətin xarici siyasət sahəsində əsas vəzifələri kimi göstərilirdi. Fraksiyanın bəyannaməsində milliyyətindən asılı olmayaraq, Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların bərabərliyi ideyası xüsusi ifadə edilirdi.

Bəyannamədə partiyanın torpaq və fəhlə məsələlərinə dair mövqeyinin açıqlanmasına mühüm yer ayrılmışdı. Aqrar məsələ ilə bağlı bütün torpaqların kəndlilərə pulsuz verilməsinin, torpağın kəndlilərin tam mülkiyyətinə çevrilməsinin nəzərdə tutulduğu bildirilir, eyni zamanda, qeyd olunurdu ki, kəndlilərə yalnız yerin üstü verilməli, yerin təki isə dövlətin mülkiyyətində saxlanmalıdır. Meşələr, göllər, şoranlıqlar və sular ümumxalq sərvəti elan edilirdi. Fəhlə məsələsi ilə bağlı tədbirlərdə 8 saatlıq iş gününə keçilməsi, sosial sığortanın tətbiq edilməsi, barışdırıcı komissiyaların, əmək birjasının təşkili, bütün müəssisələrə fabrik müfəttişlərinin təyin olunması, gecə qulluğunun, 16 yaşına qədər uşaqları işlətməyin qadağan edilməsi, qadınların səhhətlərinə zərərli işlərdən azad olunması kimi mühüm vəzifələr nəzərdə tutulurdu.

Bəyannamədə, həmçinin, xalq təhsilinin inkişafı, Azərbaycan dilinin dövlət idarələrində işlədilməsi, ərzaq probleminin həlli, ordunun təşkili məsələlərinə toxunulur, yeni hökumətin təşkilinə gəldikdə isə, onun koalisiya şəklində qurulması istəyi ifadə olunurdu. Bu koalisiyanın həm millətlərarası, həm də partiyalararası zəmində formalaşmasının vacibliyi bildirilir, parlament qarşısında cavabdeh olan hökumətin bərqərar edilməsi xüsusi vurğulanırdı.

Azərbaycan parlamentində ən nüfuzlu qüvvə “Müsavat” fraksiyası idi. O, koalisiya prinsipini dövlətin maraqlarına uyğun hesab edərək, öz fəaliyyətində bütün siyasi təşkilatlarla konstruktiv əməkdaşlığa meyl göstərirdi.

Bir sıra parlament fraksiyaları, xüsusilə “İttihad” və “Sosialistlər”, kəskin şəkildə, “Müsavat” partiyasının Parlamentdə və Hökumətdə yeritdiyi siyasətə qarşı çıxırdılar. “Müsavat”ı isə bitərəflər, qismən isə “Əhrar” fraksiyası müdafiə edirdi. “Müsavat” fraksiyası rəhbərinin öz bəyannaməsində bitərəflərdən ayrıca fəaliyyət göstərəcəklərini elan etməsinə baxmayaraq, 1919 ilin oktyabrında bitərəflər fraksiyasında parçalanma baş verdikdə, onların 8 nəfərdən ibarət böyük əksəriyyəti – Fətəli xan Xoyski, Mirzə Əsədullayev, Əsədulla Əhmədov, Cəmil Sultanov, Yusif Əhmədov, Baxış bəy Rüstəmbəyov, Abuzər bəy Rzayev və Ağa Aşurov “Müsavat” fraksiyası ilə birləşərək, həlledici səsə malik “Müsavat” və bitərəflər fraksiyasını yaratdılar. Bu birləşmə müsavatçıların mövqeyini daha da gücləndirdi. “Müsavat”la birləşmələrinə baxmayaraq, bitərəflər müstəqil səsvermə hüquqlarını özlərində saxlayırdılar. 1919 ilin sonlarında bu fraksiya üzvlərinin sayı 38 nəfərə çatdı.

Bütün bunlara baxmayaraq, artıq 1919 ilin sonu və 1920 ilin əvvəllərində parlamentdəki digər fraksiyalar tez-tez parlament və hökumət böhranı yaradırdılar. “Müsavat” və bitərəflər fraksiyası ilə “Sosialistlər”, “İttihadçı”lar arasında gedən rəqabət 1920 il martın sonunda Nəsib bəy Yusifbəyli hökumətinin istefasına və yeni hökumət böhranına gətirib çıxardı. “Müsavat” və bitərəflər fraksiyasında baş vermiş parçalanmanı aradan qaldırmaq və yaradılan kabinetdə liderliyi saxlamaq üçün “Müsavat” partiyası yeni hökumətin təşkilini müsavatçı Məmmədhəsən Hacınskiyə tapşırmağa məcbur oldu və ona bütün parlament fraksiyaları ilə danışıqlarda hərəkət sərbəstliyi verdi. Lakin o, bunu 1920 il aprel işğalına qədər gecikdirdi, sonra isə “Müsavat” partiyasından çıxaraq, bolşeviklərə qoşuldu. Parlamentin aprelin 27-də keçirilən son fövqəladə iclasında 11-ci Qırmızı ordunun işğalı şəraitində hökumət bolşeviklərə təhvil verildi. Bu iclasda fraksiya sədri M.Ə.Rəsulzadə çıxış edərək, təslimçilik əleyhinə kəskin etirazını bildirmişdi. 1920 il 28 aprel işğalı nəticəsində “Müsavat” və bitərəflər fraksiyası süquta uğradı və onun üzvləri yeni yaradılmış bolşevik hakimiyyəti tərəfindən amansız repressiyalara məruz qaldı (bax, həmçinin *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti*).

Əd.: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. Stenoqrafik hesabatlar, c. 1-2, B., 1998; Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Paşayev A., Açılmamış səhifələrin izi ilə, B, 2001; Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г., Б., 1920.

“MÜSƏLMAN AKTYORLAR CƏMİYYƏTİ” – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Bakıda fəaliyyət göstərmiş peşəkar aktyor truppası. “Nicat” və “Səfa” maarifçilik cəmiyyətlərinin köməyi ilə yaradılmışdı. Truppanın fəaliyyətində Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəcəf bəy Vəzirov, Nəriman Nərimanov və b. yaxından iştirak etmişlər. Cəmiyyət aktyorların peşəkarlığının yüksəldilməsinə, ustalığının təkmilləşdirilməsinə, onların yaradıcılıq inkişafına daim qayğı göstərirdi. Cəmiyyətin aktyor truppası Ə.Haqverdiyevin, N.Vəzirovun, Ü.Hacıbəylinin, Namiq Kamalın əsərlərindən ibarət tamaşalar hazırlayır, xeyriyyə tamaşalarında iştirak edir, Bakı və onun ətraf rayonlarında çıxış edirdilər. Milli teatr sənətinin inkişafında cəmiyyətin aktyor truppasının mühüm rolu olmuşdur.

MÜSƏLMAN DRAM CƏMİYYƏTİ – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə fəaliyyət göstərmiş teatr cəmiyyəti. 1916 ilin mayında Bakıda təsis olunmuş, 1920 ilədək fəaliyyət göstərmişdir. Birinci iclasında Sadıq bəy Hacınski (sədr), Mir Yaqub Mehdiyev (sədr müavini), Hüseyn Ərəblinski, Hüseynqulu Sarabski, Bağır bəy Əlibəyov (idarə heyətinin üzvləri), Bala bəy Xocayev (katib), Əliheydər Babayev (daxıldar – xəzinədar), Əhməd bəy Hacınski, Süleyman Abdullayev cəmiyyətin üzvü seçilmişlər.

Cəmiyyətin məqsədi, nizamnaməsində deyildiyi kimi, “teatr və səhnəni ticarət halından çıxarıb, sənət halına vəz” etməkdən, teatr qüvvələri hazırlamaqdan ibarət olmuşdur. Müsəlman Dram Cəmiyyəti 1916 ilin 19 oktyabrında çağırılmış növbəti iclasında Abbas Mirzə Şərifzadənin üç il müddətinə Xarkov şəhərinə, Eylin studiyasının dram kursunda təhsil almağa göndərilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi. Müsəlman Dram Cəmiyyəti üzvlərdən, xeyriyyəçilərdən alınan ianələr və teatr tamaşalarından toplanan vəsait hesabına yaşayırdı.

Əd.: Cəfərov C., Azərbaycan Dram teatrı, B., 1959; Kərimov İ., Azərbaycan peşəkar teatrının tarixi və inkişaf mərhələləri, B., 2002; Məmmədli Q., Azərbaycan teatrının salnaməsi, B., 1975; Сарабский А.Г., Возникновение и развитие Азербайджанского музыкального театра, Б., 1968.

MÜSƏLMAN FƏHLƏ KONFRANSI – Bakı mədən rayonu müsəlman fəhlələrinin konfransı. 1920 il aprelin 8-də "Türk ocağı"nın binasında keçirilmişdir. Konfransda hər 25 nəfərə bir mandat olmaqla, Mədən rayonunun bütün həmkarlar ittifaqlarının 700-ə yaxın nümayəndəsi iştirak etmişdir. Mərkəzi həmkarlar ittifaqının sədri Cavad bəy Məlik-Yeqanov konfransın açılışındakı çıxışında müsəlman fəhlələrin maraqlarını müdafiə edə biləcək, xalqların öz müqəddəratını təyin etmək və Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyi prinsiplərinə cavab verə biləcək ali fəhlə orqanının yaradılmasının zəruriliyini vurğulamışdır. Hökumət adından daxili işlər nazirinin müavini Şəfi bəy Rüstəmbəyli və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə cari vəziyyətə dair məruzə etmişdilər. Ş.Rüstəmbəyli hökumətin fəhlə və kəndlilərə dair tədbirlərindən ətraflı bəhs etmiş, Azərbaycan zəhmətkeşlərini həmrəyliyə və hökuməti dəstəkləməyə çağırmışdır. M.Ə.Rəsulzadə konfrans iştirakçılarına baş verən hadisələrlə əlaqədar Azərbaycanın mövcud vəziyyəti barədə ətraflı məlumat vermişdir. Piri Mürsəlzadə mərkəzi fəhlə orqanının, həmkarlar ittifaqları şurasının vəzifələri haqqında məruzə etmişdir. Şura kooptasiya hüququ ilə 15 şəxsdən ibarət olub, 5 komissiyaya (təşkilat, barışdırıcı, mədəni-maarif, sanitar-gigiyena və tətil komissiyaları) bölünürdü. Sonra Şuraya seçkilər keçirilmişdir.

Ədː Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Документы и материалы. 1918-1920 гг., Б., 1998.

MÜSƏLMAN FRAKSİYASI – Rusiyada Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra Cənubu Qafqazda yaradılmış *Zaqafqaziya seymində* Azərbaycanı təmsil edən qanunvericilik qurumu. 1918 il fevralın 23-də təşkil olunmuş, həmin il mayın 26-da Gürcüstanın Zaqafqaziya seymindən çıxması ilə fəaliyyəti sona çatmışdır (ətraflı məlumat üçün bax *Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman Fraksiyası).*

MÜSƏLMAN HƏKİMLƏRİN HƏRBİ XİDMƏTƏ ÇAĞIRILMASI HAQQINDA QANUN – Azərbaycanda doğulmuş və ya son beş ildə burada yaşayan 45 yaşınadək kişi həkimlərin orduda üçillik məcburi xidmətini nəzərdə tutan hüquqi sənəd. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti tərəfindən 1919 il iyunun 16-da qəbul olunmuşdu.

Daxili işlər və hərbi nazirliklərə təcili surətdə, istisnasız olaraq, butun kişi həkimləri qeydiyyata almaq, onların yaşını, yaşayış yerini, dini etiqadını, ailə və xidməti vəziyyətini, hərbi xidmət keçməsini, sağlamlığını, universiteti bitirmə tarixini, həkimlik təcrübəsini və ixtisasını dəqiq müəyyənləşdirmək tapşırılırdı. Daxili işlər və xalq səhiyyəsi nazirləri ilə razılaşma əsasında hərbi nazirə, ilk növbədə, müsəlman həkimləri həqiqi hərbi xidmətə cəlb etmək hüququ verilirdi. Bu zaman onların yaşı, həkimlik təcrübəsi, sağlamlığı, ailə vəziyyəti nəzərə alınmalı idi. Qeyri-müsəlman həkimlərin hamısı ehtiyatda hesab olunurdular. Müsəlman həkimlər çatışmadıqda, onların arasından müəyyən sayda və müsəlman həkimlərlə bərabər əsasda, həqiqi hərbi xidmətə çağırış nəzərdə tutulurdu. Həkimlərin daimi iş yerlərində saxlanılması zəruri olduqda, daxili işlər və səhiyyə nazirlikləri ilə razılaşma əsasında hərbi nazirə, onlara hərbi mükəlləfiyyətdən möhlət vermək ixtiyarı verilirdi.

*Ədː*Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998.

MÜSƏLMAN XEYRİYYƏ CƏMİYYƏTLƏRİ – Şimali Azərbaycanda *Aprel işğalına (1920)* qədər əhali arasında mədəni-maarif işləri aparmış müxtəlif istiqamətli qeyri-hökumət təşkilatları. Ucqarlarda yaşayan xalqlara qarşı dözülməz müstəmləkəçilik siyasəti yeridən çar Rusiyası yerli xalqların, xüsusilə də müsəlmanların öz xeyriyyə cəmiyyətlərini yaratmasına hər vasitə ilə mane olurdu. Belə ki, Bakıda rusların xeyriyyə cəmiyyəti 1875 ildə, ermənilərin xeyriyyə cəmiyyəti 1899 ildə yaradıldığı halda, azərbaycanlıların ilk xeyriyyə cəmiyyəti yalnız 1905 ildə, Birinci rus inqilabının təsirilə yaranmışdır. Qonşu erməni və gürcülərin öz milli məktəbləri, milli mətbuatı, xeyriyyə cəmiyyətləri, digər milli-ictimai qurumları olduğu halda, azərbaycanlılar bunlardan, demək olar, məhrum idi. Onu demək kifayətdir ki, məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi qadağan olunmuşdu, azərbaycanlı uşaqlar zorla rus məktəblərinə cəlb edilirdilər. Ana dilində mətbuat, nəşriyyat, teatr tamaşaları çar məmurları tərəfindən amansız təqibə məruz qalırdı. Bu işdə milliyyətcə erməni olan məmurlar xüsusilə fəallıq göstərir, azərbaycanlıların iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafına hər vasitə ilə mane olmağa çalışırdılar.

Azərbaycanda ilk müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin nizamnaməsi 1905 il oktyabrın 10-da Qafqaz canişini qraf İ.İ.Vorontsov-Daşkov tərəfindən təsdiq edilmişdi. Cəmiyyətin təşkilinin təşəbbüsçüləri Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Həsən bəy Zərdabi, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə və b. idi. Cəmiyyətlərin yaradılmasından məqsəd ziyarətə gedən, müalicəyə ehtiyacı olan qocalara, əmək qabiliyyətini itirmiş imkansız müsəlmanlara, şagird və tələbələrə kömək göstərmək, zəruri hallarda, maliyyə yardımı etmək və s. idi. Maddi yardımla yanaşı, əhalini maarifləndirmək məqsədilə məktəb və kurslar açan xeyriyyə cəmiyyətləri də yaranırdı. Bakıda 1906-07 illərdə bir-birinin ardınca *"Nəşri-maarif", "Nicat", "Səadət"* və s. xeyriyyə cəmiyyətləri fəaliyyətə başlamışdı. Bu cəmiyyətlərin nizamnamələri oxşar olsa da, fəaliyyət yönlərinə görə fərqlənirdilər. Cəmiyyətlərdə təhsil almış bəzi mütəxəssislər ictimai-siyasi fəaliyyətlə məşğul olmuş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin iqtisadi-mədəni həyatında yaxından iştirak etmişlər.

Ədː Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Paşayev A., Açılmamış səhifələrin izi ilə, B., 2001.

MÜSƏLMAN KORPUSU – *Zaqafqaziya Komissarlığı* dövründə təşkilinə başlanmış müsəlman hərbi birləşməsi. Əsasən, azərbaycanlılardan ibarət idi. Yaradılması barədə dekret Zaqafqaziya komissarlığı tərəfindən 1917 il dekabrın 11-də verilmişdi. Korpusun komandiri vəzifəsinə general-leytenant Əlağa *Şıxlinski* təyin edilmişdi.

1917 ilin sonu, 1918 ilin əvvəllərində Korpusun qərargahı Tiflisdə yerləşirdi, bütün təşkilati işlərə də buradan

rəhbərlik edilirdi. Qərargahın tərkibinə aşağıdakı qurumlar daxil idi: ümumi qərargah, ləvazimat rəisi xidməti, topçu müfəttişi xidməti, istehkam rəisi xidməti, ober-kvartirmeyster xidməti, növbətçi zabit şöbəsi, tibb xidməti və baytar həkimi xidməti.

Müsəlman korpusunun formalaşması bir sıra çətinliklərlə qarşılaşmışdı. Onlardan biri korpusun təhcizat məsələsi idi. Bu çətinliyin aradan qaldırılmasında müsəlman milli şuraları da öz köməklərini əsirgəmirdilər. Hələ Ə.Şıxlinski korpus komandiri təyin edilməzdən əvvəl Tiflis Müsəlman Şurası milli qoşun hissələrinin təşkili üçün müəyyən qədər zəruri əşyalar toplamış və onları korpus komandanlığına təhvil vermişdi. Müsəlman ictimai təşkilatlarının fəalları, imkan daxilində, satınalma yolu ilə də silah, sursat əldə edərək, qoşun hissələrinə verirdilər.

Mövcud olan bütün imkanlardan istifadə edilsə də, Müsəlman korpusunun silah və sursatla təmin edilməsində əsas ümid Qafqazdakı Rusiya ordusunun tərk-silah olunmasına və onun ləvazimatının milli qoşun hissələrinə verilməsinə bağlanmışdı.

Zaqafqaziya Komissarlığı və milli şuralar da silah, sursat və təchizat problemini lazımınca həll etmək üçün ***"Cəbhənin silahları Zaqafqaziyada saxlanılmalıdır"*** şüarı ilə çıxış edərək, ləğv olunan Rusiya hərbi hissələri əmlakının Cənubi Qafqazda saxlanılmasına çalışırdılar. Bunun həyata keçirilməsi üçün azərbaycanlılar, gürcülər və ermənilərdən təşkil olunmuş Millətlərarası Hərbi Şura ilə Qafqaz cəbhəsi qoşunlarının ümumi qərargahı bir sıra qərarlar qəbul etdilər və bu qərarlara əsasən, ləğv edilmiş hissələrin öz əmlakını hansı hissələrə təhvil verməli olduğu müəyyənləşdirildi. Məsələn, qarşılıqlı razılaşmaya əsasən, Yelizavetpolda yerləşən 219 saylı alay özünün bütün əmlakını burada formalaşmaqda olan Tatar alayına təhvil verməli idi. Müvafiq əmr 1917 il dekabrın 14-də həmin alaya çatdırılsa da, alay əmlakı təhvil verməkdən imtina etdi. Buna görə də Gəncə Müsəlman Şurasının fəalları qətiyyət göstərərək və güc tətbiq edərək, həmin alayın ərzaq, ləvazimat anbarlarının ələ keçirilməsinə, şəxsi heyətinin tərk-silah edilməsinə nail oldular.

Zaqafqaziya Komissarlığının razılığı ilə Qafqaz cəbhəsinin ləğv olunmuş 5-ci və 7-ci diviziyalarının tərkibinə daxil olan hissələr də bölgəni tərk etdikcə öz əmlakını yaradılmaqda olan müsəlman hissələrinə təhvil verməli idilər. Ancaq ləğv olunan hissələrin əksəriyyəti, bir tərəfdən, bolşevik təbliğatının, digər tərəfdən də, şovinist hissələrin təsiri altında silah və əmlakını könüllü surətdə təhvil vermək istəmirdilər. Belə hissələrin bəzilərinə qarşı imkan daxilində, güc tətbiq edilirdi. Məsələn, Lənkəranda formalaşdırılan milli qoşun dəstəsi Müsəlman Şurasının fəalları ilə birlikdə qəza bolşeviklərinin təsiri altında olan 4-cü və 7-ci sərhəd alaylarını tərk-silah etdi. Elə orada "Milyutin" gəmisində İrandan geri qayıdan Rusiya əsgərləri milli qüvvələr və Prişibdən (indiki Göytəpə) çağırılmış Kərim bəy Şahtaxtinskinin başçılıq etdiyi Şahsevən dəstələri tərəfindən tərk-silah olundular. Bu zaman Rusiya silahlılarından 6 pulemyot, 3 min tüfəng, 85 min patron, 10 qutu bomba alındı. Yanvarın 15-də isə milli silahlı qüvvələrlə Şahsevən süvariləri Astara sovetinin 60 nəfərlik milis dəstəsini tərksilah etdi və əmlakını əlindən aldı.

Rusiya hərbi hissələrinin kütləvi şəkildə tərk-silah edilməsi isə 1918 il yanvarın 8-10-da Şamxor (indiki Şəmkir) stansiyası yaxınlığında baş verdi. Rusiya hərbçiləri bolşeviklərin təsiri altında silahları təhvil verməkdən imtina etdi. Nəticədə tərəflər arasında silahlı toqquşma baş verdi və hər iki tərəfdən itkilər oldu. Bu əməliyyat nəticəsində, Rusiya qoşun hissələrindən 20 top, 70 pulemyot və 15000 tüfəng alındı ki, bu da Müsəlman korpusunun silahla təchiz olunmasına xeyli kömək etdi.

Müsəlman milli qoşun hissələrinin təşkilində qarşıya çıxan digər başlıca çətinliklərdən biri isə kadr və səfərbərlik məsələsi idi. Korpusun tərkibinə daxil olan hissələrin şəxsi heyəti yalnız azərbaycanlılardan və digər müsəlmanlardan komplektləşdirilə bilərdi. Bu isə çağırış işinin lazımi səviyyədə qurulmasını tələb edirdi. Bir tərəfdən, azərbaycanlıların uzun illər boyu hərbi xidmətə çağırılmaması, digər tərəfdən də, çağırışı təşkil edəcək orqanların təşkil olunmaması bu məsələnin həllində çətinliklər yaradırdı. Bununla belə, Müsəlman korpusunun tərkibinə könüllü yazılan azərbaycanlılar da az deyildi. Məsələn, Bakının Çənbərəkənddə hissəsində şəhər könüllülərinin toplanmasına başlanmışdı. Burada könüllülərin toplanılması işinə süvari zabiti İsgəndərbəyli rəhbərlik edirdi. Qoşun bölməsinə könüllü yazılanlar arasında dağıstanlılar da vardı. Çənbərəkənddə bir məktəb binasında könüllülər üçün qışla düzəldildi və dərhal da onların təliminə başlandı. Korpusun zabit heyətində azərbaycanlıların və digər müsəlman xalqları nümayəndələrinin sayını artırmaq lazım idi. Bu məqsədlə Qafqaz cəbhəsində xidmət edən azərbaycanlılar və digər müsəlman zabitləri hərbi xidmətə çağırıldılar. Onlar sayca o qədər də çox deyildilər. Ancaq korpusun komandanlığı bu kadrlardan daha səmərəli istifadə etməyə, onları komanda vəzifələrində yerləşdirməyə çalışırdı. Həmin zabitlərin arasında sonradan Cümhuriyyət ordusunda general-mayor rütbəsinə yüksəlmiş Həbib bəy *Səlimov*, Murad Gəray *Tlexas*, Süleyman bəy *Əfəndiyev*, Əmənulla Mirzə *Qacar* kimi zabitlər də var idi.

Müsəlman korpusu qərargahının strukturu

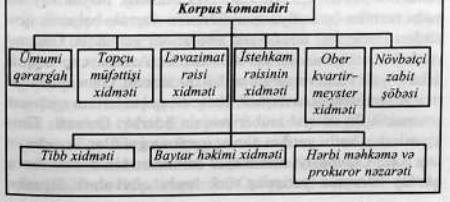

Müsəlman korpusu zabitlərinin böyük əksəriyyətini ruslar təşkil edirdilər. Onların sayı korpus zabitlərinin ümumi sayının 65%-nə çatırdı. Təşkilati işlərin əsas hissəsi onların əlində idi. Korpusa rus zabitlərinin cəlb edilməsi həm könüllülük əsasında, həm də komanda üzrə aparılırdı.

Zabitlərin xidməti çar Rusiyası dövründə qəbul edilmiş müvafiq sənədlər və qərarlar əsasında nizamlanırdı. Müsəlman korpusu Zaqafqaziya Komissarlığına tabe olan Qafqaz cəbhəsi qoşunlarının tərkib hissəsi sayıldığından zabitlərin rütbələri də Zaqafqaziya Komissarlığı hökumətinin qərarı ilə artırılırdı. Müsəlman korpusunun sıralarında bir neçə general xidmət edirdi. General-leytenant Ə.Şıxlinski, general-mayor X.Talışinski və general-mayor Ağausubov da onların arasında idi.

Rusiya ordusu zabitləri Müsəlman korpusunun zabitlərlə komplektləşdirilməsinin əsas bazası olsa da, milli zabit kadrlarının hazırlanması sahəsində də müəyyən addımlar atılırdı. Müsəlman korpusunun komandanlığı Bakıda bütün hərbi tələblərə cavab verən hərbi məktəb açmağı planlaşdırırdı. Korpusun komandiri Ə.Şıxlinski və qərargah rəisi polkovnik Mençukov 1918 il fevralın 6-da Qafqaz cəbhəsi qoşunlarının Baş komandanına göndərdikləri raportda aşağı rütbəli milli zabitlərin çatışmaması ilə əlaqədar olaraq, Bakıda 1-ci Müsəlman diviziyasının nəzdində milli hərbiyyə məktəbinin açılmasına razılıq verilməsini xahiş etmişdilər. Raportda qaldırılan məsələ üzrə Qafqaz cəbhəsi qoşunları baş komandanlığının razılığı alınmışdı. Ancaq təşkilati məsələlərin uzanması və bölgədə baş verən hərbi-siyasi proseslər nəticəsində milli hərbiyyə məktəbinin fəaliyyətə başlaması yalnız Azərbaycanın müstəqilliyi elan edildikdən sonra mümkün oldu.

Müsəlman korpusunun tərkibində iki nişançı diviziya var idi. Diviziyalar dörd alaydan ibarət idi. Bundan başqa korpusun tərkibinə 1-ci və 2-ci topçu briqadaları, üç süvari alayından ibarət xüsusi müsəlman süvari briqadası, müsəlman istehkam taboru, müsəlman süvari batareyası, müsəlman mortir (gödək lüləli top) və park divizionu, ikinci müsəlman mortir parkı və s. birləşmələr daxil idi.

Korpus komandanlığı hərbi xidmət rejimində müəyyən dəyişikliklər apararaq, onu müsəlman həyatının müəyyən cəhətləri ilə uyğunlaşdırmağa çalışırdı. Məsələn, həftənin cümə gününün Müsəlman korpusunun şəxsi heyəti üçün istirahət günü olması və həmin gün hərbi hissələrdə heç bir təlim keçirilməməsi qərara alınmışdı.

Rusiya ordusu nizamnamələrinin yenidən işlənməsi və onların Müsəlman korpusundakı xidmət və məişət şəraitinə uyğunlaşdırılması da qərara alınmış və bunun üçün xüsusi komissiya yaradılmışdı. Komissiya qısa müddət ərzində nizamnamələrdə dəyişiklik edilməsi barədə təkliflər hazırlayıb komandanlığa təqdim etməli idi.

Azərbaycanda milli hərbi hissələrin yaradılması Bakıda hakimiyyəti ələ keçirməyə çalışan bolşevikləri ciddi narahat edirdi. Bunun nəticəsi idi ki, 1918 il fevralın 24-də Bakıda 1-ci Müsəlman nişançı alayının təşkil edilməsi üçün general-mayor X.Talışinskinin rəhbərliyi ilə 1-ci nişançı diviziyasının buraya gəlmiş qərargah zabitləri dərhal elə vağzaldaca həbs edildi. Bu xəbər azərbaycanlı əhali arasında çox böyük narazılığa səbəb oldu. Xalqın narazılıqlarının geniş miqyas aldığını görən bolşeviklər general-mayor X.Talışinski ilə gələn müsəlman zabitləri həbsdən azad etməyə məcbur oldular. Bütünlükdə isə, Bakıda milli qoşun bölmələrinin tam açıq şəkildə formalaşdırılması üçün lazımi şərait mövcud deyildi. Bakı ətrafında bəzi qoşun bölmələri yaradılsa da, bu iş çox çətin şəraitdə baş verirdi və "İsmailiyyə"də yerləşən Müsəlman diviziyası qərargahı üzvlərinin hər bir addımı izlənilirdi.

Azərbaycanda cərəyan edən hadisələr, bolşevik-daşnak irticasının güclənməsi Müsəlman korpusunun tezliklə formalaşmasını və onun Azərbaycan xalqının mənafeyi keşiyində dayanmağa qadir səviyyəyə çatdırılmasını tələb edirdi. Lakin daşnak-bolşevik qüvvələrinin əngəl törətməsilə yanaşı, zəruri maddi-texniki bazanın olmaması, kadr və çağırış problemləri, hərbi infrastrukturun çatışmaması da milli hissələrin formalaşmasını xeyli çətinləşdirirdi.

Bunun nəticəsi idi ki, Müsəlman korpusunun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ərəfəsində mövcud olan bolşevik-daşnak təhlükəsinin qarşısını almaq imkanı yox idi. 1918 ilin mart soyqırımlarından sonra Bakıda şəriksiz hakimiyyətə sahib olan S.Şaumyan və onun əlaltıları Moskvanın maliyyə və texniki yardımı ilə, əsasən, ermənilərdən ibarət olan bolşevik və daşnak silahlılarını birləşdirərək, sayı 20 minə yaxın böyük bir hərbi qüvvənin formalaşdırılmasına nail oldular. Təşkilati işlər başa çatdıqdan sonra bu qüvvələrə Azərbaycanın milli azadlıq hərəkatını beşikdə ikən boğmaq üçün Gəncəyə doğru hücum etmək əmri verildi. 1918 il mayın 21-də Müsəlman korpusunun Hacıqabul ətrafına gətirilmiş hərbi birləşmələrinin həmin qüvvələrlə ilk toqquşması oldu. Müsəlman korpusu qüvvələrinə tatar süvari alayı, nişançı alay, knyaz Maqalovun başçılıq etdiyi Borçalı süvari alayının bir bölüyü, Şəki süvari alayının iki bölüyü, Azərbaycan könüllüləri dəstəsi, Ləzgi süvari alayı, Xan Naxçıvanskinin süvari dəstəsi daxil idi. Müsəlman korpusunun tərkibində gürcü korpusunun bir təlim taboru və pulemyot komandası da var idi. Hərbi qüvvələrə ümumi rəhbərlik də knyaz Maqalova tapşırılmışdı. Bununla belə, Bakı Soveti hərbi qüvvələrinin əsas zərbə qüvvəsinin bu istiqamətə yönəldilməsi nəticəsində hələ tam formalaşmamış Müsəlman korpusunun hissə və bölmələri düşmənin qabağını saxlaya bilmədi. Böyük say və hərbi texnika üstünlüyünə malik olan daşnak-bolşevik qoşunları Hacıqabul ətrafındakı müdafiəni yarmaqla, Gəncəyə doğru irəliləmək fürsəti əldə etdilər. Azərbaycan xalqını daha böyük faciə və qırğınlardan qurtarmaq, Gəncəyə doğru irəliləməkdə olan daşnak-bolşevik qoşunlarının qarşısını kəsmək üçün istiqlal mübarizəsinin liderləri Osmanlı Türkiyəsindən hərbi yardım almaq qərarına gəldilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsindən dərhal sonra qardaş harayına yetişmiş türk hərbi qüvvələri daşnak-bolşevik qoşunlarının qarşısını saxlamaqla bərabər, Müsəlman korpusunun da formalaşdırılması üçün əlverişli zəmin yaratdılar.

1918 il iyunun 26-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin qərarı ilə Müsəlman korpusu *Əlahiddə Azərbaycan korpusu* adlandırıldı və korpusun formalaşdırılması üçün başlanan işlər yeni şəraitdə davam etdirildi. Bununla Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun təşkilinə başlandı.

Ədː Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998.

MÜSƏLMAN KORPUSUNUN ƏLAHİDDƏ AZƏRBAYCAN KORPUSU ADLANDIRILMASI HAQQINDA QƏRAR – Azərbaycan milli ordusunun yaradılması haqqında ilk tarixi sənəd. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin 1918 il 26 iyun tarixli qərarı ilə 1917 ildə Zaqafqaziya komissarlığının ordu strukturu kimi formalaşdırılmış *Müsəlman korpusu* adlanan hərbi birləşmə *Əlahiddə Azərbaycan Korpusu* adlandırıldı. Həmin qərarla Azərbaycan Hökuməti bu hərbi birləşməyə sahibliyini hüquqi cəhətdən təsdiqlədi. Bununla, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun əsası qoyuldu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1998 il 22 may tarixli fərmanı ilə iyunun 26-sı Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri Günü elan edilmişdir (bax, həmçinin *Milli ordu günü*).

MÜSƏLMAN QADINLARI XEYRİYYƏ CƏMİYYƏTİ – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə fəaliyyət göstərmiş mədəni-maarif təşkilatı. Burada qadınlar arasında ictimai həyatın müxtəlif problemləri ilə bağlı iş aparılır, onların savad və biliyinin artırılması, milli ənənələrin yaşadılması, milli özünüdərkin dirçəldilməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirilirdi. Ətraflı məlumat üçün bax *Bakı müsəlman qadın xeyriyyə cəmiyyəti*.

MÜSƏLMAN MİLLİ KOMİTƏLƏRİ – Rusiyada Fevral inqilabından (1917) sonra Azərbaycan şəhərlərində yaradılmış təşkilatlar. Tərkibinə milli burjuaziya və ziyalı nümayəndələrinin də daxil olduğu ən güclü təşkilat aparıcı rol oynayan Bakı Müsəlman Milli Komitəsi idi. 1917 il martın 29-da *Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatları Komitəsi* yaradıldı. Məmməd Həsən Hacınski onun sədri, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə isə sədr müavini seçildilər. Milli hakimiyyətin rüşeymini təşkil edən müsəlman milli komitələri "Ümumi milli mənafeyi" qorumaq bayrağı altında çıxış edir, "Milli hüquq bərabərliyi", "milli zülmün aradan qaldırılması" şüarlarını irəli sürərək, mübarizəyə qalxmış Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatına rəhbərlik edirdilər. *Gəncə Müsəlman Milli Komitəsinə* Adil xan Ziyadxanov, Aslan bəy Səfikürdski, Nəsib bəy Yusifbəyli, Xəlil bəy Xasməmmədov, Həsən bəy Ağayev və b. başçılıq edirdilər. İrəvan Milli Komitəsinin üzvləri Mir Hidayət Seyidov, Bağır Rzayev, Nəriman bəy Nərimanbəyov və b. idi.

Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatları Komitəsi 1917 il aprelin 15-20-də Bakıda keçirilən Qafqaz müsəlmanları qurultayı ərəfəsində Qafqaz müsəlmanlarına müraciət dərc etmişdi. Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsinin qarşıya qoyduğu başlıca məqsədlərdən biri özünüidarə orqanlarında və gələcək Müəssislər məclisində müsəlmanların proporsional şəkildə təmsil olunmasına nail olmaq idi. Qafqaz müsəlmanları qurultayında Cənubi Qafqaz üçün, mərkəzi Bakı olmaqla, Şimali Qafqaz və Dağıstan üçün isə mərkəzi Vladiqafqaz olmaqla Mərkəzi Komitələr yaratmaq qərara alındı.

Cənubi Qafqaz üçün Mərkəzi Komitənin təşkili Bakı müsəlman ictimai təşkilatları komitəsinə tapşırıldı. Bakı müsəlman ictimai təşkilatları komitəsinin Şuraya çevrilməsi ilə əlaqədar onun tərkibi təmsilçilik əsasında genişləndirildi. Şuranın rəhbər orqanları – Komitə və İcraiyyə bürosu oldu. 1917 il iyulun 12-də Ə.Topçubaşov Komitənin sədri, M.H.Hacınski və M.Ə.Rəsulzadə sədrin müavinləri, Mirhəsən Vəzirov katib seçildi. Bakı Müsəlman Milli Komitəsi Azərbaycan milli hərəkatının rəhbər orqanına çevrildi.

Milli Komitələr vətənpərvər qüvvələri öz ətrafında birləşdirir və yerlərdə hakimiyyəti ələ alırdılar. Bakı Müsəlman Milli Komitəsinin qarşısını isə bolşeviklərin başçılıq etdiyi Bakı Soveti kəsmişdi. Milli hərbi hissələrin yaradılması yerli milli komitələrin fəaliyyətində əsas yer tuturdu. İlk milli dəstələrdən biri "Dikaya diviziya" ("Vəhşi diviziya") adlanan "Qafqaz yerli diviziyası"na daxil olan "Tatar süvari alayı" idi. Çar ordusu dağıldıqdan sonra bu alay Azərbaycana qayıdaraq, milli silahlı qüvvələrin özəyini təşkil etdi. Silaha olan ehtiyacı ödəmək üçün Gəncə Milli Komitəsi dekabrın 17-də şəhərdəki keçmiş çar ordusunun 219-cu alayını, həmçinin Qafqaz cəbhəsindən Rusiyaya qayıdan bir neçə hərbi eşelonu tərk-silah etməyə məcbur oldu. Bu əməliyyat Zaqafqaziya komissarlığının sədri N.Jordaniyanın sərəncamı ilə həyata keçirildi. 1918 il yanvarın 7-də A.Ziyadxanov, A.Səfikürdski, N.Yusifbəyli, X.Xasməmmədov və b. başçılıq etdiyi Gəncə Müsəlman Milli Komitəsi Şəmkir və Dəllər stansiyası yaxınlığında gürcülərin göndərdiyi zirehli qatarın köməyi ilə tərk-silah əməliyyatı keçirərək, 15 min tüfəng, 70-ə yaxın pulemyot və 20 top əldə etdi.

1917 il noyabrın 9-12-də Bakıda Cənubi Qafqaz müsəlman milli komitələrinin konfransı keçirildi. Konfrans millətlərin öz müqəddəratını təyinetmə hüququnun dərhal reallaşması məqsədilə milli Müəssislər Məclisinin çağırılmasını qərara aldı. Sürətlə cərəyan edən siyasi proseslərin gedişində Azərbaycan Müəssislər Məclisini çağırmaq qeyri-mümkün olduğundan Cənubi Qafqaz Mərkəzi Müsəlman Komitəsi bu məsələnin həllini Zaqafqaziya seyminin müsəlman üzvlərinə həvalə etdi. 1918 il mayın 27-də Seymin müsəlman fraksiyası özünü Azərbaycan Müvəqqəti Milli Şurası adlandırılaraq, mayın 28-də Azərbaycanın İstiqlal bəyannaməsini elan etdi. Beləliklə, Müsəlman Milli Komitələri başlıca məqsədinə nail oldu (bax *Azərbaycan Milli Şurası*).

Ədː Azərbaycan tarixi, 3 cilddə, c.1, B., 1973; Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Балаев А., Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг., Б., 1998.

MÜSƏLMAN MİLLİ KOMİTƏSİNİN MÜVƏQQƏTİ İCRAİYYƏ KOMİTƏSİ – Rusiyada Fevral inqilabından (1917) sonra baş verən proseslərdə müsəlmanların fəallığını təmin etmək, Azərbaycan milli qüvvələrini birləşdirmək məqsədilə təsis olunmuş qurum. Komitə Azərbaycan siyasi qüvvələrinin rəhbər orqanına çevrilmiş, Azərbaycan milli hərəkatında görkəmli rol oynamışdır. Komitə mürəkkəb tarixi şəraitdə Azərbaycan xalqının maraqlarını ifadə və müdafiə etmişdir. Müsəlman Milli Komitəsinin təbii varisi 1918 il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasını elan edən *Azərbaycan Milli Şurası* oldu. Ətraflı məlumat üçün bax *Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatları Komitəsi*.

MÜSƏLMAN SOSİAL-DEMOKRAT (MENŞEVİK) "HÜMMƏT" PARTİYASI – *"Hümmət"* təşkilatının Tiflis şöbəsi. 1905 ildən fəaliyyətə başlamışdı. Təşkilatçıları Mir Bağır Mir-Heydərzadə, Qasım Camalbəyov, Ə.Yüzbaşov, Ə.Bayramov, H.Ə.Tağızadə, Hüseyn Hacı Əliqulu oğlu Novruzov, A.K.Xanməmmədov olmuşlar. 1905 ilin sonunda artıq 100-dən çox üzvü var idi. Şöbə sonralar öz proqramı olan partiyaya çevrildi.

RSDFP proqramını yayan Bakı "Hümmət" təşkilatından fərqli olaraq, Tiflis "Hümmət"inin 13 bənddən ibarət proqramında (mətni 1909 ildə Naxçıvanda jandarmlar tərəfindən aşkar edilmişdir) demokratik azadlıqlar tələbi əks olunmuşdu. Bu, bütün yoxsul təbəqələrin sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, söz, mətbuat və yığıncağ azadlıqları tələbləri idi. İqtisadi sahədə 8 saatlıq iş günü, siyasi və iqtisadi tətillər keçirmək hüququ tələb olunurdu. Partiyanın şüarında "Ədalət, bərabərlik, azadlıq" tələbləri irəli sürülürdü. Nizamnaməyə görə, rəhbər orqanı 12 nəfərdən ibarət gizli xüsusi yığıncaq hesab olunurdu. Partiyanın məhkəməsi, kassası və digər zəruri atributları var idi.Tiflis hümmətçiləri öz vərəqələrində erməni-müsəlman qırğınlarını dayandırmağa, beynəlxalq sosialist hərəkatı ilə həmrəyliyə çağırırdılar. İntibahnamə və bəyanatların çap olunmasında *"Qeyrət"* mətbəəsindən istifadə edilirdi. Gürcü menşevikləri Kutateladze və Boquslavski təşkilatı işlərdə Tiflis hümmətçilərinə böyük kömək göstərmişdilər.

Azərbaycanın, ümumiyyətlə, Cənubi və Şimali Qafqazın, demək olar ki, bütün şəhər və kəndlərində, o cümlədən Gəncə, Naxçıvan, Qazax, İrəvan, Batum, Petrovsk-Port (indiki Mahaçqala), Vladiqafqaz, Qars və s. şəhərlərdə Tiflis "Hümmət"inin şöbələri təşkil olunmuşdu.

Tiflis "Hümmət"i yerli sosial-demokratlarla İran inqilabçılarını Bakı təşkilatına nisbətən daha çox birləşdirirdi. Tiflisdə "İctimaiyyün-amiyyun" və ya "Mücahid" partiyasının şöbələri yaradılmışdı. 1906 ildə Bakıda və Tiflisdə İran inqilabçılarına yardım komitələri fəaliyyət göstərirdi. Bakı komitəsinə M.Əzizbəyov, Tiflis komitəsinə isə N.Nərimanov rəhbərlik edirdi. Cənubi Azərbaycana yardım komitəsinə N.Nərimanovdan başqa, M.B.Mir-Heydərzadə, Ə.Bayramov, Q.A.Tağızadə, H.Şirinzadə, Y.Axundov və b. daxil idilər. 1908 ilin əvvəllərində Tiflis komitəsinin tapşırığı ilə M.B.Mir-Heydərzadə Təbriz və Xoy komitələrinin işinə nəzarət etmək üçün oraya göndərilmişdi. Təbrizdən qayıdarkən Səttarxan onun vasitəsi ilə Tiflis komitəsinə məktub göndərmişdi. İran inqilabçılarına yardım göstərilməsi 1909 il Təbriz üsyanı zamanı daha da güclənmişdi. Əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət Cənubi Qafqaz könüllülərinin sayı 800 nəfərə çatırdı. Onların 50-si Təbrizin müdafiəsi zamanı həlak olmuşdu. 1911 ilin dekabrında İnqilab yatırıldıqdan sonra Təbrizdə və Rəştdə hərbi-səhra məhkəmələri təşkil edilmişdi, 200-dək könüllü yayına bilsə də, çoxları həbs olunmuşdu. İranda, eləcə də Rusiyada hümmətçilərin sürgün və həbs olunması Tiflis "Hümmət"inə və onun müxtəlif bölgə və şəhərlərdəki filiallarına ciddi zərbə vurdu. Tiflis təşkilatı Bakı "Hümmət"indən daha çox yaşasa da, 1911 ildən 1917 ilin martınadək onun fəaliyyəti barədə məlumatlara yalnız tək-tək hallarda təsadüf edilir.

1917 ilin martından "Hümmət"in Bakı təşkilatı bolşeviklərlə sıx əlaqədə işlədiyi halda, elə həmin vaxtda bərpa olunmuş Tiflis təşkilatı, əvvəlki kimi, menşevik yönünə üstünlük verirdi. Tiflis "Hümmət"inə İ.Əbilov, S.Ağamalıoğlu, Ə.Qarayev, Ə.Pepinov rəhbərlik edirdilər. Yalnız 1917 ilin oktyabrında Tiflisdə Ə.Yüzbaşov, Ə.Tağızadə, N.Bağırovun rəhbərliyi ilə bolşevikyönlü "Hümmət" qrupu yarandı. Tiflis "Hümmət"inin Qazaxda, Gəncədə, Naxçıvanda, Tovuzda şöbələri bərpa olundu. Bakı kommunasının süqutundan sonra Tiflis hümmətçiləri Bakıya gəldilər. Tiflis və Bakı hümmətçilərinin menşevik tərəfdarları (onlar özlərini sosial-demokrat adlandırırdılar) S.Ağamalıoğlı, Ə.Pepinov, Ə.Şeyxülislamov, Q.Camalbəyov, Ə.Qarayev bolşeviklərdən fərqli olaraq, Parlament mübarizəsi metodlarının tərəfdarı olduqlarını nümayiş etdirdilər və 1918 ilin 7 dekabrında fəaliyyətə başlayan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin tərkibinə daxil olub, sosialist fraksiyası yaratdılar. Parlamentin işində iştirak edən hümmətçilər bir çox məsələlərdə "Müsavat" və bitərəflər fraksiyası ilə həmrəy olurdular. Menşevik hümmətçilərin liderlərindən olan Ə.Pepinov 1918 il dekabrın 19-da N.Yusifbəylinin kabinetində əmək naziri vəzifəsi tutmuşdu. "Hümmət"in Bakı Komitəsi 1919 ildə parçalandıqdan sonra menşevik hümmətçilərin bir qismi bolşeviklərlə əlbir olub, Sovet hakimiyyətinin qurulmasında iştirak etdi, digərləri isə 1920 ilin aprelindən sonra ya repressiyalara məruz qaldılar, ya da mühacirətə getdilər.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), B., 1998; Əfəndiyev S.M., Türk proletariatının inqilabi hərəkatı tarixindən, B., 1957; Süleymanova S., Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkat (XIX yüzilliyin sonu – XX yüzilliyin əvvəlləri), B., 1999; Nəsibzadə N., Azərbaycan Demokratik Respublikası, B., 1991; Rəsulzadə M.Ə., Əsərləri, c.1 (toplayanı və tərtib edəni Şirməmməd Hüseynov), B.,1992; Багирова И.С., Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века, Б., 1997.

MÜSƏLMAN ŞƏRQİNİ ÖYRƏNƏN CƏMİYYƏT – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə fəaliyyət göstərmiş qeyri-hökumət elm təşkilatı. 1919 il dekabrın

29-da Bakı Universitetinin nəzdində yaradılmışdı. Əsas məqsədi islam dininə etiqad edən xalqların, onların yaşadıqları ölkələrin tarixini, həmçinin müsəlman mədəniyyətinin inkişafına bu və ya digər dərəcədə təsir göstərmiş tarixi və mədəni amillərin öyrənilməsi idi. L.A.Zimin cəmiyyətin sədri, Y.A.Belyayev sədrin müavini, Seydiyev katib, Abdulla bəy Sübhanverdixanov (Divanbəyoğlu) xəzinədar seçilmişdilər. Cavad bəy Rəfibəyli, general-leytenant Məmməd bəy Sulkeviç də cəmiyyətin üzvləri arasında idilər. Cəmiyyət müsəlman Şərqinin, xüsusən də Azərbaycan, Türkiyə, İran və Türküstanın tarix, dil, arxeoloji və etnoqrafik baxımından öyrənilməsinə xüsusi önəm verirdi. Əldə olunan əlyazmalar və materiallar cəmiyyətin muzeyinə toplanmalı, yaxud mühafizə və sistemləşdirilmək üçün "İstiqlal" milli muzeyinə verilməli, onların nəşri və tədqiq olunması ilə Bakı Universiteti məşğul olmalı idi. Qədim sikkələrin toplanmasına, salamat qalmış köhnə binaların və qədim şəhər qalıqlarının dəqiq və ətraflı qeydiyyata alınmasına xüsusi diqqət yetirilirdi.

Müsəlman Şərqinin öyrənilməsi ilə maraqlanan azərbaycanlıların işə cəlb olunmasını və onların lazımi elmi hazırlıq keçməsini cəmiyyət özünün əsas vəzifələrindən hesab edirdi. Cəmiyyətin nizamnaməsi 1920 il fevralın 2-də təsdiq edilmişdi (mətni hələlik tapılmamışdır). Cəmiyyət 1920 ilin əvvəllərində Bakıdakı Şirvanşahlar Sarayının bərpası ilə məşğul olmuşdur. Bu abidənin mühafizəsi üçün M.Sulkeviç, V.A.Belyayev və Nəbioğludan ibarət komissiya yaradılmışdı. Cəmiyyət müsəlman incəsənətinə və mədəniyyətinə həsr olunmuş sərgi hazırlanması ilə məşğul olmuş, sərgini 1920 ilin sentyabrında açmaq, Azərbaycanın hər yerindən eksponatlar toplamaq nəzərdə tutulmuşdu. Cəmiyyət Tiflisdə Azərbaycana və müsəlman Şərqinə aid ərəb, fars və türkdilli əlyazmaları ilə tanışlığa; Zaqatalanın arxeoloji baxımdan tədqiqinə; yerli kurqan arxeoloji abidələrinin planlarının çəkilməsinə; qədim Azərbaycanın (Qafqaz Albaniyasının) paytaxtı Bərdənin öyrənilməsinə; Quba qəzasındakı Şabran şəhərinin yerinin müəyyənləşdirilməsinə; Nizami Gəncəvinin qəbirüstü abidəsinin, Gəncədə Şah Abbas dövrü abidələrinin, Suraxanıda Xilə məscidinin, Bülbülə kəndində İmamzadə qəbrinin, Mərdəkan qalalarının tədqiqinə dair elmi tədqiqat planları hazırlanmışdı.

Cəmiyyətin iclaslarında tarix, numizmatika, şərqşünaslıq və incəsənətə dair silsilə mühazirələr oxunmuşdur. *Aprel işğalından (1920)* sonra Müsəlman Şərqini Öyrənən Cəmiyyətin fəaliyyəti dayandırılmışdır.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001.

MÜSƏLMAN ZƏHMƏTKEŞ ZİYALILAR İTTİFAQI – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə fəaliyyət göstərmiş qeyri-hökumət təşkilatı. 1919 il fevralın 15-də gənc Azərbaycan dövlətini möhkəmləndirmək üçün hökumətə yardım etməkdən ötrü ziyalıları birləşdirmək məqsədilə yaradılmışdı. Mehdi bəy *Hacıbabəyovun* sədrliyi ilə keçirilən təsis iclasında ittifaqın nizamnaməsi qəbul edilmiş, 12 üzvdən və 6 namizəddən ibarət Şura seçilmişdi. 1919 il fevralın 17-də Şura İttifaqın gələcək fəaliyyətinə həsr olunmuş ilk iclasını keçirdi. İclasda doktor Əli Seyidovun sədrliyi ilə Şuranın rəyasət heyəti seçildi və texniki, maliyyə-iqtisadi, tibbi-sanitar, təsərrüfat, mətbuat komissiyaları yaradıldı.

Ziyalılar ittifaqı dövrün bütün demokratik təşkilatları ilə əl-ələ verərək Azərbaycanın müstəqilliyinə təhlükə törədən xarici və daxili qüvvələrə qarşı mübarizədə hökuməti qızğın müdafiə edirdi. İttifaqın iclaslarında ölkə həyatının mühüm məsələləri müzakirə olunurdu. Müzakirələrdə müxtəlif partiyaların təmsilçiləri, həmçinin Türkiyə, İran, Krım və Türküstandan gələn nümayəndələr də çıxış edirdilər.

"MÜSƏLMANLIQ" – siyasi, ictimai, ədəbi qəzet. *"Qafqaz İttihad Firqəsi"* ("Rusiyada müsəlmanlıq") partiyasının rəsmi orqanı. 1917 ilin oktyabr və noyabr aylarında iki nömrəsi çıxmışdır. "Yaşasın İttihadi-İslam, var olsun Hürriyyəti-Ənam" şüarı ilə çap olunurdu. Qəzetə redaksiya heyəti (heyəti-təhririyyə) rəhbərlik edirdi. Eyni ideologiyalı *"İttihad"* qəzeti nəşrə başlayandan sonra "Müsəlmanlıq" qəzetinin çapına ehtiyac görülməmişdir.

Əd.: Mustafayev Q., XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda İslam ideologiyası və onun tənqidi, B., 1973; Göyüşov A., Azərbaycanda İttihadçılıq, B., 1997; Rüstəmova-Tohidi S., Azərbaycan dövrü mətbuatı, B., 1993.

"MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN" – 1928 ildə Bakıda müsavatçılarla ittihadçıların yaratdığı təşkilat. 1927 ildə gizli fəaliyyət göstərən müsavatçıların kütləvi həbsindən sonra partiyanın fəallığının zəifləməsi müşahidə olunurdu. Bu şəraitdə müsavatçılar ittihadçılarla ümumi təşkilat yaratmağa cəhd göstərdilər. Belə ki, şəxsi tanışlıq əsasında bir-birinin mənzillərinə toplaşıb siyasi-ədəbi mövzularda söhbətlər edən müsavatçıları və ittihadçıları Sovet hökumətindən ümumi narazılıq birləşdirirdi. 1928 ilin mayında belə yığıncaqların birində müsavatçılar və ittihadçılar Mirzə Cəlil Yusifzadə, Əli Heydər Babayev, Əhməd Hacıyev, Yusif Əli Əliyev, Yusif Nəcəfov, Məmməd Salayev və b. "Müstəqil Azərbaycan" adlandırdıqları təşkilatı təsis etmək üçün təşəbbüs mərkəzi yaratdılar. Bu təşkilatın əsas vəzifəsi Azərbaycan mühacirlərinin işi və beynəlxalq vəziyyət haqqında müntəzəm olaraq informasiya almaq üçün "Müsavat"ın Xarici Bürosu və onun İrandakı komitələri ilə əlaqə yaratmaq idi. 1928 il mayın axırlarında "Müstəqil Azərbaycan" təşkilatının üzvləri Y.Ə.Əliyev və Ə.Hacıyev Türkiyənin Bakıdakı vitse-konsulu ilə əlaqə yaratmış və onun vasitəsilə Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə "Ocaq-Saz" qəzeti, antisovet xarakterli şərlər, M.Ə.Rəsulzadənin ailəsinin məktubunu və Bakıdakı müsavatçıların vəziyyətinə dair məktub göndərmişdilər.

Təşkilat sürgündəki müsavatçıların vəziyyətini yüngülləşdirmək və Sovet hakimiyyət orqanlarında ümumi vəziyyəti öyrənmək məqsədilə 2 nəfər kommunisti öz tərəfinə çəkmişdi. 1928 ilin iyulunda bu kommunistlərdən biri təşkilatın keçirdiyi yığıncaqlarla əlaqədar hökumətin informasiyaya malik olması barədə xəbərdarlıq etmiş və həbslərdən yayınmaq üçün təşkilatın işini dayandırmağı təklif etmişdi. "Müstəqil

Azərbaycan" təşkilatının üzvləri güclü repressiyalardan ehtiyatlanaraq, fəaliyyətlərini müvəqqəti olaraq dayandırmışdılar.

Əd.: Oruclu M., Azərbaycanda və mühacirətdə Müsavat partiyasının fəaliyyəti (1911-1992), B., 2001.

"MÜSTƏQİL SOVET AZƏRBAYCANI" – bolşeviklərin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini devirmək və Azərbaycan milli qüvvələrinin istiqlal mübarizəsini zəiflətmək niyyətilə irəli sürdüyü şüar. 1918 ilin sonlarında Azərbaycan kommunistləri arasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini devirdikdən sonra onun yerində müstəqil sovet sosialist respublikası yaratmaq, ya da Azərbaycanı quberniyalara bölüb RSFSR-ə birləşdirmək kimi iki fikir var idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin birinci ildönümünü qeyd etməyə hazırlaşdığı dövrdə bolşeviklərin milli dövlətçiliyin sosial təməlini sarsıtmaq niyyətilə "Müstəqil Sovet Azərbaycanı" şüarını irəli sürməsi taktiki manevr idi.

Nəriman Nərimanov Həştərxanda olarkən Bakı Xalq Komissarları Sovetinin milli məsələdə buraxdığı səhvləri nəzərə alaraq, Azərbaycan Sovet Respublikasının yaradılması lüzumunu hərtərəfli əsaslandırmışdı.

1919 il mayın 2-də bolşeviklərin keçirdiyi Ümumbakı partiya konfransı "Müstəqil sovet Azərbaycanı" şüarını partiya təşkilatlarının növbəti siyasi vəzifəsi kimi qəbul etdi. Cənubi Qafqaz partiya konfransı isə bu şüarı ilkin mərhələdə məqsədəuyğun saymadı. Bu Cənubi Qafqaz kommunistləri arasında fikir ayrılığına səbəb oldu. Lakin Qafqaz Ölkə Komitəsinin Bakıda keçirilən plenumu, başda Q.Orconikidze olmaqla, həmin şüara tərəfdar çıxdı. Bu qərar RK(b)P MK və V.Lenin tərəfindən bəyənildi.

1919 il iyulun 19-da RK(b)P MK-nın Siyasi bürosu ilə Təşkilat bürosunun birgə iclasında gələcəkdə Sovet Azərbaycanının müstəqil respublika kimi tanınması haqqında qərar qəbul edildi. Avqustun 20-də RK(b)P MK katibi Y.Stasova partiyanın Qafqaz Ölkə Komitəsinə yazmışdı: "Azərbaycanın gələcəkdə müstəqil Sovet Respublikası elan olunmasını tamamilə məqsədəuyğun hesab edirik".

RSFSR-ın milli işlər üzrə xalq komissarı İ.Stalin "Müstəqil sovet Azərbaycanı" şüarına daha açıq münasibət bildirmişdi: "Azərbaycanın güman edilən gələcək müstəqilliyi ciddi əməli əhəmiyyəti olmayan bir bəyannamədir". N.Nərimanov, sonralar hakimiyyətdə olarkən "Müstəqil sovet Azərbaycanı" şüarından partiyadaxili etirazını bildirmək üçün istifadə etmişdi: "Vladimir İlliç, məgər, "Müstəqil Azərbaycan" sözləri Sizin dilinizdən çıxmayıb?".

Aprel işğalından (1920) dərhal sonra A.Mikoyan Azərbaycanın müstəqil sovet respublikasına çevrilməsinə yol verməmək üçün "Müstəqil sovet Azərbaycanı" şüarının partiyanın qəbul etdiyi müvəqqəti taktiki şüar kimi artıq əhəmiyyətini itirdiyini bəyan etmişdi. Az sonra Q.Orconikidze müstəqillik məsələsini AK(b)P MK-nın müzakirəsinə çıxarmışdı: "Azərbaycan Respublikası müstəqilmi yaşamalı, yoxsa, Sovet Rusiyasının tərkibinə daxil olmalıdır?" Bir qrup azərbaycanlı kommunist ikinci yola tərəfdar çıxsa da, N.Nərimanovun mövqeyi, qısa bir zaman kəsiyi üçün olsa da, qalib gəldi. Lakin bu qərar 28 Aprel işğalının mahiyyətini dəyişmədi.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 3 cilddə, c.3, B., 1973; Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Azərbaycan Kommunist Partiyasının tarixi, B., 1958; Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixinin oçerkləri, B., 1986; Nərimanov N., Uçqarlarda inqilabımızın tarixinə dair, B., 1992; Əhmədova F., Nəriman Nərimanov – ideal və gerçəklik, B., 1998; Гусейнов И.А., Историческое значение большевистского лозунга "Независимый Советский Азербайджан", Ученые записки АГУ, 1957; №10; Гулиев Дж.Б., К истории образования второй республики Азербайджана, Б., 1997.

MÜSTƏQİLLƏR QRUPU – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentində fəaliyyət göstərmiş qrup. 1919 ilin axırlarında yaradılmışdı. Qrupa Əlimərdan bəy Topçubaşov, Səməd bəy Mehmandarov, Xudadat bəy Məlik-Aslanov və Baba bəy Qəbulzadə (Qəbulov) daxil idi.

Əd.: Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г., Б., 1920.

MÜSTƏQİLLİYİN DE-FAKTO TANINMASI – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Paris Sülh Konfransı Ali Şurası tərəfindən de-fakto tanınması (1920, 11 yanvar). 1919 ilin sonunda beynəlxalq şərait yeni yaranmış müstəqil respublikaların xeyrinə dəyişmişdi. Antanta ölkələri bolşeviklərə qarşı mübarizə aparan rus generallarının uğursuzluqlarına təəssüflənərək, onlara kömək göstərməyin əhəmiyyətsiz olduğunu etiraf edirdilər. 1919 ilin dekabrında Əlimərdan bəy Topçubaşov başda olmaqla Versaldakı Azərbaycan diplomatik missiyası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin *Millətlər Cəmiyyətinə* qəbul edilməsi barədə memorandum hazırlayıb cəmiyyətin katibliyinə təqdim etdi. Azərbaycan məsələsi Millətlər Cəmiyyətinin üçüncü komissiyasının müzakirəsinə verildi. Komissiyanın qoyduğu şərtlər daxilində Cənubi Qafqaz respublikaları de-yure tanınmadığı və aralarında ərazi məsələləri sabit olmadığı üçün onların Millətlər Cəmiyyətinə qəbul edilmələri məsələsi müvəqqəti dayandırıldı. Lakin 1920 ilin əvvəlində Qafqazda bolşevik təhlükəsilə bağlı yaranmış vəziyyət Azərbaycanın və Gürcüstanın müstəqilliyinin tanınmasını təxirəsalınmaz etdi. Bu məqsədlə Böyük Britaniyanın təşəbbüsü ilə 1920 il yanvarın 10-da Paris Sülh Konfransı Ali Şurasının sessiyası çağırıldı. Müttəfiqlərin Ali Şurası B.Britaniyanın xarici işlər naziri Lord Kerzonun təklifi ilə yanvarın 11-də qərar qəbul etdi. Qərarda göstərilirdi ki, "***müttəfiq və birlik ölkələri Azərbaycan və Gürcüstan hökumətlərini birlikdə de-fakto səviyyəsində tanıyırlar***". Yaponiya fevralın 7-də Ali Şuranın qəbul etdiyi bu qərara qoşuldu. ABŞ isə qərara qoşulmaqdan rəsmi olaraq imtina etdi. 1920 il yanvarın 15-də Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndələri Fransa xarici işlər nazirliyinə dəvət edildilər. Azərbaycanın de-fakto tanınması barədə Paris Sülh Konfransının rəsmi qərarı Əlimərdan bəy Topçubaşova təqdim olundu. Yanvarın 15-16-da Versalda hərbi ekspertlər şurası Azərbaycana və Gürcüstana hərbi yardım göstərmək məsələsini müzakirə etdi. Yanvarın 19-da Paris Sülh Konfransı Ali Şurasının iclasında Cənubi Qafqaz respublikaları məsələsi ətraflı müzakirə olundu. Azərbaycan nümayəndələri bu iclasda tam heyətdə iştirak edirdi. Geniş müzakirədən sonra Ali Şura Qafqaz məsələsinə dair qərar qəbul etdi. Qərarda deyilirdi ki, Müttəfiq hökumətlərin Cənubi Qafqaz respublikalarına ordu göndərmək imkanı yoxdur, onlar bu respublikalara silah, hərbi sursat və ərzaq göndərməklə yardım göstərəcəklər.

Azərbaycanın müstəqilliyinin de-fakto tanınması barədə məlumatı Azərbaycan hökumətinə Böyük Britaniyanın Qafqazdakı səlahiyyətli nümayəndəsi O.Uordrop bildirdi. Onun yanvarın 12-də Tiflisdən göndərdyi teleqram alınan kimi Azərbaycan hökumətinin təcili iclası çağırıldı. Yanvarın 13-də bu mühüm hadisə barədə hökumət məlumatı elan edildi, yanvarın 14-nün bütün Azərbaycanda bayram günü olduğu bildirildi. Paytaxtda mitinq və nümayişlərin, Azərbaycan ordusunun hərbi paradının və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin təntənəli iclasının keçirilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Yanvarın 14-də hökumətin sədri Nəsib bəy Yusifbəylinin "Azərbaycan vətəndaşlarına" müraciəti elan olundu.

Parlamentin yanvarın 14-də keçirilən təntənəli iclasında Böyük Britaniya, Gürcüstan, Estoniya və Polşanın diplomatik nümayəndələri iştirak edirdilər. Təbrik nitqləri, müstəqilliyin tanınması ilə bağlı təbrik teleqramları dinlənildi. İclasın sonunda ədliyyə naziri Xəlil bəy Xasməmmədov Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması münasibətilə amnistiya elan etmək haqqında hökumətin qərarını oxudu. Azərbaycan istiqlalının Ali Şura tərəfindən tanınması Gəncədə də təntənəli şəkildə bayram edildi. Bu münasibətlə Azərbaycan mətbuatında xeyli yazılar dərc olundu. "Azərbaycan" qəzetinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin beynəlxalq aləmdə tanınması ilə əlaqədar xəbər və materialları dərc edilən 24 yanvar 1920 il tarixli 12-ci sayı "Müstəqil Azərbaycan" adı ilə çıxmışdı. Bolşevik mətbuatı isə Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmasını imperialist dövlətlərin qəsbkarlıq planları kimi qiymətləndirirdi. Müstəqilliyin de-fakto tanınması haqqında Azərbaycan nümayəndələrinin Parisdən göndərdikləri məlumat yanvarın 18-də alındı.

Azərbaycanın müstəqilliyinin Antanta Ali Şurası tərəfindən de-fakto tanınması Azərbaycan diplomatiyasının, xüsusən də Əlimərdan bəy Topçubaşov başda olmaqla, Paris Sülh Konfransındakı Azərbaycan nümayəndəliyinin uğurlu fəaliyyətinin nəticəsi olmaqla yanaşı, Azərbaycan dövlətçiliyinin bərpası baxımından çox əhəmiyyyətli hadisə idi.

Müstəqilliyin tanınması beynəlxalq aləmdə Azərbaycana marağın artmasına təkan verdi.

Əd.: Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы), Б., 1998; Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Həsənov C., Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), B., 1993; Nəsibzadə N., Azərbaycan Demokratik Respublikası (məqalələr və sənədlər), B., 1990.

MÜSTƏQİLLİYİN TANINMASI MÜNASİBƏTİLƏ ƏHALİYƏ VERİLƏN GÜZƏŞTLƏR HAQQINDA QANUN, Əfvi-ümumi haqqında qanun – Azərbaycanın müstəqilliyinin Antanta dövlətləri tərəfindən de-fakto tanınması (1920, 11 yanvar) münasibətilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin 1920 il 9 fevral tarixli 123-cü iclasında qəbul olunmuş sənəd. Qanuna əsasən, cinayət törətmiş şəxslərin, o cümlədən, bu qanun qəbul edilənədək dövləti cinayətlər (casusluq yolu ilə dövlətə xəyanət istisna olunmaqla), milli ədavət zəminində cinayət əməlləri törətmiş, xidməti vəzifəsinə görə ona tapşırılmış əmlakı mənimsəmiş və ya məsrəf etmiş (mənimsənilmiş və ya məsrəf edilmiş məbləğ bu qanunun dərc olunduğu günədək tamamilə ödənilmişdirsə) şəxslər, 1918 il 28 mayadək cinayət əməlləri (qanunla islah-həbs müəssisəsində saxlanılmaqdan yüksək cəza nəzərdə tutulmayanlar) törədənlərin, həmçinin daha ağır cinayətlər üstündə belə cəzaya məhkum edilənlərin hamısı təqibdən və cəzaçəkmədən azad olunur, 1918 il mayın 28-dək törədilmiş cinayətlərə görə katorqa cəzasına məhkum olunmuş və ya məhkum olunacaq şəxslərin hamısına məhkəmənin kəsdiyi cəza müddəti yarıyadək azaldılır, yaxud da müddətsiz katorqa cəzası onikiillik həbslə əvəzlənirdi.

Qanunun 8-ci maddəsində nəzərdə tutulan güzəştlər sələmçilik və rüşvətxorluq etmiş, həmçinin azğınlıqda, insan şərəfinə, cismani toxunulmazlığa və sağlamlığa qəsd etməkdə təqsirli bilinən şəxslərə şamil edilmirdi.

Birinci dünya müharibəsi (1914-18) başlanandan bütün Cənubi Qafqaz ərazisində baş vermiş və müsəlmanların canına, malına qarşı yönəlmiş zorakılıqların təhqiqi üçün 1918 il iyulun 15-də yaradılmış *Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının* icraatında olan cinayət işlərinə həmişəlik xitam verilirdi.

Qanunda hərbi cinayətlərlə bağlı nəzərdə tutulmuş cəza növlərinə də toxunulurdu. Belə ki, Hərbi Nizamnamənin 279-cu maddəsinə əsasən, ölüm cəzasına məhkum olunmuş və ya olunacaq şəxslər mülki cinayət məcəllələrindəki müvafiq cəza növü ilə cəzalandırılmalı idilər. Xidmətdən yayınma və ya hissəni özbaşına tərketmə hallarına görə təqsirli bilinənlər 1920 il martın 15-dən gec olmayaraq könüllü surətdə yerlərinə qayıtdıqda bütün növ təqib və cəzalardan azad edilməli idilər.

Qanunda vergi borcları ilə bağlı maddələr də vardı. Ləğv olunmuş dövlət mənzil vergisi borcları, 1919 il yanvarın 1-nə kimi olan dövlət töycü borcları, dövlət torpaq vergisi borcları və bir sıra digər borclar bağışlanırdı.

Əd.: Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998.

MÜSÜSLÜ HƏRBİ DƏSTƏSİ – Bakı Xalq Komissarları Sovetinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini aradan qaldırmaq üçün Gəncə istiqamətində hərəkət edən bolşevik-daşnak dəstələrindən ibarət 1-ci Qafqaz qırmızı korpusunun qüvvələrinə qarşı 1918 ilin iyununda Müsüslü stansiyası yaxınlığında mövqe tutmuş milli hərbi hissə və bölmələr. Onların əsasını Müsəlman korpusu tərkibində yaradılmış Azərbaycan hissə və bölmələri təşkil edirdi. Bolşevik-daşnak qüvvələrinin Gəncəyə doğru hücumu güclənərkən *Qafqaz İslam Ordusunun* (QİO) qə-

rargah rəisi Nazim bəy 1918 il iyunun 14-də Müsüslü ətrafına gələrək, buradakı milli hissə və bölmələrə ümumi rəhbərliyi öz üzərinə götürdü. 1918 il iyunun 27-də Nazim bəy Gəncəyə çağırıldı, Müsüslü ətrafındakı hissə və bölmələr isə vahid komandanlıq altında birləşdirildi və ona Müsüslü dəstəsi (müfrəzəsi) adı verildi. QİO komandanının əmri ilə podpolkovnik Həbib bəy Səlimov Müsüslü dəstəsinin komandiri təyin edildi. Dəstənin tərkibinə aşağıdakı Azərbaycan hissə və bölmələri daxil idi: dəstənin qərargahı, dəstənin bir bölüyü, 1-ci Tatar süvari alayının 1 və 2-ci bölükləri, 2-ci süvari alayının 1-ci bölüyü, Qarayazı süvari-piyada bölüyü, pulemyot bölüyü, zirehli qatar, dəstənin səhra batareyası, teleqraf taqımı və Göyçay əsgər bölüyü.

Müsüslü dəstəsinə qarşı 1-ci Qafqaz qırmızı bolşevik-daşnak korpusunun 1-ci briqadası və təlimatçılar məktəbinin şəxsi heyətindən ibarət cəbhə yaranmışdı. Qırmızıların zirehli qatarı da var idi. 1918 il iyulun 2-də L.Biçeraxovun dəstəsi də Müsüslü dəstəsinin qarşısında yerləşdirildi və cəbhə komandanlığı ona həvalə olundu. Müsüslü dəstəsi üç böyük döyüşdə – 1918 il iyunun 18-29-da Müsüslü–Qaraməryəm xəttində, iyulun 5-10-da Kürdəmir ətrafında və iyulun 12-14-də Karrar stansiyası ətrafında baş verən döyüşlərdə iştirak etmişdi. Döyüşün miqyasından asılı olaraq, Müsüslü dəstəsi həm türk hərbi qüvvələri, həm də könüllü Azərbaycan dəstələri ilə möhkəmləndirilirdi. Məsələn, Kürdəmir döyüşünün gedişində QİO komandanı Nuru paşanın əmri ilə Ağdaş və Xaldandakı könüllü dəstələr, Qazaxda toplanmış 350 nəfərlik silahsız dəstə Müsüslü dəstəsinin tabeliyinə verilmişdi.

1918 il iyulun 16-da Müsüslü dəstəsinin bazasında Cənub qrupu təşkil edildi və bununla da Müsüslü dəstəsinin mövcudluğuna son qoyuldu.

Ədː Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), B., 1998.

MÜVƏQQƏTİ HƏRBİ DİKTATURA – Azərbaycanın müstəqilliyini qəbul etməyən şovinist-millətçi Rusiya zabitlərinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisinin cənub bölgəsində hakimiyyəti ələ keçirərək (1918, 4-5 avqust) yaratdıqları qurum. Bax *Muğan Müvəqqəti Hərbi Diktaturası*.

MÜVƏQQƏTİ HÖKUMƏT [2(15) mart – 25 oktyabr (7 noyabr) 1917] – Rusiyada Fevral inqilabından (1917) sonra yaranmış mərkəzi dövlət hakimiyyəti orqanı. Dövlət Dumasının Müvəqqəti komitəsi və Petroqrad Soveti tərəfindən təşkil edilmişdi. Ali icraedici-sərəncamverici orqan olmaqla bərabər, qanunvericilik funksiyasını da yerinə yetirirdi. Yerli hakimiyyət orqanları quberniya və qəza komissarları idi.

Eyni tərkibli üç koalisiya hökuməti mövcud olmuşdu (bax *cədvəl*).

Müvəqqəti hökuməti ilk olaraq ABŞ [9(22) mart], sonra isə B.Britaniya və Fransa [11(24) mart] tanımışdı.

Müvəqqəti hökumət 3 (16) martda tərkibi, vəzifələri və s. haqqında bəyannamə və 6 (19) martda "Rusiya vətəndaşlarına müraciət" qəbul etmişdi. Hökumətin proqramı bu sənədlərdə əks olunmuşdu. "Birinci ictimai kabinet"in qarşısında 8 əsas vəzifə qoyulurdu: bütün siyasi və dini işlər üzrə tam və təxirəsalınmaz amnistiya; söz, mətbuat, ittifaq, yığıncaq və tətil azadlıqları; bütün silki, dini etiqad və milli məhdudiyyətlərin ləğvi və i.a. Xarici siyasət sahəsində müharibənin qələbə ilə başa çatdırılması, müttəfiqlərlə bağlanmış müqavilələrin yerinə yetirilməsi ifadə edilmişdi.

Hökumətlərin adı	Tərkibi	Fəaliyyət dövrü	Hökumət böhranlarının davam etməsi
G.Y.Lvov hökuməti	Eyni tərkibli	2 (15) mart – 2 (15) may	3-4 (16-17) may
G.Y.Lvovun 1-ci koalisiya hökuməti	10 kapitalist + 6 sosialist	5 (18) may – 2 (15) iyul	3 (16) iyul – 23 iyul (5 avqust)
A.F.Kerenskinin 2-ci koalisiya hökuməti	8 kapitalist + 7 sosialist	24 iyul (6 avqust) – 26 avqust (8 sentyabr)	26 avqust (8 sentyabr) – 24 sentyabr (7 oktyabr)
A.F.Kerenskinin 3-cü koalisiya hökuməti	6 kapitalist + 10 sosialist	25 sentyabr (8 oktyabr) – 25 oktyabr (7 noyabr)	25 oktyabr (7 noyabr) devrilmişdir

Müvəqqəti hökumətin tərkibi və hökumətlərin fəaliyyət dövrləri

Müvəqqəti hökumət vəzifələrini yerinə yetirmək üçün müəyyən addımlar atsa da, Rusiyadan ötrü həyati əhəmiyyətə malik olan milli, aqrar, sülh və b. məsələlərin həlli sahəsində zəruri dəyişikliklər həyata keçirə bilmədi. Müvəqqəti hökumət "böyük və bölünməz Rusiya" prinsipindən çıxış edir, xalqların öz müqəddəratını təyinetmə hüququnu tanımırdı. Xarici siyasət xəttində Birinci dünya müharibəsinin davam etdirilməsi əsas yer tuturdu. Müvəqqəti hökumətin siyasətindən narazılıq nəticəsində hökumət əleyhinə çıxışlar genişlənir, siyasi böhran (aprel, iyun böhranları, iyul hadisələri) dərinləşirdi. Qısa müddət ərzində hökumətin tərkibi dörd dəfə dəyişdirilmişdi. Ölkədə siyasi və iqtisadi vəziyyətin sürətlə pisləşdiyi şəraitdə bolşeviklər oktyabrın 25 (7 noyabr)-də çevriliş edərək, hakimiyyəti ələ aldılar. Həmin gün şəhər Petroqraddan qaçmış Kerenski istisna olmaqla, Müvəqqəti hökumətin üzvləri oktyabrın 25-dən 26-na keçən gecə həbs olundular. 2-ci Ümumrusiya sovetlər qurultayı Müvəqqəti hökumətin devrildiyini elan etdi. Lenin başda olmaqla sovet hökuməti yaradıldı. Müvəqqəti hökumətin həbs olunmamış nazir müavinləri və həbsdən azad edilmiş sosialist nazirlər Müvəqqəti hökumət adından fəaliyyətlərini gizli şəkildə davam etdirirdilər. Noyabrın 16 (29)-da gizli Müvəqqəti hökumətin də fəaliyyətinə son qoyuldu.

Müvəqqəti hökumət, bütün ucqarlar kimi, Cənubi Qafqazı da Rusiyanın tərkibində saxlamağa çalışırdı. Cənubi Qafqazda mərkəzi diyar hakimiyyət orqanı kimi, Xüsusi Zaqafqaziya komissarlığı (Osobıy Zakavkazskiy Komissariat – Ozakom) yaradılmışdı. Lakin Xüsusi Zaqafqaziya komissarlığı və yerlərdə yaradılmış icraiyyə komitələri həyat

qabiliyyətli orqanlara çevrilmədi. Müvəqqəti hökumətin Şimali Azərbaycandakı siyasəti də özünü doğrultmadı, Oktyabr çevrilişi ilə yeni tarixi şərait yarandı.

Ədː Ibrahimov Z., Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi (1917-1918-ci illər), B., 1957; Adıgözəlova A.P., Fevral inqilabından sonra Azərbaycanda Müvəqqəti hökumətin yerli hakimiyyət orqanlarının və şəhər özünüidarələrinin təşkili və fəaliyyəti (mart 1917 – aprel 1918-ci illər). NDA, B., 1995; Игнатьев А.В., Внешняя политика Временного правительства, М., 1974; Старцев В.И., Внутренняя политика Временного правительства первого состава, Л., 1980.

MÜVƏQQƏTİ İNQİLAB KOMİTƏSİ – *Aprel işğalı (1920)* nəticəsində Şimali Azərbaycanda yaradılmış ali dövlət hakimiyyəti orqanı (bax *Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsi*).

MÜVƏQQƏTİ RUS MİLLİ KOMİTƏSİ – milli mənsubiyyət prinsipi əsasında yaradılmış və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə fəaliyyət göstərmiş ictimai-siyasi təşkilatlardan biri. 1918 il sentyabrın 21-də tanınması barədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinə müraciət etmiş, sentyabrın 22-də isə Nazirlər Şurasının sədrinə məktubunda qarşıya qoyduğu vəzifələri açıqlamışdı: "Komitə Azərbaycan hökuməti qarşısında Rusiya dövlətinin və ya rus xalqının siyasi nümayəndəliyi olmaq məqsədi daşımır. Müvəqqəti komitənin məqsədi rus millətindən olan vətəndaşların, əsasən, iqtisadi və mənəvi ehtiyaclarına, özü də, ilk növbədə, son günlərin hadisələri ilə bağlı olan və onların doğurduğu ehtiyacları ödəməkdir". 1918 il sentyabrın 25-də şəhər dumasının və şəhər özünüidarəsinin milliyyətcə rus olan bütün deputatları və rəsmi nümayəndələri komitənin tərkibinə daxil edildi. Beləliklə, komitənin tərkibinə 18 nəfər daxil oldu və daha 12 nəfər tam üzv kimi tərkibə salındı. M.F.Podşivyakin komitənin sədri seçildi.

Komitə öz fəaliyyətini böyük Rusiya dövlətini bərpa etmək ideyasında görürdü. Buna görə də öz nümayəndəsini parlamentə göndərmək barədə Azərbaycan hökumətinin çağırışına cavab olaraq, komitə 1918 il noyabrın 28-dəki iclasında Ümumrusiya Müəssislər məclisi çağırılana qədər yerli qanunvericilik orqanlarının yaradılmasını lüzumsuz sayaraq, bu təklifi qəbul etməməyi qərara aldı.

Komitənin 13 noyabr tarixli iclasında A.İ.Neşşerstov belə bir sorğu vermişdi: "1. Rus Milli Komitəsi Bakıda törədilmiş vəhşiliklərə nə üçün vaxtında etirazını bildirməmişdir. 2. Rus Milli Komitəsinin aldığı 100 min rubl nə üçün digər millətlər arasında bölünməmiş, bütünlüklə, Rus Komitəsi tərəfindən götürülmüşdür" və s. Lakin bu sorğu iclasda müzakirə olunmamışdı. 1919 il mayın 23-də komitədə Kiçik Şura yaradıldı. Onun vəzifəsi məsələləri ümumi yığıncağa çıxarmaq üçün hazırlamaq, təxirəsalınmaz məsələləri həll etmək və s. idi. Komitə Bakının rus əhalisinə maddi kömək göstərmək məqsədilə şəhərin müxtəlif rayonlarında, mədən ərazilərində, ilk növbədə, valideynləri Bayılda işləyən uşaqlar üçün gündüz uşaq evi-bağçalar yaratmış və bunlara 3 min rubl ayırmışdı.

1919 il oktyabrın 15-də keçirilmiş iclasda Bakıda komitə adından, təcili olaraq, rus orta təhsil müəssisəsinin təşkilinə başlamaq qərara alınmışdı. Buraya ilk növbədə rus uşaqlarını qəbul etmək nəzərdə tutulurdu.

Rus Milli Komitəsi Denikinin Könüllü ordusu ilə sıx əlaqədə idi. Bakıda gimnaziya açmaq, uşaq evini saxlamaq, kasıblara himayədarlıq etmək üçün vəsait verilməsi barədə xahişlə Könüllü ordu nəzdindəki Xüsusi müşavirəyə müraciət olunmuş, Şuranın üzvləri A.D.Roqov və B.L.Baybakov bu məqsədlə Şimali Qafqaza göndərilmişdilər.

1919 ilin dekabrında Könüllü ordunun gəmiləri Azərbaycanın limanlarını blokadaya almışdı. Bununla əlaqədar dekabrın 22-də komitə məktubla müraciətində bildirirdi ki, blokada Azərbaycana yox, Könüllü ordunun özünə ziyan vurduğuna görə məqsədəuyğun sayılmamalıdır.

Rus Milli Komitəsi ingilis komandanlığından və Amerika xeyriyyə komitəsindən də vəsait alırdı. Sonuncunun Bakıdakı nümayəndəliyi komitəyə hər ay 100 min rubl vəsait ayırırdı.

MÜZNİB Əlabbas Mütəllibzadə (1883, Bakı – 1938, Vladivostok) – şair, publisist, ədəbiyyatşünas və folklorşünas, islam dini tarixçisi, tərcüməçi. Yaradıcılığa təqlidçi kimi başlamış, 1905 il inqilabından sonra lirik-romantik və "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin təsiri ilə çarizmi, ictimai ətaləti və dini fanatizmi tənqid edən satirik şair kimi tanınmışdır. Əsərləri "Hürriyyəti-bəşəriyyə" (1911), "Çəkməsilən" (1911), "Sibirya məktubatı" (1913), "Ürək yanğısı" (1913), "Tikan kolu" (1913-17) və s. ktiabçalarında toplanmışdır. "Hilal" (1910-11), "Şəhabi-saqib" (1911) qəzetlərinin, "Zənbur" (1909-10), "Dirilik" (1914-16), "Babayi-Əmir" (1915-16), "Övraqi-nəfisə" (1919) jurnallarının baş mühərriri və redaktoru olmuşdur. Müznibin yaradıcılığı Azərbaycanda 1911 ildən sonra başlayan milli azadlıq hərəkatı amalları ilə formalaşmışdır. O, "Müsavat" partiyasının fəal üzvü olmuş, onun liderləri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, A.Kazımzadə, Hüseyn Sadıq (Seyid Hüseyn) və b. ilə dostluq və əməkdaşlıq etmişdir.

Redaktoru olduğu "Hilal" və "Şəhabi-saqib" qəzetlərində Azərbaycan xalqını çarizmin milli müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı üsyana çağırdığına görə 1912 ilin aprelində Sibirə sürgün edilmişdi. Sürgündən qayıtdıqdan sonra "İqbal" (1912-15) qəzetində, özünün nəşr etdiyi "Dirilik" jurnalında, "Müsavat" partiyasının "Türkçülük", "İslamçılıq" və "Müasirlik" ideallarını təbliğ etmiş, böyük vətəndaşlıq cəsarəti göstərərək, "Rusiya imperatoru Böyük Pyotrun vəsiyyətnaməsi" adlı məşhur anonim yazını ictimaiyyətə çatdırmışdır ("Dirilik", 1915, sayı 16).

Müznib 20 əsrin 10-cu illərində yaxın Şərq və Azərbaycan folklorunun toplayıcısı, tərcüməçisi və naşiri kimi geniş fəaliyyət göstərmiş, məşhur ərəb folkloru abidəsi "Min bir gecə"ni, Kərbəlayı Vəli Mikayılovla "Molla Nəsrəddin" və "Bəhlul Danəndə" lətifələrini nəşr etdir-

mişdir (1909, 1910). Müznib islam dininin tarixinə aid elmi və bədii əsərlər yazmış, Məhəmməd peyğəmbərin həyatından bəhs edən "Muxtarnamə" kitabını fars dilindən Azərbaycan dilinə çevirmişdir (1912). 1917 ildə "Müxtəsər ənbiya və islam tarixi" əsərini yazıb, çap etdirmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Müznib milli istiqlal ideallarını fəal təbliğ edən ziyalılardan biri idi. Bu dövrdə o, Azərbaycan (1918-20), "İstiqlal" (1918-20) qəzetlərində şer və publisist əsərlərlə çıxış etmiş, 1919 ildə yazdığı "Azərbaycan" şeri elan edilmiş müsabiqədə birinci yer tutmuşdur. Şair Vətəninin yenilməzliyini tərənnüm edərək yazırdı:

Turan boyu başqa soya qarışmaz,
Qul olmağa heç bir zaman alışmaz,
Qucağında yad tutmağa çalışmaz,
Düşmənlərin ağyarıdır bu ölkə.
Məbudumuz üç boyalı bayrağı,
Kəbəmizdir hər bir ovuc torpağı.

Sevməz bu yer hər xaini, alçağı,
Doğruların asarıdır bu ölkə.

Şer A.Şaiqin 1919 ildə nəşr olunmuş "Türk cələngi" (1919) dərsliyinə daxil edilmişdi.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Şuşa qəza siyasi maarif idarəsinin müdiri işləmiş, "Qarabağ füqərası birliyi" qəzetinin redaktoru olmuş, "Kommunist" qəzetində mədəni-məişət mövzularında şerlər dərc etdirmişdir.

1920-30 illərdə, əsasən, ədəbiyyatşünaslıqla məşğul olmuş, "Kommunist" qəzetində silsilə məqalələri, "Aşıq Pəri və müasirləri" (1928), "Nakam" (1928), "M.Ə.Sabir" (1928), "S.Ə.Şirvani" (1930), "Abbas Səhhət" (1928, 1935) kitabları çıxmışdır. Müznib 1937 ildə milli ruhlu əsərlərinə və Osmanlı qoşunlarının Bakıya gəlməsini alqışlayan şerinə görə 8 il həbs cəzasına məhkum olunub Sibirə göndərilmiş, Vladivostokdakı xüsusi cəzaçəkmə məntəqəsində vəfat etmişdir.

Əd.: Ağayev İ., Əlabbas Müznib (həyatı, yaradıcılığı, mübarizəsi), B., 2000; yenə onun, Əlabbas Müznib (həyatı, yaradıcılığı, əsərlərindən seçmələr), B., 2003.

N

"NABAT" – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Bakıda rus dilində nəşr olunan leqal fəhlə qəzeti. Mətbəə fəhlələrinin həmkarlar ittifaqı tərəfindən 1919 il martın 10-dan iyulun 21-dək (cəmi 51 nömrə, 4 min nüsxə tirajla) nəşr edilmişdir. "Nabat" 11-ci nömrəyədək həftəlik, sonra gündəlik çıxmışdır. İlk nömrələrində menşeviklərin "vahid sosialist cəbhəsi" xəttini təbliğ etmiş, 8-ci nömrədən bütünlüklə bolşeviklərin mövqeyinə keçmişdir. "Nabat" Azərbaycanın müstəqilliyi əleyhinə ziyankar təbliğat apardığı üçün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti tərəfindən bağlanmışdır.

Понедѣльникъ, 14-го (1) апрѣля 1919 г.
НАБАТЪ

Əd.: Гусейнов А.А., Мангасарова Н.А., Большевистская периодическая печать Азербайджана (1904 – апрель 1920 гг.), Б., 1964.

NADİM NAXÇIVANİ, Hüseyn Abdulla oğlu Mehdiyev; 1871, indiki Babək rayonunun Nehrəm k. – 1927, orada) – şair. İlk təhsilini mollaxanada almış, sonra Cəlil Məmmədquluzadənin müəllim olduğu Nehrəm kənd məktəbində oxumuşdur. Atasını erkən itirdiyindən təhsilini davam etdirə bilməmiş, şəxsi mütaliə yolu ilə ərəb və fars dillərini, islam tarixini və Şərq klassiklərinin əsərlərini öyrənmişdi. Nadim Naxçıvani 1918-20 illərdə Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatında iştirak etmiş, partizan dəstələrində erməni daşnaklarına qarşı vuruşmuş, Ələngəz dağı ətrafında ağır yaralanmış və sonralar həmin yaradan da vəfat etmişdir.

Nadim Naxçıvaninin ədəbi irsinin xeyli hissəsi itsə də, qalan şerləri onun 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində Azərbaycan şerinin inkişafına töhfə vermiş sənətkarlardan olduğunu göstərir. İctimai məzmunlu şerlərində ictimai zülmə etiraz, xalq, vətən məhəbbəti başlıca yer tutur. "Yox bircə kəs xilas edə bu naridən bizi" misrası ilə başlayan qəzəli bu baxımdan xüsusilə diqqətəlayiqdir.

Əsəri: Seçmə şerlər (tərtib edəni Ə.Qədimov), B., 1993.

NAĞIYEV Hüseyn Hacı Musa oğlu (1897, Gəncə – ?) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. Yelizavetpol (Gəncə) kişi gimnaziyasını bitirmiş (1917), Kiyev Politexnik İnstitutunun mühəndislik şöbəsində 2 il təhsil almış, lakin maddi çətinlik üzündən təhsilini davam etdirə bilməmişdi. Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini kənd təsərrüfatı sahəsində davam etdirmək üçün Berlin Universitetinə (Almaniya) göndərilmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənən *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923-25 illər üçün məlumatında təhsilinin bitməsinə 6 ay qaldığı göstərilirdi. Sonrakı taleyi barədə məlumat aşkar olunmamışdır.

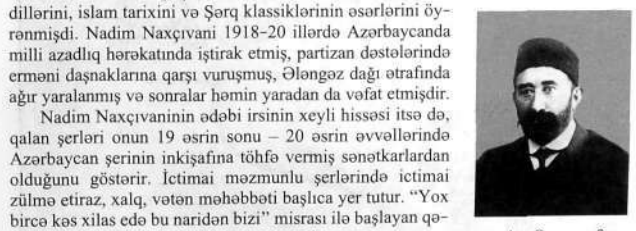

NAĞIYEV Musa Hacıəli oğlu (1842, Bakı yaxınlığındakı Biləcəri kəndi – 4.3.1919, Bakı) – məşhur Azərbaycan sahibkarı, iri neft milyonçusu, xeyriyyəçi. Musa Nağıyev sahibkarlıq fəaliyyətinə manufaktura ticarətindən başlayaraq, 1862 ildə kiçik bir dükan açmış, 19 əsrin sonlarında Balaxanı, Sabunçu, Əmircan, Ramanada neftli torpaq sahələri icarəyə götürmüşdü. 1887 ildə "M.Nağıyev" neftçıxarma firmasını yaratmışdı. 1913 ildə bu firma Bakının ən sabit işləyən firmaları sırasına daxil olmuşdu. Onun neftayırma zavodları, mexaniki emalatxanası, neft daşıyan gəmiləri, Sabunçu, Suraxanı və Ramanada 65 neft buruğu, habelə iri mülkləri vardı.

M.Nağıyevin buxar qazanları istehsal edən müəssisəsi bu tipli iri müəssisələrdən sayılırdı. 1906 ildə Kür çayı boyunda iri balıq vətgələri almış, "Kür balıq sənayesi" şirkətini yaradanlardan biri olmuşdur. O, həm də Xəzərdə iri gəmiçilik sahiblərindən idi; onun öz bankir kontoru vardı. 1914 ildə Hacı Zeynalabdin Tağıyevlə birlikdə Bakı Ticarət Bankını təsis etmiş, onun idarə heyətinin sədri seçilmişdi. M.Nağıyev geniş xeyriyyəçilik fəaliyyəti göstərmişdir. Məşhur *"İsmailiyyə"* kompleksi, hazırda onun adını daşıyan şəhər təcili yardım xəstəxanası, lüteran kilsəsi və bir çox monumental binalar onun vəsaiti hesabına inşa edilmişdir. Cavankən vəfat etmiş oğlu İsmayılın xatirəsinə tikdirdiyi binanı ("İsmailiyyə") *Mü-*

səlman xeyriyyə cəmiyyətinə bağışlamışdı. M.Nağıyevin "İsmailiyyə" binasındakı 50 yerlik qonaq evinin bütün xərcləri onun kassasından ödənilirdi. 1918 ilin martında erməni-daşnak quldurları və bolşevik vandalları tərəfindən "xaincəsinə yandırılan "İsmailiyyə" binası millətimizin müqəddəs azadlıq və istiqlal məbədgahı" (Seyid Hüseyn) olmuşdur.

Musa Nağıyev, *"Nəşri-maarif"* xeyriyyə cəmiyyətinin fəxri üzvü seçilmiş, cəmiyyətin keçirdiyi tədbirlərə müntəzəm olaraq ianələr vermişdir. *Aprel işğalından (1920)* sonra Nağıyevin müəssisələri milliləşdirildi.

Əd.: Süleymanov M., Ağa Musa Nağıyev, B., 1994; Cavadov C., Azərbaycanda xeyriyyəçilik hərəkatı (XIX əsrin sonu və XX əsrdə), B., 1999; Seyidzadə D., Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar, B., 2004.

NAXÇIVAN – Azərbaycanın və dünyanın ən qədim şəhərlərindən biri. Müasir Naxçıvan qədim, antik və orta əsr şəhər yerinin xarabalıqları üzərində yerləşmişdir. Strateji cəhətdən əlverişli ərazidə salınan qədim şəhərin və onun nekropolunun Naxçıvanın şimal hissəsində yerləşdiyi ehtimal olunur. E.ə. 9-6 əsrlərdə Naxçıvan qədim Manna və Midiya dövlətlərinin tərkibində olmuşdur. Midiya dövründə Naxçıvan tanınmış şəhərlərdən biri idi. E.ə. 6 əsrin ortalarından 4 əsrin 30-cu illərinədək Əhəmənilər (Haxamanişlər) dövlətinin, 4 əsrin sonlarından e.ə. 1 əsrin 1-ci yarısınadək isə Atropatenanın tərkibində olmuşdu. Bu dövrdə Naxçıvanın Yaxın Şərqin bir sıra şəhərləri və antik dövlətlərlə iqtisadi və mədəni əlaqələri xeyli genişlənmişdi. Eramızın əvvəllərində Naxçıvan Albaniyanın (Qafqaz) şəhər və vilayəti olmuş, 4 əsrdən Sasani dövlətinin tərkibinə daxil edilmişdir. Naxçıvan İranın, Gürcüstanın (xüsusilə Msxeti) bir sıra şəhərləri ilə, Qara dəniz limanları, Kiçik Asiya və Beynəlnəhreyndəki şəhərlərlə sıx ticarət əlaqəsi saxlayırdı. 6 əsrin 1-ci yarısından Naxçıvanda Sasanilərə məxsus zərbxana olmuşdur. Bu, Azərbaycanda ən qədim zərbxanalardan biri sayılır. 7 əsrdən Naxçıvan Ərəb xilafətinin Azərbaycanda hərbi və inzibati mərkəzi, ərəb əmirlərinin əsas iqamətgahı idi. 9 əsrdə Azərbaycanda Xilafət əleyhinə yüksələn Xürrəmilər hərəkatı Naxçıvanı da bürümüşdü.

12 əsrin 30-70-ci illərinin ortalarında Azərbaycan Eldənizlər (Atabəylər) dövlətinin (1136-1225) və Naxçıvan xanlığının (1747-1828) paytaxtı olmuşdur. 1826-28 illər Rusiya–İran müharibəsi zamanı rus qoşunları tərəfindən işğal olunmuş (1827, 27 iyun), *Türkmənçay müqaviləsinə (1828)* əsasən, xanlıqla birlikdə Rusiyaya ilhaq edilmişdir. İşğaldan sonra çar Rusiyasının xüsusi məqsədlə yaratdığı *"Erməni vilayəti"nin* tərkibinə verilmiş, Naxçıvan vilayətinin (1828-40), sonra isə Naxçıvan qəzasının mərkəzi olmuşdu.

Neolit və Eneolit dövrlərinə aid boyalı qablar mədəniyyəti tapıntıları. Naxçıvan

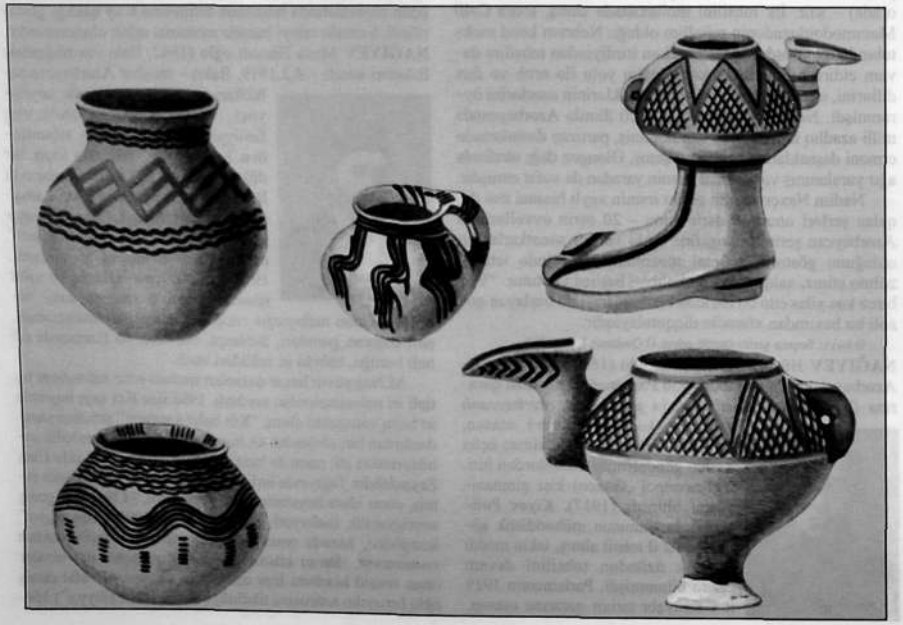

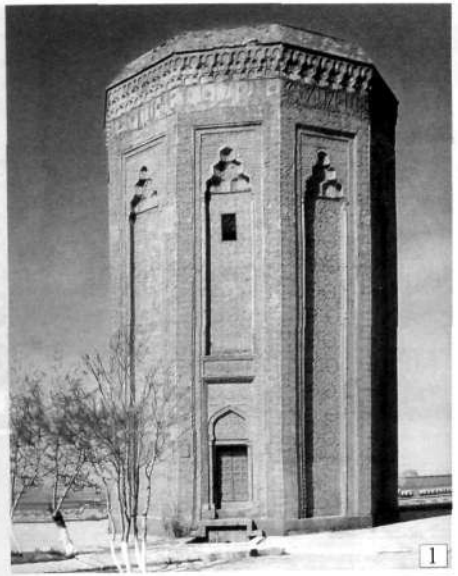

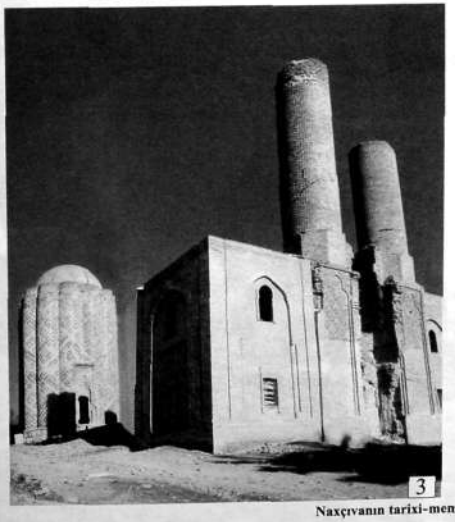

Naxçıvanın tarixi-memarlıq abidələri

1.Mömünə Xatun türbəsi. 1187. Memar Əcəmi; 2. Yusif ibn Küseyir türbəsi. 1162. Memar Əcəmi; 3. Qarabağlar memarlıq kompleksi. XII-XIII əsrlər; 4. Memar Əcəmi Naxçıvaninin abidəsi. 1989. *Heykəltəraş K. Ələkbərov.*

Naxçıvan şəhəri

1. Yeni yaşayış massivi; 2. Dədə Qorqud meydanı; 3. Xalça muzeyi; 4. Heydər Əliyevin büstü.

Naxçıvanda zərb olunmuş sikkə nümunələri: 1–2. Sasani hökmdarı II Xosrov (591–628) və Boran (629–631) dövrlərinə aid üzərində "Naxç." sözü yazılmış gümüş dirhəmlər; 3. Atabəy Şəmsəddin Eldəniz (1136–1175) dövrünə aid mis dirhəmlər

1829-32 illərdə keçirilmiş kameral təsvirə görə, Rusiya işğalı ərəfəsində Naxçıvan şəhərində təxminən 1065 ailə, 4360 nəfər əhali olmuşdur. İşğal prosesində şəhərin müsəlman (azərbaycanlı) əhalisinin zorakı miqrasiyasına və bura İrandan, Türkiyədən xeyli erməni köçürülməsinə baxmayaraq, azərbaycanlılar yenə də əhalinin əksəriyyətini – 909 ailə (85,3%), 3641 nəfər (83,5%) təşkil edirdi. Həmin dövrdə Naxçıvanda cəmi 156 erməni ailəsi (14,6%), yaxud 719 nəfər (16,5%) vardı ki, bu da çar hakimiyyət orqanları tərəfindən köçürülüb gətirilənlər idi. Çar hökuməti işğaldan sonra da ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən Naxçıvan şəhərinə köçürülməsinə başladı. Bu zaman Naxçıvana 265 ailə (bütün ailələrin 24,9%-i qədər) və ya 1110 nəfər (25,4%) erməni köçürülmüşdü. Bunun nəticəsində Naxçıvan şəhəri əhalisinin etnik tərkibində ermənilərin sayı süni şəkildə artırılmışdı.

Naxçıvan şəhərinin qala divarı və bürc. Orta əsrlər

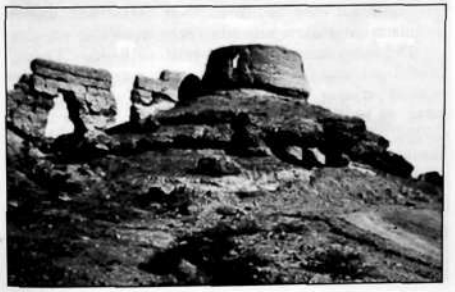

1917 il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, Naxçıvan şəhərində 8934 nəfər əhali qeydiyyata alınmışdı, yəni əvvəlki dövrlə müqayisədə şəhər əhalisi 3464 nəfər (63,3%) çoxalmışdı. Əhalinin 4541 nəfəri (50,8%) kişi, 4393 nəfəri (49,2%) qadın, 8477 nəfəri daimi, 457 nəfəri müvəqqəti yaşayanlar idi. Çarizmin Naxçıvan şəhəri əhalisinin etnik tərkibini məqsədyönlü və sistematik şəkildə dəyişdirmək siyasətinə baxmayaraq, azərbaycanlılar doğma şəhəri tərk etmir, yenə də şəhər əhalisinin 70%-ni təşkil edirdi.

Naxçıvan şəhərinin iqtisadiyyatı Rusiya işğalından sonrakı dövrlərdə də, əsasən, aqrar xarakter daşıyırdı, lakin kapitalist münasibətlərinin inkişafı tədricən Naxçıvanda da özünü göstərməyə başladı. Sənaye statistikasının məlumatına görə, 1876-77-ci illərdə şəhərdə 56 sənaye, 86 ticarət müəssisəsi var idi. Duz istehsalı ilə yanaşı, digər sahələr də yaranmağa başlayırdı. 1882 ildə Naxçıvanda ilk pambıqtəmizləmə zavodu tikilmişdi. İpəkçilik sürətlə inkişaf edirdi. 1897 il yanvarın 1-dən Naxçıvanda sadələşdirilmiş ictimai idarə sistemi tətbiq olundu.

Çar hökumətinin Naxçıvana köçürdüyü ermənilər 1905-06 illər soyqırımı zamanı burada da azərbaycanlılara qarşı qanlı cinayətlər törətdilər (bax *Min doqquz yüz beşinci il soyqırımı*). Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək yenidən fəallaşan erməni-daşnak silahlı dəstələri Naxçıvanda dinc azərbaycanlı əhaliyə divan tutdu [bax *Naxçıvan bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırımları (1917-20)*]. 1918 il mayın 28-də yaranan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Naxçıvanı öz ərazisi elan etdi. Ermənilər Naxçıvanı Azərbaycandan qoparmaq cəhdlərini davam etdirsələr də, yerli əhalinin müqaviməti və türk əsgərlərinin bölgəyə daxil olması onların bu məkrli niyyətlərini həyata keçirmələrinə imkan vermədi. *Mudros barışığına (1918)* əsasən, türk qoşunları bölgədən çıxarıldıqdan sonra, noyabrda erməni-daşnak quldurlarından qorunmaq məqsədilə *Araz-Türk Respublikası* yaradıldı. Naxçıvan şəhəri onun mərkəzi elan olundu. 1919 ilin əvvəllərində Naxçıvanı tutan ingilislər Araz-Türk Respublikasını tanımaqdan imtina etdilər. Daşnaklar iyulda ingilislərin yardımı ilə Naxçıvanı tutsalar da, ingilislərin Naxçıvanı tərk etməsilə Naxçıvan Milli Komitəsinin hərbi hissələri erməni-daşnak qüvvələrini qovmağa nail oldu. Naxçıvan şəhəri bölgənin Azərbaycanın tərkibində qalmasının təmin edilməsində mühüm rol oynadı. Naxçıvanda baş verən hadisələrə həmişə diqqət yetirən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti və Hökuməti Naxçıvandakı vəziyyəti dəfələrlə müzakirə etmişdi. Naxçıvan əhalisi özünü Azərbaycandan ayrı təsəvvür etmədiklərini dönə-dönə bildirmişdi.

Bakıda sovet hakimiyyətinin elan edilməsindən sonra (1920, 28 aprel) iyulun 28-də Naxçıvanda da sovet hakimiyyəti quruldu. 11-ci Qırmızı ordu tərəfindən Ermənistan sovetləşdirildikdən sonra da sovet Ermənistanı Naxçıvanı ələ keçirmək cəhdlərini davam etdirirdi. 1921 ilin yanvarında naxçıvanlılar muxtariyyət statusunda Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasına birləşməyə səs verdi. 1921 il

Mömünə xatun türbəsi (1186) və açıq səma altında muzey. Naxçıvan

Moskva və Qars müqavilələri Azərbaycanın tərkibində Naxçıvanın muxtariyyət statusunu qəti şəkildə və birdəfəlik müəyyənləşdirdi. 1924 il fevralın 9-da Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası yaradıldıqda Naxçıvan onun mərkəzi oldu.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.1-7, B., 1998-2003; Musayev İ., Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), B., 1996; Sadıqov S., Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixindən, B., 1995; Кавказский календарь на 1917 г., 1916; Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Спб., 1852.

NAXÇIVAN ARAZ-TÜRK CÜMHURİYYƏTİ, Türk-Araz Cümhuriyyəti – Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsində və onun çevrəsindəki Azərbaycan ərazilərində yaradılmış dövlət qurumu. 1918 ilin noyabrından 1919 ilin martınadək fəaliyyət göstərmişdir. Ətraflı məlumat üçün bax *Araz-Türk Cümhuriyyəti*.

NAXÇIVAN BÖLGƏSİNDƏ AZƏRBAYCANLILARA QARŞI SOYQIRIMLARI (1917-20) – erməni-daşnak silahlı dəstələrinin Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirdikləri kütləvi soyqırımlarından biri. Rusiyada çarizmin devrilməsi ermənilərin Azərbaycanda həyata keçirdikləri türk-müsəlman soyqırımlarının yeni dalğasının başlanmasına təkan verdi. 1917 ilin əvvəllərindən 1918 ilin martınadək təkcə İrəvan quberniyasında 197 Azərbaycan kəndi erməni silahlı qüvvələri tərəfindən dağıdıldı və boşaldıldı. Onların da müəyyən hissəsi həmin quberniyaya daxil olan Naxçıvan qəzasına və digər qonşu qəzalara aid idi. Zaqafqaziya seyminin Azərbaycandan olan təmçilçiləri bütün bu vəhşilik və zorakılıq hərəkətlərinə ciddi etiraz etmişdilər.

S.Şaumyanın vasitəçiliyi ilə sovet Rusiyasının himayə və yardımına nail olan ermənilər, xüsusilə də Andronikin silahlı quldur dəstəsi 1918 ilin iyun–avqust aylarında Naxçıvan mahalının dinc türk-müsəlman əhalisinə heç bir çərçivəyə sığmayan vəhşiliklə divan tutdular. Andronikin yürüşü zamanı ermənilər Yaycı kəndinin əhalisinin ciddi müqavimətilə üzləşsələr də, oranı viran qoymuşdular. Onlar Culfada Araz çayı üzərindəki körpünü yandırmış və Ordubadda 2000 türk-müsəlmanı qətlə yetirmişdilər. 300-ə qədər adam Arazı keçərkən boğulmuşdu. Yaycı kəndində ermənilər tarixdə bənzəri olmayan vəhşiliklər törətmişdilər (insanların kürəyinə qaynar samovar bağlanması, hamilə qadınların qarınlarının xəncərlə yırtılması və s.).

Digər bir erməni silahlı dəstəsi 1918 ildə "Yaqon" ləqəbli quldurun başçılığı ilə Naxçıvan şəhərindən 40 *km* şimalda yerləşən Almalı yaşayış məntəqəsinin əhalisini qırараq, öz tarixi yurdlarından didərgin salmışdı. Təxminən 2000 kişi öldürülmüş, xeyli gənc qadın əsir aparılmışdı. Osmanlı ordu hissələrinin Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı ilə Naxçıvan bölgəsinə gəlişi mahalın əhalisini daha irimiqyaslı qırğınlardan xilas etdi. 1919 ilin əvvəlində erməni polkovniki Dolluxanovun başçılıq etdiyi silahlı qüvvələr Şərur–Sədərək ərazilərində onları duz-çörəklə qarşılayan dinc əhaliyə qarşı zorakılıqlar törətdilər. Müsəlmanlar yaşayan 8 kənd mühasirəyə alındı, Dəmirçi kəndi dağıdıldı

və qarət olundu, 60 nəfər həbs edilərək İrəvana göndərildi, 200 nəfər Arazı keçmək istərkən çayda boğuldu. Yerli əhali ilə toqquşmada ağır itkilər verən erməni hərbi hissəsi geri çəkilməyə məcbur oldu.

1919 ilin 1-ci yarısında Naxçıvan mahalında həyata keçirilən ingilis və erməni idarəçiliyi (bax *Naxçıvanda erməni idarəçiliyi*) zamanı da mahalın azərbaycanlı əhalisinə qarşı ağlasığmaz zorakılıqlar edildi. Təxminən iki aylıq "erməni idarəçiliyi" (1919, may–iyul) müddətində yalnız Naxçıvan şəhərində 330-adək axtarış aparılmış, 500-600 nəfər həbs olunmuş, 100-150 nəfərə isə dəhşətli işgəncələr verilmişdi. Bölgənin yerli əhalisinin "erməni idarəçiliyi"nə qarşı bir həftəlik üsyanının (19-25 iyul) uğurla nəticələnməsi, yeni daşnak silahlı dəstələrinin mahaldan çıxarılması yeni soyqırımların qarşısını aldı.

Ermənilərin yürütdükləri "yandırılmış torpaq" – etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində Naxçıvan mahalı 1918-20 illərdə böyük qaçqınlar ordusu problemi ilə də üz-üzə qaldı. Bir tərəfdən, ermənilərin İrəvan ətrafından və Zəngəzurdan qovduqları türk-müsəlman əhali Naxçıvana pənah gətirmiş, digər tərəfdən isə, Andronikin yürüşü və "erməni idarəçiliyi" zamanı bölgənin xeyli yerli sakini Cənubi Azərbaycana üz tutmuşdu. Erməni hərbi hissələrinin Ordubad mahalına 1920 ilin martındakı hücumları da çoxsaylı dinc əhalinin qırılması ilə nəticələnmişdi.

Naxçıvan mahalının türk-müsəlman əhalisi Şimali Azərbaycan Rusiya tərəfindən yenidən işğal olunduqdan sonra, sovet hakimiyyətinin ilk çağlarında da ermənilərin törətdikləri soyqırımlarına məruz qalmışdır. Belə dəhşətli qırğınlardan biri 1920 ilin yay aylarında həyata keçirilmişdi. Erməni silahlı qüvvələrinin Zəngibasar–Vedibasar–Şahtaxtı–Şərur istiqamətindəki qanlı yürüşü zamanı həmin ərazilərin dinc əhalisinə qarşı törədilən vəhşilik və zorakılıqlara dair rəsmi araşdırma-təhqiqatlar aşağıdakı dəhşətli faciələri üzə çıxarmışdı:

Zəngibasarda 48 kənd tamamilə yandırılmış, 18 qız və gənc qadın əsir aparılmış, 400-dən çox uşaq, 150 qoca kişi və qadın öldürülmüş, 100 xəstə yandırılmış, 816 qaçqın Arazda boğulmuş, 160 min nəfər isə Cənubi Azərbaycana keçərək, orada evsiz-eşiksiz qalmışdı; Vedibasarda 118 kənd yandırılmış, 900 nəfər artilleriya atəşlərilə öldürülmüş, 6 qadın əsir aparılmış, 300-dən artıq uşaq və qoca qətlə yetirilmişdi; Dərələyəzdə 74, Şərur və Şahtaxtıda isə 76 kənd yandırılmışdı. Şərurda 810 xəstə yatağındaca qətlə yetirilmiş, 144 qadın əsir götürülmüş, 72 nəfər top atəşilə məhv edilmiş, 150 qoca və qadın öldürülmüşdü. Şahtaxtıda isə 3 qadın əsir aparılmış, 35 uşaq, 14 qoca kişi, 8 qadın və 9 xəstə qətlə yetirilmişdi.

Bütövlükdə, 1918-21 illərdə erməni quldur dəstələri Naxçıvan bölgəsində 73727 nəfər türk-müsəlman əhalisini vəhşicəsinə qətlə yetirmişdilər.

Bütün bu mahallardan 50000 iri və xırda buynuzlu malqara aparılmışdı. Onların 500 min nəfərlik əhalisi tamamilə yoxsul vəziyyətə düşmüşdü. Kütləvi qırğın və talanlardan Cənubi Azərbaycana qaçanların 45 mindən çoxu aclıqdan və xəstəliklərdən tələf olmuşdu. Qaçqınların 70 mini Cənubi Azərbaycanda, 400 min nəfəri isə Naxçıvanda, onun ətrafındakı ərazilərdə yurdsuz-yuvasız qalmışdı.

1921 ilin yanvarında Naxçıvan əhalisinin referendum əsasında Azərbaycanın tərkibində qalmaq arzusunu qəti şəkildə bildirməsi, Moskva və Qars müqavilələri (1921) ilə diyara Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusu verilməsi və Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılması (1924) ilə bölgədə türk-müsəlmanların soyqırımına qismən son qoyuldu. Lakin "Böyük Ermənistan" yaratmaq kimi sərsəm xülyalarla yaşayan erməni şovinistləri sonralar da bu siyasətdən əl çəkməmiş, zaman-zaman bütün 20 əsr boyu açıq və gizli şəkildə davam etdirmişlər (30-cu illərin qanlı repressiyaları, 40-50-ci və 80-ci illərdə azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından – Qərbi Azərbaycandan kütləvi surətdə deportasiyası və s.). 1990-93 illərdə Ermənistanın Naxçıvan Muxtar Respublikasına silahlı təcavüzü nəticəsində muxtar respublikanın Şərur–Sədərək bölgəsində qanlı döyüşlər getmiş, bu döyüşlərdə 108 vətənpərvər

Şəhidlər abidəsi. Naxçıvan

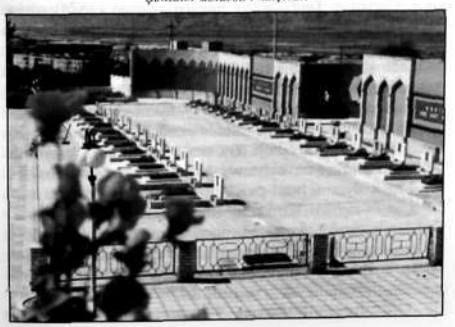

Naxçıvanda türk şəhidliyi

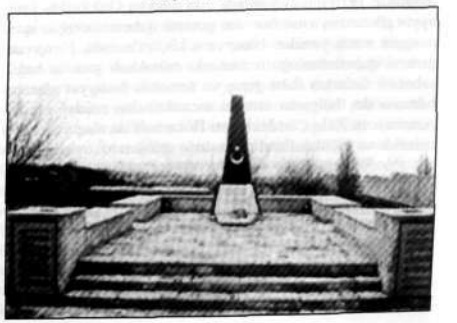

şəhid olmuş, 500-ə yaxını yaralanmış, 500-ə yaxın yaşayış evi, ictimai-inzibati bina, sosial obyektlər dağıdılmışdır.

"Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin 1998 il 26 mart tarixli fərmanında erməni millətçilərinin Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvanda da xalqımıza qarşı dəhşətli soyqırımları törətdikləri qeyd olunmuşdur.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Ordubadi M.S., Qanlı səhələr, B., 1991; Əliyev M., Qanlı günlərimiz (1918-1920-ci illər), B., 1993; Musayev İ., Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), B., 1996; Qasımov A., XX əsrdə Naxçıvanda erməni-Azərbaycan ziddiyyətləri, "Naxçıvan Azərbaycanın tarixində" kitabı, B., 1996; Əliyev Ə., Əlincə yaddaşı: Naxçıvan, 1914-1992, B., 1997.

NAXÇIVAN GENERAL-QUBERNATORLUĞU, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Əlahiddə Naxçıvan general-qubernatorluğu – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Naxçıvan bölgəsində yaratdığı idarəçilik orqanı; yerli azərbaycanlı əhalinin qəti tələbinə uyğun olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin 28 fevral 1919 il tarixli qərarı ilə yaradılmışdı (sənədlərdə həmçinin "Cənub-Qərbi Azərbaycan general-qubernatorluğu", yaxud "Naxçıvan, Ordubad, Şərur-Dərələyəz və Vedibasar rayonlarının general-qubernatorluğu" da adlanır). Həmin qərarla Bəhram xan Naxçıvanski general-qubernator, Kərim xan İrəvanski hərbi işlər üzrə, Hacı Mehdi Bağırov isə mülki işlər üzrə onun müavinləri təyin olunmuşdular. Naxçıvan general-qubernatorluğunun nəzdində 7 nəfərdən ibarət şura yaradılmışdı; martın 16-da istefa verən Bəhram xan Naxçıvanskini Haşımbəyov əvəz etmiş, o, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Daxili İşlər Nazirliyinin sərəncamına çağırıldıqdan sonra isə Səməd bəy Cəmillinski Naxçıvan general-qubernatoru təyin olunmuşdu. Siyasi şəraitin mürəkkəbliyi, ilk növbədə isə Ermənistan daşnak hökumətinin fitnəkar hərəkətləri üzündən yüksək vəzifəli şəxslərin Naxçıvana gələrək vaxtında öz vəzifələrinin icrasına başlaya bilməmələri general-qubernatorluğun işində ciddi çətinliklər yaratmışdı. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti general-qubernatorluğun fəaliyyətinin bir an da olsun dayanmasına yol verməmişdi; 1919 ilin avqustunda qısa müddət Ordubadda fəaliyyət göstərməyə məcbur olan general-qubernatorluğun iqamətgahı sonra yenidən Naxçıvana köçürülmüşdü. Naxçıvan general-qubernatorluğu o zamankı mürəkkəb şəraitlə bağlı səbəblər üzündən daha geniş və səmərəli fəaliyyət göstərə bilməsə də, bölgənin erməni təcavüzündən müdafiəsində, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti ilə əlaqə yaradılmasında və möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynamışdı.

Əd.: Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998; Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Musayev İ., Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), B., 1996.

NAXÇIVAN QƏZASI – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə inzibati-ərazi vahidi. Şimali Azərbaycan Rusiyaya ilhaq olunduqdan sonra Naxçıvan xanlığı ləğv edilmiş, 1828 ilin martında *"Erməni vilayəti"*nin tərkibinə verilmiş-

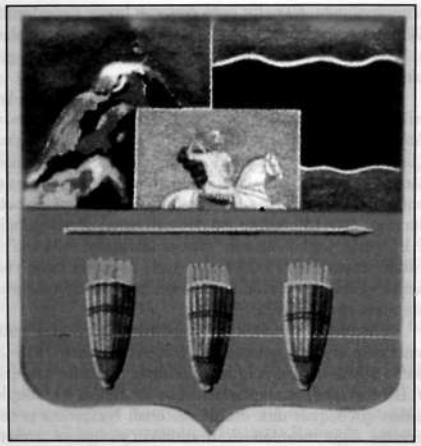

Naxçıvan qəzasının gerbi. 1840. Azərbaycan Tarixi Muzeyi

di. 1840 il islahatı zamanı Naxçıvan əyaləti əsasında qəza yaradılmışdı. 1849 ildə İrəvan quberniyası yaradıldıqda Naxçıvan qəzası onun tərkibinə daxil edilmişdi. Rusiya işğalı ərəfəsində Naxçıvan xanlığının ərazisi təxminən 4500 *kv.verst* (1 verst = 1,0668 *km*) olduğu halda, sonralar onun torpaqları xüsusi məqsədlə digər inzibati vahidlər arasında bölüşdürüldü. 1917 il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, Naxçıvan qəzasının sahəsi 3939 *kv.verst*, yəni xanlığın ərazisinin 561 *kv.verst* az idi. Həmin dövrdə qəzada 122208 nəfər əhali yaşayırdı. Qəza əhalisinin 66117 nəfəri (54,1%) kişi, 56091 nəfəri (45,9%) qadın, 119272 nəfəri yerli sakin, 2936 nəfəri müvəqqəti yaşayanlar idi. Naxçıvan xanlığı Rusiyanın tərkibinə qatıldığı dövrdə (sonra Naxçıvan əyaləti və Ordubad dairəsi) burada təxminən 29463 nəfər (köçürülüb gətirilmiş ermənilərin sayı çıxılmaqla) əhali yaşayırdı. Çarizmin *Türkmənçay müqaviləsindən (1828)* sonra həyata keçirdiyi kütləvi erməni köçürmələri zamanı buraya 12 min (oradakı əhalinin 40,7%-i qədər) erməni gətirilmiş, nəticədə əhalinin etnik tərkibində ciddi dəyişiklik yaradılmışdı. Ermənilərin Naxçıvan ərazisinə köçürülməsi sonralar da davam etdirilmişdi. 1917 il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, Naxçıvan qəzasında azərbaycanlıların sayı 70 min (57,3%) təşkil edirdi. Bu onu göstərirdi ki, çarizmin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, Naxçıvan qəzasını ermənləşdirmək siyasəti boşa çıxmışdı.

Çar hökuməti burada qəza idarə sistemi yaratmışdı. Qəzanın təsərrüfat həyatında aqrar bölmə (əkinçilik, bağçılıq, maldarlıq və s.) əsas yer tuturdu. Duz istehsalı da inkişaf etmişdi. Eyni zamanda, ipəkəyirmə, pambıqtəmizləmə müəssisələri fəaliyyət göstərirdi. 19 əsrin 60-70-ci illərində Tiflis–İrəvan–Naxçıvan, 19 əsrin sonu – 20 əsrin

Naxçıvan xanlarının evi

əvvəllərində Yevlax–Şuşa–Gorus–Naxçıvan şose yolunun çəkilməsi iqtisadi əlaqələri genişləndirdi. 1864 ildə Tiflis–Naxçıvan teleqraf xətti istifadəyə verildi. Sosial-siyasi və mədəni həyatda da müəyyən dəyişikliklər baş verdi. 1837 ildə Naxçıvanda qəza məktəbi açılmışdı. Çar Rusiyası tərəfindən ermənilərin Naxçıvana köçürülməsi ilə yanaşı, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı apardıqları soyqırım siyasəti qəzada ağır vəziyyət yaratdı. Ermənilər 1905-06 illərdə Naxçıvan qəzasında yerli azərbaycanlılara qarşı dəhşətli qırğınlar törətdilər (bax *Min doqquz yüz beşinci il soyqırımı*). Nəticədə, 1897 illə müqayisədə Naxçıvanda azərbaycanlıların sayı 31279 nəfər (34,6%) azalmışdı. Təbii artım da nəzərə alınsa, erməni soyqırımı nəticəsində Naxçıvanda azərbaycanlıların sayı iki dəfə aşağı düşmüşdü.

Rusiyada Müvəqqəti hökumət dövründə fəallaşan ermənilər, Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra Naxçıvanda yeni qırğınlar törətməklə yenidən etnik təmizləmə siyasətini həyata keçirməyə başladılar [bax *Naxçıvan bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırımları (1917-20)*]. Xüsusi Zaqafqaziya komitəsi (1917, mart–noyabr) və Zaqafqaziya komissarlığı (1917, noyabr – 1918, aprel) orqanları bu qırğının qarşısını almaqda fəallıq göstərmədi. Türk ordusunun bölgəyə daxil olması Naxçıvanın həyatında mühüm hadisə oldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması (1918, 28 may) dövlətin ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəni gücləndirdi. Lakin *Mudros barışığına (1918)* əsasən, türk ordusunun Azərbaycanı, o cümlədən Naxçıvanı tərk etməsi vəziyyəti yenidən mürəkkəbləşdirdi. Bölgə əhalisini qırğınlardan xilas etmək məqsədilə Naxçıvan – Şərur-Dərələyəz və Ordubad qəzalarını, həmçinin Sərdarabad, Uluxanlı, Vedibasar, Qəmərli, Mehri və b. əraziləri əhatə edən məhəlli – Araz-Türk Respublikası (1918, noyabr – 1919, mart) quruldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti bölgədə vəziyyəti yaxşılaşdırmaq məqsədilə 1919 il 28 fevral tarixli qərarı ilə Cənub-Qərbi Azərbaycan general qubernatorluğu yaratmışdı (bax *Cənub-Qərbi Azərbaycan general-qubernatorluğunun yaradılması haqqında qərar, Naxçıvan general-qubernatorluğu*). Türklərin bölgəni tərk etməsindən sonra burada fəallaşan ingilislər Naxçıvanda təxminən iki ay müddətinə (1919, may–iyul) erməni idarəçiliyi qurmağa nail oldular, lakin xalqın qətiyyətli müqaviməti nəticəsində onun faktik fəaliyyətini təmin edə bilmədilər. İyulun sonlarında ermənilər Naxçıvandan qovuldu (bax *Naxçıvanda erməni idarəçiliyi*). Ermənilərin Naxçıvanda qısa müddətdə idarəçilik cəhdi bölgəyə ağır zərbə vurdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti bölgədə möhkəmlənmək tədbirlərini davam etdirirdi. 1919 ilin avqustunda Səməd bəy Cəmillinski Cənub-Qərbi Azərbaycan general-qubernatoru təyin olundu. Qubernatorluğun iqamətgahı qısa bir müddətdə Ordubadda olsa da, tezliklə Naxçıvan şəhərinə köçürülmüşdü. Lakin ABŞ-ın bölgə üzərində Millətlər Cəmiyyətinin mandatını alması ilə yeni vəziyyət yarandı. 1919 ilin iyulunda müttəfiqlərin Ermənistanda ali komissarı təyin edilmiş amerikalı polkovnik V.Haskel avqustun 26-da Bakıya gəldi. O, Şərur və Naxçıvandan ibarət neytral zona yaradılması ideyasını irəli sürdü. Haskel oktyabrın 24-də polkovnik Edmund Dellini Amerika general-qubernatoru təyin etdi, lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin və yerli əhalinin səyi nəticəsində bu niyyət baş tutmadı (bax *Naxçıvanda Amerika general-qubernatorluğu*). Naxçıvanda, yalnız Paris Sülh Konfransının (1919-20) nümayəndəsi kimi fəaliyyətə başlayan Delli az sonra, bütün Amerika zabitləri isə, 1920 ilin əvvəllərində Naxçıvanı tərk etdilər. Amerika general-qubernatorluğu ideyası baş tutmasa da, müttəfiq qoşunlarının Ali komissarlığının qərargah rəisi Haskel Parisə qayıtdığı üçün

onu əvəz edən C.Rey noyabrın 23-də Tiflisdə Azərbaycanla Ermənistan arasında beş maddədən ibarət saziş imzalanmasına nail oldu. Azərbaycan hökuməti sazişə inanaraq, hərbi qüvvələrini Zəngəzurdan çıxardı. Bununla da, Naxçıvan erməni-daşnak hərbi birləşmələrinin hücum təhlükəsi ilə üz-üzə qaldı. 1920 ilin əvvəllərində ermənilərin hücumu daha da gücləndi, yüzlərlə azərbaycanlı qətlə yetirildi. Sovet Rusiyasının 11-ci Qırmızı ordu hissələrinin Azərbaycana hərbi müdaxiləsi və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu (1920, 28 aprel) regionda vəziyyəti yenidən dəyişdi. Sovet qoşunları iyulun 28-də Naxçıvanı ələ keçirdi, Naxçıvan İnqilab Komitəsi yaradıldı. Sovet Rusiyası Ermənistanın sovetləşdirilməsindən sonra (1920, noyabr) Naxçıvan torpaqlarının Azərbaycandan qoparılması siyasətini həyata keçirməyə çalışırdı. Naxçıvanın taleyini Moskva və Qars müqavilələri (1921) qəti şəkildə həll etdi. Naxçıvan qəzasının ərazisi Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikasının (1920-23), Naxçıvan Muxtar Diyarının (1923-24), 1924 il fevralın 9-dan isə Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının tərkibinə daxil oldu.

Naxçıvan MSSR yaradıldığı vaxt ərazisi Qars müqaviləsinin III əlavəsi əsasında 5988 *kv.km* müəyyən edilmişdi. 1929 il fevralın 18-də Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə Naxçıvana məxsus ərazilərin bir hissəsi, o cümlədən Qərçivan, Qurdbulaq, Horadiz, Ağxəç, Oqbin, Almalı, İtqıran, Sultanbəy kəndləri həmçinin Kilit kəndi torpaqlarının bir hissəsi əkin sahəsi, otlağı, biçənəyi ilə birlikdə (cəmi 657 *kv.km*) Ermənistana verildi. Beləliklə, 1929-30 illərdə Ermənistan SSR-ə verilən ərazilər hesabına Naxçıvan MSSR-in ərazisi azalaraq 5,5 min *kv.km* oldu. 1930 ildə isə Naxçıvan MSSR-in Aldərə, Lehvaz, Astazur, Nüvədi və s. yaşayış məntəqələri Ermənistana verilmiş və həmin ərazidə Mehri rayonu yaradılmışdır.

Əd.: Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998; Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.4-5, B., 2000, 2001; Əliyev M., Qanlı günlərimiz (1918-1920-ci illər), B., 1993; Sadıqov S., Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixindən, B., 1995; Musayev İ., Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), B., 1996.

NAXÇIVAN MƏSƏLƏSİ – çar Rusiyasının Cənubi Qafqazı işğal etməsi prosesində və bundan sonrakı dövrdə ermənilərı İrandan və Osmanlı imperiyası ərazilərindən kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürməsi nəticəsində yaranmış beynəlxalq problem. İlk mənbələrin sübut etdiyi kimi, bugünki Ermənistan dövləti tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaradılmışdır. Bu torpaqlar *Gülüstan müqaviləsi* (*1813*) və *Türkmənçay müqaviləsi* (*1828*) ilə Azərbaycanın şimal hissəsinin Rusiya tərəfindən işğalının başa çatmasından, İrəvan xanlığının ləğvindən sonra ermənilərə verilmişdi. Naxçıvan, Zəngəzur, Qarabağ ərazilərinə göz dikən ermənilərin əcdadları bu qədim yurda 1828 ilin martında Rusiyanın yaratdığı xüsusi komissiya tərəfindən köçürülmüş, 2 il içərisində Naxçıvana əvvəlcə 434, sonra 2285 ailə (10 mindən çox erməni) gətirilmişdi. Köçürmə kampaniyası çarizmin zorakılıq siyasəti nəticəsində baş tutmuşdu. *Köçürmə siyasətinin* reallaşmasından sonra tarixi Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşan və "Dənizdən dənizə Böyük Ermənistan" xülyası ilə yaşayan üzüdönük məkrli erməni qəsbkarları ərazi iddialarına başladılar. Bu proses 20 əsrdə daha da genişləndi. Ermənilərin təqsiri üzündən istər 20 əsrin əvvəllərində, istərsə də 1918-20 illərdə Naxçıvan, Şərur, Dərələyəz, Culfa və Ordubadda baş verən ictimai-siyasi hadisələr, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı cinayətləri dəhşətli, faciəli şəkil aldı. Bunlar Cənubi Qafqaz sərhədləri çərçivəsindən çıxaraq, beynəlxalq aləmi düşündürən mühüm bir problemə çevrildi. Naxçıvan məsələsi 1918 ildə bir neçə dəfə Zaqafqaziya seymində, 1918-20 illərdə dəfələrlə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentində, Ermənistanın, Türkiyənin parlamentlərində, Təbriz bələdiyyə idarəsində, Maku xanlığında, Paris sülh konfransında (1919-20), 1919-20 illərdə ABŞ-ın Ermənistan və Naxçıvandakı nümayəndəliklərində, 1920-21 illərdə Azərbaycan Sovet Respublikası və Ermənistan Sovet Respublikasının inqilab komitələrində, 1921 il martın 16-da Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının siyasi bürosunda, 1920-21 illərdə Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası Xalq Komissarları Sovetində müzakirə olunsa da, Naxçıvanın əsl mənada tarixi taleyini – Azərbaycanın tərkibində muxtar respublika statusunu yalnız *Moskva müqaviləsi* (*1921*) və *Qars müqaviləsi* (*1921*) təsbit etdi. Moskva və Qars müqavilələrində Rusiya, Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan dövlətləri Naxçıvanı Azərbaycanın tərkibində muxtar qurum kimi tanıdılar və buna beynəlxalq hüquqi təminat verdilər.

Əd.: Gümrü, Moskva, Qars müqavilələri və Naxçıvanın taleyi (tərtib edən İ.Hacıyev), B., 1999.

NAXÇIVANDA AMERİKA GENERAL-QUBERNATORLUĞU – Amerika Birləşmiş Ştatlarının (ABŞ) Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək və Naxçıvanı erməni nəzarətinə vermək üçün zəmin hazırlamaq məqsədilə yaratdığı hərbi-inzibati idarəçilik forması. Qafqazda nüfuz dairəsi qazanmağa çalışan ABŞ-ın əlverişli strateji mövqedə yerləşən Naxçıvan bölgəsində möhkəmlənmək planları Antanta dövlətlərinin Ermənistana ali komissar təyin etdikləri amerikalı polkovnik V.Haskelin 1919 ilin sentyabrında irəli sürdüyü *"Haskel layihələri"* adlandırılan sənəddə öz əksini tapmışdı. Layihədə Azərbaycan torpaqları olan Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarının əlahiddə bitərəf zona elan edilməsi və bu ərazidə Naxçıvan general-qubernatorluğunun yaradılması nəzərdə tutulurdu. ABŞ-ın himayəsi altında Naxçıvana yiyələnməyə çalışan Ermənistanın daşnak hökuməti "Haskel layihələri"nin gerçəkləşməsi üçün canfəşanlıq göstərirdi. 1919 ildə ABŞ Azərbaycan ərazisinin bir hissəsini – Naxçıvan diyarını ələ keçirməyə cəhd göstərdi. Birləşmiş Ştatlar Cənubi Qafqaz, İran və Türkiyənin qovuşuğunda yerləşən Naxçıvana xüsusi hərbi-strateji əhəmiyyəti olan ərazi kimi baxırdı.

V.Haskelin Azərbaycan və daşnak Ermənistanı hökumətlərinə göndərdiyi direktivdə göstərilirdi ki, Naxçıvan

diyarında və Şərur-Dərələyəz qəzasında başda amerikan general-qubernatoru olmaqla "Neytral idarə zonası" təsis edilir. Eyni zamanda polkovnik Haskel dəmir yollarının və İrəvanla Culfa arasındakı teleqraf xəttinin Birləşmiş Ştatların nəzarəti altına verilməsini tələb edirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Azərbaycan xalqının, o cümlədən Naxçıvan əhalisinin mənafeyinə zidd olan bu layihələri qətiyyətlə rədd etdi və onların gerçəkləşməsinə imkan verməyəcəyini bildirdi. Haskelin müavini polkovnik Ceyms Rey 1919 il oktyabrın 24-də Naxçıvana gəldi və Müsəlman Milli Şurası qarşısında V.Haskelin bəyanatını elan edərək, qubernatorluğun yaradıldığını, ABŞ ordusunun mühəndisi, polkovnik Edmund L.Dellinin ona başçı təyin olunduğunu bildirdi. Ermənistan-daşnak hökumətinin razılıqla qarşıladığı bu bəyanat Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin qəti etirazı və Naxçıvan əhalisinin ciddi müqaviməti ilə üzləşdi. Naxçıvan Milli Şurasının və bütün Naxçıvan əhalisinin təkidilə Ceyms Rey qərarını dəyişməyə məcbur oldu. Delli Naxçıvanda general-qubernator kimi deyil, Antanta ali komissarı V.Haskelin nümayəndəsi kimi qaldı. 1920 ilin yanvarında sonuncu Amerika əsgəri Naxçıvan torpağını tərk etdi. Beləliklə, bölgə əhalisinin güclü müqaviməti və inadlı mübarizəsi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin isə ciddi diplomatik səyləri bu növbəti təxribat aktının qarşısını vaxtında aldı və ermənilərin Naxçıvanı ABŞ-ın yardımı ilə ələ keçirmək niyyətini növbəti dəfə puça çıxardı.

Əd.: Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920), Внешняя политика (документы и материалы), Б., 1998; Həsənov C., Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), B., 1993; Musayev İ., Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyəti və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), B., 1996.

NAXÇIVANDA ERMƏNİ İDARƏÇİLİYİ – 1919 ilin may–iyul aylarında İngiltərənin təşəbbüsü və dəstəyi ilə Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsində yaradılmış idarəçilik forması. Bölgə əhalisinin iradəsi əleyhinə bu diyarı Ermənistana birləşdirmək məqsədi güdürdü. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti və bölgə əhalisi tarixi Azərbaycan ərazisi olan Naxçıvanın zorla onun əlindən qoparılması təhlükəsi qarşısında zəruri tədbirlər görmək məcburiyyətində qaldı; "erməni idarəçiliyi"nə yol verməmək tələbləri ilə Paris Sülh Konfransına (1919), müttəfiq dövlətlərin Qafqazdakı nümayəndəliklərinə dəfələrlə müraciət edildi. Lakin bu müraciətlərə məhəl qoyulmadığından yerli əhali "erməni idarəçiliyi"nə öz qüvvəsi ilə son qoymaq qərarına gəldi; əli silah tutan kişi əhalisi arasında səfərbərlik keçirildi. Görülmüş zəruri hərbi hazırlıq tədbirlərindən sonra iyulun 18-i ilə 25-i arasında Naxçıvanı və ətraf əraziləri işğalçı erməni silahlı qüvvələrindən təmizləmək, habelə qondarma "erməni idarəçiliyi"nə son qoymaq məqsədilə qanlı döyüşlər aparıldı. Qıvraq kəndindən gələn silahlı yardım sayəsində erməni-daşnak silahlı dəstələri Naxçıvandan çıxarıldı, Şahtaxtı və Noraşen stansiyalarında gedən döyüşlərdə xeyli itkilər verərək, "Qurd qapıları"ndan "Ermənistan"a tərəfə geri çəkilməyə məcbur oldu. Beləliklə, 1919 ilin 25 iyulu Naxçıvan mahalının erməni işğalçıları üzərində qələbəsi günü kimi xalqın yaddaşına əbədi həkk olundu, ermənilərin Naxçıvan bölgəsindəki siyasi, hərbi və iqtisadi mövqelərinə sarsıdıcı zərbə endirildi.

Əd.: Musayev İ., Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), B., 1996.

NAXÇIVANIN MUXTARİYYƏTİ STATUSU – 1918-24 illərdə erməni-daşnak təcavüzünün qarşısını almaq, diyarın Ermənistana ilhaq edilməsinə və Azərbaycan əhalisinə qarşı soyqırımına yol verməmək məqsədilə Naxçıvan diyarına Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusu verilməsi ilə bağlı məsələnin beynəlxalq səviyyədə həlli prosesi. Naxçıvanın muxtariyyəti statusunun əldə edilməsində Mustafa Kamal Atatürk, Nəriman Nərimanov, Behbud ağa Şahtaxtinski, Kazım Qarabəkir Paşa və b. mühüm rol oynamışlar. 1917–20 illərdə Naxçıvan diyarı üçün daha çətin inkişaf dövrü olmuş, bu qədim Azərbaycan torpağının real olaraq Ermənistana ilhaq edilmək təhlükəsi yaranmışdı. Birinci dünya müharibəsində qalib gəlmiş dövlətlərin (ABŞ, İngiltərə) himayə etdiyi Ermənistanın daşnak hökuməti bu bölgəni xəyali *"Böyük Ermənistan"*a qatmaq üçün silahlı təcavüzə əl atmış, bu məqsədlə Andronik, Dro, Njde və b. qaniçənlərin başçılıq etdikləri quldur daşnak dəstələrindən də fəal istifadə etmişdi. Lakin diyarın yerli azərbaycanlı əhalisi bu amansız təcavüzlərə mərdliklə müqavimət göstərmiş, özünün yeganə xilas yolunu tarixi vətənə – Azərbaycana birləşməkdə görmüşdü. Həmin dövrdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımları nəticəsində Naxçıvan diyarında baş verən qırğınlar faciəli həddə çatdığından mühüm beynəlxalq problemə çevrilmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin bu problemi sülh yolu ilə həll etmək cəhdlərini zəiflik əlaməti kimi qiymətləndirən daşnak hökuməti bu diyarın tezliklə Ermənistana qatılacağı barədə şayiələr yayırdı. Naxçıvan ərazisinin ermənilər tərəfindən işğalının qarşısını almaq üçün 1918 ilin noyabrında burada müstəqil *Araz-Türk Cümhuriyyəti* yaradıldı. 1919 ilin martınadək mövcud olan Araz-Türk Cümhuriyyəti Şimali Azərbaycan üçün çox gərgin bir dövrdə bölgə əhalisinin erməni daşnaklarına qarşı səfərbərliyə alınmasında mühüm rol oynadı. Ən başlıcası isə bölgənin erməni təcavüzü təhlükəsi qarşısında toxunulmazlığını və bununla da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazi bütövlüyünü təmin etdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ağır vəziyyətdə olsa da, Naxçıvana maddi, mənəvi, hərbi yardım göstərir, bölgədə baş verən hadisələri diqqət mərkəzində saxlayırdı. Azərbaycan Parlamenti, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Naxçıvandakı vəziyyəti dəfələrlə müzakirə etmişdi. Naxçıvan əhalisi özünü Azərbaycandan ayrı təsəvvür etmədiyini dönə-dönə bəyan etmişdi. N.Nərimanov və onun yaxın silahdaşlarının prinsipiallığı və cəsarətli tələbləri sayəsində, ermənilərin Q.K.Orconikidze və onun əlaltılarının "xeyir-duası" ilə Naxçıvanı Ermənistana birləşdirmək cəhdi baş tutmadı. 1920 il dekabrın 2-də Aleksandro-

polda (Gümrüdə) Ermənistanın daşnak hökuməti ilə Türkiyə arasında imzalanmış müqaviləyə əsasən, Naxçıvan, Şərur və Şahtaxtıda səsvermə yolu ilə xüsusi idarəçilik yaradılmalı və Ermənistan onun işinə qarışmamalı idi. Lakin 1920 ildə qədim Azərbaycan torpağı olan Zəngəzur daşnak quldurlarının yuvasına çevrilmişdi. Silahlı daşnak-erməni dəstələrinin və Türkiyədən qaçmış ermənilərin cəmləşdiyi Zəngəzur ətrafında o zaman yaranmış son dərəcə mürəkkəb siyasi şəraitdə Azərbaycan öz torpaqlarının bütövlüyünü qoruyub saxlaya bilmədi. Zəngəzur qəzasının qərb hissəsi yaranmaqda olan qondarma "Ermənistanın" əlinə keçdi. Bununla, faktiki olaraq, Naxçıvan qalan Azərbaycan torpaqlarından ayrı salındı. Bu, Naxçıvanın muxtariyyəti məsələsinin daha qətiyyətlə irəli sürülməsini zəruriləşdirdi.

1920 ilin iyulunda Naxçıvan, Culfa və Ordubad əhalisi məktubla N.Nərimanova və Q.K.Orconikidzeyə müraciət etdi. Məktubda deyilirdi: ***"Yerli əhali öz qüvvəsi ilə daşnaklardan müdafiə olunur, Qırmızı ordunun köməyi ilə bizim diyarı azad etməyi və Azərbaycanla birləşdirməyi təmin etməyi təvəqqe edirik"***. 1920 il iyulun 28-də Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosu Naxçıvandakı vəziyyəti müzakirə edərək, Azərbaycan İnqilab Komitəsinə tapşırdı ki, Naxçıvan məsələsini prinsipial şəkildə aydınlaşdırsın, Ermənistan ilə Azərbaycan arasında sərhədləri müəyyənləşdirsin və Naxçıvan diyarında sovet hakimiyyəti qurulmasına kömək göstərilməsi haqqında 11-ci Qırmızı ordunun hərbi inqilab şurası ilə danışıqlar aparsın.

Beləliklə, 11-ci Qırmızı ordu hissələrinə Naxçıvan ərazisini erməni-daşnak işğalçılarından təmizləmək əmri verildi. 11-ci Qırmızı ordunun 1-ci Qafqaz polku Gorus, Şahbuz və Cəhridən keçərək, 1920 il iyulun 28-də axşamüstü Naxçıvan şəhərinə daxil oldu. Naxçıvan diyarında da sovet hakimiyyəti quruldu. Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası elan edildi və respublikanın ali hakimiyyət orqanı – Naxçıvan İnqilab Komitəsi (M.Bəktaşov, A.Kazımov, F.Mahmudbəyov, Q.Babayev və b.) yaradıldı. Avqustun 10-da Naxçıvan İnqilab Komitəsi Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Xalq Komissarları Sovetinin sədri N.Nərimanova məktub göndərdi. Məktubda deyilirdi: ***"Naxçıvan camaatının çox böyük əksəriyyətinin qərarı ilə Naxçıvan diyarı özünü Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi hesab etmişdir"***.

1921 ilin əvvəllərində Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya nümayəndələrinin təşəbbüsü ilə keçirilmiş rəy sorğusunda diyar əhalisinin 90 faizindən çoxu Naxçıvanın muxtariyyət statusu ilə Azərbaycanın tərkibində qalmasına səs verdi. Məsələnin həllində Atatürkün və N.Nərimanovun qətiyyəti, B.Şahtaxtinskinin və Türkiyə nümayəndə heyətinin Moskvada apardığı danışıqlar mühüm rol oynadı və Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası hökumətinin bu məsələdə mövqeyinin dəyişməsinə təsir göstərdi. Naxçıvan diyarı o zaman çox böyük çətinliklər içində idi; daşnak hissələrinin və İranın şimal əyalətində fəaliyyət göstərən əksinqilabi qüvvələrin mühasirəsində qalmışdı. Bu qüvvələr Naxçıvanda sovet hakimiyyətini devirməyə dəfələrlə cəhd göstərdilər. Lakin 1921 il martın 16-da RSFSR ilə Türkiyə arasında imzalanmış dostluq müqaviləsi sayəsində, böyük dövlətlər tərəfindən dəstəklənən erməni-daşnak silahlı dəstələrinin fitnələrinə son qoyuldu. Bu müqavilənin üçüncü bəndinə əsasən, Naxçıvan vilayəti "Azərbaycanın qəyyumluğu (protektoratı) altında muxtar ərazi elan olundu, bir şərtlə ki, Azərbaycan bu qəyyumluğu üçüncü dövlətə güzəştə getməyəcəkdir". V.İ.Lenin 1921 il aprelin 9-da Türkiyə ilə sülh sazişindən danışarkən demişdi ki, bu, ***"bizi Qafqazdakı daimi müharibələrdən xilas edir"***. Lakin bu sözlər özünü doğrultmadı!

1921 ildə imzalanmış Moskva və Qars müqavilələri Naxçıvan diyarının Azərbaycanın tərkibində muxtar qurum kimi qalmaq imkanlarını reallaşdırdı [bax *Moskva müqaviləsi (1921), Qars müqaviləsi (1921)*]. Bu beynəlxalq müqavilələr Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində muxtar ərazi statusunu təsbit etdi; bu müqavilələrlə Rusiya, Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan Naxçıvanı Azərbaycanın tərkibində muxtar qurum kimi tanımış və ona beynəlxalq hüquqi təminat vermişlər.

Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 1924 il 9 fevral tarixli qərarı Azərbaycanın tərkibində Naxçıvanın muxtariyyət statusunu qəti təsbit etdi. Naxçıvanın muxtariyyəti statusu diyarın sonrakı tarixi taleyində çox mühüm rol oynamışdır. ***"Naxçıvan muxtariyyəti tarixi nailiyyətdir, biz bunu qoruyub saxlamalıyıq. Naxçıvanın muxtariyyəti Naxçıvanın əldən getmiş başqa torpaqlarının qaytarılması üçün ona xidmət edən çox böyük bir amildir. Biz bu amili qoruyub saxlamalıyıq"*** (Heydər Əliyev).

Əd.: Gümrü, Moskva, Qars müqavilələri və Naxçıvanın taleyi (tərtib edəni İ.Hacıyev), B., 1999; Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5-6, B., 2000-01; Qasımov A., Naxçıvanın muxtar ərazi taleyi və müasir dövr, Naxçıvan tarixinin səhifələri (məqalələr toplusu) kitabında, B., 1996; Musayev İ., Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi-hərbi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), B., 1996.

NAXÇIVANSKİ Bəhram xan (? – ?) – Araz-Türk Cümhuriyyətinin görkəmli xadimlərindən biri, könüllü xalq dəstələrinin tərkibində tabor komandiri; Araz-Türk Cümhuriyyətinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti ilə danışıqlar aparmaq üçün Bakıya ezam etdiyi nümayəndə heyətinin başçısı.

Bəhram xan Naxçıvanskinin başçılığı ilə Araz-Türk Cümhuriyyətinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə ezam olunan xüsusi nümayəndə heyəti 1919 il martın 8-də Naxçıvandan Bakıya gəlmişdi. Görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri Hüseyn Cavidin də daxil olduğu nümayəndə heyəti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rəhbərliyi ilə müəyyən məsləhətləşmələr, o cümlədən, Naxçıvan məsələsinin Paris sülh konfransında müzakirə olunmasının mümkünlüyü haqqında danışıqlar aparmışdı. B.Naxçıvanski 1919 ilin martında Bakıya gələrkən, yolüstü Tiflisdə Gürcüstan hökumətinin üzvləri ilə, eləcə də Gəncədə "müsavat"çılarla görüşərək, Naxçıvanın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə birləşdirilməsi ilə bağlı məsləhətləşmələr aparmışdı.

Bəhram xan Naxçıvanskidən Araz-Türk Cümhuriyyətindəki vəziyyət haqqında geniş məlumat alan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Naxçıvan, Şərur, Sürməli, Vedibasar və Milistan bölgələrinə Teymur bəy Makinski, R.İsmayılov və doktor Qənizadədən ibarət hökumət nümayəndə heyəti göndərmək qərarına gəldi. Bölgə əhalisinin nümayəndələri də (Bağır Rzayev, Məhərrəm Əliyev, Ələşrəf Kazımov, Hüseyn Cavid, Əsəd Manafov, Bəhram xan və Əziz xan Naxçıvanskilər) Hökumət nümayəndə heyətinə qatıldılar. Nümayəndə heyətinin məqsədi İrəvan quberniyasının erməni quldurlarının təcavüzündən ziyan çəkmiş yerli azərbaycanlı əhalisinin ehtiyacları üçün Hökumət tərəfindən ayrılmış bir milyon manat pulu oraya çatdırmaq idi.

Əd.: Мадамов Г., Победа Советской власти в Нахичевани и образование Нахичеванской АССР, Б., 1968; Hacıyev A., Qars və Araz-Türk respublikalarının tarixindən, B., 1994.

NAXÇIVANSKİ Cəfərqulu xan (? – ?) – görkəmli ictimai-siyasi xadim. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Naxçıvan bölgəsinin ictimai-siyasi həyatında və bölgənin qarşılaşdığı problemlərin həllində mühüm rol oynamışdır. Cümhuriyyətin yaranması ərəfəsində və onun fəaliyyətinin ilk çağlarında Naxçıvan Milli Komitəsinin sədri kimi bölgənin erməni təcavüzündən müdafiəsində, əhalinin daşnakların törətdikləri qırğınlardan xilas edilməsində fəal iştirak etmişdir. *Araz-Türk Cümhuriyyətinin* süqutundan sonra Kəlbalı xan və Kərim xan İrəvanski ilə birlikdə mahalda yeni qurum – Müvəqqəti hökumət yaratmış və onun sədri olmuşdur.

Naxçıvandakı ingilis general-qubernatoruna ünvanladığı 1919 il 26 fevral tarixli məktubda Osmanlı qoşunlarının getməsindən sonra ermənilərin bölgə üçün təhlükə yaratmasından və mahalın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən aralı düşməsindən ciddi narahatlıq, diyarın ana torpaqla – Azərbaycanla birləşə bilməsi üçün şəraitin təmin olunması istəyi ifadə olunmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rəhbərliyinin razılığı və *İrəvan quberniyası müsəlmanları həmyerlilər cəmiyyətinin* tapşırığı ilə 1919 ilin fevralında Bakıdan Naxçıvana gələn Mirabbas Mirbağırovla və yerli hökumətin silahlı dəstəsinin komandanı Kəlbalı xanla birlikdə mahalın erməni-daşnak silahlı dəstələrindən müdafiəsi və onun təzliklə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qatılması məsələlərini ingilis general-qubernatoru ilə müzakirə etmişdir. Naxçıvan bölgəsində 1919 ilin may–iyun aylarında ingilislərin dəstəyi ilə elan olunan "erməni idarəçiliyi"nin ləğvinə, bununla da mahalın daşnaklar tərəfindən işğalının əngəllənməsinə çalışmışdır. Mahalın sovetləşdirilməsi prosesinin ilk çağlarında Naxçıvan Milli Şurasının sədri kimi yenə də bölgənin türk-müsəlman əhalisinin ermənilərdən müdafiəsi işində fəallıq göstərmiş, lakin təzliklə sovet hökuməti tərəfindən təqib olunmağa başlamış, "qardaş qırğınlarının təşkilatçısı" və "antisovet təbliğatçısı" damğaları ilə 1920 il avqustun sonlarında Naxçıvan İnqilab Komitəsi tərəfindən həbs edilərək, Bakıya göndərilmişdir. 1920 il oktyabrın 5-də qardaşı Rəhim xan Naxçıvanski ilə birlikdə *Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsinin* rəhbərliyinə ərizə ilə müraciət edərək, haqsız repressiyaya məruz qaldığını bildirsə də, azadlığa buraxılmamış, sonralar Şuşa həbsxanasına göndərilmiş və orada da vəfat etmişdir.

Əd.: Musayev İ., Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), B., 1996.

NAXÇIVANSKİ Cəmşid Cəfərqulu oğlu (10.8.1895, Naxçıvan ş. – 26.8.1938) – görkəmli hərbi xadim, briqada komandiri. Yelizavetqrad (Qərbi Ukrayna) qvardiya məktəbini bitirmişdir (1915). Birinci dünya müharibəsində (1914-18) müsəlmanlardan təşkil olunmuş süvari eskadronunun komandiri olmuş, "Brusilov cəbhəsi"nin yarılmasında iştirak etmiş, 4-cü dərəcəli "Müqəddəs Georgi" ordeni ilə təltif olunmuşdur. Avstriya-Rumıniya cəbhəsində üç dəfə yaralanan Naxçıvanski igid süvari zabiti kimi gümüş silahla mükafatlandırılmış, 2-ci, 3-cü, 4-cü dərəcəli Anna, 2-ci dərəcəli Stanislav ordenləri ilə təltif olunmuşdu. Cənub-Qərb cəbhəsi dağıdıldıqdan sonra ştab-rotmistri Naxçıvanski başçılıq etdiyi alayla birlikdə Azərbaycana qayıtmış, 1918 il sentyabrın 15-də türk qoşunları və Azərbaycan Əlahiddə Korpusu ilə birgə Bakını daşnak, eser-menşeviklərdən ibarət olan və ingilislərə arxalanan "Sentrokaspi diktaturası" qüvvələrindən təmizləmişdi. Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda Naxçıvanski də inamla vuruşmuşdur. 1920 ilin martında onun Qarabağda (Şuşada) yerləşən alayı daşnaklara və daxili düşmənlərə qarşı döyüş əməliyyatlarında fəal iştirak etmişdi. *Aprel işğalından (1920)* sonra onun suvari alayı bolşeviklərin tərəfinə keçmişdir. Nəriman Nərimanov Şuşaya, Cəmşid Naxçıvanskiyə dərhal Bakıya qayıtmaq, milli ordu hissələrinin təşkilinə başlamaq haqqında teleqram göndərmişdi. Cəmşid Naxçıvanski Azərbaycanda baş verən antisovet üsyanların yatırılmasında iştirak etmişdir. O, Bakıda yaradılmış Azərbaycan Birləşmiş Komanda Məktəbinin rəisi, 1921 ilin dekabrında isə Azərbaycanın ilk milli atıcı diviziyasının komandiri təyin olunmuş, yüksək ixtisaslı hərbi kadr hazırlığında mühüm rol oynamışdır.

Naxçıvanski 1923 və 1928 illərdə Moskvada Ali Hərbi Akademiyanın qısa müddətli kurslarında oxumuş, Azərbaycana qayıtdıqdan sonra yenidən diviziya komandiri olmuşdur. 1922-29 illərdə general Əlağa Şıxlinskinin təşəbbüsü ilə Azərbaycan dilində nəşr olunan "Hərbi bilik" jurnalının redaktorlarından biri idi. Naxçıvanski 1931 ildə Moskvaya M.V.Frunze adına Ali Hərbi-Siyasi Akademiyaya oxumağa göndərilmişdi. Akademiyanı fərqlənmə diplomu ilə bitirdikdən (1933) sonra, orada müəllim saxlanılmış, 3 il Ümumi taktika kafedrasına rəhbərlik etmiş, akademiyada əsas fakültənin kurs rəisi ol-

muşdur. 1935 ildə Naxçıvanski briqada komandiri (kombriq) hərbi vəzifəsinə təyin olunmuşdu.

30-cu illərin axırlarında Naxçıvanski guya başçılıq etdiyi "casus təxribat dəstəsi" ilə mühacirətdə olan qardaşları Davudxan və Kalbalı xanla (Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra onlar rəsmi icazə alıb İrana getmiş, tezliklə Şah qvardiyasında yüksək rütbələrə çatmışdılar. Sovet hökuməti onların antisovet fəaliyyətini dayandırmaq üçün İran hökumətinə təzyiqlər etmiş, notalar vermişdir. Nəticədə, Kalbalı xan Azərbaycanla sərhəddə xidməti vəzifəsindən uzaqlaşdırılmışdı. Cəmşid Naxçıvanskinin Sovet Ordusunda briqada komandiri olmasını, ata-babalarının isə rus qoşunlarının tərkibində İran ordusuna qarşı vuruşmasını bilən şah onları güllələtdirmişdir) sıx əlaqə saxlamaqda təqsirləndirilərək repressiyayay məruz qalmışdır.

Naxçıvanski Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası və Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası Mərkəzi İcraiyyə Komitələrinin üzvü idi. Qırmızı bayraq, Qırmızı Əmək Bayrağı, Qırmızı Ulduz ordenləri ilə təltif edilmişdir. Adına Bakıda hərbi litsey (Naxçıvanda filialı açılmışdır), Bakıda və Naxçıvanda küçə var. Naxçıvanda ev-muzeyi yaradılmışdır.

Əd.: Nəzirli Ş., Azərbaycan generalları, B., 1991.

"NAŞ QOLOS" – gündəlik ədəbi, ictimai-siyasi, menşevik qəzeti. 1-ci nömrəsi 1918 il yanvarın 6-da, sonuncu (59-cu) nömrəsi həmin ilin martında Bakıda çıxmışdır. Qəzet redaksiya heyəti tərəfindən buraxılırdı. Erməni-daşnak silahlı dəstələrinin Bakıda Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi *Mart soyqırımı (1918)* günlərində "Naş qolos" şəhərdəki vəziyyəti təsvir edərək yazmışdı: "Hər yerdə meyitlər qıc olmuş, eybəcər hala salınmışdır. Təzəpir məscidinin yanında ağır mənzərə var. Məscid atəşdən zərər çəkmişdir. İbadətgahın təhqir olunması geniş kütlələrin qəlbini göynədir, meyitlər onları daha çox narahat edir... Nifrət və təhqir zəhərinin necə dərinliyə işlədiyi hiss olunur. Bu düşmənçiliyi aradan qaldırmaq, bu nifrətin qəzəbli intiqam hissinə çevrilməsinin qarşısını almaq üçün çox iş görmək lazım gələcək" ("Naş qolos", 24 mart, 1918-ci il).

NAZİR PORTFELLƏRİNİN BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ HAQQINDA QƏRARLAR – 1918 il iyunun 19-da və oktyabrın 6-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti tərəfindən qəbul edilmiş sənədlər. Birinci qərara əsasən, Fətəli xan Xoyski 2-ci hökumət kabinəsində Nazirlər Şurasının sədri və ədliyyə naziri, Məmməd Həsən Hacınski xarici işlər naziri, Behbud ağa Cavanşir daxili işlər naziri, Xudadat bəy Məlik-Aslanov yollar naziri, Əbdüləli bəy Əmircanov maliyyə naziri, Xosrov Paşa bəy Sultanov əkinçilik naziri, Nəsib bəy Yusifbəyli xalq maarifi və dini etiqad naziri, Ağa Aşurov ticarət və sənaye naziri, Xudadat bəy Rəfibəyli səhiyyə və himayədarlıq naziri, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Xəlil bəy Xasməmmədov və Musa bəy Rəfiyev portfelsiz nazirlər təyin olunmuşdular. Müvəqqəti olaraq, poçt və teleqraf nazirliyinə rəhbərlik Xudadat bəy Məlik-Aslanova, ərzaq nazirliyi Ağa Aşurova, nəzarət nazirliyi isə Məmməd Həsən Hacınskiyə tapşırılmışdı. 1918 il 6 oktyabr tarixli qərarla Fətəli xan Xoyskinin 2-ci hökumət kabinəsi tərkibində dəyişikliklər edildi. Fətəli xan Xoyski Nazirlər Şurasının sədri, Behbud ağa Cavanşir daxili işlər naziri, ticarət və sənaye naziri, Əlimərdan bəy Topçubaşov xarici işlər naziri, Məmməd Həsən Hacınski maliyyə naziri, Nəsib bəy Yusifbəyli xalq maarifi naziri və ərzaq naziri, Xudadat bəy Məlik-Aslanov yollar naziri, Ağa Aşurov poçt və teleqraf naziri, Xəlil bəy Xasməmmədov ədliyyə naziri, Xudadat bəy Rəfibəyli səhiyyə naziri, Musa bəy Rəfiyev himayədarlıq və dini etiqad naziri, İsmayıl bəy Ziyadxanov hərbi işlər üzrə müvəkkil, Əbdüləli bəy Əmircanov dövlət nəzarətçisi təsdiq edilmişdilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ikinci hökuməti 1918 il dekabrın 7-nə qədər fəaliyyət göstərmişdir.

Əd.: Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998.

NAZİRLƏR ŞURASININ BİRİNCİ KABİNƏSİNİN TƏSDİQİ HAQQINDA QƏRAR, Birinci Cümhuriyyət hökuməti tərkibinin təsdiq olunması haqqında qərar – 1918 il mayın 28-də Tiflisdə Azərbaycan Milli Şurası tərəfindən qəbul edilmiş tarixi sənəd. Həmin qərara əsasən, Fətəli xan Xoyski Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının sədri və daxili işlər naziri, Xosrov Paşa bəy Sultanov hərbi nazir, Məmməd Həsən Hacınski xarici işlər naziri, Nəsib bəy Yusifbəyli maliyyə və xalq maarifi naziri, Xəlil bəy Xasməmmədov ədliyyə naziri, Məmməd Yusif Cəfərov ticarət və sənaye naziri, Əkbər ağa Şeyxülislamov əkinçilik və əmək naziri, Xudadat bəy Məlik-Aslanov yollar, poçt-teleqraf naziri, Camo bəy Hacınski dövlət nəzarətçisi təyin olunmuşdular. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin birinci hökuməti 1918 il iyunun 17-nə qədər fəaliyyət göstərmişdir.

NAZİRLƏR ŞURASININ HÜQUQ VƏ VƏZİFƏLƏRİ HAQQINDA QƏRAR – Azərbaycan Milli Şurasının 1918 il iyunun 17-də qəbul etdiyi qərar. Milli Şura bu qərarla dövlət müstəqilliyinin, mövcud siyasi azadlıqların ləğvi, inqilabi qanunların dəyişdirilməsi məsələlərində Müvəqqəti Hökumətin səlahiyyətli olmadığını təsbit etmiş, habelə hökumətə altı aydan gec olmayaraq, Məclisi-müəssisan çağırmağı tapşırmışdı. Qalan idarəetmə məsələlərində hökumətə bütün hüquq və səlahiyyətlər verilmişdi. Bax *Azərbaycan Milli Şurasının buraxılması haqqında qərar.*

Əd.: Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998.

Годъ изданія 1-й. Пятница, 19-го Января 1918 года.

НАШ Голосъ № 11

Пролетаріи Всѣхъ Странъ Соединяйтесь!

Баку

Ежедневная литературно, общественно-политическая газета.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının iclası

NAZİRLƏR ŞURASININ İKİNCİ KABİNƏSİNİN TƏSDİQİ HAQQINDA QƏRAR, İkinci Cümhuriyyət hökuməti tərkibinin təsdiq olunması haqqında qərar – 1918 il iyunun 17-də Gəncədə Azərbaycan Milli Şurası tərəfindən qəbul edilmiş tarixi sənəd. Həmin qərara əsasən, Fətəli xan Xoyski Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının sədri, Məmmədhəsən Hacınski, Nəsib bəy Yusifbəyli, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Behbud ağa Cavanşir, Xəlil bəy Xasməmmədov, Xosrov Paşa bəy Sultanov, Xudadat bəy Rəfibəyli, Xudadat bəy Məlik-Aslanov, Ağa Aşurov, Əbdüləli bəy Əmircanov, Musa bəy Rəfiyev nazirlər təsdiq olunmuşdular. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 2-ci hökuməti 1918 il dekabrın 7-nə qədər fəaliyyət göstərmişdir. Bax, həmçinin *Azərbaycan Milli Şurasının buraxılması haqqında qərar.*

NEFT SƏNAYESİNİN MİLLİLƏŞDİRİLMƏSİ HAQQINDA DEKRET – 1918 il iyunun 1-də Bakı Xalq Komissarları Sovetinin qəbul etdiyi sənəd. S.Şaumyanın imzaladığı həmin dekretə əsasən, neft sənayesinin bütün müəssisələri inzibati, texniki və maliyyə cəhətdən Bakı Xalq Təsərrüfatı Şurasına tabe edilirdi; bütün fəhlələrə, inzibati və texniki işçilərə öz yerlərində qalmaq və vəzifələrini yerinə yetirmək tapşırılırdı. Dekret Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası (RSFSR) Xalq Komissarları Sovetinin 1918 il mayın sonlarında qəbul etdiyi qərarın yerinə yetirilməsini, daha doğrusu, Azərbaycan neftinin qarət olunaraq, Rusiyaya daşınmasını təmin etməli idi.

İyunun 2-də Bakı Xalq Komissarları Soveti neft sənayesi müəssisələrinin fəhlə və qulluqçularına müraciət qəbul etdi. Müraciətdə deyilirdi: "***Bakı neft sənayesi Rusiya Sovetlər Respublikasının sərvəti elan olunur. Bundan sonra bütün mədənlərin, zavodların, emalatxanaların bütün avadanlıqları, neft sənayeçilərinin bütün əmlakı fəhlə-kəndli Sovet hakimiyyətinin şəxsində bütün xalqa məxsusdur***".

Bakı Xalq Komissarları Sovetinə rəhbərlik edən bolşevik cildinə girmiş daşnak S.Şaumyan Azərbaycan xalqına məxsus sərvəti Rusiyanın malı elan etməklə, əslində, bu yolla ermənilərin Bakının sahibi etməyə çalışırdı. Buna görə də Bakı neft sənayeçilərinin ciddi etirazı nəticəsində iyunun 4-də RSFSR Ali Xalq Təsərrüfatı Şurasının Baş Neft Komitəsi Bakıya teleqram göndərərək, milliləşdirməni təxirə salmağı təklif etdi. Bundan hiddətlənən S.Şaumyan iyunun 14-də V.Leninə göndərdiyi teleqramda bildirirdi ki, "***belə bir siyasətə qarşı qəti protest edirəm. Görünür, Ali Xalq Təsərrüfatı Şurasının Baş Neft Komitəsi nə etdiyini bilmir***".

Baş Neft Komitəsi isə özünün Bakıya göndərdiyi ikinci teleqramında neft sənayesinin milliləşdirilməsi haqqında dekretin təxirə salınmasında yenə də təkid etdi. Bu, S.Şaumyanı daha da hiddətləndirdi. O, yenidən V.Leninə müraciət etdi: "***İş görüldükdən və yaxşı görüldükdən sonra geriyə qayıtmaq olmaz. Bu teleqramlar yalnız pozuculuq salır. Sənayeyə ağır zərərlər vurulmasının qarşısını almaq üçün Sizin işə şəxsən qarışmağınızı xahiş edirəm***".

Nəticədə, V.Leninin təklifi ilə RSFSR Xalq Komissarları Soveti Bakı neft sənayesinin milliləşdirilməsi haqqındakı dekreti təxirə salmaq barədə Baş Neft Komitəsinin teleqramlarını ləğv etdi. Bununla əlaqədar Bakı Xalq Komissarları Soveti 1918 il iyulun 2-də neft sənayesinin milliləşdirilməsi haqqında yeni dekret verdi. Bu dekretə əsasən, yalnız xırda müəssisələr istisna edilməklə, neftçıxarma, neft emalı, neft satışı, yardımçı qazma və nəqliyyat müəssisələri bütün əmlakları ilə birlikdə dövlət mülkiyyəti elan olundu, neft və neft məhsullarının satışı isə dövlətin inhisarına keçdi.

1918 il sentyabrın 15-də Azərbaycan və Türkiyə hissələrindən ibarət *Qafqaz İslam Ordusu* Bakını azad etdikdən sonra buraya köçən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti həmin il oktyabrın 1-də neft sənayesinin milliləşdirilməsinə dair Bakı Xalq Komissarları Sovetinin qəbul etdiyi bütün dekret və sərəncamları ləğv etdi. Azərbaycan xalqının sərvəti özünə qaytarıldı. Həmin qərarla sahibkarların müəssisələri özlərinə verildi və onların hər birinə özlərinin neft və neft məhsulları ehtiyatı barədə Ticarət və Sənaye Nazirliyinə təcili olaraq məlumat vermələri tapşırıldı.

Ətr.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Milman A., Bakı Soveti – Azərbaycanda proletar diktaturası orqanıdır (oktyabr 1917 – iyul 1918), B., 1957; Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане (1917-1918) (документы и материалы), Б., 1957; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998.

NEFT SƏNAYESİNİN MİLLİLƏŞDİRİLMƏSİNİN LƏĞV EDİLMƏSİ HAQQINDA QƏRAR – 1918 il oktyabrın 1-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti tərəfindən qəbul edilmiş sənəd. Beş bənddən ibarət olan bu qərara əsasən, daşnak Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Xalq Komissarları Sovetinin neft sənayesinin və ticarət donanmasının milliləşdirilməsi haqqında verdiyi bütün dekret və sərəncamlar ləğv olundu. Mədənlər, zavodlar, gəmilər, onların idarə olunması əvvəlki sahiblərinə verilmişdi. Bütün mövcud neft və neft məhsulları ehtiyatı hökumətin xüsusi qərarınadək onun sərəncamında saxlandı. Bununla Cümhuriyyət hökuməti Azərbaycan xalqının sərvətini özünə qaytardı.

"NEFTYANOYE DELO" – Bakıda ayda iki dəfə rus dilində nəşr olunan jurnal, *Bakı Neft Sənayeçiləri Qurultayı Şurasının* orqanı. İlk nömrəsi 1899 ilin yanvarında, sonuncusu 1920 ilin aprelində çıxmışdır. Neft sənayeçilərinin mənafeyini müdafiə etmişdir. "Neftyanoye delo" Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi tarixini öyrənmək üçün də qiymətli mənbədir. Jurnalın 1918-20 illərdə buraxılmış saylarında neft sənayeçiləri qurultayı şurasının dövlət hakimiyyətinin həyata keçirdiyi tədbirlərə münasibəti ifadə edilmişdir. Rusiyada bolşeviklərin mərkəzi hakimiyyəti ələ keçirməsi jurnalda kəskin pislənirdi. Rusiya burjuaziyası kimi, Bakı burjuaziyası da Sovet hakimiyyətinin yeritdiyi siyasətdən narazı idi. Bakı Xalq Komissarları Sovetinin neft müəssisələrini və Xəzər ticarət donanmasını milliləşdirmək haqqında dekretlərindən sonra jurnal sovet hakimiyyətinə qarşı açıq çıxış etməyə başladı. *"Sentrokaspi diktaturası"* dövründə çıxan nömrəsində isə (9 sentyabr) bolşeviklər 1918 ilin martında hakimiyyəti qəsb etməkdə günahlandırılırdılar. Bakı neftı uğrunda mübarizə dövründə ingilislərin neft sənayesini böhrandan çıxaracağına inanan neft sənayeçilərinin milli və dövlətçilik ideallarına biganə mövqeyi jurnalda dərc olunan məqalələrdə öksini tapmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə düşmənçilik mövqeyindən yanaşan jurnal Bakının azad olunması ərəfəsində ingilislərə üstünlük versə də, almanların müdaxiləsinin də əleyhinə olmamışdır. Bununla belə, jurnal Bakıda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyətinin bərqərar olmasını neft sənayeçiləri üçün yeni mərhələnin başlanğıcı kimi səciyyələndirmişdi. Neft sənayesinin milliləşdirilməsinin Fətəli xan Xoyski hökuməti tərəfindən ləğvi təqdir olunsa da, bu sahənin işinə sərt nəzarət qərarı razılıqla qarşılanmamışdı. Neft məhsullarının ixracı probleminin yalnız Rusiya ilə sərbəst mal mübadiləsinin bərpası sayəsində həll edilməsinin mümkünlüyü qeyd olunurdu. Yeni dövlət qurumlarının yaranmasının iqtisadi maraqlara zidd olduğunu göstərən jurnal ümumrusiya bazarında sərbəst əmtəə mübadiləsini müdafiə edir, hökumətin neft məhsullarının ixracına aksiz tətbiqi qanunundan kəskin narazılığını bildirirdi. 1919 il yanvarın 30-da jurnalda neft sənayeçilərinin ingilislərə müraciəti dərc edilmişdi. Müraciətdə müttəfiq komandanlığın iqtisadi sahəyə müdaxilə etməklə sənaye və ticarətə yardım göstərəcəyinə ümid ifadə olunur, rəsmi hakimiyyətdənsə, ingilislərlə əməkdaşlığa üstünlük verilirdi.

Jurnalın 1919 ilin sonu – 1920 ilin əvvəlindəki saylarında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin ticarət-sənaye siyasəti tənqid edilir, neft ixracı üçün Həştərxan yolunun açılması tələb olunurdu. Jurnalın 1920 il aprelin 30-da çıxmış sonuncu nömrəsindəki məqalələrin başlıqları – **"Бакинская нефть для советской России" ("Bakı nefti Sovet Rusiyası üçün"), "Победа советской России и Бакинский нефтяной экспорт" ("Sovet Rusiyasının qələbəsi və Bakı neftinin ixracı")** *Aprel işğalının (1920)* mahiyyətini açmaq baxımından səciyyəvidir.

Ətr.: Наджафалиев Т., Журнал "Нефтяное дело" и политическая история Бакинской буржуазии (1918-1920 гг.): источниковедческий аспект, "Azərbaycan tarixi Muzeyi-80" toplusu, B., 2001.

NEMANZADƏ Ömər Faiq – görkəmli maarif və mətbuat xadimi, publisist. *"Qeyrət"* mətbəsinin və *"Molla Nəsrəddin"* jurnalının yaradıcılarından biri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dövlət idarələrində fəaliyyət göstərmişdir (bax *Ömər Faiq*).

NƏBİBƏYOV Bəhram bəy Qasım bəy oğlu (1884-1930) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun yüksək rütbəli zabitlərindən biri, polkovnik. Kutaisi realnı məktəbində və Peterburqdakı Konstantin topçu məktəbində təhsil almışdır. 1904 ildən Rusiya ordusunun Qafqazdakı topçu briqadasında xidmətə başlamışdır. İkinci dərəcəli "Müqəddəs Anna" və "Müqəddəs Stanislav" ordenləri ilə təltif edilmişdir. 1918 il noyabrın 27-də B.Nəbibəyov Azərbaycan topçu briqadasına təyinat almış, sonra isə 2-ci topçu briqadasının 3-cü batareya komandiri vəzifəsində xidmət

etmişdir. 1919 ilin noyabrında Şüvəlan-Türkan istiqamətində Bakının dənizdən müdafiəsinin təşkili B.Nəbibəyovun rəhbərliyi ilə 3-cü topçu batareyasından və 5-ci Bakı piyada alayının bir bölüyündən təşkil edilmiş dəstəyə tapşırılmışdı. Denikin qüvvələrinin dənizdən ehtimal edilən təhlükəsinin qarşısını almaq üçün B.Nəbibəyov Şüvəlan-Türkan-Qala xətti üzrə dəniz sahili böyunca müdafiə mövqeləri tutmuşdu.

B.Nəbibəyov 1920 ilin mart-aprel aylarında Cümhuriyyət hərbi qüvvələrinin Qarabağda erməni-daşnak işğalçılarına qarşı apardığı əməliyyatlarda fəal iştirak etmişdir. Onun komandiri olduğu batareya 1920 il aprelin 8-də Malıbəyli-Şuşikənd ətrafında gedən döyüşlərdə xüsusilə fərqlənmişdir. General H.Səlimovun hərbi nazir S.Mehmandarova göndərdiyi teleqramda B.Nəbibəyovun bu xidmətləri xüsusi qeyd olunmuşdu.

Aprel işğalından (1920) sonra bir müddət sovet ordusu sıralarında xidmət etmiş, Şəkinin hərbi komissarı olmuşdur. Bu vəzifədə olarkən 1930 ildə Şəki-Zaqatala bölgəsində sovet hakimiyyətinə qarşı baş vermiş xalq üsyanının rəhbərlərindən biri idi. Həmin ilin iyulunda üsyanın yatırılması üçün göndərilmiş çoxsaylı sovet hərbi qüvvələri ilə döyüşdə həlak olmuşdur.

Ətr.: Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Армия, Б., 1998; Nəzirli Ş., Topoqraf general İbrahim ağa Vəkilov, B., 2002.

NƏBİYEV Mahmud (3.4.1893, Nuxa – ?) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar*) əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilməsi nəzərdə tutulmuş tələbələrdən biri. Tiflisdəki imperator I Aleksandr kişi gimnaziyasını bitirmiş (1914), Kiyev Universitetinin fizika-riyaziyyat şöbəsində 3 il oxumuş, lakin maddi çətinliklə əlaqədar təhsilini davam etdirə bilməmişdi. Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarı ilə adı Rusiyaya göndəriləcək tələbələrin siyahısına daxil edilmişdi. Lakin Vətəndaş müharibəsi ilə əlaqədar yaranmış mürəkkəb vəziyyətdə oraya təbəə göndərmək mümkün olmamışdır. Sonrakı taleyi barədə məlumat aşkar olunmamışdır.

NƏCƏFOV Rzaqulu Məşədi Ələkbər oğlu (1884, Naxçıvan – 1938, Bakı) – mətbuat xadimi, publisist. Şair

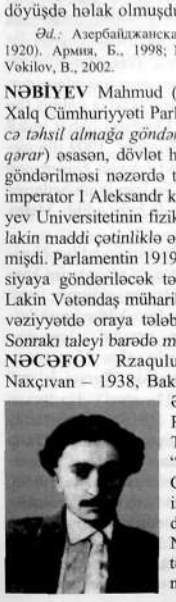

Əliqulu Qəmküsarın kiçik qardaşıdır. Ruhani təhsili almış, Məhəmməd Tağı Sidqinin Naxçıvanda açdığı "Tərbiyə" məktəbində oxumuşdur. Cülfa gömrükxanasında işləmiş İran inqilabına (1906-11) kömək etmişdir. 1912 ildə Tiflisə köçmüş, "Molla Nəsrəddin" jurnalına ikinci redaktor təyin edilmiş, Ə.Qəmküsarın köməkçisi olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Gürcüstanda Azərbaycan hökumətinin konsulu vəzifəsində çalışmışdır. Sovet hakimiyyəti illərində "Yeni fikir" qəzetinin redaktor müavini, "Dan ulduzu" jurnalının redaktoru, "Molla Nəsrəddin"in müxbiri, Zaqafqaziya-Yeni Əlifba Komitəsinin sədr müavini, Tiflis Türk (Azərbaycan) Dövlət Dram Teatrının direktoru olmuşdur. 20 əsrin 30-cu illərində Bakıya köçmüş, nəşriyyatda işləmişdir.

Dövri mətbuatda müntəzəm olaraq, aktual problemlərə dair elmi, ciddi və satirik üslubda məqalələr, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir haqqında xatirələrini dərc etdirmişdir.

Ətr.: Zamanov A., Sabir və müasirləri, B., 1973; Salamzadə Q., Kiçik pəncərədən görünən dünya, B., 1986; Həbibbəyli İ., Cəlil Məmmədquluzadə: Mühiti və müasirləri, B., 1997.

NƏRİMANBƏYLİ Nəriman bəy Həşim oğlu (1889, Şuşa ş. – 1937) – Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının fəal iştirakçılarından biri. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin*

üzvü, ictimai-siyasi və dövlət xadimi. Ailəsi İrəvana köçdüyü üçün, orta təhsilini İrəvan gimnaziyasında almış, Moskva Universitetinin fizika-riyaziyyat şöbəsində, sonra isə Xarkov Universitetinin hüquq fakültəsində təhsil almışdır. Burada "Azərbaycanlı tələbələrin həmyerlilər cəmiyyəti"nin rəhbərliyinə seçilmiş, inqilabi fəaliyyət göstərmişdir. Onun iştirakı ilə cəmiyyət üzvlərinin verdikləri tamaşaların gəliri Birinci dünya müharibəsindən zərər çəkmiş müəllimlərin ailələrinə paylanırdı. Nərimanbəyli 1915 ildə ali təhsilini başa vurub vətənə qayıtmış, vəkil işləməklə yanaşı, "Müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin" rəhbərlərindən biri olmuşdur. Rusiyada Fevral inqilabından (1917) sonra "Müsavat" partiyasına daxil olmuş, Qafqaz müsəlmanlarının Bakı qurultayında, "Müsavat" partiyasının birinci qurultayında iştirak etmişdir. Nərimanbəyli 1918 ilin fevralında Zaqafqaziya seyminin üzvü seçilmiş, seymin müsəlman fraksiyasının, *Zaqafqaziya Federasiyasının* süqutundan (26 may 1918) sonra isə Azərbaycan Milli Şurasının (27 may 1918) üzvü olmuşdur. Milli Şuranın *"Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsisi haqqında qanun"*una (1918, 19 noyabr) əsasən, seçkisiz Cümhuriyyət Parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdi. Parlamentdə "Müsavat" və bitərəflər fraksiyasının üzvü olan Nərimanbəyli 4-cü hökumət kabinəsində dövlət müfəttişi vəzifəsini tutmuşdur. O, Bakıda keçirilən bir sıra mədəni tədbirlərdə yaxından iştirak etmişdir. *Aprel işğalından (1920)* sonra müxtəlif idarələrdə hüquq məsləhətçisi olmuş, təqiblərə məruz qalaraq işdən çıxarılmış, sonralar vəkil işləmişdir. 1937 ildə repressiyaya məruz qalmışdır.

Ətr.: Əliyev M., Nərimanbəy Nərimanbəyli, "Odlar yurdu" qəzeti, 1989, №23; Süleymanova S., Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkat (XIX yüzilliyin sonu – XX yüzilliyin əvvəlləri), B., 1999.

NƏRİMANBƏYOV Yaqub Fərman Əmir oğlu (14.6.1898, Şuşa – ?) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına (bax *Xaricə təhsil almağa göndərilən azər-*

baycanlı tələbələr haqqında qərar) əsasən, dövlət hesabına elektrikləşdirmə üzrə ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. 1-ci Tiflis kişi gimnaziyasını bitirmişdir (1917). Atası Əmir bəy Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin 1919 il 25 avqust tarixli qərarı ilə Bakının general-qubernatoru təyin olunmuş və Dövlət Müdafiə Komitəsinin işlər müdiri vəzifəsində çalışmışdır. Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini davam etdirmək üçün Paris (Fransa) Universitetinə göndərilmişdir. Nərimanbəyov təhsil illərində İrma adlı fransız qadınla ailə həyatı qurmuşdu. Respublikanın xalq rəssamları Vidadi (Fransanın Kann şəhərində doğulmuşdur) və Toğrul Nərimanbəyovların atasıdır. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricdə dövlət hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətini öyrənmək üçün 1921-22 illərdə Xalq komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanovun tapşırığı ilə xaricə ezam olunmuş xüsusi nümayəndənin hesabatında onun təhsilini uğurla davam etdirməsi, *Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının* 1923-25 illər üçün məlumatında isə təhsilinin bitməsinə 2 il qaldığı göstərilirdi.

Xalq təsərrüfatında elektrik enerjisinin geniş tətbiqi sahəsində təcrübəli mütəxəssis kimi vətənə qayıdan (1927) Nərimanbəyov Respublika Plan Komitəsində elektrikləşdirmə bölməsinin müdiri vəzifəsində işləmişdir. 1937 il dekabrın 31-də əksinqilabi burjua-milliətçi təşkilatının üzvü kimi həbs olunmuş, Sibirin Kolıma şəhərinə sürgün edilmişdi. 1956 il iyunun 9-da işində cinayət tərkibi olmadığı üçün bəraət verilmişdir.

Ədb.: Elşad Qoca, Sibir dərsi, B., 2000.

NƏRİMANOV Nəriman Nəcəf oğlu (14.4.1870, Tiflis – 19.3.1925, Moskva) – görkəmli ictimai-siyasi və dövlət xadimi, yazıçı, publisist, həkim. İlk təhsilini Tiflis müsəlman ruhani məktəbində almışdır. *Qori seminariyasını* bitirdikdən (1890) sonra, Tiflis quberniyası Borçalı qəzasının Qızılhacılı kəndinə müəllim təyin olunmuşdur. 1891 ildə Bakıya gələrək, geniş fəaliyyətə başlamış, Bakıda türk-müsəlman əhali üçün ilk xalq qiraətxanası təşkil etmiş (1894), bir sıra Şərq ölkələrindən, Rusiyadan qiraətxana üçün ədəbiyyat almışdır. 1894 ildə Nərimanovun "Nadanlıq" pyesi Azərbaycan dilində çap olunmuş, 1895 il yanvarın 15-də isə ilk dəfə Bakıda tamaşaya qoyulmuş, əldə olunan gəlir qiraətxanaya verilmişdir. Bu dövrdə Nərimanov "Dilin bəlası", yaxud "Şamdan bəy" (1895), "Bahadır və Sona" (1896-1908), "Nadir şah" (1899) əsərlərini, bir çox publisistik məqalələr, Azərbaycan və rus dillərini öyrənənlər üçün dərsliklər yazmışdı. Azərbaycan dramaturgiyasında ilk tarixi dram olan "Nadir şah" pyesi çap olunsa da, tamaşaya qoyulmasına yalnız 8 ildən sonra icazə verilmişdi. Nərimanovun ədəbi-publisistik fəaliyyəti cəmiyyəti ətalətdən qurtarmağa, türk-müsəlman əhalinin milli oyanışına xidmət etmişdir. 1896 ilin mayında Bakı realnı məktəbində şəttlı müəllim vəzifəsinə təyin olunmuş Nərimanov 1902 ildə ekstern qaydası ilə imtahan verərək, Bakı kişi gimnaziyasını bitirmək haqqında kamal attestatı almış və həmin ildə Odessadakı Novorossiya Universitetinin tiibb fakültəsinə daxil olmuşdur. Odessada oxuyarkən bir qrup tələbə ilə Baxçasaraya (Krım) gedərək, orada teatr tamaşaları vermiş, İsmayıl bəy *Qaspralı* ilə görüşmüşdür. Nərimanov bu görüş barədə yazırdı ki, ***"bir-birimizin dərdindən və məqsədindən xəbərdar olduq"***.

Nərimanov siyasi fəaliyyətə Odessada tələbə hərəkatında başlamış, çar hökuməti universiteti müvəqqəti bağladıqdan sonra Bakıya qayıtmış, sosial-demokrat "Hümmət" təşkilatına daxil olmuş, həmin təşkilatın fəaliyyətində yaxından iştirak etmişdir. Bu dövrdə İran inqilabçıları ilə sıx əlaqə saxlamış, İran sosial-demokrat *"İctimaiyyun-amiyyun"* ("Mücahid") partiyasının əsasını qoyanlardan biri olmuşdur. 1906 ildə Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə Partiyasının (RSDFP) proqramını Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. 1906 ildən başlayaraq Nərimanovun mətbuatdakı çıxışları mədəni, maarif problemləri ilə yanaşı, açıq siyasi məzmun daşımışdır. "İrşad" və "Həyat" qəzetlərində silsilə məqalələr dərc etdirmişdir. 1906 ildə o, Qafqaz müsəlman müəllimlərinin Bakıda keçirilən birinci qurultayının təsis komissiyasına sədrlik etmişdir. 1906 ilin dekabrında təhsilini başa vurmaq üçün Odessaya qayıtmışdır. 1907-08 illərdə "Nadir şah" faciəsi Volqaboyu, Türküstan, Cənubi Qafqaz şəhərlərində və Tehranda tamaşaya qoyulmuşdur. 1908 ildə Nərimanov universiteti bitirib Bakıya gəlmiş (bu münasibətlə tərəqqipərvər ziyalılar təntənəli qəbul təşkil etmişdilər), şəhər xəstəxanasında işləmişdir. 1909 ilin əvvəlində Tiflisə köçüb həkim-terapevt işləyən Nərimanov "Mücahid" təşkilatının üzvü olması və İran inqilabçılarına yardım göstərməsi ilə bağlı martın 1-də həbs edilib, Metex qalasına salınmışdır.

1909 ilin sentyabrında Həştərxana sürgün edilən Nərimanov burada olduğu müddətdə Qafqazla əlaqələrini kəsməmiş, ictimai-siyasi fəaliyyətini davam etdirmiş, yerli mətbuatla fəal əməkdaşlıq etmiş, mədəni-kütləvi təşkilatların işində çalışmış, həkimliklə məşğul olmuşdur. Həştərxan Xalq Universitetinin sədri olan Nərimanov quberniya həkimlərinin 2-ci qutultayında "Şurayi-İslam" cəmiyyəti adından çıxış etmiş (1911, aprel), Həştərxan Şəhər Dumasının üzvü seçilmişdir (1913). Həştərxanda yaşayan türk əsirlərinin birinci qurultayını keçirmişdi. Onun Həştərxandakı fəaliyyətinin əks-sədası Avropaya da çatmışdı. "Paris" qəzetində verilən məlumatda deyilirdi ki, "Həştərxan, Kazan və Ufa şəhərlərində mətbuat vasitəsilə müsəlman milliətçiliyi qızğın təbliğ edilir. Bu işdə Xalq Universitetləri Cəmiyyətinin sədri N.Nərimanov görkəmli rol oynayır. Həştərxan quberniyasında yaşayan müsəlman əhalisi arasında onun təbliğatı böyük uğur qazanmışdır".

1913 ilin iyulunda Həştərxandan Bakıya qayıdan Nərimanov həkimliklə yanaşı, *"Nicat"* cəmiyyətinin maarif bölməsinin sədri seçilmiş, "Tənqid gecələri" ədəbi dərnəyinin yaradılmasına rəhbərlik etmişdir. Fevral inqilabından (1917) sonra "Xalq yurdu", "Ədəb yurdu", "Xalq evi", "El yurdu", "Qənaət" adlı təşkilat və cəmiyyətlərin fəal təşkilatçılarından, siyasi mühazirəçilərindən biri kimi Rusiyadakı inqilabi proseslər haqqında müntəzəm məlumatlar vermişdir.

Nərimanov 1917 ilin martında "Hümmət" (bolşevik) təşkilatı Komitəsinin sədri və RSDF(b)P Bakı Komitəsinin üzvü seçilmişdir. *Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatları* bürosunun tərkibinə Əlimərdan bəy Topçubaşov, Fətəli xan Xoyski, Əbdüləli bəy Əmircanovla birlikdə Nərimanov da daxil idi. O, Qafqaz müsəlmanlarının Bakıda keçirilmiş qurultayında iştirak etmiş, qurultayın rəyasət heyətinə seçilmişdir (1917, aprel). Həmin dövrdə qızğın ictimai-siyasi fəaliyyət göstərən Nərimanov 1917 ilin iyununda RSDF(b)P Bakı Komitəsindən partiyalararası Məlumat Bürosu müşavirəsinə nümayəndə seçilmiş, Müsəlman İctimai Təşkilatları Komitəsinin xüsusi müşavirəsində məruzə etmişdir. İyulun 3-də Nərimanovun redaktorluğu ilə "Hümmət" qəzeti nəşrə başlamışdır. 1917 ilin oktyabrında Bakı şəhər Dumasının üzvü seçilmiş, noyabrında isə Müəssislər Məclisinə namizəd göstərilmişdir. O, 1917 ilin dekabrında hərbi əsirlərə yardım göstərilməsi üzrə xüsusi komitənin sədri təyin edilmiş, Bakıda türk əsirlərinə böyük qayğı göstərmişdir. Nargin adasında saxlanılan türk əsirlərinin dözülməz vəziyyəti haqqında dəfələrlə mətbuatda, şəhər dumasında çıxış etmiş, onlara yardım göstərməyə çağırmış və vəziyyətlərinin yaxşılaşmasına nail olmuşdur.

1917 ilin payızında bolşeviklər Bakıda hakimiyyəti ələ keçirdiyi dövrdən Nərimanov türk-müsəlman milli qüvvələrinə qarşı S.Şaumyanın rəhbərliyi ilə həyata keçirilən milli düşmənçilik siyasətinin qarşısını almağa çalışmışdır. 1918 ilin əvvəlində müsəlman diviziyasının başçısı general Talışinski Nərimanovun təkidi ilə həbsdən azad olunmuş, martda Nərimanovun təşəbbüsü ilə bolşeviklərlə müsavatçılar arasında danışıqlar aparılmış, qarşıdurmanın aradan qaldırılması yönündə müəyyən razılıq əldə edilsə də, "Hümmət"ə o qədər də etibarı olmayan bolşevik-daşnak koalisiyası sözünə əməl etmədi. Onlar həm də Nərimanovun çoxluğu öz ətrafında birləşdirib "sağa meyl etməsindən" narazı idilər. S.Şaumyanın başçılığı və göstərişi ilə "sinfi mübarizə" adı altında bolşevik-daşnak hərbi qüvvələri türk-müsəlman əhaliyə qarşı dəhşətli soyqırımı həyata keçirmişdilər [bax *Mart soyqırımı(1918)*]. Nərimanov müsəlmanlara qarşı qırğınları dayandırmaq üçün S.Şaumyana və P.Caparidzeyə məktubla müraciət etmiş, nəticədə, müsəlman sosialistləri ilə Şaumyan və Caparidzenin birgə müzakirəsi keçirilmişdir. 1918 il martın axırlarında yaradılmış Bakı Şəhəri və Rayonlarının İnqilabi Müdafiə Komitəsinin üzvü olan Nərimanov silahlı erməni milli hərbi hissələrinin ləğv edilməsi haqqında Komitənin göstərişini imzalamışdır.

1918 il aprelin 25-də Nərimanov şəhər təsərrüfatı komissarı kimi Bakı Xalq Komissarları Sovetinin (BXKS) tərkibinə daxil edildi. Şəhərin sanitar şəraiti, şəhər müəssisələrinin, xəstəxanaların, təhsil müəssisələrinin vəziyyəti ilə bağlı tədbirlər görmüş, onun təklifi və imzası ilə BXKS-nin kağız pul nişanları buraxılmışdır. O, 1918 ilin mayında Bakı qəza kəndli deputatları sovetlərinin 1-ci qurultayının təşkilatçılarından biri idi. İyunda ağır xəstələnərək, RSDF(b)P Bakı Komitəsinin qərarı ilə müalicə üçün Həştərxana göndərilmişdir. Nərimanov BXKS-nin fəaliyyətindən narazı qalmış, 1918 ilin martında müsəlmanlara qarşı vəhşilikləri, sonradan isə bu cinayətlərin qəzalarda eyni dərəcədə davam etdirilməsini qiymətləndirmişdir. Bu cinayətlər üçün "1918 ildə Bakıdakı Sovet hakimiyyəti cavab verməlidir" tələbində olsa da, sosializm ideyalarına inanan Nərimanov Qafqazda sovet hakimiyyətinin qurulmasına çalışmışdır. Lakin bu prosesin "sinfi qırğınlar", vətəndaş müharibəsi, silahlı mübarizə yolu ilə deyil, yerli əhalinin milli-tarixi təfəkküründə, sosial-məişət ənənəsini, mənəvi tələbatını, psixologiyasını nəzərə almaqla, siyasi mübarizə vasitəsi ilə həyata keçirilməsini qəbul edirdi. O, RK(b)P Həştərxan təşkilatı müsəlman bölməsinin komitə üzvü, "Hümmət" Qafqaz Müsəlman Kommunist Partiyası Mərkəzi Bürosunun sədri, həmçinin Həştərxan İcraiyyə komitəsi maarif şöbəsinin müdiri olmuşdur. 1919 ilin yanvarında Nərimanov Həştərxanda Zaqafqaziya müsəlmanlarının işləri üzrə komissarlığın sədri seçilmişdir.

Nərimanovun "Qafqazın fəthinə baxış" məruzəsi və "Biz Qafqaza hansı şüarla gedirik?" məqaləsi Qafqazda bolşevik siyasətinin proqram məzmunlu sənədləri idi. 1919 ilin iyulunda Nərimanov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 4-cü hökumət kabinəsinin başçısı N.Yusifbəyliyə məktubla müraciət etdi. Məktubda hökumətin İngiltərəyə münasibətdə mövqeyi tənqid edilir, Denikin təhlükəsinə qarşı mübarizənin mahiyyəti açıqlanır, sovet Rusiyası ilə əlaqələrin əhəmiyyətindən bəhs olunurdu. Ümumdünya inqilabına güclü inam olduğu dövrdə Azərbaycanda da sovet hakimiyyətinin qurulmasını labüd sayan Nərimanov hökuməti könüllü tərzdə hakimiyyətdən əl çəkməyə çağırırdı. Məktubunu tarixi sənəd kimi dəyərləndirən Nərimanov sonrakı nəticələr üçün məsuliyyəti hökumətin üzərinə qoyurdu. Oxşar məzmunda məktubla Nərimanov az sonra Hacı Nəcməddin *Qotsinskiyə də* müraciət etmiş, onun "panislamizm" ideyasına sədaqətini şübhə altına almış, güclü xarici müdaxiləçilərin istəyinə uyğun hərəkət etdiyinə görə onu məzəmmətləmişdi.

Nərimanov 1919 il avqustun 10-da milli azlıqların Moskvada çağırılan müşavirəsinə nümayəndə seçilmişdir. 1919 ilin iyulunda RK(b)P MK-nın çağırışı ilə Həştərxandan Moskvaya gələn Nərimanov RSFSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığı (XXIK)Yaxın Şərq şöbəsinin müdiri təyin edilmiş, bir müddət həm də RSFSR Xalq Milli İşlər Komissarının müavini işləmişdir. Həmin dövrdə Nərimanov V.Leninlə tez-tez görüşmüş, Rusiyanın xarici siyasətində Şərqin xüsusiyyətlərini nəzərə almağı ona tövsiyə etmişdir. 1919 il noyabrın 27-də Şərq xalqları kommunist təşkilatının 2-ci Ümumrusiya qurultayında çıxış etmişdir. 1920 ilin fevralında Bakıda gizli şəkildə keçirilən AK(b)P 1-ci qurultayının fəxri sədri seçilmişdir. Şərqlə bağlı əsas məsələlərdə Nərimanovun məsləhətlərinə böyük önəm verən V.Lenin 1920 il martın axırlarında Bakının, Azərbaycanın vəziyyəti, Sovet Rusiyasının Cənubi Qafqaz milli hökumətlərinə münasibəti barədə Nərimanovla söhbət etmişdi. Nərimanov RK(b)P MK-nın qərarı ilə Şimali Qafqazda sovet hakimiyyətini bərpa etmək üçün aprelin 8-də yaradılmış Büronun üzvü idi. V.Leninin göstərişi ilə Qafqaza yola düşən Nərimanova Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının işləri üzrə komissar vəzifəsi tapşırılmışdı. Aprelin 27-də Nərimanov qiyabi olaraq Azərbaycan *Müvəqqəti İnqilab Komitəsinin, sonra isə Azərbaycan* İctimai Şura Cümhuriyyəti hökumətinin (Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti) sədri seçildi.

1920 il mayın 16-da Bakıda təntənə ilə qarşılanan Nərimanova məlumat verildi ki, "Azərbaycanı başdan-başa qarət edirlər, sağa və sola güllələyirlər". Onun gəlişi ərəfəsində Q.Orconikidze və S.Kirov V.Leninə teleqram gön-

Nəriman Nərimanov Şəki məscidində çıxış edir.

Nəriman Nərimanovun heykəli. Tunc, qranit. 1972. Bakı. *Heykəltəraş C.M.Qaryağdı*

Azərbaycan İctimai Şura Cümhuriyyəti hökumətinin ilk tərkibi. 1920

dərək, "bütün Qafqaz və daha geniş ərazi üçün səlahiyyət" istəmiş, həm də "Nərimanova belə səlahiyyət verməməyi" tövsiyə etmişdilər. Nərimanovun gəlişi ərəfəsində Naxçıvan qəzasından başqa, demək olar, bütün Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulmuşdu. Onun, baş verən haqsızlıqlara qarşı mübarizə ilə başlanan fəaliyyəti Azərbaycan xalqının düşmənləri tərəfindən "milli təmayülçülük", "millətçilik" siyasəti, sonralar isə "nərimanovçuluq" adlandırılmışdır.

Nərimanov Azərbaycan xalqının milli-mədəni tərəqqisinə, din problemlərinə, Azərbaycan dilinə dövlət statusu verilməsinə, milli ziyalılara və təhsilə xüsusi diqqət yetirmiş, bütün bunlara milli dövlət quruculuğunun tərkib hissəsi kimi baxmış, milli adət-ənənələri qorumuş, elm, maarif və mədəniyyətin inkişafına qayğı göstərmişdir. Onun bu fəaliyyəti birmənalı qarşılanmamış, əleyhinə geniş kampaniya aparılmışdır. Nərimanov fəaliyyətə başlayarkən Azərbaycan artıq İrəvan və Dərbənd ərazilərini itirmiş, Zaqatala, Zəngəzur, Naxçıvan, Qarabağ və Bakının taleyi isə mürəkkəb olaraq qalırdı. Onun qətiyyəti sayəsində Naxçıvan, Qarabağ, Zaqatala Azərbaycanın tərkibində saxlanılmış, Bakı Azərbaycanın paytaxtı kimi tanınmışdır. O, Naxçıvanın Azərbaycandan təcrid olunmaması üçün Mehridən yol almaqdan ötrü ardıcıl mübarizə aparmış, Zəngəzurun isə Azərbaycandan ayrılmasının qarşısını ala bilməmişdir. Azərbaycanı sovet Rusiyasının müttəfiqi, müstəqil bir respublika kimi görən Nərimanov qarşılıqlı etimad əsasında mərkəzlə Azərbaycan arasında siyasi və iqtisadi hüquqların bölgüsü, Bakının milli simasını itirməsinin qarşısının alınması, milli və dini ənənələrin qorunması uğrunda ardıcıl mübarizə aparmışdır. Mərkəzin Azərbaycana qərəzli münasibətini, ruslara, ermənilərə və b. qeyri millətlərə xüsusi imtiyazların verilməsini pisləyərək, "kommunist cildinə girmiş daşnakların" məkrli fəaliyyətini ifşa etmişdir. O, Azərbaycan nümayəndəsinin bilavasitə iştirakı olmadan mərkəzdə Azərbaycana aid heç bir məsələnin müzakirə edilməməsini, mərkəzi strukturlarda Azərbaycanın tam səlahiyyətli nümayəndələrlə təmsil olunmasını, neft istehsalına və satışına Azərbaycan hökumətinin nəzarətinin artırılmasını tələb etmişdir. Milli ordunun, aviasiyanın, nəqliyyat sisteminin yaradılmasına diqqət yetirmiş, Bakı–Culfa dəmiryolunun, Bakı–Tiflis–Batum neft kəmərinin çəkilməsini başa çatdırmışdır.

Nərimanov Şərq xalqlarının Qərbin müstəmləkə zülmündən xilasını öz mübarizəsinin başlıca amalı saymışdır. 1920 ilin sentyabrında Kommunist İnternasionalı İcraiyyə Komitəsi (KİİK) tərəfindən Bakıda çağırılan Şərq xalqlarının 1-ci qurultayının hazırlanması və keçirilməsində fəal iştirak etmiş, KİİK yanında təşkil olunmuş "Şərq Xalqlarının Təbliğat və Fəaliyyət Şurası"na daxil olmuşdu.

Nərimanov Sovet hökumətini Şərq siyasətini düzgün anlamamaqda ittiham edirdi. "İranda kommunist inqilabını inkişaf etdirmək" tərəfdarlarının tezliklə iflasa uğrayacağını əvvəlcədən bildirirdi. O, Rusiyanın Türkiyə siyasətinə müsbət yön verilməsinə fəal təsir göstərmişdir. Türkiyədən Moskvaya göndərilən nümayəndə heyətlərinin hamısı Bakıda Nərimanovdan məsləhət aldıqdan sonra oraya gedirdilər. Bakıdakı Britaniya hərbi əsirlərini Malta sürgünləri olan türk-kamalçılara, həmçinin Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti hökumət üzvlərinə dəyişmək məsələsində Nərimanovun həlledici rolu olmuşdur. Nərimanov Atatürkə və türk xalqının istiqlal savaşına dərin rəğbət bəsləmiş, əlindən gələn yardımı göstərmişdir. Türkiyə rəsmiləri və mətbuatı onun bu fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişlər. Türkiyə Böyük Millət Məclisi Nərimanova fəxri qılınc vermək məqsədilə Azərbaycana xüsusi heyət göndərmək haqqında qərar qəbul etmişdi. Kremldəki ermənipərəst qüvvələrin təcrid olunmasında, *Qars müqaviləsinin (1921)* bağlanması və ratifikasiya edilməsində Nərimanov xüsusi rol oynamışdır.

Nərimanov sovet Rusiyasının Azərbaycanın səlahiyyətlərini tam məhdudlaşdırmaq siyasətinə qarşı çıxmış, Azərbaycanda baş verən "inqilabi proseslərə" digər bolşeviklərdən fərqli münasibət bəsləmişdir. Bu səbəbdən də AK(b)P-nin 2-ci qurultayında (1920, oktyabr) ifrat bolşeviklər – V.V.Lominadze, Sarkis, Orconikidze, Zemlyanski, Yeqorov və b. tərəfindən kəskin tənqid olunmuşdur. Nərimanov noyabrın 9-da yenidən Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri təsdiq edilsə də, İnqilab Komitəsinə, həmçinin təbliğat və fəaliyyət şurasına ümumi siyasi rəhbərlik Q.Orconikidzeyə tapşırılmışdır. Nərimanov bu barədə yazmışdır: "Mərkəz ancaq Serqo Orconikidzeyə etibar edib... Ona özünün heç bir xüsusi fikri olmayan, yalnız icraçı adamlar lazım idi".

1921 ilin mayında 1-ci Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayını, Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin ilk iclasını açmış və sessiya, Nərimanov başda olmaqla, Azərbaycan SSR hökumətini təşkil etmişdir. 1921 ildə Azərbaycan rəhbərliyində (S.M.Kirov, M.D.Hüseynov, L.İ.Mirzoyan, Ə.A.Qarayev, R.Ə.Axundov və b.) ona qarşı ixtilaf güclənmişdir. Yaranmış şəraitdə mövqeyini qorumaq, siyasi fəaliyyət xəttinə dəstək almaq üçün mərkəzi orqanlara, partiya rəhbərliyinə müraciət etmiş, əks halda, istefa verəcəyini bildirmişdir. İdarəetmədə səlahiyyətləri məhdud olsa da, xalq arasında böyük nüfuzu onun Azərbaycandakı fəaliyyətini rəqibləri üçün təhlükəli – dözülməz edirdi. Nərimanovun yüksək statusla rəhbər vəzifələrə təyinatı ilə müxalif qüvvələr onu Azərbaycandan uzaqlaşdırmağa nail oldular. 1922 ilin martında Nərimanov Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası (ZSFSR) İttifaq Sovetinin sədrlərindən biri oldu. O, Zaqafqaziya partiya təşkilatlarının 1-ci qurultayında (1922, fevral) RK(b)P Qafqaz Ölkə Komitəsinin, iyunda isə Zaqafqaziya Ölkə Komitəsi Rəyasət Heyətinin üzvü, RK(b)P 12-13-cü qurultaylarında MK üzvlüyünə namizəd seçilmiş, Sovet nümayəndə heyətinin üzvü kimi Genuya konfransında (1922) iştirak etmişdir. SSRİ-nin 1-ci Sovetlər Qurultayında (1922, dekabr) yaradılmış Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin ilk sessiyasında ZSFSR-dən SSRİ MİK sədri seçilmiş, SSRİ-nin ilk konstitusiyasının (1924) hazırlanmasında yaxından iştirak etmişdir. SSRİ MİK Rəyasət Heyətinin N.Nərimanovun sədrliyi ilə keçirilən iclasında (1925, 13 fevral) Böyük Sovet Ensiklopediyasının nəşri qərara alınmışdır. Şərqşünaslıq Elmi Cəmiyyəti və onun "Novıy Vostok" jurnalı ilə əməkdaşlıq etmişdir. Moskva Şərqşünaslıq İnstitutu uzun müddət Nərimanovun adını daşımışdır. 1925 ildə Nərimanovun ictimai-siyasi və elmi-ədəbi fəaliyyətinin 30 illiyi təntənə ilə qeyd olunmuşdur. Müəmmalı şəkildə qəflətən vəfat edən Nərimanovun zəhərləndirilərək öldürülməsi fikri geniş yayılmışdır. Onun dəfn günü – martın 23-ü matəm günü elan edilmişdir. Nərimanov Moskvada, Qızıl Meydanda Kreml divarı yanında dəfn olunmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Nərimanov siyasi müxalifətdə olsa da, pyesləri Azərbaycan teatrının səhnəsində oynanılmışdır. Üzeyir bəy Hacıbəyli hələ 1917 ildə Nərimanovu "ustad dramaturq" adlandırırdı. Türk (Azərbaycan) dilinə dair bir sıra kəsərli yazılarla çıxış edən Nərimanov Azərbaycan dilində həftəlik "Təzə xəbərlər" qəzetinin, həmçinin aylıq elmi-pedaqoji "Məktəb" jurnalının nəşri barədə rəsmi müraciətlər etmişdir. Nərimanov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyətinə xalqın həqiqi mənafeyinin ifadəsi prinsipindən çıxış edərək münasibət göstərmişdir. Dövlət idarəçilərinin, hökumət tərkibinin, sosial mənşəyi mənafeyindən fəaliyyət göstərdiyi qənaətində olan Nərimanovun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinə şəxsi münasibəti qərəzli olmamış, onların çoxunun sovet hakimiyyəti tərəfindən məhv edilməsinin qarşısını almış, təhlükəsizlikləri baxımından xarice getməsinə imkan yaratmış, ölkədə qalanları isə, imkanı daxilində, himayə edib qorumuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə xaricdə təhsil almağa göndərilmiş azərbaycanlı tələbələrə yardımın davam etdirilməsi haqqında N.Nərimanov xüsusi qərar imzalamışdır. Onun şəxsi göstərişi ilə xaricdə oxuyan tələbələrə təhsillərini müvəffəqiyyətlə davam etdirmələri üçün lazımi şərait yaradılması tapşırılmışdı. Nərimanov ZSFSR və SSRİ rəhbərliyində çalışdığı vaxtlarda da Azərbaycanda gedən prosesləri diqqət mərkəzində saxlamışdır. Azərbaycan neftinin 15%-nin respublikaya çatması, maarif və səhiyyəyə sərf edilməsi uğrunda

gərgin mübarizə aparmışdır. Bu barədə müvafiq razılıq əldə edilməsinə baxmayaraq, "Azərneft"in sədri "Serebrovski mövcud qərarı lazımi surətdə yerinə yetirməmişdir". Nərimanov Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinə məktubunda yazmışdı: "...Sovet respublikasında başda "kral" Serebrovski olmaqla, "monarxiya" yaratmaq nəyə lazım idi, o, indiyə qədər elə bilir ki, azərbaycanlıları aypara və ulduzla aldadır".

Nərimanov Azərbaycan xalqının mənafeyinə zidd siyasəti cəsarətlə ifşa etmiş, mərkəz qarşısında müvafiq məsələlər qaldırmış, "Şərq məsələsi" və "Azərbaycanda vəziyyət" bölmələrindən ibarət "Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair" adlandırdığı iri həcmli məktub-məruzəni Mərkəzi Komitəyə, İ.Stalinə, L.Trotskiyə, K.Radekə göndərmişdir. Nərimanovun məruzədə qeyd etdiyi "Bu sənədin işıq üzü görməyə imkanı yoxdur, lakin vaxt olacaq ki, tarix bizim qəzanın müqəssirlərini axtaracaqdır" mülahizəsi düzgün çıxdı. Mövcud hakimiyyət, dövlət idarəçiliyi məzmununda kommunist partiyasının iflasa məhkumluğunu irəlicədən bildirən Nərimanov məruzədə yazırdı ki, "halhazırda Azərbaycanda Azərbaycanı təmsil edən partiya yoxdur... partiya günbəgün deyil, saatbasaat parçalanır... Azərbaycanda daşnak siyasəti tam gücü ilə həyata keçirilir... Serqo (Q.Orconikidze – *red.*) və Stalinin simasında AKP MK biz türklərə etibar etmir və Azərbaycanın taleyini erməni daşnaklarına tapşırır". Məruzə ilə əlaqədar Bakıya komissiya göndərilmiş, respublika partiya rəhbərliyinin Nərimanova qarşı mənfi münasibətinin təsiri altında keçirilən yığıncaqlarda onun ünvanına qərəzli fikirlər, böhtanlar səslənmişdir. Komissiyanın işinin yekunları RK(b)P MK Siyasi Bürosunun iclasında dinlənilmiş, Nərimanova siyasi etimad göstərilmişdir. Ona heç bir partiya cəzası verilməsə də, mənfi münasibət davam etməkdə idi. Dövlətin yeritdiyi siyasətdən narazı qüvvələrin ümid yeri olan Nərimanov SSRİ miqyasında gələn şikayətlərə baxılmasına və müvafiq tədbir görülməsinə nəzarət edirdi.

Nərimanovun vəfatı ilə Azərbaycanda "milli təmayülçülük" hərəkatı zəifləmiş, "nərimanovçuluq" cərəyanına qarşı təqiblər başlamışdı. Uzun müddət Azərbaycanda onun adının belə çəkilməsi yasaq edilmişdi. 1950 illərin ortalarından Nərimanova "ictimai və siyasi bəraət" istiqamətli tədqiqat işləri dərc edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin təşəbbüsü və qətiyyəti sayəsində Nəriman Nərimanovun ictimai-siyasi fəaliyyəti layiqli qiymətini almış, anadan olmasının 100 illiyi təntənə ilə qeyd olunmuş, Bakıda əzəmətli abidəsi ucaldılmış, Xatirə muzeyi yaradılmışdır. Azərbaycandan başqa yerlərdə, o cümlədən Ulyanovskda (1977), Marneuli şəhərində (1983)

Nəriman Nərimanovla son vida. Həyat yoldaşı Gülsüm xanım və oğlu Nəcəf. Moskva, Kreml divarı

Nərimanova abidə qoyulmuşdur. 1982 ildə Moskvada Nərimanovun 1925 ildə yaşadığı binada onun qranitdən barelyef portreti təsvir olunan xatirə lövhəsi açılmışdır.

Əsərləri: Əsərləri, B., 1956; Məqalələr və nitqlər, c.1, B., 1971; Seçilmiş əsərləri, B., 1973; Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair (İ.V.Stalinə məktub), B., 1992; Seçilmiş əsərləri, B., 2001; Məktublar və Qarabağ məsələsinə dair sənədlər, B., 2002; Избранные статьи, речи и письма, Б., 1987; Избранные произведения, т.1-2, Б., 1988-1989; К истории нашей революции в окраинах, Б., 1990; Письма и некоторые документы по Карабахскому вопросу, Б., 2002.

Ədl.: Məmmədov V., Nəriman Nərimanov, B., 1957; Köçərli F., Nəriman Nərimanov, B., 1965; Əhmədov T., Nəriman Nərimanov, B., 1982; Nəriman Nərimanov (anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmiş yubiley təntənələrinin materialları), B., 1974; Əhmədov H., Nəriman Nərimanov, B., 2004; Kərimov İ., N.Nərimanov və teatr, B., 1983; Məmmədli Q., Nəriman Nərimanov, B., 1987; Əhmədova F., Nəriman Nərimanov – ideal və gerçəklik, B., 1998; Qurbanov Ş., N.Nərimanov. Ömrünün son illəri, B., 2003; yenə onun, Atatürk və Nərimanov, B., 2003; Həsənov H., Nəriman Nərimanovun tarixi missiyası, B., 2005; Hüseyin Adıgüzel, Neriman Nerimanov. Hayatı ve mücadelesi, İstanbul, 2004; Памяти Н.Нариманова (сборник статей), М., 1925; Казиев М., Нариман Нариманов, Б., 1970; Рафили М., Нариман Нариманов выдающийся революционер и писатель, Б., 1956; Гулиев Дж.Б., Нариман Нариманов – выдающийся партийный и государственный деятель, Труды Азербайджанского филиала ИМЛ при ЦК КПСС,т.XX,Б.,1957; Дубинский-Мухадзе И., Нариманов, М., 1978.

"NƏŞRİ-MAARİF" – Azərbaycanda mədəni-maarif işləri sahəsində fəaliyyət göstərmiş xeyriyyə cəmiyyəti. Fəaliyyətinin ilk mərhələsində "Bakı quberniyası müsəlman əhalisi arasında savadı artıran cəmiyyət" də adlandırılır. İlk Nizamnamə layihəsi 1906 il avqustun 1-də təsdiq olunmuş, 1912 il oktyabrın 19-da bəzi əlavələr və dəyişikliklərlə ikinci dəfə qeydiyyatdan keçmişdir. Təsisçiləri İsmayıl bəy Səfərəliyev, Həsənağa Həsənov, Məmməd Həsən Hacınski, Əsədulla Əhmədov, Ağahüseyn Tağıyev, Ələğa Həsənov və Həsən Mustafayev idilər. "Nəşri-maarif"in idarə heyətinə 1906 il noyabrın 24-də keçirilən ilk seçkilərdə cəmiyyətin tərkibinə Hacı Zeynalabdin Tağıyev (sədr), Məmməd Həsən Hacınski (sədr müavini), Ə.Ə.Əmircanov, H.Məlikov, M.Ə.Nəzirov (təftiş komissiyası), Ə.Ağayev, Ə.İ.Cəfərov, M.Əfəndiyev (katiblik), A.Tağıyev (xəzinədar) və 14 nəfərdən, o cümlədən İ.Məlikov, M.Muxtarov, Ə.Həsənov, Ə.Əhmədov, İ.Aşurbəyov, Q.Qarabəyli və başqalarından ibarət idarə heyəti, fəxri və ömürlük üzvlər (H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev, Ş.Əsədullayev, M.Muxtarov, Y.Dadaşov və A.Tağıyev) seçildilər.

"Nəşri-maarif"in əsas məqsədi müsəlman əhalisi arasında Azərbaycan türkcəsində savadın yayılması idi. Cəmiyyətin müxtəlif illərdə Qubada, Göyçayda, Astarada, Bankə bölgəsində, Ağdaşda, Qaryagində (indiki Füzuli rayonu), Şuşada, Gəncədə, habelə Həştərxan quberniyasında, Saratovda, Moskvada, Türkiyədə, Rumıniyada şöbələri açılmışdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründədək "Nəşri-maarif"in Bakı şəhərində və onun kəndlərində 20 məktəbi fəaliyyət göstərmişdir. Onlardan ikisi qız məktəbi (Balaxanıda və Zabratda) idi. Bütün məktəblərdə təhsil pulsuz idi və şagirdlər pulsuz dərs ləvazimatı və geyimlə təmin olunurdular. Təhsil müddəti 4 il idi. Şagirdlərə təkcə şəriət, ana dili, rus dili, hesab deyil, həmçinin tarix, coğrafiya, biologiya, astronomiya haqqında da ibtidai biliklər verilirdi. Qız məktəblərində H.Z.Tağıyevin qız məktəblərinin yetirmələri N.Axundova, M.Axundova, İ.Heydərova, M.Məlikova, D.Muradxanova, S.Əfəndiyeva-Şuayeva, oğlan məktəblərində M.Ə.Sabir, K.Ağayev, A.Əliyev, H.Həsənov, İ.Mustafayev, A.Nabatəliyev, H.Süleymanov və digər görkəmli pedaqoqlar və ali seminariya təhsilli müəllimlər çalışırdı.

"Nəşri-maarif" 1907 ildə Bakıda Darülmüəllimin – "İslam" müsəlman müəllimlər seminariyası açmışdı. Seminariyanın müdiri İstanbuldan dəvət olunmuş Məhəmməd Cövdət bəy idi. Burada M.Mahmudbəyov, F.Ağazadə, S.Əbdülrəhmanbəyov, Y.Əfəndiyev, Q.Mirzəzadə (Qafur Rəşad) kimi görkəmli pedaqoqlar çalışırdı. Seminariyaya kitablar Türkiyədən gətirilirdi. Tələbələr üçün xüsusi geyim forması hazırlanmışdı. Fəaliyyət göstərdiyi 3 il ərzində seminariya Azərbaycan xalq maarifi üçün ibtidai məktəb müəllimi dərəcəsi olan 28 müəllim kadrı hazırlamışdı. Seminariya sonralar maliyyə çətinlikləri üzündən bağlanmışdı.

"Nəşri-maarif" cəmiyyətinin qız məktəbi. 1911

"Nəşri-maarif" cəmiyyətinin oğlan məktəbi

Əlisgəndər Cəfərov və N.Qiyasbəyov Bakı altsinifli şəhər məktəbinin 2-ci sinif şagirdləri arasında. 1904

"Nəşri-maarif" müxtəlif illərdə Bakının bir çox təhsil ocaqlarında – Aleksandr rus-müsəlman qız məktəbində, texniki məktəbdə, realnı məktəbdə, 3-cü ali ibtidai məktəbdə, Aleksey şəhər məktəbində, "İttihad" İran məktəbində və s. məktəblərdə, həmçinin Azərbaycandan kənarda – Tiflis edadiyyə məktəbində, Tiflis Aleksandr Müəllimlər İnstitutunda, İrəvan ticarət məktəbində, Vladiqafqaz Müəllim Seminariyasında, Moskva Kommersiya İnstitutunda, Xarkov Universitetində, Türkiyənin bəzi təhsil ocaqlarında, Varşava Politexnik İnstitutunda və s. təhsil müəssisələrində oxuyan azərbaycanlı tələbələrin təhsil haqqının, təqaüdünün və s. əlavə xərclərinin ödənməsinə yardım göstərirdi.

Kitabxana və qiraətxanaların təşkilinə xüsusi əhəmiyyət verən "Nəşri-maarif" 1907 ilin mayından həftədə iki dəfə xalq arasında açıq oxular təşkil edirdi. Bu tədbirin həyata keçirilməsi üçün yaradılan komissiyanın tərkibinə Ə.Ağayev, Ə.Cəfərov, A.Tağıyev, İ.Məlikov, Ə.Həsənov və M.Sadıqov daxil idilər. "Nəşri-maarif"in ilk böyük kitabxanası isə 1911 ildə Balaxanıda açılan "Nur" kitabxanası idi. "Nəşri-maarif"in buna qədər və bundan sonra açdığı məktəblərin hər birinin zəngin kitabxanası vardı. 1914 ildə isə Bakıda böyük kitab anbarı açılmışdı.

"Nəşri-maarif"in keçirdiyi milli-mədəni tədbirlər içərisində teatr tamaşaları, xüsusilə "Müsəlman axşamları" mühüm yer tuturdu. 1908–17 illərdə keçirilən 8 "Müsəlman axşamı"nın təşkilində S.Qənizadə, Ə.Ağayev, F.x.Xoyski, Z.Əhmədbəyov, M.Əzizbəyov, Ə.Cəfərov, İ.Məlikov, M.Muxtarov, H.Mahmudbəyov, M.H.Hacınski, A.Aşurov və digər görkəmli şəxslər yaxından iştirak etmişdilər. Bədii hissə *"Nicat"* və *"Səfa"* cəmiyyətlərinin teatr truppaları tərəfindən təşkil olunurdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə "Nəşri-maarif" ölkənin mədəni-maarif həyatında mühüm rol oynamış, əhalinin maariflənməsinə, milli mədəniyyətin inkişafına xidmət etmişdir. Bu dövrdə cəmiyyət öz məktəblərini Maarif Nazirliyinin sərəncamına vermişdi.

Ədl.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Paşayev A., Açılmamış səhifələrin izi ilə, B., 2001; Süleymanova S., Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkat (XIX yüzilliyin sonu – XX yüzilliyin əvvəlləri), B., 1999; Məmmədova N.Ə., "Nəşri-maarif" cəmiyyətinin məktəbləri, "Tarix və onun problemləri", B., 2000, №3-4.

"NİCAT", Bakı müsəlman maarif cəmiyyəti – Azərbaycanda fəaliyyət göstərmiş mədəni-maarif cəmiyyəti. 1906 ildə Bakıda fəaliyyətə başlamışdır. Cəmiyyətin əsas məqsədi azərbaycanlı əhali arasında milli oyanışa nail olmaq üçün maarifi yaymaq, orta və ali təhsil müəssisələrinin ehtiyacı olan tələbələrinə maddi yardım göstərmək, həmçinin Azərbaycan dilinin və ədəbiyyatının, milli teatr sənətinin inkişafına kömək etmək idi. Cəmiyyət Bakıda və onun ətraf rayonlarında kitabxana və qiraətxanalar, məktəblər, savadsızlığı ləğv etmək üçün axşam kursları açır, xeyriyyə məqsədilə konsert-gecələr, ictimai-siyasi və elmi-kütləvi mövzularda mühazirə və məruzələr təşkil edir, Azərbaycan dilində qəzet və kitab nəşrinə qayğı və kömək göstərirdi. "Nicat" cəmiyyətinə müxtəlif illərdə Həsən bəy Ağayev, İsa bəy Aşurbəyov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov sədrlik etmişlər. "Nicat"ın tərkibində demokratik ziyalılarla yanaşı, milli burjuaziya nümayəndələri də var idi. Cəmiyyətin işində Həsən bəy Zərdabi, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Üzeyir Hacıbəyli, Nəriman Nərimanov, Məşədi Əzizbəyov, Sultanməcid Əfəndiyev və b. yaxından iştirak etmişlər.

"Nicat"ın təşəbbüsü ilə Qafqaz müsəlman müəllimlərinin 1-ci və 2-ci qurultayları (1906, 1907) keçirilmişdir. "Nicat"ın teatr bölməsi görkəmli aktyorlar Hüseyn Ərəblinski, Cahangir Zeynalov, Mirzağa Əliyev, Hüseynqulu Sarabski və başqalarının iştirakı ilə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəcəf bəy Vəzirov, Üzeyir Hacıbəyli, Uilyam Şekspir, Fridrix Şiller, Henrix Heyne, Nikolay Qoqol və başqalarının əsərlərini tamaşaya qoyurdu. Ü.Hacıbəylinin "Leyli və Məcnun", "Şeyx Sənan" operaları, "Ər və arvad" musiqili komediyası ilk dəfə cəmiyyətin vəsaiti ilə tamaşaya qoyulmuşdu. "Nicat"ın təşəbbüsü ilə Gəncə, Şamaxı, Şuşa, Lənkəran və Ağdamda müxtəlif adda xeyriyyə cəmiyyətləri və məktəbləri yaradılmışdı.

"Nicat" xeyriyyə cəmiyyətinin üzvləri

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə "Nicat" cəmiyyəti, "Nəşri-maarif"lə birlikdə, Azərbaycanın mədəni həyatında mühüm rol oynamış, azərbaycanlı əhalinin maariflənməsinə, milli ruhun, mədəniyyətin dirçəlməsinə, *milli teatr sənətinin inkişafına xidmət etmişdir.*

Ədl.: Bax *"Nəşri-maarif"* məqaləsinin ədəbiyyatına

NİTTİ Françesko Saverio (1868–1953) – İtaliyanın siyasi və dövlət xadimi. 1919 ilin iyulu – 1920 ilin iyununda Nazirlər kabinetinin sədri və daxili işlər naziri olmuşdur. Nitti Qafqaza mandatdan və buraya hərbi hissələr göndərməkdən imtina etmiş, Qafqaz üzərində İtaliya mandatını baha başa gələ biləcək avantüra adlandırmışdır. Maddi, texniki və maliyyə problemləri ucbatından "italyan mandatı"nı həyata keçirmək mümkün olmamışdır. 1920 ilin yanvarında Antantanın Ali Şurasının iclaslarında Qafqaz respublikalarına maddi yardım göstərilməsi *məsələsinin müzakirəsində iştirak etmiş Nitti bu yardımı hərbi* sursat göndərməklə məhdudlaşdırmaq tərəfdarı olmuşdur. 1920 ilin iyununda Nitti hökuməti istefaya getmişdir.

"NOBEL QARDAŞLARI" ŞİRKƏTİ, Nobel qardaşlarının neft istehsalı şirkəti (Branobel) – 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində Bakıda fəaliyyət göstərmiş iri neft sahibkar cəmiyyətlərindən biri. Nobellər, əslən, isveçli

idilər. Stokholm Universitetinin professoru Emmanuel Nobel (1801-72) 1837 ildən 1859 ilədək Rusiyada yaşamış, burada ilk mina zavodu tikdirmişdi. Onun oğulları Alfred, Lüdviq və Robert atalarının ixtiraçılıq və sahibkarlıq fəaliyyətini davam etdirmişdilər. Lüdviq digər qardaşı Robertlə birlikdə Rusiyada silah istehsalı və ağ neft ticarətilə də məşğul olurdu. Robert 1870 illərin əvvəllərində Azərbaycana gəlmişdi. Bu zaman Bakı neft sənayesi sürətlə inkişaf etməyə başlamışdı. Vəziyyəti qiymətləndirən Robert digər qardaşları Lüdviq və Albertlə birlikdə 1879 ildə səhm kapitalı 3 mln. manat olan "Nobel qardaşları" şirkətini təsis etmişdi.

Şirkətin idarə edilməsinə uzun müddət (1888-1917) Lüdviqin oğlu Emmanuel Nobel (1859-1932) rəhbərlik etmişdir. Şirkət tezliklə neft istehsalında həlledici rol oynamağa başladı. Belə ki, ölkədə istehsal olunan neftin 20%-i, ağ neft emalının 49%-i onun payına düşürdü. "Nobel qardaşları" şirkəti neft sənayesinin inhisarlaşdırılmasında xüsusi fəallıq göstərirdi. O, Rusiyada ilk neft ixracı sindikatı – "Ağ neft zavodçuları ittifaqı"nda (1893-97) əsas yer tuturdu. Şirkət təkcə neft sənayesi ilə kifayətlənməmiş, müxtəlif sənaye sahələrinə kapital qoymuş, 1908 ildə konsernə çevrilmişdi. Onun tərkibində əsas kapitalı 130 mln. manatdan çox olan 25 müxtəlif müəssisə var idi. 1908 ildə Rusiyada kükürd istehsalı və satışında üstün rola malik olan "Kükürd turşusu sindikatı" yaradılmışdı. 1916 ildə şirkətin səhm kapitalı 45 mln. manata

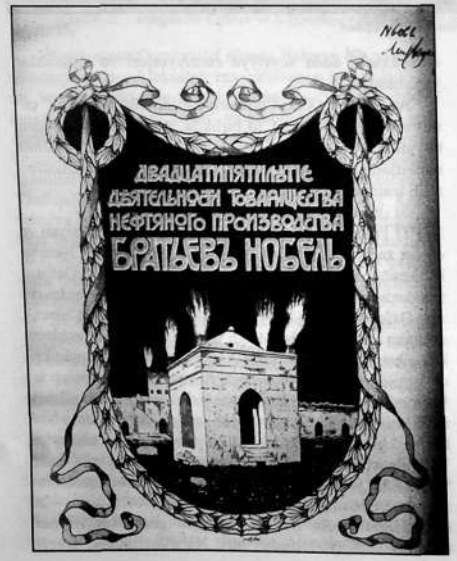

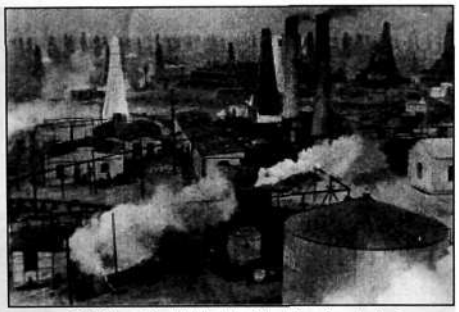
"Nobel qardaşları" şirkətinin Bakıdakı neft mədənləri

çatmışdı. Rokfeller və Rotşild şirkətlərilə bərabər, dünyanın ağ neft bazarının bölüşdürülməsində iştirak edirdi. "Nobel qardaşları" şirkəti Azərbaycanın sosial-siyasi və mədəni həyatında da iştirak edirdi. Bakı və Krasnovodskda üç seysmik stansiya tikdirmişdi. 1882-83 illərdə Qara şəhərdə "Villa Petrolia" – neft villası yaradılmışdı. Burada 80 min ağac və kol əkilmişdi.

Nobellərin vəsaiti hesabına bir neçə mükafat təsis olunmuşdu. Lüdviq Nobelin ölümündən sonra (1888) Rusiya imperator texniki cəmiyyəti metallurgiya və neft sahələrində nailiyyətlərə görə (3 ildən bir), 1904 ildə Emmanuel Nobelin şərəfinə isə neft hasilatı və emalı, geologiya və neft kimyası sahəsində kəşflərə görə mükafatlar təsis etmişdi.Alfred Nobel Nobel mükafatını təsis etmişdir. Onun vəsiyyətinə əsasən, ölümündən sonra qalan kapitalı Nobel fonduna çevrilmişdir. Mühüm bir hissəsini Bakı neftindən əldə olunmuş gəlirin təşkil etdiyi bu fondun hesabına 1901 ildən fizika, kimya, ədəbiyyat, tibb və s. sahələrdə nailiyyətlərə görə Nobel mükafatları verilir.

"Nobel qardaşları" şirkəti 1918 ildə Bakı Xalq Komissarları Sovetinin qərarı ilə milliləşdirilmiş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti bu qərarı ləğv etmişdi. 1920 ilin aprelində Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra neft sənayesi yenidən milliləşdirilmiş, Nobellərlə bağlı sosial-mədəni obyektlərin adı ləğv olunmuşdu.

Əd.: Vəliyev T.T., İmperializm dövründə Azərbaycanın sənayesi və proletariatı, B., 1987; Алияров С.С., Нефтяные монополии в Азербайджане в период первой мировой войны, Б., 1974; Дьяконова И.А., Нобелевская корпорация в России, М., 1980.

"NOVIY MİR" – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Bakıda nəşr olunan gündəlik leqal bolşevik qəzeti. İlk nömrəsi 1919 il dekabrın 7-də, sonuncusu (59-cu) 1920 il fevralın 21-də çıxmışdır. Qəzetdə Azərbaycanda, sovet Rusiyasında baş verən hadisələr, Azərbaycanın siyasi və iqtisadi vəziyyəti, fəhlə konfransının fəaliyyəti, kollektiv müqavilə uğrunda mübarizə və s. məsələlər işıqlandırılmış, Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası hökumətinin başçısı V.İ.Leninin çıxış və məqalələri dərc edilmişdir. "Azərbaycan hökumətinə qarşı mütəmadi çıxışlarına" və

"hökumət əleyhinə təbliğatına" görə qəzet Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti tərəfindən bağlanmışdır. *Aprel işğalı (1920)* ərəfəsində (aprelin 24-də) qəzetin 60-cı nömrəsi Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının Mərkəzi Komitəsi və Bakı Komitəsinin orqanı kimi gizli çıxarılmışdır. Dövlətin əleyhinə yönəlmiş qəzetin bu sayı, hökumətə qarşı silahlı üsyana hazırlığa həsr olunmuş, əhalini sovet hakimiyyəti uğrunda döyüşə çağırmışdır.

NOVRUZ BAYRAMI MÜNASİBƏTİLƏ HÖKUMƏT MƏMURLARINA MÜAVİNƏTİ – NƏQDİYYƏ VERİLMƏSİ HAQQINDA QANUN – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Novruz bayramının yüksək səviyyədə keçirilməsini təmin edən hüquqi sənəd. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti tərəfindən 1919 il martın 19-da qəbul edilmişdi. Rusiya əsarəti dövründə Novruz bayramı rəsmən qeyd olunmurdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Novruz bayramının keçirilməsinə xüsusi önəm verərək, bu məqsədlə 1919 il fevralın 18-də bayram münasibətilə müavinət verilməsi barədə Parlamentə qanun layihəsi təqdim etdi. Qanun layihəsi Parlamentin 17 mart tarixli iclasında müzakirə olundu. Müzakirədə Əhməd bəy Pepinov, Ağa Aşurov, Xudadat bəy Məlik-Aslanov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Mustafa Vəkilov çıxış etdilər. Layihə səs çoxluğu ilə qəbul olundu. Qanuna əsasən, hökumət məmurları əmək haqqına görə üç kateqoriyaya bölünərək, onlara məvaciblərinin 40-70%-i qədər müavinət verilməsi qərara alındı. Hökumətin 1919 il 19 mart tarixli qərarı ilə nazirlər, onların müavinləri və hökumətin işlər idarələri rəislərinin mart ayı üçün maaşı iki dəfə artırıldı.

Əd.: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. c.I, B., 1998; Азербайджанская Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998.

NOVRUZOV (Berker) Cahangir Hüseyn oğlu [1894, Bakı – 17.7.1958, Bornova (Türkiyə)] – hərbi xadim. Türkiyə ordusunun generalı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusu süvari diviziyasının komandiri Teymur bəy *Novruzovun* nəslindəndir. *Aprel işğalı (1920)* ərəfəsində kapitan rütbəsində topçu batareyasının komandiri olmuşdur. Sovet qoşunlarının Azərbaycana təcavüzü ilə barışmayan Berker öz bölməsi ilə 1920 ilin yayında işğalçılara qarşı genişlənən xalq üsyanlarında fəal iştirak etmişdir. Yeni rejimi qəbul etməyən Berker İran ərazisindən keçərək Ərzuruma gəlmiş və burada Kazım Qarabəkir paşanın hərbi qüvvələrinə qoşulmuşdur. Türk xalqının istiqlal mübarizəsində fəal iştirak etmiş, ölkənin şərqində tüğyan edən daşnak-erməni silahlı quldur dəstələrinə qarşı döyüşlərdə böyük şücaət göstərmişdir. Hərbi təhsilini artırmaq üçün 1928 ildə hərbi məktəbə göndərilmiş, 1929 ildə topçu atış kursunu, 1930 ildə böyük zabitlər üçün topçu kursunu, 1938 ildə komandirlik kursunu və 1944 ildə Geliboluda topçu kursunu bitirmişdir. Bir sıra məsul hərbi vəzifələrdə işləmiş, 3-cü zirehli diviziyasının

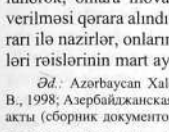

topçu briqadasının komandiri olmuşdur. 1942 ildə polkovnik (albay), 1948 ildə isə general-mayor (tuğgeneral) rütbəsinə layiq görülmüşdür. 1953 ildə təqaüdə çıxmışdır.

NOVRUZOV Teymur bəy Novruz oğlu (? – ?) – hərbi xadim. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun general-mayoru. Çar Rusiyası ordusu sıralarında xidmətə başlamış, Birinci dünya müharibəsində (1914-18) iştirak etmişdir. Müqəddəs Georgi ordeninin bütün dörd dərəcəsi ilə təltif olunmuşdur. Azərbaycan ordusunun təşkil olunmağa başladığı ilk günlərdən onun sıralarında idi. Hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarovun 1919 il 9 yanvar tarixli əmri ilə polkovnik rütbəsində olan Novruzov Hərbi Nazirlikdə xüsusi tapşırıqlar üzrə qərargah zabiti vəzifəsinə təyin edilmiş, qoşun hissələrinin təşkilinə nəzarət sahəsində məsul tapşırıqları yerinə yetirmişdir. 1919 ilin aprelində birinci tatar süvari alayının komandiri – Bakı qarnizonunun komandiri təyin edildikdən sonra alaya rəhbərlik Novruzova həvalə olundu. Həmin il avqustun 1-dən süvari diviziyasına komandirlik etmək Novruzova tapşırıldı və avqustun 2-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin qərarı ilə ona general-mayor rütbəsi verildi. Süvari diviziyasının komandiri kimi süvari alaylarının formalaşmasında fəal iştirak etmişdir. Süvari diviziyasının hissə və bölmələri Azərbaycan ordusuna verilmiş bütün döyüş tapşırıqlarının icrasında iştirak etmişdir. Novruzov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun, hələ sağlığında haqqında şərqilər qoşulmuş təktək hərbçilərindəndir. Novruzov sovet işğalçılarına qarşı *Gəncə üsyanının (1920)* təşkilatçılarından və fəal iştirakçılarından idi. 11-ci Qırmızı ordu çox böyük qüvvə üstünlüyü hesabına bu üsyanı yatırandan sonra Novruzov mühacirət etmək məcburiyyətində qalmışdır.

Əd.: Nəzirli Ş., Cümhuriyyət generalları, B., 1995.; Süleymanov M., Mehmandarov, B., 2000.

NUXA QƏZASI, Şəki qəzası – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə inzibati-ərazi vahidi. Şəki xanlığının ərazisində yaradılmışdı. Xanlıq Kürəkçay müqaviləsi ilə (1805, 21 may) Rusiya imperiyasının tərkibinə qatılmış, 1813 ildə ləğv olunaraq, əyalətə çevrilmişdi. 1840 il 10 aprel qanununa əsasən, Şəki əyaləti əsasında Nuxa qəzası yaradılmışdı. Qəza Nuxa, Qəbələ, Xaçmaz və Ərəş sahələrinə bölünürdü. Kaspi vilayətinin, sonra isə Şamaxı (1859 ildən Bakı) quberniyasının tərkibinə daxil idi. Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası yaradıldıqdan (1867) sonra onun tərkibinə verilmişdi. 1873 ildə Ərəş ayrıca qəzaya çevrilmişdi. 1917 il Qafqaz təqviminə görə, Nuxa qəzasının ərazisi 3685 *kv.verst* (4201 *kv.km*) idi. Qəzanın əhalisi 133505 nəfər idi. Əhalinin 73819 nəfəri (55,3%) kişi, 59686 nəfəri (44,7%) qadın, 131132 nəfəri yerli sakin, 2373 nəfəri müvəqqəti yaşayanlar idi. Qəzanın əsas əhalisi azərbaycanlılar (93557 nəfər və ya 70,1%) idi. Bundan başqa, qəzada 17751 (13,3%) erməni (əslində qriqorianlaşmış albanlar və ya udinlər), 7861 müsəlman dağlı əhalisi (5,9%), 1831 (1,4%) rus qeydiyyata alınmışdı. Qəzanın mərkəzi Nuxa şəhəri (əhalisi 52243 nəfər) idi. *Qəza idarə sistemi* yaradıl-

mışdı. Qəzanın iqtisadi həyatında kənd təsərrüfatı (taxılçılıq, o cümlədən çəltikçilik, bağçılıq, baramaçılıq, tütünçülük, maldarlıq və s.) əsas yer tuturdu. Yun istehsalı, dulusçuluq və s. kustar sənaye sahələri inkişaf etmişdi. Nuxa qəzası düyü və ipək istehsalı ilə məşhur idi. 20 əsrin əvvəllində qəzada yüzdən çox ipəkəyirmə müəssisəsi var idi.

Fevral inqilabından (1917) sonra Müvəqqəti hökumət yaradıldıqda, Azərbaycanın digər yerlərində olduğu kimi, Nuxa qəzasında da ictimai təşkilatların icraiyyə komitəsi təşkil edilmişdi. İcraiyyə komitəsi ilə birlikdə sovetlər də yaradılmağa başlamışdı. Mayda Nuxa şəhərində fəhlələrin tətili baş verdi. Tətil fəhlələrin qələbəsi ilə başa çatdı, əmək haqqı artırıldı. Fəhlələr iyulda yenidən tətil etdilər. Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra yaradılmış *Zaqafqaziya Komissarlığı* (1917, noyabr – 1918, aprel) dövründə də əhalinin vəziyyəti yaxşılaşmadı. 1918 ildə Nuxada (Şəkidə) erməni-daşnak quldur dəstələri baş qaldırdıqda xalq könüllüləri onları ağır məğlubiyyətlərə uğratdı və bölgəni daşnaklardan təmizlədi. 1918 il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması Nuxa qəzasında da ruh yüksəkliyi ilə qarşılandı. Lakin bolşeviklərin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı mübarizəsi burada da özünü göstərirdi. Onların Bakıda yaradılmış hərbi-döyüş qərargahının Nuxada da hərbi təşkilatı var idi. Sovet Rusiyasının müdaxiləsi nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdikdən sonra (1920, 28 aprel) işğalçı 11-ci Qırmızı ordu hissələri mayın əvvəllərində Nuxaya yönəldi, mayın 5-də Nuxada sovet hakimiyyəti quruldu. 1929 ildə Azərbaycan SSR-in rayonlaşdırılması zamanı Nuxa qəzası ləğv edildi. 1968 ildə Nuxanın adı dəyişdirilərək Şəki adlandırıldı.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.4-5, B., 2000, 2001; Vəliyev T.T., XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ipək emalı sənayesi (1900-1917-ci illər), B., 1977; İsmayılov M.Ə., Şəki (tarixi oçerk), B., 1982; Кавказский календарь на 1917 г., Б., 1916.

NURU PAŞA (1889, İstanbul – 1949, İstanbul) – *Qafqaz İslam Ordusunun* komandanı, Osmanlı ordusunun general-leytenantı. 1934 ildən etibarən Killigil soyadını götürmüşdür. İlk təhsilini başa vurduqdan sonra 1906 ildə quru qoşunları məktəbinə daxil olmuş, 1909 ildə həmin məktəbi bitirərək, zabit kimi xidmətə başlamışdı. 1913 ildə yüzbaşı, 1916 ildə minbaşı, 1918 ildə isə yarbay rütbələri almışdı. *Birinci dünya müharibəsi* (*1914-18*) illərində Şimali Afrikada olan Osmanlı ordusunda xidmət edirdi. O, Liviya ərazisində cəbhə komandanı idi. Elə buradakı xidməti dövründə Nuru paşa özünün hərbi istedada malik olduğunu nümayiş etdirmişdi. Liviya cəbhəsində göstərdiyi igidliklərə görə Nuru paşa minbaşı rütbəsinə, 1916 ildə "Altun ləyaqət" medalına, Almaniyanın Dəmir xaç medalına, 1917 ildə "Altun imtiyaz" medalına, habelə Avstriya-Macarıstan dövlətinin üçüncü dərəcəli fərqlənmə nişanına layiq

Nuxa (Şəki) qəzasının gerbi. 1840. Azərbaycan Tarixi Muzeyi

görülmüşdü. Trablus qərb cəbhəsində göstərdiyi şücaətə görə, Nuru paşa Trablus qərb qəhrəmanı kimi də tanınır.

Nuru paşanın hərbi xidmətinin ən mühüm dövrü Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bu ordunun yaradılması 1918 ilin əvvəllərində reallaşmağa başladı. Azərbaycanda bolşevik-daşnak rejiminin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi soyqırımları dayandırmaq məqsədilə milli azadlıq hərəkatı fəallarının kömək üçün Osmanlı dövlətinə müraciətindən sonra Qafqaz İslam Ordusu yaradılması qərara alınmışdı. Türkiyənin hərbi naziri *Ənvər paşa* Azərbaycana yardım göstərilməsinin əsas təşkilatçısı idi. İlk qərara əsasən, Azərbaycana göndəriləcək türk zabitlərinin rəhbərliyi və iştirakı ilə yerli milli qüvvələrdən ordu formalaşdırılmalı idi. Azərbaycana göstəriləcək hərbi yardıma rəhbərlik Nuru paşaya tapşırıldı. Vəzifəsinin icrasına başlamazdan əvvəl Nuru paşaya feriq (general-leytenant) hərbi rütbəsi, bütün Qafqaz İslam Ordusu hissələrinə komandanlıq vəkaləti, Qafqazda Türkiyə sultanının siyasətini təmsil etmək hüququ verildi.

Nuru paşa 1918 il martın 2-ci yarısında 20 nəfərlik bir heyətlə Azərbaycana doğru hərəkətə başladı. Martın 25-də onun heyəti Mosul şəhərinə çatdı. Aprelin əvvəllərində Nuru paşa öz heyəti ilə birlikdə Mosul–Təbriz–Naxçıvan–Qarabağ–Yevlax–Gəncə yolu ilə Azərbaycana doğru istiqamət götürdü. 1918 il mayın 24-də Yevlaxda, mayın 25-də isə Gəncədə Nuru paşanın qarşılanması mərasimi keçirildi. O, Azərbaycandakı hərbi-siyasi vəziyyətlə tanış olduqdan sonra bolşevik-daşnak qüvvələrinin müqavimətini qırmaq üçün, qısa müddət ərzində, milli hərbi struktur formalaşdırılmasının qeyri-mümkün olması qənaətinə gəldi. Bu barədə o, 3-cü ordu komandanı Vehib paşaya təcili məlumat göndərdi və dövlət orqanları qarşısında Azərbaycana türk hərbi qüvvələrinin göndərilməsi barədə mə-

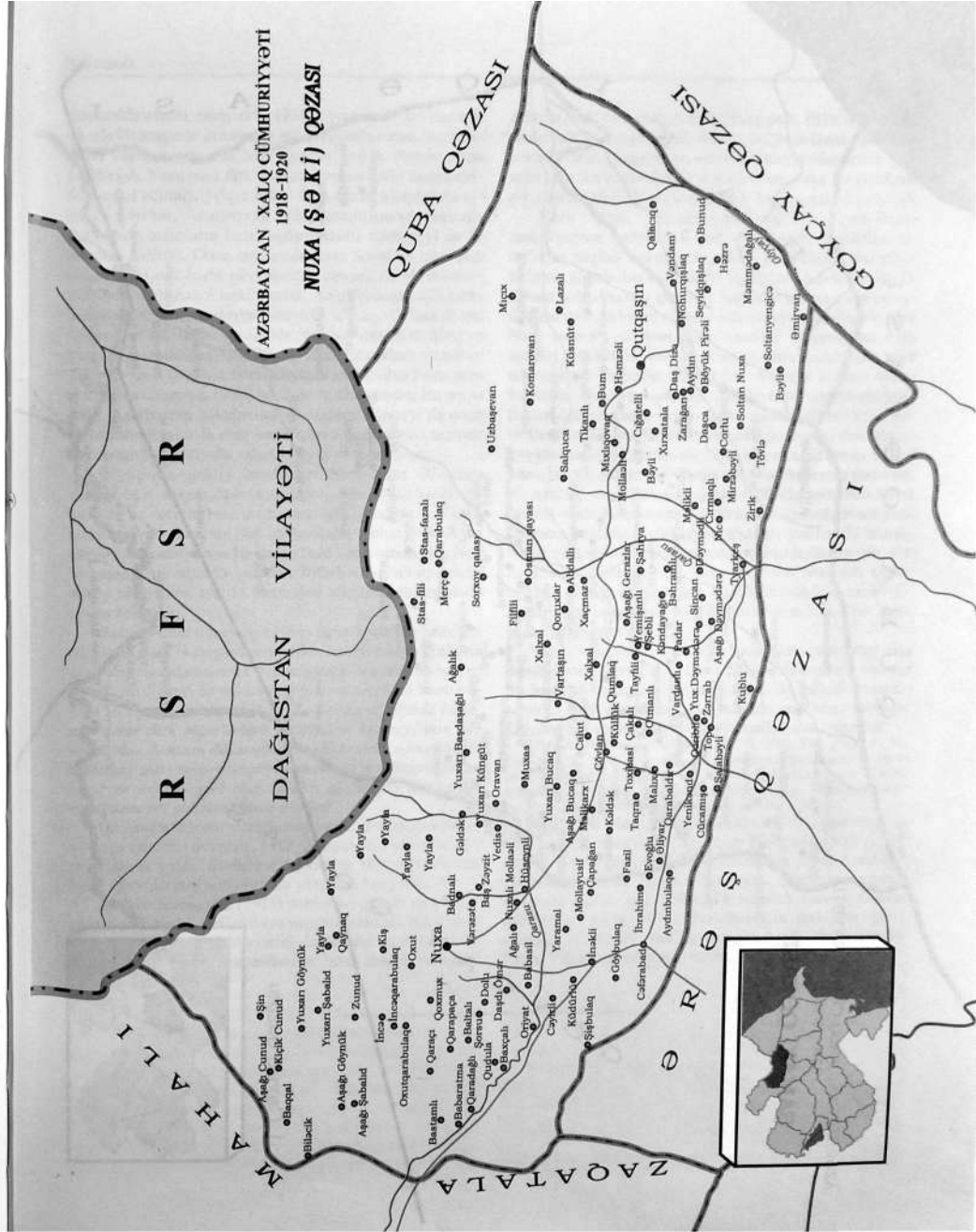

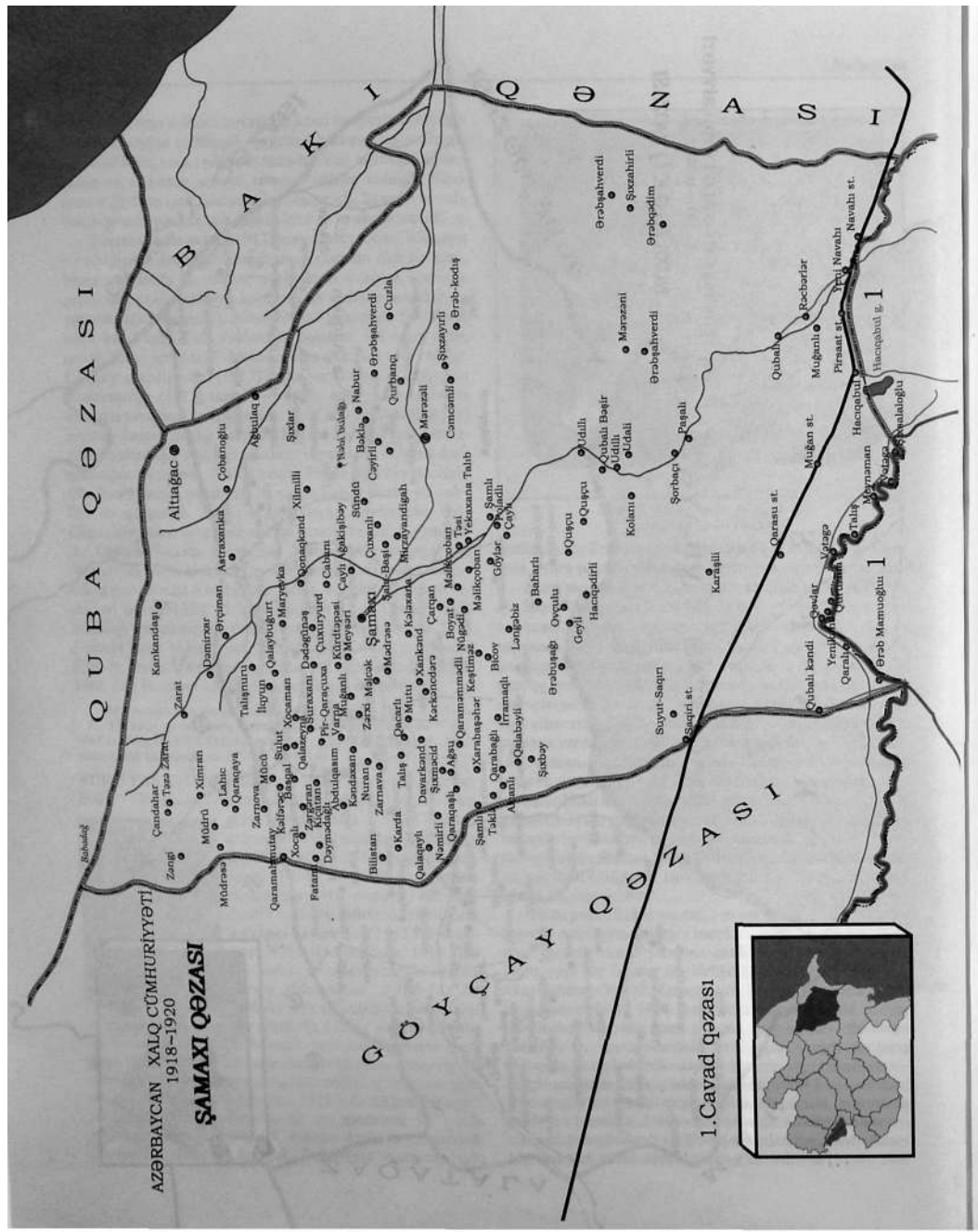

sələ qaldırmasını xahiş etdi. 1918 il iyunun 4-də Batumda iki dövlət arasında imzalanan müqavilədən sonra Nuru paşanın vəsatəti əsasında 5-ci Qafqaz firqəsi Azərbaycana göndərildi. Nuru paşa türk və Azərbaycan hərbi hissələrindən təşkil edilmiş Qafqaz İslam Ordusunun komandanı olmaqla bərabər, Azərbaycan hökumətinin qərarı əsasında milli hərbi hissələrin formalaşdırılmasına rəhbərliyi də öz üzərinə götürdü. Onun qarşısında Bakı Sovetinə tabe olan bolşevik-daşnak hərbi qüvvələrinə, erməni silahlı dəstələrinə qarşı mübarizəni təşkil etmək, Azərbaycanın milli hərbi hissələrinin formalaşdırılmasına nail olmaq, Qafqaz İslam Ordusunun komandanlığı altında olan qüvvələrin təchizat və təminat məsələlərini həll etmək kimi mürəkkəb vəzifələr dururdu. İncə və çevik hərbi duyuma malik olan Nuru paşa ona həvalə olunmuş hərbi vəzifələrin öhdəsindən bacarıqla gəldi, Azərbaycan hökumətinin və xalqının dəstəyi ilə onun komandanlığı altında olan hərbi qüvvələr qısa vaxt ərzində Gəncədən Bakıya qədər uğurlu döyüş yolu keçdilər.

Döyüşlərin getdiyi müddətdə Nuru paşa *Əlahiddə Azərbaycan korpusunun* komandiri Əlağa *Şıxlinski* ilə birlikdə üç dəfə birbaşa cəbhə xəttində olmuşdu – 1918 il iyunun 18-də Qaraməryəm cəbhəsində, iyulun 5-də Ağsu cəbhəsində, sentyabrın 10-da isə Bakı cəbhəsində olan Nuru paşanın qüvvələrin yenidən səfərbərliyə alınmasında, döyüş planlarının taktiki baxımdan təkmilləşdirilməsində böyük rolu oldu.

Bakının azad olunması (*1918*) üçün keçirilən həlledici hücumun planı Nuru paşa tərəfindən hazırlanmışdı. Şəhərin azad edilməsindən sonra Cümhuriyyət Hökumətinin başçısı Fətəli xan Xoyski öz minnətdarlığını və təbrikini Nuru paşaya bu sözlərlə bildirmişdi: "***...Komandanız altında bulunan cəsur türk əsgərlərimiz tərəfindən Azərbaycanın baş kəndi olan Bakının düşməndən təmizlənməsi münasibətilə millətim, zati-həmiyyəti-pərvəranələrizə və dünyanın ən cəsur və soylu əsgəri olan türkün oğullarına minnətdar olduğumu ərz etməklə iftixar edərim***".

Qarabağın erməni silahlı dəstələrindən təmizlənməsinə başlanmazdan əvvəl də, 1918 il oktyabrın 1-də Nuru paşa Ağdama gəldi, döyüşlərə hazırlaşan türk-Azərbaycan hərbi qüvvələrinin vəziyyəti ilə yaxından tanış oldu.

Mudros barışığının (*1918*) şərtlərinə əsasən türk hərbi qüvvələri bölgəni tərk etməyə məcbur olduqda Nuru paşa Azərbaycanda qalıb fəaliyyətini davam etdirmək istəyirdi. Ancaq ingilis hərbi komandanlığı buna imkan vermədi. Azərbaycanı tərk etməli olan Nuru paşa 1918 il noyabrın sonlarında Gəncəyə gəldi. Noyabrın 29-da Gəncə bələdiyəsində Nuru paşanın və onun xidmət yoldaşlarının yola salınması ilə bağlı ziyafət verildi. Nuru paşa bu ziyafətdə çıxış edib, türkçülük və turançılıqla bağlı geniş nitq söylədi.

Nuru paşa Batum–Artvin–Ərdəhan–Qars–Ərzurum–Trabzon yolu ilə İstanbula qayıtdı. İngilislər tərəfindən təqibə məruz qalan Nuru paşa Hərbi Nazirliyin polisləri tərəfindən həbs edilib ingilislərə təhvil verildi. O, Batum həbsxanasına gətirildi. İngilislər onlara qarşı vuruşduğuna və Azərbaycanda göstərdiyi hərbi sücaətlərinə görə Nuru paşanın edamına qərar verdilər. Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının fəalları Nuru paşanın rəsmi yolla azad edilməsinin mümkün olmadığını biləndə Batum həbsxanasına silahlı basqın təşkil edilməsini qərarlaşdırdılar. Bunun üçün Batuma xüsusi dəstə göndərildi. 1919 ilin yayında həmin dəstə Batum həbsxanasına basqın etdi. Əməliyyat zamanı itki verilsə də, Nuru paşanı azad etmək mümkün oldu. O, Artvin–Sarıqamış yolu ilə Ərzuruma gəlsə də, bir müddət sonra Bakıya qayıtdı. 1920 ilin aprelində Sovet qüvvələrinin Azərbaycana təcavüzü ərəfəsində Nuru paşa Dağıstan ərazisində fəaliyyət göstərir, yerli milli müqavimət qüvvələrinin yaradılmasına çalışırdı. Sonra yenidən Azərbaycana dönən Nuru paşa 1920 ilin iyununda Qarabağda bolşevik rejiminə qarşı alovlanan xalq üsyanının rəhbərlərindən biri oldu. Üsyan yatırıldıqdan sonra isə Nuru paşa Türkiyəyə döndü.

Hərbi xidmətdən ayrılandan sonra Nuru paşa İstanbulda dəmir-tökmə fabriki açdı. Bir sıra digər məhsullarla bərabər bu fabrikdə hərbi təyinatlı məhsulların da istehsalı mənimsənildi. 1949 il martın 2-də fabrikdə naməlum səbəblər üzündən baş vermiş partlayış nəticəsində həlak olmuşdur.

Ətr.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.7, B., 2003; Süleymanov M., Nuru paşa, B., 1999; *Aydemir Ş.S.*, Makedoniyadan Ortaasiyaya Enver paşa, c.3, İstanbul, 1993; *Yüceer N.*, Birinci dünya savaşında Osmanlı ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan harekatı, Ankara, 1996; *Şeyxzamanlı N.*, Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri., B., 1997.

NURUZADƏ Hacı Molla Əhməd (? – ?) – Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının fəal iştirakçılarından biri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Azərbaycan Milli Şurasının *"Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsisi haqqında qanun"*una (1918, 19 noyabr) əsasən, Gəncə qəzasından Cümhuriyyət Parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdi. "Əhrar" partiyasının üzvü idi. Parlamentdə "Əhrar" fraksiyasını təmsil edirdi.

"ODLU YURD" – Azərbaycan siyasi mühacirətinin İstanbulda nəşr etdiyi aylıq ictimai-siyasi toplu. İlk nömrəsi 1929 ilin martında, son – 31-ci nömrəsi isə 1931 ilin avqustunda çıxmışdır. Toplunun nəşrinin imtiyaz sahibi Abbasqulu Kazımzadə, məsul müdiri Kamil, baş mühərriri isə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə idi. "Odlu yurd" özündən əvvəl nəşr olunmuş "Yeni Qafqasya", "Azəri-türk" məcmuələrinin ideya istiqamətini davam etdirmişdir. Toplunun birinci sayında verilən proqram-məqalədə Azərbaycançılıq fikrinə önəm vermək məqsədilə təsis olunan "Odlu yurd"un, hər şeydən əvvəl, milliyyətçi, türkçü, cümhuriyyətçi və xalqçı olduğu; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti məfkurəsini üstün tutduğu və müdafiə etdiyi açıqlanır, topluda türk xalqları və türk dünyasının yeganə müstəqil dövləti olan Türkiyə Cümhuriyyəti haqqında oxuculara məlumat veriləcəyi; Qafqazın İstiqlal və xilasının reallaşması üçün qafqazlıların ümumi düşmənə qarşı ittifaqa çağırılacağı; Şərqin, xüsusən məzlum və məhkum türk xalqlarının istiqlal savaşını doğrultmaq və milli mücadiləsini yüksəltmək işinin təbliğ olunacağı bəyan edilirdi.

ODLU YURT

MİLLİ AZERBAYCAN FİKRİYATINI TERVİC EDEN AYLIK MECMUA

Başmuharriri M. E. Resul-zade

Yıl : 1 | 27 Nisan 1929 | Sayı : 3

Odlu - Yurdun taziyeti

27 nisan!.. Azərbaycan Cümhuriyyetinin istila edildiği bu kara günde "Odlu-Yurt,, azərbaycanlı okuyucularını büyük bir teessüfle taziyet eder. Bir türk cumhuriyetinin istiklaline kıyıldığı bu günde "Odlu-Yurt,, bütün türk cumhüriyetçilerini taziyet eder! O, demokrasinin tahkir edildiği bu günde samimi demokratlara dahi kalbi teessürlerini izhar eder!

Şu candan taziyet ve teessürlerini beyan ederken "Odlu-Yurt,, yaşayan azerbaycan neslinin taziyet kabul edecek ne şehitler babasına, ne kahramanlar anasına, ne yiğit yavuklusunu kaybetmiş gelinlere, ne kara gözleri yollarda kalmış hemşire ve kardeşlere, ne dudmanı sönmüş ailelere ve ne yurdundan olmuş muhacirlere malik olduğunu pekâlâ bilir!

Kızıl ruslukla yapılan bu mücadelenin yarınki zaferi "Odlu-Yurt,,ca muhakkaktır: çünkü o,görüyor ki Hazerin kanlı ka'nından tutarak, şairin "buzlu cehennem,, dediği Siberya tundralarına kadar yayılan kahramanlar, mefkürenin yolunda yürürken, kanlı çekistlerden korkmayarak, büyük maksata doğru ölüm çemberinden geçmenin yolunu bilmişlerdir!

Bunu bilen bir milleti bu günkü matemile taziyet ettiğimiz halde yarınki bayramile de tebrik edebiliriz!

Ədəbiyyat: Tahirli A., Azərbaycan mühacir mətbuatı, B., 2002; Şimşir Səbahəddin, Azərbaycanın İstiqlal mücadiləsi, İstanbul, 2002.

OKTYABR ÇEVRİLİŞİ (1917) – Rusiyada 1917 il oktyabrın 25-də (yeni təqvimlə noyabrın 7-də) həyata keçirilmiş dövlət çevrilişi. *1917 il oktyabrın 10-da Rusiya* Sosial Demokrat Fəhlə (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin (MK) iclasında Lenin, Sverdlov, Stalin, Trotski və b. Fevral inqilabı (1917) nəticəsində yaradılmış Müvəqqəti hökuməti devirmək üçün silahlı üsyan haqqında qətnaməyə səs verdilər. Kamenev və Zinovyev isə əleyhinə çıxaraq, inqilabın kifayət qədər gücü olmadığını və bu səbəbdən Müəssislər Məclisinin açılmasını gözləməyi, ərəbə hakimiyyət haqqında məsələni həll etməyi lazım bilirdilər. Oktyabrın 16-da MK-nın geniş iclasında silahlı üsyanın keçirilməsinə hazırlıq planı təsdiq edildi. Kamenev və Zinovyev əleyhinə səs verdilər. Silahlı üsyana hazırlıq mərkəzi – Müvəqqəti İnqilabi Komitə (MİK) yaradıldı. MİK-ə bolşeviklər, sol eserlər, beynəlmiləlçi-menşeviklər, anarxistlər daxil idilər. MİK-nin faktiki rəhbəri L.D.Trotski hesab olunurdu. O, silahlı üsyanın hazırlanmasında və keçirilməsində mühüm rol oynamışdır. 1917 il oktyabrın 24-də V.İ.Lenin tərəfindən hazırlanmış plana uyğun olaraq, Petroqradda silahlı üsyan başlandı. Oktyabrın 25-də (noyabrın 7-də) səhərə yaxın Petroqradın strateji əhəmiyyətli bütün məntəqələri üsyançıların əlində idi. MİK V.İ.Leninin yazdığı

"Rusiya vətəndaşlarına!" müraciətnaməsini yaydı. Həmin gün axşam 2-ci Ümumrusiya Sovetlər qurultayı açıldı. Oktyabrın 25-dən 26-na keçən gecə üsyançılar Qış sarayını hücumla aldılar. Müvəqqəti hökumət həbs edildi, silahlı üsyan qalib gəldi. V.İ.Leninin başçılığı ilə sovet hakimiyyətinin əsası qoyuldu. Petroqradda bolşeviklərin hakimiyyəti ələ alması xəbəri Bakıya çatdıqdan sonra, oktyabrın 27-də Bakı Fəhlə və Hərbi Deputatları Sovetinin fövqəladə iclası keçirildi. Menşevik-eser-daşnak bloku 168 səsə qarşı 246 səslə Bakıda ali hakimiyyət orqanı kimi İctimai Təhlükəsizlik Komitəsinin (İTK) yaradılması haqqında qərarın qəbul edilməsinə nail oldu. Bu siyasi qüvvələr ölkədə bütün hakimiyyətin Müəssislər Məclisinə verilməsini, ona qədər isə Bakıda koalisiya hakimiyyət orqanı yaradılmasını tələb edirdilər. Sovetin qərarı ilə razılaşmayan bolşeviklər Bakı Sovetinin geniş iclasını çağırmaq qərarına gəldilər. Mədən-zavod, alay və donanma komitələrinin dəstəyinə arxalanan bolşeviklər oktyabrın 31-də Bakı Sovetinin yeni iclasında səs üstünlüyünü təmin etdilər və onların təklifi ilə Bakı rayonunda bütün hakimiyyətin Bakı Sovetinə keçməsi haqqında qətnamə qəbul olundu. Noyabrın 2-də Bakı Sovetinin geniş iclasında bolşeviklər yenidən bütün hakimiyyətin Sovetə verilməsi məsələsini qoydular. Siyasi qüvvələr nisbəti onların xeyrinə idi.

"Müsavat" partiyası yaranmış şəraitdə İTK-nın hərəkətlərinin barışıq və saziş siyasəti üçün ziyanlı olduğunu, bu səbəbdən həmin qurumda iştirakını mümkün saymadığını bildirdi. "Müsavat" Oktyabr çevrilişindən sonra öz müqəddəratını təyin etmək hüququnun həyata keçirilməyinə ümid bəsləyirdi. Sağ eser, menşevik və daşnaklar Sovetin iclasını tərk etdikdən sonra, noyabrın 2-də *əksəriyyətin iştirakı ilə Bakı Sovetinin İcraiyyə Komitəsi* şəhərdə ali hakimiyyət orqanı elan olundu. S.Şaumyanın sədrliyi ilə yeni İcraiyyə Komitəsi seçildi. Bakı Fəhlə və Hərbi Deputatları Sovetinin adının dəyişdirilib Fəhlə və Əsgər Deputatları Soveti adlandırılması da qərara alındı. Bolşeviklər Sovetdə iştirak edən partiyalar arasındakı ziddiyyətlərdən istifadə edərək, Bakı Sovetində əsas vəzifələri ələ keçirdilər. Oktyabr çevrilişi "Müsavat" partiyasının 1917 il oktyabrın 25-dən 31-dək davam edən 1-ci qurultayının keçirildiyi günlərə düşsə də, qurultay bu hadisəyə konkret münasibət göstərməyib, gözləmə mövqeyi tutdu. Qurultayın sonuncu günü qəbul edilən qətnamədə Mərkəzi Komitəyə Azərbaycanın muxtariyyət əldə etməsi üçün bütün tədbirləri görmək və Mərkəzi Müsəlman Komitəsi qarşısında Azərbaycan Müəssislər Məclisini çağırmaq tələbini qoymaq tapşırığı verildi.

Sovet hakimiyyətinin bəyan etdiyi ilk sənədlərin təsiri ilə müsavatçılar, səhvə yol verərək, Rusiyada baş vermiş Oktyabr çevrilişinə loyal münasibət göstərmiş, müharibəni davam etdirməkdə və Rusiyadakı milli azlıqların ümidlərini doğrultmamaqda günahlandırdığı Müvəqqəti hökumətin devrilməsini bəyənmiş, "Müsavat" partiyasının siyasi proqramını həyata keçirmək üçün şərait yarandığını güman etmişdilər. *Aprel işğalı (1920)* bunun səhv addım olduğunu bir daha təsdiq etdi.

Ədəbiyyat: Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda bolşeviklərin mübarizəsi. Sənədlər və materiallar. 1917-1918-ci illər, B., 1960; Azərbaycan tarixi, 3 cilddə, c.3, B., 1973; Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Oruclu M.R., Azərbaycanda və mühacirətdə Müsavat Partiyasının fəaliyyəti (1911-1992), B., 2001.

OLLENQREN V.K. (? – ?) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Azərbaycan Milli Şurasının *"Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsisi haqqında qanun"*una (1918, 19 noyabr) əsasən, *Slavyan-Rus Cəmiyyətindən* Cümhuriyyət parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdi. Parlamentdə "Slavyan-rus Cəmiyyəti" fraksiyasını, sonra isə milli azlıqlar fraksiyasını təmsil edirdi.

ON BİRİNCİ QIRMIZI ORDU (OQO) – sovet Rusiyası *qoşunlarının Qafqaz cəbhəsinin tərkibinə daxil olan iri hərbi birləşmə*. Əsası 1918 il oktyabrın 3-də qoyulmuşdur. Həmin tarixdə Cənub cəbhəsi komandanının 16 saylı əmri əsasında Şimali Qafqazın qərb rayonlarındakı qırmızı hərbi hissələrlə Taman qoşunları birləşdirilərək 11-ci ordu yaradıldı. OQO, başlıca olaraq, Qafqazda azadlıq əldə etmiş gənc müstəqil dövlətlərə qarşı işğalçı hərbi əməliyyatlarda iştirak etmişdir. Saritsını, Həştərxanı və bütünlükdə Şimali Qafqazın Xəzərboyu ərazilərini bolşevik nəzarətinə aldıqdan sonra OQO cənuba doğru irəliləmək və Azərbaycanı işğal etmək tapşırığı almışdı. Həyata keçiriləcək işğalçılıq yürüşü *Bakı əməliyyatı (1920)* adlandırılmışdı. Cənubi Qafqaza yaxınlaşarkən tərkibində 12 süvari və piyada alayın olmasına baxmayaraq, Azərbaycanın tezliklə işğalı üçün OQO daha da möhkəmləndirildi. Cənub cəbhəsində fəaliyyət göstərən P.Kurışkonun süvari briqadası, 9 və 10-cu ordulardan 20, 28 və 32-ci atıcı diviziyalar OQO-ya verildi. Azərbaycana hücum ərəfəsində OQO-nun möhkəmləndirilməsi məqsədilə Qafqaz Cəbhəsində qüvvələr yenidən qruplaşdırıldı. Cəbhə komandanlığının 1920 il 6 aprel tarix-

11-ci Qırmızı ordunun Azərbaycanı işğal planı

İşğalçı 11-ci Qırmızı ordu Bakıda

li əmri ilə 7-ci süvari diviziyası, Taman süvari briqadası və Kunşkonun süvari briqadası 2-ci süvari korpusunda birləşdirilən OQO-nun tərkibinə verildi. Beləliklə, Azərbaycana girməzdən əvvəl OQO-nun tərkibində 20, 28 və 32-ci atıcı diviziyalar, Taman atıcı briqadası, 2-ci süvari korpusu, 1-ci süvari diviziyası, 11 zirehli qatar və bir təyyarə eskadrilyası var idi. Ordunun bütün şəxsi heyəti 72472 nəfərdən ibarət idi. 1920 il martın 26-dan OQO-ya M.K.Levandovski komandanlıq edirdi.

1920 il aprelin 27-nə keçən gecə OQO qüvvələri heç bir xəbərdarlıq etmədən və beynəlxalq hüquq normalarını kobudcasına pozaraq müstəqil Azərbaycan dövlətinin – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sərhədini keçdilər və mövcud mürəkkəb şəraitdən istifadə edərək, qısa müddət ərzində ölkəni işğal etdilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süquta uğradı.

1921 il mayın 4-dən etibarən tərkibi bir qədər də möhkəmləndirilmiş OQO-nun bazasında Əlahiddə Qafqaz ordusu yaradıldı. 1923 ilin avqustundan bu ordu Qafqaz Qırmızı Ordusu adlandırıldı. 1935 il iyunun 6-da isə Qafqaz Qırmızı Ordusu Zaqafqaziya hərbi dairəsinə çevrildi. İkinci dünya müharibəsindən sonra bu struktur, qismən dəyişikliyə məruz qalmaqla, SSRİ dağılana qədər öz mövcudluğunu saxladı.

ON BEŞİNCİ FİRQƏ – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Türkiyə dövlətləri arasındakı qarşılıqlı razılaşmaya əsasən, 1918 il sentyabrın əvvəlində hərbi yardım məqsədilə Azərbaycana gəlmiş və Bakının azad olunmasında fəal iştirak etmiş türk piyada diviziyası. Diviziya Osmanlı dövlətinin hərbi naziri Ənvər paşanın əmrinə əsasən, Xəlil paşanın komandanlıq etdiyi şərq ordular qrupunun tərkibində olan 9-cu ordunun tabeliyindən alınaraq, *Qafqaz İslam Ordusuna* verildi. Azərbaycana yetişdikdən sonra onun tərkibində 38-ci, 56-cı və 106-cı piyada alayları, habelə bir sıra topçu və digər yardımçı bölmələr, cəmi 157 zabit və 7636 əsgər olmalı idi. Azərbaycana daha əvvəl göndərilmiş 38-ci piyada alayı ölkə ərazisinə 1918 il iyulun 14-də daxil olmuşdu. Onbeşinci firqənin Azərbaycana doğru hərəkətə başlamasına 1918 il avqustun 23-də əmr verildi. Firqə Qarakilsə (Sisyan) – Qazax yolu ilə Azərbaycana çatmalı və sonra da qatarlar vasitəsilə Bakıya yetişməli idi. Firqənin qərargahı 1918 il sentyabrın 6-da Ağstafaya, 9-da isə Bakı ətrafına çatdı. Firqəyə yarbay Süleyman İzzət bəy komandirlik edirdi. Bu birləşmə Bakının şimalında yerləşdirildi. *Bakı əməliyyatı (1920)* başlamazdan əvvəl Qafqaz İslam Ordusu komandanının əmrilə onun tərkibində müəyyən dəyişikliklər edildi. 56-cı piyada alayı *Beşinci Qafqaz Firqəsi* (diviziya) komandirinin əməliyyat tabeliyinə verilərək Qurd qapısı istiqamətində yerləşdirildi. 106-cı piyada alayı isə Qafqaz İslam Ordusu komandanının ehtiyatını təşkil etdi. Bu hissələrin əvəzində isə 107-ci piyada türk alayı, 2-ci

On beşinci firqənin türk əsgəri

süvari türk alayı, Azərbaycan süvari alayları, Azərbaycan piyada bölmələri və könüllü taborları on beşinci firqəyə verildi. Ona Biləcəri məntəqəsinin şərq tərəfindən Bakıya doğru hücuma keçmək tapşırılmışdı. Hücum ərəfəsində 107-ci piyada alayı da firqə komandirinin tabeliyindən alınaraq, ordu komandanının ehtiyatına verildi. Ancaq sentyabrın 14-də döyüşlərin gedişində 15-ci firqə cəbhəsində yaranan ağır vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün 107-ci alay ordu komandanının ehtiyatından alınıb firqə komandirinin tabeliyinə qaytarıldı. Sentyabrın 15-də firqənin hissə və bölmələri hücumu uğurla davam etdirərək, Bakının Qara şəhər rayonuna qədər irəlilədilər. Tümənin əsgər və zabitləri Bakının düşməndən azad olunmasında böyük şücaət və qəhrəmanlıqlar göstərdilər. Bakı əməliyyatı başa çatdırıldıqdan sonra 107-ci piyada alayı firqənin tabeliyindən çıxarıldı və əvəzində 56-cı alay ona qaytarıldı. 1918 il sentyabrın 22-də firqə bu tərkibdə Dağıstana doğru hərəkətə başladı. Orada uğurlu döyüşlər keçirən firqə Dağıstanda milli qüvvələrin hakimiyyətinin yaranmasına yardımçı oldu.

Mudros barışığının (1918) şərtlərinə əsasən, on beşinci firqə də Beşinci Qafqaz Firqəsi ilə birgə 1918 il noyabrın 2-ci yarısından etibarən Türkiyəyə geri çəkilməyə başladı.

Əd.: Yüceer N., Birinci Dünya savaşında Osmanlı ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan harekatı, Ankara, 1996; Süleymanov M., Qafqaz İslam ordusu və Azərbaycan, B., 1999.

ON DOQQUZ YANVAR MEMORANDUMU (1920) – Birinci dünya müharibəsində (1914–18) iştirak etmiş müttəfiq dövlətlərin Cənubi Qafqaz respublikalarına, o cümlədən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə hərbi yardım göstərmək barədə qərarı (bax *Paris Sülh Konfransı Ali Şurasının 1920 il 19 yanvar tarixli qərarı*).

ORCONİKİDZE Qriqori Konstantinoviç (Serqo; 24.10.1886, Gürcüstan – 18.2.1937, Moskva) – bolşeviklərin qanlı Cənubi Qafqaz siyasətini həyata keçirən və antiazərbaycan mövqeyi ilə "fərqlənən" dövlət xadimlərindən biri. 1903 ildən Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə Partiyasının (RSDFP) üzvü idi. 1903 ildən Tiflisdə inqilabi fəaliyyətə başlamış, dəfələrlə həbs və sürgün olunmuşdur. 1907 ilin martında Bakıya gizli işə göndərilmiş, RSDFP Bakı Komitəsinin tərkibinə daxil edilmişdir. 1909 ilin avqustunda sürgündən qaçıb Bakıya qayıtmış, İran inqilabına (1905-11) kömək göstərmək üçün bir qrup bolşeviklə ora getmişdir. Rusiyada vətəndaş müharibəsi illərində (1918-20) bolşeviklərin Qafqazda apardığı işlərin rəhbərlərindən biri olmuş, Şimali Qafqazda sovet hakimiyyətinin qalib gəlməsində mühüm rol oynamışdır. 1920 ildən Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi Qafqaz Bürosunun sədri idi. Rusiyada Fevral inqilabından (1917) sonra azadlıq qazanmış üç Cənubi Qafqaz respublikası (Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan) hökumətlərinin devrilməsi üçün silahlı müdaxiləyə başçılıq etmiş, işğalçı 11-ci Qırmızı ordunun rəhbərlərindən olmuşdur. Qafqaz cəbhəsi Hərbi İnqilab Şurasının üzvü olan Orconikidze 1920 il aprelin 30-da 11-ci Qırmızı ordunun əsas hissələri ilə Bakıya gəlmiş və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin devrilməsində birbaşa iştirak etmişdir. *Aprel işğalından (1920)* az sonra, mayın 2-də Q.Orconikidze və S.Kirov V.Leninə göndərdikləri teleqramda yazırdılar: ***"Sizin Azərbaycana təbrikiniz və onu ümumi formada tanımağınız zəruridir. Sovet Rusiyası ilə hərbi-iqtisadi birləşməni həyata keçirəcəyik"***. Bundan sonra Azərbaycana V.Leninin 1920 il 5 may tarixli məlum **"təbrik teleqramı"** göndərilmişdir. Orconikidzenin və Kirovun Leninə teleqramında deyilirdi: ***"Vəziyyət bütün Qafqaz və daha geniş ərazi üçün Xalq Komissarları Sovetinin bizə səlahiyyət verməsini tələb edir. Bizə radio vasitəsilə səlahiyyət verin, yaxud başqa bir adam göndərin, lakin bir an da təxirə salmayın. Nərimanova belə səlahiyyət verməyin"***. Lenin buna cavab olaraq Orconikidzeyə teleqram göndərərək, Azərbaycanın bütün xarici və daxili siyasətinə rəhbərliyi ona həvalə etmişdi.

Bakının sovet Rusiyası tərəfindən tutulması üçün Azərbaycanın müstəqilliyi şüarını dəstəkləyən Orconikidze Aprel işğalından az sonra müstəqillik məsələsini partiya Mərkəzi Komitəsinin müzakirəsinə çıxartmışdı: ***"Azərbaycan Respublikası müstəqilmi yaşamalı, yaxud Sovet Rusiyasının tərkibinə daxil olmalıdır?"***. 1920 ilin noyabrında Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi Siyasi Bürosunun iclasında Qafqazdakı, xüsusən Azərbaycandakı vəziyyət müzakirə edilmiş, İ.Stalinin məlumatına əsasən, Azərbaycan İnqilab Komitəsinə və Şərq xalqlarının 1-ci qurultayında seçilmiş Təbliğat və Fəaliyyət Şurasına ümumi siyasi rəhbərlik Q.Orconikidzeyə tapşırılmışdı. Bundan sonra Q.Orconikidze, habelə qeyri millətlərdən olan digər bolşevik cəlladlarının Azərbaycan xalqına divan tutması dövrü başlanmışdı. Nərimanov Orconikidzeni **"Qafqazın canişini"** kimi fəaliyyət göstərməkdə ittiham etmiş, **onun arxasında Stalinin dayandığını yazmışdı**. Nərimanov yaranmış vəziyyəti belə qiymətləndirirdi: ***"Mərkəz ancaq Serqo Orconikidzeyə etibar edib... Ona yalnız özünün heç bir xüsusi fikri olmayan, icraçı adamlar lazım idi"***.

Orconikidze Azərbaycan torpaqlarının Ermənistana verilməsində fəal rol oynamışdır. 1922–26 illərdə Zaqafqaziya, Şimali Qafqaz ölkə partiya komitələrinin birinci katibi, sonralar digər məsul dövlət və partiya vəzifələrində çalışmış, həmişə antiazərbaycan mövqeyi ilə "fərqlənmişdir".

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Nərimanov N., Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair, B., 1992; О Серго Орджоникидзе Воспоминания очерки, статьи современников, М., 1981.

ORDUBADİ Məmməd Səid (Məmməd Səid Hacağa oğlu; 3.14.1872, Ordubad – 1.5.1950, Bakı) – yazıçı, şair, dramaturq, publisist, tərcüməçi, ictimai xadim. Ordubadda mollaxanada və Məhəmməd Tağı Sidqinin "Əxtər" məktəbində oxumuşdur. Ordubad ipək fabriklərində (1886-1904) fəhlə işləmiş, Culfa gömrük xidmətində (1906-14) çalışmışdır. Birinci rus inqilabının (1905-07) təsiri altında siyasi mübarizələrə qoşulmuş, "Hümmət" sosial-demokrat təşkilatının

Məmməd Səid Ordubadinin büstü. Naxçıvan

tərkibində İran Məşrutə hərəkatına kömək edən qrupun fəal üzvlərindən olmuşdur. 1915 ildə siyasi fəaliyyətinə görə Saritsına sürgün edilmişdir. Fevral inqilabından (1917) sonra Dağıstana gəlmiş, Rusiya Kommunist (bolşevikləri) Partiyası sıralarına daxil olaraq, siyasi fəaliyyətini davam etdirmişdir. 1918 ildə Nəriman Nərimanovun dəvətilə Həştərxana gedərək, "Hümmət" qəzetinin redaksiyasında çalışmışdır. 1920 ildə 11-ci Qırmızı ordunun tərkibində Dağıstana gəlmiş, Temirxan-Şura şəhərində "Qırmızı Dağıstan" qəzetinin nəşrini təşkil etmişdir. 1920 il mayın 2-də Bakıya gələn Ordubadi "Əxbar" qəzetinin redaktor müavini vəzifəsinə təyin edilmiş, "Əxbar" və "Kommunist" qəzetləri birləşdirildikdən sonra onun redaksiya heyətinin üzvü və redaktor müavini, 1920 ilin sentyabrından isə "Füqəra füyuzatı" jurnalının redaktoru olmuşdur. 1928 ildə "Yeni yol" qəzetinin redaktoru vəzifəsinə təyin edilmişdir. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin (1-3-cü çağırış) deputatı seçilmişdir.

Ordubadi ədəbi fəaliyyətə 19 əsrin 90-cı illərində başlamışdır. İlk şerləri 1903 ildə "Şərqi-Rus" qəzetində dərc olunmuşdur. Şair "Qeyrət" mətbəəsində (Tiflis) "Qəflət" (1906), "Vətən və hürriyyət" (1907) adlı şer kitablarını nəşr etdirmişdir. "Qəflət"də islam millətlərinin geriliyini tənqid edən Ordubadi "Vətən və hürriyyət" kitabında fikirlərini siyasi məcraya yönəltmiş, Cavad xanın və Şeyx Şamilin rus çarizminin Qafqazda işğalçı siyasətinə qarşı mübarizəsini tərənnüm etmişdir. 20 əsrin əvvəlində Bakı və Tiflis dövri mətbuatında, o cümlədən, "İrşad", "Təzə həyat", "Tərəqqi", "Səda", "Sədayi-həqq" və s. qəzetlərdə, "Molla Nəsrəddin" jurnalında şerlər, publisistik məqalə və felyetonlarla çıxış etmişdir. "Qanlı sənələr" (1911) kitabı, "İki cocuğun Avropa səyahəti" (1908), "Bağı-şah, yaxud Tehran faciəsi" (1910), "Əndəlisin son günləri, yaxud Qrenadanın təslimi" (1914) tarixi pyesləri, "Bədbəxt milyonçu, yaxud Rzaqulu xan Firəngi-məab" (1914) romanı nəşr olunmuşdur. "Qanlı sənələr"də müəllif 1905-06 illərdə daşnak-erməni quldurlarının Bakıda, Gəncədə, Naxçıvanda, Qarabağda, Qazax qəzasında, Zəngəzurda, Göyçə ətrafında, Mehridə Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri soyqırımlarını real faktlar və sənədlər əsasında qələmə almışdır.

Sovet hakimiyyəti illərində ədəbi fəaliyyətinin miqyasını genişləndirmiş, dövri mətbuatda müntəzəm olaraq publisist və elmi-kütləvi, ədəbi-tənqidi məqalə və felyetonlar dərc etdirmişdir. Ordubadi Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrının banisidir. 20 əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq mübarizəsinə həsr olunmuş dördcildlik "Dumanlı Təbriz" (1933-48) epopeyasının, Nizami Gəncəvi dövründən bəhs edən "Qılınc və qələm" (1946-48), inqilabi mövzuda "Döyüşən şəhər" (1936), "Gizli Bakı" (1940) romanlarının və s. əsərlərin müəllifidir.

Əsərləri: Əsərləri, 8 cilddə, B., 1964-1967.

Ədb.: Vəzirova F., M.S.Ordubadi, B., 1972; Rüstəmov T., Alovlarda bərkiyən qələm, B., 1981; Axundov Y., Məmməd Səid Ordubadi, B., 1987.

ORDU GÜNÜ – Azərbaycan Milli ordusunun yaranma günü. Azərbaycan Respublikasının ümumxalq bayramlarından biri. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1998 il 22 may tarixli Fərmanı ilə təsis edilmişdir (bax *Milli ordu günü*).

ORUCOV Oruc Əli oğlu [1878, Yelizavetpol quberniyasının Cavanşir qəzası (indiki Bərdə rayonu), Alpout k. – 1934, Bərdə] – mətbuat xadimi, naşir, publisist. Kənd mollaxanasında oxumuş, Yelizavetpol (Gəncə) Mixail sənət məktəbini bitirmişdir. 1896 ildə Bakıya köçərək, ticarətlə məşğul olmuşdur. 1905 ildə naşirlik fəaliyyətinə başlamış, qardaşları Qənbər və Abuzərlə birlikdə "Orucov qardaşları" nəşriyyatını təşkil etmişdir. Nəşriyyatın müasir avadanlıqla təchiz olunmuş mətbəəsi, kitab və yazı ləvazimatı satılan mağazası vardı. "Orucov qardaşları" nəşriyyatında (1905-17) müxtəlif adda və məzmunda 333 kitab, bir neçə qəzet, o cümlədən "Həqiqət", "Yeni həqiqət", "Günəş", "Asari-həqiqət", "Bəsirət", "İqbal", "Yeni iqbal" və s. qəzetlər çap olunmuşdur.

Orucov 1909 ildən etibarən qəzetçilik fəaliyyətinə başlamış, "Həqiqət" (1909-10), "Günəş" (1910-11), "Yeni həqiqət" (1911) qəzetlərinin naşiri olmuşdur. Publisist məqalələrində Avropa imperializminin Şərqdə yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasətini tənqid etmişdir.

Orucov 1911 ilin martında panislamizm ideyalarını təbliğdə təqsirləndirilərək, bir qrup jurnalistlə birgə həbs olunmuş və Rusiyanın daxili quberniyalarına sürgün edilmişdi (1911-13). Saratov, Nijni Novqorod və Varşavadan "İqbal" qəzetinə göndərdiyi məqalələrdə Bakıda baş verən hadisələrə münasibət bildirirdi. Romanovlar sülaləsinin 300 illik yubileyi ilə əlaqədar elan edilən əfvi-ümumidən sonra Bakıya dönərək, naşirlik fəaliyyətini davam etdirmişdir. 1917 ilin dekabrında qardaşları Abuzər və

Qənbərdən ayrılaraq, "Açıq söz" qəzetində Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ilə əməkdaşlığa başlamış, qəzetin nəşriyyat işləri üzrə müdiri vəzifəsini icra etmişdir. Bax, həmçinin *"Orucov qardaşları" mətbəə-nəşriyyatı* məqaləsinə.

Ədb.: Əfəndiyev Ə., Əliyeva Y., Orucov qardaşlarının mətbəəsi, B., 1999; İlkin Q., Bakı və bakılılar, B., 1998; Həsənov H., İnqilabdan əvvəl Azərbaycanda kitabçılıq işi, B., 1965; Zeynalov Ə., Orucov qardaşlarının mətbəəsi, B., 1988.

"ORUCOV QARDAŞLARI" MƏTBƏƏ-NƏŞRİYYATI – 1906-17-ci illərdə Bakıda Oruc, Qənbər və Abuzər Orucov qardaşlarına məxsus mətbəə-nəşriyyat. Mətbəə-nəşriyyatın o dövr üçün müasir və mükəmməl avadanlığı ("Mille" markalı özü şriftyığan maşın, "Frangental", "Aqzburq", "Amerikanka" çap dəzgahları, tikən və kəsən alətlər, sinkoqrafiya aparatları və s.) var idi. Nəşriyyatın avadanlığı Bakı Xalq Komissarları Soveti tərəfindən müsadirə edilmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti 1918 ilin sentyabrında Bakıya köçdükdən sonra nəşriyyat dövlət mülkiyyətinə keçirilmişdi. Bununla bağlı "Orucov qardaşları" mətbəə-nəşriyyatı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti qarşısında iddia qaldırmışdı. Hökumət "Orucov qardaşları"nın mətbəə avadanlığının dövlət nəşriyyatı üçün alınması barədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti qarşısında məsələ irəli sürür. Bu məsələ Parlamentin 1919 il martın 20-də keçirilən 25-ci iclasında müzakirə olunur. Plan-büdcə komissiyasının üzvü Məhəmməd Əmin Rəsulzadə məruzə ilə çıxış edərək, mətbəə texnikasının son nailiyyətləri ilə təchiz edilmiş "Orucov qardaşları" nəşriyyatının 1918 ilin martında, bolşevik-daşnak ağalığı zamanı talan olunduğunu göstərmişdir. Məruzəçi bildirmişdir ki, Cümhuriyyət hökuməti Bakıya köçdükdən sonra mətbəənin çoxlu avadanlığı hökumətin əlinə keçmişdir. Xalq Maarifi Nazirliyinin məlumatına görə, Orucov qardaşlarına məxsus çap makinaları, hürufatları və s. hazırda hökumət mətbəəsindədir. Orucov qardaşları ötən il mart soyqırımı hadisələrindən əvvəl mətbəəni iranlılara satmaq istəmiş və o vaxt iranlılar onlara yarım milyon rubl təklif etmişlər. Mütəxəssislərin hesablamasına görə, hökumət mətbəəsində olan Orucov qardaşları mətbəəsinə məxsus avadanlıq 468380 manat məbləğində dəyərləndirilmiş, həm plan-büdcə komissiyası, həm də mətbəə sahibləri bu qiymətlə razılaşmışdır.

Parlament dövlət mətbəəsində Orucov qardaşlarına məxsus avadanlıq üçün onun sahiblərinin nümayəndəsi Abuzər Orucova dövlət xəzinəsindən 468380 manat pul ödəmək barədə Qanun qəbul etmişdir.

Ədb.: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar), c.1, B., 1998.

OSMANLI İMPERATORLUĞU İLƏ AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ ARASINDA MÜQAVİLƏ – 1918 il iyunun 4-də imzalanmış dostluq müqaviləsi. Bax *Batum müqaviləsi (1918).*

OZAKOM (Особый Закавказский Комитет) – Rusiyada fevral inqilabından (1917) sonra Cənubi Qafqazın idarə olunması məqsədilə 1917 il martın 9-da yaradılmış mülki hakimiyyət orqanının – *Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin* elmi ədəbiyyatda ixtisarla işlədilən adı.

ÖMƏR FAİQ, Ömər Neman oğlu Nemanzadə (1872, Axalsix qəzası, Azqur k. (indiki Gürcüstan Respublikası) – 1937, Tiflis) – maarif və mətbuat xadimi, publisist. Azqurda

mollaxanada və ibtidai rus məktəbində (1878-82), İstanbulda "Fateh" və "Darüşşəfəq" mədrəsələrində (1882-91) oxumuşdur. İstanbulda Qalatasaray poçtxanasında (1891-92), Şəkidə (1894-96; 1898-1900), Şamaxıda (1900-02) müdərris M.H.Şeyxzadənin açdığı üsuli-cədid məktəbində müəllim işləmişdir. Ömər Faiq 1903 ildən taleyini Azərbaycan mətbuatı ilə bağlamış, Tiflisdə M.Şahtaxtlının nəşr etdiyi "Şərqi-Rus" qəzetində (1903-05) əməkdaşlıq etmişdir. "Şərqi-Rus" fəaliyyətini dayandırarkən Ömər Faiq, Cəlil Məmmədquluzadə və Məşədi Ələsgər Bağırov birgə qəzetin mətbəəsini almış, müstəqil "Qeyrət" adlı nəşriyyat təsis etmiş, müxtəlif mövzuda və məzmunda kitablar buraxmışlar. "Qeyrət"in buraxdığı ilk kitab Ömər Faiqin "Dəvət" əsəri olmuşdur. Siyasi mülahizələrə görə "Torpaq" adlı jurnalın nəşrinə icazə ala bilməyən Ömər Faiq 1906 ildə "Molla Nəsrəddin"in nəşrində fəal iştirak etmiş, qeyri-rəsmi şəkildə jurnalın ikinci redaktoru vəzifəsini (1906-11) yerinə yetirmişdir. O, "Molla Nəsrəddin"lə yanaşı, "Həyat", "Tərcüman", "İrşad", "Tərəqqi", "İqbal", "Yeni iqbal", "Açıq söz", "Qardaş köməyi", "Azərbaycan" və s. dövri mətbuat orqanlarında **"Ömər Faiq"**, **"Ümidvar"**, **"Dərdmənd"**, **"Lağlağı"**, **"Cəhrəçi xala"** və b. imzalarla dövrün aktual problemlərinə dair kəskin məqalələr dərc etdirir. Xəstəliklə əlaqədar bir müddət Azqur kəndində yaşayan (1911-17) Ömər Faiq 1917 ildə siyasi fəaliyyətə qoşulur, Gürcüstanın türk xalqlarının dövlətçilik hüquqları uğrunda mübarizə aparır. Əmələ və əsgər hökumətinin üzvü olur. Təşkil edilmiş Milli Komitənin işində yaxından iştirak edir, torpaq islahatı ideyasını irəli sürür, müəllimlər üçün yay kursları təşkil edir. Ömər Faiqin Gürcüstanda mənsub olduğu xalqın siyasi və mədəni muxtariyyəti uğrunda mübarizəsi gürcü millətçi hakim dairələrini narahat edir və o, 1919 ilin yanvarında gürcü menşevik hökuməti tərəfindən həbs edilir. Ömər Faiqin zindana salınmasından narazı qalan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti müxtəlif yollarla ədibin azad olunmasına çalışmışdır.

1919 ilin mayında Bakıya gələn Ömər Faiq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimləri tərəfindən təntənə ilə qarşılanır. "İstiqlal" qəzetində dərc olunmuş "Ömər Faiq əfəndi" adlı məqalədə deyilirdi: "Bizim mühərrirlər aləmində şərəfli bir mövqe tutan, türklüyün, islamlığın ən inamlı və dirəkşan bir siması olaraq bilinən və yenilməz bir qəlb, dönməz bir eşq, bir eşqlə mücadiləsində səbat göstərən sevgili və böyük arqadaşımız Ömər Faiq əfəndi Bakıya gəldilər. Ömər Faiq əfəndi Tiflisdə ağır günlərdə qaldığı bir zamanda Azərbaycan türk demokratiyası təsirlər, hüznlər içərisində bulunmuş, onun qurtulması, onun sındırılmayan qələminin, sönməyən milliyyət sevgisinin yenə bir həyat olmasını bütün millət arzu etmiş idi. Ömər Faiq əfəndi türklük məfkurəsini, inqilab fikrini ən müstəsna bir surətdə təmsil edən bir simadır. O, bəzən millətinin dərdlərini yazır, bəzən millətə ümidlər verir, ümidsizlik zamanında ümidvar olur. Bir fədakar və qəhrəman kimi vəzifəsini ikmal edər və bütün bunlardan sonra məhu etikarənə surətdə bir tərəfə çəkilir idi" ("İstiqlal" qəzeti, 1919, 10 may).

Ömər Faiq tezliklə dövlət işlərinə cəlb olundu, ona şəhər polis idarəsində nəzarətçi-müfəttiş vəzifəsi tapşırıldı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin böyük etimad bəslədiyi Ömər Faiqə ən mürəkkəb məsələlərin həlli həvalə olunurdu. Bu baxımdan Qazaxda baş verən münaqişələrin həllində onun rolu diqqətə layiqdir. 1920 ilin yanvarında Qazaxda hərc-mərciliyin kökünü kəsib, əmin-amanlıq yaradan general-qubernator Əmirxan Xoyski işdən çıxarılarkən məsələni araşdırmaq üçün Ömər Faiqin başçılığı ilə ora komissiya göndərilmiş, münaqişə haqqında səhih məlumat əldə edilmişdi.

Ömər Faiq 1921 ildə Gürcüstan İnqilab Komitəsinin üzvü və Gürcüstan SSR-in müsəlman əhalisi üzrə Şurasının sədri seçilmişdir. O, xalqın vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün hökumət qarşısında məsələ qaldırır.

1924 ildə dövlət işlərindən ayrılan Ömər Faiq bir müddət Gəncə kənd təsərrüfatı texnikumunda müdir işləyir, 1927 ildə təqaüdə çıxır. Qalan qüvvəsini maarif və mətbuat işlərinə sərf edir. O, "Dərdimiz və dərmanımız", "Dilimiz və imlanımız", "Dəvət", "Ağacı qurd içindən yeyər", "İdareyi-ruhaniyyələrimiz nə vaxt düzələcək?", "Müəllimlərimiz nə üçün Bakıya qaçırlar?", "Məzlum ən böyük zalımdır", "Millətpərəstlik zamanıdır" və s. dərin siyasi-ictimai mündəricəli məqalələrin müəllifidir. 1936 ildə Azərbaycan maarifi və ədəbiyyatının əzabla inkişaf yolundan bəhs edən "Xatirələrim" əsərini yazmışdır.

1937 ildə doğma Azqur kəndində həbs edilərək, Tiflisdə Xüsusi İstintaq Komissiyası nəzdindəki "üçlüyün" qərarı ilə güllələnmişdir.

Əsərləri: Xatirələrim, B., 1985; Seçilmiş əsərləri, B., 1992.

Əd.: Mirəhmədov Ə., Azərbaycan Molla Nəsrəddini, B., 1980; Qurbanov Ş., Ömər Faiq Nemanzadə, B., 1992.

ÖMƏR NACİ BƏY – (1916 il Kərkük, indiki İraq) – Türkiyə ordusunun yüksək rütbəli zabiti, polkovnik. "İttihad və tərəqqi" partiyasının görkəmli xadimlərindən biri. Türkiyə hökumətinin xüsusi tapşırıqlar üzrə səlahiyyətli nümayəndəsi kimi Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının güclənməsinə böyük kömək göstərmişdir.

20 əsrin əvvəllərində onun səyi nəticəsində Osmanlı hökuməti Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatına kömək məqsədilə maliyyə yardımı ayırmışdır. Səttar xanın başçılıq etdiyi 1905-06 illər inqilabını yaxından izləmiş, Türkiyə silahlı qüvvələrinin Baş komandanı Ənvər paşanın tapşırığına əsasən Cənubi Azərbaycan türklərinin siyasi cəhətdən təşkilatlanması işinə yaxından kömək göstərmişdir. Birinci dünya müharibəsi (1914-18) illərində türk-alman ordusunun Cənubi Azərbaycanda həyata keçirdiyi hərbi əməliyyatlarda yaxından iştirak etmişdir. Tarix ədəbiyyatında "kiçik müharibə" adlandırılan termin onun adı ilə bağlıdır. Beləki, 1915 ilin dekabrından başlayaraq, polkovnik Ömər Naci bəy və fon Şeybner-Rixterin komandanlıq etdiyi 650 nəfərlik kiçik mücahidlər dəstəsi Muş-Bitlis-Cənubi Azərbaycan istiqamətində uğurlu hərbi əməliyyat apararaq 1916 il yanvarın 14-də Təbrizə daxil olmuşdu. Döyüşdə aldığı yaradan Kərkük hərbi xəstəxanasında vəfat etmişdir.

Əd.: Лудшувейт Е.Ф., Турция в годы первой мировой войны, М., 1966.

"ÖVRAQİ-NƏFİSƏ" – aylıq milli demokratik ruhlu ədəbi-bədii, ictimai-siyasi jurnal; Azərbaycan mətbuatı tarixində ədəbiyyat və incəsənət məsələlərinə həsr olunmuş ilk dövrü mətbuat orqanı. 1919 ilin mart-avqust aylarında Bakıda cəmisi 6 nömrəsi nəşr edilmişdir. Naşiri Zülfüqar *Hacıbəyli*, redaktoru Əlabbas *Müznib* idi. Rəngli şəkillərini rəssam Əzim *Əzimzadə* çəkmişdir. Jurnalın səhifələrində Firidun bəy Köçərli, Abdulla Şaiq, Cəmo Cəbrayılbəyli, Zülfüqar Hacıbəyli, Əlabbas Müznib, Əmin Abid, Məhəmməd Hadi və başqa müəlliflər iştirak edirdi. Burada ədəbiyyat, musiqi, teatr, həmçinin memarlıq abidələri haqqında məqalələr və fotoşəkillər, aktyorların həyatı və səhnə fəaliyyəti barədə yazılar dərc olunurdu. Jurnalda ədəbiyyat tarixi məqalələri aparıcı yer tuturdu. Burada Molla Pənah Vaqif, Əbdülqasım

Nəbati, Mirzə Fətəili Axundov, Əli bəy Hüseynzadə, Haşım bəy Vəzirov, Məhəmməd Hadi, Rəşid bəy Əfəndiyev, Əlabbas Müznib, Xədicə xanım Ədvi, Hacı Səlim Səyyah, Bədri Seyidzadə, Əlağa Vahid və başqalarının tərcümeyi-halı və şerlərindən nümunələr verilirdi. Topluda Şərq musiqisi və musiqi alətlərinə dair məşhur ərəb yazıçısı Cürci Zeydanın əsəri, memarlıq abidələrindən "Tac Mahal" haqqında məqalə və Bakı abidələrinin rəsmləri dərc edilmişdi. Jurnalın birinci nömrəsi yenicə qətlə yetirilmiş Hüseyn *Ərəblinskiyə* həsr olunmuşdu.

Toplunun səhifələrində Azərbaycanda erməni soyqırımı və zorakılığı, qanlı daşnak vəhşilikləri barədə publisistik məqalələr də çap olunurdu. Toplu müstəqillik dövründə milli oyanışın dirçəldilməsinə, türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək ideyalarının təbliğinə üstünlük verirdi.

"Övraqi-nəfisə", özünün 5-ci sayında yazdığına görə, kağız qıtlığı üzündən 1919 ilin 6-cı sayından sonra bağlanmışdır.

Əd.: "Övraqi-nəfisə", 1919, №1-6.

PANİSLAMİZM (yunanca *pan* – bütün və islam sözlərindən) – antiislam mövqeyində duran rəsmi və ideoloji qüvvələrin ittihadi-islam (islam birliyi) dini-siyasi cərəyanına qarşı mürtəce baxışlar sistemi və ona verdikləri ad. İslamçılığın bütün məsələləri həmin qüvvələrin siyasi-ideoloji maraqları baxımından təhrif olunmuş, mürtəce mövqedən şərh edilmişdir. Panislamizm anlayışından müsəlman xalqlarının milli-siyasi oyanışına, dövlətçilik ənənələrinin dirçəlişinə mane olmağa, islam ölkələrini fəlakət və səfalət altında saxlamağa və ya müstəqil islam dövlətlərinin daxili işlərinə müdaxilə etməyə çalışan böyük dövlətlərin islam birliyi ideyasına qarşı mübarizə vasitəsi kimi istifadə olunmuşdur. Görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri Seyid Cəmaləddin *Əfqaninin* davamçıları ittihadi-islamın "panislamizm" kimi təqdim edilməsinə qarşı çıxmış, bunu "xristian dövlətlərinin", Avropa millətçilərinin, onların əlaltılarının "müsəlmanlara düşmən münasibətindən doğan iftira və riyakarlığı" kimi qiymətləndirmişlər (hazırda bu, "islam fundamentalizmi" şəklində təfsir edilir).

Azərbaycanın ictimai-siyasi xadimləri panislamizmin mahiyyətini bütün dərinliyi ilə başa düşür və ona qarşı çıxırdılar. Ə.Ağayev (A ğ a o ğ l u) 1905 ildə "Həyat" qəzetində (№51) yazırdı: "Bizdə nə panislamizmə (yəni, dünyanın cəmi müsəlmanlarının Osmanlı sultanının hökumətixəlifəsinə daxil olub, bir hökumət-müstəqilliyə – islamiyyə yapmaq fikri), nə İran və nə Osmanlıya meyl var. Qətiyyən və birdəfəlik cavab veririk ki, panislamizm ittihamı bir mövhumi, xəyali ittiham olub, sidq və gizbini-zahirlərə sübut etmək mümkün olmadığından dəni və biinsaf qələm üçün böyük meydan verir". Lakin bütün bunlara baxmayaraq, müsəlman xalqlarının dirçəlişinə düşmən qüvvələr panislamizmi əldə bayraq edərək, mütərəqqi qüvvələrə qarşı təqib və cəza tədbirlərinə əl atmışdılar. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra "panislamist" damğası repressiyalar və xalqın qabaqcıl övladlarını məhv etmək üçün başlıca ittihamlardan biri olmuşdur.

Əd.: Bax *"İslamçılıq"* məqaləsinin ədəbiyyatına

PANTÜRKİZM – antitürk qüvvələrin türkçülüyün mahiyyətini təhrif edən mürtəce ideya-siyasi baxışlar sistemi və ona verilən ad. 19 əsrin sonları – 20 əsrin əvvəllərində türkçülük ideya-siyasi baxışlarının türk xalqları içərisində yayılması və özünə geniş tərəfdarlar toplaması ilə əlaqədar Qərbin və Rusiyanın hakim dairələrində pantürkizm doktrinası və bunu bəhanə edərək, türkçülüyə qarşı ideya-siyasi mübarizə platforması hazırlandı. Qərbin antirus, sonra isə antisovet dövlətləri burada yaşayan türk xalqlarının birlik ideyasından çarizmə, onun devrilməsindən sonra isə sovet hakimiyyətinə qarşı istifadə etməyə çalışırdı. Çar Rusiyası və onun xarabalıqları üzərində qurulan sovet hakimiyyəti bir tərəfdən, beynəlxalq aləmdə, digər tərəfdən, daxildə türk xalqlarının birlik ideyasını pantürkizm adı altında damğalamağa çalışırdı. Türkçülər "pantürkist" adı ilə təqib edilirdi. Sovet dövründə, xüsusilə 1920-30 illər repressiyaları zamanı "pantürkist" ittihamlarından Azərbaycan xalqının qabaqcıl oğullarını – Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq, Salman Mümtaz, Yusif Vəzir Çəmənzəminli, Əhməd Cavad, Tağı Şahbazi, Bəkir Çobanzadə və b. məhv etmək üçün geniş istifadə olunmuşdu. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan SSR-in müxtəlif dövlət və hakimiyyət strukturlarında yuva salmış erməni millətçiləri də Azərbaycanın görkəmli ziyalılarını ləkələyib aradan götürmək üçün "pantürkist" damğasından geniş istifadə etmişdir.

Əd.: Bax *"Türkçülük"* məqaləsinin ədəbiyyatına

PARİS SÜLH KONFRANSI (1919-20) – Birinci dünya müharibəsində (1914-18) qalib gəlmiş dövlətlərin məğlub dövlətlərlə sülh müqavilələrini hazırlamaq və bağlamaq üçün çağırdıqları beynəlxalq konfrans. Fasilələrlə 1919 il yanvarın 18-dən 1920 il yanvarın 21-dək davam etmişdir. Əvvəlcə konfransda 27 dövlətin nümayəndələri iştirak edirdi. Sonra iştirakçıların sayı tədricən artdı. Dövrün ən tanınmış dövlət xadimləri, siyasətçiləri, diplomatları, hərbçiləri konfransın rəhbər heyətində və işçi qruplarında təmsil olunmuşdular.

Fransanın baş naziri J.Klemanso konfransın prezidenti, ABŞ-ın dövlət katibi R.Lansinq, Böyük Britaniyanın baş naziri D.Lloyd Corc, Orlando (İtaliya) və Sayandzi (Yaponiya) vitse-prezidentləri seçildilər. J.Klemanso, D.Lloyd Corc və ABŞ prezidenti V.Vilsondan ibarət "böyük üçlük" yaradıldı. Onlar – Dördlər və Beşlər Şuraları konfransın əsas işçi orqanları idi. Birinci dünya müharibəsindən sonra dövrün ən mühüm məsələləri, müharibədən sonrakı yenidənqurma, məğlub dövlətlərlə sülh müqavilələrinin bağlanması, o zaman deyildiyi kimi, "rus məsələsi" və digər məsələlər konfransın gündəliyinə çıxarılmışdı.

Dağılmış Rusiya imperiyasının ərazisində yeni yaranmış müstəqil milli dövlətlər kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti də dünya dövlətləri tərəfindən tanınmaq, beynəlxalq birliklərin bərabərhüquqlu üzvü olmaq, respublikanın suverenliyini və ərazi bütövlüyünü təmin etmək baxımından Paris Sülh Konfransına böyük ümid bəsləyirdi.

Azərbaycan nümayəndə heyəti Parisdə. Soldan Abbas bəy Atamalıbəyov, Məmməd bəy Məhərrəmov, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əkbər ağa Şeyxülislamov, Ceyhun bəy Hacıbəyli, Mir Yaqub Mehdiyev. 1919

Azərbaycan hökumətinin nümayəndələri Qafqazdakı müttəfiq qoşunlarının komandanı general V.Tomsonla danışıqlar zamanı Azərbaycanın beynəlxalq sülh konfransında iştirakına təminat almışdılar. Britaniya hökumətinin Bakıya gələn rəsmi nümayəndəsi general Corc Miln də öz bəyanatlarında bunu təsdiqləmişdi. General Tomson Azərbaycan hökumətinə yazılı şəkildə bildirmişdi ki, bütün mübahisəli ərazi məsələləri sülh konfransının qərarı ilə həll ediləcəkdir.

Bu məqsədlə 1918 il dekabrın 26-da təşkil olunmuş yeni Azərbaycan hökumətinin ilk addımı dekabrın 28-də Paris Sülh Konfransına göndəriləcək nümayəndə heyətinin tərkibini və statusunu müəyyənləşdirmək oldu. Azərbaycan parlamentinin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşov sülh konfransına gedəcək heyətin başçısı, Məmməd Həsən Hacınski isə onun müavini təyin edildi. Nümayəndə heyətinə iki nəfər parlament üzvü – Əhməd Ağayev və Əkbər ağa Şeyxülislamov daxil idi. Mir Yaqub Mehdiyev, Ceyhun Hacıbəyli və Məhəmməd Məhərrəmovdan ibarət məsləhətçilər müəyyən olundu.

1919 il yanvarın 4-də Bakıdan yola düşən nümayəndə heyəti Tiflisdə və Batumda bir sıra ciddi görüşlərdən sonra yanvarın 20-də İstanbula çatdı. Nümayəndə heyəti ayın 22-də burada Ə.Topçubaşovun sədrliyi ilə ilk iclasını keçirdi və iş bölgüsü apardı. İclasda nümayəndə heyətinin tərkibinə texniki işçilər – ekspertlər (Əli bəy Hüseynzadə və V.Marçevski), katiblər (Səffət Məlikov və Ələkbər bəy Topçubaşov), tərcüməçilər – A.Qafarov (fransız dili), Q.Qafarova (ingilis dili), H.Məmmədov (fransız və türk dilləri), sədrin şəxsi katibi (Rəşid bəy Topçubaşov) də qatıldılar.

Lakin Azərbaycan nümayəndələri elə ilk gündən Parisə getməkdə ciddi çətinliklərlə üzləşdilər. Nümayəndə heyətinin iki üzvü – Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağayev İstanbulda müttəfiqlər tərəfindən həbs edildi. Ə.Hüseynzadəni həbsdən azad etdirmək mümkün olsa da, Parisə getməyə viza verilmədi. Ə.Ağayev isə Malta adasına sürgün olundu.

Azərbaycan nümayəndə heyəti Parisə getmək üçün 3 ay İstanbulda viza gözləməli oldu. Bu müddətdə İstanbulda böyük dövlətlərin ali komissarlarına, Sülh konfransının sədrinə və həmsədrlərinə, digər rəsmi orqanlara müraciət edildi. Nəhayət, Azərbaycan nümayəndələri aprelin 22-də İstanbuldan Parisə yola düşdülər.

Parisə gəldikdən sonra nümayəndə heyətinin ilk mühüm işi *"Qafqaz Azərbaycanı Cümhuriyyətinin Paris sülh konfransına memorandumu"* adlı sənədi konfransın keçirildiyi ingilis və fransız dillərində hazırlayıb nəşr etdirmək oldu. 50 səhifədən və on dörd bölmədən ibarət olan memorandumda Azərbaycanın tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı, müasir durumu haqqında ən ümumi məlumatlar toplanmışdı.

Nümayəndə heyəti may ayı ərzində Polşa, Gürcüstan, Dağlılar Respublikası, Ermənistan və İran nümayəndələri ilə görüşlər keçirdi. Mayın 23-də ingilis nümayəndə heyətinin üzvü ser Luiz Malletlə görüş oldu. Ayın 28-də, Cümhuriyyətin birinci ildönümü günü ABŞ prezidenti V.Vilson Ə.Topçubaşov başda olmaqla, Azərbaycan nümayəndələrini qəbul etdi. Ə.Topçubaşov ABŞ prezidentinə Azərbaycan haqqında geniş məlumat verərək, bu barədə müxtəlif arayışları, ölkənin sülh konfransından tələblərini ona təqdim etdi. Altı banddan ibarət olan bu sənəddə

Əlimərdan bəy Topçubaşovun Paris Sülh Konfransı sədrinə Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması barədə məktubu. 1919, 31 may

Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması; Vilson prinsiplərinin Azərbaycana da şamil edilməsi; Azərbaycan nümayəndələrinin sülh konfransına buraxılması; Azərbaycanın Millətlər Cəmiyyətinə qəbul olunması; ABŞ hərbi departamentliyinin Azərbaycana hərbi yardım göstərməsi; ABŞ-la Azərbaycan arasında diplomatik münasibətlərin qurulması xahiş edilirdi.

Danışıqlar zamanı Qafqaza xüsusi Amerika missiyası göndərmək barədə razılıq əldə edildi. Lakin bu missiya Bakıya xeyli gec, 1919 ilin oktyabrında gəlib çatdı. Azərbaycan nümayəndələrinin prezident V.Vilson tərəfindən qəbul edilməsi əhəmiyyətli hadisə idi.

Paris Sülh Konfransının Ali Şurası may ayı ərzində "rus məsələsi"ni iki dəfə müzakirə edərək, 1919 il 26 may və 12 iyun tarixli notaları ilə admiral Kolçak hökümətini ümumrusiya hökuməti kimi tanıdı. Parisə gəlmiş yeni dövlətlərin nümayəndələri Kolçak hökumətinin tanınmasını etirazla qarşıladı. İyunun 18-də Azərbaycan, Estoniya, Gürcüstan, Latviya, Şimali Qafqaz, Belorusiya və Ukrayna nümayəndələri tərəfindən imzalanmış etiraz Bəyannaməsi ABŞ prezidenti V.Vilsona təqdim edildi.

Parisdə olan Qafqaz təmsilçiləri (Azərbaycan, Gürcüstan, Dağlılar Respublikası) iyunun 15 və 18-də Azərbaycan nümayəndə heyətinin yerləşdiyi "Klaric" mehmanxanasında Denikin təhlükəsini müzakirə edib, iyunun 23-də sülh konfransına etiraz notası verdilər.

Xaricdəki rus siyasi mühacirlərinin fəallaşması və yeni yaranmış dövlətlərə qarşı mürtəce mövqe tutması, şimaldan Denikin təhlükəsinin artması avqustun 19 və 26-da Azərbaycan, Gürcüstan və Dağlılar Respublikası nümayəndələrinin Sülh konfransının sədrinə, Britaniya xarici işlər naziri A.Balfura, oktyabrın 9-da yenidən konfransın sədrinə məktubla müraciəti ilə nəticələndi. İngilis komandanlığının Qafqazdan getmək ərəfəsində Xəzər donanmasının bir hissəsini Denikinə verməsinə etiraz əlaməti olaraq Ə.Topçubaşov xarici işlər naziri A.Balfura xüsusi məktubla müraciət etdi.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin qarşısında duran mühüm məsələlərdən biri ermənilərin qondarma "Böyük Ermənistan" iddialarına qarşı mübarizə idi. Ermənilər özlərini "böyük müttəfiqlərin kiçik müttəfiqi" hesab edib, Aralıq dənizindən Qara dənizə, Qara dənizdən Xəzər dənizinə qədər "Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyasına düşmüşdülər. Onlar nəinki Anadolunun 6 vilayətinə, eyni zamanda, Kilikiyaya, hətta Cənubi Azərbaycanın bir hissəsinə də iddia edirdilər. Paris, London, xüsusilə Vaşinqton onların əsassız iddialarını müdafiə edirdi. Ermənilərin sülh Konfransına təqdim etdiyi tələblər ucsuz-bucaqsız ərazilərlə yanaşı, böyük məbləğdə təzminat ödənilməsini də nəzərdə tuturdu. Azərbaycan nümayəndə heyəti bu tələblərlə bağlı xüsusi bəyanatla çıxış etdi. 1919 ilin iyununda Azərbaycan nümayəndələri İrəvan Müsəlman Milli Şurasının İrəvan quberniyasında yaşayan azərbaycanlıların dözülməz vəziyyəti haqqında hazırladığı məlumatı Avropa və Amerika dövlətlərinin Parisdəki nümayəndələrinə çatdırdı. Məlumatda qeyd edilirdi ki, mübahisəli ərazilər nəzərə alınmadan, azərbaycanlılar Ermənistan əhalisinin yarısını təşkil etsələr də, ən adi insan hüquqlarından məhrumdurlar.

1919 ilin yayında Azərbaycan hökumətinin qətiyyəti nəticəsində Azərbaycan Cümhuriyyətinin Qarabağda suveren hüquqları bərpa edildikdən sonra Ə.Topçubaşovun Paris Sülh Konfransının sədrinə təqdim etdiyi məlumatda göstərilirdi ki, "Qarabağın erməni əhalisinin nümayəndələri bu əhalinin Azərbaycan hökumətinə tabe olması haqqında qətnamə qəbul etmişlər".

Paris Sülh Konfransında müzakirə edilən məsələlərdən biri də mandatlıq məsələsi idi. Vilson layihəsi əsasında təşkil edilən Millətlər Cəmiyyəti nizamnaməsinin 22-ci maddəsi mandatlıq sisteminin təsis olunması üçün hüquqi baza yaradırdı. Azərbaycanın mandatlıq sisteminə marağı xeyli dərəcədə xarici təhlükə ilə bağlı idi. Xüsusilə Azərbaycana formaca fərqli, mahiyyətcə isə eyni münasibət böyük dövlətlərin simasında himayəçi axtarışını zərurətə çevirmişdi. 1919 ilin iyul-avqust aylarında Azərbaycan, Gürcüstan və Dağlılar Respublikasının Parisdəki nümayəndələrinin Qafqazda Britaniya və İtaliya himayədarlığının perspektivləri ilə bağlı keçirdikləri müzakirələrdə Azərbaycan nümayəndələri Britaniya təhlükəsizlik sisteminə daxil olmağa daha *çox üçtünlük verirdilər. Lakin avqustun 25-də ingilis qo*şunları Azərbaycanı tərk etdikdən sonra oriyentasiya məsələsi yenidən gündəliyə gəldi.

Qafqaz və Azərbaycan mandatına maraq göstərən dövlətlərdən biri də ABŞ idi. 1919 il iyulun 5-də amerikalı polkovnik Haskel Onlar Şurasının qərarı ilə Ermənistana ali komissar təsdiq edildi (bax *"Haskel layihələri"*). Avqustun 28-də Haskel Bakıya gələrək, baş nazir Nəsib bəy Yusifbəyli ilə danışıqlarda Qarabağ və Zəngəzuru Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi hesab etməklə yanaşı, Naxçıvan və Şərur-Dərələyəzdə Amerika general-qubernatorluğu yaratmaq ideyasını da irəli sürdü (bax *Naxçıvanda Amerika general-qubernatorluğu*). Bu ideya Azərbaycan hökuməti, yerli əhali, son nəticədə, sülh konfransı tərəfindən qəbul olunmadı. Parisdə olan Ə.Topçubaşov bu məsələ ilə bağlı sülh konfransının sədrinə etiraz notası təqdim etdi.

ABŞ prezidenti V.Vilsonun tapşırığı ilə 1919 ilin payızında general Harbordun başçılığı ilə Anadoluya və Cənubi Qafqaza missiya göndərildi (bax *Harbord missiyası*). Amerika missiyası İrəvan və Tiflisdən sonra, oktyabrın əvvəllərində Bakıya gələrək, baş nazir N.Yusifbəyli və digər rəsmi şəxslərlə görüşlər keçirdi. Oktyabrın 16-da Parisə dönən Amerika missiyası ABŞ Dövlət Katibinin müavini F.Polka, az sonra Dövlət Departamentinə və prezident V.Vilsona geniş hesabat təqdim etdi. Bu hesabat Qafqaz mandatının götürülməsinin əleyhinə idi. 1919 ilin payızında Versalda olan Azərbaycan nümayəndələri Avropanın müxtəlif ölkələrində təbliğat işlərini xeyli genişləndirdilər. ABŞ-da lobbi qrupunun yaradılması istiqamətində ilk addımlar atıldı. Ağqvardiyaçı rus generallarının məğlubiyyətindən sonra, 1919 ilin payızından başlayaraq Versal Ali

Şurasının, xüsusilə B.Britaniyanın Qafqaza, ilk növbədə, Azərbaycana marağı artırdı. Britaniyanın baş naziri 1919 ilin noyabrında parlamentin icmalar palatasındakı çıxışında Azərbaycanın və Gürcüstanın tanınması ideyasını irəli sürdü. 1919 ilin noyabr-dekabrında beynəlxalq şəraitin yeni yaranmış dövlətlərin xeyrinə dəyişdiyini nəzərə alaraq, Azərbaycan nümayəndələri respublikanın Millətlər Cəmiyyətinə qəbul olunması barədə memorandum hazırlayıb cəmiyyətin katibliyinə təqdim etdilər.

1920 ilin yanvarında Qafqazda bolşevik təhlükəsinin reallaşması Antanta dövlətlərini ciddi düşünməyə vadar etdi. Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması təxirəsalınmaz vəzifəyə çevrildi. Bu məqsədlə B.Britaniyanın təşəbbüsü ilə yanvarın 10-da Paris Sülh Konfransı Ali Şurasının sessiyası çağırıldı. Fransa Xarici İşlər Nazirliyində keçirilən sessiyada Cənubi Qafqaz dövlətlərinin məsələsi çox geniş müzakirə edildi. B.Britaniyanın baş naziri D.Lloyd Corc Qafqazdakı vəziyyət barədə ətraflı məlumat verdi. Yanvarın 11-də Versal Ali Şurasının iclasında B.Britaniyanın xarici işlər naziri C.Kerzonun təklifi ilə Ali Şura Azərbaycanın müstəqilliyini de-fakto tanıdı (bax *Müstəqilliyin de-fakto tanınması*). Ali Şuranın qərarında deyilirdi: "Müttəfiq və birlik ölkələri Azərbaycan və Gürcüstan hökumətlərini de-fakto səviyyəsində tanıyırlar".

Əlimərdan bəy Topçubaşovun Paris Sülh Konfransındakı B.Britaniya nümayəndə heyətinə məktubu. 1919, 25 iyul

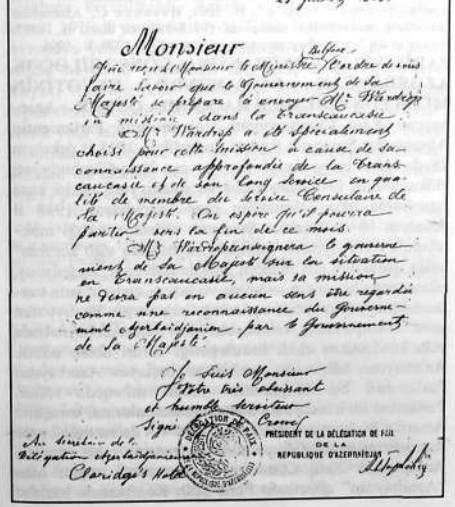

Délégation britannique
Paris
25 Juillet 1919.

Monsieur

Yanvarın 15-də Azərbaycan nümayəndələri Fransa Xarici İşlər Nazirliyinə dəvət edildi. İngilis nümayəndəsi Filipp Kerrin və İtaliya nümayəndəsi Markiz de-la Torretanın *iştirakı ilə nazirliyin baş katibi Jül Kambon Azərbaycan*ın Paris sülh konfransı tərəfindən de-fakto tanınması barədə rəsmi qərarı Ə.Topçubaşova təqdim etdi. Həmin günün ikinci yarısı B.Britaniya hərbi naziri U.Çörçill, feldmarşal H.Vilson, admirallığın birinci lordu U.Lanq, admiral lord Bitti, marşal Foş və digərlərinin iştirakı ilə Azərbaycana hərbi yardım göstərmək məsələsi müzakirə olundu.

Yanvarın 17-də Azərbaycan nümayəndələrinin iştirakı ilə "Klaric" mehmanxanasında feldmarşal H.Vilsonun sədrliyi ilə hərbi ekspertlərin müşavirəsi oldu. Müşavirə dövlət başçılarının yanvarın 19-da keçiriləcək iclasına təkliflər hazırlamalı idi. Yanvarın 19-da Ali Şuranın iclasında Lloyd Corc, Klemanso, Nitti, Kambon, Kerzon, Çörçill, Foş, Bitti, Vilson və digər tanınmış dövlət xadimləri və Azərbaycan nümayəndə heyəti tam tərkibdə iştirak edirdi. İclasda müttəfiqlərin hərbi ekspertlər şurasının məruzəsi ilə çıxış edən marşal F.Foş müttəfiqlərin bir neçə diviziyasının Qafqaza göndərilməsinin zəruri olduğunu bildirdi. Lloyd Corc hərbi ekspertlərin təklifinə etiraz edərək, Azərbaycana silah və hərbi sursat verilməsi ilə yardım göstərilməsinə tərəfdar oldu. Bununla da, sülh konfransı öz işini başa çatdırdı.

Beləliklə, 1920 ilin yanvarında Paris sülh konfransında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi cəhətdən tanınması, Ə.Topçubaşov başda olmaqla, Azərbaycan numayəndə heyətinin, bütövlükdə, Cümhuriyyət hökumətinin uğurlu diplomatik fəaliyyətinin nəticəsi idi. Azərbaycan Versal Ali Şurasının tanıdığı ilk türk və müsəlman respublikası idi.

Ədd.: Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.5, B., 2001; Hacıbəyli C., İlk Müsəlman Respublikası Azərbaycan, Paris, 1919; Rəsulzadə M.Ə., Azərbaycan Cümhuriyyəti. B., 1990; Həsənov C., Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), B., 1993; Nəsibzadə N., Azərbaycanın xarici siyasəti, 1918-1920, B., 1996; Mir Yaqub, Qafqaz problemi, Paris, 1933; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы), Б., 1998; Раевский А., Мусаватское правительство на Версальской конференции. Донесения представителей Азербайджанской Мусаватской делегации, Б., 1931.

PARİS SÜLH KONFRANSI ALİ ŞURASININ 1920 İL 19 YANVAR TARİXLİ QƏRARI – müttəfiq dövlətlərin Cənubi Qafqaz respublikalarına hərbi yardım göstərmək barədə qərarı. 1919 ilin sonu – 1920 ilin əvvəllərində sovet Rusiyasının hərbi uğurları nəticəsində Denikin qüvvələri darmadağın edilmişdi. Qırmızı ordu hissələri Şimali Qafqaz ərazisinə soxularaq, sürətlə Cənubi Qafqazdakı müstəqil dövlətlərin sərhədlərinə yaxınlaşırdı. "Dünya inqilabı" şüarını xarici siyasət fəaliyyətinin əsas prinsipinə çevirmiş sovet Rusiyası 1920 ilin əvvəllərindən başlayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə diplomatik təzyiqləri daha da artırmışdı. Yeni yaranmış digər gənc dövlətlər kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin də bolşevik təhlükəsinə qarşı təkbaşına mübarizə aparması qeyri-mümkün idi. Əlimərdan bəy Topçubaşovun başçılığı ilə Paris sülh konfransında